НАУКОВИЙ ЗБІРНИК «ВЕЛИКА ВОЛИНЬ» Випуск 60
Праці Житомирського науково-краєзнавчого
товариства дослідників Волині
Житомирська обласна організація НСКУ

МУЗЕЙНА СПРАВА НА ЖИТОМИРЩИНІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Національна спілка краєзнавців України
Департамент культури, молоді і спорту
Житомирської обласної державної адміністрації
Житомирська обласна організація НСКУ
Житомирський обласний краєзнавчий музей
Музей коспонавтики ім. С. Корольова

МУЗЕЙНА СПРАВА НА ЖИТОМИРЩИНІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК
«ВЕЛИКА ВОЛИНЬ»
Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині,
Житомирської обласної організації НСКУ

Випуск 60

Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Музейна справа на Житомирщині: історія та сучасність», присвяченої 155-річчю заснування Житомирського обланого краєзнавчого музею, 50-річчю заснування Музею космонавтики ім. С. Корольова та відзначенню Всесвітнього тижня космосу в Україні

Житомир, 8-9 жовтня 2020 р.

Бердичів
Видавець: ФОП Мельник М.В.
2020

УДК 908(477)
ББК 63.3(4Укр-4Жит)

Музейна справа на Житомирщині: історія та сучасність. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 8-9 жовтня 2020 р.). Вип. 60 / Упоряд. П.С. Скавронський — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2020. — 532 с.

У науковому збірнику вміщено статті і повідомлення учасників Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 155-річчю заснування Житомирського обланого краєзнавчого музею, 50-річчю заснування Музею космонавтики ім. С. Корольова та відзначенню Всесвітнього тижня космосу в Україні

Редакційна рада:

Дячук І.Д. — директор Музею космонавтики ім. С. Корольова, кандидатат філософських наук, доцент

Насонов Р.А. — директор Житомирського обласного краєзнавчого музею

Скавронський П.С. — директор Музею історії міста Бердичева, голова Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Тимошенко В.І. — директор Малинського краєзнавчого музею, кандидат історичних наук

Ярмошик І.І. — завідувач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктор історичних наук, професор

Відповідальний за випуск: **Скавронський П.С.**

Упорядник: **Скавронський П.С.**

Матеріали публікуються в авторській редакції, автори несуть відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей

ЗМІСТ

ВСТУП	
Дячук І.Д. П’ятдесят кроків у майбутнє	9
Розділ І. **ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ**	
Місяць Н.К., Щербакова Н.М. Створення Музею космонавтики імені С.П. Корольова (за архівними матеріалами)	20
Бодашевська Г.П. Національна Академія наук України — Музею космонавтики ім. С.П. Корольова	24
Кулик Л.Л., Колесник Н.Є. Філуменія: нова колекція основного фонду Музею космонавтики ім. С.П. Корольова Житомирської обласної ради	29
Весельський М.Ф. До історії формування теріологічної колекції Житомирського обласного краєзнавчого музею	33
Батьєва А.Л. Культурно-освітня робота музею з популяризації творчості Давида Штеренберга	42
Гаврилюк О.Н. Роль з’їздів працівників українських музеїв Другої Речі Посполитої в розвитку національного музейництва	48
Маслова Н.І. Житомирському літературному музею — 30 років	53
Яковлєва В.В., Власюк Л.Л. Державна установа «Музей коштовного і декоративного каміння» — історія та сьогодення	59
Скавронський П.С. Створення та формування експозиції нової зали «Митці Бердичева» в Музеї історії міста Бердичева	68
Марченко С.Д. Роль Волинського центрального музею у поширенні агрономічних знань на Волині на початку ХХ століття	74
Єленіна Є.Г. Застосування виставкових матеріалів краєзнавчого музею в освітньому процесі школи	78
Цвік Г.В. Історико-культурний комплекс «Замок Радомисль», історія та перспективи	85
Скавронський П.С. Реконструкція експозиції музейних предметів зали «Постаті культури Бердичева» в Музеї історії міста Бердичева	90
Панчук М.В., Недайборщ Т.А., Цвєткова А.М. Народний Музей хліба у селі Білопілля на Вінниччині — жива історія хліборобського краю	99
Панчук М.В., Самойленко Л.І. Кімната-музей історії профспілки працівників освіти і науки м. Бердичева	106
Ковтун І.А. Екскурсія до Музею коштовного і декоративного каміння як приклад позаурочної навчальної діяльності	113

Скиба П.В. Діяльність музейників Ємільчинщини	121
Дзісь К.В. Таємниця ідеї створення Музею Джозефа Конрада-Коженьовського в Бердичеві	132
Астапюк І.М., Недайборщ Т.А., Панчук М.В. Бальзаківськими місцями: бердичівські освітяни у Верхівнянському літературно-меморіальному музеї Оноре де Бальзака	136
Думська Т.О. Потенціал Теребовлянського замку крізь призму туристичних ресурсів краю	141
Мавдюк М.Р. Вишневецький палац: історія, відбудова і музеєфікація	149
Крохмальна Т.І. Теребовлянський замок — осередок літописного Теребовлянського князівства	154
Паур І.В. Музей історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історія та сучасність	160
Невеська В.І. Вишивані рушники з фондів Житомирського обласного краєзнавчого музею	167
Ганусевич Н.З. Микулинецький замок, варіанти музеєфікації пам'ятки архітектури XVII ст.	171
Родічева О.В. Кунтушевий пояс з фондів Житомирського обласного краєзнавчого музею	177
Шміло Д.А. Житомирський дієцезіальний музей	184
Болгова І.М., Косовець О.О., Куций А.В. Кімната-музей Тимофія Богатиря у Грабовському — приклад збереження пам'яті про визначного уродженця села	190
Ярошенко Ю.О. Мережа музеїв закладів освіти Полтавщини у національно-патріотичному вихованні в регіоні	193
Копилець Є.В. Пам'ять про Григорія Китастого на його малій батьківщині	202
Шедіна О.М. Національне виховання засобами шкільного музею народознавства	210
Калінська А.В. Шкільний музей в Бердичівській загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів № 7 ім. Віктора Пастуха	214
Дідора Л.К. Книга Петра Головачова «Декабристы: 86 портретов» з приватної бібліотеки Самійла Ісаковича, як візуальне джерело вивчення повстання декабристів	218
Вітренко В.В. Перший у Волинській губернії відкритий світський музей	222
Канчура В.Ю. Майбутнє музеїв з погляду вічності	228

Розділ ІІ. **ПОДВИЖНИКИ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ, НАУКИ І КУЛЬТУРИ**	
Щербакова Н.М. Юліан Павлович Руденський у спогадах сучасників	235
Вишневецька І.О. Ольга Копил — зірка, що не згасає	240
Бойко О.М. Вклад жінок у дослідження природи краю і розбудову музею (до 155-річчя краєзнавчого музею і 110-річниці створення метеорологічної мережі краю)	245
Місяць Н.К. Художник Юрій Дубінін у культурному просторі Житомирщини	269
Скавронський П.С., Цвєткова А.М. Ніна Петрівна Климова — ентузіаст музейної справи Бердичівщини	258
Місяць Н.К. Житомирський хореограф Світлана Карпенко: життя у танці	269
Шиян Л.М. Збігнєв Ревський — один з перших організаторів пам'яткоохоронної справи на Волині	277
Захарчук Н.М. Родина Житниченків	280
Єремєєв В.В. Володимир Наленч: художник і літератор (до 155-річчя від дня народження)	285
Коломієць Л.В. Бялик Хаїм-Нахман — класик світової літератури	291
Скавронська М.В., Скавронський П.С. «Сонячний класик» народився в Бердичеві (до 90-річчя від дня народження В.З.Нестайка)	297
Основні видання та публікації творів Всеволода Нестайка	306
Публікації про Всеволода Нестайка та його творчість в наукових та періодичних виданнях	311
Розділ ІІІ. **РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ, НАУКИ І МИСТЕЦТВА**	
Гаврилюк С.В. Внесок міжнародних організацій в охорону всесвітньої культурної спадщини	315
Кавун Л.Ю. «Космічні» бренди Житомира	322
Назаренко Т.Г. Методика реалізації краєзнавчої складової на уроках географії в школі	326
Яценко В.С. Компетентнісно орієнтоване навчання учнів гімназій та ліцеїв на прикладі використання літературної музейної спадщини	332

Шевчук Л.М., Куровська А.Є. Оцінка екологічного стану водойм та водотоків басейну Тетерева у межах Житомирської області з використанням власних результатів та музейних даних	337
***Розділ IV*. АРХЕОЛОГІЯ ЖИТОМИРЩИНИ**	
Тарабукін О.О. Польові дослідження у діяльності археологічного відділу Волинського центрального науково-дослідного музею (1919-1930 рр.)	343
Тарабукін О.О. Деякі проблемні питання вивчення кам'яних хрестів Житомирщини	357
Дубівка В.Г., Дубівка Є.В., Святюк Ю.В. Кам'яні хрести Коростишева	368
Шульженко Т.М. Листи Б.А. Шрамка до О.І. Тереножкіна та В.А. Іллінської з наукового архіву Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»	387
***Розділ V*. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ КРАЄЗНАВСТВА**	
Ярмошик І.І. Князь Роман Сангушко (1537-1571 рр.) — Житомирський староста	398
Омелянчук В.Я. Промисловість Житомира на зламі століть (кін. XIX — поч. XX ст.)	403
Шевчук А.В. Відновлення мережі повітових судів правобережної України в умовах імперської політики (1797–1801)	408
Сільченко Д. Конституція 3 травня 1791 року Речі Посполитої: її положення та наслідки	419
Слободянюк С.С. Державотворча діяльність Української Центральної Ради в «житомирський» період (28 січня — 8 березня 1918 р.)	424
Студінський В.А. Розвиток паперової промисловості на Житомирщині: XVII — початок XX ст.	430
Гуцало Л.В., Міщук Г.А. Колекція рукописів та книжок волинських баронів Шодуарів: доля і сучасний стан	436
Литвинець Є.В. Промисловість Новограда-Волинського під час нацистської окупації	441
Провоторов О.М. До історії визволення міста Новоград-Волинський	448
Власенко Р.П., Градовський П.М. Чиї кості тліють у замості? (Як Марко Безручко виграв битву у Будьонного і врятував Європу)	456
Ваховський В.С., Коган Л.Г. Спогади В.В. Вербівського	461

Голяченко О.С. Іван Галич: учасник бандерівського руху у Володарсько-Волинському районі та один із засновників Організації українців Росії (ОУР)	471
Кіщенко Г.В. Використання біографічних досліджень князів Збаразьких-Вишневецьких у історичних студіях (на прикладі с.Ожигівці)	474
Козій О.В. Сторінки життя бердичівчанки Ольги Головкової	478
Андрійчук Т.В., Власенко Р.П., Костюк В.С., Демчук Н.С. Природно-заповідний фонд Житомирської області	488
НОВІ КРАЄЗНАВЧІ ВИДАННЯ	
Білобровець О.М. Побачила світ нова книга з історії Бердичівського району (рецензія)	491
ПАМ'ЯТЬ НЕТЛІННА	
МУЗЕЙНИЦТВО — ЇЇ ЖИТТЯ **(Світлій пам'яті Лариси Петрівни Грузської)**	495
ХРОНІКА ДІЯЛЬНОСТІ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ (2019 р.)	496
КРАЄЗНАВЧІ ЮВІЛЕЇ	524
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	525

УКАЗ
Президента України

Про надання комунальному закладу «Музей космонавтики ім. С.П. Корольова» Житомирської обласної ради статусу національного

Ураховуючи загальнодержавне та міжнародне визнання результатів діяльнрості комунального закладу «Музей космонавтики ім. С.П. Корольова» Житомирської обласної ради як провідного культурно-освітнього та науково-дослідного закладу зі збереження, вивчення та популяризації музейних колекцій, пов'язаних з космонавтикою, **п о с т а н о в л я ю:**

1. Надати комунальному закладу «Музей космонавтики ім. С.П. Корольова» Житомирської обласної ради статус національного та надалі іменувати його — комунальний заклад «Національний музей космонавтики ім.С.П.Корольова» Житомирської обласної ради.

Президент України **В. ЗЕЛЕНСЬКИЙ**

м. К и ї в
8 вересня 2020 року
№ 380/2020

ВСТУП

УДК 001.895 (063)

ДЯЧУК І.Д.
(м. Житомир)

П’ЯТДЕСЯТ КРОКІВ У МАЙБУТНЄ

Анотація. *Музей космонавтики ім. С.П. Корольова Житомирської обласної ради досяг свого півстолітнього ювілею. За цей час музей зміцнів та розширився, здобув багатогранний досвід сучасних практик музейної діяльності та заявив про себе на міжнародному рівні. Впроваджуючи принципи інтерактивності музейного простору, «відкритої науки», міжнародного кроскультурного співробітництва, музей став потужним науково-дослідним і культурно-освітнім центром і перетворився на один з унікальних музейних закладів України. 8 вересня 2020 р. Указом Президента України музею надано статус національного.*

Ключові слова: *С.П. Корольов, музей космонавтики, музейна концепція, музейний розвиток, історія космонавтики, інтерактивні засоби, національний статус*

Виклад основного матеріалу. Дата 8 вересня 2020 р. стала історичною для Музею космонавтики ім. С.П. Корольова Житомирської обласної ради і увійшла до історії космонавтики України. У цей день Указом Президента України музею надано статус національного. В Указі йдеться про міжнародне та загальнодержавне визнання музею, його роль як провідного культурно-освітнього й науково-дослідного закладу, який займається дослідженням, збереженням та популяризацією музейних колекцій на тему космонавтики. Надання національного статусу музею — результат партнерства, взаєморозуміння та сконцентрованості на спільних цілях депутатів, урядовців, музейників, представників вітчизняної і міжнародної космічної спільноти, жителів Житомира та Житомирської області. Це доказ можливості плідної співпраці людей з різними думками та переконаннями, але спрямованих на розвиток держави і свого краю. Попереду — масштабні проєкти реконструкції і розширення, культурні та наукові акції, міжнародні виставки й освітні програми. Однак, важливо знати, як і якими зусиллями досягався успіх, які етапи було пройдено задля досягнення мети.

Уже понад півстоліття культурне життя Житомирщини пов’язують з Космосом та мріями про космічне майбутнє, адже тут народився вчений зі світовим ім’ям, Головний Конструктор перших ракетно-космічних систем Сергій Павлович Корольов. 1 серпня 1970 р. у Житомирі вперше відчинив двері Меморіальний будинок-музей академіка С.П. Корольова. Відтоді Житомирщина здобула славу батьківщини основоположника практичної космонавтики, а музей став символом дерзновенних мрій про польоти у

Космос, місцем дискусій про майбутнє, центром популяризації космічних досліджень та технологій.

Кінець 60-х — початок 70-х років минулого століття — час величезного інтересу до особистості С.П. Корольова, космонавтики, всього, що пов'язане з цією галуззю людської діяльності. Президент Академії наук УРСР академік Борис Євгенович Патон був у числі тієї невеликої групи вчених, які особисто знали Головного Конструктора. Їх поєднало вирішення проблеми зварювання в умовах космічного середовища, яку вперше поставив у 1964 р. С.П.Корольов. Усвідомлюючи велич постаті Головного Конструктора в історії світової космонавтики, Б.Є. Патон активно долучився до увічнення пам'яті С.П. Корольова в Україні та висунув ідею про створення музею у Житомирі — в місті, де він народився. Ідея отримала реальні перспективи, коли її підтримало керівництво області, а місцеві краєзнавці-ентузіасти разом із співробітниками Житомирського обласного краєзнавчого музею встановили адресу, за якою мешкала родина Корольових, та знайшли документи, які свідчили про народження 30 грудня 1906 р. (за старим стилем) в родині сина Сергія. За щасливими обставинами, будинок зберігся майже без істотних змін, хоча і потребував капітального ремонту. Вже 5 квітня 1966 р. виконком Житомирської міської ради прийняв рішення про встановлення меморіальної дошки на будинку по вулиці Леваневського, 5, де народився видатний вчений. Її урочисте відкриття відбулося 12 квітня 1966 р., в День авіації і космонавтики [3].

Житомиряни, дізнавшись про видатного земляка, розгорнули активну пошукову роботу щодо збору історичних реліквій, документів, фотографій, пов'язаних з життям та діяльністю С.П. Корольова. У 1967 р. від матері С.П.Корольова Марії Миколаївни Баланіної до Житомирського обласного краєзнавчого музею надійшли унікальні фото періоду дитинства та юнацтва Сергія, а також його особисті речі — ремінь від льотної куртки та льотні окуляри. У цьому ж році Олександр Миколайович Лазаренко — двоюрідний брат матері вченого — передав музею фотокопію першого «автографа» п'ятирічного Сергійка, чорнильницю та свічники, які Сергій Корольов у юнацтві зробив з гільз власноруч. Допомагала у зборі матеріалів для експозиції і вдова С.П. Корольова Ніна Іванівна. Вона передала до Житомира копії документів С.П. Корольова і нарукавну стартову пов'язку Головного Конструктора з його автографом і датою старту Юрія Гагаріна — 12 квітня 1961 р.

У 1968 р. разом з академіком Б.Є. Патоном вперше до Житомира приїхала дочка С.П. Корольова Наталія Сергіївна. На зустрічі з керівництвом області й міста обговорювалося питання створення музейної експозиції в будинку, де народився вчений, та можливість передачі до фондів майбутнього музею сімейних реліквій. У травні 1969 р. в гостях у матері С.П. Корольова побували керівники міста В.К. Януліс і Я.Ф. Ткачук, які розповіли їй про план

відкриття музею і отримали у подарунок меморіальні речі та сімейні фото. У вересні 1969 р. вийшла спільна постанова бюро Житомирського міськкому КПУ та міськвиконкому про створення у Житомирі Меморіального музею академіка С.П. Корольова [2].

З 1970 р. розпочалася активна робота над створенням першої експозиції. Музейні працівники під керівництвом наукового співробітника історичного відділу Житомирського обласного краєзнавчого музею Ф.Г. Ліснєвської збирали по краплинах матеріали для експозиції, оформляли до фондів перші меморіальні предмети. Напередодні відкриття музею, у травні 1970 р., через житомирян З.Д. Гурвича та В.К. Безносюка вдова вченого Ніна Іванівна передала для експозиції особисті речі С.П. Корольова, глобус Місяця — подарунок вченому від Академії наук НДР, книги з його особистої бібліотеки, які він брав з собою у лікарню. Так почала формуватися меморіальна частина колекції музею.

Для відтворення атмосфери квартири початку XX ст. необхідні були речі того часу. Пишаючись видатним земляком, житомиряни безкорисливо пропонували музею антикварні предмети: К.А. Преображенська, В.А.Грищенко, Л.В. Краснова, В.Л. Рудковський подарували музею меблі кінця XIX — початку XX ст., які стали основою меморіальної експозиції: стіл, стільці, сервант, крісла і диванчик, етажерку, ліжко та ін.

У той час стали з'являтися перші публікації про С.П. Корольова, які стали початком бібліографічної колекції музею. У 1967 р. М.М. Баланіна передала до музею книгу відомої журналістки О. Апенченко про життя С.П.Корольова. Це була перша розповідь про юність майбутнього Головного Конструктора і його перші конструкторські проєкти. Книга стала в нагоді для підготовки першого тексту екскурсії.

Значну допомогу у створенні першої експозиції надавали вчені та соратники С.П. Корольова, зокрема, при відтворенні окремих сторінок наукової біографії вченого, сутності й значення його технічних розробок та всесвітнього значення заснованих ним напрямків космонавтики. До Житомира неодноразово приїжджав академік Б.Є. Патон, цікавився процесом створення експозиції, надавав допомогу у встановленні зв'язків з соратниками С.П.Корольова, зокрема, із співробітниками корольовського особливого конструкторського бюро — ОКБ-1 та НВО «Звезда». Завдяки їм підприємствами Житомира у короткі терміни були створені макети перших космічних апаратів і двигунів, моделі планерів і літаків конструкції С.П.Корольова, які чудово доповнили експозицію. Через керівників області науково-виробниче об'єднання «Звезда» передало музею космічне крісло «Казбек» з манекеном — «Іваном Івановичем», як його називали космонавти. Він використовувався на безпілотному кораблі «Восток» для підготовки першого польоту людини у Космос. Це був реальний зразок космічної техніки, з якого почала формуватися технічна частина колекції музею.

Співробітники ОКБ-1 допомогли у виготовленні макетних експонатів на підприємствах м. Житомира, надавши необхідні креслення. Так, в експозиції музею з'явилися макет першого штучного супутника Землі, виготовленого на Житомирському заводі «Електровимірювач», макети стиковки космічних кораблів «Союз-4» і «Союз-5» та автоматичної станції «Луна-9», виготовлених на заводі «Промавтоматика», макети ракети-носія «Восток» і крилатої ракети 212 конструкції С.П. Корольова, моделі космічних станцій «Луна-1», «Луна-3», космічного корабля «Восток».

Напередодні відкриття музею, у липні 1970 року, у Житомирі були організовані Дні науки, в яких взяли участь провідні вчені. Активно обговорювалася тема про соціальні наслідки науково-технічного прогресу, про відповідальність вченого, про прорив у Космос, який охопив усі сфери суспільного життя. На згадку про зустріч від земляків Головного Конструктора керівництво області подарувало вченим вазу, виготовлену на Коростенському фарфоровому заводі, з фотографією Сергія Павловича Корольова. Ваза й досі зберігається в Президії НАН України. Таку ж вазу подарували й музею — вона стала пам'яткою початку багаторічної дружби і співпраці музейників та академічних вчених. Широта наукових напрямків відображала величезну сферу прикладного застосування досягнень космонавтики і значні перспективи подальших досліджень. Це була ознака зміни парадигм мислення Людини, що вийшла за межі Землі, перед якою відкрилися неосяжні простори Космосу, а разом з тим — нові горизонти науки і техніки. Житомир як батьківщина Головного Конструктора перетворювався на особливе місце — місце з «космічним» смислом, символом народження великих ідей та відкриттів...

Дата урочистого відкриття музею — 1 серпня 1970 р. — була обрана не випадково. Її приурочили до проведення у Житомирі великого авіаційно-ракетного свята — Третіх Всесоюзних змагань ракетомоделістів на призи ім. С.П. Корольова та космонавтів Ю. Гагаріна і В. Комарова. Крім того, 19 липня завершився політ космічного корабля «Союз-9», який започаткував спеціальний напрямок у космічних дослідженнях — відпрацювання засобів для тривалого перебування в космосі з розрахунком на майбутню роботу на орбітальних станціях. Успішне виконання програми стало черговим кроком у реалізації космічної програми С.П. Корольова.

Урочистості розпочалися з відкриття Меморіального музею С.П.Корольова. На запрошення керівництва області та міста до Житомира приїхала дочка С.П. Корольова Наталія разом з матір'ю С.П. Корольова — М.М. Баланіною та сином Андрієм. Біля музею відбувся урочистий мітинг, на якому виступила М.М. Баланіна, були зачитані вітальні телеграми від міністра культури СРСР К.О. Фурцевої та соратників С.П. Корольова — академіка В.П.Мішина, професора М.К. Тихонравова, генерал-полковника авіації М.П.Каманіна і льотчика-космонавта Г.Т. Берегового.

Перша експозиція музею розмістилася лише у тій частині будинку, де мешкала родина Корольових. Обстановка відтворювалася музейниками за спогадами та малюнками М.М. Баланіної. Марію Миколаївну вразила точність, з якою була відтворена атмосфера початку XX ст., глибина першої екскурсії, в якій розкривалися етапи життєвого шляху С.П. Корольова, професійна робота музейників на чолі з Ф.Г. Ліснєвською, оформлення експозиції художниками Б.Є. Косьмінським і Б.Я. Портним. М.М. Баланіна передала до фондів музею унікальні меморіальні предмети — прядку волосся від першої стрижки дворічного Сергійка, дитячі пінетки та рукавички, глобус, який подарувала Сергію бабуся перед школою. Від калужан музей отримав макет пам'ятника К.Е Ціолковському, на відкритті якого у Калузі був присутній С.П. Корольов. Саме Сергій Павлович був ініціатором створення першого музею космонавтики в СРСР — на батьківщині свого вчителя К.Е.Ціолковського.

У той же день на Житомирському аеродромі розпочалися Треті Всесоюзні змагання ракетомоделістів. Перехідний приз ім. С.П. Корольова вручався команді з найкращими результатами в експериментальному моделюванні ракет. Учасники змагань доставили до Житомира смолоскип з Калуги — батьківщини К.Е Ціолковського та капсулу із землею космодрому Байконур, яка стала одним з перших експонатів музею. А льотчики-космонавти Г. Береговий, А. Ніколаєв, О. Лєонов, Б. Волинов, В. Биковський, В. Севастьянов надіслали учасникам змагань вітальний лист. На аеродромі вперше відбувся одночасний старт 100 одноступеневих моделей ракет «Восток», «Восход» і «Союз». А поруч демонстрували свою майстерність льотчики на спортивних літаках та парашутисти ДТСААФ. Авіаційне шоу вражало юних глядачів, серед яких був шестирічний онук С.П. Корольова — Андрій. Через 47 років Житомирський аеропорт отримав почесне право носити ім'я видатного земляка — С.П. Корольова. З такою ініціативою виступив відомий бізнесмен, власник міжнародної авіакомпанії «YANAIR» Олексій Янчук. У 2016 р. він отримав письмову згоду Н.С. Корольової на використання імені вченого і став спонсором виготовлення й встановлення в аеропорту меморіальної дошки, урочисте відкриття якої відбулося у січні 2017 р. з нагоди 110-ї річниці від дня народження С.П. Корольова та в рамках візиту до музею Н.С. Корольової з сином Сергієм і льотчика-космонавта О.О. Александрова. Дошку виготовлено за ескізом художника Музею космонавтики ім. С.П.Корольова, заслуженого художника України Юрія Дубініна.

50 років тому масштабне ракетно-авіаційне свято на аеродромі знаменувало народження музею, якому судилося стати осередком демонстрації технічної творчості молоді, місцем зустрічі всіх, хто захоплений Космосом. Під час змагань в Житомирі працювала велика група журналістів республіканських та всесоюзних газет і журналів, радіо і телебачення, студій кінохроніки з метою висвітлення відкриття музею в спеціальних програмах,

документальних фільмах. У фонди музею фотоматеріали і кінохроніку передали колеги з Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного, директор Центрального державного науково-технічного архіву України Марат Балашов, житомиряни-краєзнавці Андрій Лактіонов і Сергій Бовкун. Ця візуалізована історія стала спеціальною частиною фондів музею.

У перші роки роботи Меморіальний будинок-музей С.П. Корольова прийняв десятки тисяч відвідувачів з різних куточків країни — інтерес до особистості Головного конструктора зростав разом з успіхами і досягненнями космонавтики. Одночасно стрімко зростала й популярність музею. Стало зрозумілим, що музей має розширятися. Керівництво області і міста було прийнято рішення про передачу музею усього будинку для створення розширеної експозиції. У 1974 р. директором музею призначили Юліана Павловича Руденського, який зробив значний внесок **у** подальший розвиток музею. Уже цього ж року був готовий тематико-експозиційний план майбутньої експозиції. Проте, явно не вистачало речових експонатів. Знаходити їх було дуже непросто, оскільки в той час без спеціальних допусків не можна було навіть відвідувати космічні підприємства. Небайдуже ставлення до поповнення колекції керівників області і міста М.Є. Лєбєдєва, В.Є. Острожинського, Я.Ф. Ткачука, В.К. Януліса, М.М. Яковенка, їх звернення до Академії наук СРСР, керівництва ОКБ-1 (особливого конструкторського бюро С.П. Корольова), міністерств і відомств, дружні стосунки з відомими вченими, військовими і конструкторами сприяли надходженню у фонди унікальних зразків космічної техніки і спорядження, зокрема — наземного аварійного запасу космонавтів (НАЗ), космічної їжі та засобів гігієни, космічних приладів, елементу сонячної батареї, першої ракети на гібридному паливі ГІРД-09. Соратники С.П. Корольова передали до музею справжній ракетний спектрограф і магнітометр. Цінним подарунком до відкриття нової експозиції став скафандр льотчика-космонавта Ю.П.Артюхіна, який у липні 1974 р. здійснив космічний політ з льотчиком-космонавтом П.Р. Поповичем на космічному кораблі «Союз-14» та орбітальній станції «Салют-3». Скафандр є одним із найцінніших предметів колекції космічного спорядження.

У квітні 1975 р. в інтерв'ю власному кореспонденту газети «Правда» О.Гусєву Ю.П. Руденський розповів про унікальний предмет, переданий музею соратниками С.П. Корольова, — теку, в якій Сергій Павлович протягом багатьох років збирав вирізки з журналів та газет про авіацію і космонавтику, а також власні публікації. Там є статті С.П. Корольова за 1933-1934 рр. українською мовою в харківській газеті «За технику», вірші, нариси, знімки, присвячені авіамоделістам, конструкторам, льотчикам. Нова експозиція розкривала особистість С.П. Корольова, риси його характеру. Напередодні відкриття оновленої експозиції Юліан Павлович, повернувшись з чергової

поїздки на підприємство С.П. Корольова, попередньо отримавши дозволи і знявши гриф секретності, привіз до музею плівки із записами виступів вченого. З того часу голос Головного конструктора став звучати для відвідувачів музею під час екскурсії.

Під керівництвом Ю.П. Руденського у 1975-1976 рр. було проведено капітальний ремонт будинку і побудовано розширену експозицію. Оновлену експозицію відкрили у січні 1977 р. на честь 70-річчя з дня народження С.П.Корольова.

У 70-80-ті роки минулого століття професія космонавта була найпрестижнішою, і музей з гордістю зустрічав почесних гостей — льотчиків-космонавтів, які надавали найцінніші консультації, цікаво розповідали про польоти в космос, охоче зустрічалися з молоддю, поповнювали колекцію музею космічними раритетами. У книгах почесних гостей музею залишили відгуки льотчики-космонавти Г.С. Титов, Є.В. Хрунов, В.В. Горбатко, П.Р.Попович, Б.В. Волинов, В.Ф. Биковський, Г.С. Шонін, М.М. Рукавішніков, В.О. Джанібеков, Г.М. Гречко, В.І. Севастьянов та ін. Візити космонавтів мали надзвичайне значення для наукових співробітників музею. В умовах браку спеціальних видань, інформація від безпосередніх учасників космічних подій одразу ж використовувалися для оновлення експозиції, уточнення текстів екскурсій та лекцій.

На початок 80-х років музей прийняв понад 1 млн. відвідувачів. Серед них — відомі вітчизняні особистості, численні зарубіжні гості. 30 серпня 1979 р. музей відвідав голова комітету міжнародної виставкової діяльності при Президії Академії наук СРСР, член-кореспондент АН СРСР Андрій Петрович Капиця і був вражений науковим рівнем експозиції та ентузіазмом музейників. Згодом, разом з Б.Є. Патоном, він сприяв організації доставки унікальних зразків космічної техніки морським контейнером до Житомира.

Доленосним став візит до музею на початку 80-х років Ніни Семенівни Кірдоди — члена бюро Федерації космонавтики СРСР, заслуженого будівельника Байконуру (в наш час — Першого віце-президента Асоціації музеїв космонавтики). У 1985 р. в газеті «Правда України» з'явилася її стаття під заголовком «Потрібен музей космонавтики», в якій йдеться про внесок вчених України у космічні дослідження та необхідність створення національного музею космонавтики. Із статтею ознайомився перший секретар ЦК Компартії України В.В. Щербицький і доручив опрацювати питання Володимиру Павловичу Горбуліну, тоді — завідувачу сектором ракетно-космічної та авіаційної техніки в ЦК Компартії України (наразі, В.П. Горбулін — перший Віце-президент Національної академії наук України, академік НАН України). Саме В.П. Горбулін у 1987 р. прийняв рішення про підтримку Музею космонавтики в Житомирі, сприяв його зв'язкам з підприємствами космічної галузі, активно включився у роботу над поповненням колекції. Завдяки В.П. Горбуліну музей одержав технологічний зразок штучного

супутника Землі «Ореол-3» з Південного машинобудівного заводу ім. О.М.Макарова (1989 р.) та 9 міліграмів місячного ґрунту, підтвердженого сертифікатом автентичності, з Московського інституту геохімії та аналітичної хімії ім. академіка В.І. Вернадського.

У січні 1987 р. в Житомирі проходили Всесоюзні Корольовські читання, присвячені 80-річчю з дня народження С.П. Корольова. Учасники читань звернулися до голови Федерації космонавтики СРСР льотчика-космонавта М.М. Рукавішнікова з проханням підтримати Музей космонавтики на Батьківщині С.П. Корольова та посприяти наданню йому статусу самостійного. У березні 1987 р. М.М. Рукавішніков від імені космічного співтовариства звернувся з листом до керівництва Житомирської області з проханням відокремити будинок-музей С.П. Корольова від Житомирського обласного краєзнавчого музею. 24 липня 1987 р. вийшла постанова Ради Міністрів УРСР «Про створення музею космонавтики імені С.П. Корольова в м. Житомирі». З набуттям самостійності музей отримав нові перспективи розвитку і став претендувати на національний статус, про необхідність якого зазначила космічна спільнота.

Фонди музею надалі активно поповнювалися. За сприяння Президії Академії наук СРСР у період з 1977 р. по1987 р. НВО «Енергія», завод «Звезда» та Державний музей космонавтики ім. К.Е. Ціолковського передали музею серію великогабаритних макетів і зразків космічної техніки, більшість з яких була частиною перших радянських закордонних виставок (м. Лондон, 1979 р., м. Пхеньян, 1978 р.). Серед них — натурні макети спускного апарату космічного корабля «Восток», космічного корабля «Союз» і його орбітального відсіку, макети автоматичної міжпланетної станції «Венера-7», штучних супутників Землі «Електрон-1» та «Електрон-2», планетоходу «Луноход-2». З кінця 80-х років почали надходити зразки ракетної техніки. У 1987 р. Державний музей історії космонавтики ім. К.Е. Ціолковського на відзначення 80-річчя з дня народження С.П. Корольова передав на батьківщину вченого ракету «Р-5В» з контейнером головного обтічника. Цього ж року військова частина 14243 передала музею ракетний двигун ЖРД-214 конструкції В.П.Глушка та відсік управління ракети-носія «Космос», розробленої на початку 60-х років в особливому конструкторському бюро № 586 (наразі — ДКБ «Південне» ім. М.К. Янгеля) на базі одноступеневої балістичної ракети Р-12. Ракету Р-12 музей отримав у 1989 р. в рамках реалізації договору між СРСР та США про ліквідацію ракет середньої та малої дальності.

Зміцнювалися зв'язки музею з Науково-виробничим об'єднанням (НВО) «Енергія», яке у жовтні 1987 р. передало музею низку великогабаритних експонатів: технологічного зразка космічного корабля «Союз» з виставковою підставкою, головного куполу парашутної системи космічного корабля «Союз ТМ-3». Ці унікальні предмети разом з іншими зразками космічної техніки та спорядження були доставлені літаками ІЛ-76 та

АН-12 у березні 1988 р. до військового аеропорту Озерне поблизу Житомира. Цінний вантаж супроводжував Арвід Володимирович Палло, соратник С.П.Корольова, провідний конструктор орбітальних станцій «Салют-1», «Салют-2» та «Салют-6». Під його керівництвом монтажники протягом тижня зібрали та змонтували космічний корабель «Союз», який став центральним експонатом нової експозиції. Пізніше, у липні 1989 р., за допомоги А.В. Палло в експозиції встановили орбітальний відсік космічного корабля «Союз» і спускний апарат космічного корабля «Восток» з парашутом.

У січні 1987 р. була здана в експлуатацію будівля, де у найближчій перспективі мала відкритися нова експозиція «Космос». На жаль, через брак фінансування насправді побудували ангар для зберігання космічної техніки. На довгі роки колектив музею опинився у складних для професійної діяльності умовах. Незважаючи на абсолютну непридатність приміщення для музейної експозиції і зберігання фондів, відсутність навіть скромних умов для зручної роботи (кабінетів, фотолабораторії, бібліотеки і т. д.) силами наукових співробітників музею і художників вдалось створити експозицію на тему «Людина і Космос», в основу якої покладена ідея реалізації мрії Людини про космічне майбутнє, єдність мікро і макрокосмосу.

У подоланні труднощів під час створення експериментальної експозиції велика заслуга Ольги Андріївни Копил — директорки музею з 1987 р. по 2011 р. На її долю випала складна справа загального керівництва побудовою експозиції, забезпечення поповнення музейної колекції через численні зустрічі, бесіди, переконання відомчих установ, а потім — відстоювання незвичайної у ті часи концепції перед ідеологічними структурами.

Головним науковим консультантом у створенні експозиції був льотчик-космонавт СРСР Володимир Олександрович Джанібєков, генерал-майор авіації, який п’ять разів літав у космос в якості командира корабля. Свій перший політ він здійснив у 1978 р. на космічному кораблі «Союз-27». Спускний апарат цього космічного корабля, який за особливим розпорядженням Генерального директора НВО «Енергія» В.Д. Вачнадзе доставили до Житомира залізницею у 1987 р., став перлиною експозиції. У травні 2000 р. В.О. Джанібєков, перебуваючи в музеї, вражений вдалим експозиційним поєднанням філософії, мистецтва та науково-технічної творчості, написав символічний морський пейзаж — «Корабель мрії» — як уособлення вічного прагнення людини до звершень. Ця картина увійшла до філософсько-мистецької частини колекції музею.

Філософська ідея експозиційного замислу, розроблена колективом наукових співробітників музею, потребувала особливого художнього рішення. На той час такий підхід до експозиції з космонавтики був настільки новаторським, що важко було знайти розуміння серед художників-експозиційників. Проте, за реалізацію ідеї взявся талановитий митець, народний художник України Анатолій Васильович Гайдамака. Саме його

бачення космічної теми привернуло увагу до філософії українського космізму. Він залучив до співпраці художників-дизайнерів Київського комбінату монументально-декоративного мистецтва, серед яких були — В. Федоров, В.Труханський, Е. Желєзнов, В. Боровіков та Л. Боровікова, а для створення фонових колажів запросив М. Шевченка та Є. Матвєєва. Експозиція наповнилася низкою оригінальних художніх рішень, одним з яких було використання скляних півсфер у якості експозиційних вітрин. Такі півсфери виготовлялися у Костянтинівці Донецької області для технічних цілей, однак в експозиції вони виглядали як справжні НЛО — «літаючі тарілки», завдяки чому експозиція наповнювалася таємничістю космосу, де Життя сприймалося планетним явищем. Музейна каса у вигляді кабіни космічного корабля, дзеркальна стіна, яка візуально розширила простір, прожектори з вузьким променем світла, вітражі та ферми, які нагадують конструкції орбітальних станцій — усі ці експозиційні прийоми у поєднанні з космічною музикою та різнокольоровими акцентами в залі створюють ефект присутності в іншому вимірі, породжують відчуття причетності до таємниць Всесвіту й гармонії Космосу.

1 червня 1991 р. відбулося урочисте відкриття експозиції «Космос». Напередодні, на базі музею відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Людина і Космос», яку урочисто відкрив Президент Академії наук України, академік Б.Є. Патон. У книзі відгуків музею він зазначив: «Прекрасний музей Сергія Павловича Корольова достойно представляє подвижницьке життя та діяльність великого вченого та Людини. Невтомні, виключно віддані своєму дітищу люди створили чудовий музей. Він має у найближчому майбутньому стати Республіканським музеєм космонавтики. Радує та задовольняє невтомний вимисел художників і наукових співробітників музею. Впевнений, що музей зробить величезний внесок у подальший розвиток духовної культури українського народу. Від усієї душі бажаю Вам значних успіхів та великого щастя.», — Б.Є. Патон, Президент АН України, 14.05.91» [1].

90-ті роки позначилися в музейній діяльності активізацією науково-дослідної роботи за напрямками історії космічної науки і техніки в Україні та філософії космізму. Поступово пом’якшувався режим секретності на підприємствах космічної галузі України, що розширювало можливості комплектування фондів. Вагому підтримку музею надавали інститути та установи Національної Академії наук України, а також щойно утворене Національне космічне агентство України. Завдяки співпраці з Центром досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України в музеї розпочалися системні наукові дослідження в сфері історії науки і техніки, філософії і соціально-економічних аспектів космічної діяльності в Україні.

Долаючи перешкоди на шляху свого розвитку, фінансові обмеження та регрес у галузі, музей обрав стратегію інтенсивного розвитку через удосконалення професійного кадрового рівня, розвиток міжнародного партнерства з метою освоєння передового досвіду провідних космічних музеїв світу, впровадження інтерактивних музейних методик, об'єднання музеїв космічного профілю в Україні. За останні роки музей набув визнання, розвинувши стратегічні культурні відносини із музеями, науковими та культурними установами Білорусі, Литви, Латвії, США, Франції, Китаю, Польщі, Естонії, здобувши у 2013 р. членство у Міжнародній федерації астронавтики (IAF), ставши номінантом Міжнародного музейного конкурсу слов'янських культур «ZHIVA AWARD».

Музей — один із засновників регіонального інноваційно-космічного кластеру «Полісся», який відкриває значні можливості нових ефективних форм організаційної взаємодії між наукою, освітою, бізнесом, місцевим самоврядуванням та культурою на базі використання космічних технологій та популяризації космічної науки.

Щорічно музей відвідує понад 100 тис. відвідувачів з різних країн світу. Тут розкривається секрет Головного Конструктора: вміння передбачати майбутнє та невпинно йти до реалізації своїх цілей. Житомиряни і гості міста поспішають сюди не тільки для того, щоб побачити справжні космічні апарати, скафандри чи космічну їжу, але й щоб відчути політ у космос на зорельоті «Еней», зануритися у віртуальну реальність у спеціальних окулярах, помандрувати зоряними галактиками у космічних кріслах з музикою, познайомитись з роботом Меканоїдом та взяти участь у наукових експериментах.

Можливо, дехто з допитливих хлопчиків та дівчат, які щорічно беруть участь в музейних конкурсах юних астрофізиків, моделістів-конструкторів, робототехників у майбутньому стане членом міжпланетних екіпажів, побудує фантастичний зореліт, відкриє таємниці Всесвіту... У цьому — сенс діяльності музею, який крокує у Майбутнє. Per aspera ad astra — крізь терни до зірок!

Література та джерела

1. Книга відгуків Житомирського музею космонавтики ім. С.П. Корольова. 1989-2000 рр. Україна, м. Житомир, КП-2033/II Д-212.
2. Постанова бюро міського комітету КП України та виконкому Міської Ради депутатів трудящих № 28 від 18.09.1969 р. «Про створення в Житомирі меморіального музею Двічі Героя Соціалістичної Праці Академіка Корольова С.П.» // Державний архів Житомирської області. — Р.-280. — Оп.-5. — Спр.-800. — Арк.-288.
3. Постанова виконкому Житомирської Міської Ради депутатів трудящих № 252 від 5 квітня 1966 р. «Про увічнення пам'яті академіка С.П. Корольова» // Державний архів Житомирської області. — Р.-280. — Оп.-5. — Спр.-664. — Арк.-241.

УДК 069, 01: 524.8

МІСЯЦЬ Н.К., ЩЕРБАКОВА Н.М.
(м. Житомир)

СТВОРЕННЯ МУЗЕЮ КОСМОНАВТИКИ ІМЕНІ С.П. КОРОЛЬОВА (ЗА АРХІВНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

Анотація. *У статті висвітлюється початок роботи по створенню Меморіального будинку-музею С.П. Корольова в Житомирі на базі матеріалів державного архіву Житомирської області та матеріалів фондів музею.*

Ключові слова: *рішення міськвиконкому, меморіальний музей, будинок-музей, музейні фонди, експозиція, реекспозиція.*

Виклад основного матеріалу. У 2020 р. виповнилось 50 років Музею космонавтики імені С.П. Корольова Житомирської обласної ради. За цей час діяльність музею широко висвітлювалась у пресі, була представлена на наукових конференціях та наукових читаннях у доповідях співробітників музею. Мета даної статті — висвітлити архівні матеріали, які зафіксували найважливіші рішення місцевої влади щодо створення музею, та матеріали фондів самого музею, які стосуються цієї теми.

У січні 1966 р. з некрологу, який було вміщено в газетах після смерті С.П. Корольова, стало відомо, що вчений народився в Житомирі. Мешканці міста прагнули віднайти цей будинок та облаштувати меморіальний музей славетного земляка. У березні 1966 р. делегація з Житомира поїхала в Москву до матері Корольова Марії Миколаївни Баланіної (прізвище другого чоловіка). Вона одразу знайшла на карті Житомира вулицю Дмитрівську (пізніше перейменовану на Леваневського). Марія Миколаївна розповіла, що на початку цієї вулиці під номерами 3, 5, 7 розташовувались одноповерхові будинки, що належали домовласниці Євгенії Федорівні Кохановій. Чотири кімнати у лівому крилі середнього з цих будинків під № 5 винайняв вчитель Житомирської першої чоловічої гімназії Павло Якович Корольов, чоловік Марії Миколаївни, майбутній батько С.П. Корольова.

На початку квітня 1966 р. виконком Житомирської міської ради прийняв рішення «Про увічнення пам'яті академіка Корольова Сергія Павловича» [9]. Згідно з цим рішенням 12 квітня 1966 р. на будинку № 5 по вулиці Леваневського було відкрито меморіальну дошку з таким текстом: «У цьому будинку 30 грудня 1906 р. народився майбутній видатний радянський вчений, конструктор перших штучних супутників Землі і космічних кораблів, двічі Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської премії — академік Сергій Павлович Корольов».

Враховуючи бажання житомирян, 18 вересня 1969 р. виконком міської ради прийняв Постанову «Про створення в Житомирі меморіального музею двічі Героя Соціалістичної Праці, академіка Корольова С.П.» [7]. Під меморіальний музей відводились дві квартири у фасадній частині будинку № 5 (після Другої світової війни в будинку мешкало чотири родини: дві з фасадної та дві з тилової частини будинку). Облаштування меморіального музею академіка С.П. Корольова було доручено працівникам Житомирського обласного краєзнавчого музею. Вони налагодили тісні зв'язки з матір'ю конструктора, яка розказувала і описувала в листах дім, де жила родина (листи зберігаються у фондах музею), копії деяких представлені в експозиції [3].

Перша експозиція меморіального музею С.П. Корольова як відділу краєзнавчого музею розташовувалась у фасадній частині будинку. Активну участь у її створенні брали Захар Гурвіч (перший завідувач меморіального будинку), Жанна Бєлова і Есфірь Лісневська (співробітниці краєзнавчого музею), Б.М. Космінський (художник-оздоблювач) та М.М. Передер (фотограф) [12, с. 5]. Мешканці Житомира з ентузіазмом включилися у відтворення меморіальної частини музею. Меблі тієї епохи для експозиції передали житомиряни К.А. Преображенська, В.А. Гриценко, Л.В. Краснова, Н.А. Вагман, О.А. Костецька, Л.К. Стацкевич, В.Л. Рудковський. На кожний предмет працівниками музею були заповнені паспорти, інвентарні номери музейних предметів занесені у книгу обліку. З метою благоустрою території навколо майбутнього музею планувалось облаштування скверу [4].

Музей відкрився 1 серпня 1970 р. Житомиряни заповнили тротуар і проїжджу частину вулиці біля будинку. Фотографія зафіксувала ці хвилюючі моменти [10]. Мати С.П. Корольова Марія Миколаївна Корольова-Баланіна розрізала стрічку і першою входила до музею. Музей став одним з найбільш відвідуваних місць Житомира. Звістка про нього блискавично поширилась країною і за її межами, потік екскурсантів збільшувався, назрівала необхідність у розширенні музею.

З наближенням ювілейної дати (70-річчя з дня народження С.П.Корольова) виконкомом Житомирської міської ради було прийнято рішення про розширення меморіального музею. Йому передавались дві квартири, що мали вихід у двір. Таким чином, уся споруда стала «Меморіальним будинком-музеєм академіка С.П. Корольова». Були враховані і інтереси громадян, які мешкали у будинку (всі вони одержали житло та грошові компенсації) [5].

У 1975 р. Меморіальний будинок-музей академіка С.П. Корольова» закрився на капітальний ремонт і реекспозицію. За активної участі тодішнього директора музею Юліана Павловича Руденського було відновлено меморіальну частину квартири, де мешкала родина вчителя Павла Яковича Корольова і де народився його син Сергій (три кімнати: їдальня, спальня, вітальня). Частину квартири колишніх сусідів Корольових (родина вчителя

А.Г. Тітова) використали для облаштування біографічної зали. Завдячуючи тісним контактам і дружнім стосункам керівництва музею та його співробітників з М.М. Корольовою-Баланіною, вдовою С.П. Корольова Ніною Іванівною Корольовою та дочкою Наталією музей поповнився сімейними реліквіями (таких предметів нараховується в музеї 97 одиниць) [11].

До 70-річчя з дня народження С.П. Корольова (7 січня 1977 р.) відбулося урочисте відкриття оновленої експозиції. Музей приймав численних екскурсантів, поповнювались його колекції, налагоджувались зв'язки з підприємствами космічної галузі, збільшувалась кількість експонатів великих розмірів, які репрезентували зразки космічної техніки. Назрівала гостра потреба у спеціальному приміщенні для зберігання та демонстрування космічної техніки.

У вересні 1983 р. виконком міської ради вирішив «виділити земельну ділянку площею 4200,0 кв.м. для будівництва павільйону по зберіганню космічної техніки по вул. Івана Франка, 22» [6]. У червні 1985 р. в газеті «Правда України» вийшла стаття «Нужен музей космонавтики» [2]. Її автором була Ніна Семенівна Кірдода (у той час президент Асоціації музеїв космонавтики СРСР, пізніше — музеїв космонавтики Росії). Ця стаття відіграла певну позитивну роль в історії створення музею.

У 1987 р. музей отримав статус самостійного (не відділ Житомирського краєзнавчого музею) і назву «Житомирський музей космонавтики імені С.П.Корольова» [8]. Його очолила Ольга Андріївні Копил, яка більш ніж два десятиліття керувала колективом (1987-2011 рр.). За цей час музей поповнився експонатами, що були отримані від підприємств, серед яких науково-виробниче об'єднання «Енергія», Науково-дослідний центр імені Бабакіна, завод «Зірка», Науково-дослідний інститут медико-біологічних проблем та інші. Ці експонати стали центральними в експозиції «Космос». Надзвичайну цінність мають апарати, що побували в космічних польотах і повернулись на Землю, наприклад, спускний апарат космічного корабля «Союз-27», аварійно-рятувальний скафандр льотчика-космонавта Юрія Артюхіна, тренувальний костюм льотчика-космонавта Григорія Гречка, костюм для польоту льотчика-космонавта Володимира Соловйова та інші. Не менш цікавими і цінними є макети, технологічні зразки космічної техніки, серед яких автоматичні міжпланетні станції «Луна-1», «Луна-9», «Венера-7», «ВЕГА», ракета-носій «Восток», спускний апарат космічного корабля «Восток», космічний корабель «Союз», штучний супутник Землі «Ореол-3» та інші.

Святкуванню 100-річчя з дня народження С.П. Корольова передував капітальний ремонт і оновлення експозиції Меморіального будинку-музею академіка С.П. Корольова. Урочисте засідання, присвячене цій даті, відбувалось в обласному музично-драматичному театрі. Почесними гостями на ньому була Наталія Сергіївна Корольова, яка приїхала до Житомира з

родиною. Фото нащадків С.П. Корольова в меморіальному будинку-музеї поповнило скарбницю фондів музею.

За роки існування музей прийняв понад 2 млн. відвідувачів, 13 тисяч музейних предметів, що зберігаються у його фондосховищі, входять до державної частини Музейного фонду України. Діяльність музею, принесла йому визнання в нашій державі та за її межами, перетворили його на одну з туристичних перлин України [1].

Література та джерела

1. Знайомтесь — Україна. Туристичними стежками. — Київ : Видавничий центр «Гіперіон», 2012. — 142 с.
2. Кирдода Н.С. Нужен музей космонавтики. — Правда Украины. — 1985. — 7 червня.
3. Листи матері: від 20.08.1975 р.; від 29.04.1969 р.; від 10.05.1976 р. // Фонди Музею космонавтики імені С.П. Корольова Житомирської обласної ради. — Група «Документи», II Д-55, II Д-56, II Д-58.
4. Про виділення земельної ділянки Житомирському міськкомунгоспу для влаштування скверів… Рішення виконкому Житомирської міської ради депутатів трудящих № 388 від 21 травня 1970 р. // Державний архів Житомирської області. — Ф. Р-280. — Оп. 5. — Спр. 835. — Арк. 157-158.
5. Про виділення коштів міськкомунгоспу для сплати громадянам вартості будматеріалів і фруктових насаджень в зв'язку з передачею житлового будинку по вул. Леваневського, 5 для розширення музею С.П. Корольова. Рішення Житомирської міської ради депутатів трудящих № 494 від 2 жовтня 1975 р.
6. Про виділення земельної ділянки УКБ міськвиконкому для будівництва павільйону по зберіганню космічної техніки. Рішення виконкому міської ради народних депутатів № 592 від 15 вересня 1983 р. // Державний архів Житомирської області. — Ф. Р-280. — Оп. 5. — Спр. 1595. — Арк. 276-277.
7. Про створення в Житомирі меморіального музею двічі Героя Соціалістичної Праці, академіка Корольова С.П. Постанова бюро міського комітету комуністичної партії України та виконкому міської ради депутатів трудящих № 28 від 18 вересня 1969 р. // Державний архів Житомирської області. — Ф. Р-280. — Оп. 5. — Спр. 800. — Арк. 288.
8. Про створення музею космонавтики імені С.П. Корольова в м. Житомирі постанова Кабінету Міністрів УРСР № 256 від 24 липня 1987 р. // Державний архів Житомирської області. Бібліотечний фонд: Зібрання Постанов Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки №8. — Київ, 1987. — С. 14.
9. Про увічнення пам`яті академіка Корольова Сергія Павловича. Рішення виконкому Житомирської міської ради № 252 від 5 квітня 1966 р. // Державний архів Житомирської області. — Ф. Р-280. — Оп. 5. — Спр.

664. — Арк. 241.
10. Фонди Музею космонавтики імені С.П. Корольова Житомирської обласної ради. — Група «Фото». ІІІ Ф-940.
11. Щербакова Н.М., Місяць Н.К. Особливості формування колекції меморіального фонду музею космонавтики імені С.П. Корольова. Матеріали науково-практичної конференції / Ред. Л.О. Гріффін. — Переяслав-Хмельницький, 2017. — С. 355-359.
12. Щербакова Наталія. Висока орбіта подвигу. Меморіальному будинку-музею академіка С.П. Корольова в Житомирі — 35 років. — Житомирщина. — 2005. — 6 серпня. — С. 5.

— о —

УДК 069.9:001.891

БОДАШЕВСЬКА Г.П.
(*м. Житомир*)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ — МУЗЕЮ КОСМОНАВТИКИ ім. С.П. КОРОЛЬОВА

Анотація. *У статті розглядається роль Національної академії наук України у процесі становлення і розвитку Музею космонавтики ім. С.П.Корольова як науково-дослідного центру. Висвітлюється особистий внесок Президента НАН України Б.Є. Патона та інших провідних учених, окремих академічних підрозділів у формування національної колекції з історії вітчизняної космонавтики.*

Ключові слова: *Національна академія наук України. Патон. Музей космонавтики ім. С.П. Корольова. Житомир.*

Виклад основного матеріалу. 1 серпня 2020 р. Музею космонавтики ім. С.П. Корольова у Житомирі виповнилося 50 років. Ювілейну дату він зустрів у статусі головного закладу України, який акумулює космічну історію з початку космічної ери людства і до сьогодні. Музей — потужний науково-дослідний, освітній, виховний та соціогуманітарний центр, добре знаний в Україні та за її межами. У цьому визнанні — результат копіткої пошукової і дослідницької діяльності кількох поколінь музейників, підтримка й допомога вітчизняної наукової спільноти.

Важливим кроком в утвердженні музею як наукового центру досліджень вітчизняної і світової космонавтики стала співпраця з Національною академією наук України та особисто з її Президентом, директором Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона академіком Б.Є. Патоном. Космічний напрямок увійшов до кола його наукових інтересів після знайомства з ідеєю С.П. Корольова про застосування технологій зварювання металів у космосі, а постать легендарного Головного Конструктора завжди викликала щире

захоплення і повагу. Більше того, за ініціативи Бориса Євгеновича, в пам'ять про видатного Головного Конструктора в будинку, де він народився, був створений Меморіальний будинок-музей. Борис Євгенович неодноразово приїздив до Житомира: вперше — у 1968 р. разом з дочкою С.П. Корольова Наталією Сергіївною, потім — на відкриття пам'ятника С.П. Корольову (1971 р.), а у 1991 р. відкрив Всесоюзну конференцію музеїв космонавтики СРСР, що проходила 14-16 травня 1991 р. у Житомирі на базі Музею космонавтики ім. С.П. Корольова, та виступив на ній з доповіддю про внесок української науки у розвиток космонавтики і космічних досліджень [2; 3]. Відтоді в основному фонді музею зберігається унікальний документ — десять аркушів машинописного тексту вище згаданої доповіді, зміст якої з плином часу не втратив актуальності. Особливу цінність документу додають письмові виправлення та заключний текст на останній сторінці, зроблені власноруч Борисом Євгеновичем: «У всьому цьому велика роль наших музеїв космонавтики, необхідний тісний плідний їх зв'язок з науково-дослідними інститутами, вузами, конструкторськими бюро і підприємствами. Хочеться сподіватися, що наша конференція дасть цьому хороший імпульс» [2; 3, с. 10]. Не менш унікальними є ще два документи: службова записка Б.Є. Патона, датована 14.05.1991 р., директору ГАО НАНУ Я.С. Яцківу з проханням підготувати заходи щодо створення Республіканського музею космонавтики, та протокол технічної наради при директорові Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона від 16.05.1991 р., де у числі важливих виробничих питань розглядалася підготовка експозиції в Республіканському музеї космонавтики (м. Житомир) [5; 7]. Ймовірно, що саме під час конференції й огляду історичної пам'ятки — Меморіального будинку-музею — та практично готової до відкриття новобудови з сучасною експозицією «Космос», у Бориса Євгеновича і зародилася думка про створення на базі Музею космонавтики у Житомирі музею республіканського значення. З об'єктивних причин, у зв'язку з розпадом СРСР, у той період ця ідея видатного вченого не була реалізована. Однак, в подальшому Б.Є. Патон неодноразово виступав з ініціативою про надання Музею космонавтики ім. С.П. Корольова статусу Національного. Показовим у цьому контексті, на мою думку, є лист Б.Є. Патона до голови Житомирської обласної державної адміністрації А.С. Малиновського з проханням допомогти музею вижити у скрутні часи, не допустити його занепаду. Увесь документ пронизаний щирою стурбованістю за долю музею, його експозицій і колекції, вірогідність втрати досвідчених співробітників. «Це особливо прикро, якщо згадати скільки зусиль і енергії витрачено всіма нами (маю на увазі не тільки нашу академію, а й керівництво області і міста) для створення та розвитку музею, набуття ним статусу самостійної установи. На нашу думку, зараз, коли Україна намагається утвердити себе у світі як космічна держава, збереження і розвиток музею, який свідчить про її можливості й досягнення у цій галузі, набуває особливого значення і стає для всіх нас

справою честі. Тому Національна академія наук України і тепер, не дивлячись на надзвичайні труднощі, надає музею всіляку допомогу, передає йому зразки космічної техніки, інші експонати, сприяє науково-дослідній роботі, розширенню творчих зв'язків музею з установами і вченими академії. Але ми полишені можливості підтримати музей фінансово. …можливо, саме зараз варто було би звернутися до Президента України з обґрунтованим клопотанням про надання музею офіційного статусу Національного, що цілком відповідало би його реальному значенню. Зі свого боку Національна академія наук України і надалі власними зусиллями і авторитетом сприятиме діям держадміністрації, спрямованим на підтримку Житомирського музею космонавтики ім. С.П.Корольова», — рядки з листа Бориса Євгеновича [4].

Під керівництвом Б.Є. Патона до справи збереження історичної пам'яті, поповнення "космічної" колекції і популяризації музею, визначення провідних напрямків його наукової роботи і пріоритетності наукових досліджень, посилення наукового потенціалу шляхом підвищення кваліфікації музейних працівників активно долучилася наукова спільнота. Надійними партнерами і друзями музею стали академіки Я.С. Яцків, В.П. Горбулін, Л.М. Лобанов, О.В.Дегтярьов, директор Інституту космічних досліджень О.П. Федоров, доктор економічних наук Б.А. Маліцький, член-кореспондент НАНУ, доктор біологічних наук Є.Л. Кордюм, доктор технічних наук, завідувач відділом космічної технології Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона Ю.А. Асніс, кандидат технічних наук, спеціаліст у галузі космічних технологій В.Ф. Лапчинський, член-кореспондент НАНУ, видатний астроном К.І. Чурумов (до 2016 р.) та інші вчені. За їх сприяння та безпосередньої участі основний фонд музею поповнився унікальними матеріалами, історичну і наукову цінність яких важко переоцінити. До прикладу — низка академічних наукових підрозділів і короткий перелік предметів, переданих ними музею:

— **Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона** (документи: доповіді, програми конференцій, протоколи, постанови, проекти, листи тощо; зразки різання, зварювання та напилення металів за допомогою УРІ; макети технологічних установок «Випарник» і «Вулкан»; журнали «Наука та наукознавство», «Космічна наука і технологія», збірка наукових праць під редакцією Б.Є. Патона «Космос: технологии, материаловедение, конструкции»; доповідь Ю.А. Асніса «Перспективы развития сварки и родственных технологий в космосе в XXI веке»; книги, фотоальбоми, численні фотографії з дарчими написами і автографами вчених тощо);
— **Інститут стратегічних досліджень** (доповідь В.П. Горбуліна «Про основні напрямки національної космічної програми» на науково-технічній конференції «Фундаментальні і прикладні проблеми космічних досліджень» (фонограма); книга «Через роки, відстані… Держава і особистість (вибрані публікації, інтерв'ю, виступи» з дарчим написом В.П.Горбуліна));

— **Інститут ботаніки ім. М. Холодного** (інформаційна довідка про спільний українсько-американський експеримент на космічному кораблі «Колумбія», видання «Рослини в космосі» та «Микроорганизмы в космическом полете» з дарчими написами та автографами автора — Є.Л.Кордюм; лабораторні прилади і устаткування для відпрацювання біологічних експериментів у космосі під час польоту Л.К. Каденюка, численні фотографії з автографами Є.Л. Кордюм);
— **Інститут космічних досліджень** (збірник «Космічні дослідження в Україні. 1998-2000 рр.» з автографами Б. Патона, О. Негоди, Л. Каденюка; буклети);
— **Інститут електродинаміки** (матриця силова транзисторна, яка входила до складу електрозварювальної апаратури, що працювала на пілотованих космічних станціях; модуль високовольтний трансформаторно-випрямляючий, який входив до складу технологічної установки «Випарник-80»);
— **Інститут Проблем матеріалознавства ім. І.М. Францевича** (дослідні зразки: склокераміка кварцова, кераміка легована оксидом хрому і титану; склотекст з кварцової тканини і кремнеорганічної смоли; заготовка металева конструкційного матеріалу, з якого виготовлялися шестерні для коліс «Луноходу»; шестірня металева від коліс «Луноходу»);
— **ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАНУ»** (журнали «Наука і наукознавство»);
— **Головна астрономічна обсерваторія** (проспекти, буклети про основні наукові здобутки ГАО; численні фотографії з автографами Я.С. Яцківа; книги: Я. Яцків «Наукові будні. Справа «Космос UA» та «Наукові будні. Справа РНДБ-UA»; листування Я.С. Яцківа як Голови комісії космічних досліджень з академічними установами, конструкторськими бюро тощо; лист від Є.Л. Кордюм з інформацією про міжнародне співробітництво Інституту ботаніки в освоєнні космічного простору; листівки до видатних астрономічних подій і дат; лист Я. Яцківа до В. Котельникова; лист В.Уткіна до Я. Яцківа з пропозицією проблемних питань на 45-у сесію Генеральної Асамблеї ООН);
— **Фізико-механічний інститут ім. Г.В Карпенка** (прилад УПП-1 (пристрій проміжної пам'яті), який використовувався у космічних апаратах) [1].

Така багаторічна співпраця з видатними українськими науковцями, інститутами, установами та іншими організаціями Національної академії наук України допомогла науковим співробітникам музею обрати перспективні напрямки науково-дослідної роботи, захистити три кандидатські дисертації, стати постійними учасниками наукових читань і конференцій всеукраїнського й міжнародного рівнів, авторами численних наукових публікацій у вітчизняних і закордонних виданнях. За підтримки Президента НАНУ Б.Є. Патона музей став національним координатором проведення щорічного Всесвітнього тижня

космосу і успішно співпрацює у цьому проекті з ученими Інституту ботаніки ім. М. Холодного, Головної астрономічної обсерваторії та іншими підрозділами НАНУ.

Музей космонавтики ім. С.П. Корольова в останні десятиріччя був для Б.Є. Патона об'єктом особливої уваги, підтримки і турботи, адже він особисто знав С.П. Корольова, цінував його як великого вченого, конструктора, організатора, дякував долі за щастя зустрічатися і працювати з ним [6, с. 49-51]. І, зрозуміло, дбав про увічнення пам'яті видатного житомирянина на його батьківщині. Борис Євгенович Патон пішов із життя 19 серпня 2020 р. Ми глибоко сумуємо з приводу втрати вченого світового рівня й світоча української науки та безмежно вдячні йому за справді подвижницьку діяльність у музейній сфері, зокрема, великий особистий внесок у становлення, розширення і зміцнення Музею космонавтики ім. С.П. Корольова як провідного космічного науково-дослідного і науково-освітнього центру України. Сьогодні музей зберігає, формує та вивчає найбільшу за числом і найвагомішу за змістом національну колекцію з історії вітчизняної й світової космонавтики — фонди налічують понад 20 тисяч одиниць зберігання, 75 % яких належать до Державної частини Музейного фонду України.

Література та джерела

1. Науково-уніфіковані паспорти та інвентарні картки на предмети основного фонду КЗ «Музей космонавтики ім. С.П. Корольова» Житомирської обласної ради.
2. Патон Б.Е. Вклад украинской науки в развитие космонавтики и космических исследований. «Человек и космос», Материалы межреспубликанской конференции музеев космонавтики, проходившей 14-16 мая 1991 г. в г. Житомире. — Житомир : редакционно-издательское государственное предприятие «Ленок», 1993.
3. Патон Б.Є. Внесок української науки у розвиток космонавтики і космічних досліджень. Текст доповіді на Всесоюзній конференції музеїв космонавтики СРСР. 14-16 травня 1991 р., м. Житомир. КЗ «Музей космонавтики ім. С.П. Корольова» Житомирської обласної ради. Основний фонд. Фонд письмових матеріалів, група «Документи».
4. Патон Б.Є. Лист Голові Житомирської обласної державної адміністрації А.С Малиновському, № К31/515 від 8 травня 1996 р. Архів КЗ «Музей космонавтики ім. С.П. Корольова» Житомирської обласної ради.
5. Патон Б.Є. Службова записка від 14.01. 1991 р. директору ГАО НАНУ Я.С.Яцківу. КЗ «Музей космонавтики ім. С.П. Корольова» Житомирської обласної ради. Основний фонд. Фонд письмових матеріалів, група «Документи».
6. Патон Б.Є. Стела Корольова. Замовлення на машину контактного захворювання труб. Вісник НАН України, 2002 р., № 10.

7. Протокол технічної наради при директорові Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона від 16.05.1991 р. КЗ «Музей космонавтики ім. С.П.Корольова» Житомирської обласної ради. Основний фонд. Фонд письмових матеріалів, група «Документи».

— о —

УДК 069.01(084.12)

КУЛИК Л.Л., КОЛЕСНИК Н.Є.
(м. Житомир)

ФІЛУМЕНІЯ: НОВА КОЛЕКЦІЯ ОСНОВНОГО ФОНДУ МУЗЕЮ КОСМОНАВТИКИ ім. С.П. КОРОЛЬОВА ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

Анотація. *У статті розглядається історія філуменії як одного з видів колекціонування. Досліджуються шляхи створення та формування філуменістичної колекції Музею космонавтики ім. С.П. Корольова. Пропонується класифікація сірникових етикеток з космічною тематикою за географією, підприємствами-виробниками, та темами.*

Ключові слова: *Музей космонавтики, основний фонд, філуменія, колекція, сірникова етикетка.*

Виклад основного матеріалу. Унікальна колекція з історії вітчизняної космонавтики зберігається у Музеї космонавтики ім. С.П. Корольова. Дві третини предметів — зразків космічної техніки, спорядження космонавтів, документів, унікальних фото, книг та ін. — належать до державної частини Музейного фонду України. Наукові співробітники музею постійно дбають про поповнення основного й науково-допоміжного фондів музею та шукають шляхи задля реалізації цієї мети. Один із способів — це моніторинг інтернетресурсів, завдяки чому вдалося «відкрити» трохи забутий об'єкт для збирання та дослідження — сірникові етикетки. Їх колекціонування має назву філуменія (термін походить від грецького слова *philos* (любити) та латинського *lumen* (світло)). Знайомство з філуменістичними каталогами й сайтами, спілкування з приватними колекціонерами дало позитивний результат. З'ясувалося, що у сірникових етикетках знайшла своє відображення і тема історії космонавтики. Значну допомогу у придбанні сірникових етикеток за окресленим напрямком надали громадські організації і окремі особи, які зацікавлені у розвитку музею.

Так, з ініціативи Асоціації музеїв космонавтики України за допомогою платформи соціальних інновацій «Велика ідея», частиною якої є механізм колективного фінансування проектів Спільнокошт, було оголошено збір коштів. Наприкінці 2017 р. 103 доброчинці надали фінансову допомогу у розмірі більше 45 тисяч гривень для придбання у приватних осіб на онлайн-

аукціонах зібрань листівок, марок, сірникових етикеток та інших колекцій з космічної тематики.

Збирати сірникові етикетки почали практично з появою сірникових упаковок у першій половині XIX ст. Історія розвитку цього різновиду колекціонування дуже цікава і заслуговує на окреме дослідження.

Здавалося б, важко уявити сірникові етикетки як предмет музейної цінності, а не суто побутового вжитку. Дослідження їх дає розуміння того, що це — одночасно і маленькі витвори мистецтва промислової графіки, і мініатюрні документи розвитку суспільства. Розтиражовані й поширені серед мільйонів людей, сірникові етикетки були корисним інформативним джерелом для сучасників і стали цінним матеріалом для дослідників історії.

Як правило, над створенням кращих зразків сірникових етикеток працював цілий колектив фахівців різних спеціальностей — художники, фотографи, текстовики, поліграфісти.

Початок космічної ери збігся у часі з розквітом виробництва сірників у Радянському Союзі. На початку 60-х років СРСР став найбільшим у світі виробником у цій галузі і зберігав цю першість протягом багатьох років. Саме на період з 60-х і до початку 90-х років XX ст. припав розквіт філуменії як одного з шести офіційно дозволених видів колекціонування в СРСР [2]. Для філуменістів випускалися набори етикеток різноманітної тематики. Сірникова етикетка стала потужним засобом пропаганди та агітації, демонстрацією досягнень і звершень. Не дивно, що тема підкорення космосу зайняла почесне місце серед безлічі тем, відображених на маленьких етикетках.

Філуменістична колекція Музею космонавтики ім. С.П. Корольова налічує 671 експонат основного фонду. Вона представлена сірниковими етикетками, виготовленими в період з 1959 р. по 1986 р. в Радянському Союзі, Чехословаччині, Угорщині та Білорусі. Колекція була сформована протягом 2017-2019 рр. (2017 р. - 320 шт.; 2018 р. - 323 шт.; 2019 р. - 28 шт.) Важливе значення для оцінки та дослідження колекції відіграло вивчення філуменістичних каталогів та знайомство з сайтами колекціонерів [5].

У ході роботи з колекцією було встановлено, що сірники в СРСР випускали 23 підприємства, серед них: в Росії — 16, в Білорусі — 3, в Латвії — 3, у Литві та Естонії — по одному [3]. Для музейних працівників і колекціонерів корисною є інформація про виготовлювачів, в тому числі, з точки зору зміни їх назв, визначення авторів зображень і текстів. Для прикладу, простежимо історію деяких сірникових підприємств [5].

Більша частина сірникових етикеток музейної колекції (223 шт.) була виготовлена на Борисівському фанерно-сірниковому комбінаті [5]. Сірникова фабрика у м. Борисові відкрилася в 1901 р. На той час мала назву «Березина». У 1912 р. на базі фабрики було створено Борисівський фанерно-сірниковий комбінат. У 1931 р. назва фабрики була змінена на «Пролетарську перемогу». У 1948-1950 рр. тривало будівництво нового фанерного заводу. До 1952 р.

фабрика була переоснащена новими сірниковими автоматами. У 1960 р. на комбінаті почали виготовляти меблі, у 1968 р. — ДСП. У 1972 р. було встановлено нове сірникове обладнання. У 1971 р. комбінат перетворюється на Борисівське виробниче деревообробне об'єднання «Борисовдрев». На даний час підприємство виготовляє МДФ, сірники, фанеру. До 85% продукції виготовляється на експорт [1].

165 етикеток виготовлено фабрикою «Гігант» [5]. Заснована вона була у 1928 р. і мала назву «Сірникова фабрика «Гігант» імені Ворошилова». Виготовлення сірників розпочалося з 1931 р. До 1940 р. фабрика виготовляла більше 10% загальної кількості сірників у країні. У 1949 р., процес виготовлення сірників був повністю механізованим. На початку 50-х рр. офсетний цех фабрики виготовляв етикетки для багатьох інших сірникових фабрик європейської частини СРСР. З 1976 р. на фабриці випускалися сірники виключно у картонних коробках. На початку 2000-х років фабрика припинила діяльність [4].

98 сірникових етикеток нашої колекції виготовлені фабрикою «Пролетарское знамя», м. Чудово Новгородської області [5]. Чудовська фабрика «Лундберг і Ко» була заснована в 1877 р. на базі столярної майстерні. На початку XX ст. вона увійшла до складу Акціонерного товариства В.О.Лапшина та отримала назву «Сонце». У 1919 р. фабрику було реорганізовано і вона отримала назву «Пролетарское знамя». У 1927 р. на Всесвітній виставці у Нью-Йорку сірникова продукція цієї фабрики була визнана однією з найкращих у світі. У 1992 р. фабрику було приватизовано, назву змінено на «Сонце» і з 2002 р. вона стала монополістом в Росії з виробництва сірників-книжок. У 2005 р. фабрика перетворена на ЗАТ «Русская спичка». У 2008 р. виробництво сірників на ній припинено [4].

Також в основному фонді музею є сірникові етикетки, що виготовлялися на інших фабриках: «Белка» (3 шт.), «Ревпуть» (46 шт.), «Сибирь» (12 шт.), «Красная звезда» (1 шт.), «Маяк» (11 шт.), «Амурський СНХ» (8 шт.), «Пінський СНХ» (1 шт.), Балабановська фабрика (19 шт.), Барнаульська фабрика (19 шт.). 54 етикетки виготовлені в Угорщині, 6 етикеток — в Білоруській РСР, 5 етикеток — в Чехословаччитні [5].

Етикетки були «дзеркалом епохи», вони відображали героїчне минуле, фіксували видатні події, історичні звершення, а також досягнення в галузі науки і техніки. Однією з провідних тем філуменії стали безумовні успіхи в дослідженні та освоєнні космосу другої половини XX ст. Саме цю тему і відображає зібрана музеєм вагома колекція сірникових етикеток. Це дозволило відповідно до класифікації основного фонду створити окрему групу «Філуменія» у Фонді образотворчих матеріалів. В основу внутрішньої класифікації пропонуємо покласти тематичний принцип, який найповніше і найглибше дозволяє розкрити зміст колекції цієї групи. Отже, сірникові етикетки музею присвячені наступним темам:

1. Льотчики-космонавти (132 етикетки): Ю.О. Гагарін, Г.С. Тітов, А.Г.Ніколаєв, П.Р. Попович, В.В. Терешкова, В.Ф. Биковський, В.М.Комаров, Б.Б. Єгоров, К.П. Феоктістов.
2. Інженери, вчені та винахідники (43 етикетки): К.Е. Ціолковський, М.І.Кібальчич, С.П. Корольов
3. Супутники (127 етикеток): «Молнія», «Прогноз», «Метеор», «Інтеркосмос», «Ореол», «Електрон» та ін.
4. Дослідження Місяця (91 етикетка): автоматичні міжпланетні станції, місяцеходи, посадочний модуль американських астронавтів.
5. Ракети-носії (90 етикеток): «Восток», «Союз» та ін.
6. Космічні кораблі (78 етикеток): «Восток», «Союз», «Аполлон».
7. Дослідження Венери та Марсу (35 етикеток): автоматичні міжпланетні станції, посадочні модулі та ін.
8. Пам'ятки та пам'ятники космічної історії (72 етикетки): будівлі музеїв, монументи, пам'ятники, бюсти видатних особистостей, пов'язаних з космонавтикою.
9. Тварини-космонавти (3 етикетки): собаки: Отважная, Бєлка, Стрєлка, Лайка [5].

Пошук сірникових етикеток з історії космонавтики, комплектування й вивчення філуменістичної колекції має практичну цінність у науково-дослідній, науково-експозиційній і виставковій, науково-освітній і культурно-просвітницькій діяльності музею. Крім того, робота у цьому напрямку збагатила досвідом і знаннями, розширила межі пошуку інших предметів з історії космонавтики та допомогла визначити шляхи поповнення музейної колекції у майбутньому.

Література та джерела

1. История ОАО «Борисовдрев» [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.borisovdrev.by/page/istoriya (Останнє звернення 03.09.2020 р.).
2. Про виставку «Космос в спичечном коробке» [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://vigoda.org/vystavka-kosmos-v-spichechnom-korobke.html (Останнє звернення 03.09.2020 р.).
3. Прокопович Б. Сірники учора, сьогодні, завтра // DEREVO.info — інформаційний портал деревообробної галузі [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://www.derevo.info/content/detail/216/content/5272 (Останнє звернення 04.09.2020 р.).
4. Северюхин Б. Спичечные фабрики СССР // ООО «Филуменистический центр» [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://phillumenist.ru/russian-phillumeny/spichechnye-fabriki-sssr-i-rossii?fbclid=IwAR2_tngCny0MMUB60arARXbB6j2C1sn2I_U9VUFoJPMbl8FvZHbjrHsoGAs (Останнє звернення 02.09.2020 р.).
5. Фонди Музею космонавтики ім. С.П. Корольова, фонд образотворчих матеріалів, група «Філуменія», інв. книги № 1, 2.

УДК 908

ВЕСЕЛЬСЬКИЙ М.Ф.
(м. Житомир)

ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ТЕРІОЛОГІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ЖИТОМИРСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Анотація. *В статті описано етапи багаторічного формування фонду відділу природи Житомирського обласного краєзнавчого музею та роль працівників відділу природи в поповненні музею новими музейними предметами.*

Ключові слова: *музей, відділ природи, ссавці, колекції, таксидерміст, теріологія.*

Виклад основного матеріалу. Теріологія (гр. — звір) — розділ зоології, який вивчає ссавців. Еколого-біологічні особливості цієї категорії тварин на території Житомирської обл. є доволі маловивченими [6]. Високий рівень організації звірів обумовлює складну їхню поведінку з прихованим способом життя, це ускладнює вивчення цих тварин. Однак основною проблемою у цьому питанні є невелика кількість фахівців — теріологів в Україні і зокрема практично повна відсутність на Житомирщині. Виняток — роботи в межах Поліського природного заповідника [22; 23; 30]. Дотепер звірів північних районів області вивчає досвідчений теріолог Жила С.М. [8; 9; 10; 11; 12; 13; 14]. Для більшої частини краю наявні лише фрагментарні, доволі розрізнені у часі, нерідко поверхневі і суперечливі дослідження.

Серед першоджерел про ссавців Житомирщини окремі дані висвітлюються у деяких працях другої половини XIX ст., початку XX ст. [2; 15; 32]. Зокрема Ксенжопольський А.В. окрім ентомологічних досліджень також вивчав поширення, чисельність та вплив мишовидних гризунів на врожайність сільськогосподарських культур в Волинській губернії на початку XX ст. [18; 19]. Деякі дані публікував Всеволод Скороход [28].

В 30-70 роках XX ст. дослідження і колекційні збори ссавців краю здійснювали переважно науковці інституту зоології, національного природничого музею та Київського державного університету [1; 5; 17; 20; 24; 25; 27; 29; 33]. Також в 70-90-х роках теріофауну вивчали студенти природничого факультету Житомирського педагогічного інституту під час літніх практик з зоології хребетних під керівництвом доцентів Копеїна К.І., Вискушенка А.П. Більшість спостережень і зборів дрібних гризунів, комахоїдних ссавців здійснено в лісостеповій частині області і на межі з поліською зоною. Згодом деякі дані висвітлено у навчальному посібнику Рідкісні і зникаючі види тварин Житомирщини [26]. Поміж іншого у невеликій кількості є матеріали щодо мисливської теріофауни та радіоекології звірів [7; 16; 21].

Відсутність ґрунтовних досліджень ссавців Житомирщини обумовлює необхідність інвентаризації видового складу, продовження всебічного вивчення різних аспектів життя цих тварин для подальшої охорони вразливих видів, а також місць їхнього проживання. Тому роль теріологічної колекції відділу природи Житомирського обласного краєзнавчого музею природи є унікальною, це зібрання має наукову, експозиційну та виховну цінність.

Як відомо історія колекції Житомирського краєзнавчого музею бере початок з 1865 р. Можливо у подальші роки до зібрання потрапляли окремі теріологічні зразки, однак достовірні дані згідно записам в інвентарній книзі зоологічного відділу Волинського Науково дослідного державного Музею свідчать, що перші музеалії ссавців до колекції почали надходити з 1909 р. Стара інвентарна книга, як архівний документ містить цікаві відомості про зоологічне зібрання до середини 30-х років ХХ ст. На жаль більшість зразків цієї колекції у силу різних обставин (псування, передачі до інших установ, ймовірної руйнації впродовж Другої світової війни) були втрачені. В колекції того часу переважали зразки великих ссавців місцевої теріофауни, а також з інших країн.

Серед них були таксидермічні скульптури бурого ведмедя (Червона книга України, 2009) з Овруцького повіту (без дати надходження, попсоване міллю), а також ведмежати (Житомир, 1919 р., поруч запис — акт від 13.06.1931 р.). Зазначається кістяк рисі (Червона книга України, 2009) з Овруча, подарунок Сопкевича (без дати, можливо Собкевича? прим. авт.). Череп, ікла та окремі кістки дикого кабана надійшли від Шулікова, ймовірно від цього ж колектора черепи кроля, білки і щура. В 1909 р. до зібрання передані Марцінковською два черепи вівці домашньої, поросяти свійської, миші хатньої, череп і лапки крота; череп самки козулі від Любинецького (без дати); череп собаки свійського, кота і тхора(Червона книга України, 2009) від Білоніна.

Також у 1909 р. Ксенжопольський А.В. передав до колекції чучела їжака і вечірниці рудої (Червона книга України, 2009) з м. Житомир, пару рогів сайги, оленя північного і череп вовка. Того ж року від Бржозовського (ймовірно Сергія Адамовича прим. авт.) надійшло чучело мідиці з Житомира. Від цього ж колектора до музею потрапили чучела дорослого зайця сірого (6.10.1910 р.) і зайченяти (24.03.1910 р.) здобутих в околицях Житомира; дитинча козулі (20.07.2011 р.), дорослої самки козулі (1.12.1912 р.) з Ушомирького лісу; тхора і двох горностаїв (Червона книга України, 2009) з м. Овруч (січень 1913 р.); молодої козулі з Бердичівського лісу (лютий 2014 р.). Цікаве надходження було від Тайбера — таксидермічна скульптура зайця білого (Червона книга України, 2009) з Березівського лісництва (4.03.1913 р.); тхора (нині об’єкт Червоної книги України, 2009) з м. Житомира (липень, 1914 р.) та кубло ліскульки з околиць міста (23.03.1915 р.) — від Блекера.

Вагоме поповнення зразками ссавців відбулось у 1919 р., коли до фондів музею з маєтку с. Левків від губкомісара було передане націоналізоване зібрання Федора Максиміліановича Нірода, який пристрасно захоплювався полюванням. Це майстерно виготовлені таксидермічні скульптури самиці зубра (Червона книга України, 2009) з парку-вольєру Пилявин графа Потоцького, та медальйон — голова самця лані з Левківської лісодачі (можливо також з Пилявин прим. авт.). Ці два зразки дотепер зберігаються у колекції музею. Решта експонатів з колекції трофеїв Нірода втрачені. Серед них були дві голови — медальйони диких кабанів з Овруча і с. Хотиничі Мінської Губернії (датована 23.01.1899 р.); дві голови — медальйони лося (Червона книга України, 2009) з Овруцького лісу та з Ушомира. Також окремо були представлені роги лося, оленя марала, козулі, оленя. Трофеї з Африки: нога жирафи, слона, вуха слона; хвости слона, носорога, жирафи; череп слона, голова-медальон носорога, роги буйвола, чотирьох видів антилоп, бика. Роги муфлона (Корсіка), лані (Боржомі ?), таксидермічна скульптура макаки (Індія) передана Бржозовським теж з збірки Ф.М. Нірода.

Також до музею в 1919 р. було передано мисливською спілкою чучело самки борсука з Корабельного лісництва. В 1922 р. з сільбуду надійшла таксидермічна скульптура самця козулі (Волинь). Того ж року чучела миші хатньої з м. Житомира та ласки з Черняхівського р-ну (26.11.1924 р.) передав до музею Прожига. Хом'як (Червона книга України, 2009) з с. Станишівка у 1925 р. надійшов від Абрамовича (ймовірно зоолога-колектора М.І. Бурчака-Абрамовича прим. авт.). Череп бобра з с. Шлемарка Потіївського р-ну (суч. Радомишльського) у липні 1927 р. передав Майоров.

В листопаді 1928 р. від Піонтківського надійшло чучело чорного пацюка з м. Житомира. З Потіївського р-ну (суч. Радомишльського) 28.03.1929 р. відділ ВУСМРУ подарував чучело бобра. Також в колекції музею зазначалась голова оленя, яка 8.04.1931 р. була передана до сільськогосподарського технікуму. Окрім того були наявні вологі спиртові препарати: вечірниці рудої з околиць Житомира (без дати, колектор?); ласки з с. Городище, Троянівського р-ну (суч. Житомирського) 1910 р.; крота, землерийки звичайної, щура альбіноса, різновікових стадій щура, зародки вівці — всі зразки з м. Житомира; формаліновий препарат пацюка альбіноса з околиць Житомира (травень, 1930 р.).

Історія зоологічної колекції відділу природи Житомирського краєзнавчого музею тісно пов'язана з активною діяльністю краєзнавця і таксидерміста Всеволода Ілліча Бруховського, який понад 50 років свого життя присвятив музейній справі. Один із перших експонатів створених Бруховським є лисиця звичайна здобута автором 4.11.1909 р. в околиці с. Кодня. З 1911 р. Всеволод Ілліч працював лаборантом зоологічного відділу

музею Товариства дослідників Волині, а з 1920 р. його призначено завідуючим цього відділу.

Впродовж 1909-1915 рр. було зібрано 21 одиниць теріологічних зразків, які зберігаються в музеї і нині. З них 6 зразків у 1912 р. були передані в дар музею іншими колекціонерами. Зокрема чучела лисеняти та ховрахів крапчастих (Червона книга України, 2009) надійшли від А.В.Ксенжопольського, медальйон — голова лося і таксидермічна скульптура рисі з Ємільчинського лісництва передані до музею від Уварова (Очевидно нащадками Сергія Аполоновича Уварова, який помер 22.12.1900 р. під час поїздки до С-Петербурга прим. авт.). Чучело горностая з Рівненщини передано землеміром Кулешею. Дикі кабани (самець і самка) здобуті 2 грудня 1915 р. Тайбером в Березівському лісництві під Житомиром були передані Бруховському для виготовлення експонатів. У той же період Всеволод Ілліч виготовив чучела двох їжаків різних статей (1912 р.), колекцію черепів поповнив зразками самця козулі, лисиці та нижніми щелепами ведмедя бурого.

Наступний період надходжень до теріологічної колекції музею 1919-1937 рр. В цей час Бруховський переважно збирає птахів, однак колекцію ссавців поповнив на 32 одиниці. У роботі майстра помітна певна етапність, класифікаційна направленість за родинами тварин. В 20-х роках ним зібрано переважно представників родини кунячі: борсук, куниці лісові, горностаї, тхір чорний, ласки та ін. В 30-х роках більше уваги приділялось дрібним гризунам. Колекція поповнена пацюком — альбіносом, різними видами полівок, мишей, хом'яками та вовчками. На жаль за цей період колекціонування не збереглися додаткових три чучела виготовлених Бруховським: полівки водяної з околиць Житомира (травень 1924 р.), кажана вуханя (Червона книга України, 2009), також з околиць м. Житомир (8.09.1929 р.) та вовка з Овруцького лісництва (20.11.1930 р). Серед сировинного матеріалу зберігаються рештки двох черепів рисі, ймовірно один з них надійшов 1.02.1930 р. від Бруховського з Замисловецького лісництва. Цей період формування колекції завершується сумнозвісним арештом В.І. Бруховського за те, що він кільцював птахів німецькими орнітологічними кільцями для вивчення міграційних явищ!.. У грудні 1937 р. його заарештували і згодом переправили до Карелії — на будівництво Біломор-Балтійського каналу. Завдяки Юлії Тимофіївни, дружини Бруховського, яка постійно клопотала за чоловіка перед керівними інстанціями країни, Всеволод Ілліч був звільнений через три роки. Він повернувся до Житомира, однак тодішній директор музею Бройтман відмовив Бруховському в прийомі на роботу.

Наступний період формування колекції ссавців відновився після повернення таксидерміста до музею. З 1946 по 1964 рік він збирав і створював по одному — декілька експонатів. В його роботі знову триває тематичний підхід: в комплектуванні переважають представники ряду хижі, зокрема — біогрупа вовк ловить ягня, куниці кам'яні, лисиця сріблясто-чорна. Також

зібрано зразки ссавців акліматизованих в умовах Житомирщини: єнотовидного собаку, здобутого звіра закуплено в Попільнянському районі, дві особини ондатри з озера Корма Олевського району, яке згодом було осушене меліоративними заходами. Цікавий і рідкісний нині зразок — тхір степовий (Червона книга України, 2009) здобутий у березні 1964 р. в околиці смт. Ружин і переданий для оформлення Бруховському.

Остання таксидермічна скульптура виготовлена майстром для колекції музею в 1969 р. — полівка водяна з Березівського лісництва. В цей рік видатний натураліст і таксидерміст Бруховський В.І. помер. Нажаль він рідко подавав до друку наукові роботи, хоча мав унікальні знання про фауну краю. Всеволод Ілліч більше переймався практичною діяльністю і займався улюбленою справою — створював і оберігав музей з його колекцією. Загалом впродовж 1909-1969 років фахівцем було зібрано і виготовлено близько 100 експонатів ссавців, це понад 62% від загальної нинішньої теріологічної колекції музею. Наразі це зібрання є основою даного фонду і в достатній мірі репрезентує видове різноманіття звірів краю.

Після семирічної перерви наступний етап формування музейної колекції звірів тривав з 1976 по 1987 рік. Впродовж одинадцяти років зібрано лише 3 одиниці, зокрема в 1976 р. — кажан пізній (Червона книга України, 2009) з околиць с. Дениші та ховрах крапчастий з Бердичівського району. Колектор і автор таксидермічних скульптур Олександр Вобленко. Також в цей період до фондів музею з Радомишльського лісомисливського господарства було передано зразок оленя європейського — робота таксидерміста Марчука С.Г. В 1987 р. відбулось урочисте відкриття нової експозиції відділу природи у приміщенні Хрестовоздвиженської церкви де було залучено практично весь фонд колекції ссавців. Передувала цьому фахова і кропітка робота співробітників відділу природи на чолі з Кузьменковою Наталією Василівною, столичних художників — експозиціонерів. Зоологічним напрямком опікувався відомий в країні орнітолог і краєзнавець старший науковий співробітник музею Цицюра Володимир Костянтинович. Його цінні, науково обґрунтовані ідеї спільно з думками колег були втілені у створенні нової експозиції.

Наступні теріологічні поповнення розпочато з 1994 р., які з перервами в окремі роки тривають дотепер. Автором продовжено збір краніологічної колекції черепів звірів і птахів. Слід зауважити, що в фондах відділу природи зберігаються залишки черепів рисі та бобра річкового з старими інвентарними номерами, вірогідно зібрані в першій половині ХХ ст., але у нових книгах надходжень та інвентарних картках дані про ці зразки знайти не вдалось. Цінність краніологічної колекції полягає у справі фіксації природної різноманітності. Ці зразки є надійними носіями інформації, зокрема порівняльно-анатомічної, слугують еталонами для морфологічних і зоопалеонтологічних досліджень. Їхні серійні збори дають можливість

відслідковувати внутрішньовидову і міжвидову мінливість, виявляти ознаки статевого та вікового диморфізму.

Перша частина колекції черепів ссавців була передана вчителем біології Печенюком П.П. В основному це зразки зібрані впродовж 80-х років в околицях та селі Волиця, Андрушівського району. В 90-х роках більшість об'єктів зібрано нами в умовах Житомирського району, окремі екземпляри для обробки були передані мисливствознавцем Бушлею О. З 2000 р. частина колекції поповнилась зразками з Лугинського району, переважно зібраних в околицях с. Липники і передані для обробки місцевим зоологом-аматором Власюком С.М. Крім того в цей період співробітники відділу природи Цицюра В.К. і Кандауров. В.В. започаткували збір тушок мікромамалій (гризуни, комахоїдні). На жаль нині зберігається лише частина цієї колекції у вигляді сировинного матеріалу.

Станом на 2012 р. теріологічне зібрання налічувало 116 одиниць зберігання, або 11% від всієї зоологічної колекції. З них 83 одиниці зберігання це таксидермічні скульптури та 33 черепи п'ятдесяти видів ссавців з семи систематичних рядів (таблиця). До раритетної категорії видів (об'єктів Червоної книги України, 2009) цього зібрання належать 12 видів, експонати яких налічують 24 од. зберігання [3; 4].

Таблиця

№	Ряд	К-ть видів	К-ть од.зб.
1	**Зайцеподібні**	2	7
2	**Мишоподібні**	20	46
3	**Їжакоподібні**	1	3
4	**Мідицеподібні**	4	9
5	**Лиликоподібні**	3	6
6	**Хижі**	14	33
7	**Парнопалі**	6	12
Всього	7	50	116

Як відомо остання стаціонарна експозиція відділу природи проіснувала від грудня 1987 р. до червня 2012 р. У свій час серед краєзнавчого спрямування це був один із кращих музеїв природи в Україні, його охоче відвідували житомиряни і гості міста. Все природниче зібрання (понад 12,4 тис. одиниць зберігання) потребувало бережливого демонтажу з виставкових залів, фондосховищ і тимчасового переміщення до нового місця — будинку «Магістрату». Однак цінна колекція, яка мала б розташуватись у новозбудованому музеї продовжувала перебувати в «Магістраті»… Згодом за

спільної ініціативи директора краєзнавчого музею Грузської Лариси Петрівни і співробітників відділу природи було розпочато роботу над новим тематико-експозиційним планом тимчасової виставки кращих природничих зразків в приміщенні центрального корпусу краєзнавчого музею, де завершувались ремонтно-реставраційні роботи. Перші два зали для огляду було відкрито до 2016 р., ще у двох залах за авторським задумом та ескізами було збудовано виставку до 18 травня 2017 р. Саме ці виставкові зали нині демонструють значну частину теріологічної колекції музею. Багато видів, які представлені на цій виставці нині є рідкісними об'єктами занесеними до Червоної книги України, окремих взагалі останніми десятиліттями не реєстрували на Житомирщині.

В 2018 р. до відділу природи краєзнавчого музею науковим співробітником прийнятий відомий в Україні таксидерміст-біолог Печенюк Петро Петрович. Варто зазначити, що з цим висококваліфікованим фахівцем у працівників музею природи давні дружні стосунки. Майстер відразу активно долучився до діяльності музею — передав до основного фонду три високоякісні таксидермічні скульптури — медальйони: голови оленя благородного, оленя плямистого та дикого кабана. Також від Петра Петровича надійшли й інші чисельні біологічні об'єкти, які будуть опрацьовані для поповнення основного та допоміжних фондів. Вагому частину переданого матеріалу становлять остеологічні зразки, що у переважній більшості походять з Житомирської обл., зокрема близько 70 одиниць черепів сімнадцяти видів диких та трьох свійських ссавців, окремі кістки скелетів диких звірів. Тож нині збірка музею продовжує поповнюватись унікальними природничими об'єктами. І є сподівання, що довгоочікувана стаціонарна експозиція врешті у повній мірі буде демонструвати природні багатства нашого краю.

Вище наведені матеріали дозволяють стверджувати, що відділ природи Житомирського обласного краєзнавчого музею має цікаву історію і володіє відносно повною теріологічною колекцією представників фауни області. Важливим напрямком діяльності відділу завжди були і залишаються інвентаризація та документування природи Житомирщини — складання списків і характеристик всіх місцевих природних багатств, вивчення особливостей їхнього розміщення, географічного поширення, співвідношення чисельності, виявлення і збирання матеріалів, що характеризують зміни, які відбуваються в природі. Також здійснення поповнення колекції новими зразками та зберігання для наступних поколінь зібрання попередників, які містить експонати з віком понад 100 років.

Література та джерела

1. Абеленцев В.І. До екології кам'яної куниці на Україні / В.І. Абелянцев // Наземні хребетні України. — Київ, 1963. — С. 35-37.

2. Братчиков А. Материалы для исследований Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях / А. Братчиков. — Житомир, 1868. — Вып. 1. — С. 20-26.
3. Весельський М.Ф. Природничі експозиції в музеях Житомирської області / М.Ф. Весельський // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Природнича музеологія: теорія та практика» (Львів - Кам'янець-Подільський, 2009). — С. 55-56.
4. Весельський М.Ф. Колекція ссавців у фондах відділу природи Житомирського обласного краєзнавчого музею області / М.Ф.Весельський // Матеріали ІІ міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні аспекти природничої музеології» — Київ, 2012. — С. 84-85.
5. Гіренко Л.П. До екології чагарникової полівки / Л.П. Гіренко // Збірник правь зоологічного музею. — Київ, 1952. — № 25. — С. 47-53.
6. Гузій А.І. До проблеми вивчення хребетних Житомирської області / А.І.Гузій // Житомиру-1120 (884-2004) : наук. зб. «Велика Волинь» : праці Житомирського наук.-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир, 2004. — Т. 31. — С. 425-428.
7. Євтушевський М.Н. Вольєрне розведення плямистого оленя в Україні / М.Н. Євтушевський // Лісове та мисливське господарство: сучасний стан та перспективи розвитку : міжнар. наук.-практ. конф., Житомир, 27–29 листопада 2007 р. : статті. — Житомир, 2007. — Т. ІІ. — С. 307-309.
8. Жила С.М. Рись (*Felix lynx*) в Українському Поліссі / С.М. Жила // Поліському природному заповіднику — 30 років. — Житомир, 1999. — Вип. 1. — С. 93-99.
9. Жила С.М. Сучасний стан популяції та деякі особливості борсука (*Meles meles*) / С.М. Жила // Поліському природному заповіднику — 30 років. — Житомир, 1999. — Вип. 1. — С. 100-106.
10. Жила С.М. Вовки Українського Полісся: динаміка чисельності та деякі питання моніторингу / С.М. Жила // Поліському природному заповіднику — 30 років. — Житомир, 1999. — Вип. 1. — С. 106-115.
11. Жила С.М. Хребетні Поліського заповідника / С.М. Жила, І.М. Зеніна // Поліському природному заповіднику — 30 років. — Житомир, 1999. — Вип. 1. — С. 62-72.
12. Жила С. Вовки і дикі собаки: порівняльна екологія, поведінка, менеджмент / С.М. Жила // Фауна в антропогенному середовищі / за ред. І.Загороднюка. — Луганськ, 2006. — С. 75-80.
13. Жила С. Вовки, дикі копитні та велика рогата худоба на півночі Житомирщини / С.М. Жила // Фауна в антропогенному середовищі / за ред. І. Загороднюка. — Луганськ, 2006. — С. 160-164.
14. Жила С. Заєць білий (*Lepus timidus*) в Поліському заповіднику: біотоп не поширення і фактори, що його обумовлюють / С.М. Жила // Раритетна

теріофауна та її охорона / за ред. І. Загороднюка. — Луганськ, 2008. — С.223-227.
15. Кесслер К.Ф. Естественная история губерний Киевского учебного округа. Зоология. Часть систематическая / К.Ф. Кесслер. — Киев, 1851-1852. — 292 с.
16. Краснов В.П. Радіоекологія козулі європейської у Центральному Поліссі України / В.П. Краснов, З.М. Шелест, О.О. Орлов, М.М. Калетник, С.П.Ірклієнко, В.М. Турко — Житомир, Волинь, 1998. — 128 с.
17. Крижов П.А. Географічне поширення шкідливих гризунів УСРР / П.А.Крижов // Збірник праць Зоологічного музею. — Київ, 1936. — Т. XI. — С. 33-79.
18. Ксенжопольський А.В. Результати научной поездки по Волыни в 1912 году / А.В. Ксенжопольський // Труды Общества исследователей Волыни. — Житомир, 1915а. — Т.11, вып. 1. — С. 85-130.
19. Ксенжопольський А.В. «Мышиная напасть на Волыни» в 1913-1914 годах / А.В. Ксенжопольський. — Житомир, 1915б. — 41 с.
20. Мигулін О.О. Звірі УРСР / О.О. Мигулін. — Київ, 1938. — 426 с.
21. Нечипорчук Д. Назревшие вопросы охотничьего хозяйства зоны Олевского лесхоззага / Д. Нечипорчук // І науч. конф. по развитию охотничьего хозяйства Украинской ССР, Киев, 10–12 июня 1968 г. : тезисы докл. — Киев, 1968. — Ч. II. — С. 162-165.
22. Панасевич О.І. Стан популяцій диких тварин в Поліському заповіднику / О.І. Панасевич. // Матеріали Всеукраїнської зоологічної конференції «Зоологічні дослідження в Україні на межі тисячоліть». — Кривий Ріг, 2001. — С. 165-166.
23. Панасевич О.І. Вивчення екології річкової видри в Поліському заповіднику і на прилеглих територіях / О.І. Панасевич // Заповідна справа в Україні. — 2002. — Т. 8, вип. 2. — С. 55-57.
24. Панов Г.М. Бобры / Г.М. Панов. — Киев : Урожай, 1990. — 176 с.
25. Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення фауни дрібних ссавців погадковим методом / І.Г. Підоплічко // Збірник праць Зоологічного музею. — Київ, 1963. — № 32. — С. 3-6.
26. Рідкісні і зникаючі види тварин Житомирщини : навч. посіб. / [А.П. Стадниченко, А.П. Вискушенко, О.В. Гарбар та ін.]. — Житомир : Волинь, 2003. — 176 с.
27. Селюніна З.В. Мишівка степова, *Sicista subtilis* Pall., в Україні / Селюніна З.В. // Знахідки тварин Червоної книги України. — Киев, 2002. — С. 325-328.
28. Скороход В. Замітки про фауну Волині / В. Скороход // Записки Волинського інституту народної освіти ім. Івана Франка. Рік 1926-1927. — Житомир, 1927. — С. 131-148.

29. Сокур І.Т. Нові матеріали до пізнання фауни дрібних ссавців України / І.Т.Сокур // Збірник праць Зоологічного музею. — Київ, 1963. — № 32. — С. 29-42.
30. Таргонський П.Н. Скарби природи Поліського краю / Таргонський П.Н., Бумар Г.Й., Бумар Г.В. — Київ, 2005. — 160 с.
31. Червона книга України. Тваринний світ/ за ред. І.А.Акімова. —Київ : Глобалконсалтинг, 2009. — 600 с.
32. Шарлемань М.В. Млекопитающие окресностей Киева / М.В. Шарлемань // Материалы к познанию фауны Юго-Запада России. — Киев, 1915. — Т. 1. — С. 27-92.
33. Шевченко Л.С. Каталог коллекций Зоологического музея ННПМ НАН Украины / Л.С. Шевченко, С.И. Золотухина. — Киев, 2002. — Вып. 1. Млекопитающие.

— о —

УДК 069+008]:75-051(477.42-25)(045)
Б 28

БАТЬЄВА А. Л.
(*м. Житомир, Житомирська обл.*)

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА МУЗЕЮ З ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ТВОРЧОСТІ ДАВИДА ШТЕРЕНБЕРГА

Анотація. *Висвітлення культурно-освітньої роботи КЗ «Житомирський обласний краєзнавчий музей» з популяризації творчості видатного житомирянина, художника та графіка ХХ ст. Давида Петровича Штеренберга. У статті йдеться про головні етапи його життя та творчості, діяльність інформаційно-виставкового відділу музею, спрямовану на популяризацію творчості митця та музейних колекцій, про співпрацю музею з навчальними закладами міста Житомира.*

Ключові слова: *Штеренберг, Житомирський обласний краєзнавчий музей, Житомир, живопис, авангард, Луначарський, ВХУТЕМАС.*

Виклад основного матеріалу. На сьогодні є велика потреба в гуманізації суспільства і на це зорієнтована діяльність музеїв і школи. Музеї є одним із ефективних та унікальних засобів розвитку, навчання та виховання. У сучасному освітньому просторі України значну увагу приділяють новим формам і методам організації навчання у школі. Для проведення уроків дедалі частіше використовують колекції музеїв. Емоційні враження після побаченого сприяють виконанню освітніх та виховних завдань навчального процесу. Музейні колекції виступають джерелом дослідницької діяльності і важливим засобом духовного розвитку людини. Музей об’єднує різні гуманітарні науки

– історію, мистецтво, літературу, етику, естетику, культурологію та сприяє ефективній співпраці зі школою.

Музейна атмосфера надихає на творчість. Мистецтво зупиняє час, формує загальнолюдські і національні інтереси, вчить бачити світ навколо себе справжнім, реальним.

Проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. дало новий поштовх багатьом нашим школам активно розпочати процес вивчення маловідомих сторінок історії свого краю через роботу гуртків краєзнавства. Окремі вчителі історії започаткували з краєзнавчими музеями спільні культурологічно-освітні проекти.

Ніщо так не формує моральний клімат, в якому живе народ і в якому кожен із нас повниться добром чи злом, як історична пам'ять, І про цю істину слід пам’ятати.

Житомирська земля подарувала світові цілу плеяду видатних постатей у різних сферах діяльності. Серед них і Давид Петрович Штеренберг.

У 2021 р. виповнюється 140 років з дня народження Штеренберга — відомого живописця і графіка, чия творчість зайняла визначне місце у історії європейського мистецтва. Це була яскрава творча особистість: живописець, графік, художник книги, майстер театральної декорації, викладач. Але головним у його творчості був живопис.

Давид Штеренберг вважається художником авангарду [3, с. 10]. Він брав участь у всіх значних виставках 20-30-х рр. XX ст. Входив до числа найвідоміших художників того часу, був визнаним лідером мистецтва, але його творчість займає особливу позицію, тримається усамітнено. Він — представник напівфутуристичного образотворчого мистецтва, перехідного від авангарду до «тихого мистецтва» 50-х рр. XX ст.

Народився Штеренберг в Житомирі у 1881 р. В обласному державному архіві зберігається запис, який засвідчує те, що Давид Петрович народився 7 (20) липня. Дата народження, що вказана у багатотомній Великій Радянській Енциклопедії — 14 (27) липня, невірна. Це дата здійснення релігійного «обрізання»[5, с. 168]. В центрі міста, на вулиці Басейній, минуло його дитинство. Будинок до нашого часу не зберігся. В Житомирі він провів більше 20-ти років. Схильність до малювання у нього проявилась вже з дитинства.

Свої роботи 15-річний юнак відіслав в Академію мистецтв, але йому було відмовлено в прийомі на навчання. Батьки Штеренберга не мали грошей для оплати художньої освіти. І тільки коли йому виповнилось 24 роки, він переїхав до Одеси, де брав приватні уроки.

У 1906 р. він відправляється до Відня, а звідти до Парижу [5, с. 170]. Тогочасний Париж був центром світового мистецтва. З 1907 р. до 1912 р. Штеренберг навчався у академії Вітті та став одним з найталановитіших учнів і незабаром з нього перестали брати плату за навчання. Штеренберг проживав у знаменитому «Вулику», разом з дружиною та донькою. Приміщення в якому

він оселився опалювалось чавунною пічкою, освітлювалось гасовою лампою, вода була у дворі. Поряд із Штеренбергом у «Вулику» у різні часи жив Модильяні, Шагал, Сутін та інші. У цей час Давид Петрович був прийнятий в коло журналу «Вечори Парижа», що видавався у той час видатним французьким поетом та критиком Гійомом Аполлінером. Також в цей час він багато читав та відвідуава музеї. Перші роботи Штеренберга, що дійшли до нашого часу датуються 1908 р. [2, с. 139, 141].

У творчому житті Давида Петровича у 1912 р. відбулася знаменна подія. Він подав журі Весняного Салону свої роботи: портрет дружини, яка була його головною моделлю в різні роки. В цьому році він виставляє три картини в Салон Незалежних і один пейзаж на Осінню виставку офіційного салону. Часом народження Штеренберга як професійного художника можна вважати 1912 р., коли його роботи почали купувати.

А.В. Луначарський у 1914 р. відвідав майстерню художника. Знайомство з ним відіграло суттєву роль в майбутній долі Штеренберга в Росії [2, с. 148].

Перед початком Першої Світової війни Штеренберг ненадовго приїхав на Батьківщину відвідати батьків та сестру, створив чималу кількість робіт в Києві та Житомирі (1914). В рідному місті він написав портрет батька та сестри, пейзаж «Біля річки. Житомир», батьківський будинок з червоною верандою.

Після повернення до Парижу Штеренберг виставив в Салоні Незалежних створені в Україні полотна. А привіз він з Батьківщини 36 творів.

У 1917 р., ще до Жовтневого перевороту, Давид Петрович повернувся до Росії без будь-яких намірів та планів. На той час в Росії його ім'я не було відоме. Тут були свої голосні імена, які звучали і на європейському рівні. Спочатку він недовго жив у Петрограді, потім поїхав до Житомира, а звідти до Москви. В жовтні 1917 р. Штеренберга призначили на посаду художника у Московській Раді робітничих, солдатських та селянських депутатів (головою Художнього відділу Ради був Казимир Малевич). Він викладав, оформляв спектаклі, проводив міжнародні виставки, створив та очолив Товариство художників-станковистів (ОСТ), брав участь у художніх радах, ілюстрував книги. Але головною справою художника залишився живопис. І своїх найвищих вершин він досяг у натюрморті, хоча не менш відомими є його оригінальні пейзажі і портрети.

Активно включився в організацію художнього життя, займався питаннями охорони пам'яток історії та культури. За протекцією А.Луначарського, який був Наркомом освіти, у грудні 1917 р. був призначений на посаду урядового комісара з питань мистецтва. На початку 1918 р. став завідувачем образотворчим відділом Наркомпросу і очолив петроградську колегію цього відділу. З цього часу Штеренберг — значний громадський діяч та активний учасник художнього життя країни. У зв'язку з новою роботою

Давид Петрович переїхав до Петрограду. Але Штеренберг приїхав до Росії зрілим художником, що мав у Франції певну популярність. Художник вперше виставлявся у Росії у 1918 р. [6; 7].

Картини, які були продемонстровані, для одних стали сенсацією, для інших — шоком. Професійна художня критика сприйняла їх однозначно позитивно.

У Петрограді він познайомився з багатьма відомими художниками, літераторами та архітекторами. У Москві спілкувався з представниками старої інтелігенції, дружив з людьми імена яких сьогодні являються гордістю культури. Якщо у Парижі він жив серед талановитої інтернаціональної молоді, мав змогу осягати секрети живописної майстерності у відомих метрів, то Росія дала йому можливість влитись у коло інтелектуалів найвищої проби.

20-ті роки XX ст. для Давида Петровича — це період його найбільшої популярності, найбільшої творчої зрілості (не враховуючи його паризької юності). Його роботи демонструються на багатьох виставках у Росії та за кордоном та в складі загальних експозицій в Європі та Америці, отримують позитивні відгуки у пресі. У грудні 1919 р. на персональній виставці у рідному Житомирі експонувалось 25 картин Штеренберга. П'ять із них, які зберігаються в КЗ «Житомирський обласний краєзнавчий музей» були представлені у 2015 р. на виставці «Художники Житомира кінця XIX-I третини XX ст.» [2, с. 157].

В 1927 р. в Москві відбулась його персональна виставка творів, яку критики одностайно відзначили високими оцінками. До цього часу його творчість для сучасників була маловідома. З 1918 р. він почав брати участь у художніх виставках, але декількома роботами, що не давало можливості в цілому оцінити його творчість [2, с. 182].

Штеренберг організував перші виставки радянського мистецтва за кордоном, став викладачем-професором ВХУТЕМАСу, головою образотворчої комісії з розгляду проектів мавзолею В.І. Леніна.

Він також створив новий тип графіки — вишуканий, безпосередній. Час роботи Давида Петровича у графіці збігається з періодом найвищого підйому його живописної майстерності і охоплює більше 10 років — з початку 20-х до середини 30-х рр. XX ст. За цей час він створив багато десятків ксилографій, офортів, літографій, книжкових ілюстрацій, що стали значним вкладом у світове мистецтво. У другій половині 1920-1930-х рр. творчість художника стає різноманітнішою: він більше займається графікою, розширює тематику своїх творів. Штеренберг працював як і театральний художник, працюючи у Московському державному єврейському театрі, де оформлював спектаклі, займався оформленням книг.

У 1930 р. Штеренберг, першим серед художників був удостоєний звання «Заслужений діяч мистецтв РСФСР». Він також брав участь в

найбільших виставках 1930-х років, багато працював, але його вже відтиснули на другий план. Багато його робіт того часу зникли [2, с. 197].

Його творчість середини 1930-х років різко розбігається зі змінами державної політики в сфері мистецтва. Почастішали нападки на нього критиків.

В 30-і роки XX ст. Штеренберг здійснив мандрівку на Північний Кавказ звідки привіз багато малюнків, які стали основою серії літографій. Але головним у творчості Давида Петровича залишався живопис. Він брав участь практично в усіх головних та визначних виставках 1930-х рр. Друзі та прихильники його творчості пишались ним.

Під час війни був евакуйований, а незадовго до смерті створив цикл «Біблійні сюжети», де звернувся до вічних філософських тем добра і зла [2, с. 135]. 1 травня 1948 р. Давид Петрович Штеренберг помер та був похований на Ваганьківському цвинтарі у Москві.

Ім'я художника не забуто. Він відомий за кордоном, його твори експонуються не тільки в Житомирському обласному краєзнавчому музеї, але в музеях Києва, Санкт-Петербурга, Москви, приватних зібраннях. В Росії було створено Міжнародний благодійний фонд Д. Штеренберга. В 2000 р. в Московському Центрі мистецтв була відкрита виставка натюрмортів Давида Петровича, куди увійшли його твори з Російського музею, Державного музею образотворчого мистецтва ім. О.С. Пушкіна, фондів провінційних музеїв та приватних колекцій. Це була масштабна виставка.

Однак його творчість ще недостатньо відома нашим сучасникам, тому вона і потребує серйозного дослідження та популяризації, особливо на його малій батьківщині. Штеренберг — художник XX ст. який цілеспрямовано і активно формував художню мову нової епохи. Лише у 80-х роках XX ст. до нього повернулась слава.

Музей допомагає по-новому через власні колекції поглянути на історичні процеси, розвивати здібності, здобувати інформацію з першоджерел, стає інструментом взаємодії закладів освіти в сучасному освітньому просторі, сприяє пошуку нових форм навчальної діяльності, всебічному розвитку особистості, активному пізнанню навколишнього світу, залученню учнівської молоді до дослідницької діяльності засобами музейної експозиції.

Науковими працівниками Житомирського обласного краєзнавчого музею створена пересувна фото-документальна виставка «Видатний житомирянин Давид Штеренберг: живописець і графік XX століття». З її матеріалами уже ознайомились десятки тисяч учнів, студентів та викладачів житомирських шкіл, коледжів та вишів. Подорожувала виставка і територією області. Побувала в Андрушівському та Житомирському районах.

Інформаційно-виставковий відділ музею адаптує свої пропозиції згідно потреб освітян. Він виступає в ролі модератора діалогу учнів в музеї, акцентує увагу на засобах взаємодії вчителя, учня і музейних колекцій, допомагає учням

стати активними учасниками музейного простору. Для цього відділ використовує потенціал музейних колекцій, виконує роль посередника, який допомагає учнівській молоді у спілкуванні з мистецтвом, розвиває здатність бачити та насолоджуватись художніми творами, залучає до світу прекрасного. Більше 10 років у музеї успішно працює спільний музейно-освітній проект «Школа і музей: працюємо разом» на базі Житомирської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 35. Учні цієї школи активно відвідують музей, для них проводиться чимало цікавих заходів. Так, учні 1-11 класів першими долучилися до Міжнародної акції «День неспішного мистецтва» у краєзнавчому музеї. Вони уважно споглядали роботи Штеренберга, а потім ділилися враженнями. Знайомство з роботами художника та експонування пересувної фотодокументальної виставки в школі надихнуло їх на освітній арт-проект «Видатний житомирянин Давид Штеренберг: живописець і графік ХХ ст.», особливістю якого було те, що учні 6-10 класів розробляли презентації про біографію та творчість видатного земляка. Освітній арт-проект мав продовження у музеї. Учні Житомирської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 35 відвідали майстер-клас учительки образотворчого мистецтва Житомирської гуманітарної гімназії № 23 ім. М. Очерета Галини Миколаївни Касянчук «Гравітація в картинах Д.П. Штеренберга, художника з українським корінням», де разом проаналізували особливості стилів, в яких працював художник. Діти створили власні арт-композиції в поєднанні трьох стилів: супрематизму, кубізму та символізму. З цих творчих малюнків в школі була створена виставка, яка допомагає школярам спілкуватись з мистецтвом, знайомитись із творчістю нашого земляка.

Житомиряни пам'ятають і шанують свого земляка. У 1998 р. до 50-ти річчя від дня смерті відбувалась персональна виставка робіт Штеренберга із колекції житомирського та київського музеїв. А вже в 2000 р. в обласному краєзнавчому музеї відбулась виставка братів Давида та Абрама (відомого фотохудожника) Штеренбергів.

Сьогодні Житомирський обласний краєзнавчий музей для ознайомлення продовжує надавати навчальним закладам міста і області в тимчасове користування пересувну фотодокументальну виставку «Видатний житомирянин Давид Штеренберг: живописець і графік ХХ ст.». Вона робить навчальний процес більш цікавим і стимулює учнів до вивчення життя і творчості своїх видатних земляків. Завдяки цьому до музею приходять підготовлені юні відвідувачі, які знають і люблять свій край.

Література та джерела

1. Анисимов Г. Преображенный свет чистого художества. — Лехаим. — 2001. — № 3. — Март.
2. Давид Штеренберг / Автор-составитель М.П. Лазарев. — Москва : Галактика, 1992. — 240 с.

3. Давид Штеренберг (1881-1948). Живопись. Графика. Каталог выставки / Сост. М.П. Лазарев. — Москва : Советский художник.1991.
4. Каменский А. Давид Петрович Штеренберг // Огонек. — 1989. — № 33. — С. 16.
5. Кострица М.Ю. Мокрицький Г.П. У просторі і часі: Видатні постаті Житомирщини. — Житомир : Журфонд, 1995. — 208 с.
6. Неизвестный русский авангард в музеях и частных собраниях / Автор-составитель А.Д. Саратьянов. — Москва : Сов. Художник, 1992. — 352 с.
7. Харченко В. Комісар образотворчого мистецтва // Радянська Житомирщина. — 1977. — 23 січня.

— о —

УДК 94 (438) «1921/1939» : 304.44

ГАВРИЛЮК О.Н.
(м. Луцьк, Волинська обл.)

РОЛЬ З'ЇЗДІВ ПРАЦІВНИКІВ УКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЇВ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЙНИЦТВА

Анотація. *У статті на тлі висвітлення становища українського музейництва в міжвоєнній Польщі розкривається питання роботи шести з'їздів працівників українських музеїв, що відбувалися у 1930-х рр. Показано бачення учасниками з'їздів шляхів розв'язання тодішніх злободенних проблем музеєзнавчої та пам'яткоохоронної діяльності, чимало з яких не втратили актуальності сьогодні.*

Ключові слова: *музей, Друга Річ Посполита, з'їзд, Східна Галичина, національне музейництво, пам'яткоохоронна справа.*

Виклад основного матеріалу. Органічним складником функціонування загальноукраїнського музейництва 1920-х–1930-х рр. необхідно розглядати діяльність українських музеїв в західних етнічних українських землях, що в той час перебували під владою Другої Речі Посполитої. Це Пінщина, Берестейщина, Південне Підляшшя, Холмщина, Західна Волинь, Східна Галичина, Надсяння (Посяння) та Лемківщина. Із 147 музеїв, що налічувалися в 1930-х рр. у державній музейній мережі Польщі (без урахування музейних збірок при вищих навчальних закладах), майже 20 складали українські музейні осередки [3, с. 468; 1, с. 54]. Найактивніше діяльність останніх виявлялася на теренах Східної Галичини, Надсяння (Посяння) та Лемківщини (означені території в адміністративному відношенні розумілися як Східна Галичина або Галичина). Щодо інших вищеназваних етнічних українських територій, то тут національне музейництво було представлене лише окремими і притому нечисленними за кількістю експонатів музейними збірками при українських

громадських товариствах («Просвіта», «Рідна хата», ін.) та навчальних закладах.

Українське музейництво Східної Галичини представляли центральні (м. Львів) та регіональні (місцеві) музеї. Центральними музейними закладами рахувалися Національний музей у Львові (заснований у 1905 р. митрополитом Андрієм Шептицьким); музей при Науковому товаристві імені Шевченка (НТШ) (1920 р.); музей Ставропігії; музей Львівської греко-католицької богословської академії (1931 р.); музей чернечого ордену василіанок. До регіональних музеїв належали заснований товариством «Український народний дім» у Коломиї наприкінці 1926 р. Український народний музей «Гуцульщина» імені Й. Кобринського (нині Національний музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського); музеї краєзнавчих товариств: «Бойківщина» в Самборі (1927 р.); «Лемківщина» в Сяноці (1931 р.); «Стривігор» у Перемишлі (від назви головної річки Стривігор (Стрвяж) на історичній території Перемишльської землі), 1932 р., [9, с. 147]); Тернопільський Подільський музей товариства «Рідна школа» (1932 р.); заснований 1935 р. український музейний осередок у Сокалі, ін.

Розвиток національної музейної справи, утворення низки регіональних музейних осередків висунули потребу утворення відповідного українського координаційного музейного центру. Один з них постав у вересні 1929 р. з ініціативи керівництва «Просвіти», НТШ та Національного музею у Львові під назвою «Комітет українських музеїв у Польщі» (КУМП) [11, арк. 6]. До його компетенції належали: розподіл обов'язків між працівниками українських музеїв для систематичного збору, дослідження та збереження фондового матеріалу; організація будівництва спеціального приміщення для чинних і майбутніх українських музейних збірок у Львові; підготовка фахівців-музеєзнавців; обладнання українських музейних колекцій спільними предметними каталогами; вироблення методичних засад пам'яткоохоронної роботи; налагодження науково-дослідної співпраці з місцевими та закордонними музейними закладами; міжнародна музейна діяльність, зокрема, участь у конгресах і виставках світового рівня.

У вересні того ж 1929 р. засновано близький до КУМП за фаховою спрямованістю Союз українських наукових робітників книгозбірень і музеїв у Львові [10]. Він ставив за мету об'єднання та координацію роботи бібліотечних і музейних працівників міста, поширення «книго-архіво-музеєзнавства» серед різних прошарків населення, налагодження співпраці та обміну досвідом, надання соціальної допомоги працівникам означених сфер діяльності, ін. Однак Союз, незважаючи навіть на якісний склад власної Ради, через низку об'єктивних і суб'єктивних обставин не зміг повною мірою розв'язати поставлені перед собою завдання. Не вдалося йому сприяти й координації діяльності українських музеїв. Він співпрацював із КУМП, музейними закладами, долучався до організації з'їздів працівників українських

музеїв, що відбувалися у Східній Галичині, але так і не перетворився на дієвий організаційний осередок українського музейництва. У січні 1938 р. згідно з рішенням керівництва Львівського воєводства Союз українських наукових робітників книгозбірень і музеїв у Львові припинив діяльність [13, арк. 1-1зв., 5-5зв.].

Координаційний центр українського музейництва міжвоєнної Польщі деякі дослідники вбачають у Союзові прихильників Національного музею у Львові. Він постав у грудні 1931 р. на основі організованого двома роками раніше Громадянського комітету [8, с. 113]. Однак діяльність Союзу мала локальний характер; крім того, детальне ознайомлення з нею дає підстави стверджувати, що цей осередок не претендував на виконання функцій координатора. Тому слід погодитися з думкою окремих науковців, що оцінка значення Союзу прихильників національного музею у Львові як центру українського (у межах Другої Речі Посполитої) музейництва недостатньо підтверджена фактами [1, с. 56].

За таких обставин повноваження координатора української музейної діяльності у міжвоєнній Польщі і водночас потужного чинника формування організаційної структури українського музейництва як провідного складника пам'яткоохоронного руху, почали відігравати з'їзди працівників українських музеїв. Делегатами цих з'їздів виступали музейники, науковці, громадські діячі Східної Галичини. Перший з'їзд відбувся 25 квітня 1931 р. у Львові за участі 25 делегатів. Під час його роботи обговорювалися проблеми організації місцевих музеїв, пошуку, збору, способів збереження пам'яток історії та культури тощо. З доповідями виступили відомі українські музеєзнавці та пам'яткознавці І. Свєнціцький, Я. Пастернак, М. Драган, ін. Вони наголошували на вагомості музейної справи в пам'яткоохоронному русі, закликали громадськість долучатися до збереження культурної спадщини, передавати віднайдені рухомі пам'ятки до місцевих українських музеїв. Делегати з'їзду ухвалили рішення про заснування Союзу українських музеїв, архівів та книгозбірень — нової координаційної структури українського музейництва. З'їзд уповноважив директора Національного музею І. Свєнціцького представляти в усепольському Союзі музеїв інтереси регіональних українських музейних закладів на період їх організаційного становлення [3, с. 475].

Другий з'їзд представників українських музеїв відбувся 3-4 червня 1933 р. в Самборі за участі близько 150 делегатів [3, с. 476]. З'їзд уперше проходив відповідно до нового організаційного порядку, що став згодом традиційним: звіти музеїв, загальна дискусія, доповіді з історії та культури того регіону, де відбувався з'їзд. Другий день його роботи делегати зазвичай присвячували екскурсіям [5].

Місцем роботи третього з'їзду, який відбувся 9-10 червня 1935 р., став Тернопіль. На його засіданнях було заслухано звіти представників місцевих

музейних закладів, матеріали з історії та культури Поділля. Найвагомішим підсумком роботи з'їзду стало утворення з ініціативи делегатів від музею товариства «Бойківщина» Комітету українських обласних музеїв (КУОМ). Перед цією структурою ставилося завдання координувати діяльність регіональних музеїв, представляти їх інтереси у відносинах з музейними закладами Львова. Було ухвалено рішення, що основними напрямами збиральницької роботи регіональних музейних й інших пам'яткоохоронних осередків стають етнографія та історичне краєзнавство. Окремою постановою КУОМ рекомендував здійснювати обмін пам'ятками між регіональними та центральними українськими музеями краю, наприклад, передавати з місцевих музейних осередків до Національного музею у Львові та музею НТШ експонати, які не стосувалися теренів регіону і навпаки. Отже, КУОМ набував статусу координаційного центру у справі активізації діяльності українських регіональних музейних закладів Східної Галичини та інших західноукраїнських теренів і розширення мережі таких закладів [15]. Задля вирішення власних програмних завдань КУОМ видавав та поширював «Бюлетень» й іншу літературу з музейництва та краєзнавства [7, с. 243].

Четвертий з'їзд працівників українських музеїв міжвоєнної Польщі відбувся 31 травня — 1 червня 1936 р. в Сяноці. На засіданнях заслуховувалися звіти місцевих музейних осередків й доповіді, присвячені історії та культурі Лемківщини. Делегати з'їзду ухвалили низку практичних рекомендацій, спрямованих на вдосконалення діяльності українського регіонального музейництва. Зокрема, для залучення громадськості до музейної і пам'яткоохоронної роботи місцевим музейним закладам пропонувалося налагодити співпрацю з провідними часописами Галичини. Рекомендувалося публікувати на їх сторінках звіти про діяльність музеїв, статті з проблем краєзнавства, охорони культурної спадщини, інші матеріали музеєзнавчого та пам'яткознавчого змісту [5].

П'ятий — у Перемишлі — з'їзд працівників українських музеїв Другої Речі Посполитої відбувся 16-17 травня 1937 р. [5]. Господарем цього зібрання виступив музей місцевого краєзнавчого товариства «Стривігор». Своєрідним «патроном» з'їзду став орден ченців-василіан, який надав для проведення засідань власний будинок. Лейтмотив роботи з'їзду визначила доповідь «Розвій українського музейництва» директора Національного музею у Львові І. Свєнціцького [12, арк. 21-22зв.]. У ній, зокрема, наголошувалося на потребі постійної фінансової підтримки громадськістю справи розвитку українських музеїв, формування в суспільстві зацікавлення пам'ятками як запоруки ефективного музейництва та зміцнення самосвідомості української нації [2]. Після обговорення доповіді делегати ухвалили загальні правила проведення з'їздів, спрямовані на поглиблення співпраці українських центральних та регіональних музейних закладів [6].

Шостий — і останній — з'їзд працівників українських музеїв Другої Речі Посполитої відбувся 5–6 червня 1938 р. у Коломиї. Його засідання проходили в приміщенні Українського народного музею «Гуцульщина» імені Й. Кобринського у формі напівзакритої наради. Причина цього — політика тогочасних керівних кіл і частини польського суспільства стосовно української національної меншини. Вона характеризувалася різким посиленням репресивних акцій військових, які стояли на чолі держави, проти українців. Це, зокрема, знайшло вияв в обмеженні або забороні діяльності низки українських громадських організацій та культурно-освітніх установ, арештах українських політичних і громадських діячів, брутальному руйнуванні сотень православних церков на Холмщині і Південному Підляшші, початкові реалізації таємних планів щодо прискореного ополячування українського населення Східної Галичини й Західної Волині, ін.

За таких обставин місцева влада заборонила публічне проведення засідань з'їзду [14, арк. 7-7зв.]. Директор музею «Гуцульщина» В. Кобринський з цього приводу згадував, що «…хоч воєводство заборонило відбуття нашого з'їзду, то мимо цього поліція не показувалася та не перешкоджала в наших нарадах. Аж після я дізнався, що староста виїхав з Коломиї на час нашого з'їзду та нароком не видав жандармерії зарядженням розганяти українських музейників» [цит. за: 4, с. 6]. У доповідях та виступах делегати порушували питання творення нових музейних осередків, усунення перепон на шляху ефективної пам'яткоохоронної діяльності; основну з них вони вбачали передусім в існуванні приватного колекціонерства [5]. Учасники з'їзду ухвалили, зокрема, рішення про заснування в церковній періодиці спеціальної рубрики для публікацій матеріалів на музейну й пам'яткоохоронну проблематику, організацію — при сприянні регіональних музеїв — щорічних виставок пам'яток із приватних колекцій. Було також ухвалено рішення подати до усепольського Союзу музеїв офіційний протест з приводу нищення українського музейництва в регіоні [14, арк. 7-7зв.].

Таким чином, з'їзди 1930-х рр. працівників українських музеїв Східної Галичини відігравали роль координатора української музейної діяльності в умовах міжвоєнної Польщі і водночас потужного чинника формування організаційної структури українського музейництва як провідного складника національного пам'яткоохоронного руху. Вони окреслили напрями роботи регіональних музейних закладів, сприяли розгортанню діяльності українського музейництва на теренах західних етнічних українських земель загалом.

Література та джерела

1. Заставецька Н. Популяризація ідеї збереження пам'яток у Східній Галичині в 1920-1930-х рр. (на прикладі діяльності Національного музею у Львові). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : зб. наукових праць : Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. 2009. Вип. 16. С. 54-57.

2. З'їзд музейників в Перемишлі. *Український бескид*. 1937. 23 травня. С. 8.
3. Козицький А. Українські краєзнавчі музеї Галичини в міжвоєнний період. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1999. Вип. 34. С. 467-477.
4. Королько А. VI з'їзд українських музеєзнавців Галичини в Коломиї 1938 року: передумови, хід та результати проведення. *Сучасні акценти музейництва. Історія, здобутки, перспективи* : матеріали науково-теоретичної конференції (Івано-Франківськ, 14 травня 2018 р.). Івано-Франківськ, 2018. С. 5-20.
5. Кушнір В. Українські музейні з'їзди в Галичині у 1930-х рр. URL: http://etno.kyiv.uar.net/vyd/matetn/2004/N4/Art16.htm.
6. Лукіянович Д. На маргінесі Перемиського з'їзду музейників (16-17 травня 1937 р.). *Літопис Червоної Калини*. 1937. Річ. IX. Ч. 6. (червень). С. 5.
7. Маньковська Р. Деформаційні процеси в музейництві: західноукраїнські області в 1939–1950-х рр. *Краєзнавство*. 2017. № ¾. С. 239-255.
8. Савчук Б. Українські самодіяльні музеї в Галичині у 20–30-х роках XX ст. *Історичні пам'ятки Галичини* : матеріали III наукової краєзнавчої конференції, 19 листопада 2004 р. / відп. ред. Я. Малик. Львів : ЛНУ ім. І.Франка, 2005. С. 111-117.
9. Терський С.В. Реформування музеїв Галичини на початку Другої світової війни. *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 19. С. 144-155.
10. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 55. Оп. 1. Спр. 4. 28 арк.
11. ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 462. 15 арк.
12. ЦДІАЛ України. Ф. 376. Оп. 1. Спр. 12. 27 арк.
13. ЦДІАЛ України. Ф. 687. Оп. 1. Спр. 7. 8 арк.
14. ЦДІАЛ України. Ф. 687. Оп. 1. Спр. 10. 7 арк.

— о —

УДК 908

МАСЛОВА Н.І.
(м. Житомир)

ЖИТОМИРСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРНОМУ МУЗЕЮ — 30 РОКІВ

Анотація. *В статті розкрито тридцятирічну історію Житомирського літературного музею, комплектування його фондів музейними предметами, вирішення господарських, організаційних та адміністративних проблем.*

Ключові слова: *книги, колекція,музей, письменники, фонд, дітературні зустрічі.*

Виклад основного матеріалу. Вже три десятиліття Житомирський обласний літературний музей опікується збереженням і вивченням літератури і культури нашого краю. Тут народилися і працювали відомі письменники, поети, літературознавці. А це більше ніж п'ятсот імен. Серед українських митців в першу чергу слід згадати Івана Котляревського, Петра Гулака-Артемовського, Тараса Шевченка, Панаса Мирного, Івана Білика, Олену Пчілку, Лесю Українку, Михайла Коцюбинського, Олександра Олеся, Степана Васильченка, Олександра Довженка, Івана Кочергу, Максима Рильського, Юрія Яновського, Івана Огієнка, Василя Земляка, Валерія Шевчука [6, с. 6, 13, 16, 20, 24, 35-37, 39, 41, 43, 47, 49, 57, 61, 72, 75, 77, 88, 92, 94].

З краєм пов'язані імена всесвітньовідомих зарубіжних письменників — геніального француза Оноре де Бальзака і класика англійської літератури Джозефа Конрада [6, с. 42, 44, 92]. За Російської імперії тут жили і працювали Д. Давидов, О. Купрін, Г. Мачтет, Саша Чорний, Шолом Алейхем, філософ О.Бердяєв [6, с. 22, 23, 94]. В радянські часи Житомир відвідували М.Булгаков, В. Маяковський, А. Тарковський, Є. Євтушенко [6, с. 14, 23, 44]. Перебували тут і відомі польські літератори: Ю. Словацький, Ю.І. Крашевський, Г.Ржевуський, Г. Олізар та ін. [6, с. 21, 30, 64, 98].

Ідея створення у Житомирі літературного музею виникла ще в 1970-их роках у колах кращих представників місцевої інтелігенції. Слід виокремити ім'я поета і перекладача Бориса Тена, який неодноразово пропонував використати для експозиції майбутнього музею власну, надзвичайно багату на раритети, бібліотеку. Ці задуми були донесені до керівництва, але справа реально зрушилася з місця набагато пізніше. Поштовх цим подіям надало знесення у Житомирі будинка, у якому в 1917 р. мешкав Олександр Довженко. Ця подія викликала несприйняття громадськістю дій адміністрації, яка, натомість, вирішила якнайшвидше відкрити літературний музей. Місце для нього не випадково було обране майже поруч із знесеною довженківською одноповерхівкою, але вже у двоповерховому будинку (початку 1900-х років) з червоної цегли по вулиці Великій Бердичевській, 77. Рішення обласної ради датовано 4 грудня 1990 р., а 30 грудня з'явився відповідний наказ обласного управління культури про створення літературного музею [3, с. 2].

Почався інтенсивний пошук предметів музейного значення, переважно типологічних предметів побуту XIX-XX ст. і комплектування музейного фонду. Одночасно налагоджувалась співпраця з літераторами Житомира.

Після невдалого початку ремонтних робіт по вул. Великій Бердичівській, 77, коллектив музею разом з майном і фондами було відселено в орендовані приміщення. [3, с. 6]. Загалом, протягом 1990-х років музей змінив чотири адреси.

У 1994 р. до складу літературного музею на правах відділу ввійшов літературно-меморіальний музей Оноре де Бальзака (с. Верхівня Ружинського району). Цей заклад з оновленою експозицією було відкрито 20 травня 1999 р.

до 200-річчя від дня народження письменника. Це була єдина експозиція літературного музею, яка працювала для відвідувачів [1, с. 174].

На межі століть під музей було передано будинок по вул. Великій Бердичівській, 89/2, де у 1913 р. народився геніальний піаніст Святослав Ріхтер [3, 6 с.]. Було створено вражаюче гарний проект відновлення старовинної будівлі, який через недостатність коштів знову не був реалізований.

Лише у 2001 р. доля музею була остаточно вирішена, коли йому було передано будівлю колишнього художньо-виробничого комбінату облуправління культури. Дуже гарна колись будівля у стилі модерн (близько 1907 р. побудови), розташована у самому центрі міста по вулиці Київській, 45, перебувала у жалюгідному стані. До того ж, більша частина її приміщень була зайнята орендарями.

З 2007 р. Житомирська обласна рада і управління культури розпочали поетапне фінансування ремонтних робіт, що дало змогу не лише врятувати старовинний будинок від знесення, але й музеєфікувати його згодом. Без відселення працівників музею у 2010 р. було завершено повний ремонт даху, фасаду з його архітектурним оздобленням і верандою, внутрішніх службових і експозиційних приміщень. Будинок став окрасою центральної вулиці Житомира і викликав пожвавлену цікавість у мешканців міста.

Головним завданням колективу музею за всі роки його існування було формування музейного зібрання, яке дало б можливість відобразити розвиток літературного процесу на Житомирщині.

Практично, робота з наукового комплектування фонду розпочалася ще у 1992 р. Основою музейного зібрання став меморіальний фонд Бориса Тена [2, с. 598]. Понад десять років по смерті цього видатного поета і перекладача його речі пролежали у зачиненому кабінеті і все ж дивом збереглися. Серед них — рукописи, листи, книги, особисті речі. Великою культурною цінністю є автографи видатних українських літераторів: М. Рильського, М. Бажана, М. Годованця та інших; музичних діячів Б. Лятошинського і З. Гайдай. Серед меморіальних речей Бориса Тена слід згадати фортепіано «Блютнер» (1905 р.), подароване музею невісткою перекладача Катериною Ленець (Київ).

Цікавими матеріалами збагатився фонд музею завдяки передачі до нього архівних матеріалів житомирської родини режисерів Станіславських. Микола Дмитрович і Тетяна Василівна були учнями славетного Леся Курбаса, тому їх меморіальний фонд багатий на автографи, листи відомих діячів українського театру, рідкісні афіші та фотодокументи [3, с. 8].

У 1994 р. з Канади було передано для музею близько 600 книг, виданих українською діаспорою в різних куточках земної кулі. Найбільш цікавою частиною цієї колекції є добірка прижиттєвих видань І.Огієнка (митрополита Іларіона).

Значною складовою музейного зібрання є фонд українського композитора М. Скорульського, переданий його внучкою Роксаною Скорульською. Це рукописи, ноти, старовинні світлини, меморіальні меблі і речі, що походять з житомирського будинку композитора. Особливе місце у цій колекції займає прижиттєвий портрет М. Скорульського, створений житомирським художником і поетом І. Раузе.

На початку XXI ст. до фондів надійшли експонати колишнього громадського музею інтернаціональної дружби у Житомирі, створеного Іваном Карпушенком. Його донька передала десятки книжок з автографами відомих письменників. Серед них — зібрання творів О. Гончара з автографом на кожному томі.

Окрасою музейного зібрання стала велика кількість театральних ескізів та архівних матеріалів заслуженого діяча мистецтв Івана Шевченка, який з 1952 р. по 1994 р. працював у Житомирському обласному музично-драматичному театрі. Цей щедрий дарунок зробила вдова художника Віра Прохорівна [3, с. 9].

Музейний фонд постійно поповнюється книжками житомирських авторів, переважно поетів і прозаїків, їхні твори складають значну частину книжкового фонду. Це дарунки літераторів не лише нашого краю, а й уродженців Житомирщини, які живуть за межами своєї малої батьківщини. Важливі матеріали передано лауреатом премії ім.Т. Шевченка Валерієм Шевчуком. Також надійшли до фонду рукописи і архівні матеріали поета Ю.Гудзя (передав В. Врублевський), комплекс матеріалів прозаїка М.Колесника передано його дружиною Марією Леонтіївною; Раїса Грабовська, дружина поета Валентина Грабовського, передала документи з письменницького архіву. Меморіальний комплекс речей М. Максименка у 2019 р. передала музею В. Забродська.

Формується художня колекція музею, в основі якої дарунки житомирських митців: народного художника України М. Максименка, скульпторів Д. Красняка і В. Таранченка, художників Ю. Каргополова, С.Зеленої, М. Бутковського, В. Радецького та багатьох інших, виставки яких відбулись у музеї. Низку живописних та графічних творів українських авторів передано музею з фондів Дирекції художніх виставок, речі антикварного значення надійшли з київської митниці.

Завдяки зусиллям науковців музею впродовж трьох десятиліть сформоване цілісне музейне зібрання з близько 10 тисяч науково опрацьованих музейних предметів. Реставраційно-консерваційні заходи музею дали змогу ввести в експозицію чимало цікавих пам'яток історії, предметів побуту, меблів XIX ст. тощо.

Авторами-розробниками проекту експозиції та її монтажем займались науковці музею без залучення професійних музейних дизайнерів. За роки існування музею було створено також значну кількість стаціонарних і

пересувних фотодокументальних виставок. Багато з них викликало широкий резонанс серед громадськості і визнання відвідувачів. Це виставки, присвячені видатним українським письменникам: І. Котляревському, Т. Шевченку, Лесі Українці, М. Коцюбинському, О. Олесю, О. Довженку, С. Васильченку, М. Рильському, Борисові Тену, І. Огієнку, В. Шевчуку; діячам музичної культури України: М. Скорульському, В. Косенку, С. Коссовій. Низку виставок було створено у Верхівнянському музеї Оноре де Бальзака.

За роки існування музей проекспонував чимало художніх виставок, як-от:

«Театральний художник І. Шевченко», серія ювілейна виставок Житомирського осередку Спілки художників України «Живопис В. Дзюбенка» і «Графіка С. Зеленої», «Живопис М. Ракова», «Графіка В. Войтенка», «Живопис молодих художників Житомира», «Поліська витинанка» та інші. Особливу увагу привернули виставки народних художників України Миколи Глущенка, Сергія Шишка (дирекція художніх виставок України), які стали результатом співпраці і, звісно, особистих стосунків, директора музею з В. Кузьянцем, заступником директора Дирекції художніх виставок України. Таким чином багаторазово експонувались у музеї твори відомого графіка і живописця Миколи Опанащука (м. Львів).

Налагоджена спільна виставкова діяльність як з обласними краєзнавчими музеями України, так і з провідними музеями столиці. Так, житомиряни мали змогу оглянути виставку творів Георгія Косміаді з фондів Рівненського краєзнавчого музею, ознайомитись з життям і творчістю лауреата Національної премії імені Т. Шевченка, житомирянина Валерія Шевчука до його 80-ліття на спільній виставці нашого музею з Національним музеєм літератури України. Робота цієї виставки була завершена великим тематичним вечором за участю інтелігенції Житомира.

Дуже доречною і актуальною була виставка «Православні монастирі Афона», на якій у різдвяні дні 2019 р. експонувалися роботи заслуженого художника України Василя Красьохи. Важливим постійним джерелом для організації музейних виставок є авторські зібрання житомирських митців. Експонентами музею були також В. Кондратюк, Д. Красняк, М. Бутковський, В. Радецький, В. Вербицький, В. Войтенко, І. Воропай, П. Богомаз, А.Максимчук, Н. Косницька, В. Кулавін, В. Кулик, Є. Заброцька, С. Радіонов, О. Славова та Ю. Камишний з проектом «Моя Індія», презентація якого перетворилася на велике мистецьке театралізоване дійство, та багато інших митців Житомира.

Нові свята незалежної України дали імпульс для створення у музеї багатьох тематичних книжкових виставок, на яких експонуються як предмети основного фонду музею, так і книги бібліотечного фонду музею. Звичайно, книжкові виставки не є такими атрактивними, як експонати речового фонду,

але, безперечно, привертають увагу відвідувачів, яких цікавить історія української державності, її формування і становлення у наші дні.

Музей став улюбленим місцем спілкування шанувальників слова як з літераторами, серед яких є широко відомі імена, такі як Валерій Шевчук, В'ячеслав Медвідь, так і талановиті представники творчої молоді, для яких музей став місцем літературного дебюту.

Всеукраїнські літературні конкурси «Шодуарівська альтанка» і «Житомир-TEN» набули потужнішого звучання у 2019 р. Учасники конкурсів презентували практично всю Україну: Вінниця, Дніпропетровськ, Донецьк, Житомир, Запоріжжя, Івано-Франківськ, Київ, Львів, Одеса, Полтава, Черкаси, Суми, Харків, Миколаїв, Черкаси, Чернівці. Функції організатора конкурсу «Житомир –TEN» взяла на себе і блискуче справилась з ними керівник громадського об'єднання Світлана Соболевська [5, с. 4]. Ці проекти стали великим музично-поетичним дійством, в рамках якого виступали відомі поети-барди, проходили майстер-класи з виготовлення ляльок-мотанок та інші події.

Літературний конкурс для поетів-початківців Житомира «Небесний сад», організований у 2019 р. В. Шнайдером, сколихнув творчу учнівську молодь нашого міста. Понад двісті учасників змагалися за 1, 2, 3 місця у чотирьох номінаціях: «Громадянська лірика», «Новаторські літературні пошуки», «Філософська лірика», «Лірика природи». Особливими відзнаками було нагороджено ряд вчителів і педагогічних керівників за значний внесок у формування юних літературних обдарувань.

Багато літературних зустрічей з молоддю міста провела голова обласної письменницької організації Світлана Штатська (Гресь). Низка творчих вечорів Євгенії Юрченко збирала широкий загал творчої молоді Житомира. Традиційні науково-освітні заходи музею, такі як відкриття і закриття виставок, збирають свою постійну аудиторію. Водночас у музеї проходять незвичні події, серед яких необхідно назвати літературні діалоги з письменниками Галичини та керівництвом Львівської обласної спілки письменників України.

Цікавими були зустрічі з літераторами, які представляють культуру різних національностей і товариств Житомирщини: німців, чехів, поляків і т.д.

Сьогодні літературний музей залишається одним з наймолодших музеїв Житомирщини серед чотирьох державних музеїв області. Його діяльністю цікавляться тисячі мешканців міста, області, гостей з інших куточків України та з-за кордону. Працівники музею впроваджують різноманітні форми роботи з відвідувачами. Так, учнівську молодь міста зацікавила низка музейних уроків про життя і творчість Оноре де Бальзака та нашого сучасника поета-пісняра Вадима Крищенка [4, с. 374].

Спільні проекти департаменту культури, громадської організації «Бальзак-Ганська» (м. Київ) та літературного музею реалізуються під назвою

«Бальзак Фест» у літературно-меморіальному музеї Оноре де Бальзака (с.Верхівня Ружинського району). Літературно-мистецьке свято збирає сотні гостей, найповажніші серед яких — представники посольств Польщі та Франції в Україні; керівники департаменту культури міста Тур — батьківщини Бальзака; директор Музею Оноре де Бальзака у Парижі Ів Ганьо, віце-мер м. Тур Жак Шевченко, Ані Дюрюфле — радник з питань культури посольства Франції в Україні., французький підприємець і меценат Жан Рош. У 2020 р. у Житомирі вперше проведено літературно-мистецьку панораму «Верхівнянська муза».

Літературний музей Житомирщини входить у своє четверте десятиліття. Колектив сповнений творчих планів і пошуків. Музей запрошує житомирян і гостей міста відвідати його експозиції, взяти участь у літературних заходах, оглянути нові виставки.

Література та джерела

1. Бердичівська земля в контексті історії України. *Науковий збірник «Велика Волинь»* — Т. 19. — Житомир : М.А.К., 1999. — 174 с.
2. Енциклопедія Сучасної України. Т. 4. — Київ : 2005. — 700 с.
3. Житомирському обласному літературному музею — 20 років. — Житомир : Видання М.Г. Косенко, 2010. — 11 с.
4. Золотий фонд нації. Випуск 4. — Київ, 2012. — 374 с.
5. Світла Г. «Житомир TEN» стає літературною традицією міста. — *Житомирщина*. — 2019. — 14-19 грудня.
6. Шинкарук В. Літературна Житомирщина *Бібліографічний довідник*. — Житомир : Льонок, 1993.

— о —

УДК 069:5

ЯКОВЛЄВА В.В., ВЛАСЮК Л.Л.
(смт. Хорошів, Житомирська обл.)

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «МУЗЕЙ КОШТОВНОГО І ДЕКОРАТИВНОГО КАМІННЯ» — ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ

Анотація. *Колекція державної установи «Музей коштовного і декоративного каміння» є пам'ятником природи світового значення, яка відома геологічній науковій громадськості світу, а сам Музей не має аналогів в Україні. Мінерали та гірські породи колекції є дуже важливими джерелами дослідження проблем утворення планети Земля, змін навколишнього природного середовища, збереження навколишнього середовища.*

Ключові слова: *музей, геологія, родовище, гірські породи, мінерали, берил, топаз, кварц.*

Виклад основного матеріалу. Музей коштовного та декоративного каміння — один із відомих геологічних музеїв України та світу. Зібрання унікальних мінералів та гірських порід з камерних пегматитів Волині зробили музей популярним як серед геологів-фахівців так і широких верств населення.

Історію музею можна розділити на два періоди.

Під час **першого періоду** історія мінералогічного музею невідривно пов'язана з історією освоєння Волинського родовища камерних пегматитів.

Один з перших дослідників геологічної будови Волині Осовський Г.І. звернув увагу на скупчення кременів та кварцу біля села Гута-Потіївка Житомирського повіту. В статті 1867 р. «Геолого-геогностичний нарис Волинської губернії» він писав про димчастий кварц: «Значний блиск на скабисто-раковистому зломі, рівність і густота його смоляно-чорного кольору мають переваги над найкращими з сибірських кварців. Димчастий кварц витримує порівняння з кращими богемськими так званими раухтопазами» [3].

Після публікації статті мінерали з пегматитів Волині почали з'являтися в приватних колекціях переважно у великих містах (Варшаві, Санкт-Петербурзі та інших).

Великий вклад у вивчення геологічної будови району і мінералогії камерних пегматитів Волині вніс П.А.Тутковський. Він впорядкував геологічний опис одного з аркушів геологічної карти Європейської частини СРСР. Геологічну зйомку листа вчений зробив детально — по триверстому масштабу.

Подальша історія вивчення пегматитів Волині пов'язана з іменами відомих вчених-геологів: С.В. Бельського та Л.Л. Іванова. Після опису взірців зібраних з родовища Леонід Іванов передав частину їх в Житомирський краєзнавчий музей [4].

Створенням місцевого музею на родовищі в той час ніхто не займався.

В 1931 р. вперше біля сіл Писарівка, Вишняківка почалась розробка пегматитів розвідувально-видобувною партією Українського геолого-розвідувального тресту з метою видобутку топазів. В цей час виникло питання про доцільність організації в районі стаціонарної колекції мінералів та порід. Така музейна колекція була створена на базі партії в селі Писарівка, ініціаторами створення якої були В.П. Амбургер і Б.О. Гаврусевич. В 1939 р., коли О.Є. Ферсман приїздив на родовище, він відвідав цей невеличкий музей, який йому сподобався. У зв'язку з відкриттям на Волині ювелірних топазів, берилів та мінералів групи кварцу, академік писав: «Те, що складало раніше гордість і єдину прерогативу Уралу, тепер у великій кількості є на Волині».

На жаль, Друга світова війна припинила діяльність музею, і подальша доля його колекційних експонатів залишилась невідомою. Після війни відновились дослідно-розвідувальні і експлуатаційні роботи переважно на п'єзокварц, як стратегічну сировину. Разом з тим виникла потреба відновити колекцію головних і супутніх мінералів пегматитів і оточуючих гірських

порід. Перші колекції експонатів через відсутність належного приміщення зберігались в ящиках та в сейфах геологів Волинської експедиції. Поступово кількість експонатів збільшувалась і постало питання про виділення окремого приміщення для належного розміщення зразків.

Так, в 1951 р. був утворений мінералогічний музей. Основоположниками зібраної колекції були В.Т. Клочков і О.І. Салманін. На той час це була одна велика кімната, де експонати розташували на спеціальних постаментах пірамідальної багатоповерхової форми, виготовлених спеціалістами будівельного цеху Волинської експедиції.

Мінералогічна колекція у 1958 р. була зареєстрована в Житомирському обласному управлінні культури під назвою «Мінералогічний музей на громадських засадах».

У процесі вивчення та експлуатації Волинського родовища кількість експонатів в музеї розширювалась. Згодом однокімнатне приміщення стало тісним. Музей декілька разів переносили з одного приміщення в інше. І наприкінці 70-х років експонати були розміщені в одноповерховому будинку, де вони зайняли три зали. Переміщення музею супроводжувалось і значним його оновленням. Замість багатоповерхових стелажів були виготовлені в Житомирі меблевою фабрикою, на замовлення, спеціальні скляні вітрини, завдяки чому можна було побачити велич та неповторну красу мінералів та гірських порід Волинського родовища. Кількість та склад експонатів значно поповнився. Музей став складовою частиною тематичної партії виробничого об'єднання «Західкварцсамоцвіти» Міністерства геології СРСР.

В 1973 р. вийшла в світ монографія під редакцією академіка Національної академії наук України Євгена Лазаренка «Мінералогія і генезис камерних пегматитів Волині», яка і сьогодні є настільною книгою геологів, що вивчають родовище дорогоцінного каміння камерних пегматитів. Багато взірців, які описані в даній книзі, зберігаються і демонструються у вітринах музею і в даний час.

Починаючи з 1980 р. історія музею невідривно пов'язана з історією освоєння виробничим об'єднанням «Західкварцсамоцвіти» покладів кварц-самоцвітного каміння України, Білорусії та Молдови. В цей час музей поповннився великою кількістю зразків дорогоцінного каміння органогенного утворення — бурштину, гагату, а також зразками опалу, родоніту, мармурового оніксу та інших. Геологи підприємства привозили цікаві екземпляри з родовищ та покладів, на яких проводились геологічні роботи.

І, нарешті, в 1992 р. експонати музею було переміщено у двоповерховий спеціально відремонтований для розміщення колекції будинок, де він перебуває і в даний час. Експозицію розмістили на другому поверсі. Особлива увага приділялась надійному збереженню експозиції. На той час музей займав три великих зали і фондосховище. І знову музей поповнився взірцями

мінералів і гірських порід відомих родовищ України, Уралу, Сибіру, Паміру та інших родовищ світу.

Тут демонструвались зелені кристали берилу, прозорі зразки гірського кришталю, золотистого цитрину і димчастого кварцу та моріону, рожеві, блакитні і поліхромні (рожево-голубі) топази, унікальний аквамарин, фіолетові і зелені кристали флюориту та інші мінерали й гірські породи Волині.

У 1984 р. музей відвідала велика група видатних вчених-геологів з багатьох країн світу, членів 27-го Міжнародного геологічного конгресу (м.Москва), а в 1993 р. — учасники Міжнародного геологічного симпозіуму "Intergems-93" (м. Прага), які дали високу оцінку цій колекції.

Новий період розвитку музею розпочинається з 1996 р. Згідно постанови Кабінету Міністрів України від 11 грудня 1996 р. № 1485 «Про створення музею коштовного і декоративного каміння» вся колекція мінералів та гірських порід мінералогічного музею підприємства «Західкварцсамоцвіти» була передана у Музей коштовного та декоративного каміння, підпорядкованого Міністерству фінансів України [5].

Основним завданням музею є забезпечення надійного збереження колекції, накопичення наукового мінералогічного матеріалу із Волинського родовища камерних пегматитів, також із родовищ України та зарубіжних країн. Важливим завданням музею є пропаганда наукових знань та популяризація результатів досягнень геологічної науки.

В 2001 р. Постановою Кабінету Міністрів України від 19 грудня 2001 р. № 1709 «Про затвердження переліку наукових об'єктів, що становлять національне надбання», музею коштовного та декоративного каміння присвоєно статус «Науковий об"єкт, що становить національне надбання України». В 2001р. було проведено переоцінку вартості експонатів колекції музею у відповідності з сучасним рівнем світових цін. В цьому ж році в співпраці з Державним гемологічним центром України була видана книга у формі каталогу, яка розповідає про унікальне кам'яне багатство, зосереджене в музеї. Наводиться таблиця, яка містить повний перелік мінералів, гірських порід, руд і скам'янілостей. Найбільш цікаві експонати проілюстровані фотознімками, наведена розгорнута текстовка.

В даний час мінералогічний музей налічує більш як 2500 зразків мінералів та гірських порід із геологічних утворень України, держав СНД, Європи, Америки, Африки та інших місць світу. Експозиція музею займає п'ять великих залів.

В **першій залі** представлено декоративно-облицювальне каміння України (літотека). Декоративне каміння України славиться унікальним за своєю насиченістю забарвленням, високою міцністю та витривалістю.

Серед значного розмаїття плиток декоративного каміння, які представлені на огляд, особливу увагу привертають неперевершені за забарвленням та малюнком (текстурою) такі породи як рожево-червоний

граніт Лезниківського, сірий граніт Корнинського, сірий граніт Покостівського родовищ Житомирської області, темно-малиновий граніт Токівського та сірий граніт Кудашівського родовищ Дніпропетровської області, червоний граніт Капустянського та рожевий граніт Крупського родовища з Кіровоградської області, а також сірий граніт Янцівського родовища Запоріжської області, рожево-сірий граніт Новоданилівського родовища та зелено-сірий граніт Костянтинівського родовища Миколаївської області та ін.

Серед лабрадоритів слід відмітити декоративні плитки з родовищ Очеретянське, Небіжське та Андріївське (Житомирська обл.). Зачаровує погляд лабрадор Федорівського родовища, який має унікальну золотисто-оранжево-зелену іризацію. Не менш привабливим декоративним матеріалом є габро родовищ Рудня-Шляхова, Зарічного, Торчинського (Житомирська обл.).

В залі демонструються також і готові вироби з декоративного каміння. Чудові великі вази з зеленого та рожевого граніту, міні-фонтанчик з червоного капустянського граніту, родовище якого знаходиться в Кіровоградській області, стіл з іризуючого лабрадориту Невирівського родовища, кам'яні чаші та інші.

В **другій залі** представлені типові зразки гірських порід, які вміщують камерні пегматити, а також кристали, друзи і зростки мінералів, характерних для різних структурних зон камерних пегматитів Волинського родовища моріону. У вітринах залу можна побачити породи в яких розміщуються пегматитові тіла, з яких зон вони складаються. Детально роздивитись тонку «графіку» письмового граніту, побачити величезні друзи польового шпату, блискучі «їжачки» гетиту, білі кристалики фенакіту.

Особливе місце серед мінералів камерних пегматитів у вітринах другого залу займають кристали кварцу — одного з самих цікавих мінералів.

Найбільший кристал кварцу, видобутий на Волині важив 10 т. Пізніше знайшли кристал-гігант кварцу вагою 7 т. В музеї можна побачити друзу чорного кварцу (моріону) вагою 361 кг.

Окрема вітрина представляє зразки великих кристалів кварцу Волині, що характеризують зональну будову, яка змінюється від центру до периферії: гірський кришталь, димчастий кварц, моріон. Видатний геохімік та мінералог Ферсман О.Є. писав: «Кварц — це насправді благородний мінерал, такий простий, широко розповсюджений, такий чудовий, незвичайний по різноманітності своїх властивостей, такий могутній і вірний друг і слуга людини».

Крім того, відвідувачі завжди з цікавістю розглядають й інші експонати цього залу: реголіт – справжній місячний грунт, який був подарований музею космонавтами; великий одиночний кристал кварцу та химерні друзи гірського кришталю з родовищ Уралу.

Наступна, **третя зала** розповідає про розмаїття кварцу: це прозорі та білі кристалики, що нагадують навіки застиглий лід; чорні, подібні на обеліски

в мініатюрі; золотисті цитрини з сонячним промінчиком всередині та світло-зелений празем. Викликають захоплення мармарошські «діаманти» — дрібні (не більше 5 мм) водяно-прозорі кристалики, які виграють на сонці безліччю блискучих граней. Бразильські жеоди аметисту, які демонструються, надовго залишаться в пам'яті відвідувачів. Центри цих мигдалин вкриті маленькими кристаликами фіолетового кольору, які так тісно притиснуті один до одного, що утворюють гострокутні щіточки.

В **четвертій** залі експонуються зразки дорогоцінних мінералів волинських камерних пегматитів: берили і топази.

Топаз. Топаз з давніх часів приваблював до себе увагу людей як ювелірний камінь. Цьому мінералу властива особлива внутрішня гра світла, блиск, небесна блакить, золотистий сонячний відтінок, легкість і прозорість краплин вранішньої роси.

По характеру забарвлення волинські кристали топазу зустрічаються одноколірні (безбарвні, блакитні, рожеві) і поліхромні (блакитно-рожеві). Габітус більшості кристалів — призматичний.

Першовідкривачем волинських топазів і берилів, як і в цілому Волинського родовища моріону, є Г.І. Осовський [2].

Знахідки великих прозорих (ювелірних) кристалів топазу вагою від 1 до 50 кг на Волині — звичайна справа.

Найбільший кристал топазу, який був видобутий у 1964 р. на Волині важив 117 кг. Висота кристалу — 82 см. Центральна його частина жовтого кольору, а периферійна — рожево-жовтого. Головка кристалу цілком прозора, а основа — матова за рахунок великої кількості тріщин і газово-рідинних включень (Сорокін Ю.Г., 1965). Обсяг ювелірної сировини з цього кристалу склав 48 кг. З цього ж пегматиту видобули ще один великий кристал топазу вагою 110 кг, цілком прозорий (ювелірний) рожево-жовтого кольору, який і тепер зберігається в Мінералогічному музеї ім. О.Є. Ферсмана. Третій за вагою кристал топазу (68 кг), видобутий на Волині в 1952 р., передали в музей землезнавства Московського університету ім. Ломоносова. Серед нинішніх експонатів музею є також кристал топазу блідо-блакитного кольору розміром 32х27х23 см, він важить 28,520 кг [1].

Рідкісним (ювелірним) кристалам топазу, які експонуються в музеї, за доброю традицією присвоюються власні імена: «Академік Олександр Ферсман», «Джерельце», «Казка», «Золоте Полісся». Ці унікальні, всесвітньо відомі камені, — гордість і краса поліського краю.

Є в музеї вітрини, які не залишають байдужими ні академіків, ні школярів. Це в першу чергу експозиція **берилів**. Один раз побачивши, забути ці кристали неможливо: вони прозорі та чисті, кожна грань призми має власний неповторний візерунок глибоких нерівних заглиблень — «фігурок травлення», які надають волинським берилам індивідуальності і цим ще більше приваблюють справжніх поціновувачів.

Для кристалів берилу Волині характерна різноманітна гама зеленого кольору — оливково-зелений, травянисто-зелений. Типовими є золотисто-жовті геліодори, що ніби заповнені теплом сонця. Рідко зустрічаються кристали аквамарину ніжно-голубого кольору та безбарвні гошеніти.

В музеї можна побачити і найбільший кристал берилу, видобутий на Волині, завдовжки 135 см та вагою 66,6 кг. Він непрозорий за рахунок великої кількості газово-рідинних включень та тріщин. Вражають уяву відвідувачів унікальні ювелірні кристали берилу, яким присвоєні власні імена. Кристал «Академік Євген Лазаренко» названий на честь відомого українського геолога, одного з ініціаторів і багаторічного керівника наукових досліджень Волинського родовища. За оцінками спеціалістів, кристал є ювелірною сировиною вищого ґатунку. Одна приполірована грань дає змогу помилуватися всією досконалістю цього дивовижно прозорого мінералу.

Одним з найпопулярніших серед відвідувачів музею є надзвичайної краси оливково-зелений прозорий берил «Апостоли Петро і Павло» — унікальний паралельний зросток двох кристалів берилу, покритий фігурами природного травлення. Цей кристал можна роздивлятись годинами і весь час знаходити у ньому нові, не помічені раніше грані. Неперевершений смарагдовий колір має прозорий кристал берилу «Професор Павлишин». Поверхня граней цього мінералу ускладнена численними прямокутними, квадратними фігурами розчинення різних розмірів і глибин. За якістю забарвлення кристал унікальний і відноситься до ювелірної сировини вищого ґатунку.

У 2001 р. шість іменних зразків колекції — чотири унікальні кристали топазу і два кристали берилу — занесені до Державного реєстру України, на них оформлені спеціальні свідоцтва. А в 2004 р. їх зарахували до Історичного фонду дорогоцінних металів і коштовного каміння України [6].

В цій же залі представлені мінеральні багатства України: дивовижні кристали жовто-зеленого Федорівського лабрадору, високо-декоративні строкаті яшми Кіровоградської області, карпатський ніжно-рожевий родоніт, чудернацькі гілочки закаменілого дерева, шматочки благородного опалу з Приазов'я, зразки «тигрового» і «соколиного» ока, джеспіліту (Кривий Ріг), пірофілітового сланцю з Житомирщини.

Не менший подив викликають мінерали та гірські породи з різних куточків світу, які демонструються в музеї. Тут і голубі аквамарини з Бразилії та Пакистану, буро-жовтий гіпс з Польші, соковито-зелений уральський малахіт, яскраво-червоний рубін з Бразилії, зеленувато-блакитна бірюза з Середньої Азії. Заворожують погляд агати: тонкі пластинки з ритмічно-зональних шарів нагадують загадкові печери; руїнний агат подібний на старовинні гравюри з баштами замку; агат-моховик навіює образи казкових рослин. Любителі каменів можуть роздивитись у вітринах різноколірні гранати, зразки фіолетового чароїту та ніжно-зеленого амазоніту, небесного

лазуриту, ісландського шпату, та багато-багато зразків іншого кольорового каміння.

І, нарешті, як завершальний акорд — **п'ята зала,** де експонуються вироби із дорогоцінного та декоративного каміння. Різноманітні самоцвітні речі: намиста з моріону, гірського кришталю, яшми, малахіту, оніксу, підсвічники з родоніту, маріуполіту; вази із змійовика, селеніту, оніксу; шкатулочки з обсидіану, унакіту. Окрема вітрина з синтетичними мінералами — корундом, гранатами, бірюзою, фіанітом.

Особливе місце в залі займає сонячний камінь — бурштин. У вітринах музею виставлені зразки бурштину Клесівського родовища і виробів з нього — першого промислового родовища бурштину в Україні. Першовідкривачами Клесівського родовища бурштину є геологи ВАТ «Західкварцсамоцвіти»: І.С. Василишин, В.І. Панченко, Т.М. Бурлакова. Український бурштин характеризується великою різноманітністю розмірів, забарвлення і форм. Розміри окремих зразків сягають до 200 мм. Вражає гамма забарвлення Клесівського бурштину: від безбарвного і білого через різні відтінки жовтого, червоного до майже чорного. Заворожують око рідкісні зразки бурштину лимонно-жовтого кольору, що за висновком Польської Академії наук, характерний тільки для Клесівського родовища. За кольоровою гамою бурштин з покладів України переважає знаменитий сукциніт Прибалтики.

Справжньою окрасою залу є вітрина з огранованими виробами з самоцвітів Волинського родовища. Прекрасно ограновані оливково-зелені берили, унікальні топази, кварц різних кольорів. Переливаючись блискучими гранями, вони захоплюють відвідувачів грою світла.

Відвідувачі, які приходять в музей, крок за кроком, від вітрини до вітрини поповнюють свої знання про дивний світ каменю.

Мінералогічний музей є базою для популяризації геологічних знань серед різних верств населення. Постійними його відвідувачами є як учні середніх шкіл, гімназій, коледжів, вищих навчальних закладів як України, так і сусідніх держав, його відвідують учасники різних наукових форумів, іноземні делегації.

Необхідно окремо виділити Книгу відгуків відвідувачів музею. Читаючи її, проймаєшся гордістю за нашу державу, за геологів-ентузіастів, які на протязі більш ніж піввікової історії створили і зберегли цю унікальну колекцію, котра сьогодні є однією з кращих в Україні.

Відгуки практично є з більшості країн світу.

Пишуть політики, письменники, художники, вчені, артисти, геологи, вчителі, лікарі, студенти, школярі і пенсіонери. Пишуть прозою і віршами, з захватом і гордістю. Дарують фотографії, сувеніри, зразки мінералів, статті, книги, журнали, бажають собі ще не раз побувати тут. От деякі з них …

«Один із самих чудових музеїв, Дякую за можливість побачити його і послухати про утворення камерних пегматитів» (Р. Оджанавгор. Мінесота, (США).

«Велика подяка людям, які зуміли показати багатство і красу природи. Це один з не багатьох, але тим більше цінних островків освіти і науки в Україні» (академік НАН України Б. Стогній).

«Дуже вдячний Уряду України і геологам-ентузіастам за те, що в наші суворі часи збережена унікальна колекція мінералогічного музею у м. Володарськ-Волинський — перлині світового рівня по унікальності та пригожості світу мінералів» (доктор геолого-мінералогічниїх наук С. Зубович, Білорусь).

Музей користується все зростаючою популярністю як серед громадян України, так і серед громадян близького і далекого зарубіжжя. Завдяки інформації місцевої і столичної преси, виданню каталогу музею, публікацій в український і зарубіжних мінералогічних журналах про музей дізнаються все більш широкі верстви населення.

І був правий визначний геолог, один із провідних спеціалістів по пегматитах О.Є. Ферсман, коли говорив, після відкриття топазів на Волинському родовищі, що «...**те, що раніше становило гордість і єдину прерогативу Уралу, зараз у великій кількості є в Україні (на Волині)».** Не даремно спеціалісти називають Волинь «Урал в мініатюрі». Сьогодні з впевненістю можна стверджувати, що Волинське родовище відноситься до одних з найбільш унікальних родовищ дорогоцінного каміння в світі і є перлиною України, а колекція мінералів дорогоцінного і декоративного каміння, яка експонується сьогодні в музеї – його візитною карткою.

Музей коштовного і декоративного каміння продовжує розвиватися й нині. Співробітники музею останніми роками розпочали роботу з перегляду музейних колекцій, комп'ютеризації каталогів, створення бази даних, працюють над модернізацією музею. Кожен рік ведеться поповнення музейної експозиції.

Література та джерела

1. Василишин І.С., Індутний В.В., Павлишин В.І. та ін. Музей коштовного і декоративного каміння. Науково-популярне видання. — Київ : Державний гемологічний центр України, 2001.
2. Василишин І.С., Панченко В.І., Павлишин В.І. Пегматити Волині // Мінеральні ресурси України. — 1996. — № 1.
3. Лазаренко Є.К., Павлишин В.И., Латыш В.Т., Сорокин Ю.Г. Минералогия и генезис камерных пегматитов Волыни. — Львов, 1973.
4. Мужановський Ф. Історія Волинського музею самоцвітів. // Горошківщина — перлина Українського Полісся. Краєзнавча хрестоматія Вол.-Вол. р-ну. — Житомир : Волинь, 2005. — С. 45.

5. Постанова Кабінету міністрів України № 1486 від 11.12.1996 р. «Про створення музею коштовного і декоративного каміння».
6. Розпорядження Кабінету міністрів України № 306 від 12.05.2004 р. «Про зарахування цінностей колекції Музею коштовного і декоративного каміння до Історичного фонду дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння України».
7. Яковлєва В.В., Власюк Л.Л. Музей коштовного та декоративного каміння. — До 10-ї річниці. — Житомир, 2006.

— о —

УДК 908

СКАВРОНСЬКИЙ П.С.
(м. Бердичів, Житомирська обл.)

СТВОРЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ЕКСПОЗИЦІЇ НОВОЇ ЗАЛИ «МИТЦІ БЕРДИЧЕВА» В МУЗЕЇ ІСТОРІЇ МІСТА БЕРДИЧЕВА

Анотація. *В статті розкрито хід роботи музею по створенню та формування експозиції нової зали «Митці Бердичева» в Музеї історії міста Бердичева у 2014-2019 рр. в тому числі роботу по поповненню музею новими музейними предметами для експонування їх в створюваній залі. Дається коротка характеристика причетності окремих митців до самого міста Бердичева.*

Ключові слова: *Бердичів, експонати, живопис, картини, митці, музейні предмети, художники.*

Вступ. На верхньому поверсі Музею історії міста Бердичева, де розміщувались зали «Етнографії», «Давньої та нової історії Бердичева», «Істрії подій Другої світової війни» та «Постаті Бердичева» існував довгий безіменний коридор, що простягався на всю довжину музею паралельно названим вище залам, і в якому були розміщені без будь-якої системи музейні предмети, яким не вистачило місця в основній експозиції музею. Тому виникла ідея створити тут тематичну залу «Митці Бердичева», розмістивши там фотознімки митців, їх короткі біографічні описи життя і творчої діяльності та оригінальні твори, або їх фотокопії, які були б розташовані над їх фотопортретами і біографічними описами, або навпроти, на протилежній стіні. Для естетичного оформлення експозиції було придбано рамки (21х30 см та 30х40 см).

Виклад основного матеріалу. Перед виставленням в експозицію музейних предметів було перш за все встановлено під стелею на стінах тонкі металеві труби для кріплення експонатів і проведено поточний ремонт цього коридора, який мав перетворитись в залу «Митці Бердичева». Раніше в цьому коридорі, як і в усьому музею, експонати кріпились на забитих в стіну цвяхах,

а поточний ремонт ніколи, після відкриття музею у даному приміщенні у 2003 р., не проводився.

Для оформлення нових експозицій перш за все були задіяні музейні предмети із запасників музею, які були передані музею раніше. Так, до зали «Митці Бердичева» було взято з запасників і виставлено для огляду відвідувачам музею роботи багатьох місцевих художників. Творчість **Кучука Петра Павловича** (1999-2002) представили переважно великими монументальними полотнами патріотичного змісту «Автопортрет» (1995), «Дощ пройшов» (1995-1997), «Українська мадонна», або «Відроджена з попелища» (1995-1997), «За волю і віру Христову: Коденська Голгофа 1768-1772 рр.» (1997-1998), «Нескорений Тарас» (1999), «Думи про Україну» (1999), «Клятва Богдана» (1999-2000), які в свій час передала музею на постійне зберігання його дружина Кучук Г.Л. Творчість **Яцюка Олександра Савича** (1920-1986) представили живописні картини «Бузок» (1970), «Старий Бердичів» (1980), «Ранньою весною. С. Вільшанка» (1997) та «Осіннє поле», які були передані музею на постійне зберігання дочкою художника, також художником, Ольгою Дзюрбей.

Помістили до експозиції і живописну роботу бердичівського художника-оформлювача **Войтка Олександра Якимовича** (1922-1994) «Лісова дорога» (1974), яка зберігається в музеї «тимчасово», а інші його роботи «Череда» (1978), «Жито» (1980), «Чумацький шлях» (1974), «Сільське подвір'я» (1971) та «Сумна звістка» (1974) розмістили для огляду в тематичному залі «Етнографія».

Знайшлось місце і для біографічних відомостей гравера по міді й дереву **Теодора Раковецького** (сер. XVIII ст.), який народився вірогідно саме в Бердичеві і певний час працював гравером у кармелітській друкарні.

З фондів музею потрапили в експозицію, яка формувалась, малюнки колишнього художнього оформлювача будинку культури Бердичівського рафінадного заводу **Кулавіна Миколи Єгоровича** (1926-1991) «Натюрморт з булкою» (1965), «Біля телевізора» (1955), «Портрет друга» (1961), «Автопортрет» (1965), «Учитель Мурзенко Г.В.» (1960), «Відпочинок» (1955), «Це не повинно повторитись, або в'язень Бухенвальду» (1961), які в свій час передала музею на постійне зберігання його дружина Кулавіна Є.Є.

З фондів музею були виставлені в експозиції зали «Митці Бердичева» оригінальні малюнки Заслуженого художника РСФСР **Анатолія Миколайовича Тумбасова** (1923-2001) з специфічними післявоєнними краєвидами Бердичева та його околиць: «Українська хата» 1945), «Слободище» (1945), «Околиця Бердичева» (1945), два «Автопортрети» (1945, 1986), «Вежі фортеці музею» (1945)», «Зруйнований костел і фортеця» (1945) і «Сільська хата» (1945). Він молодим хлопцем перебував у 1945 р. на дійсній військовій службі на військовому аеродромі біля Бердичева в с. Романівка і лише мріяв стати колись художником. А у вільний від військової служби час

малював і малював краєвиди міста та його околиць. Це вже після звільнення в запас він отримав спеціальну художню освіту і врешті решт став відомим в Радянському Союзі художником. А малюнки з краєвидами Бердичева зберігав все життя і лише у 2000 році передав їх нашому музею.

Було поміщено в експозиції і роботу уродженця Бердичева, відомого московського художника **Буха Арона Фроімовича** (1923-2006) «Полудень» (1965), яку ще раніше передав до музею бердичівський художник Григорій Положевець. А сам **Григорій Федорович Положевець** (1929 р.н.), який довгий час працював на посаді художника в Музеї історії міста Бердичева, представлений в експозиції своєю живописною роботою «Свято-Троїцький храм» (1998). Положевець Г.Ф. передав музею і роботу колишнього викладача образотворчого мистецтва Бердичівського педагогічного інституту **Наумова Юрія Миколайовича** (1925-2002) «Біля стін Святогорського монастиря» (1982), яку подарував колись цей педагог своєму учню Григорію Положевцю.

З величезної музейної колекції робіт бердичівського художника **Сергія Васильовича Танадайчука** (1963-2008) до нової, створюваної в музеї композиції, потрапили його роботи «Козак-рибалка» (1991) та «До водопою» (1994). Колекцію передала музею після смерті митця його сестра Гуркіна Г.В.

Чудові аматорські роботи колишнього головного механіка Бердичівського заводу хімічного машинобудування «Прогрес» (1946-1953 рр.) та Бердичівського верстатобудівного заводу «Комсомолець» (1953-1970 рр.) **Леончука Миколи Павловича** (1910-1986) «Лінії п'ятої п'ятирічки» (1975), два «Автопортрети» (1937, 1975), «Сінокосна злива» (1974), «Залишки старовини в селі Райки» (1982), «Околиця» (1950) та «В тіні верби» (1977) прямо з запасників перекочували також в новостворювану залу.

Згодом появились в експозиції фотокопії «Портрет Луїзи Самедової» (1996), «Портрет Лариси Гульєльми» (2007) та «Кримський пейзаж» (1972) Ленінградської художниці, випускниці Бердичівської середньої школи № 3 **Галини Корбут** (1935-2010), які були привезені директором музею аж із Санкт-Петербургу, де він зустрівся там з її чоловіком Михайловим Л.Б. А вагомим доповненням до цих експонатів були передані музею 36 театральних плакатів написаних Корбут Г. і каталог її живописних творів.

Знайшов директор музею і листівки, які були видані ще у 1984 р. за оповіданням Р. Кіплінга «Мауглі», автором яких був художник **Геннадій Глікман** (1921-1991), уродженець Бердичева, та його ж ілюстрації до книги О.П. Корнєєва «Роповіді про звірів» (1985) — «Козулі» і «Ведмідь бурий».

Завдяки встановленим довготривалим і добризичливим контактам з Бердичівськими діючими художниками-аматорами та іншими місцевими митцями-аматорами, директору музею вдалось домовитись з ними і вони передали на постійне зберігання до музею багато своїх живописних та інших робіт. Зокрема, Юрій Чебаненко (1939 р. н.) передав музею свою картину «Околиці міста Бердичева» (2002) та роботи своєї доньки **Наталії Чебаненко**

(1975-2004), також художниці-іконописця, яка трагічно загинула в автокатастрофі — «Петриківський розпис» (1997), «Тваринний світ» (1997) та «Борисоглібський собор у Чернігові» (2000). Заслужений майстер народної творчості України **Ольга Дзюрбей** (1948 р. н.) передала музею свої роботи «А качечка пливе» (2012) та «Революція гідності» (2014), тоді ще директор художньої школи, а нині її викладач, **Микола Яцюк** (1945 р. н.) — картини «Сучасний вигляд комплексу споруд костелу Кармелітів в Бердичеві» (2014), «Околиці Кашперівки» (2015), «Околиці рідного села» (2015) та «Скульптор Криворуцький П.М.» (1983), **Сергій Шустер** (1953 р. н.) — картину «Теплий вечір» (2014), **Юрій Кисельов** (1938 р. н.) — картини «Дорога» (2016), «Осінь» (2014) та «Осінні мотиви» (2012), **Микола Романчук** (1948 р. н.) — картини «Радісний настрій» (2015), «Хризантеми» (2015), «Озеро дев'ятка» (2015) та «Натюрморт з грибами» (2018), **Володимир Татаринцев** (1956 р. н.) — картини «Палац Радзивілів в Бердичеві» (копія, 2016), «Автопортрет» (2012), «Після грози» (2017) та «Копія ікони Матері Божої Бердичівської» (2015), **Оксана Пулинець** (1984 р. н.) — ілюстрації до п'єс Івана Котляревського «Наталка Полтавка» (2008, 2 од.) та «Енеїда» (2008, 4 од.), **Петро Сорока** (1936 р. н.) — картини «Портрет дівчини» (1970), «Перед дзеркалом» (1975) та «Портрет Амалії Лергенфельд» (1970), **Олександр Алимов** (1958 р. н.) — картину «Деревовидна півонія» (2017), **Олександр Войтко** (старший, 1956 р. н.) — картину «Зустріч» (2016), **Мар'ян Загородній** (1979 р. н.) — картину «Зимовий пейзаж» (2016), **Михайло Довбищук** (1959 р. н.) — картину «Сільська вулиця» (2005), **В'ячеслав Дорофеєв** (1946 р. н.) — картину «Морська хвиля» (2018), **Павло Жигадло** (1972 р.н.) — картину «Осінній вальс» (2018), **Лариса Кравченко** (1968 р. н.) — мистецькі картини виготовлені в японській техніці «ошибана» — «Білі квіти на фоні неба» (2018), «Тихі зорі» (2015), «Порив вітру» (2018) та «Анютині очки» (2019), різьбяр по дереву **Олександр Вахніцький** (1956 р. н.) — вирізьблену картину «Древній Бердичів» (2014), фотохудожник **В'ячеслав Міщенко** (1964 р.н.) — фотороботи «Жонглер» (2016), «А білий лебідь на ставку» (2014) та «Боже творіння» (2015), фотохудожник **Володимир Поліщук** (1967 р. н.) — фотороботи «Глибинка» (2013), «Українка» (2014), «Нічний дозор» (2013) та «Улюблені вірші» (2016).

Серед когорти митців, творчість яких представлена в цій залі, появились в експозиції такі нові імена, як карикатурист **Олег Федорук** (1937-2016), ленінградський художник **Савелій Зейденберг** (пом. 1949 р.), вишивальниця бісером **Ольга Козлова** (1953 р. н.) та її робота «Ісус Христос в терновому вінку» (2014), американський художник **Джозеф Пеннел** (1857-1926), який побував в Бердичеві у 1891 р. та намалював два специфічних міських краєвиди Бердичева — «На вулицях Бердичева» та «Вечірня служба в синагозі Бердичева», випускник Бердичівської художньої школи, нині московський художник **Геннадій Лисак** (1967 р. н.), якого в свій час навчав географії,

працюючи вчителем географії, нинішній директор музею, і який пише переважно тематичні картини на суто «географічні» теми (гори, водоспади, пустині, річки і т. д.), різьбяр по дереву **Валерій Земнухов** (1953 р.н.), архітектор найбільших в містах СРСР кінотеатрів, уродженець Бердичева **Яків Корнфельд** (1896-1967), відомий ленінградський художник **Натан Альтман** (1889-1970), який отримав в свій час свідоцтво в ремісничій управі Бердичева та мав після цього право поселитись за так званою «межею осілості», в Петербурзі, колишній викладач образотворчого мистецтва Бердичівського педагогічного інституту **Георгій Топніков** (1927-2012), малюнки якого декілька років підряд систематично публікувала міськрайонна газета «Радянський шлях», головний художник Житомирського обласного драматичного театру ім. І. Кочерги **Валерій Кулавін** (1948 р. н.), який народився і виріс в Бердичеві, навчався в середній школі № 10 м. Бердичева, уродженець Бердичева, одеський художник та мистецтвознавець **Теофіл Фраєрман** (1883-1957), відомий художник Казахстану **Іван Стаднічук** (1913-2000), який ще у 1929 р. закінчив в Бердичеві Першу українську школу та отримав середню освіту, архітектор **Ян де Вітте** (1709-1785), який, перебуваючи на посаді коменданта Кам'янець-Подільської фортеці, розробив проект костелу Кармелітів і фортеці в Бердичеві, одного з найвизначніших архітектурно-оборонних комплексів України і найбільш укріпленого монастиря-фортеці Європи, уродженка Бердичева, відомий в Україні мистецтвознавець, популяризатор української народної творчості, автор багатьох книг, присвячених прекрасному і майже забутому жіночому ремеслу і мистецтву — бісерному рукоділлю і народній вишивці, **Енгеліса Микитівна Литвинець** (1927-2003).

Вдалось відшукати оригінали і зробити для нової експозиції музею фотокопії міських архітектурних пейзажів Бердичева з виданого колись альбому мистецьких малюнків польського художника та композитора **Наполеона Орди** (1807-1883) — «Бердичів, вид фортеці від річки Гнилоп'ять» (1875), «Бердичів, міський пейзаж» (1875) та «Палац Радзивілів в Бердичеві» (1875), які він намалював під час своїх щорічних літніх подорожей, перебуваючи в Бердичеві.

Аж з Польщі, на прохання директора музею привіз фотознімок і коротку біографію авторки першого малюнку Кляштору Босих кармелітів, який поширювався на початку XX ст. у вигляді фотолистівок, **Єлизавети** (Ельжбетти) **Крживіцької** (1859 р.н.) тоді ще священик, а нині настоятель Санктуарію Матері Божої Бердичівської о. Павло Ферко.

Вдалось директору музею особисто побувати в Санкт-Петербурзі у творчій художній майстерні колишнього бердичівлянина **Юрія Козлюка** (1965 р. н.), який колись, ще у далекому вже для нинішнього покоління 1979 р., був прийнятий в Бердичівську художню школу в числі перших її шестидесяти учнів, а після її закінчення отримав спеціальну художню освіту та

чотири роки працював художником в Палаці культури ВО «Прогрес» в Бердичеві. Передав художник для музею чудові театральні плакати написані ним на бердичівську тематику: «Ансамбль танцю "Явір" Палацу культури ВО "Прогрес"» та «Духовий оркестр Палацу культури ВО "Прогрес"».

А знайомство директора музею з випускницею восьмирічної школи № 5 та середньої школи № 15 м. Бердичева Анжелою Ярмолюк, нині вже відомою київською журналісткою і письменницею, встановлення з нею доброзичливих контактів привело до того, що вона, на прохання директора музею, передала музею живописні роботи свого дідуся **Ярмолюка Мартина Павловича** (1888-1938) «Автопортрет» (1916) та «Коні на пасовищі» (1936), адже він працював вчителем малювання в одній з Бердичівських шкіл та був репресований у 1938 р. Згодом передала вона до музею також і власноручно виготовлену особисто її дідом бандуру. Потрапили таким чином до музею і художні скульптури її батька Ярмолюка Євгена Мартиновича (1918-2000) виготовлені ним під час перебування у випрано-трудових таборах та під час роботи на посаді художника-декоратора в Бердичівському будинку культури після дострокового звільнення (1961 р.) та наступної реабілітації (1992 р.) — «Друг» (1953-1961), «Дуже дорога» (1953-1961), «Бюст невідомої жінки» (1962), «Бюст жінки» (1962-1965), «Бюст невідомого» (1959-1961) та «Бюст невідомого чоловіка» (1959-1961).

Краєзнавчі пошуки привели до того, що директор музею несподівано навіть для себе виявив невідому досі широкому колу бердичівлян інформацію про те, що відомий київський художник **Олександр Туранський** (1936 р. н.) народився в Бердичеві. Поїздка до Києва, зустріч з самим художником та мистецтвознавцями, які вивчають його творчість привела до того, що в музеї появились каталог виставки творів О. Туранського (1991) та оригінали його сімнадцяти живописних робіт. Його картини «Маркшейдер Вєра» (1974), «За роботою. Портрет матері» (1969), «Автопортрет» (1956) та оригінали ескізів до картин «Аркан, гуцульський танець» (1985), «Іллічеве світло» (1980), «Танець» (1986) і «Політ» (1985) були відразу виставлені в експозицію зали «Митці Бердичева».

Були виставлені в експозицію залу «Митці Бердичева» і роботи з карбування Заслуженого тренера України та СРСР **Віталія Лонського**, який мав і талант художника — «Арабески» (2003), «Веснянка» (2003), «Павичі» (2003), а також фотознімки його великих за розміром робіт, які були колись подаровані автором і зберігаються, звичайно, у приватних осіб — «Трійка» (1992), «Юдіф» (1993), «Цариця Тамара» (1994), «Афіна» (1993) та «Циганка Аза» (12994). Передав музею ці мистецькі роботи, на прохання директора музею, син талановитого тренера і художника Ігор Лонський.

Естетичною складовою та основою сформованої мистецькими творами зали «Митці Бердичева» залишились скульптурні портрети створені відомим скульптором, бердичівлянином **Криворуцьким Петром Мойсеєвичем** (1920-

1987), який останні роки свого життя жив і творив в своєму рідному місті Бердичеві. Це бюсти художника Яцюка О.С. (1986), конструктора космічних кораблів Корольова С.П. (1985), теоретика космонавтики Ціолковського К.Е. (1985), депутата Верховної Ради СРСР трьох скликань, електрозварниці заводу «Прогрес» Горбаченко Л.І.(1986), артистки театру Ковалевської В.П. (1983), народного артиста СРСР, Героя соціалістичної праці, танцівника Махмуда Есембаєва (1970) та автопортрет самого автора (1987).

Висновки. Отже, нову залу музею «Митці Бердичева» вже фактично створено. Робота над поповненням її експозиції тривала з 2014 р. по 2020 р. Але краєзнавчі пошуки продовжуються, нові контакти з митцями, життя і творчість яких пов'язана безпосередньо з Бердичевом, встановлюються і налагоджуються, будемо надіятись, фонди Музею історії міста Бердичева будуть поповнюватись новими мистецькими творами, чимало з яких потрапить безпосередньо до експозиції зали «Митці Бердичева».

— о —

УДК 94(477.82) «19»

МАРЧЕНКО С.Д.
(м. Житомир)

РОЛЬ ВОЛИНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЮ У ПОШИРЕННІ АГРОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ НА ВОЛИНІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Анотація. *Розкрито значення створення при Волинському центральному музеї Центрального сільськогосподарського музею для розвитку наукових досліджень в аграрній сфері. Визначено роль музеїв у поширенні агрономічних знань та прогресивних методів ведення сільського господарства серед широких верств населення Волині.*

Ключові слова: *музей, пересувна виставка, експозиція, Товариство дослідників Волині, сільськогосподарські знання, селяни.*

Виклад основного матеріалу. У розвитку музейної справи на Волині помітну роль відіграло Товариство дослідників Волині. Це відомий осередок вивчення природи, господарства, історії, культури, етнографії краю на початку XX століття. Товариство у 1901 р. прийняло у своє відання музей, що існував при Житомирській публічній бібліотеці з 1865 р. За клопотанням членів Товариства музей став самостійною установою — Волинським центральним музеєм. Діяльність цієї музейної інституції давно стала предметом дослідження науковців. Особлива увага зверталася на заснування музею, розгортання роботи різних його відділів, на внесок окремих членів Товариства дослідників Волині у формування експозиції музейного закладу, на організацію і проведення музеєм етнографічних досліджень та досліджень археологічної спадщини Волині тощо. Метою даного дослідження є аналіз

діяльності музею у сфері формування і поширення агрономічних знань на Волині на початку ХХ ст.

Як відомо, музей при Товаристві дослідників Волині від початку свого існування мав чотири відділи: природничо-історичний, антропологічний, економічний та історичний. Згодом, зважаючи на значне поповнення колекцій музею, виникла потреба у створенні підвідділів. Так в природничо-історичному відділі оформились геологічний, мінералогічний, ботанічний, зоологічний підвідділи, а в економічному — підвідділ побутової економіки, сільського господарства, ремесла, торгівлі та інші [4, с. 157]. У 1912 р. у Житомирі при Волинському центральному музеї на кошти земства було створено Центральний сільськогосподарський музей, що створювало сприятливі умови для формування та поширення агрономічних знань у краї.

Важливим напрямом діяльності Волинського центрального музею була організація наукових експедицій або екскурсій, під час яких здійснювалося різнопланове вивчення окремих повітів Волинської губернії та збір матеріалів для експозиції. За результатами експедицій складався «Отчеть о деятельности Общества Изследователей Волыни и Волынскаго Центральнаго Музея» [6, с. 90]. Підсумком наукових розвідок дослідників Волині стали також 14 томів наукових праць «Труды Общества Изследователей Волыни», що регулярно виходили в перші десятиліття ХХ століття [3, с. 28]. Високий рівень наукової роботи музею і Товариства підтверджують активні зв'язки з іншими науковими установами та редакціями наукових видань. У сфері аграрних наук це були зв'язки з редакціями журналів «Хозяйство», «Почвоведение», «Вестник Русского Общества Пчеловодства», Київським товариством дослідників природи при університеті св. Володимира, Товариством Подільських дослідників природи, Імператорським Товариством Акліматизації, Товариством дослідників природи при Харківському університеті [6, с. 90].

Усі ці заходи сприяли поширенню природничих, агрономічних знань серед наукового загалу. Проте найбільшою видається заслуга і Товариства дослідників Волині, і Центрального сільськогосподарського музею в популяризації агрономічних знань серед широких верств населення, передусім серед селянства.

Прикладне значення для розвитку сільського господарства мали дослідження, спрямовані на вивчення фауни гексапод, виявлення шкідників, а особливо розробка рекомендацій по боротьбі з шкідниками. В цьому напрямку працювали В. Ксенжопольський та Ф. Ксенжопольський, Р. Блекер, І. Михайлов та інші дослідники. Вивченням флори Волинського краю займалися С. Бржозовський, О. Бржозовська, Р. Собкевич, М. Копачевська інші. Так Р.Собкевич зібрав і передав музею гербарій Волині. [6, с. 91]. Науковці не тільки формували, але й популяризували природничі, агрономічні знання серед населення.

Цей напрям роботи науковців був надзвичайно актуальним у Волинській губернії, яка на початку ХХ століття залишалася аграрною. Селянське господарство знаходилося на низькому рівні розвитку. Спроби підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва шляхом впорядкування селянського землеустрою (створення хутірських та відрубних господарств) виявилися малоефективними, оскільки населення прагнуло зберегти старі методи і прийоми ведення господарства за нових умов та форм землекористування. Окремі приклади запровадження хутірськими господарствами нових методів і прийомів господарювання були зафіксовані повітовими комісіями землеустрою у 1908 році [1, арк. 170]. Однак через відсутність знань, спеціального керівництва вони не дали очікуваного результату. Гальмуючи продуктивність землеробської праці, вони викликали розчарування селян у нововведеннях. За таких умов особливо гостро постає проблема поширення сільськогосподарських знань серед селянства, надання агрономічної допомоги населенню.

Вирішення цього питання в губернії покладалося передусім на сільськогосподарські школи та позашкільні сільськогосподарські курси і читання. Проте зважаючи на низький рівень грамотності серед селян Волині, провідну роль у справі масового поширення сільськогосподарських знань відігравали саме музеї. Музеї пропонували найбільш наочну і доказову інформацію порівняно з іншими методами поширення знань.

Великою популярністю користувалися пересувні музеї-виставки. Перша на Волині пересувна виставка була організована губернським агрономічним відділом у травні 1911 р. У її складі були відділи бджільництва, тваринництва, садівництва, городництва. За час перебування в межах Новоград-Волинського та Житомирського повітів виставку відвідало більше 2000 осіб [5, с. 31.].

Успіх виставки виявився не лише у кількості відвідувачів, але й у зацікавленні селян до бесід і пояснень спеціалістів, їх практичних консультацій.

Інвентар пересувних музеїв ілюстрував лише найважливіші теми науково-практичного характеру, зокрема: 1) ґрунт і його обробіток; 2) значення посівного матеріалу; 3) значення способів посіву; 4) застосування мінеральних добрив тощо [5, с. 8]. Використовуючи наочне обладнання лектор просто, доступно і демонстративно висвітлював конкретну тему. Пересування такого музею по району тривало протягом місяця після весняних робіт і протягом місяця після збору урожаю.

Потреби пересувних та районних музеїв в наочності забезпечував Центральний сільськогосподарський музей. Музей мав досить повну колекцію шкідників (близько 400 штук), малюнки і діаграми по хмелярству (10 штук), геологічні розрізи (12 штук), а також невелику колекцію ґрунтів (близько 200 зразків), досить повну колекцію гірських порід і корисних копалин (до 1000 зразків), надіслані до музею Товариством дослідників Волині, та колекцію

зразків культурних сільськогосподарських рослин (до 100 штук), складену з кращих матеріалів господарств Волинської губернії, і колекцію насіння [2, арк. 2]. Формування музейних фондів відбувалося завдяки передачі їм приватних колекцій членів Товариства дослідників Волині. Так Павло Тутковський передав до музею значну частину особистих колекцій гірських порід, мінералів, ґрунтів [3, с. 28.].

Вже на початковому етапі свого існування музей надав значну допомогу земським сільськогосподарським курсам для дорослих селян своїми колекціями та обладнанням, а також прийняв велику кількість відвідувачів. Крім центрального, протягом 1912 р. було влаштовано 6 постійних сільськогосподарських музеїв і організовано 12 сільськогосподарських виставок [2, арк. 47].

Аналізуючи роботу сільськогосподарських музеїв початку ХХ ст. на Волині з точки зору сучасного музеєзнавства, можемо говорити про її інтерактивність. Адже ці музеї виступали не просто сховищами музейних предметів і науково-дослідними осередками. Вони інтегрувалися в навколишнє середовище, вони забезпечували взаємодію, діалог фахівців і відвідувачів, вони застосовували диференційований підхід до різних категорій відвідувачів. Усе це є виявом інтерактивності науково-освітньої роботи музею.

Отже, і Товариства дослідників Волині, і Волинський центральний музей та Центральний сільськогосподарський музей, що утворився при ньому, зробили великий внесок у розвиток і поширення агрономічних знань у краї на початку ХХ ст. Збираючи в ході наукових екскурсій чи експедицій матеріали, пам'ятки для формування експозиції музею, публікуючи наукові статті вони реалізували науково-дослідну функцію. Не менш важливою, з огляду на запит суспільства в умовах Волинської губернії початку ХХ ст., видається просвітницька функція. По суті музей виконав соціальну місію популяризуючи агрономічні знання серед широких верств населення, передусім серед селянства. Пересувні та районні музеї забезпечили гостру потребу сільських громад у поширенні сільськогосподарських знань та наданні агрономічної допомоги населенню.

Література та джерела

1. Державний архів Житомирської області (Далі ДАЖО). — Ф. 352. — Оп.1. — Спр.7.
2. ДАЖО. — Ф. 352. — Оп.1. — Спр.30.
3. Костриця М.Ю. Товариство дослідників Волині крізь призму ХХ століття / М.Ю. Костриця // Краєзнавство. — 2000. — № 1. — С. 26-31.
4. Кушпетюк О. 150 років із часу заснування першого музею Волині / О.Кушпетюк // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Історичні науки. — 2015. -— № 7. — С.156-161.

5. Обзор агрономических мероприятий Волынского Губернского Земства за 1911 год. — Житомир, 1912.
6. Тарногурська К.А. Товариство дослідників Волині: діяльність та напрями дослідження (1900-1920 роки) / К.А. Тарногурська // Молодий вчений. — 2014. — № 10. — С. 89-92.

— о —

УДК 373:908:069

ЄЛЕНІНА Є.Г.
(м. Житомир, Житомирська область)

ЗАСТОСУВАННЯ ВИСТАВКОВИХ МАТЕРІАЛІВ КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ШКОЛИ

Анотація. *В статті репрезентовано динамічну систему «співпраця: школа + музей». Чітко визначено принципи, форми роботи. Зосереджено увагу на п'ятьох напрямках діяльності, які забезпечують формування ключових компетентностей учнів шляхом застосування виставкових матеріалів краєзнавчого музею в освітньому процесі школи.*

Ключові слова: *динамічна система, музейна справа, культура участі, спільнотворчість, ключові компетентності*.

Виклад основного матеріалу. В сучасних умовах розширення інноваційного поля діяльності школи дозволяє укріплювати позиції стратегії розвитку, особистісно-діяльнісної парадигми, де компетентнісний підхід є одним із чинників. Саме діяльнісний вимір сприяє людині інтегруватись у широкий світовий соціокультурний контекст.

У цьому процесі знаходяться шляхи перетину діяльності таких двох інституцій, як школа і музей. Музей, за визначенням Міжнародної ради музеїв (ICOM), — це неприбуткова постійно діюча інституція, яка служить суспільству та його розвиткові і для цього збирає, зберігає, досліджує, популяризує та експонує матеріальну і нематеріальну спадщину людства, а також об'єкти довкілля з метою вивчення, навчання та для естетичного задоволення [4, с. 23].

Врахування засад музейної педагогіки, сучасних вимог суб'єкт-суб′єктного шкільного середовища, тобто педагогіки партнерства в розбудові Нової української школи, зближує, дозволяє розглядати їх складовими моделі динамічної системи-співпраці «Школа + Музей».

У зазначеній системі педагогічний і учнівський колективи загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 32 м. Житомира знайшли можливість оформити таку співпрацю проєктом «Застосування виставкових матеріалів краєзнавчого музею в освітньому процесі школи».

Наша діяльність підпорядкована наступній меті: урізноманітнювання освітнього середовища, ознайомлення з особливостями музейної справи;

розширення інтелектуальних можливостей, емоційного досвіду школярів; формування навичок предметного бачення, розвиток спостережливості, уваги, уяви, переконань учнів; вплив на формування історичної свідомості, патріотизму, екологічної культури, естетичного ставлення до явищ життя, до системи цінностей, пам'яток, музейного предмету; виховання музейної культури як складової частини формування загальної культури людини.

Керуємося принципами: науковість; діагностичність; системність; наступність; доступність; диференціація; інноваційність.

Застосовуємо форми роботи: екскурсії; пересувні фотодокументальні виставки; лекції з елементами проблемного навчання; проєктивна діяльність; консультації щодо підготовки конкурсних, науково-дослідницьких робіт під егідою МАН; квести, рольові ігри, вікторини; заняття в фондах музею; виставки дитячих робіт.

Вже перші кроки роботи над проєктом виявили наступні напрямки діяльності:

Напрямок 1: науково-популярний, дослідницький, краєзнавчий.

Напрямок 2: картини художньої галереї «заговорили іноземною мовою».

Напрямок 3: робота з дітьми, які мають особливі освітні потреби:

3.1. «Торкатися можна!» (порушення зору);

3.2. «Ти не один, ти особливий» (ІН).

Напрямок 4: екологічний. Нова українська школа — «Я досліджую світ».

Напрямок 5: музейне навчання

Напрямок 1: науково-популярний, дослідницький, краєзнавчий.

Матеріали цього напрямку узагальнено у формі міні-проєкту.

Тип проекту: творчий, інформаційний.

Предмет: мовно-літературні, мистецькі предмети.

Планований результат: створення і захист проекту.

Мета: сприяти розвитку ініціативи і креативності педагога, формуванню інтелектуальних, спеціальних і загальнокультурних компетентностей, практичному застосуванню міжпредметних зв′язків, процесу інтеграції, розвитку навичок партнерства, удосконалювати вміння отримувати і використовувати інформацію, розвивати навички самостійного планування, самоосвіти, комунікабельності.

Учасники: вчителі зарубіжної літератури, української мови, англійської мови, учні 9, 10 класів.

Навчальне обладнання: виставкові матеріали, фотографії, тексти статей.

Час роботи: впродовж року.

Тип групи: різнорівневе об′єднання науково-пізнавального, гуманітарного, екологічного спрямування.

РОБОТА НАД ПРОЄКТОМ:

1. Аналіз проблеми.

2. Усвідомлення та визначення мети проєкту.

3. Розробка концепції проєкту, плану його здійснення.

4. Конкретна практична діяльність щодо його реалізації: відвідування вчителями і учнями виставок у краєзнавчому музеї; обмін враженнями; написання статей; обговорення змісту статей; робота над перекладом англійською мовою статті «Монолог у фотографіях (A Photo Monologue)»; роздруковування матеріалів, фотографування фрагментів експозицій, рекламування зробленого.

1. Представлення проєкту.

Засідання заступників директорів з виховної роботи шкіл міста на базі краєзнавчого музею: виступ учасника проєкту — представлення, аналіз статей-вражень від відвідування виставок з прикладами практичного застосування виставкових матеріалів краєзнавчого музею вчителями школи на уроках англійської мови, мистецтва, географії.

2. Підсумок, рефлексія.

РЕЗУЛЬТАТИ РОБОТИ НАД ПРОЄКТОМ:

1. Публікації:

Єленіна Є.Г. Монолог у фотографіях // Житомиру — 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 158.

Єленіна Є.Г. Вектор людяності // Житомиру — 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 168.

Єленіна Є.Г. Погляд на «Вітер з античності» // Житомиру — 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 195.

1. Переклад англійською мовою статті «Монолог у фотографіях (A Photo Monologue)»: листування з посольством Австралії в Києві; використання друкованих матеріалів із фотографіями на уроках англійської мови, географії за темами «Англомовні країни», «Австралія», «Антарктида», на уроках мистецтва «Художники нашого краю».

2. Поповнення інформаційного простору краєзнавчого музею.

Напрямок 2: картини художньої галереї краєзнавчого музею «заговорили» іноземною мовою.

Мета: ознайомлення з особливостями картинної галереї Житомирського обласного краєзнавчого музею; поглиблення знань про характерні особливості мистецтва, західноєвропейського живопису XVI —

початку XX ст.ст., представлених у картинній галереї; готовність розв'язувати проблеми із застосуванням досвіду навчальної діяльності, у співпраці з краєзнавчим музеєм на прикладі реалізації навичок перекладацької діяльності, набутих на уроках у школі; уміння працювати в команді; виховання музейної культури як складової частини формування загальної культури людини; забезпечення інноваційних підходів у використанні форм і методів роботи для підвищення фахової майстерності педагогів.

Напрямок роботи виник під впливом поширення нової тенденції в музейній справі, яка зазначається як культура участі. Музей залишається на своїх позиціях, але удосконалюється взаємодія, діалог з відвідувачем. Картинна галерея — перлина краєзнавчого музею Житомира. Її активно відвідують не тільки жителі нашої країни, а й збільшується кількість гостей-іноземців, у яких виникають ускладнення: не можуть прочитати назви побачених картин, бракує перекладів текстів поруч із полотнами творів.

Тому музей продовжив діалог з викладачами англійської мови нашої школи. Перші кроки спільної діяльності відбулися раніше. Переклад англійською мовою статті «Монолог у фотографіях» був надісланий школою до посольства Австралії як відгук на виставкові матеріали «Тім Болотнікофф. «Південні землі. Австралія/Антарктида», які демонструвалися в краєзнавчому музеї Житомира під егідою саме цього посольства в Києві.

Ті ж самі вчителі О.В. Адамович і О.О. Савчук підтримали суспільну ініціативу — згодилися перекласти англійською мовою назви картин галереї. До цієї діяльності залучені й учні школи.

Спільнотворчість у різному освітньому середовищі, різноманітних ситуаціях створювала умови для формування ключових компетентностей, змінювала досвід здобувачів освіти, мотивувала їхнє ставлення до навчання, знань, умінь.

Використання інноваційних підходів у виборі форм і методів роботи сприяло підвищенню фахової майстерності педагогів. До речі, ці вчителі — активні учасники конкурсів перекладацької майстерності. Щороку 2-3 учні учителів О.В. Адамович і О.О. Савчук стають призерами творчих змагань.

Ось перші наслідки роботи:

Бассано дель Граппа 1566- Венеція 1621 Джеролано Бассано Портрет Джованні Франческо Сагредо (1571-1620) д.о	Bassano del Grapa 1566- Venice 1621 Gerolamo Bassano Portrait of Giovanni Francesco Sagredo Oil on panel

Італійський художник XVI ст. Покладання в труну за гравюрою 1470-х рр. Андреа Мантеньї п.,о	An Italian artist XVI century Laying into a coffin By the Andrea Mantegna's engraving, 1470 Oil on canvas

Джуліо Карпіоні Венеція, 1613-1678, Віченца Суд царя Мідаса п.,о	Giulio Carpioni Venice, 1613-1678, Vicenza Tsar Miolas's trial Oil on canvas
Джуліо Карпіоні Венеція, 1613-1678, Віченца Деяніра, Геракл та кентавр Несс п.,о	Giulio Carpioni Venice, 1613-1678, Vicenza Deianira, Heracles and Centaur Nessus Oil on canvas
Джуліо Карпіоні Венеція, 1613-1678, Віченца Меркурій та Аргус п.,о	Guilio Carpioni Venice, 1613-1678, Vicenza Mercury and Argus Oil on canvas

Культура участі [1, с. 89], базуючись на інтерактивності, відкриває перспективи для музею, надає нові можливості взаємодії з відвідувачами.

Напрямок 3: робота з дітьми, які мають особливі освітні потреби:

3.1. «Торкатися можна!» (порушення зору),

3.2. «Ти не один, ти особливий» (ІН).

Мета: оволодіння сучасною інформацією про ефективні напрямки проєктної діяльності з дітьми, які мають особливі освітні потреби в рамках співпраці з краєзнавчим музеєм; ознайомлення з літературою про досвід роботи з дітьми, які мають порушення зору; ознайомлення з літературою про досвід роботи з дітьми, які мають інтелектуальну недостатність; продовження роботи над створенням позитивного емоційного фону, можливостей гармонійного співіснування «особливої» дитини в суспільному оточенні.

У школі функціонує 15 класів, з них — 7 інклюзивних, серед 400 учнів навчаються 13 дітей з особливими освітніми потребами за чотирма нозоологіями.

Спираючись на нормативну базу, члени команди супроводу забезпечують виконання програм індивідуального розвитку кожної дитини.

Постійним є контакт з працівниками 2-го ІРЦ.

Вивчаємо досвід роботи з дітьми, які мають особливі освітні потреби. Наприклад, опрацьовано зміст літератури, наданої Батьєвою А.Л., завідуючою

інформаційно-виставковим відділом Житомирського обласного краєзнавчого музею.

З учителями інклюзивних класів, зокрема, з асистентами вчителів опрацьовано наступну літературу в підрозділах **3.1. «Торкатися можна!»** (порушення зору), **3.2. «Ти не один, ти особливий»** (ІН):

Синьова Є., Макарова К. Музей, відкритий для всіх. Культура без обмежень. Методичні рекомендації щодо форм роботи музейних та культурно-мистецьких установ із відвідувачами з порушенням зору. — Київ : Благодійний фонд «Мистецький Арсенал», 2019.

Ганна Рудик, Людмила Кравченко, Кристина Холодницька. Музей гуртує: арт-терапевтичні сесії в музейному просторі для розбудови мікросоціуму особи з інтелектуальною недостатністю: практичний посібник. — Київ : Національний музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків, ВГО «Коаліція», 2014. — 48 с.

У Міжнародний день людей з інвалідністю учні інклюзивних класів знову побували в краєзнавчому музеї. Його працівники цікаво провели екскурсію в етнографічному відділі.

Напрямок 4: екологічний: Нова українська школа «Я досліджую світ»

Мета: набуття досвіду дослідження природи, спостереження за навколишнім світом, отримання радості від пізнання природи, експериментування та створення навчальних моделей, опрацювання та систематизація інформації природничого змісту, отриманої з доступних джерел, та представлення її у різних формах; усвідомлення розмаїття природи, взаємозв′язків її об’єктів та явищ, відповідальна поведінка у природі; поєднання нового досвіду з набутим раніше і творче його використання для розв’язання проблем природничого характеру [5, с. 20-22].

Керуючись положеннями Державного стандарту початкової освіти [5, с. 7], з метою досягнення обов’язкових результатів навчання здобувачів освіти в природничій освітній галузі педагогами школи створюються умови для формування ключових компетентностей. Прикладами такої роботи слугують досвід учителів О.В. Внук, В.В. Хильчук (4-і класи) — дидактичний посібник «Квестляндія в НУШ», І.І.Єрьоменко (2-Б клас) — проект «Природа рідного краю», Р.І. Постернак (1-А клас) — ранкова зустріч «Як берегти воду?», І.О.Абрамової (2-А клас) — «Як тварини готуються до зими» (інтерактивні форми, методи).

Співпраця з краєзнавчим музеєм поглиблює і розширює інтелектуальний та емоційний досвід школярів, забезпечує принцип наступності у зв′язках школи з дитячим садком. Вчитель біології Р.Є.Степанченко провела екскурсію з вихованцями дошкільного навчального закладу № 6 за матеріалами пересувної виставки краєзнавчого музею «Природа Житомирської області», яка знаходилася в школі.

Напрямок 5: музейне навчання.

Мета: забезпечення відвідин музею на замовлення; представлення навчального матеріалу та додаткової інформації для використання в школі після відвідин музею; удосконалення вмінь відбору потрібної інформації і передачі її своїми словами; застосування навчального матеріалу в новій ситуації для вирішення проблем; урізноманітнювання способів опрацювання музейного уроку: анкетування; творчі роботи; практичні вправи.

Відвідини на замовлення: тематична екскурсія «Наш край у добу УНР. 1917 – 1921 р. р.»; навчальний матеріал і додаткова інформація до уроків в 10 класі «Початок української революції. Універсали УЦР».

Пересувні фотодокументальні виставки на краєзнавчу тематику: «**Житомир стародавній»** (7 клас — урок історії «Виникнення та становлення України-Русі»); «**Слави козацької повік не забудемо»** (8 клас уроки історії «Виникнення Запорізької Січі. Військово-політичний устрій», цикл уроків, присвячений добі козаччини від виникнення до ліквідації, 1556-1775); «**Житомирщина у ІІ Світовій війні (1939-1945 рр.)»** (10 клас — урок історії «Рух опору»); «**В.Г.Короленко: сторінки життя»** (6 клас — урок зарубіжної літератури «Повість «Сліпий музикант»); «**Чорнобиль — це не вчора і не завтра, це на багато років»** (11 клас - урок історії «Соціально-економічний розвиток України у 80-і роки ХХ століття»); «**Видатний житомирянин Д. Штеренберг: живописець і графік ХХ століття»** (9 клас — урок мистецтва «Модернізм. У пошуках гармонії і краси»).

Таким чином, функціонування динамічної системи-співпраці «Школа + Музей», проєкт «Застосування виставкових матеріалів краєзнавчого музею в освітньому процесі школи» у виявлених п’ятьох напрямках забезпечують досягнення мети нашої роботи. Практична спрямованість проєкту ще раз доводить необхідність поглиблення та розширення кола напрямків діяльності. Тому співпраця триває і далі.

Література та джерела

1. Культ чи культура: учасницькі практики в музеях / уп. : Грубіна Ю., Морозова Л., Пилипчук Т. та ін. — Київ : Видавець Чередниченко А.М., 2016 р. — 160 с.
2. Мезенцева Г.Г. Музееведение: Курс лекцій. — Киев : Вища школа, 1980. — 120 с.
3. Музеєзнавство в навчальному закладі / Анатолій Горовий; упоряд. О. Колонькова. — Київ : Шк. світ, 2011. — 120 с.
4. Музей: менеджмент і освітня діяльність. — Львів : Літопис, 2009. — 224 с.
5. Типові освітні програми для закл. заг. серед. освіти. 1 клас / Укл. А.В.Лотоцька. — Харків : Вид-во «Ранок», 2018. — 192 с.

— о —

УДК 908

ЦВІК Г.В.
(м. Радомишль, Житомирська обл.)

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ КОМПЛЕКС «ЗАМОК РАДОМИСЛЬ», ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. *У статті висвітлено етапи становлення історико-культурного комплексу «Замок Радомисль» у м. Радомишлі Житомирської області, який діє з 2011 р. Зроблено огляд найважливіших місць музею. Розглянуто перспективи розвитку як музею. Перелічено різноманітні заходи та дано їм характеристику.*

Ключові слова: *Радомишльський млин, О. Богомолець, ікони та старожитності «Замку Радомисль», Є. Плетенецький, Радомишльська папірня, просвітництво, благодійність.*

Виклад основного матеріалу. Початок XVII ст. в історію Радомисля (нині Радомишль) увійшов із знаменною подією — монахи Києво-Печерської лаври у монастирській вотчині збудували паперову фабрику. Це сталося за одними даними у 1606-1608 рр. [14], а за дослідженнями музею «Замку Радомисль» — у 1612 р. Папірня крім виробничих приміщень мала ще й оборонні споруди.

Засновником першої в Центральній Україні паперової фабрики (папірні) став відомий релігійний та громадський діяч того часу архімандрит Києво-Печерської лаври Єлісей Плетенецький (1599-1624) [13].

Папірня у Радомислі мала завдання забезпечити потреби православного друкарства, одразу ставши важливим фактором розвитку книжкової справи в Центральній Україні. Саме на папері з Радомишльської папірні було надруковано в Києві книгу «Часослов» та інші [18]. На книжковому папері виявили філіграні із зображенням гербів архімандрита Є. Плетенецького та його наступника З. Копистенського [7]. За кількістю і якістю оформлення книжок друкарня Києво-Печерської лаври йшла попереду інших українських друкарень, завдячуючи своїй паперовій фабриці у Радомишлі [6].

На превеликий жаль папірня занепала через кілька десятків років і у XVIII-XIX ст. про неї забули (крім дослідників), хоча назва закріпилася серед місцевого населення та цією місциною.

Тільки наприкінці XIX ст. про це місце згадали, 1902 р. споруду було відбудовано з червоної цегли інженером Пекарським [18] і колишня «папірня» почала працювати як млин.

За часів радянської влади будівля млину не змінювала свого призначення. З розвалом СРСР припинив діяльність і млин. Будівля почала руйнуватися і перетворилася на стихійне звалище, а прилегла територія була занедбаною.

Зміни для млина прийшли у 2007 р., з появою нових власників — родини меценатів Шереметьєвих-Богомолець [4]. З цього часу починається відлік кількарічної реконструкції будівлі. Завершила ж відбудовчі роботи і продовжує розвивати музей О. Богомолець.

Після реконструкції планувалося перетворити будівлю в історико-культурний комплекс [1]. За слушною думкою журналіста — краєзнавця В.Молодико, ця відбудова є важливою для України подією, коли заможні люди виявляють бажання вкласти свої гроші у матеріальний і духовний розвиток «провінції». Чинять це мудріше від більшості можновладців, бо слава і честь України проростають не хмарочосами, а такими реліквіями, яким стане оновлений Папірянський млин.

Під час реконструкції млина, яка тривала чотири роки, виявлено, що будівля зведена на підземній гранітній скелі. Ремонти та реставраційні роботи велися з повним дотриманням стародавніх будівельних технологій, були відтворені інтер'єри XVII-XIX ст.

У 2008-2009 рр. до основної будівлі була добудована вежа 35 метрів заввишки, на якій був встановлений дзвін. Щоб дістатися до дзвону потрібно піднятися по 158 сходинках замкової вежі та побачити неповторний пейзаж — парк, водоспади, острівці з'єднані кам'яними мостами, старовинні козацькі човни, околиці Радомишля. У 2009 р. поблизу млина було встановлено на течії річки Мики пам'ятник засновнику Радомишльської папірні архімандриту Є.Плетенецькому у вигляді монаха з книгою в човні [3]. Автор скульптури — українець канадського походження Влад Волосенко. Це єдиний в Україні монумент, що «пливе» по річці, маючи вагу понад чотири тони.

30 вересня 2011 р. історико-культурний комплекс «Замок Радомисль» було офіційно відкрито, але і після відкриття продовжують створюватися нові експозиції, що постійно поповнюються. Так, у серпні 2012 р. було презентовано Богородичну залу, а в листопаді відкрито відновлену лінію виробництва паперу за технологіями XVI-XVII ст. А у 2013 р. відкрилася нова музейна експозиція [12] на яку фундаторці музейного комплексу О.Богомолець знадобилося 14 місяців, щоб сформувати нову унікальну експозицію ікон Богоматері, де представлено понад 100 образів з усіх куточків України. Завдяки новим експозиціям і перетворенням, історико-культурний комплекс «Замок Радомисль» став перлиною королівського історичного шляху «Віа Регіа», що з'єднав вісім європейських країн —Іспанію, Францію, Нідерланди, Німеччину, Польщу, Литву, Білорусь і Україну[10].

Тому нині важко повірити у той складний початок, підйом з розрухи, перепони різного роду недоброзичливців до музею. Але О. Богомолець вдалося перетворити це місце в окрасу нашого терену. Дяка їй і шана.

На 2013 р. до складу історико-культурного комплексу «Замок Радомисль» ввійшли: 1) Музей української домашньої ікони та старожитностей «Душа України», колекція якого нараховує більше 5 тисяч

експонатів з усіх теренів України; 2) Обрядова зала (котра є частиною музею); 3) Концертна зала (камінна або Михайлівська), яка пройшла акустично-балістичну експертизу і запам'ятовується неперевершеним звучанням; 4)Трапезна; 5) Ландшафтний парк із двома водоспадами, а також островами з рідкісними рослинами та старовинними скульптурами XVII-XIX ст.; 6)Пам'ятник засновнику Радомишльської папірні.

У замку проводяться конференції, семінари, майстер-класи з виготовлення паперу за автентичними технологіями XVII ст., концерти, виставки, фестивалі, «Ночі у замку-музеї», укладаються шлюби та святкуються весілля.

В останні дні вересня 2013 р. музейний комплекс «Замок Радомисль» відзначив другу річницю своєї діяльності [10]. Підсумувавши таким чином зроблене, а досягнення є і значні: «Диплом Культурного шляху» Ради Європи, 45 тисяч туристів; унікальні колекції ікон і старожитностей, що особисто побачили в той день гості музею: народні депутати України О. Кужель, Л.Оробець, Т. Слюз, історик і мистецтвознавець професор Д. Степовик, голова Радомишльської райради В. Тужик, міський голова Радомишля О. Ткачук та ін.

Починаючи з дня відкриття історико-культурного комплексу «Замок Радомисль» його основним напрямком стає просвітництво і благодійність, що з часом стане невід'ємною традицією «Замок Радомисль» [16].

Велику увагу музей приділяє культурно-освітньому напрямку. Так, 8 червня 2012 р. у музеї відбулася всеукраїнська наукова конференція «Радомишль в історії Української церкви 1682-1840 рр.» зібравши відомих істориків України та краєзнавців Радомишля. У 2016 р. після Києва в «Замку Радомисль» продовжено всеукраїнську наукову конференцію «Правобережна Україна на переломі XVII-XVIII ст.» на яку з'їхалися відомі історики, релігієзнавці, теологи, мистецтвознавці з різних куточків України [11].

У грудні 2016 р. у «Замку Радомисль» відзначено 400-ліття лаврському першодрукові «Часослов» [9]. Так як тут зародилося виробництво і друк паперу, та встановлено пам'ятник засновнику папірні. Наукова, церковна, мистецька та громадська спільнота прибула на цей захід з різних місць України, щоб відзначити знаменну подію в історії країни. Освятив цей захід предстоятель УПЦ київського патріархату Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет. За заслуги з відродження духовності в Україні та утвердження Помісної Української Православної Церкви Філарет нагородив засновницю музею О. Богомолець відзнакою Української православної церкви Київського патріархату — Орденом Рівноапостольної княгині Ольги, а музей старожитностей Орденом Святого Рівноапостольного князя Володимира Великого.

З 2014 р. у музеї започатковується щорічний міжнародний фестиваль Шопен фест — «Музика Шопена просто неба». Кращі виконавці творів

відомого польського композитора Ф. Шопена збираються з усієї України та зарубіжжя в Радомишлі. Цей захід відбувається під патронатом Посольства Республіки Польща в Україні. Фестиваль відвідують відомі люди України, зарубіжжя, також представники дипломатичного корпусу. Так, тільки у 2017 р. фестиваль відвідали Надзвичайний та Повноважний Посол Японії в Україні С.Шігекі, Надзвичайний та Повноважний Посол Сербії Р. Буталович, Надзвичайний та Повноважний Посол Туреччини Й. Джан Тезель, Надзвичайний та Повноважний Посол Молдови Р. Болбочан, Надзвичайний та Повноважний Посол Чорногорії Л. Мішуровіч та Надзвичайний та Повноважний Посол Румунії К. Леон Цуркану [16]. Також фестиваль відвідують творча інтелігенція та поціновувачі музичних вечорів. Для глядачів демонстрували в різні роки свої музичні таланти лауреати численних міжнародний конкурсів, такі як: Т. Шафран, Я. Кортус, П. Шиховський, солісти Національної філармонії України І. Порошина, О. Арендаровська, Л.Гаржан, Л. Деордієва та ін., студенти Національної академії ім. Чайковського, Єрусалимської музичної школи.

Окремою частиною концертних програм стали виступи юних обдарувань — учні музичних шкіл Радомишля, Житомира, Києва, Івано-Франківська, Харкова, Хмільника, Фастова, Луцька, Краматорська, Вінниці, Андрушівки, Лугин.

Фестиваль не обмежується лише музичною програмою. Кожен учасник потрапляє на спеціальні екскурсії найбільшим у Східній Європі музейним комплексом обрядового мистецтва. Фестиваль «Музика Шопена просто неба» носить і благодійний характер. Кошти, виручені від продажу квитків, передаються за сприяння громадської платформи «Люди допомагають людям» родинам загиблих під час Революції гідності та військових дій на Сході України. З цією ж метою під час проведення фестивалю організатори влаштовують благодійний ярмарок [5].

З відкриттям музею «Замок Радомисль» започатковано виїзні семінари, збори з обов'язковим оглядом колекції рушників, ікон музею. Так, вже в листопаді 2012 р. відбулися у Радомишлі перші загальні збори Житомирського регіонального відділення Асоціації міст України — представники самоврядної організації, яка об'єднала міські громади [8].

У 2017 р. в «Замку Радомисль» О. Богомолець започаткувала щорічний Всеукраїнський фестиваль етнічного та стилізованого одягу і аксесуарів «Аристократична Україна» [15]. Фестиваль засновано задля знайомства з етнографічною й культурною спадщиною етносів і національних меншин, що проживають на теренах України та зміцнення міжнародного іміджу країни. Захід проходить як етнофешншоу, безпосередні учасники якого є жінки, які вперше вийшли на подіум. Серед них дружини загиблих Героїв АТО, якими опікується Громадська платформа «Люди допомагають людям». Також на подіумі були відомі в Україні жінки. Показ — дефіле відбувається в

історичному та сучасному етнічному одязі, представляють моделі різноманітні аксесуари, які доповнюють жіночий образ — прикраси, віночки, сумочки, етно-пояси та інше. Гості фестивалю можуть побачити колекції одягу сучасних українських дизайнерів, народних майстрів та музеїв.

Другий напрямок діяльності музею — благодійництво. З часу заснування Замку-музею до установи надходять десятки звернень, у яких люди найчастіше звертаються про благодійні екскурсії. Ці звернення-заявки задовольняються, тільки у 2016 р. на пільгове або безкоштовне екскурсійне обслуговування, за яким музей відвідало майже 700 екскурсантів [17]. Крім того, на території історико-культурного комплексу відбулося чимало інших благодійних заходів. Серед них: виставки художніх робіт бійців АТО «Я захищав свій світ» 2016 р., у 2017 р. відбувся міжнародний благодійний бард-арт марафон «Краплі добра» на підтримку дітей-сиріт, чиї батьки загинули під час АТО. На музичних фестивалях є обов'язкова програма проведення благодійних ярмарок для дітей, батьки яких загинули в АТО. На благодійних засадах локації історико-культурного комплексу неодноразово надавалися для проведення конференцій, семінарів, випускних вечорів дошкільних та загальноосвітніх навчально-виховних закладів, зйомок серіалів, та інших новин для засобів масової інформації. Неодноразово у «Замку Радомисль» для дітей ветеранів АТО, малозабезпечених дітей Житомирщини та Київщини і самого Радомишля організовується вистава-вертеп про життя Св. Миколая, розваги з аніматорами, майстер-класи ліплення з глини та бодіарту, екскурсії музеєм, чаювання в трапезній [2]. Для радомишлян запроваджено безкоштовні відвідини музею у Дні відкритих дверей починаючи з відкриття музею [19].

Висновки. Підсумовуючи зроблене музеєм потрібно відзначити, що перспективи подальшого розвитку «Замку Радомисль» є і в цьому неймовірну роль відіграє Ольга Богомолець. Відвідання музею багатьма відомими і цікавими людьми за такий короткий відлік часу говорить про талановитість творця цього музею та перспективи музею, що дає можливість доторкнутись до нашого минулого і задуматися про його збереження та поширення давніх традицій серед молодого покоління.

Література та джерела

1. Березань А. Візит голови ОДА до Радомишля // Зоря Полісся. — 2007. — 21 липня.
2. Гайдук А. Святий Миколай завітав до Замку «Радомисль» де відбулося незабутнє свято для дітей // Зоря Полісся. — 2017. — 22 грудня.
3. Гладиш Л. Благословення від митрополита // Зоря Полісся. — 2009. — 13 листопада.
4. Денисюк Н. Кодекс честі родини Шереметьєвих-Богомолець // Зоря Полісся. — 2007. — 29 грудня.
5. Ільїн М. Ф. Шопен допомагає родинам українських героїв // Сімейні справи. — 2018. — № 6. — С. 5.

6. История Киева. — Киев, 1963. — С. 155.
7. Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях XVI-XX ст. — Київ, 1974. — С. 92.
8. Міські голови — у гості до нас // Зоря Полісся. — 2012. — 7 грудня.
9. Молодико В. На початку було слово // Зоря Полісся. — 2016. — 23 грудня.
10. Молодико В. Шість років подвижництва, два роки музею // Зоря Полісся. — 2013. — 18 жовтня.
11. Молодико В. Як долати історичні міфи // Зоря Полісся. — 2016. — 17 червня.
12. Нова музейна експозиція // Зоря Полісся. — 2013. — 17 травня.
13. Огієнко І. Українська церква. — Київ, 1993. — С. 226.
14. Очерки истории Киево-Печерской Лавры и заповедника. — Киев, 1992. — С. 53.
15. Саюк І. Свято культури і народних традицій //Зоря Полісся. — 2017. — 28 липня.
16. Саюк І. Свято музичного мистецтва в Замку «Радомисль» // Зоря Полісся. — 2017. — 23 червня.
17. Хоменко С. Просвітництво та благодійність — невід'ємні традиції Замку-музею // Зоря Полісся. — 2017. — 28 квітня.
18. Цвік Г. Історія Радомишля. — Житомир, 2015. — С. 18.
19. Шановні жителі міста Радомишля // Зоря Полісся. — 2013. — 12 липня.

— о —

УДК 908

СКАВРОНСЬКИЙ П.С.
(м. Бердичів, Житомирська обл.)

РЕКОНСТРУКЦІЯ ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЙНИХ ПРЕДМЕТІВ ЗАЛИ «ПОСТАТІ КУЛЬТУРИ БЕРДИЧЕВА» В МУЗЕЇ ІСТОРІЇ МІСТА БЕРДИЧЕВА

Анотація. *В статті розкрито хід проведення реконструкції експозиції музейних предметів зали «Простаті культури Бердичева» в Музеї історії міста Бердичева в ході якої було поповнено фонди музею новими експонатами, введено в науковий обіг чимало нових постатей діячів культури, які раніше були маловідомі широкому загалу. Ця робота проводилась в музей у 2015-2020 рр.*

Ключові слова: *Бердичів, музей, письменники, прозаїки, поети, книги, композитори, фонди, експонати, вітрини.*

Вступ. Реконструкція експозиції залу «Постаті культури Бердичева» проводилась декілька років. Для цього було прикріплено в залі на стінах під стелею металеві труби для кріплення експонатів, проведено поточний ремонт,

який ніколи не проводився після відкриття музею у 2003 р. в нинішньому приміщенні, реконструйовано усі сім експозиційних вітрин шляхом обладнання зручних полиць для розміщення фотопортретів та біографічних відомостей про життя і творчу діяльність діячів культури, а також їх художніх творів. Для естетичного оформлення експозиції було придбано рамки (21х30 см та 30х40 см).

Виклад основного матеріалу. Для оновлення зали «Постаті культури Бердичева» довелось директору музею особисто зустрітись з усіма Заслуженими працівниками культури України, які отримали це звання працюючи саме в Бердичеві, отримати та уточнити їх біографічну інформацію та особисто написати їх творчі досягнення в дуже короткій формі для розміщення в експозиції музею разом з їх фотознімками. А це **Михайло Юр'єв** (1947 р. н.), **Василь Пупін** (1948 р. н.), **Анатолій Тетьоркін** (1952 р. н.), **Володимир Моцний** (1953 р. н.), **Ольга Москаленко** (1960 р. н.), **Олена Петрівська** (1968 р. н.), **Анатолій Залевський** (1974 р .н.) та **Сергій Ігнатенко** (1968 р. н.).

Завдяки старанням директора музею потрапили до експозиції цієї зали такі відомі музиканти, композитори, співаки, артисти, сценаристи, чиє життя пов'язане з містом Бердичевом: відомий російський кінодраматург, кінорежисер, продюсер, саксофоніст, автор сценаріїв більше 20-ти кінофільмів **Геннадій Островський** (1960 р. н.), Заслужений артист України **Наталія Кудря** (1959 р. н.), постановник програм і керівник багатьох вокальних групи, співавтор багатьох пісень, нині продюсер **Матвій Анічкін** (1951 р. н.), місцевий композитор, автор більше двохсот пісень та автор музики гімну Бердичева **Олександр Коляда** (1949 р. н.), кандидат мистецтвознавства, головний режисер урочистих театралізованих концертів на сценах Кремлівського Палацу з'їздів, Колонного залу Будинку спілок, на Красній площі **Олександр Рубб** (1921 р. н.), відомий оперний співак, професор консерваторії **Остап Дарчук** (1911-1999), композитори **Віктор Томілін** (1908-1941, **Віктор Бєлий** (1904-1983), **Соломон Файнтух** (1899-1985), **Яків Файнтух** (1892-1974), театральні режисери **Ефраїм Лойтер** (1899-1963), **Наум Лойтер** (1891-1961) та **Олександр Таїров** (1885-1950), оперні співаки **Сергій Левік** (1883-1967), **Юлій Модестов** 1874-1921), **Лев Сибіряков** (1870-1938), **Марія Будкевич** (1869-1943), **Елеонора Мелодист** (1871-1948), талановитий і всесвітньовідомий гітарист **Марко Соколовський** (1818-1883), відомий піаніст, засновник першої в Росії Санкт-Петербурзької консерваторії **Антон Рубінштейн** (1829-1894), який у 1831 р. був охрещений в Свято-Миколаївському храмі Бердичева та прийняв разом з своїми батьками та багатьма родичами православ'я.

Чимало місця у відреставрованих музейних вітринах зали «Постаті культури Бердичева» зайняли книги літераторів взяті з фондів музею, знайдені і придбані особисто директором музею, або передані авторами після

встановлення з ними доброзичливих контактів, їх фотопортрети та біографічні відомості, були написані і відредаговані також особисто директором музею. Звичайно, були використані і музейні експонати, які були в експозиції і до її реконструкції.

Окрему вітрину було виділено для відображення життя і творчості класика світової літератури, французького письменника **Оноре де Бальзака** (1799-1850), який саме в костелі Святої Варвари Бердичева вінчався 2 березня 1850 р. з Евеліною Ганською. Крім музейних експонатів, які були в експозиції до реконструкції, — оновлених фотознімків Оноре де Бальзака та Евеліни Ганської, маєтку Ганських у Верхівні, могили письменника на кладовищі Пер-Лашез у Парижі, виписки з церковної книги костьолу Святої Варвари за 2 березня 1850 р., поштового конверту з спецпогашенням на пошті м. Бердичева 20 травня 1999 р. з нагоди відзначення 200-річчя від дня народження О. де Бальзака, книг А. Вюрмсера «Бесчеловеческая комедия», А. Пузикова «Оноре Бальзак», Г. Шкляра «Північна зоря Бальзака», — було доповнено директором музею книгами Я. Козельського «Бальзак у Верхівні», Л. Журавської «Музей Оноре де Бальзака у Верхівні» (путівник), новим фотознімком меморіальної дошки на костьолі Святої Варвари, встановленим і відкритим 20 травня 1999 р. в ході проведення міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Бердичівська земля в контексті історії України», присвяченої ювілею від дня народження французького письменника, та новими сучасними виданнями окремих творів Оноре де Бальзака: «Шагренева шкіра», «Блеск и нищета куртизанок», «Евгения Гранде», «Воспоминания двух юных жен» і двох киг з творами письменника виданими в оригіналі на французській мові. А над вітриною були поміщені сучасні фотознімки великого формату (30х40) зроблені особисто директором музею «Костел Святої Варвари» (2016), «Багатофункціональний комплекс "Галерея Бальзака"» (2016) та «Бюст Оноре де Бальзака в Бердичеві» (2016).

Було піддано оновленню і експозицію присвячену життю і творчій діяльності великого українського поета та художника **Тараса Григоровича Шеченка** (1814-1861), щодо якого існує небезпідставне припущення, що він все таки побував у Бердичеві, хоча документально це припущення аж ніяк дослідниками поки що не підтверджене ні архівними документами, ні записами в його щоденнику, але рухаючись під час триденного переїзду на перекладних з Кам’янця-Подільського до Житомира, поет обов’язково мав відвідати місто над Гнилоп'яттю, де, можливо, і переночував в ніч з 4 на 5 жовтня 1846 р., адже іншого поштового тракту з Кам’янця-Подільського до Житомира, довжиною 276 верст, як через Райгородок, Бердичів, Кодню просто не було.

В реконструйованій експозиції було залишено чимало експонатів, які і раніше були там розміщені. Це книги Т. Шевченка «Кобзар» (1954), «Гамалія» (1847), повна збірка його творів в п’яти томах (1989), перевидана і

віддрукована офсетним друком його «Мала книжка», книга А.Я. Конiського «Жизнь украинского поєта Тараса Шевченка» (1898), нарис Л. Новиченка «Тарас Шевченко — поет, борець, людина» (видана англійською мовою у 1983), путівник З.П. Тарахан-Берези «Музей Т.Г. Шевченка у Каневі» (1986), книга Янки Купала «Тарасова доля». Було взято з запасників і виставлено в експозиції два бюсти Т. Шевченка невідомого автора на виготовлених спеціальних підставках-тумбах та накрито їх склеєними з скла прозорими захисними «чохлами-призмами».

Появилась в експозиції досить велика живописна картина місцевого художника П. Кучука «Бунтар» (портрет Т. Шевченка, 1999), яку вдалось через певні домовленості та проведені перемовини отримати для музею від дружини художника Кучук Г.Л. Ця картина, обрамлена українським вишитим рушником, стала епіцентром експозиції.

Звичайно, особисто самим директором музею було написано та відредаговано для експозиції біографію поета. Доповнили експозицію знайдені директором музею чотири цитати з творів Т. Шевченко, де він пише про Бердичів. Так, у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», змальовуючи портрет поміщика Курнатовського, він пише: «Лицо довольно обыкновенное, особенно ничего не выражает. Такое лицо можно встретить на конной ярмарке в **Бердичеве** или Полтаве, между ремонтерами...» (ремонтер — це офіцер, який купує коней для армії). А коли у 1703 р. Семен Палій розбив під Бердичевом війська польської шляхти, але згодом був арештований і його тримали у підземних кімнатах Монастиря Босих кармелітів, то про це в поемі «Чернець» Т. Шевченко пише так:

«… і тихнуть божії слова,
І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива.
А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві заглядає в вічі,
Музика, танці і ***Бердичів****,*
Кайдани брязкають.. Москва,
Бори, сніги і Єнісей..
І покотились із очей
На рясу сльози…»

А в повісті «Близнецы» поет згадує і бердичівські календарі, які довгий час друкувались в монастирській друкарні і поширювались по території правобережної України: «… кроме Кониисской летописи не видел даже **бердичевского календаря** в доме».

А в своєму «Щоденнику» Т. Шевченко 5 липня зробив такий запис: «Не фортуна, эта гордая повелительница мира, эта безглазая царица царей, — сегодня мой лакей, хуже — **бердичевский** фактор» (В. Даль дає таке

пояснення слова «фактор» — «комісіонер, виконавець приватних (чужих) доручень; звідник»).

А безпосередньо над цією експозицією, як доповнення до неї, були поміщені сучасні фотознімки великого формату (30х40) зняті також особисто директором музею «Вхід до парку культури та відпочинку ім. Т.Г. Шевченка в Бердичеві» та «Пам'ятник Тарасу Шевченку в Бердичеві» (1961, скульптор П.Криворуцький). Поряд з фотознімками, як доповнення до експозиції, стали плакати «Перший автопортрет Шевченка Т.Г.» (1840) та «Портрет Т.Г.Шевченка роботи І. Крамського» (1871), які привіз директор музею з м. Канева Черкаської обл., де він брав участь у всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Краєзнавча Шевченкіана України», присвяченій 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка.

Окрему вітрину в залі «Постаті культури Бердичева» було виділено для відображення життя і творчості класика англійської літератури **Джозефа Конрада** (1857-1924), який народився в с. Терехове нинішнього Бердичівського району та охрещений «водою» саме в Бердичеві. В цій експозиції було оновлено лише фотопортрет письменника та написано і відредаговано його біографію, якої раніше там не було. А залишились музейні експонати, які були там розміщені і до проведення реконструкції, або зберігались в запасниках музею — книга «На батьківщині Джозефа Конрада» (1990, з досвіду створення та роботи музею історії села Терехового Бердичівського району), проспект виставки «Між сушею і морем», присвячений 150-річчю від дня народження Джозефа Конрада, книга Д.Конрада «Дзеркало моря» (1958, спогади і враження), стаття Б. Устименка «Моряк летючої риби» (журнал «Морской флот», 1991, № 3, с. 50-53), «Польські записки Джозефа Конрада Коженьовського» за редакцією Здіслава Найдера (2006), книга Стефана Забієровського «Конрад в Польщі» (1971), книга Павла Дзяніша «Україна Конрада» (1999), повість Д. Конрада «Лорд Джім» (1985), книга В. Борисова «Джозеф Конрад в Росії» (1997), двотомник вибраних творів Джозефа Конрада (1959), стаття М. Шепелюка «Джозеф Конрад у родинному селі Конрадів» («Земля Бердичівська», 1998, 14 жовтня, с. 4), стаття М. Бедя «Родовід Джозефа Конрада» («РІО-Бердичів», 2012, 2 листопада, с. 3), стаття Д. Урнова «Вахта Джозефа Конрада» (науково-популярний журнал), стаття Р. Воєвуцької «Відкриття музею у Тереховому» («Радянський шлях», 1987, 9 грудня).

Директором музею було знайдено, відредаговано та зроблено фотознімки, використано інформацію з наукової літератури та з ресурсів Інтернет і написано, відредаговано та віддруковано біографічні відомості про життя і творчу діяльність літераторів, які були безпосередньо пов'язані з Бердичевом: **Абрамовича М.С.** (1859-1840), **Абрамовича С.М.** (1835-1917), **Бравермана С.Г.** (1888-1938), **Вагнера Л.А.** (1915 р. н.), **Гарцмана М.Д.** (1909-1943), **Гершуні С.М.** (1920-2003), **Гурлянда І.Я.** (1868-1921),

Камінського Ц.-Г. (1897-1973), **Котляра Й.С.** (1908-1962), **Лернера Й.І.** (1847-1907), **Ліфшиця Ш.М.** (1829-1878), **Маркіша П.Д.** (1895-1952), **Нотовича М.І.** (1912-1968), **Пана Я.С.** (1906-1941), **Прилуцького М.Г.** (1882-1941), **Ройтблата Б.М.** (1953 р. н.), **Френкеля Б.І.** (1940 р.н.), **Хазіна О.А.** (1912-1976) та усіх інших письменників і поетів. Звичайно, усі ці відомості було поміщено у вітринах експозиції зали «Постаті культури Бердичева».

Залишились в експозиції, змінивши лише свою дислокацію, поетичні твори **Гулака-Артемовського П.П.** (1790-1865) з серій книг «Бібліотека української літератури» (1984) та «Шкільна бібліотека» (1970). Відомо, що він вчителював в приватних пансіонах та в будинках багатих польських поміщиків на Волині, а з 1814 р. по 1817 р., проживав в Бердичеві, де викладав поетику у школі Вольсея.

Творчість всесвітньо відомого єврейського письменника **Шолом-Алейхема** представлена в експозиції також книгами, які поступили до музею ще в перші роки формування його фондів. Це «The Sholem Aleichem book» (Нью-Йорк, 1958, подарована музею редакцією журналу «Советиш Геймланд»), путівник «Музей Шолом Алейхема в Переяславі-Хмельницькому (2003), книга «Вибране» (1957), «Тевье-молочник» (повісті та оповідання, 1969) та том 4-й з зібрання творів письменника в 6-ти томах з серії «Бібліотека всесвітньої літератури» (1969). Адже у Бердичеві мешкав рідний брат письменника Вольф, у якого він неодноразово гостював і мешкав протягом тривалого часу. Тут він знайомився з містом, ходячи його вулицями і роз'їжджаючи на славетній бердичівській конці. Він жадібно вивчав Бердичів! За кілька днів він оглянув усі вулиці та провулки, всі занедбані куточки. Побував на Пісках, — найбільшій на той час частині міста, — придивлявся до кожного будинку, ходив по подвір'ях, зазирав у вікна низеньких хатинок. Особливо захоплювався Шолом-Алейхем тим фактом, що в Бердичеві вінчався видатний французький письменник Оноре де Бальзак. Лише на вулицях Бердичева він цілковито занурювався в народний побут, жартівливо називаючи місто «єврейським Парижем». Уважно прислухався до розмов бердичівлян, окремі специфічні вирази заносив у свій блокнот. Часто бував на ринку. Там знаходив ті персонажі, які з'являлися пізніше на сторінках його творів, там заповнювався його записничок. Згодом Шолом-Алейхем відобразив побут і звичаї бердичівлян у фейлетоні «Картини Бердичівської вулиці». Описуючи пізніше в своїх творах Бердичів, він надавав йому умовну назву Касрилівка. Навіть окремі штрихи, якими він змальовував оточення єврейської громади Бердичева, є цінними для нас, бо нанесені рукою очевидця. До того ж вони, переважно, надзвичайно влучні.

З давніх надходжень музею було представлено в експозиції книги уродженця Бердичева **Авраама Гонтаря** (1908-1981) «Утренняя звезда» (на мові ідиш, 1960), «Напев» (на мові ідиш, 1977), «Осенние покосы» (вірші,

1982), «Колосья на камне» (вірші, 1973) і «Голуби на крыше» (на мові ідиш, 1969).

З запасників музею було виставлено у вітринах твори **Михайла Полюги** (1953 р. н.), який є автором більше 20 книжок, значну кількість яких він написав проживаючи та працюючи в Бердичеві — «Свет мой печальный» (1993), «Отблески» (1999), «От осени к осени» (2004), «Четыре стороны света» (2008), «Созерцающий с Марком» (повісті, 2008) і «Невидимый свет» (оповідання, 2006). Усі ці видання він особисто в свій час подарував музею.

Залишились в експозиції раніше і зібрані музеєм книги місцевого письменника **Михайла Степанюка** (1921-1996) «Накувала зозуля» (1986), «Перекотиполе» (1965) і «Живий захист» (1982), книги **Зої Милашевської** (1924-1994) «І знову дощ» (1966), «Кохання мужніх» (1976) і «Повість про вчительку» (1970), поезії «заводського поета» **Семена Майданника** (1930-2018), який все своє життя відпрацював на Бердичівському машинобудівному заводі «Прогрес», «Сквозь призму лет» (1991), «В лучах осеннего рассвета» (1999) та «Среди печалей, радостей, тревог» (1999), чудовий дитячий роман-казка письменника **Миколи Косміна** (Слободенюка, 1951-2019) «Пико — хрустальное горлышко» (1993), оповідання відомого бердичівського журналіста, Заслуженого журналіста України **Віктора Коржука** (1945-2004) «Рассказы по-бердичевски» (2002) і «Рассказы по-бердичевски-2» (2004), роман **Абрама Кагана** (1900-1865) «Шолом Алейхем» (1963), а видана раніше збірка віршів місцевої поетеси Галини Красицької (1926 р. н.) «Серпневі роси» (1999) була доповнена виданими пізніше її поезіями «Під променем сонця» (2005) та «Надвечір'я моє…» (2003).

Залишились також в експозиції багато книг радянського письменника **Василя Гроссмана** (1905-19640, який, за його особистою автобіграфією, народився і жив у дитинстві у Бердичеві — «Чорна книга» (фотокопія відредагованої В. Гроссманом та І. Еренбургом книги свідчень і документів про Голокост та виданої вперше в Ізраїлі російською мовою у 1980 р.), «Годы войны» (1980), «Повести, рассказы, очерки» (1958), «За правое дело» (1984), «Годы войны» (1946), «Несколько печальных дней» (1989), «Степан Кольчугин» (1965), «Старый учитель» (повісті та оповілання, 1962).

Пощастило директору музею придбати для експозиції цієї зали щойно видані книги випускника середньої школи № 2 м. Бердичева **Фрідріха Горенштейна** (1932-2002) «Дрездеские страсти» (2015) та «На крестцах» (2016) і сучасне видання книги **Кагановича П.М.** (1884-1950, літературний псевдонім — Дер Ністер) «Семья Машбер» (2010).

Велику сумку своїх виданих в різні роки збірок поезій та прози приніс на прохання директора музею поет, колишній працівник редакції міськрайонної газети «Земля Бердичівська», голова Житомирської обласної організації спілки письменників України, лауреат багатьох обласних та республіканських літературних премій, Почесний громадянин Бердичівського

району **Михайло Пасічник** (1953 р. н.). До експозиції помістились лише його видання «Не розминутися б із собою» (2009), «Бджолине пасовисько» (2010), «У вільх цих кров моєї груші» (2012), «Вилиті в металі сімдесят» 2002), «Учень отчої лози» (2012), «Бджолині вибори» (2012), «Водоспадний злам» (2010) і «То — біла гарячка Росії» (2015), а інші було передано до запасного фонду музею: «Скіфське моє Половецьке» (2001), «Наші з Савичем дороги» (оповідання, 2001), «Підсвічені маками Саки» (лірика, 2011) та «Ми прикотилися з небес» (2016).

Крім того, шляхом встановлення особистих контактів з окремими літераторами особисто директором музею, було поповнено як інформаційну базу цієї зали, так і поповнено експозицію багатьма їх творами. Так, уродженка Бердичева, дитяча письменниця **Світлана Соболевська** (1982 р. н.), лауреат багатьох літературних премій, передала музею свої книги написані для дітей «Казковий світ» (2017) та «Подарунок з Романівки» (2017); мешканець Бердичева, який працює на посаді директора Красівської загальноосвітньої школи І-ІІ ступенів Бердичівського району, **Юрій Балюк** (1985) — книги «Не дивись собакам в очі» (2020) та «Повернення» (2019); випускниця Бердичівських шкіл № 5 (8 класів) та № 15 (10 класів) **Анжеліка Комарова** (Ярмолюк, — псевдонім Ангеліна Яр, 1963 р. н.) — сатирично-фантастичну повість «Территория духу» (2013), збірку «Кошка хвойной, колючей породы» (2013) та книгу «Священний сад бабусі Анастасії» (2013); майстер поетичного слова, бердичівлянин **Валерій Хмелівський** (1958 р. н.), який все життя пише вірші, — збірки своїх віршів «Короновані любов'ю» (2018), «Сонце і небо» (2017), «Свято світла» (2017), «Інферія» (2019), «День народження казки» (2017) і «Дикий хміль» (2017); директор загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 5 м. Бердичева **Віктор Мартиненко** (1952 р. н.), який віршує вже багато років, — свою досить солідну збірку віршів «Времена жизни» (2019); дружина колишнього журналіста газети «Земля Бердичівська» та редактора бердичівського місцевого проводового радіо **Леоніда Козінчука** (1952-2013) Яна Студзінська — збірку його віршів «… І я проросту зелен листом…» (2014), які вийшли з друку вже після його смерті; колишній журналіст газети «Земля Бердичівська», а нині пенсіонер **Анатолій Кондратюк** (1944 р. н.) — збірки своїх віршів «Чорні дороги» (2013) та «Салют Бердичеву» (2013); колишній бердичівський юрист, який після виходу на пенсію вдало оволодів майстерністю письменництва, **Олександр Кухарчук** (1944-2018) — роман «Провісники Козацької Русі. Кошовий отаман Вовкодав» (2015) та цикл своїх романів з циклу «Київська Русь»: «Гетьман Виговський» (2016), «Полковник Лаврін Капуста» (2014), «Неопалима купина» (2013) та «Сплюндрована калина» (2012).

Поміщено було в експозицію цієї зали і уривок з тексту оповідання **Мордехая Юшковського** (1961 р.н.) «Одна бабушка и два деда», який нині живе в Ізраїлі, але в дитинстві часто був гостем своєї бабусі безпосередньо у

Бердичеві, і вона розповідала йому про жахи нацистської окупації в місті в період Другої світової війни, які він і описав в своєму оповіданні. Це оповідання було написано і видано на ідиш, лише зовсім нещодавно автор сам переклав його на російську мову і опублікував в Інтернет-виданні єврейських літераторів, де його вдалося відшукати. Нині доктор Мордехай Юшковський завідує Центром ідиш в педагогічному коледжі ім. Левінського в Тель-Авіві і є академічним керівником Міжнародного Центру мови і культури ідиш у Вільнюсі.

А доктор філологічних наук, професор Житомирського державного університету ім. І. Франка, уродженець села Никонівки Бердичівського району **Петро Білоус** (1953 р. н.) на прохання директора передав музею свої поетичні, прозові, наукові та науково-популярні твори «Література медієвістична. Вибрані студії» (3-й том, 2011-2012), Українська література XI-XVIII ст.» (2009), «Тринадцяте століття (епізод з історії української літератури, 2016)», «Українська паломницька проза» (1998), «Місто на горі» (2008), «Студенти» (повість, 2015), «Тарас Шевченко і давня українська література» (2015) та «Минає все» (2013), які стали відразу експонуватись в музеї.

Встановлення особистого контакту з колишнім викладачем Бердичівського коледжу промисловості, економіки та права, автором багатьох поетичних творів **Тетяною Смичок** (1947 р. н.) дало можливість поповнити експозицію зали «Постаті культури Бердичева» її збірками віршів «В тени Бердичевских каштанов» (2009), «Формула счастья» (2012), «Воспоминания» (тексти пісень, 2012) і «Рассвет» (2006).

Відразу після смерті відомого дитячого письменника **Всеволода Нестайка** (1930-2014), який за п'ятдесят років творчості видав біля тридцяти книжок розповідей, казок, повістей і п'єс для дітей окремо дошкільного, молодшого та середнього шкільного віку і який народився в Бердичеві, директор музею особисто придбав для музею його вісім творів у книжковому магазині і помістив до експозиції книги з циклу «Дивовижні пригоди в лісовій школі» — «Сонце серед ночі. Пригоди в павутинні» (2013), «Загадковий Ящка. Сонячний зайчик і сонячний вовк» (2013) «Таємний агент Порча і козак Морозенко. Таємниці лісею "Кондор"» (2013) і «Секрет Васі Кицана, Енелолик, Уфа і Жакос» (2013), а також найвідоміші його твори — «Супер "Б" з "фрикадельками"» (2014), «Чарівний талісман» (2014), «Чарівні окуляри» (2013) та «В країні сонячних зайчиків» (2012).

Навіть було поміщено в експозиції зали «Постаті культури Бердичева» інформативні матеріали про російського письменника **Івана Тургенєва** (1818-1883) та уривок з його нарису «Про солов'їв», де він пише безпосередньо про Бердичів: «Лучшими соловьями всегда считались курские; но в последнее время они похужели; и теперь лучшими считаются соловьи, которые ловятся около **Бердичева**, на границе; там, в пятнадцати верстах за **Бердичевом**, есть лес, прозываемый Треяцким; отличные там водятся соловьи …».

Висновки. Отже, зала «Постаті культури Бердичева» поповнилась у 2015-2020 рр. багатьма новими експонатами, в науковий обіг введено багато нових імен представників галузі культури, життя і діяльність яких тісно пов'язана з Бердичевом. Але попереду ще багато незавершених експозиційних проблем, які в найближчий час необхідно завершити.

— о —

УДК 908

ПАНЧУК М.В., НЕДАЙБОРЩ Т.А., ЦВЄТКОВА А.М.
(м. Бердичів, Житомирська обл.)

НАРОДНИЙ МУЗЕЙ ХЛІБА У СЕЛІ БІЛОПІЛЛЯ НА ВІННИЧЧИНІ — ЖИВА ІСТОРІЯ ХЛІБОРОБСЬКОГО КРАЮ

Чи знаєш, друже, ти, як пахне хліб?
Диханням сіяча, вогнем бездонних діб,
Трудом і творчістю, людським гарячим потом,
Він пахне солодко, як пахнуть мед і соти…
Любов Забашта

Анотація. *Дана стаття присвячена феномену єдиного у Вінницькій області Музею Хліба в селі Білопілля — архітектурної пам'ятки XVIII ст. і одного з найкращих екскурсійних об'єктів Козятинщини.*

Ключові слова: *Музей Хліба. Білопілля, вітряк, Анастасія Бойко, Ніна Климова, Сергій Рибачук, експозиції, об'єкти, свято «Народу вічний оберіг».*

Вступ. Народу вічний оберіг та найбільша святиня, наша гордість і сила — називаємо ми із великою любов'ю та повагою хліб. Тисячі людей різного віку йдуть до єдиного на Вінниччині Музею Хліба, що в селі Білопілля Козятинського району, аби доторкнутися до історичного минулого нашого народу й ознайомитися з представленими там експонатами. Побували в цьому краї, що здавна славиться хліборобською працею, та в мальовничому куточку, де розмістився Музей Хліба «Вітряк», й бердичівляни. Кожна екскурсія — це можливість дізнатися про історію хліба, правічні традиції і звичаї українців, знаряддя праці хліборобів, які розповідають про життя та побут селян.

Мета дослідження — показати унікальність пам'яток музейного комплексу під відкритим небом: вітряка XVIII-XIX ст., землеробської техніки і тяглових знарядь обробки ґрунту, розташованих на майданчику, експонатів, що знаходяться на подвір'ї і в селянській хаті та клуні, акцентувати увагу на вічній цінності української святині — Хлібі.

Актуальність дослідження зумовлена сучасними тенденціями в діяльності музейних закладів. Музей Хліба в с. Білопілля виконує не лише традиційну функцію, але є науковим й духовним центром, що не втрачає

самобутності в багатогранності сьогодення, є живою історією хліборобського краю.

Виклад основного матеріалу. Музей Хліба с. Білопілля — це жива історія рідної землі, українського хліборобського роду та національних сільськогосподарських традицій, це пам'ять про наших пращурів і велика любов до України. Його діяльність веде відлік із 1986 р. «Місцеві жителі задумали розповісти нащадкам про неоціненне багатство, яке дає всім життя, — Хліб. Був у селі вітряк, побудований у 1910 р. корінним жителем села Федором Андрійовичем Білошкапом. Сам він був безземельним. Залишившись рано сиротою з двома молодшими сестрами, він заробляв собі і сестрам на життя, — розповідає «Туристично-інформаційний центр Козятинщини» (Козятинська центральна районна бібліотека). — На особисті грошові заощадження Ф.А. Білошкап купив у місцевого пана клаптик землі і побудував вітряк. З ініціативи першого секретаря райкому компартії Геннадія Олексійовича Дубенкова рішенням райвиконкому та Ради народних депутатів була прийнята Постанова виділити кошти з місцевого бюджету на реставрацію вітряка та побудову Музею Хліба в с. Білопілля. Для виконання цього рішення була створена ініціативна група, до складу якої входили Геннадій Олексійович Дубенков —секретар райкому компартії та вчителька історії місцевої школи Анастасія Луківна Бойко, яка і стала першим директором музейного комплексу під відкритим небом — народного Музею Хліба» [9].

На території музейного комплексу височіє «вітряк» — архітектурний пам'ятник XVIII ст. П'ятнадцятиметрову споруду видно далеко за селом. Об'єкт викликає велику зацікавленість відвідувачів. На першому і другому ярусах вітряка розташована виставка, яка знайомить екскурсантів з історією хліба з найдавніших часів і до сучасних днів. У приміщенні відкриваються експозиції, що немов зійшли зі сторінок історії: «Хліб війни», «Хліб блокадного Ленінграду», «Трагедія українського народу — голодомор 1932-1933 років», «Від колосу до космосу», «Бережіть хліб»…

Відвідувачі мають можливість дізнатися, як виник хліб, хто був першим пекарем, та побачити снопики жита, пшениці, ячменю, проса, гречки і гороху, а у скляних баночках — зернята після обмолоту.

В експозиції представлені блокадний хліб — символ життя та надії, окрайці 1932-1933 років. Із щедрістю і багатством рідної землі вражаючим контрастом сприймаються ці експонати комунального закладу «Музей Хліба»: «жменька проса у пляшці з голодних років, черствий сухарик із блокадного міста на Неві, інші експонати нагадують про штучний Голодомор тоталітарного режиму, про голодні воєнні дні…» [8]. Можна побачити й хліб, випечений для космонавтів, який досить незвичного вигляду: у целофановому пакеті зберігаються 10 буханців по 4-5 грамів кожен. Свіжість вони не втрачають протягом шести місяців.

Увагу привертають такі екскурсійні об'єкти музею, як добудовані клуня і хата. На подвір'ї, з якого зазвичай починається екскурсія, відвідувачі бачать сільськогосподарський реманент давнини. Екскурсоводи знайомлять з історією кожного знаряддя праці. В експозиції клуні широко представлені знаряддя праці хлібороба, вони детально розповідають про життя і побут східних селян. «Тут демонструються коси, серпи, граблі, ціпи, цурки, жорна, солом'яники, ткацькі верстати та безліч інших експонатів, які розповідають, що східні слов'яни — поляни — займалися землеробством, ремісництвом. Про те, як жили на Козятинщині хлібороби, свідчать залишки черняхівської та трипільської культур в селах Держанівці, Селищі, Тернівці, Жужелеві, Юрівці» [7].

У музеї є розділ технічних культур, в якому розповідається, як народжувався полотняний одяг, адже він домінував у гардеробі тодішніх селян. Різноманітні цікаві експонати відтворюють побут хліборобів. На жаль, вціліло не все з початкової колекції. Відвідувачів дивує і прообраз старовинної пасіки… Наступна зупинка — біля української хати, яку можна назвати своєрідною карткою України. З такої оселі пішли у світ князь Кий, Преподобний Нестор-Літописець, перший український філософ Григорій Сковорода і гетьман Богдан Хмельницький, конструктор космічних кораблів Юрій Кондратюк та письменник Олександр Довженко. Музейна хатина відтворює селянський побут XVШ-XIX століть, традиційні елементи її інтер'єру — вариста піч, красний кут, жердина для одягу, стіл, лави, ліжко, колиска для дитини та мисник. «Почесне місце в садибі займає і криниця, до неї в селі сходились усі стежки, тут можна було почути всі новини, чутки. Тут зупинявся втомлений подорожній, щоб перепочити та втамувати спрагу смачною водою і далі мандрувати у своїх справах. Криниця в народному розумінні споконвіку вважалася чимось безмірним, вічним, священним. А який глибокий зміст закладено у тому, щоб випікати весільний коровай із води з семи криниць і семи стогів пшениці» [4]. «Без огорожі, хвіртки не можна уявити селянського обійстя. Про них складено багато пісень. За давніми народними повір'ями, огорожа оберігає від нечистої сили» [9]. Як говорить народна мудрість, «Біля двору з лози тин, щоб через той тин не міг потрапити ні лютий звір, ні злий чоловік». У 2019 р. Музей Хліба с. Білопілля взяв участь в 16-му обласному конкурсі проектів розвитку територіальних громад. Музейники мали на меті створити більш комфортні умови та безпеку для жителів села і гостей та покращити якість рівня туристичних послуг. «Із 749 проектів був і білопільський — «Придбання паркану для облаштування музейної території — крок до розвитку фестивального туризму в кластері сільського зеленого туризму». Набравши необхідну кількість балів, увійшов до складу проектів-переможців конкурсу. Стара огорожа вже не виконувала своєї функції, це створювало безпосередню небезпеку для збереження матеріальних цінностей та для відвідувачів музейного комплексу. Оскільки функціонування

музею значною мірою залежить від середовища, яке його оточує, постала проблема придбання нового паркану для облаштування музейної території» [3]. Білопільська сільська рада взяла на себе зобов'язання зі співфінансування реалізації проекту розміром, надав кошти Фонд Конкурсу, до фінансування долучилася й Козятинська районна рада, також до справи приєдналися й меценати. В результаті встановлено 210 метрів залізобетонної огорожі та облаштовано газон загальною площею у пів гектара. Спочатку музеєм опікувалося місцеве сільськогосподарське підприємство, а з 1996 р. Білопільський Музей Хліба носить почесне звання «Народний» і перебуває на державному утриманні. Завідуючою музейним комплексом із 2001 по 2013 роки була Ніна Петрівна Климова, відомий на Бердичівщині та Вінничині, краєзнавець-ентузіаст і невтомний знавець музейної справи. Із 2013 р. по 2016 р. керівником комунального закладу стала Анастасія Петрівна Гуменюк, а з 2016 р. — Сергій Станіславович Рибачук. У музеї нараховується понад 800 різноманітних експонатів старовини. Екскурсії проводять директор та науковий співробітник закладу Тетяна Олегівна Панасюк.

У книзі відгуків та побажань відвідувачі Білопільського Музею Хліба залишають свої вдячні записи, де дають високу оцінку праці хліборобів і людям, які зуміли зберегти частинку історії подільського села. Є серед них і теплі слова бердичівських освітян та їх вихованців. Учень спеціалізованої Загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 17 м. Бердичева, 9-класник Андрій Недайборщ, разом із рідними із задоволенням бере участь у поїздках до музею, де оживає історія. «В одному відгуку екскурсантів є такі слова: «Музей Хліба в Білопіллі — то перша пісня любові до України, де славна історія і сьогодення поєднались у цьому чудовому музейному комплексі. Поєднались, щоб продовжитись у майбутньому» [7]. Великий заряд любові до рідної землі і всього народу дає Музей Хліба.

Вже стало доброю традицією на Козятинщині проводити на території музейного комплексу «Народний Музей Хліба» районні заходи: конкурси-виставки дідухів, обрядових хлібів, виставки робіт народних промислів й українських світлиць, а також — День Незалежності України. У таких святкових програмах беруть участь заклади культури територіальних громад Козятинського району. Дійства супроводжуються українськими піснями, танцями та народними жартами. Дванадцять років поспіль, у День вшанування Преображення Господнього, люди «збираються під розлогими крилами старого вітряка у Музеї Хліба села Білопілля на обласне свято «Народу вічний оберіг» — свято духовності українців, свято народних звичаїв і традицій, обжинок, дідухів та запашного хліба, замішаного на українській пісні» [5]. І цього року тут оспівували Його Величність Хліб і тих, хто його зростив: трудівників жнивного лану, хліборобів Козятинщини. У відкритті свята взяли участь начальник управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації Ольга Дернова, директор обласного Центру народної

творчості, заслужений працівник культури України Тетяна Цвігун, голова Козятинської районної ради Віктор Слободянюк, заступник голови райдержадміністрації Ігор Булавський, депутати обласної та районної рад, керівники сільськогосподарських підприємств Козятинщини, голови територіальних громад району й представники засобів масової інформації. Щороку приїжджає на свято «Народу вічний оберіг» уродженка села Білопілля, старший учитель, член профспілкового комітету спеціалізованої загальноосвітньої школи № 1 ім. Т. Г. Шевченка м. Бердичева Надія Григорівна Пастух. І цього літа педагог побувала на малій Батьківщині, приєдналася до учасників неповторного дійства, щоб перейнятись його духом, отримати позитивні емоції та поспілкуватися з рідними й односельцями. «Хліб для українця — це оберіг. Хлібом-сіллю зустрічають гостей, паляницю вносять у новий дім, хліб дає мати синові, проводжаючи його в далеку дорогу. І сьогодні, у такий непростий для нашої країни час, це свято набуває особливого значення — єднання і нашої духовної сили», — ділиться своїми думками вчитель географії та економіки школи № 1. Пишається рідним селом Володимир Григорович Загоруйко, який разом із сім'єю нерідко гостює у Білопіллі, де виріс та навчався, а нині працює у дошкільному навчальному закладі № 26 «Веселка» м. Бердичева. І завжди завмирає від передчуття зустрічі з тихою пристанню дитинства — мальовничим краєм, де живуть працьовиті та щирі трудівники, де бережуть славні традиції...

З ініціативи голови районної ради Віктора Слободянюка в Музеї Хліба встановлена дошка «Працею звеличені» зі світлинами працівників найбільших господарств Козятинщини, а їх в районі — більше сотні. В цей святковий день обласне свято об'єднало всіх, хто шанує і трепетно оберігає українські традиції та звичаї: майстрів-умільців народних промислів, пасічників, аматорські колективи та представників 11територіальних громад із виставками обрядових хлібів і дідухів, виготовлених із цілющих трав та зернових культур, обрядових хлібів, короваїв, іншої традиційної випічки, яку готували господині до релігійних та народних свят, вироби майстрів народної творчості. «В рамках свята працювали й інші локації: «Сузір'я митців», де кращі майстри-умільці народних промислів проводили майстер-класи для всіх бажаючих та продавали свої вироби, «Медові соти», де господарювали бджолярі-пасічники з різноманітною медовою продукцією». [1]. «Кожна сільська громада, серед яких були Глуховецька, Пузирецька, Вернигородоцька, Флоріанівська, Махнівська, Бродецька, Білопільська, Кашперівська, Жежелівська, Махаринецька, Михайлинська, по-особливому представила дари полів та домашні шедеври. Умілі господині змагалися за першість своїми кулінарними виробами. Судді оцінювали кращих, а настрою святковості у номінаціях переможців додавали виступи фольклорних колективів Козятинщини…» [2]. Серед експонатів відвідувачам свята найбільше сподобалися солом'яні трактор-перевізник сільськогосподарської продукції та

пишний красень-бичок із величезними очима. Новинка — шахова дошка. Як розповів директор музею Сергій Рибачук, колись йому подарували шахи, що в далеких 80-х роках Геннадій Дубенков поставив у міському сквері. Коли шахова дошка опинилася в Музеї Хліба, спочатку виникла ідея забетонувати її і зробити оригінальну фотозону. Проте знайшли майстра, котрий поновив фігури, яких не вистачало, і працівники музею вирішили зробити діючу експозицію, де можна грати в шахи…

Щороку проводиться свято «Народу вічний оберіг», і кожний раз воно вражає своєю неповторністю, гостинною атмосферою та позитивною енергетикою. У різних номінаціях лауреатами нинішнього свята стали: ПАТ «Козятинхліб» з м. Козятина — «За збереження хлібних традицій», Євгенія Леонідівна Слюсаренко з с. Жежелів, Надія Миколаївна Пилипчук з с. Широка Гребля — «Кращий народний майстер», колектив Флоріанівського сільського Будинку культури, а також Надія Миколаївна Осіпчук з с. Гурівці — «Кращий дідух», Махаринецький сільський Будинок культури, майстриня Наталія Вікторівна Василюк, Вернигородоцький сільський Будинок культури — «Кращий коровай», клубні заклади сіл Білопілля та Селище, Махнівська територіальна громада — «Краща виставкова світлиця» та Кашперівський сільський клуб, заклади культури Пузирківської сільської ради — в номінації «Найсмачніша обрядова випічка». Відзначили й організаторів свята — директора комунального закладу «Музей Хліба» Сергія Станіславовича Рибачука і начальника відділу культури, туризму та спорту Козятинської райдержадміністрації Володимира Валентиновича Воронова. Всім, хто побував на обласному святі, запам'яталися чарівні миті районних дійств: свята врожаю «Обжинки», XII конкурсу-виставки виробів із соломи та обрядових хлібів «Колос достатку», XXIV районного фестивалю образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва «Сузір'я митців», II фестивалю «Медові соти», II конкурсу «Подільські пироги» і районні урочистості та святковий концерт із нагоди відзначення 29-ї річниці Незалежності України. В рамках свята обрядових хлібів та дідухів проводився обласний онлайн-конкурс «Дідух — української родини оберіг», на який свої фото та відео представили понад 80 майстрів…

На уквітчаному рушнику — духмяний хліб, теплий і круглий, наче гаряче жнивне сонце. В ньому «недоспані росяні комбайнерські ранки, невтомні руки працівників зерноскладу, водіїв, нарешті, мельника і пекаря. Важка це праця, часом гірка і солона від поту і нервів, але подивишся на хліб і думаєш: таки святу справу село робить: годує країну і свою родину» [7].

Висновки. Слово Хліб варто писати з великої літери, бо це найбільша святиня нашого народу. А Музей Хліба села Білопілля заслуговує на звання Всеукраїнського... Тут людина збагачується духовно, а потім у спогадах повертається у неповторний чарівний куточок на Подільській землі, щоб доторкнутися до великої святині — Хліба. «Душа» українського народу не в

матеріальному, речовому, а в традиціях, звичаях, обрядах, що мають могутній сакральний зміст. Вони несуть свою могутню енергію крізь час, а нам лише потрібно розпізнати її» [6].

Література та джерела

1. Вінницький обласний центр народної творчості. Культура_Вінниччини (20/08/2020) [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://www.facebook.com/vocnt33/
2. Гончарук В. «Народу вічний оберіг» та районне свято «Обжинки» в музеї Хліба. Як святкували? (20/08/2020) [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://kazatin.com/Podii/narodu-vichniy-oberig-ta-rayonne-svyato-obzhinki-v-muzeyi-hliba-11118065.html
3. Горбанський П. Музей Хліба Білопілля огородили парканом (04/11/2019) [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://www.news.vn.ua/muzey-khliba-bilopillia-ohorodyly-parkanom/
4. Козятинський район [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://kazatin-rda.gov.ua/upload/files/Козятинський%20район.pdf
5. Комунальний заклад «Музей Хліба с. Білопілля» [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://www.facebook.com/MuseuBread
6. Музей майбутнього (29/10/2019) [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://kazatin-rda.gov.ua/novyny-ta-oholoshennya/novosti/muzey-maybutnoho/
7. Музей Хліба. Вінницька область, Козятинський район, с. Білопілля [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://www.content.net.ua/registration/content/ua4516/secs/s34091/%25F5%25EB%25B3%25E1%2520%25CB%25E5%25ED%25B3%25ED%25E3%25F0%25E0%25E4%25F3.htm
8. Скрипник В. Пишімо «Хліб» з великої літери! (22/08/2019) [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.golos.com.ua/article/320756
9. Туристично-інформаційний центр Козятинщини // Народний Музей Хліба [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://kozyatuntyrinfo.blogspot.com/p/blog-page_53.html (Останнє звернення 27.08.2020 р.)
10. Фото зі сторінки «Комунальний заклад «Музей Хліба с. Білопілля» у соціальній мережі Facebook та з офіційного сайту Козятинської районної державної адміністрації [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://kazatin-rda.gov.ua/album/6/

— о —

УДК 908

ПАНЧУК М.В., САМОЙЛЕНКО Л.І.
(м. Бердичів, Житомирська обл.)

КІМНАТА-МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ПРОФСПІЛКИ ПРАЦІВНИКІВ ОСВІТИ І НАУКИ м. БЕРДИЧЕВА

Анотація. *У статті розкрита роль профспілок у створенні умов для захисту професійної та людської гідності бердичівських освітян, показано етапи створення та зміст музейної експозиції.*

Ключові слова: *освітянська профспілка, соціальний захист, профспілковий лідер, пошуково-дослідницька робота, співпраця.*

Виклад основного матеріалу. Профспілка працівників освіти та науки м. Бердичева, як уповноважений громадський орган усіх учасників навчального, виховного, наукового процесу, має унікальну, складну і разом з тим прекрасну історію свого становлення і розвитку. У 2001 р. створено та затверджено Гімн Профспілки (слова Мариняк Н.В., музика Олійник Л.І.), у 2002 р. прапор спілки (автор Самойленко Л.І.).

З метою показати нинішньому молодому поколінню через історію років і десятиліть людину-освітянина, відданого своєму фаху, своєму вибору було започатковано Кімнату історії профспілки працівників освіти і науки м. Бердичева.

Музейну кімнату засновано у 2009 р. за ініціативи начальника управління освіти і науки Адаменко Валентини Василівни та першого хранителя — голови міської профспілки Цвєткової Анжели Микитівни. Протягом чотирьох років через пошуково-дослідницьку роботу зібрано, систематизовано значну кількість цінних матеріалів. Приміщення для кімнати історії профспілки в стінах свого навчального закладу надала директор навчально-виховного комплексу № 10 м. Бердичева Рибак Наталія Іванівна. Облаштовану музейну кімнату урочисто було відкрито в жовтні 2013 р.

Створенню музейної кімнати передувала велика і багаторічна копітка робота по збиранню експонатів, документів, фотографій, спогадів про історичні події, дослідження і узагальнення історії розвитку міських первинних освітянських профспілкових організацій. До цієї роботи долучилися профспілкові лідери навчальних закладів, вчителі, педагоги-ветерани. З тих пір музейна експозиція поповнюється все новими експонатами. У фондах музею нараховується близько сотні одиниць різноманітних експонатів.

Експозиція кімнати історії складається з кількох розділів. Перший розділ має назву «Сторінками історії». Бердичівська міська організація профспілки працівників освіти і науки розпочала свою діяльність з 1937 р. Першим головою профспілки педагогів був Шестопалов Сергій Федорович. У

червні 1941 р. у зв'язку із тимчасовою окупацією області німецько-нацистськими загарбниками, діяльність комітету профспілки була призупинена і відновлена у 1944 р. Але, на превеликий жаль, в архівах не збереглися документи за період від 1937 р. по 1944 р.

Освітянська профспілка завжди виховувала учнів шкіл і своїх спілчан у дусі палкого патріотизму, і це знайшло яскраве підтвердження у роки воєнного лихоліття. Іван Петрович Дробишев, вчитель малювання Бердичівської школи, до війни був головою первинної профспілкової організації. На фронті, між боями випускав полкову газету. Солдати і командири жартома називали молодого лейтенанта «профсоюз». Дробишев І.П. був дуже скромною людиною, не любив говорити про власні ратні подвиги, а більше розповідав про товаришів.

Вчителі-спілчани захищали рідну землю мужньо і героїчно, а після війни повернулися до мирної професії. Серед них Тетерів Федір Прокопович — директор школи № 10, Ніборський Аркадій Якович, який понад 30 років очолював педагогічний колектив школи № 1, Рибак Анатолій Адамович — вчитель історії, Громенко Іван Єлісейович — педагог, науковець.

Спілка свято шанує і пам'ятає тих, хто загинув на фронтах Великої Вітчизняної війни, хто пішов із життя після війни. Всіляко допомагає ветеранам, пенсіонерам, людям похилого віку.

Особливо велика увага приділялася вчителям, які повернулися з евакуації і знаходилися у складному матеріальному становищі. Їм надавалася грошова і товарна допомога. Йшла війна, але це не могло завадити відновленню профспілкового руху.

Освітянська профспілка запрацювала з ентузіазмом і натхненням. Війна ще тривала і відроджена професійна організація одностайно вирішила внести і свій вклад у перемогу. Спілчани підтримали патріотичний почин працівників Бердичівського заводу ім. Ілліча зібрати кошти на будівництво танкової колони «Трудівник Бердичівщини». На цю благодійну справу кожен член освітянської профспілки добровільно віддав місячну зарплату. Голодна і холодна, без житла і світла, але сповнена патріотизму, бажання прискорити кінець війни, відродити школи, відбудувати зруйноване — такою почала свою діяльність у 1944 р. вчительська профспілка.

Було надзвичайно важко і скрутно. І у цей нелегкий час профспілка об'єднувала людей, допомагала в усьому, надавала сил. Спілчани їздили на лісозаготівлі, розбирали завали, ремонтували, фарбували й відроджували школи.

На початку 50-х років в місті проводилась послідовна і наполеглива робота по відновленню та розширенню мережі шкіл. З цією метою було передбачено подальше зміцнення загальноосвітньої школи як центральної ланки у системі народної освіти, а також розгорнуто мережу шкіл робітничої і сільської молоді для навчання юнаків і дівчат без відриву від виробництва.

У 60-80-ті роки широко поширюється організація змагання, яке стає одним із найважливіших завдань професійних спілок СРСР. Провідним напрямком змагання в установах освіти стає боротьба за своєчасну і якісну підготовку шкіл та інших дитячих установ до нового навчального року, створення необхідних умов для правильної організації навчально-виховного процесу. У Всесоюзному конкурсі на кращу організацію умов праці, побуту і відпочинку студентів за 1975 р. було присуджено II місце Бердичівському педагогічному училищу.

Випробуванням нового часу для Профспілки стали 1996-2000 рр., які ознаменувалися активізацією боротьби за права освітян. 6 лютого 1997 р. чисельна делегація від області бере участь у масовому мітингу працівників освіти в Києві. Такі дії сприяли погашенню боргів по зарплаті. 50 освітян Бердичівщини у складі галузевої обласної Профспілки стали учасниками Всеукраїнського мітингу протесту у Києві 26 травня 2000 р. Учасниками мітингу було прийнято резолюцію та надіслано свої вимоги до Кабінету Міністрів, Міністерству освіти і науки України, у яких заявлено рішучий протест проти соціальної несправедливості.

За майже 75-річний період існування міськком профспілки очолювали Сергій Федорович Шестопал, Марія Юхимівна Побережник, Тамара Анатоліївна Турченко, Жанна Вячеславівна Ружинська, а з1986 р. — Ангеліна Микитівна Цвєткова. Любов і повага до людей, компетентність, організаторські здібності, відданість справі керівників профспілки здобули довіру в освітян. Основним у роботі профспілки освітян міста був, є і буде соціальний захист працівників галузі. Спільно з управлінням освіти організація намагається працювати так, щоб кожен спілчанин переконався: сьогодні українське суспільство, крім профспілки, не має іншої організації, яка б так активно захищала і відстоювала соціально-економічні, трудові та професійні інтереси людини праці.

В експозиції цього розділу центральне місце займають особисті речі профспілкових лідерів, зразки нормативних документів, членські квитки та облікові картки різних років, канцелярське приладдя, технічні засоби (рахівниці, радіола, арифмометр, друкарська машинка, програвач, магнітофон, баян, платівки, касети). На стендах цікаві фотоматеріали.

Другий розділ під назвою «Обличчям до людей» висвітлює взаємодію профспілки з різними ланками виконавчої влади . Профспілка, як і держава, переживає новий етап демократичного розвитку. У сучасних соціально-економічних умовах міська організація спланувала свою роботу таким чином, що саме профспілковий рух сприяв створенню в кожному педагогічному колективі атмосфери творчості та доброзичливості, тісної конструктивної співпраці з владою, таких взаємостосунків із адміністрацією навчальних закладів, які будуються на основі принципів партнерства та засадах колективних договорів й угод. Першочерговим завданням організації є

вирішення нагальних проблем педагогів, удосконалення умов праці, покращення відпочинку та оздоровлення.

Сьогодні міська профспілка освітян нараховує 2426 членів у 40 первинних організаціях. Найбільші — у спецшколі-інтернаті (182 члени профспілки), навчально-виховному комплексі № 10 (147 осіб), школі-інтернаті (136 осіб), загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів №12 (115 осіб), Бердичівському міському ліцеї № 15 (108 осіб), навчально-виховному комплексі № 4 (92 особи), спеціалізованій загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів №1 ім. Т.Г. Шевченка (89 осіб), Центрі позашкільної освіти ім. О.Разумкова (87 осіб), дошкільному навчальному закладі № 7 (85 осіб), дошкільному навчальному закладі № 4 (82 особи), дошкільному навчальному закладі № 22 (80 осіб), дошкільному навчальному закладі № 28 (78 осіб), дошкільному навчальному закладі № 16 (50 осіб).

У різні часи профспілка освітян Бердичева тісно співпрацювала і взаємодіяла з органами місцевого самоврядування та спиралася на підтримку представників депутатського корпусу: В.В. Адаменко — начальника управління освіти і науки, В.І. Толочка — секретаря міської ради, Н.І. Рибак — директора навчально-виховного комплексу № 10, О.І. Підгорчука — директора дитячо-юнацької спортивної школи, Л.В. Фещук — завідувача дошкільним навчальним закладом № 15, Л.О. Янковенко — директора навчально виховного комплексу № 3, Ж.В. Ружинську — директора загальноосвітньої школи № 4, Л.І. Огороднійчук — заступника директора спеціалізованої загальноосвітньої школи № 1 ім. Т.Г. Шевченка та Л.І.Станкевич — заступника директора міської гуманітарної гімназії № 2. Профспілка працівників освіти і науки постійно відчуває увагу міської ради та виконавчого комітету (міський голова Бердичева В.К. Мазур). За їх сприяння та завдяки допомозі в усіх навчальних закладах міста оновлено матеріально-технічну базу: замінено вікна й двері, відремонтовано дахи, придбано сучасні меблі, навчальні дошки, посуд та інший інвентар, школи та садки поповнились комп'ютерною технікою, підключені до мережі Інтернет та забезпечені всім необхідним для належної організації навчально-виховного процесу. Міська влада та організація профспілки завжди цікавляться життям освітян, розуміють їх нагальні проблеми і допомагають в їх успішному вирішенні.

Міська профспілка плідно контактує з інформаційно-методичним центром управління освіти і науки (завідуюча Н.А. Гриченко). Жодна справа, яку запроваджують фахівці міського інформаційно-методичного центру (методисти І.І. Катинська, Н.І. Запольська, О.П. Грубенька), не обходиться без активної участі, творчої наснаги та оптимізму членів профактиву, Президії міської профспілки (Вакарюк Ф.В. Адамко В,Б., Миколюк Р.С. та ін.).

Завдяки профспілковому активу освітян і підтримці начальників управління освіти і науки В.В. Адаменко та С.В. Басюк не припинено роботу жодного навчального закладу. Навпаки, було відкрито дошкільний навчальний

заклад № 2, підліткові клуби міського центру «Юність», оновлено дитячий оздоровчий табір «Сокіл», який ефективно діє і щороку гостинно відчиняє двері для юних бердичівлян, особливо для дітей-сиріт зі шкіл-інтернатів області.

Активна позиція практично всіх первинних освітянських профспілкових організацій Бердичева сприяє вирішенню проблем сучасної освіти міста. Потужна і згуртована організація дбає про професійне зростання своїх працівників. Члени профкомів навчальних закладів включені в атестаційні комісії освітніх установ. Усі педагоги вчасно проходять курси підвищення кваліфікації і, як правило, атестуються на більш високу кваліфікаційну категорію.

Серед важливих питань — щорічне оздоровлення освітян-профспілчан. На постійному контролі — тижневе навантаження та атестація працівників, охорона праці на кожному робочому місці і покращення умов та безпека проведення навчально-виховного процесу Міська профспілка постійно й активно співпрацює з виконавчою дирекцією Фонду соціального страхування (ФСС) з тимчасової втрати працездатності: М.В. Деглісом — директором Житомирського обласного відділення та Т.О. Павловичем — директором Бердичівського міськоговідділення. З їх допомогою щороку оздоровлюється близько 400 осіб педагогічних працівників, членів профспілки. Велику допомогу в роботі міської профспілки надає обласна профспілка працівників освіти і науки на чолі з головою Когутом В.І, його заступником Краським М.О., завідуючим відділом організаційно-масової роботи Любімовою Л.І., юристом Коробчинським А.В. та головним бухгалтером Данильчук І.А.

Фотоматеріали третього розділу музею під назвою «Надійна опора і захист» розповідають про організацію культурно-масової і фізкультурно-спортивної роботи, всебічний духовний розвиток педагогів. В навчальних закладах створені належні умови для залучення вчителів та вихователів до надбань національної та світової культури, всебічного розкриття їх здібностей і талантів.

Всебічний духовний розвиток особистості, організація культурно-масової і фізкультурно-спортивної роботи — одні з головних напрямків діяльності міської профспілки освітян. Створені належні умови для залучення педагогів до надбань національної та світової культури, всебічного розкриття їх здібностей і талантів. Вокальний ансамбль «Мальви» і танцювальний колектив «Полісянка» (спецшкола-інтернат для дітей-сиріт), драматичні колективи «Слов'яни» та «Пектораль» (навчально-виховний комплекс № 10), інструментальний ансамбль (Центр позашкільної освіти і творчості ім. О.Разумкова) і драматичний колектив «Елегія» (загальноосвітня школа № 5) носять звання «Народний». Колективи навчальних закладів щорічно демонструють свою творчість на оглядах, фестивалях і конкурсах художньої самодіяльності «Заспівай, учительська родино!», «Наш навчальний заклад —

найкращий», «Охорона праці — очима дітей». Всі освітні заклади за допомогою міської профспілки отримують газети «Профспілкові вісті», «Освіта», «Житомирщина», «Земля Бердичівська» та «Бердичівські новини».

Одне з першочергових завдань і пріоритетів діяльності профспілки та управління освіти і науки — гармонійне поєднання співпраці досвідчених та молодих працівників, усіляка підтримка людей поважного віку, інвалідів різних категорій і дієва допомога педагогам-початківцям. Щиру турботу відчувають ветерани педагогічної праці, традиційними стали зустрічі з вчителями-пенсіонерами та святкові програми для них. Із року в рік профспілка дбає про змістовне дозвілля освітян, організацію екскурсій духовними й історичними місцями України: до Києва, Канева, Моринців, Кам'янця-Подільського, Коростеня, Почаєва, Зарваниці, Тернополя, а також до міст Білорусії та Польщі.

Бердичівська регіональна організація Національної спілки краєзнавців України, яку очолює П.С. Скавронський (директор Музею історії міста Бердичева, вчитель географії, вчитель-методист) найчисельніша на Житомирщині. До її складу входять і педагоги нашого міста — М.В.Мартинюк, А.М. Цвєткова, М.В. Панчук, В.М. Кучерява, А.В. Калінська. Краєзнавці-педагоги виступають з доповідями, які відображають дослідження з історії, культури, етнографії та економіки Бердичева та його околиць на конференціях у Києві, Санкт-Петербурзі, Сімферополі, Сумах, Рівному, Житомирі. Результати досліджень опубліковані в наукових збірниках краєзнавчих праць та наукових журналах, авторських виданнях.

У музейній вітрині відвідувачі можуть побачити видання та наукові збірники в яких надруковані статті педагогів-краєзнавців, добірку туристичних буклетів, фото з екскурсійних маршрутів.

Вітрина «Творчість спілчан» красномовно засвідчує, що бердичівські освітяни не тільки високопрофесійні фахівці, а й талановиті майстрині. На виставці представлені роботи з бісеру, витинанки, ляльки-мотанки, вишивки, аплікації зі шкіри, вироби з природного матеріалу, петриківський розпис, м'які іграшки. Прапор Бердичівської міської профспілки працівників освіти і науки також виготовлений руками вчителів.

Особливої уваги заслуговують матеріали присвячені вшануванню пам'яті померлих профспілкових лідерів. Під контролем профспілки допомога рідним покійного, упорядкування могил.

У 2010 р. в Бердичеві було відкрито музейну залу історії освіти міста в Музеї історії міста Бердичева. Організаторами та упорядниками його експозиції стали вчитель-методист Бердичівської міської гуманітарної гімназії № 2 М.В. Мартинюк та вчитель навчально-виховного комплексу «Школа-ліцей-гімназія» № 10 Л.І. Самойленко.

Численні грамоти та нагороди на стінах музейної кімнати свідчать про високу оцінку діяльності голів профспілкових організацій. Міський голова

В.К. Мазур першим в Україні отримав високу нагороду — відзнаку ЦК Профспілки працівників освіти і науки України «За соціальне партнерство», перший заступник міського голови І.О. Демусь та секретар міської ради В.І.Толочко нагороджені Почесними грамотами ЦК Профспілки працівників освіти і науки України.

Кімната історії це не мертва виставка фотографій та документів, а жива дієва сила, де через пошукову роботу зібрано і систематизовано значну кількість цінних пам'яток. Робота триває, вже започатковано нову експозицію під назвою «І на тім рушничкові». Бердичів став містом долі для вчителів з різних куточків України. Виставка вишитих рушників як свідчення єдності всіх регіонів нашої мальовничої країни.

Історія профспілки освітян незаперечно доводить, що зроблено чимало добрих справ, а попереду — нові задуми, діяльність із створення усіх умов для захисту професійної та людської гідності кожного члена профспілки. Для спілчан завжди залишається актуальним гасло: «Педагог — людина, в якій не згасає вогонь бажання робити іншим добро, працювати задля щастя і добробуту власної родини і нашої держави України». Організатори музейної кімнати сподіваються, що кожний вчитель, ознайомившись із сторінками історії профспілки, побачить і частину самого себе, свого життя, своєї прекрасної долі на освітянсько-профспілковій ниві.

Література та джерела

1. Матеріали VII з'їзду профспілки працівників освіти і науки України. — Київ, 2010. — 59 с.
2. Профспілка освітян в дії [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.profosv.org.ua/about.php?id=1 (Останнє звернення 31.08.2020 р.).
3. Профспілка працівників освіти і науки [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.fpsu.org.ua/pro-fpu/chlenski-organizatsiji/vseukrajinski-galuzevi-profspilki/168-profspilka-pratsivnikiv-osviti-i-nauki-ukrajini (Останнє звернення 31.08.2020 р.).
4. Труханов Г.Ф. Обличчям до людей / Г.Ф. Труханов. — Житомир, 2011. — 245 с.

— о —

УДК 069:5

КОВТУН І.А.
(смт Хорошів, Житомирська обл.)

ЕКСКУРСІЯ ДО МУЗЕЮ КОШТОВНОГО І ДЕКОРАТИВНОГО КАМІННЯ ЯК ПРИКЛАД ПОЗАУРОЧНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. *В статті розкриваються навчальні і виховні аспекти функціювання Музею коштовного і декоративного каміння, що реалізуються в прямій його діяльності, а саме — проведенні екскурсій для школярів.*

Ключові слова: *музей, екскурсія, відвідувачі, колекція, геологія, мінерали.*

Виклад основного матеріалу. Сьогодні ми живемо в час необмежених інформаційних можливостей, коли сама лише їх наявність чи загальна до них доступність не дають очевидної переваги у виробничо-технічній чи науково-дослідницькій діяльності. Натомість очікувано провідною поступово стає та тенденція, за якої на перше визначальне місце виходить все ж вміння ефективно знайти у цьому неспинному потоці інформації відповідні потребам теоретичного чи практичного процесу знання. Вміле та гранично вчасне й доцільне використання цього ресурсу, проявлення багатовекторності з логічністю мислення, вміння вичленити потрібне та спрямувати його в прогресивну нішу — ось що стимулює новаторську ініціативу, певний галузей прорив та виводить на передові інтелектуальні та виробничі позиції.

Переходячи від цієї загальної ситуації до розгляду суті більш простих речей, зазначу що вище сказане можна розцінювати також як бажаний результат конкретного заходу в рамках певної роботи, про зміст та завдання якої буде йти далі. Мається на увазі навчальний і виховний аспект функціонування Музею коштовного і декоративного каміння Міністерства фінансів України, що реалізовується в прямій його діяльності, а саме проведенні екскурсії для школярів. Оскільки ключовим її предметом та метою якраз є знання і сама екскурсія визначається ними як можливість використання цієї позаурочної форми діяльності задля доповнення, поглиблення і узагальнення відображеного шкільною програмою матеріалу, то логічно було б розглянути, як зробити це максимально ефективно в руслі окреслених вище принципів.

Справою науковців, фахівців і спеціалістів вищої школи є педагогічні пошуки і методичні напрацювання щодо реформ галузі в напрямку урізноманітнення форм подачі матеріалу, підвищення показників його засвоєння, загалом змісту і мети сучасної освіти, тому думка автора статті жодним чином не має в цьому плані претензійного характеру. Але є певне бажання, щоб забезпечений наявними ресурсами і практичними успіхами в роботі досвід колективу дозволив розглядати даний музей як помічника школи

і вчителя. Позитивний результат цієї співпраці, наприклад, підтверджений вдалими і вже неодноразовими екскурсіями учнів однієї з київських шкіл, концепція виховання і навчання дітей в якій побудована на принципах вальдорфської школи.

Педагогічні методи даного закладу базуються в тому числі на дослідженні і вивченні закономірностей та тенденцій розвитку природи, що безпосередньо пов'язано з тематикою музею і є ключовим мотивом обрати такий варіант проведення своєрідного «уроку поза шкільним приміщенням». Проте неправильно буде залишати поза увагою й звичайні школи, вчителі яких, а особливо предметів природничого циклу, мають широкі можливості тут для реалізації своїх прагнень щодо досягнення більш високого педагогічного результату. Адже геологія і мінералогія в багатьох теоретичних і практичних питаннях є не просто дотичними науками з географією, біологією, хімією, а подекуди виступають якраз для них базисною основою і вузловим пунктом, тому доцільним виглядає їх комплексний розгляд, тим більше, що на висвітлення них дуже часто шкільна програма містить лише декілька параграфів.

Колекція систематизована та розміщена по залах таким зручним чином, що дозволяє подавати матеріал у чіткій послідовності та відповідності цілісними блоками. Так, перший зал музею це колекція декоративного і облицювального каменю й він створює гарну можливість для розповіді про сам початковий процес утворення і подальшого формування тектонічної та геологічної будови Землі загалом і, зокрема, структурних складових земної кори, якими якраз і є граніти, мармури, пісковики, вапняки. Ця експозиція дає головні теоретичні й фундаментальні геологічні знання, оволодіння якими відкриває вільний доступ до таких наступних тем, як наприклад, петрографія, мінералогія, розкриття яких вже слідує в наступних виставочних залах. Водночас це й найпроблемніший для сприймання інформації школярами момент, адже він завантажений новими термінами, великими цифрами, назвами порід та їх родовищ, що характеризують багатоскладні за своєю суттю і значні за осяжністю матеріалу питання, повне розуміння яких все ж вкрай необхідне.

При поданні і відповідно засвоєнні цього важливого матеріалу має бути та мотивація, що вилучення цього обов'язково сегменту, або ж часткове несприйняття його адресантом розповіді, автоматично роблять обмеженим й наступний далі перехід до захоплюючe цікавого і багатогранного світу каменю. Це стосується, звичайно, в більшій чи меншій мірі й решти залів, всіх п'яти колекцій музею, кожна з яких несе свою частину знань певної науки, і котрі разом по закінченні розповіді формують узагальнюючу картину. Цей очевидний нерозривний зв'язок між ними, що простежується і відповідно підкріплюється логічністю і послідовністю подачі матеріалу, дозволяє

визначити її основну канву, що доповнюється педагогічною метою даного заходу і про яку треба сказати окремо.

Загальний позитивний результат від екскурсії та ефективність її навчального моменту якраз й полягає в повноті та цілісності засвоєної інформації, за можливості якомога більшої багатосторонності та урізноманітнених форм її подачі. Проте це не означає напрямок в бік нагромадження «мертвого» вантажу знань, який школярі відразу залишать після виходу із закладу, — цей ненадовго затриманий в голові фактаж дасть і прочитаний текст підручника. В нашому випадку, як пріоритетна ціль відвідування музею розглядається узагальнення й глибинне сутнісне розуміння цього опрацьованого на уроках матеріалу з реальним його відображенням у зразках каменів та виробів з них, розгляд природи тектонічних рухів та магматичної діяльності Землі, класифікації мінералів і гірських порід, з'ясування умов кристалоутворення, наочна демонстрація простих прикладів і результатів хімічних реакцій та органіко-біологічних процесів, обговорення взаємозв'язку та причинно-наслідкових закономірностей цих та багатьох інших речей.

Адже, якщо для звичного відвідувача споглядання колекції являє собою задоволення власних пізнавальних та емоційних запитів, то вчитель додатково ще розраховує й на навчально-педагогічний результат, найбільш бажаним і спрямованим на досягнення якого є актуалізація опорних знань, що розглядається на сьогодні вченими як найважливіша умова розуміння. Адже її наявність є запорукою, що засвоєні раніше шкільні знання є не лише просто збереженим в пам'яті архівом, а виступають корисною основою та дієвим чинником задля розуміння та кращого осмислення нового навчального матеріалу.

А здійснюється актуалізація, тобто відновлення базових знань, через пригадування, «витягування» з пам'яті і вторинне засвоєння раніше вивчених фактів та понять, що під час екскурсії проходить у формі простого повторення знайомої інформації, або ж активної участі самих учнів, коли вони, відповідаючи на певні питання-завдання, самостійно надолужують часткову втрату здобутих раніше й так само потрібних зараз знань. Отже, такою розглядається вчителем перспективність екскурсій, які, звичайно, можуть різнитись кількістю актуалізованих знань, точністю їх відтворення, переважанням словесної чи наочної форм цього процесу, але очевидно, що вони не лише аргумент на користь результативності навчального процесу, а більше — складова дальшої успішної інтелектуальної або практичної діяльності учня.

Визначивши такі пріоритети і повертаючись до першого залу музейної колекції, яким розпочинається власне екскурсія, відразу слід виділити основні пункти продуманого плану її проведення. Він має містити вичерпний перелік окреслених завдань, зміст та обсяг необхідної для їх виконання інформації, які

щоправда в кожному із залів знову ж таки можуть варіювати в залежності від віку дітей та їх готовності сприймати та засвоювати матеріал. Отже, все це разом формує хід проведення, мету та сам предмет екскурсії, проте маємо поки початкову і суто теоретичну її сторону, за якою відкривається вже визначений широкий простір для подачі корисної та пізнавальної інформації.

Почати можна з того, що камінь, час утворення якого часто збігається з віком самої Землі, мільйони років був «предметом в собі» і лише після появи людини у нього почалося друге життя. Адже чим вищого розвитку досягала людська цивілізація, тим більше людина оволодівала знаннями про природу, накопичувала досвід, виявляючи при цьому все нові й нові корисні властивості каменю. Вже первісна людина використовувала камінь як знаряддя праці та зброю, і надалі камінь завдяки своїй добрій здатності до збереження відіграв важливу роль в історії матеріальної та духовної культури людства. Дана розповідь вдало доповнюється показом демонстраційних зразків решток мамонта та предметів побуту давньої людини, що містяться в одній з вітрин.

Далі необхідно прокласти своєрідний логічний місток в сьогодення, роблячи акцент на тому, що з плином часу людині стало замало для задоволення своїх потреб лише природних властивостей каменю і вона навчилася самостійно штучно змінювати їх у власних інтересах. Людство, пройшовши через ряд наукових та промислових революцій, вступило в епоху прогресивних технічних технологій, проте його життя і функціонування залишається неможливим без каменю. Адже нові надвластивості отримали метали, велике значення відіграють пластмаси, але все одно камінь незамінний при зведенні будь-яких конструкцій, при будівництві доріг, він потрібен для облицювання будинків, з нього висікають величні пам'ятники.

Місцеві камені, значні у свій кількості та демонстровані у залах, також високо цінують і легко впізнають в численних будівельних спорудах, відомих монументах та архітектурних комплексах, про що конкретизуючи фактами обов'язково треба говорити на фоні широкої та багатоманітної експозиції. Проте слід й зазначити, що попри таке велике використання каменю, глибоке й детальне вивчення, розвідка його, а потім і повноцінна промислова розробка родовищ в таких значних масштабах почалась відносно недавно. Згадуючи при цьому про окремі такі родовища, історична і навіть виробничо-технічна довідка виглядає досить доречною, бо кожне з них — це окрема сторінка життя певного регіону, діяльності підприємства, чи покоління робітників. Вона надає цій розповіді не лише звичної цікавості, а й наповнює її необхідними для всебічної обізнаності знаннями, тому варто, як приклад, говорити про походження назви «лабрадорит» чи «мармур», особливості їх природних властивостей і зумовлену цим специфіку використання, про природний радіаційний фон граніту та застереження у зв'язку з цим щодо використання каменю з певних родовищ, а також інше.

Камінь та мистецтво — це два безперечно невід'ємних та доповнюючих один одного поняття, бо саме в камені архітектори та скульптори втілюють свої найрізноманітніші творчі задуми. Проте камінь стали використовувати навіть у тих галузях промисловості і для виробництва тих товарів, перелік яких, здається на перший погляд, не дозволяє простежити певний зв'язок. В музеї виставлені не лише гарні своїми формами та вироблені з граніту вази, чаші, а й фонтан та цілі картини, натуральності втіленого на яких малюнку не завадив навіть ніби такий нетиповий матеріал. Та й не зовсім буде правильно зараховувати камінь до неживої природи, бо попри свою вдавану незмінність камені народжуються, розвиваються, старіють і потім щезають. А колекція представлених гранітів, лабрадоритів, мармурів, пісковиків та інших гірських порід якнайкраще сприяє розумінню змісту та наслідків цих процесів.

Підсумовуючи можна сказати, що перший зал музею виступає своєрідним вступом екскурсії, «розгінним» її етапом, що вже в наступних залах розкриє світ каменю у всій його повноті та барвах. А поки тут школярі згадують вивчені на уроках назви гірських порід, умови утворення та їх склад, розширюють свої знання про географію їх добування та сфери застосування і головне — у них формується чітке уявлення про сам предмет геології, однієї з найдавніших природничих наук. Адже геологія для більшості з них має досить загальне визначення і в основному розглядається як наука про Землю, котру ж в свою чергу досліджують й інші науки — астрономія, геодезія, ґрунтознавство, географія. І якраз цей зал та ще в більшій мірі наступний дозволяють поєднати ці галузі в один комплекс знань, на передній план якого все ж таки екскурсовод свідомо в стінах цього музею поставить геологію.

Отже, екскурсія триває далі і вже наступна колекція Волинського родовища дає повне розуміння дітям про геологію як про науку, що досліджує верхню частину нашої планети, що зветься земна кора, вивчає її склад, структуру і процеси, що відбувалися на ній з моменту утворення й до наших днів. Але основна увага школярів та пріоритет в розповіді в цьому залі, звичайно, будуть спрямовані на висвітлення місцевих мінералів і гірських порід, добутих на родовищі і так ретельно збережених геологами, що й виступили ініціаторами створення та творцями даного музею. Такою науково цілісною та викликаючою захоплення постала завдяки їм колекція, що здається ці слова О. Ферсмана стосуються саме них: «Є бажання добути сирий, на перший погляд нічим непримітний матеріал із надр землі та у світлі сонця зробити його доступним людському спогляданню та розумінню, подібно красі і пахощам квітів».

Зрозуміло, що по різному може бути вибудувана канва розповіді, її послідовність з варіантами щодо більшої-меншої актуальності окремих пунктів її плану, стилем розповіді екскурсовода та формою подачі ним матеріалу, ступенем його об'ємності та завантаженості інформацією. Проте мета ж має бути одна і незмінна — досягнути усвідомлення кожним школярем

вкладеного змісту у визначення «маленького Уралу», наочним зразком і переконливими аргументами довести унікальність родовища й наукову і колекційну значущість самої експозиції, тим самим допомогти відчути дітям захват доповнений гордістю за цю експозицію. А для цього окрім простого споглядання мінералів, з'ясування їх назв, супроводжуваного короткою інформацією про їх властивості та використання, потрібно детальніше зупинитися при розповіді на певних речах. І тут вже варто долучити й самих дітей до активної участі в екскурсії, перевівши її у форму питань-відповіді, адже ця колекція й дає гарні можливості зробити посил до різних шкільних предметів і вивчених в межах існуючої програми знань.

Зрозуміло, що більше всього тут затребуваними стануть хімія та фізика і, щоб розкрити всі технічні та промислові аспекти застосування кварцу, як основного мінералу даної колекції, розпочати слід з останньої. Природні п'єзоелектричні властивості кварцу, зміст яких полягає в його здатності продукувати електричний заряд разом із зворотною властивістю під дією електричної напруги змінювати форму, є складними у теоретичному розумінні, але доступні в сприйнятті, якщо обговорити принцип роботи радіоприймача, електронного годинника, акустичних приладів. Говорячи про кварц, згадуємо електроніку та радіотехніку, оптику й хімічну промисловість, підтвердженням чому є наявний у вітринах медичний лабораторний посуд, термостійке та кислотостійке кварцове скло, резонатори — це ще не повний перелік того, що якраз і дозволило О.Є. Ферсману назвати його «могутнім та вірним другом і слугою людини».

Підсумовуючи ось так, школярі зупиняються біля самого високоякісного зразка п'єзокварцу, і як аргументація причин його високої ціни, вони за розповіддю подумки проходять цей багатоетапний процес отримання власне «кінцевого продукту». А для цього в залі є схематичний розріз пегматитових камер, що дає відповідь на питання про саму природу утворення мінералів, і фотознімки добутих вже з них кристалів-гігантів кварцу, що в спільноті з десятками інших каменів поступово розглядаються школярами. На деяких вартих особливої уваги зупинка буде довшою, бо тут є рідкісні друзи гетиту, фенакіти та сидерити, високої якості флюорити, унікальний мінерал керит, дивні тигрове око та дендрити марганцю в кварці. Але спочатку не завадило б уточнити класифікацію порід за своїм походженням, пригадувати попутно назви складових їх хімічних елементів, розширюючи знання про них додатковими відомостями щодо використання. Бо для прикладу кремінь очищує воду, флюорит мав застосування в металургії й тому отримав іншу назву плавиковий шпат, молібденіт цінується в радіотехніці та автомобілебудуванні та інше.

Важливим виглядає й цілковите розуміння школярами спільного та відмінного, співвідношення між ними для вироблення вміння розрізняти такі поняття як кристал та друза, чи мінерал та гірська порода. Для цього можна

використовувати й нестандартні без вдавання до зайвої термінології прийоми, як наприклад, ось таке цитування влучних слів відомого петрографа Ф.Ю. Левінсона-Лессінга: «Якби можна було порівнювати земну кору через призму складності її структури та складу з певним організмом, то доречно було б сказати, що гірські породи — це тканини, з яких вибудуваний наш організм, а мінерали — утворюючі його клітини».

Проте краще слів сприйняття матеріалу відбувається безпосередньо через візуальні його передачу та засвоєння, і цю роль вдало виконує розміщена по центру залу величезна друза кристалів моріону. Згуртувавшись біля неї, школярі дізнаються, що таке розвідка родовища і якими методами здійснюється його подальша розробка, знайомляться з основами науки кристалографії, дізнаються по такі характеристики каменю як хімічний склад, твердість, питома вага, теплопровідність, отримують початкові вміння ідентифікувати мінерали для того, щоб вже далі вони могли більш різносторонньо їх розглядати і навіть самостійно розрізняти. Тим більше, що наступні зали музею розкривають в своїх вітринах невичерпні можливості для розгляду вже відомих чи трохи знаних за назвою каменів, вивчення нових і розширення власних знань про їх походження та структуру, відношення до декоративного мистецтва чи ювелірної справи, належність до груп щодо їх коштовної цінності, обсяги наявності в природі і територіального поширення, сфери виробництва, в яких людина використовує цінні їх якості.

Якраз тут випадає знову слушна нагода пов’язати те, що відкривається погляду дітей, із шкільними знаннями з різних дисциплін. По-перше, великий простір створений для географії, адже до вже згаданих питань структури літосфери землі, формування рельєфу та утворення гірських порід з їх класифікацією, що об’єднані курсом фізичної географії, додаються численні відповідні програмі та покликані задовільнити цікавість учнів нові відомості. Зокрема, представлені кристали та друзи доповнюють скромні своїм обсягом розділи шкільних підручників з мінералогії, дають корисну інформацію з географії природних ресурсів, з питань взаємозалежності запасів корисних копалин та спеціалізації промисловості, та ще ряду тем, що інтегровані в регіональну та економічну географію. Стільки ж достатньо місця тут для біології з хімією, бо кожен камінь це певний процес, складна хімічна формула, метаморфічні зміни, органічні перетворення, наявні природні включення та ще чимало іншого.

Багато каменів мають право в силу своїх оригінальності та неповторності, рідкісній структурі, незвичному єднанню форми і якості, надзвичайній нетиповості та нестандартності, що подекуди вступає в суперечність з класичними науковими законами, на визначення їх як унікальних чи навіть «диковинних» каменів, серед яких знову ж таки чимало місцевих. Біля таких розповідь виступає лише фоном, що дає інформацію про сяючі кристалами жеоди, берили та топази, про їх різновидності і властивості

та більш детальний опис тих, що удостоєні індивідуальних оціночних сертифікатів, а решту школярі мають бачити власними очима. Це і включення флюориту в топазі, і озалізнений молюск, вражаючі фарбами яшми та агати й неочікувані зразки, в яких втілена непідсильна людині, а лиш продукована невичерпною природою краса — гіпсові троянди пустелі, арагонітові хризантеми, астрофіліти. Невимушено згадуються ніби сказані саме про них слова великого Й.Гете: «Краса є втілення таємних законів природи, котрі без її проявів залишились би для нас назавжди прихованими».

Задовільнивши таким чином естетичні і творчі запити, надавши можливість школярам визначитись зі своїми вподобаннями в каменях та переважаючою симпатією до одного з них, для чого ще є останній зал ювелірних виробів, решту часу доцільно провести у формі більш продуктивної з точки зору її наповненості практичними знаннями розповіді. Можна, згадуючи властивості каменів, проговорити їх роль у побуті, промисловості та загалом в розвитку матеріальної культури протягом всього історичного розвитку людства. Зокрема, здатність кременю та вулканічного скла обтесуватися і приймати необхідну форму використовувала ще первісна людина для своїх знарядь праці, вогнестійкість пірофілітового сланцю була застосована у різних пальниках і касетах для пайки, декоративність багатьох мінералів і порід (малахіт, агат, родоніт) знайшла своє втілення у облицюванні красивих споруд та міст, а ряд каменів (мумійо, азбест) знані своїми лікувальними якостями, чи навпаки несуть загрозу здоров'ю. А ще обов'язково слід розповісти про в'язкість нефриту, однорідність і твердість яшми, легкість обробки селеніту і тальку та ряд інших каменів, що відрізняються красивим кольором, особливим блиском та іншими цінними якостями, притаманними лише ним, чим і зумовлені основні шляхи їх використання.

Та найбільше все ж посилань екскурсовод робить в силу його своєрідного утворення, різнопрофільного використання та й просто значного кількісного представлення в музеї до бурштину. Ця хімічно стійка смола давніх хвойних дерев, що не була зруйнована вологістю, теплом та повітрям, дозволяє при розповіді про неї суміжно затронути різні сфери знань. Так, школярі дізнаються про склад утворюючої бурштин живиці, що досі попри мільйони років часто зберігає в собі органічні рештки, про рідкісні лікувальні властивості та його місце в народному господарстві протягом історії, про основні території поширення, різноманітні художні вироби (фігурки, кулони, браслети) та цінні продукти (бурштиновий лак, кислота, масло), сировиною для яких слугує цей сонячний камінь. А під кінець екскурсії на школярів чекає приємний момент у вигляді ретельно підібраної і систематично представленої ціннісної колекції коштовних каменів, досить оригінальних виробів з них, в яких видно майстерність та художній смак місцевих ювелірів.

Зрозуміло, що не вся подана інформація матиме цілісність змісту і актуальність, буде повністю сприйнята, засвоєна та відповідатиме визначеним шкільною програмою стандартам знань. Від цього, звичайно, залежить загальний успіх екскурсії, але головним є те, що певний результат матиме місце все одно, причому він розглядається не з позиції «сподобалось — не сподобалось», а дещо в іншому аспекті. Для вчителя — це згадані раніше показники ефективності повторення, узагальнення та актуалізація знань, а для школярів добрим результатом буде хоча б той, що вони не залишаться принаймні байдужими до каменів. І мірилом їх відношення до нього буде тепер не лише звичайне захоплення яскравим кольором, дивною формою чи величина магазинного цінника, а сформоване під час екскурсії на основі отриманої інформації та відомостей про камінь уявлення про його утворення, властивості, застосування та цінність.

Література та джерела

1. Бакка Н.Т., Ильченко И.В. Облицовочный камень. Геолого-промышленная и технологическая оценка месторождений: Справочник. — Москва : Недра, 1992. — 303 с.
2. Кантор Б.З. Коллекционирование минералов. — Москва : Недра, 1991. — 187 с.
3. Лебединский В.И. В удивительном мире камня. — Москва : Недра, 1985. — 224 с.

— о —

УДК 908

СКИБА П.В.

(*с. Андрієвичі, Ємільчинський р-он, Житомирська обл.*)

ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЙНИКІВ ЄМІЛЬЧИНЩИНИ

Анотація. *В статті проаналізовано мережу музеїв Ємільчинського району Житомирської області, дано їх коротку історію розвитку, охарактеризовано наявні експозиції та висвітлено виставкову і екскурсійну діяльність.*

Ключові слова: *Ємільчине, Ємільчинський район, Ємільчинський краєзнавчий музей, Ніна Матвієнко, Великоцвілянський музей Хліба.*

Виклад основного матеріалу. Селище Ємільчине (колишня назва *Межирічка*, до 1957 р. — село) вперше згадується в актових «Житомирських гродських книгах» як маєтність графа Костянтина Острозького 1585 роком. Сьогодні воно є одним із районних центрів, що розташований в північно-західній частині Житомирської області і має свою понад 500-річну історію. Ємільчинський район за територією є одним з найбільших районів на Житомирщині.

Ємільчинський народний краєзнавчий музей, визначний осередок в галузі культурного та туристичного життя селища Ємільчине та Ємільчинського району, засновано у 1973 р. за ініціативи місцевих краєзнавців, відповідно до рішення виконкому Ємільчинської районної ради депутатів трудящих від 11 січня 1973 р. Першопочатком до його створення був музейний куточок, створений вчителем історії Василем Демиденком у Ємільчинській середній школі № 1.

З відкриттям у районному центрі історико-краєзнавчого музею здійснилась багаторічна мрія місцевих патріотів-краєзнавців: великого краєзнавця і пошуковця Ємільчинського краю вчителя історії Ємільчинської середньої школи № 1 Василя Максимовича Демиденка, директора Ємільчинської середньої школи № 2 Степана Яковича Суя, заступника голови райвиконкому Ємільчинської районної ради — за посадою, вчителя історії — за освітою, краєзнавця — за життєвим захопленням Василя Пилиповича Сокирка.

Новостворений музей розташовувався в окремій пристосованій дерев'яній будівлі на вулиці Шевченка, буд. 11, де було шість кімнат, загальна площа яких складала 250 метрів квадратних. В музеї були експозиційні відділи: «Природа рідного краю», «Доісторичний період», «Дореволюційний період», «Революційні події та громадянська війна», «Колективізація», «Велика Вітчизняна війна», «Відбудова народного господарства району», «Сучасний період», «Етнографія та побут».

З самого початку своєї діяльності музей мав свою притаманну поліському регіону експозицію і цим самим викликав великий інтерес у мешканців краю та став відомим на теренах Житомирщини. Постановою Колегії Міністерства культури Української РСР від 6 лютого 1976 р. Ємільчинському районному краєзнавчому музею присвячено почесне найменування «Народний музей».

Багато зусиль доклав у роботі музею ветеран Другої світової війни, голова ветеранської організації Ємільчинської селищної ради Іван Йосипович Климчук, який у 1980-2004 рр. активно і плідно працював його завідувачем. У 2004 р. відділом культури і туризму Ємільчинської райдержадміністрації на посаду директора музею було призначено Володимира Віталійовича Дворецького.

Важливий етап в розвитку музейної справи на Ємільчинщині розпочався у 2009 р., коли, відповідно до рішення Ємільчинської селищної ради, фонд музею було переміщено в окрему будівлю на вулицю Соборну, буд. 34, в приміщення колишнього районного Будинку піонерів. Після проведення капітального ремонту експозиційних залів, даху будівлі і реекспозиції у травні 2012 р. музей вдруге відкрив двері для відвідувачів і цим розпочався новий період у історії музею.

Зручне розташування в центральній частині селища та активна науково-експозиційна і розгорнута культурно-освітня робота зробили його для мешканців селища, населених пунктів і гостей Ємільчинщини улюбленим місцем знайомства з історією краю. В музеї збільшилась кількість відвідувачів — як групових, так і індивідуальних, людей дорослої категорії та молоді.

Проведена широка дослідницька і ґрунтовна пошукова робота в різних архівах та сприяння наукових працівників Житомирського обласного краєзнавчого музею у виконанні проектних робіт та тематико-експозиційного плану щодо оформлення експозицій, систематизації та комплектації фондів в музеї, в цілому дали можливість відтворити в музеї велику історію краю, представити відвідувачам багато речових предметів та нових архівних писемних матеріалів, документів та фотодокументів про відомих людей.

Загалом нинішня колекція музею налічує близько двох тисяч експонатів основного фонду та 180 предметів науково-допоміжного фонду. Експозиції музею представлені в п'яти відділах: історичний; етнографічний; природничий; сучасний період, «ДОТ — Артилерійський напівкапонір».

Площа музейної території становить 204 кв. м, з яких: експозиційна площа — 190 кв. м., фондосховище — 14 кв. м, оглядовий майданчик (поруч з музеєм під відкритим небом) — 56 кв. м.

Експозиція першої окремої зали змістовно представляє історичний відділ. В ній зібрані речові, писемні та ужиткові предмети, що відображають історію ємільчинського краю в хронології від первісної доби до сьогодення. Тут можна оглянути представлену колекцію археологічних знахідок епох раннього та пізнього палеоліту; цікаві предмети часів Київської Русі, козацької доби, зокрема — знаряддя праці стародавніх людей, що буди знайдені на території краю (кам'яні молотки, сокири, зубила, скребки тощо).

Окремі експозиції відображають історію краю в період Російської імперської доби, і, зокрема, столітній період володарювання ємільчинським маєтком потомственної дворянської родини-графів Уварових (1806-1917 рр.). Викликають цікавість документи в оригіналі тих часів, їх окремі особисті речі, оригінальні фотографії, документи. Відвідувачі музею мають можливість ознайомитися із подіями на території краю періоду УНР та збройної агресії більшовицької Росії 1918-1921 рр.

Періоди примусової колективізації, штучного голодомору та масових репресій представляють музейні предмети, унікальні фотографії, документи.

Окремий розділ експозицій широко висвітлює події Другої світової війни на території району влітку 1941 р., окупаційний період, підпільний та партизанський рух на Ємільчинщині, участь наших земляків у бойових діях на фронтах, звільнення краю від нацистських загарбників. Привертають увагу відвідувачів документи, речі та світлини періоду Другої світової війни, серед яких є й документи та особисті речі земляка Героя Радянського Союзу І.М.Грека.

Відбудову народного господарства краю у післявоєнний період, зокрема, розвиток промисловості, сільського господарства, галузі освіти, медицини, культури представляють численні фотографії, речові та писемні експонати.

Окремим розділом представлено габаритні експонати-предмети селянського вжитку, старожитностей та знаряддя праці.

Серед унікальних експонатів — оригінали посвідчень та актів на право власності земельними ділянками, інші архівні документи другої половини XIX — початку XX ст., предмети домашнього вжитку та одяг поліського краю XVIII-XIX ст., документи та особисті речі місцевих передовиків сільськогосподарського виробництва радянської доби — Героїв Соціалістичної Праці Л.Г. Наумової, Р.С. Кот, Г.М. Козел, Є.А. Саух, Л.С.Сербін. Тут же розміщені унікальні речі, подаровані земляком, засновником, грандмайстром Міжнародної організації слов'янських бойових мистецтв, президентом Балтійського союзу Хапкідо, президентом Європейського інституту східної культури Олегом Онопченком.

Про участь наших земляків, учасників АТО розповідають експозиції, в яких розміщені фрагменти сучасної зброї, рештки боєприпасів, військове спорядження, окремі особисті речі наших захисників, прапори.

У другій двокімнатній залі представлено експозиції етнографічного відділу. Викликає зацікавленість у відвідувачів облаштований в окремій кімнаті інтер'єр селянської оселі, де відображено багатовікові традиції поліського краю, побут та звичаї наших предків поліщуків: хатні меблі, предмети селянського вжитку, родинні фотографії, ткацький верстат, прядки, інші знаряддя для обробки льону та вироби з полотна — домашній одяг, давні рушники, килими. Поряд з цим тут облаштовано піч для приготування домашніх страв.

Наступна, третя зала природничого відділу представляє особливості природи краю. В експозиції змістовно представлений куточок природи рідного краю. Завдяки вдало художньо оформленій панорамі, на фоні якої розміщено опудала окремих диких тварин, птахів, експозиція дає змогу відчути себе у справжньому лісі Поліського краю. Тут також можна побачити фрагмент бивня та зуби мамонта, відбитки в кам'яних породах решток тварин антропогенового періоду, колекції молюсків, жучків, метеликів та яскраві фотосвітлини природних особливостей Ємільчинщини. Поряд з цим тут також представлена колекція корисних копалин, які є в надрах району.

В окремій залі експонуються цікаві сувенірні вироби із фарфору, присвячені окремим особистостям та визначним подіям у житті району, мистецьким регіональним фестивалям.

З урахуванням того, що нині в світі надзвичайною популярністю користується музеї просто неба, поруч з музеєм, під відкритим небом створено оглядовий майданчик на якому представлено: пам'ятний знак «425 років

містечку Ємільчине» (складається з трьох елементів); пам'ятний знак на честь 50-річчя з часу відміни кріпацтва, що був встановлений в 1911 р. у селі Серби Ємільчинського району (колишньому волосному центрі Новоград-Волинського повіту), віднайдений на звалищі і відновлений місцевими краєзнавцями.

І нарешті завершальний акорд — п'ята, окрема експозиційна кімната розповідає про життя і творчий шлях нашої землячки, берегині української пісні, всесвітньо відомої співачки, Народної артистки України, Героя України, уродженки села Неділище Барашівського (нині Ємільчинського) району Ніни Митрофанівни Матвієнко. Привертає увагу її сценічний одяг, окремі особисті речі, подаровані нею ікони, картини. Відкриття цієї експозиції відбулося у 2015 р., завдяки налагодженню творчої співпраці ініціативним та енергійним начальником відділу культури і туризму Ємільчинської районної державної адміністрації Ігорем Євтушком з Ніною Митрофанівною Матвієнко.

Музей сьогодні має сучасне технічне обладнання (мультимедійне обладнання, комп'ютер, ноутбук та ін.) і це налає змогу цікавіше проводити різні заходи безпосередньо в залах музею та поза його межами.

Вагомою складовою туристично-експозиційного потенціалу Ємільчинщини є відкритий у травні 2010 р. унікальний відділ музею «ДОТ — Артилерійський напівкапонір», створений на базі колишньої військової оборонної споруди, що в період Другої світової війни відносилася до Коростенського укріпленого району. Цей окремий відділ музею розташований за адресою: селище Ємільчине, вул. Партизанська, буд. 2 (північно-західна околиця селища Ємільчине, праворуч за 300 м від автодороги Ємільчине — Олевськ).

Сірі стіни із бетону і металу споруди та залишки обладнання військового призначення вражають своєю монолітністю та розмахом. Значне місце в облаштованих експозиціях музейного відділу посідають матеріали, присвячені мужності та стійкості бійців, які стримували ворогів під час оборонних боїв на території Ємільчинщини влітку 1941 р. Відвідувачам представлені предметні експонати: залишки та фрагменти озброєння, військове спорядження знайдені у місцях запеклих боїв та решток оборонних споруд. Доповнюють фотодокументальні матеріали: схеми, карти, архівні документи.

Штатна кількість співробітників Ємільчинського народного краєзнавчого музею — 3 особи.

Основна діяльність музею: організація пошукової роботи, вивчення історичного процесу розвитку краю, його природи та мистецтва, розповсюдження краєзнавчих знань, розвиток музейної справи. Музейні працівники беруть активну участь в організації пересувних експозиційних виставок з нагоди визначних дат і подій, виставок місцевих майстрів

декоративно-ужиткового мистецтва, а також експонатів приватної колекції Музею старожитностей Миколи Жилюка.

Протягом останніх років улюбленими виставками для відвідувачів стали виставки та «Майстер-класи» місцевих майстрів килимарства та ткацтва, які були демонстровані за межами району на Міжнародному святі літератури і мистецтв «Лесині джерела» (м. Новоград-Волинський, 2012, 2015); обласному святі «Майстерний червень» (м. Житомир, 2011-2013, 2015); етнофестивалі «Витоки Уборті медові» (с. Підлуби, 2016; с. Рудня-Іванівська, 2017); обласному фестивалі «Льону» (с. Стремигород Коростенського району, 2015, 2016, 2017, 2018); Міжнародному фестивалі «Рушники мого краю» (м.Андрушівка, 2018); творчому звіті закладів культури Житомирщини у Національному Палаці культури і мистецтв «Україна» (м. Київ, 2008). У грудні 2012 р. майстрині брали участь на Першому національному телеканалі в телевізійній програмі «Фольк-Musik».

Разом з районним Будинком дитячої творчості в приміщенні музею періодично експонуються виставки дитячих робіт, як «Великодня писанка», «Новорічні прикраси». В останні роки доброю традицією стало проведення тематичних пересувних виставок архівних документів, фотоматеріалів, речових експонатів з фонду музею, що відображають історію краю. Подібні виставки проводяться в музеї, приміщеннях районних Будинку культури та бібліотеки.

За участі музею створено аматорські науково-популярні фільми «Краю наш древлянський», «Тут стежки дитинства і доля моя», «Моє село — моя любов одвічна», «Шляхами відродження», «Свіча скорботи», кінолітописи «Ємільчинський оборонний рубіж», «Ємільчине — погляд у минуле».

Неабияку увагу приділяють працівники музею новітній історії. У закладі збираються та узагальнюються інформація про міжнародні зв'язки громади краю. Проводиться пошук та збір матеріалів, що відображають участь воїнів Ємільчинщини у проведенні антитерористичної операції на Сході України з метою створення постійно діючої експозиції в музеї.

Основним пріоритетом в роботі музею є відвідування стаціонарних експозицій і виставок, проведення заходів: вечори-зустрічі з талановитими, цікавими, славнозвісними краянами, конкурси, вікторини; презентації друкованих видань та ін. Робота музею проводиться в тісній співпраці з учителями історії шкіл району, з ветеранською районною організацією та з сільськими і шкільними музеями.

При краєзнавчому музеї створені: Рада музею, краєзнавчий клуб, діє громадська організація українсько-польської дружби. До творчого доробку музею слід віднести друкування краєзнавчих матеріалів в районній та обласній пресі, видання буклетів та книжок. Зокрема, побачили світ такі видання: «1932-1933. Голод. Ємільчинський район» [9], підготовлено і надруковано буклети: «ДОТ — Артилерійський напівкапонір (Музей історії військової

фортифікації)» [3] та «Слідами Уварових» [8], «Ємільчинському району — 90 років» [5].

Останнім часом працівниками музею проводяться краєзнавчі дослідження пам'яток архітектури (церква Св. Параскеви в Рясному, споруджена в 1711 р., пам'ятка національного значення та Вознесенської церкви у Великій Цвілі, побудованої у 1761 р.), вивчення біографії видатних постатей, які мають відношення до нашої древлянської землі. Найбільше статей співробітники музею друкують в місцевих газетах «Народна трибуна» і «Ємільчинські факти». Поряд з цим музей є постійним учасником газетної рубрики «Ретро-фото», в якій висвітлюються фотографії історії краю з фонду музею.

Щороку музей відвідують близько 2 тис. осіб, серед яких є як місцеві відвідувачі так і з різних областей та міст України, з країн Європи: Польщі, Німеччини, Франції, Фінляндії, а також з Білорусі, Молдови, Росії, Казахстану, США та Ізраїлю, про що свідчать записи у книзі відгуків та пропозицій.

Музей відвідали відомі особистості: колишній голова Верховної Ради України Володимир Литвин; народна артистка України, Герой України Ніна Матвієнко; академік Національної Академії наук України, доктор фізико-математичних наук, професор Леонід Яценко, голова Житомирської обласної ради Володимир Ширма, в минулому — голова Ємільчинської районної ради та райдержадміністрації, відомий краєзнавець, який доклав багато зусиль щодо відродження музею.

В музеї побували нащадки колишніх власників ємільчинського маєтку Уварових: Жак Уваров [правнук Сергія Апполоновича Уварова (1847-1900)] — у 2017 р., граф Ігор Уваров (праправнук С.А. Уварова, син Жака Уварова, художник, власник фотостудії в Парижі) та Володимир Уваров (праправнук С.А. Уварова, син Жака Уварова) — у 2019 р., які проживають в Парижі і вперше за 100 років навідалися до могил своїх предків, прах яких покоїться в родинному похованні Уварових (родинний склеп графів Уварових на старому православному кладовищі в селищі Ємільчине). Вони залишили свій запис на французькій мові в музейній книзі відгуків та пропозицій. В цьому плані музей підтримує тісні зв'язки з музеєм «Уварівський дім», що знаходиться у м. Ворзель на Київщині.

Цікавим моментом є розміщення інформації про музей в мережі Інтернет. Ця інформація дає можливість інформувати про роботу, а також в контексті спілкування з молодими поколіннями відвідувачів. Найбільш поширений приклад використання соціальних медіа — це Facebook (розміщення поточної інформації про діяльність та фотографій). Ємільчинський краєзнавчий музей має власну сторінку у Facebook.

Районний краєзнавчий музей має свій відомчий архів, що зберігає наукові доробки працівників музею, підготовлені за тривалий час його існування. Архів щороку поповнюється значною кількістю історичних

довідок, розробок. Матеріалами архіву досить часто користуються місцеві краєзнавці, педагоги, студенти та учні.

Не можна не згадати Книгу відгуків та пропозицій музею. Читаючи її, проймаєшся гордістю за нашу молоду державу Україну, за краєзнавців-ентузіастів, які впродовж майже півстоліття створили і зберегли цю унікальну музейну колекцію експонатів про історію, природу, культури та життя людей древлянського краю.

Чинний директор музею Володимир Дворецький, творча, активна і енергійна особистість, любить свою справу та постійно вдосконалює власний фах, усвідомлюючи, що робота в музеї — це служіння на користь суспільства.

В різні роки діяльності музею значний внесок у його розвиток зробили Василь Демиденко, Іван Климчук, Василь Сокирко, Валерій Жабровець, Володимир Задніпрянець, колишній багаторічний редактор районної газети «Народна трибуна», автор семи книг про історію, природу та людей Ємільчинщини, Заслужений журналіст України Володимир Йосипович Яценко, колишній начальник відділу і туризму Ємільчинської державної районної адміністрації, а затим і її голова — за посадами, вчитель історії — за освітою, великий краєзнавець — за покликанням, Заслужений працівник культури України Ігор Володимирович Євтушок.

Окрім народного районного краєзнавчого музею, що виник близько п'ятдесяти років тому, як засіб збереження, пропаганди минулого і сьогодення, на теренах Ємільчинщини працює 12 суб'єктів музейної справи, з яких: — 9 шкільних музейних об'єктів, 3 розміщені на базі закладів культури. Багатою є приватна колекція Музею старожитностей Миколи Жилюка.

В стародавньому селі Середи, що розташоване за 4 км від райценту Ємільчине, відразу можна відвідати три музейні об'єкти: кімнату народознавства (створена у 1992 р.), музей Бойової слави села Середи (діє з 1995 р.), музей Матері (започатковано у 2002 р.). Всі вони розміщені в приміщенні сільської бібліотеки. Ініціатором і організатором їх створення є бібліотекар за фахом і покликанням, Заслужений працівник культури України Ніна Іванівна Ляшук. На базі кімнати народознавства діє клуб «Світлиця», який об'єднує молоде покоління для вивчення звичаїв і традицій рідного краю. Цей сільський культурно-освітній заклад називають у районі бібліотекою-музеєм.

Районними відділами культури, освіти, сім'ї, молоді та спорту в 2008 р. підготовлено і видано буклет «Нехай святиться слово — Мати. З досвіду роботи Середівської сільської бібліотеки» [7], в якому надано кольорові світлини і змістовну розповідь про музей Матері. Цей музей має своїх послідовників, подібний заклад створено в Брусилові Житомирської області.

У середині 1980-х років Ємільчинський районний відділ освіти закликав створити в кожній школі музей. На цей заклик активно відгукнулися школи і

свого часу в районі налічувалося близько двох десятків сільських та шкільних музеїв.

Нині, за підсумками проведеного у 2015 р. огляду діяльності шкільних музеїв, на базі закладів загальної середньої освіти району, станом на початок 2020 р., діє 6 шкільних музеїв та 3 шкільні музейні кімнати, серед яких: Барашівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів — музей історії села Бараші (профіль — історико-краєзнавчий); Великоцвілянська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів — народний музей Хліба (профіль — історико-етнографічний); Кулішівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів — музей «Оберіг» (профіль — етнографічний); Миколаївська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів — історико-краєзнавчий музей села Миколаївка (профіль — історико-краєзнавчий); Підлубівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів — історико-краєзнавчий музей села Підлуби (профіль — історичний); Сербо-Слобідська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів — історико-краєзнавчий музей (профіль — історико-краєзнавчий); Варварівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів — музейна кімната «Берегиня» (профіль — етнографічний); Сербівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів — музейна кімната Природи (профіль — природничий); Ємільчинська опорна школа І-ІІІ ступенів — музейна кімната «Світлиця» (профіль — краєзнавчий).

Чи не найбільшу увагу заслуговують експозиції народного Музею Хліба, що вже понад 30 років плідно діє в місцевій школі старовинного і багатого на історію села Велика Цвіля. Цей унікальний диво-музей став чи не першим, що в свій час з'явився на теренах колишнього Радянського Союзу. Діти-екскурсоводи цього музею були переможцями Всесоюзного зльоту кращих експедиційних загонів СРСР і здобули дві золоті медалі Виставки досягнень народного господарства у Москві.

Ініціатором створення музею Хліба в приміщенні Великоцвілянської середньої школи виступив вчитель фізкультури Микола Романович Жилюк. Протягом двох років він разом з дружиною, директором школи Аллою Іванівною Жилюк, учнями і вчителями школи та просто ентузіастами збирали експонати для музею.

Урочисте відкриття музею відбулося 12 квітня 1985 р. (12 квітня 1943 р. село Велика Цвіля було вщент спалене німецькими окупантами). Експозиція музею включає колекцію національних хлібів усіх 15 республік колишнього СРСР, колекцію жорен, у якій є і звичайні кам'яні, й унікальні, які М. Жилюк привіз від своєї тещі із Сумщини (*вони мають насічки, які лущать зерно і відсіюють висівки*), і механізовані, так звані «німецькі», що виробляли борошно високого ґатунку, які лишилися від колишніх місцевих німецьких колоністів, екзотичні дубові жорна, які виготовляли поліщуки, не маючи потрібного каменю.

Загалом в музеї експонується та зберігається близько чотирьох тисяч експонатів минулого і сучасного. У музеї є діюча триметрова модель вітряка,

яку змайстрував випускник школи С. Логвинюк. Є в музеї і хліб, точніше жито, якому понад 3 тис. років. Його було знайдено в с. Панасівка Миколаївської обл. під час археологічних розкопок. В експозиції є і «космічний» хліб, якому нині вже майже п'ятдесят років. Вага кожного буханця 3,5-4,5 г. В упаковці 10 хлібин, виготовлених 12 листопада 1981 р. Московським науково-дослідним інститутом хлібопекарської промисловості. 17 травня 2018 р. ці музейні експонати (хлібні вироби) та відомості про них включено до Національного реєстру рекордів України і музею вручено почесний сертифікат «Найдавніший хліб космонавтів» [6].

Екскурсії в музеї проводять учні школи. Тут побували тисячі гостей із населених пунктів району, областей України, а також іноземні туристи. За радянської доби музей відвідала делегація генеральних директорів золотодобувних компаній СРСР.

В 1988 р. Міністерством культури Української РСР музею присвоєно почесне звання «народного». В 2008 р. районним відділом культури про цей надзвичайно унікальний заклад освіти, культури та духовності підготовлено і видано кольоровий буклет в якому розміщена розповідь і десятки фотоілюстрацій зображень експонатів музею. Керівник музею на громадських засадах — М.Р. Жилюк, кавалер ордена «Знак Пошани» (1986 р.), за створення цього музею.

Учні закладів загальної середньої освіти району систематично беруть участь в обласних конкурсах юних екскурсоводів-краєзнавців. Першими учасниками-лауреатами в 2009-2010 навчальному році стали учні Миколаївської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів (керівник: В.С.Михальчук), за ними в наступному році були учні Підлубівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів (керівник: Л.М. Ешмуродова).

У подальші роки юні екскурсоводи показували набагато кращий рівень підготовки і отримували дипломи переможців та цінні подарунки, зокрема: 2013-2014 н. р. — учениця Барашівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів (керівник: Л.В. Варварчук), 2014-2015 н. р. — учень Варварівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів (керівник: М.М. Малашук), 2015-2016 н. р. — учениця Кулішівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів (керівник: О.С. Любич).

А жовтень 2016 р. приніс найвищу нагороду учениці 9 класу Сербо-Слобідської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Дар'ї Кузьменко (керівник: Л.А. Грек). Вона показала напрочуд оригінальну презентацію проведення екскурсії шкільним музеєм. Тож за підсумками виставлених членами журі балів дівчина отримала диплом абсолютного переможця та цінний подарунок.

Сьогодні керівники шкільних музейних кімнат мають достатньо роботи, адже на виконання листа Міністерства освіти і науки України від 22.05.2015 р. №1/9-255 «Про перегляд підходів з організації діяльності музеїв історичного профілю» вони продовжують активно проводити відповідні роботи з

подальшого впорядкування експозицій, створення нових стендів, ними розробляються і проводяться нові екскурсії.

Керівники музейних осередків разом з сільськими активістами та учнями старшокласниками організовують дослідницьку діяльність згідно з тематикою музейних осередків, систематично поповнюють їх фонди шляхом проведення експедицій, походів та екскурсій, проводять освітньо-виховну роботу серед учнівської молоді і населення. У процесі пошукової роботи учні, з одного боку пізнають історію рідного краю, традиції населення, з іншого — беруть безпосередню участь у відродженні національно-духовної спадщини українського народу.

Нині впевнено можна стверджувати, що в їх основі сформувалася галузь освітянського краєзнавства. Адже у шкільних музеях історія краю живе не тільки в експонатах, вона використовується у щоденній роботі з дітьми, педагогами, випускниками, гостями, батьками, представниками місцевих громад.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що нині Ємільчинський народний районний краєзнавчий музей — ніби маленька енциклопедія рідного краю, яка сприяє патріотичному та естетичному виховання підростаючого покоління. В останні роки музей та усі музеї і музейні кімнати Ємільчинщини перейшли на новий рівень спілкування з сучасним відвідувачем, поступово поєднуючи освітній процес з виховним та роблячи його більш цікавим і змістовним.

Працівники музейної справи краю, розуміючи, що сучасні музеї є не просто кунсткамери дивовижних рідкостей, а це й зв'язок поколінь та спадкоємність культури. Адже музеї — це також осередок історії і своїм існуванням вони покликані допомагати відвідувачам осмислювати сучасне через минуле, впливати на розум і серце людини. І тому, одним із основних завдань усіх музеїв Ємільчинщини вважають збереження, примноження та експонування національної культурної спадщини, що є елементом культурної самобутності народу Поліського краю.

Література та джерела

1. Гавриленко Н. Музей берегині пісні. — Порадниця. — 2018. — № 10. — 8 серпня. — С. 1.
2. Дворецький В. Голокост на Ємільчинщині. — Народна трибуна. — 2015. — № 4. — 23 січня. — С. 4.
3. ДОТ – Артилерійський напівкапонір (Музей історії військової фортифікації) : [буклет]. — Новоград-Волинський : «НОВОград», 2017.
4. Енциклопедія сучасної України. Т. 9. — Київ : «Наукова думка», 2017. — 712 с. : іл. – С. 407.
5. Ємільчинському району — 90 років : [буклет]. — Новоград-Волинський : «НОВОград», 2018.
6. Ігнатенко О. Нові злети великоцвілян. — Народна трибуна — 2018. — № 20. — 18 травня. — С. 2.

7. Нехай святиться слово — Мати. З досвіду роботи Середівської сільської бібліотеки : [буклет] / Укладач Наталія Вишневська. — Новоград-Волинський : «НОВОград», 2008.
8. Слідами Уварових : [буклет] / підбір матеріалів В. Дворецький. — Новоград-Волинський : «НОВОград», 2019.
9. 1932-1933. Голод. Ємільчинський район. — Новоград-Волинський : «НОВОград», 2008. — 183 с.

— о —

УДК 908

ДЗІСЬ К.В.
(м. Бердичів, Житомирська обл.)

ТАЄМНИЦЯ ІДЕЇ СТВОРЕННЯ МУЗЕЮ ДЖОЗЕФА КОНРАДА-КОЖЕНЬОВСЬКОГО В БЕРДИЧЕВІ

Анотація. *У статті розглядається історія створення музею видатного англійського письменника польського походження Джозефа Конрада-Коженьовського в м. Бердичеві.*

Ключові слова: *Юзеф Теодор Конрад Коженьовський, музей Конрада-Коженьовського у Бердичеві, Здіслав Найдер.*

Виклад основного матеріалу. Юзеф Теодор Конрад Коженьовський — письменник-мариніст, класик англійської літератури польського походження, народжений на «казково розлогій» українській землі. Нетиповий письменник, що відхилявся від стандартів творчості і мислення свого часу, для багатьох залишається невідкритою таємницею і дотепер.

Колись українські письменники Дмитро Павличко та Юрій Щербак визначили три провідні джерела, три культурні сили творчості Джозефа Конрада — українська земля, польський дух і велич англійської мови. На їхню думку, це — письменник, який возвеличив найкращі людські чесноти та митець, який ніколи не стане набутком минувшини.

Зацікавлення біографією кожного митця має в основі два джерела. Перше може випливати з цікавості до особи і долі незвичної особистості, виняткових пережиттів, що вплинули на її творчість. Друге має за мету віднаходження в біографії відомостей, що можуть пролити світло на розуміння творчого доробку.

Допомогти втамувати спрагу такої цікавості до особистості Джозефа Конрада, а разом з тим і розпалити її ще більше, допоможе музей у Бердичеві. Щороку до нього приходять і приїжджають тисячі туристів різного віку, професій і не лише з України. В книзі відвідувачів можна прочитати їх захопливі записи. Лише варто знати українську, російську, польську, англійську, іспанську, навіть японську. Музей став одним з найбільш

відвідуваних місць Бердичева. І завдячує цим місто, перш за все, знаменитому конрадознавцю професору Здіславу Найдеру — людині, про чиє життя теж можна писати книжки. Історик літератури, випускник Варшавського та Оксфордського університетів, письменник, політичний діяч, антикомуністичний дисидент і емігрант, керівник польської редакції Радіо «Вільна Європа», заочно засуджений до смертної кари. А водночас — радник президента та прем'єр-міністра Польщі, член Спілки польських письменників та ПЕН-клубу, професор літератури Опольського університету, викладач Колумбійського та Каліфорнійського університетів — усе це професор Здіслав Мар'ян Найдер. Він став незаперечним авторитетом в галузі дослідження творчості Джозефа Конрада, а його праця «Zyczie Jozepha Conrada-Korzeniowskiego» перекладена англійською в 1981 р. і вважається основною працею з даної тематики.

З 1994 р. Здіслав Найдер як основний знавець творчості Джозефа Конрада та автор його біографії обіймає посаду директора Польського Конрадовського Товариства. Саме він в Ягеллонській бібліотеці м. Кракова віднайшов записник рідного дядька Конрада Тадеуша Бобровського — опікуна малолітнього племінника-сироти, у котрому зазначено дату та місце народження: 3 грудня (21 листопада за старим стилем) 1857 р. в Бердичеві. Через два дні після народження у зв'язку із загрозою життю дитини відбулось хрещення з води у монастирі Босих Кармелітів. Хрестив монах отець Ян Непомуцен Романський, рідний брат Михайла Романського, котрий був родинним лікарем родини Коженьовських та приймав пологи Евеліни Коженьовської — матері Джозефа Конрада.

У Бердичеві найкраще збереглась чудова споруда, пов'язана з життям письменника. Це фортеця Кармелітів, де отримав хрещення майбутній автор «Лорда Джима». Після того, як Україна отримала незалежність, до Бердичева повернулися монахи - кармеліти, які розпочали реконструкцію і ремонт храму. Перед костелом знаходиться прибрамний комплекс, який був частиною оборонних мурів фортеці. Праве зруйноване крило монахи отримали і відбудували першим. Ліве — напівзруйноване — довгий час пустувало.

Протягом багатьох років тривали дискусії, щоб саме тут розмістити музей на честь автора «Серця темряви». Клопоталось в цій справі Польське Конрадовське товариство, підтримуване товариствами Британії та Франції. Кармеліти зобов'язались віддати частину приміщень для створення музею як тільки місцева влада віддасть ліве крило прибрамного корпусу. Ця ініціатива зацікавила прихильників творчості Конрада та владу України і Польщі. Польське Конрадовське товариство почало накопичувати матеріали та експонати для нового музею.

На жаль, попри численні зустрічі та позитивні декларації справа довго час стояла на місці, тому в 2000 р. директор Польського Конрадовського товариства публічно оголосив про відмову від бердичівських планів.

Однак в 2003 р. новообраний бердичівський міський голова оголосив готовність до перемовин в справі музею. І дійсно, завдяки прихильності міської влади вдалося залагодити усі формальності.

3 грудня 2008 р. відбулось відкриття тимчасової експозиції життя і творчості видатного письменника у підземеллях монастирського костелу. У такий спосіб шанувальники творчості класика світової літератури відзначили 151-у річницю від дня його народження. Музей відкрили за ініціативи українських та європейських конрадознавців та за підтримки Міністерств закордонних справ та культури Польщі, Посольства Республіки Польща в Україні та Польського Інституту в Києві.

З нагоди відкриття музею відбувся науковий семінар, у якому взяли участь відомі науковці-літературознавці з Великобританії, України та Польщі. В урочистості взяли участь Посол Республіки Польща в Україні Яцек Ключковскі, колишній Посол Республіки Польща в Україні Єжи Бар, генеральний консул Республіки Польща в Луцьку Томаш Янік, голова Польського Конрадівського Товариства професор Найдер, інші офіційні особи. Бердичівський міський голова Василь Мазур на відкритті музею сказав: «Музей матиме статус міжнародного, про нього знатимуть у всьому світі. Відповідно, дуже багато туристів захочуть його відвідати. Особистість Конрада знана у всьому світі, і має неабияке значення для розвитку дружніх стосунків між Україною, Польщею, Великобританією». Він вручив пану Найдеру картину із зображенням фортеці та двотомник «Бердичівська земля в плині часу».

Тоді ж з'явилась надія, що своє постійне місце музей займе у прибрамному корпусі монастиря Босих Кармелітів після проведення ремонтних робіт. Посол Республіки Польща в Україні Яцек Ключковські так сказав про це: «Вже є відповідна згода Міністерства культури України, і ми працюємо над тим, щоб створити потужний музейний фонд. Треба, щоб було що показати в музеї. Головним сьогодні є завершення ремонту прибрамного корпусу монастиря Босих Кармелітів. Думаю, для цього нам знадобиться близько року. Наприкінці 2009-го, сподіваюся, відбудеться офіційне відкриття приміщення. Туди можна буде запрошувати гостей і здійснювати нормальну музейну діяльність».

І лише 28 червня 2015 р. відбулось довгоочікуване відкриття постійної музейної експозиції Джозефа Конрада-Коженьовського в фортечних мурах монастиря. Це вже третій музей на теренах Бердичівщини (перший був створений ще в 1987 році в селі Терехове, де Джозеф провів своє дитинство).

На території Національного Санктуарію Матері Божої Святого Скапулярію зібралось чимало бердичівлян, гостей міста, а також представники владних структур, серед яких перший заступник міністра культури України Ігор Ліховий, генеральний консул Республіки Польща у Вінниці Кшиштоф Свідерек, генеральний директор Міністерства культури та національної

спадщини Республіки Польща Яцек Ольбрехт, народний депутат України Олександр Ревега, міський голова Василь Мазур, голова райдержадміністрації Едуард Томашевський, делегації з польських міст-побратимів Сєдльцє та Явора.

Дизайн експозиції був створений при допомозі Музею літератури у Варшаві. Її автором стала старший хранитель Ельжбєта Шиманська, автором художньої концепції Адам Орлевіч. Роботи були виконані краківською фірмою «Фабрика декорації». Відвідувачі, що звикли до традиційних експозицій, були вражені бердичівською інтерпретацією. Інтерактивними комп'ютерними стендами, що допомагають безпосередньо самим відвідувачам, віднаходити інформацію про життя і творчість письменника. Та відео проекторами які представляють цитати зі спогадів Дж. Конрада, і переносять до найулюбленішого простору митця, до моря.

У музеї зібрано велику кількість фотографій та архівних матеріалів українською, польською та англійською мовами. Експозиція розділена на кілька частин: дитинство письменника, виїзд до Марселю, рішення стати моряком; морські подорожі; літературна спадщина автора. Є в музейній експозиції ще одна цікава річ — фрагмент корабля «Otago», капітаном якого був Джозеф Конрад.

Матеріали для експозиції надали Музей літератури ім. А. Міцкевича (Варшава), Ягеллонська бібліотека (Краків), Бібліотека Бейнеке Єльського університету, Центральний морський музей (Гданськ), Національний морський музей у Гринвічі (Англія), професор Здислав Найдер (Польща) з власного архіву.

Перед тим, як офіційно відчинити двері нового культурного закладу, поважні гості заходу виголосили промови та подяки організаторам музею, владі міста. Після цього Кшиштоф Свідерек, Яцек Ольбрехт, Ігор Ліховий, Олександр Ревега та Василь Мазур перерізали символічну стрічку і до музею Конрада увійшли перші відвідувачі. Для них провели невелику екскурсію, під час якої прозвучала розповідь про життєвий і творчий шлях письменника, про історію його родини.

В цьому році наш музей відсвяткував п'яту річницю створення. Хоч цей вік ще дуже молодий, але щорічна велика кількість відвідувачів, їх інтерес дожиття та творчості письменника дає впевненість у його майбутньому.

— о —

УДК 908

АСТАПЮК І.М., НЕДАЙБОРЩ Т.А., ПАНЧУК М.В.
(м. Бердичів, Житомирська обл.)

БАЛЬЗАКІВСЬКИМИ МІСЦЯМИ: БЕРДИЧІВСЬКІ ОСВІТЯНИ У ВЕРХІВНЯНСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАКА

Анотація. *Дана стаття містить короткі відомості про дві подорожі Оноре де Бальзака до України, зокрема, перебування письменника у маєтку Ганських у Верхівні, історію кохання між великим романістом та польської графинею і враження бердичівських освітян від поїздки до Верхівнянського Літературно-меморіального музею Оноре де Бальзака. Дослідження присвячене вивченню сторінок життя Оноре до Бальзака, які пов'язані з Житомирщиною.*

Ключові слова: *Оноре де Бальзак, Евеліна Ганська, ювілей, поштовий роман, Бердичів, костел Святої Варвари, музей у Верхівні.*

Мета роботи: розкрити роль України в долі та творчості французького письменника.

Актуальність дослідження визначається затребуваністю вивчення життя і творчості Оноре де Бальзака, необхідністю популяризації його спадщини, де всі твори складають одну яскраву і глибоку книгу, сповнену життя.

Вступ. У минулому році українці відзначили 220-річчя всесвітньо відомого письменника Оноре де Бальзака. Масштабний фестиваль Balzac Fest охопив кілька міст, які відвідав великий француз під час своїх подорожей Україною: Київ, Житомир і Бердичів – та село Верхівня Ружинського району. Його перша поїздка до України почалася 173 роки тому, 5 вересня 1847-го, а 13 вересня великий романіст зустрівся зі своєю Іноземкою – Евеліною Ганською. Знаковий українсько-французький проект «Бальзак-220» став частиною культурного життя країни. До вшанування пам'яті і творчої спадщини видатного письменника долучилася й громадськість Бердичева: краєзнавці, науковці, освітяни і шанувальники мистецтва. Педагогічна спільнота міста реалізувала цикл різноманітних заходів зі святкування ювілею, серед яких – тематичні конкурси та зустрічі, конференції і виставки. Бердичівські освітяни-профспілчани постійно здійснюють подорожі бальзаківськими стежками Житомирщини, мандрівка маршрутом до Верхівнянського Літературно-меморіального музею стала традиційною.

Виклад основного матеріалу. Готуючись до відзначення 220-ї річниці від дня народження великого прозаїка XIX століття, Бердичівська міська профспілка працівників освіти та науки спільно з управлінням освіти і науки виконавчого комітету Бердичівської міської ради (начальник управління —

Світлана Басюк) та за підтримки заступника Бердичівського міського голови **Валентини Адаменко** розробила культурно-мистецьку програму вшанування спадщини знаменитого письменника-реаліста. У рамках проекту на відзначення 220-ї річниці з дня народження Оноре де Бальзака обдаровані освітяни представили творчі роботи на виставці у торгово-розважальному центрі «Галерея Бальзак», яку було відкрито з метою популяризації спадщини класика світової літератури і подальшого зміцнення українсько-французьких відносин та розширення міжнаціонального співробітництва. Експозиція «З любов'ю в серці» вражала різноманіттям технік та креативних ідей, кольорів і відтінків: близько сорока майстерно вишитих картин та ікон, мереживних витинанок і чарівних композицій із бісеру, ажурних виробів із квілінгу та самобутніх ляльок-мотанок, мальовничих вишиванок і рушників підготували 30 учасників — учителі, вихователі і технічні працівники. У навчальних закладах пройшли конкурси малюнків «Бальзак очима бердичівлян». Експозиції творів педагогів — митців-аматорів шкіл міста та юних художників стали окрасою творчого коворкінгу «Феєрія дитячого креативу» у комунальному навчальному закладі «Бердичівська школа-інтернат І-ІІІ ступенів». Наприкінці минулого року профспілкові лідери Бердичева зустрілися на навчальному семінарі «Спільна робота адміністрації та профспілкового комітету Бердичівської міської гуманітарної гімназії № 2 зі створення освітнього середовища нової української школи» у міській гуманітарній гімназії № 2. В арт-просторі навчального закладу творчі педагоги влаштували виставку до 220-ї річниці від дня народження Оноре де Бальзака, подарувавши приємні миті спілкування з мистецтвом і незабутні враження…

Відомо, що Оноре де Бальзак здійснив дві подорожі до України: перша тривала півроку, друга — довше, понад півтора року. Він гостював у маєтку Евеліни Ганської з вересня 1847-го до лютого 1848-го і з вересня 1848-го до кінця квітня 1850-го. 14 березня 1850 р. французький письменник Оноре де Бальзак та польська графиня вінчалися в костелі Святої Варвари в Бердичеві. В Україні, поруч із коханою Евеліною, він міг, нарешті, насолодитися спокоєм та тишею, яких так прагнув для втілення своїх творчих задумів. «Письменник, який ніколи не мав свого помешкання, поневірявся по чужих оселях і жив чужим коштом, мріяв про затишну домівку» [1]. Багато літературних шедеврів народилися саме у Верхівні… «Можна не сумніватися, Бальзак був щасливим тут, тут він писав останні свої твори. В основу його «Селян» лягли враження від українського повстання. Тут Бальзак написав п'єсу «Мачуха», працював над «Депутатом від Арсі», «Мадмуазель де Віссар або Франція за часів Конституції», «Дрібними буржуа», «Жінкою-письменницею» [5].

У середині травня, коли Міжнародна спільнота відзначала 220-у річницю від дня народження великого французького письменника, група голів первинних профспілкових організацій освітніх закладів м. Бердичева, директорів шкіл та їх заступників і краєзнавців міста, очолювана головою

міськкому профспілки працівників освіти і науки **Анжелою Цвєтковою**, завідувачем інформаційно-методичним центром **Наталією Гриченко,** директором Музею історії міста Бердичева **Павлом Скавронським** та заступником голови Житомирської обласної організації Профспілки працівників освіти і науки **Миколою Краським**, здійснила науково-краєзнавчу експедицію до села Верхівня Ружинського району. Бердичівляни ступили на землю, де у маєтку місцевих поміщиків Ганських кілька років проживав відомий французький письменник, визнаний класик світової літератури Оноре де Бальзак. У кінці XVIII — на початку XIX століть французький архітектор Блеріо збудував палац, який знаменитий романіст називав Лувром, де йому сяяла «північна зоря» Евеліна... Про це написав Бальзак «у своєму незавершеному дорожньому нарисі.., коли прибув до Верхівні» [6]. І нині прекрасна споруда вражає високими білими колонами та сонячного кольору фасадом. Бердичівські освітяни побували там, де жив і творив великий француз. *«У трьох кімнатах усі речі оригінальні, ними користувався сам Бальзак або торкався їх»*, — розповіла відвідувачам місцевий екскурсовод **Наталія Кушим**. У кабінеті вони побачили стіл, за яким писав Бальзак, свічники, секретер і крісла... «Є в музеї незвичайна палиця. Переповідають, що майстерністю селян, що її придумали й виготовили спеціально для нього, захоплювався Бальзак. У нього боліли ноги. А з палицею можна було гуляти, спираючись на неї, а потім, розклавши й увіткнувши штир у землю, посидіти, як на стільчику» [6]. Здавалося, що дух письменника витає тут, у маєтку, де він віддавався думкам, мріяв і любив, де провів щасливі та натхненні роки свого життя. Неймовірну і драматичну історію кохання та одруження відомого на весь світ письменника із багатою польською графинею Евеліною Ганською повідала екскурсовод. Історія їх дружби почалася з листування. Вражена талантом літератора Евеліна відправила йому два листи за підписом Іноземка без зворотної адреси, а третій — уже зі своїм справжнім ім'ям. Поштовий роман тривав більше 16-и років… Понад півтора століття тому Бальзак написав Евеліні чотири з половиною сотні листів. Вродлива й розумна жінка любила подорожувати, була знайома з Олександром Пушкіним, досконало володіла кількома європейськими мовами і грала на фортепіано. Вона також прекрасно танцювала й не один раз ставала зіркою балів в Європі, у Санкт-Петербурзі та літературних салонах в Одесі. Евеліна була дружиною заможного польського магната Вацлава Ганського, старшого за неї на 22 роки. Перша зустріч Ганської та Бальзака відбулась у 1833-му році в Швейцарії. Оноре жив коханням до Евеліни, він багато працював — по 15 годин на добу, підтримуючи свої сили величезною кількістю чорної кави… У 1842-му Евеліна овдовіла, проте тривалий час відмовляла Бальзаку у проханні стати його дружиною. У вересні 1847-го року французький письменник уперше побував у Бердичеві проїздом до села Верхівня. Саме тоді Оноре де Бальзак написав слова, які ми нерідко цитуємо: «Україна починається в Бердичеві…».

У листопаді 1847 р. Бальзак писав сестрі: «Я працюю тут, як у Парижі. Я маю розкішний апартамент: салон, кабінет і спальню; кабінет із рожевого штучного мармуру, з каміном, чудовими килимами та зручними меблями, вікна цілком із скла, без олов'яної фольги; краєвид відкривається переді мною на всі боки…» [6]. У 1848-му році хворий письменник знову приїхав до Верхівні, де прожив до березня 1850-го. Лише тоді закохані одружилися, вінчання відбулось у Бердичеві, в костелі Святої Варвари. Щасливий Бальзак писав своєму другові: «Три дні тому я одружився з єдиною жінкою, яку любив, яку люблю ще більше, ніж раніше, і буду любити до самої смерті». Після весілля Евеліна назавжди покинула батьківщину. Коли подружжя приїхало в Париж, Бальзак був уже важко хворий. Його здоров'я дедалі погіршувалось, і шлюб тривав лише п'ять місяців, 18-го серпня 1850-го року письменник помер... Кімнати палацу ще й досі пам'ятають великого прозаїка, про це розповідають фотоекспозиції, які з цікавістю переглянули бердичівляни. Екскурсанти прогулятися парком, оповитим серпанком романтичної історії. Тут багато що нагадує про Бальзака і Ганську: лавка, на якій любив сидіти письменник, альтанка, де проводила час графиня Евеліна, також збережена Бальзаківська криниця. Під впливом побаченого спливали ліричні рядки поезії Валентина Грабовського:

Юнак, котрому п'ятдесят один,
Зі світовим ім'ям. І — Лілія долин.
Що це? Що його вело?
Що керувало ним?
Снігами замело,
Травою заросло, неначе й не було:
Париж і Верхівня, Європа і село…

Старий верхівнянський парк пронизаний духом тогочасної епохи. Бердичівляни зупинилися біля багатовікового каштану. Кажуть, що це дерево — символ міцного кохання, коли потриматися за нього — матимете міцну сім'ю, а неодружені неодмінно знайдуть свою половинку. Побачили й старовинні флігелі, один із них слугував кухнею і був з'єднаний із палацом підземним переходом, яким слуги носили страви до їдальні панського будинку. Такий же був прокладений до каплиці з родинною усипальницею Ганських, а також — до особистої купальні Евеліни. Палац внесений до державного реєстру національного культурного надбання України. Нині тут розмішується Верхівнянська філія Житомирського агротехнічного коледжу. Завдяки ентузіазму й небайдужості директора в палаці створено музей Бальзака. Силами викладачів та студентів коледжу відремонтовані приміщення садиби, впорядковано парк, і маєток виглядає привабливо. «Студентський фольклор дав назви різним куточкам колись розкішного парку, а чи старовинні перекази, та подорожні минають Алею кохання і Алею розлуки, Лавицю Бальзака і Альтанку Евеліни. А ще в парку росте Дерево

Кохання: два стовбури переплелися навічно, тепер їх не роз'єднати. Аналогії з життям Бальзака та Евеліни напрошуються самі собою…» [5].

Юні бердичівляни мають можливість після закінчення 9-го або 11-го класів школи вступити до навчального закладу і здобути професію агронома. У Верхівні живуть приємні та доброзичливі люди, які привітно зустрічають гостей. На згадку про свій візит бердичівські освітяни посадили деревця туї, вирощені на території відділення еколого-натуралістичного напряму Центру позашкільної освіти ім. Олександра Разумкова (директор — **Олена Боровська**, заступник із навчальної частини — **Василь Щукін**, голова профспілкового комітету — **Леонід Красовський**). Бердичівляни запросили верхівнянців завітати до міста чотирьох культур, де Евеліна та Оноре поєднали свої долі у костелі святої Варвари. Нам є що показати, про що розказати і чим здивувати…

Враження від подорожі — неймовірні, Верхівня — дивовижне місце Житомирщини, яке слід побачити на власні очі. Бердичівляни люблять вирушати у мандрівки в край, овіяний славетним іменем Бальзака. У Верхівнянській садибі, унікальній пам'ятці історії, архітектури та садово-паркової культури кінця XVIII — початку XIX ст., побували колективи різних навчальних закладів міста, щоб доторкнутися до атмосфери старовинного маєтку і поринути уявою в минувшину… Радує те, що це — не останній пункт подорожі бальзаківськими місцями. Міськком профспілки працівників освіти планує здійснити екскурсію на Вінничину, де у селі Погребищі у 1801 р. народилась Евеліна Ганська, в дівоцтві Ржевуська — зірка привабливого щастя Оноре де Бальзака [7]. «Починаючи листування з Оноре де Бальзаком, навряд чи вона здогадувалася, чим закінчиться та затія» [3]. Разом вони подорожували Європою (Італія, Бельгія, Німеччина). Деякі дослідження стверджують, що «Бальзак у 1848 році відправився в Париж і через рік повернувся в Україну та приїхав у Погребище» [2; 4].

Перлина Поділля, благословенний Богом край, що заворожує багатством природи, вражає героїчною історією, дивує унікальними археологічними, архітектурними і культурними пам'ятками різних часів та надихає самобутнім фольклором, має десятки музеїв, які увічнюють імена видатних людей, що народилися або проживали на Вінницькій землі.

Література та джерела

1. Власенко І. Музей Бальзака у Верхівні. — 20/08/2018 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.flylog.com.ua/muzej-balzaka-u-verhivni/ (Останнє звернення 13.08.2020 р.).
2. Евеліна Ганська [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://timenote.info/ua/Evelina-Ganska (Останнє звернення 23.08.2020 р.).
3. Евеліна Ганська (Ржевуська): біографічний портрет [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://balzac-museum.com/ganska.html (Останнє звернення 22.08.2020 р.).

4. Эвелина Ганская [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://nado.znate.ru/Эвелина_Ганская (Останнє звернення 23.08.2020 р.).
5. Замки та храми України. Верхівня. Музей Любові або Любов до музеїв [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://castles.com.ua/balzac.html (Останнє звернення 17.08.2020 р.).
6. Кавун О. У Верхівні, де Лувр високий... — 17/08/2002 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.golos.com.ua/article/251829 (Останнє звернення 18.08.2020 р.).
7. Полинцев М. Парижанка з Погребища. — 8/03/2017 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://ukrainaincognita.com/ru/vinnytska-oblast/paryzhanka-z-pogrebyshcha-0 (Останнє звернення 22.08.2020 р.).
8. Українці відзначать 220-річчя Бальзака масштабним фестивалем. — 04/03/2019 [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2653023-ukrainci-vidznacat-220ricca-balzaka-masstabnim-festivalem.html (Останнє звернення 10.08.2020 р.).

— о —

УДК.908+338.48

ДУМСЬКА Т.О.
(м. Збараж Тернопільська обл.)

ПОТЕНЦІАЛ ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОГО ЗАМКУ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ КРАЮ

Анотація. *У роботі на основі комплексного аналізу спеціалізованої літератури з основ туристичної діяльності, а також літератури присвяченої історії краю та архітектурним пам'яткам України, здійснено дослідження туристичного потенціалу Теребовлянського замку. Виділено критерії приваблюючої здатності пам'яток, проаналізовано рівень туристичної привабливості Теребовлянського замку.*

Ключові слова: *культурна спадщина, туристичні ресурси, пам'ятки, туристична привабливість, екскурсійний об'єкт, Теребовлянський замок.*

Виклад основного матеріалу. Тернопільщина — край незрівнянного туристичного потенціалу. На площі 13,8 тис. км², що складає 2,3 % площі України, зосереджено 3680 пам'яток історії та культури, серед них 176 — пам'ятки державного значення, і 390 пам'яток природи [2, с. 9]. Вражають різноманітністю туристичні ресурси регіону. Карстові печери, водоспади, травертинові селі, гори Медобори, Дністровський каньйон, мінеральні води, парки — усе це складові рекреаційних ресурсів Тернопілля. Не менш чисельною є група туристичних ресурсів представлена об'єктами історико-культурного минулого країни — музеями, унікальними пам'ятками історії, археології, архітектури, пам'ятними місцями, пов'язаними з історичними

подіями, життям і діяльністю видатних особистостей, етнографічними об'єктами тощо. В цьому переліку особливе місце належать оборонним спорудам — «найвиразнішим реальним свідкам нашої драматичної минувшини».

В Україні на сьогодні збережено понад 100 замків, 34 з них знаходяться на Тернопіллі [7, с. 80]. Проте, в різні періоди на території області було понад 170 замків і фортець. Від більшості з них залишились лише сліди оборонних валів та ровів, топонімічні назви, археологічні матеріали і місцеві легенди. Згадки про деякі замки дійшли до нас в писемних джерелах. Невелику групу становлять замки, що збереглися до наших днів. Однією з таких пам'яток є Теребовлянський оборонний замок XVII ст.

Теребовля — місто з давніми оборонними традиціями. Перший замок тут виник ще в XI ст. за правління князя Василька Теребовлянського. Він був дерев'яним і обгородженим частоколом. Захищали підступи до князівського замку водні укріплення, а також земляні вали та рови, залишки яких збереглися до наших днів [3, с. 32]. Побудований князем Васильком замок, вірогідно, остаточно був зруйнований ордами хана Батия в 1241 р.

У 1360 р. польський король Казимир Великий на місці княжого замку зводить новий мурований. Внаслідок частих набігів турків і татар на початку XVI ст. Теребовлянський замок був зруйнований і став непридатним для оборони. Виникла гостра необхідність у будівництві нової фортеці.

В 1534 р., за коронного гетьмана Яна Тарнавського, зусиллями кашеляна краківського і теребовлянського старости Андрея Тенчинського в кількамісячний термін, великим коштом замок було реконструйовано.

У 1594 р. Теребовлянським замком, не пошкодивши його, заволодів Северин Наливайко, ватажок козацько-селянського повстання 1594-1596 рр. Він захопив значну здобич і покинув місто.

Протягом 1605-1625 рр. Теребовля і фортеця пережили 15 татарських нападів. Зазнавши значних руйнувань, замок втратив свою оборонну міць. Для забезпечення краю від посягань ворогів виникла потреба в будівництві нової, більш могутньої фортеці.

До будівництва замку в 1631 р. приступив староста Олександр Балабан. На спорудження замку було витрачено 9000 золотих [6, с. 116]. Він мав три вежі, що сполучались високими стінами. Стіни і башти забезпечені бійницями для ведення вогню з гармат і рушниць. В'їзд до фортеці знаходився в східній стіні і мав вигляд арки. Важкодоступна брама була на висоті 3 м поряд, трохи нижче, стояла хвіртка, до якої вели дерев'яні сходи. В'їзд охоронявся східною вежею, частина бійниць якої спрямована сюди.

Незважаючи на сильні укріплення, козаки Б. Хмельницького в 1648 р. здобули замок. У 1650-1652 рр. до замку не раз підступали козаки і татари, але фортеця стояла міцно. Так, 1650 р. вона витримала 10 денну облогу козаків, а в 1651 р. — 9 тижнів облоги. Ще раз під мури Теребовлянського замку

приходили козаки Б. Хмельницького разом із союзними для них російськими військами у 1655 р.

У 1656 р. Теребовлянський замок намагалися здобути опришки, а в 1672 р., після тривалої турецької облоги, він капітулював. У 1675 р. замок опинився в центрі подій польсько-турецької війни: 9 днів турецькі загони Ібрагім-паші тримали його в облозі. У зв'язку з тим, що Теребовлянський замок витримав облогу Ібрагіма-паші, сейм 1676 р. прийняв ухвалу, що зобов'язувала міську владу тримати фортецю у найкращій консервації. Тому незабаром її було капітально реставровано.

Напади турків і татар продовжувались і надалі. 1687 і 1688 роки стали для Теребовлянського замку фатальними. Після повернення Польщею в 1699 р. Кам`янця-Подільського, Теребовлянський замок втратив своє стратегічне значення, в ньому утримували міську і земську канцелярії [1, с. 62]. Сьогодні замок входить до складу Національного Заповідника «Замки Тернопілля».

Серед інших пам'яток міста постає монастирський комплекс оо. кармелітів XVII ст. Він був оточений високим муром з чотирма наріжними вежами і входив до оборонної системи міста [11, с. 15].

До унікальних зразків оборонних культових споруд Поділля належить церква Святого Миколая, що в середмісті. Найдавніша східна частина храму походить з XVI ст. і має бойовий ярус та бійниці [8, с. 300].

Ще один оборонний комплекс знаходиться на південній околиці Теребовлі на мальовничому березі Серету. Підгірянський Святоспаський монастир XVI-XVII ст. один з найзначніших галицько-подільських чернечих осідків [9, с. 126]. Тут у монастирській церкві зберігалася чудотворна ікона Теребовлянської Матері Божої.

Окрасою міста слугує будівля ратуші XVIII-XIX ст., вона двоповерхова виконана в стилі класицизму. На другому ярусі вежі встановлено годинник, що радує городян мелодійним передзвоном [11, с. 14].

У 1924-1928 рр. в Теребовлі за проектом А. Жишко-Богуша споруджують костел Св. Петра і Павла. Це перший на території Польщі храм у стилі старих римських базилік. Особливістю костелу є парадний двір оточений колонадою [15, с. 210].

Для повного розкриття теми місця пам'ятки, в даному випадку Теребовлянського замку, в системі туристичних ресурсів краю необхідно дослідити можливості її використання в туристичній діяльності і визначити рівень її туристичної привабливості.

Перспективи залучення пам'ятки до екскурсій та турів залежить від її типологічної приналежності, змістовності, значимості та збереженості. За типологічними ознаками виділяють об'єкти: історичні, архітектурно-містобудівні, археологічні, природні, мистецькі, документальні (писемні пам'ятки) тощо. Відіграє свою роль і змістовне навантаження об'єкта. За змістом виділяють об'єкти одно- та багатопланові. Перші можна використати

тільки в певній екскурсії, другі — в декількох екскурсіях. При показі багатопланових об'єктів у різних екскурсіях використовується матеріал залежно від теми. Оборонна твердиня в Теребовлі, будучи пам'яткою архітектури, може розглядатись як історичний та архітектурний екскурсійний об'єкт. Він є багатоплановим і може використовуватись в різних за тематичним спрямуванням екскурсіях і турах.

За значенням в екскурсії виділяють об'єкти основні, що служать розкриттю теми, й додаткові, які згадуються побіжно. В якості додаткових об'єктів найчастіше виступають ті, що безпосередньо не стосуються теми, але приваблюють увагу екскурсантів і не можуть бути проігноровані. Один і той самий об'єкт може виступати в одній екскурсії як основний, в іншій — як додатковий, залежно від тематики. Теребовлянський замок, що є носієм історичної епохи та символом міста, виступає тим об'єктом, що приваблює туристів до Теребовлі і претендує на статус основного екскурсійного об'єкта міста.

Безперечно важливим аспектом, що впливає на туристичну привабливість, є стан збереженості об'єкту. За збереженістю об'єкт може бути повністю збереженим, частково збереженим, таким, що зазнав значних переробок або навіть таким, що не зберігся (руїни, умовний план). Чим краще збережена пам'ятка, тим більше існує можливостей для залучення її до прийому туристів. У цьому відношенні Теребовлянський замок має ряд переваг, оскільки він у 1866 р. був реставрованим першим серед історичних пам'яток Східної Галичини. У другій половині 20-х рр. Львівським окружним консерватором були виділені кошти на проведення консерваційних робіт на Теребовлянському замку, їх здійснило Подільське туристично-краєзнавче товариство [3, с. 180]. Певні роботи проводились до святкування 900-річчя міста у 1997 р. З 2008 р. замок ввійшов до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля». Він має три оборонні вежі: південну округлу вежу-пастку, чотирикутну східну вежу та західну шестикутну. Стіни і вежі забезпечені бійницями для ручної зброї та гармат. Загальна довжина мурів становить 107 м, найбільша ширина — 3,8 м. Цей замок є одним з найкраще збережених замків на Тернопіллі.

Для визначення рівня туристичної привабливості об'єкта використовують ряд критеріїв. Пізнавальна цінність, відомість, унікальність, атрактивність, місцезнаходження пам'ятки та навколишнє середовище є тими критеріями, що відображають всі сторони приваблюючої здатності ресурсу [14, с. 177].

При відборі об'єктів для певної екскурсії враховується пізнавальна цінність пам'ятки, тобто обсяг і змістовність матеріалу, що може бути викладена на базі даного об'єкта. Замкове будівництво Теребовлі, що має більш як 900-літню історію, дає можливість пізнати не лише історію окремої споруди та міста, а й розкрити історико-культурні аспекти функціонування

різних держав, до складу яких входила Теребовля. На базі цього об'єкту прослідковуються причинно-наслідкові зв'язки фортифікації Поділля, особливості функціонування державних замків, розкриваються зміни фортифікаційних тенденцій, розвиток замкового будівництва, технології ведення війни та ще багато інших питань.

При визначенні привабливості пам'ятки звертають увагу і на її відомість в межах центру, регіону, країни тощо. Саме від рівня обізнаності населення України та іноземних гостей про ту чи іншу пам'ятку залежить кількість її відвідувачів. Протягом 2019 р. Теребовлянський замок відвідало понад 5000 осіб, серед яких громадяни України, Польщі, Білорусії, Чорногорії та інших країн. Завдяки активній діяльності нашого відділу число відвідувачів Теребовлянського замку щороку зростає. Впорядкування замку та прилеглої території сприяло тому, що чимало туроператорів України включили його в програми своїх турів. Зріс інтерес до замку серед місцевого населення, чимало теребовлянців та гостей міста відвідуючи замок скористалися послугами екскурсовода. Вчителі та викладачі в рамках уроків історії та позакласних виховних заходів приводять учнів на екскурсії Теребовлянським замком.

Для зростання числа відвідувачів, як показує практика інших туристичних об'єктів, необхідним є проведення широкої рекламної кампанії в засобах масової інформації. Варто зауважити, що включення Теребовлянського замку до складу заповідника сприяло зацікавленості пам'яткою засобами масової інформації не лише місцевого рівня, а й національного. Для висвітлення діяльності Теребовлянського відділу заповідника в районній газеті «Воля» створено спеціальну рубрику, статті присвячені Теребовлянському замку регулярно з'являються на сторінках видання Національного заповідника «Замки Тернопілля» «Вісник історії краю» тощо. В наш час ефективним є розміщення інформації про туристичний об'єкт в Інтернет-мережі. Саме з цією метою було створено сторінку Теребовлянського відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля» у мережі Facebook.

На особливу увагу заслуговує питання самореклами, тобто відкритість пам'ятки для огляду, її виразність на тлі міста. Оскільки замок знаходиться на високій горі це сприяє його помітності. Завдяки проведеним роботам з очищення Замкової гори від самосіву та сухостою, Теребовлянський замок став відкритим для огляду, і тепер його можна легко помітити ще на під`їзді до міста з траси Тернопіль-Чернівці. Така візуальна самореклама уже посприяла зростанню числа відвідувачів замку.

Покращення туристичної інфраструктури, виконання реставраційних робіт, облаштування музею — це заходи, що безпосередньо позначаться на кількості відвідувачів замку. Певні кроки на шляху до цієї мети нами уже зроблено. Готуючись до прийому відвідувачів, Теребовлянським відділом було розчищено територію замку та оборонні мури від дерев, кущів і сміття. Також

очищено дві вежі замку — південну округлу і чотирикутну східну, впорядковано входи до них. Крім цього проводились роботи по благоустрою прилеглої території, було встановлено контейнери для сміття, закладено клумби, впорядковано Співоче поле, демонтовано старі та встановлено нові лавочки, пофарбовано сцену, очищено від дикорослих кущів і сухостою 100-літній парк. Для налагодження прийому туристичних груп та індивідуальних відвідувачів замку встановлено вхідні ворота на територію заповідника, впорядковано вхід на Замкову гору, створено інформаційні таблиці про найважливіші події з історії замку, встановлено кіоск з продажу сувенірів та друкованої продукції, організовано екскурсійну діяльність.

Ще одним критерієм привабливості пам'ятки є її унікальність, неповторність характеру об'єкту або події, що з ним пов'язана. Показником незвичайності пам'ятки може слугувати її статус, тобто місце в переліку пам'яток державного чи місцевого значення. Теребовлянський замок належить до пам'яток архітектури державного значення. В системі його формування застосовано, сформований на Поділлі в кінці XVI — першій половині XVII ст., принцип заломлення куртини в поєднанні з бастеями, конструктивною особливістю яких було оптимальне пристосування для ведення оборони, враховуючи рельєф даної місцевості. Що стосується важливих подій, пов'язаних з пам'яткою, то це була оборона Теребовлі 1675 р. Ця подія знайшла своє вираження не лише в тогочасних писемних джерелах, а й численних літературних та мистецьких творах [3, с. 56].

При визначенні ступеня привабливості пам'ятки зважають і на її атрактивність, виразність, здатність приваблювати увагу, наявність цікавих подій та легенд пов'язаних з об'єктом. У випадку Теребовлянського замку таких історій багато. Привертає увагу відвідувачів переказ про систему підземних ходів, в яку можна було потрапити через замкову криницю. Вони зв'язували замок з іншими оборонними спорудами краю. Один з таких таємних ходів пролягав під річкою Гнізною і вів до монастиря оо. Кармелітів. Не менш цікавою є легенда про князівські скарби, заховані у замку [10, с. 19].

Можливість використання пам'ятки в туристичних цілях безпосередньо залежить від її місцезнаходження, тобто віддаленості від обласного центру та наявних шляхів сполучення. Теребовля знаходиться на віддалі 28 км від Тернополя, через місто проходить магістральний автомобільний шлях на Чернівці. Місто перебуває в безпосередній близькості та має шляхи сполучення з такими пам'ятковими місцями як Микулинці, Зарваниця, Бучач, Чортків, Копичинці, Гусятин. Неподалік тягнуться гори Медобори. Ці фактори дозволяють включати Теребовлю і Теребовлянський замок до різних типів туристичних маршрутів (радіальних, кільцевих, лінійних та комбінованих).

Будь-яка пам'ятка сприймається в нерозривній єдності з навколишнім середовищем. Тому серед критеріїв оцінки туристичної привабливості об'єктів культурно-історичної спадщини є збереження історичного ландшафту.

Оскільки Теребовлянський замок знаходиться на Замковій горі, то важливим елементом його сприйняття є стан цієї гори. До 1945 р. вона не мала зелених насаджень і була покрита суцільним трав`яним килимом, який надійно укріплював схили гори. В 50-х рр. XX ст. почалося повсюдне озеленення схилів, що в даному випадку призвело до негативних наслідків. За насадженнями ніхто не доглядав, і схили суцільно поросли дикорослими деревами і чагарниками, а через відсутність сонячного світла зник трав`яний покрив, почалося розмивання ґрунту аж до скельного материка. Подекуди в результаті стікання дощових та талих вод на горі утворились величезні рови. Тому Теребовлянський відділ поставив собі за мету повернути Замковій горі первісний вигляд. Уже очищено від дерев та кущів східний і південний схили гори, вирівняно їх земляний покрив. Частину східного схилу уже засіяно травою, інші ділянки готуються до посіву трави. Продовжуються роботи по очищенню західного схилу від чагарників, сухостою та самосіву.

Розташування Теребовлянського замку на високій горі, відсутність сучасної забудови довколишньої території, збереженість оборонних валів та ровів сприяли збереженню замку в автентичному історичному середовищі. Цей фактор підвищує його культурно-історичну значимість та привабливість, оскільки дає можливість не лише ознайомитись зі зразком замкового будівництва, пізнати історичні обставини спорудження та функціонування замку, з'ясувати його вплив на історію міста і краю, а також сприймати замок в історичному ландшафті без нашарувань сучасності.

Ще одним вважливим аспектом туристичної привабливості пам'ятки та можливості її залучення до прийому туристів є її безпечність для відвідувачів. Зважаючи на це, особлива увага була приділена стану підпірних стінок серпантинної доріжки, що веде від підніжжя гори до замку. Підпірні стіни були зведені ще в 80-х рр. XX ст., вони експлуатувались без належного нагляду і жодного разу не піддавались ремонту. Коріння дерев, дощові води сильно пошкодили підпірні стінки, а в окремих місцях і зовсім їх зруйнували. Тому на сьогоднішній момент Теребовлянським відділом проведено необхідний ремонт та усунуто аварійність більшої частини підпірних стін доріжки і розпочато ремонт мощення серпантинної доріжки.

Зважаючи на усе вище сказане, можна зробити висновок, що Теребовлянський замок посідає важливе місце в системі туристичних ресурсів краю. Він є основним туристичним об'єктом міста і приваблює до Теребовлі численні туристичні групи. Про туристичну привабливість Теребовлянського замку свідчить те, що його включають до 90% програм туристичних маршрутів, котрі пролягають на південь нашої області. Ініціюють відвідування пам'ятки не лише турагенти і туроператори Тернопілля, а й туристичні фірми Києва, Львова, Донецька, Одеси та інших міст України. Традиційним є включення Теребовлянського замку до переліку екскурсійних об'єктів для туристичних груп з Польщі.

Включення Теребовлянського замку до Національного заповідника «Замки Тернопілля» та створення на його базі Теребовлянського відділу дозволило не лише продемонструвати шанобливе державницьке ставлення до національного багатства, а й зберегти для прийдешніх поколінь яскравий об'єкт культурно-історичної спадщини, популяризувати пам'ятку. Теребовлянський замок має усі шанси перетворитися на туристичний і культурно-просвітницький осередок міста та громади.

Література та джерела

1. Бойко В. Замки Тернопілля / В. Бойко, О. Гаврилюк. — Тернопіль : ТОВ «Новий колір», 2009. — 80 с.
2. Земля Тернопільська. Туристичний путівник. — Тернопіль : Джура, 2003. — 368 с.
3. Зінчишин І. Мандрівка по Теребовлі і Теребовлянщині. Історичний нарис-путівник / І. Зінчишин, Л. Городиський. — Львів : Каменяр, 1998. — 320 с.
4. Історія міст і сіл Теребовлянщини. — Тернопіль : Збруч, 1997. — 542 с.
5. Кифяк В.Ф. Організація туризму / В.Ф. Кифяк — Чернівці : Книги-ХХІ, 2008. — 344 с.
6. Ковальчук М. Теребовлянщина XI-XX ст. Влада і суспільство. Особи. Історичні події. Факти / Микола Ковальчук. — Тернопіль : Терно-граф, 2015. — 512 с.
7. Лесик О.М. Замки та монастирі України / О.М. Лесик. — Львів : Світ, 1993. — 176 с.
8. Логвин Г.Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки / Г.Н. Логвин — Київ : Мистецтво, 1968.
9. Мацюк О.Я. Замки і фортеці Західної України / О.Я. Мацюк. — Львів : Центр Європи, 2005. — 192 с.
10. Михно Н. Скарби твого міста: Теребовля / Н. Михно. — Львів : Астролябія, 2011. — 48 с.
11. Обґрунтування історико-культурного заповідника у м. Теребовлі Тернопільської області — Львів : Український регіональний науково-реставраційний інститут «Укрзахідпроектреставрація», 2003. — 22 с.
12. Петранівський В.Л. Туристичне краєзнавство / В.Л. Петранівський, М.Й.Рутинський — Київ : Знання, 2006. — 575 с.
13. Рутинський М.Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження / М.Й. Рутинський. — Київ, 2007. — 432 с.
14. Сокол Т.Г. Основи туристичної діяльності / Т.Г. Сокол. — Київ : Грамота, 2006. — 264 с.
15. Удовік С.Л. Західна Україна. Путівник / С.Л. Удовік. — Київ : Ваклер, 2007. — 288 с.

— о —

УДК 9.72 (47)

МАВДЮК М.Р.
(смт. Вишнівець, Збаразький р-он, Тернопільська область)

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ПАЛАЦ: ІСТОРІЯ, ВІДБУДОВА І МУЗЕЄФІКАЦІЯ

Анотація. *У статті висвітлено історію створення, збереження та використання пам'ятки архітектури національного значення палацово-паркового комплексу XVIII ст. у селищі Вишнівець.*

Ключові слова: *Вишневецький палац, Національний заповідник, експонати, інтер'єри, реставрація.*

Виклад основного матеріалу. Національні історико-архітектурні пам'ятки є частиною світової культурної спадщини і їх збереження — важливе завдання України як цивілізованої держави. Найкращим засобом збереження пам'яток архітектури вбачається музеєфікація як сукупність науково-обґрунтованих заходів щодо приведення об'єктів культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного відвідування.

Однією з таких пам'яток, яка відзначається багатою на події історією та мистецькою цінністю в контексті культурної спадщини краю, є палацово-парковий ансамбль у Вишнівці Збаразького району, Тернопільської області. Вишневецький палац — унікальна пам'ятка архітектури національного значення, серед колись численних архітектурних ансамблів західного регіону України початку XVIII ст., які або були знищені, або зазнали в пізніші часи значних переробок, один з небагатьох, зберіг свою архітектурну завершеність, цілісність своєї композиції та простоту прийомів.

Вишневецький палацовий комплекс був збудований на замовлення князя Михайла Серватія Вишневецького, одного з найбільших магнатів в історії Речі Посполитої [7, с. 154]. Останній представник роду Вишневецьких, Михайло Серватій у 20-30-х роках XVIII ст. побудував палац на місці давнього замчища, зруйнованого турками у 1672 р., перетворивши Вишнівець у свою головну резиденцію [3, с. 194].

Особистість князя, його природні нахили, естетичні смаки, впливи суспільно-політичних ідей були визначальними і разом із даниною моді зумовили головні стилістико-композиційні особливості палацової резиденції. Сьогодні палац залишається одним з кращих втілень архітектурних смаків Франції, перенесених на терени України.

Палац був вільно скомпонований у просторі чотирикутних фортифікацій XVII ст. На сьогоднішній день відомий найдавніший план резиденції в системі бастіонів, датований серединою XVIII ст. На жаль, не можна однозначно вказати архітектора, який брав участь у проектуванні та здійснював нагляд за будівництвом. Р. Афтаназі зробив припущення, що ним міг бути майор королівських військ Якуб Бланже Депре [6].

Головний корпус будинку, з величезною кількістю довгастих вікон, розрізаних на квадратики маленькими скельцями, з пишними під'їздами, справляє величезне враження і красномовно оповідає про минулі смаки й вимоги сурових, стрункіх пропорцій. Видовжений корпус палацової будівлі, акуратно поставлений на великому подвір'ї, однією стороною дивиться в парк, а другою затуляє руїни кармелітського монастиря.

Середня частина замку прикрашена високим фронтоном, у тимпані якого багатим ліпленням, розфарбованим і роззолоченим, зображені військова зброя, труби, прапори й емблеми, серед яких герб Вишневецьких «Корибут» і Радзивилів «Тромби» [2, с. 33].

Всередині маєток вражав пишністю, всюди оксамит і атлас, позолота і бронза, картини і коштовні годинники, китайська і турецька зброя, срібний та порцеляновий посуд, багаті меблі з гербами. Головною парадною залою першого поверху маєтку була дзеркальна зала. Її характерною особливістю було широке застосування дзеркал як в оздобленні дубових настінних панелей, так і окремих предметів. Додатковим декором була позолочена дерев'яна різьба вгорі аркад, які відділяли залу від галереї [4, с. 155].

Найбільшою гордістю власників палацу була величезна бібліотека, що нараховувала тисячі томів, серед яких було чимало стародруків, рідкісних видань, а також оригінали листів королів, царів, магнатів, зібраних з усього світу. Привертала увагу відвідувачів і театральна зала, де ставилися різноманітні вистави, в тому числі і з запрошеними іноземними акторами.

Вишневецька резиденція ні за розкішшю, ні за мистецьким оздобленням та колекційним наповненням не поступалася маєткам світової знаті. Протягом багатьох століть історії Вишневецького палацу численні відвідувачі маєтку з захопленням описували його оздоблення та багаті колекції. Демонстрацією ставлення до власних культурних традицій був інтерес до історії держави, краю, роду, родинних традицій. Тому значну частину колекції живопису Вишневецького палацу, близько 600 з майже 3 тис. полотен, складали портрети представників власного роду та споріднених родів, відомих політиків Речі Посполитої та Європи, зокрема, портрети козацьких гетьманів тощо.

Після смерті князя в 1744 р. маєток переходить до графів Мнішеків, які доповнили палац вишуканими меблями, дорогоцінними люстрами та картинами. На цьому зірковий час Вишневецької резиденції закінчується. Нащадки графів не оцінили надбання своїх предків, вони продають маєток з найціннішими колекціями. Особливо важкий час в історії Вишневецького палацу наступив у середині XIX ст., з того моменту коли він був проданий Анжеєм Мнішком і перейшов у власність до княгині Абамалек. І лише за винятком двох незначних періодів пов'язаних з іменами графа Володимира де Броель Плятера та російського генерала Павла Демидова, тривав він аж до кінця XX ст.

Надзвичайно негативний вплив на збереження предметів мистецтва та самої архітектури палацу мали перша та друга Світові Війни, а також весь період радянської влади на цих теренах. Щоправда, в радянській післявоєнний період його частково відремонтували та розмістили тут різноманітні служби Вишневецького району (який існував у 1940-1962 рр.). Тривалий час палацові приміщення використовувались під будинок культури, ПТУ та бібліотеку.

Здобуття незалежності України благотворно позначається на долі палацового комплексу, в 1993 р. тут проводяться історико-культурні дослідження. Новітній період розквіту Вишневецького маєтку пов'язаний уже з відкриттям тут у 1999 р. філії Державного історико-архітектурного заповідника у м. Збараж, в його стінах почали діяти музейні експозиції, виставки живопису, скульптури. І вже з 2005 р. палацово-парковий комплекс став пам'яткою Національного заповідника «Замки Тернопілля». Головною метою діяльності заповідника є збереження та відновлення історичної культурної спадщини. Тут проводиться виставкова, збиральницька і фондова роботи.

Національний заповідник «Замки Тернопілля» — це потужний осередок історичної пам'яті Тернопільського краю, центр наукового, культурного і громадського життя. Фонди заповідника постійно поповнюються новими цінними матеріалами. Тривають історичні пошуки, вінцем яких буде відтворення архітектурних пам'яток у їх первісному вигляді, а також створення в їхніх приміщеннях цікавих інтер'єрів та експозицій. І вони, у свою чергу, привертатимуть до себе увагу численних туристів з усіх куточків нашої держави й зарубіжних гостей [1, с. 189].

При підготовці програми «Збереження та використання пам'ятки архітектури національного значення палацово-паркового комплексу XVI-XX ст. у селищі Вишнівець» (2005-2011), дирекцією заповідника використано досвід новітніх технологій польської реставраційної фірми «Integer» з міста Вроцлава [1, с. 189].

В 2007 р. будівлі комплексу покинули всі інші господарські організації. Тут тривають ремонтно-відновлювальні роботи. Зібрано численні матеріали, що стосується вигляду палацу в різні періоди його існування. За досить короткий час палац було відновлено у фасадах, впорядковано прилеглу територію, відновлена огорожа. Частково облагороджений парк, на сьогодні збереглися липові насадження кінця XVIII ст. та каштанова алея поч. XIX ст. Крім цього, розпочато роботи по відновленню внутрішнього планування, яке майже повністю змінилося в радянський період.

Вишневецький палац як пам'ятка архітектури — складний комплекс з характерними рисами і особливостями: загальнокультурними, структурними, художньо-декоративними, національними, планувальними та просторовими. Інтер'єри палаців, зокрема Вишневецького, з одного боку відображали сучасний їм стан розвитку матеріальної культури, з іншого — слугували для

самовираження власників, їхнього статусу, матеріальних можливостей, освітнього та культурного рівня. Відновлення інтер'єрів Вишнівецького палацу дозволить не лише розкрити документальний цілісний характер пам'ятки, а й надати їй меморіальні риси, пов'язані з визначними особистостями та важливими подіями національної історії.

У Вишневецькій резиденції було декілька історичних залів, які незважаючи на зміну власників впродовж XVIII ст. — XIX ст., зберігали своє призначення під окремі колекції. Однією з них, як вже зазначалося, була бібліотека. Останній з Вишневецьких, один з головних її фундаторів, князь Михайло Сервацій дуже нею пишався. Бібліотека слугувала інтелектуальною майстернею не лише для власників маєтку, але і для інших зацікавлених осіб.

Сьогодні відтворення інтер'єрів Вишневецької бібліотеки є проблематичним. Не йде мова і про повернення до Вишнівця частково збереженої книгозбірні, зокрема, через вимоги підтримки відповідного кліматконтролю. Найбільш доцільним з урахуванням вищезгаданого, на нашу думку, є сьогодні проведення ремонтних робіт для розміщення постійно діючих експозицій та пересувних виставок.

Напередодні 24-річниці Дня незалежності України у Вишневецькому палаці в приміщенні колишньої бібліотеки відкрита «Зелена вітальня». Тут експонується колекція меблів, портретів з фондів НЗ «Замки Тернопілля», Львівського історичного музею і Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. У збірці представлені 13 од. корпусних меблів: шафи, креденси, бюро, секретери, столики та 9 од. меблів, призначених для сидіння: софа, крісла, стільці.

Меблі були важливими елементами, які творили інтер'єри палаців. Як речові матеріали вони несли складну інформацію про ідеологію та соціальну модель суспільства, побутові традиції та технічні можливості своєї епохи. Тому у відвідувачів музейних закладів завжди є інтерес до пізнання того матеріального та культурного середовища, яке оточувало людину впродовж століть.

У залі, а також у вестибюлі другого поверху палацу експонуються портрети з фондів Львівського історичного музею.

У 2015 р. Національний заповідник «Замки Тернопілля» став переможцем конкурсу, оголошеного посольством США в Україні та було підписано грантову угоду між Національним заповідником «Замки Тернопілля» та посольським фондом США про виділення коштів на реставрацію Дзеркальних галерей в інтер'єрах XVIII ст. Крім цього, було заплановано цілий ряд заходів з ліквідації аварійності південної підпірної стінки з наступним влаштуванням оглядової тераси та декоративної огорожі.

Реставраційний процес тривав протягом більш, ніж двох років. Згідно проведеного тендеру підрядником по виконанню робіт було визначено ПрАТ «Кам'янець-Подільськ-реставрація». Коригування проектно-кошторисних

робіт здійснила майстерня архітектора Ю. Вербовецького. Дані роботи проводилися за фінансової підтримки Міністерства Культури України. Знищена та перепланована дзеркальна зала крок за кроком повернула свою колишню красу.

Відкриття відреставрованої Дзеркальної зали відбулося у 2018 р. Приємно відзначити, що ця єдина на сьогодні в Україні Дзеркальна зала знаходиться саме у Вишнівці.

Вишневецький маєток як один з кращих барокових ансамблів України сьогодні добре відомий шанувальникам історії та старовини і в області, і за її межами.

В палаці розташовані експозиції унікальних старовинних ікон, предметів культового призначення, та стародруків, присвячені збереженню духовних цінностей нашого народу. Ікони другої половини XVIII ст. — початку XIX ст. палацовому комплексу передали громади сіл Бодаки, Решнівки та Лозів. Над реставрацією ікон працював художник-реставратор І категорії станкового темперного та олійного малярства Національного заповідника «Замки Тернопілля» Володимир Магінський.

На базі фонду археологічних знахідок заповідника в 2019 р. в одному із залів Вишневецького палацу розташовали спеціальну експозицію, яка демонструє предмети трипільської культури. Ці розкопки проводилися в селі Бодаки, неподалік від Вишнівця. Там на початку XX століття археологами було виявлено трипільське поселення, що датується приблизно 4 тисячами років до нашої ери. Наразі усі предмети, знайдені в селі, представлені в цій експозиції. Серед найцінніших речей — антропоморфні фігурки, кремінні нуклеуси та знаряддя праці, трипільська кераміка. На даний час археологічні матеріали із розкопок трипільського поселення с. Бодаки Збаразького району є потужним матеріалом для теоретично-прикладного дослідження, яке проводять науковці заповідника.

Сьогодні в межах програми розвитку та відновлення Вишневецького палацу тут продовжують тривати реставраційні роботи, поповнення експозиційних зал. Поступово княжий палац повертає свою славу розкішної резиденції, а разом з тим, з'являється й надія на його відродження. І, хто знає, цілком можливо, що крок за кроком вдасться відновити не лише його оригінальне внутрішнє планування, а й повернути бодай якусь частину багатих колекцій, що сьогодні, без перебільшення, розкидані по всій Європі.

Література та джерела

1. Данилейко В.М. Національний заповідник «Замки Тернопілля» // Збірник праць «Музеї Тернопільщини». Т. 8. — Тернопіль, 2013. — 546 с.
2. Лукомские В. К. и Г. К. Вишневецкий замок. Его история и описание. — Санкт-Петербург, 1912.
3. Ціборовська-Римарович І. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII ст. / І. Ціборовська-Римарович. — Київ: НБУВ, 2006. — 395 с.

4. Шиян Л.М. Інвентар Вишневецького палацу 1761 р. // Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції «Лицар Ордена культури». — Дубно, 2016.— 218 с.
5. Шиян Л. М. Вишневець та князі Корибути-Вишневецькі / Л.М. Шиян. — Тернопіль, 2006.
6. Aftanazy R. Wiszniowec/Aftanazy R.// Dzieje rezydencij na dawnych kresach Rzeczpospolitej. — Wyd.2-e. — Wroclawetc., 1994. — Cz.2 , t.5. — S.520-587.
7. Bartoszewicz J. Wiszniowecki Michal Serwacy // Encyclopedia powszechna.— - Warszawa, 1884. — T. 12. — S. 154-155.

— о —

УДК 908

КРОХМАЛЬНА Т.І.
(м. Збараж, Тернопільської обл.)

ТЕРЕБОВЛЯНСЬКИЙ ЗАМОК — ОСЕРЕДОК ЛІТОПИСНОГО ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Анотація. *У багатій історико-архітектурній спадщині України визначне місце належить пам'яткам оборонної архітектури — фортецям, замкам, оборонним храмам, міським укріпленням. Упродовж багатьох століть роль оборонних споруд була провідною в системі міст і містечок. Без перебільшення можна сказати, що від рівня організації оборони залежала доля всіх поселень.*

Ключові слова: *Теребовлянський замок, фортифікаційні укріплення, башта, бастея, рондель.*

Виклад основного матеріалу. Західне Поділля — багатовіковий форпост Речі Посполитої супроти турецької експансії й татарських навал. Саме тут представлена найщільніша в державі мережа родових оборонних фортець, які стояли на шляху ворожих полчищ й захищали їхніх власників від народного гніву. Загалом, на території Західного Поділля нараховується близько 500 середньовічних фортифікаційних споруд: замків, фортець, оборонних церков. Серед них замки в таких населених пунктах, як Кременець, Теребовля, Бережани, Збараж, Бучач, Підзамочок, Чортків, Скала-Подільська, Золотий Потік, Микулинці, Сидорів тощо.

Саме Теребовлянський замок став осередком літописного Теребовлянського князівства.

Об'єднання Теребовлянського та Звенигородського князівств у XII ст. призвело до утворення Галицького князівства з столицею у Галичі. Відтоді Теребовлянська земля почала відігравати функцію охорони східного кордону Галичини давньоруського, литовського й польського періодів.

Перша документальна згадка про град Теребовля на річці Гнізні міститься в Іпатіївському літописі під 1097 р. У 1211 р. теребовлянський князь Ізяслав Володимирович у запеклій битві з угорськими завойовниками під стінами Теребовлі був розбитий, взятий у полон і невдовзі страчений разом з батьком і братами. А тридцять років по тому, у 1241 р., Теребовля була вщент зруйнована ордою хана Батия [1, с. 9].

Свого часу точилося чимало дискусій стосовно місцезнаходження княжої Теребовлі та оборонного замку. Найповніше обґрунтував це питання дослідник Галичини Лев Чачковський. Спираючись на думку О. Чоловського і на власні спостереження, базовані на паралелях із стародавнім Галичем, розташованим у дуже подібних топографічних умовах, та на аналізі мікротопонімів і окремих археологічних матеріалів, він дійшов висновку: княжа фортеця у Теребовлі стояла на Замковій горі. Дослідження археолога Б. Тимощука підтверджують цю версію і доводять, що Теребовля існує вже близько одинадцяти століть і відноситься до найдавніших українських міст [6, с. 23].

Для більш докладного розташування місця Василькового двору дуже цінною є звістка ревізійного акту з 1632 р. про руїни якогось монастиря чи старовинного замку, розібраного при спорудженні старостинського замку [4, с. 85]. О. Чоловський вважає, що це мала бути пам’ятка українських часів. В княжу добу святині були мурованні, а інші будівлі, включаючи і княжі терми, — тесані з дерева, то можна припустити: усунуте румовище — це залишок княжої двірської церкви [12, с. 5].

Лев Чачковський приблизно окреслив вигляд княжого двору. Церква могла стояти тільки у північній частині замкової площі, бо в середній не було для неї місця, адже будівельна площа була тоді значно меншою. Отже, святиня стояла у північній частині замкової території, край глибокого Перекопу, що відділяє кінець скелястого язика гори. Побудована, як звичайно, від сходу на захід, вона замикала забудовану частину княжого двору так, що був тільки вузький вхід край східного схилу гори та східної коротшої стіни церкви [7, с. 57-59].

Весь двірець був обведений дерев’яним частоколом, уздовж якого стояли помости для воїнів. При східній, коротшій стіні церкви були в'їзні ворота зі звідним мостом. У південній, вужчій частині замку, замикаючи його, стояла дерев'яна сторожова вежа. Вона знаходилася на кам’янистому підвищенні, трохи вище від існуючої в наш час потужної еліпсовидної вежі. Ще дві вежі, напевно, замикали західні і східні кути замку. Великий перекоп з північного боку відокремлював княжий осідок від решти города та зміцнював оборонну міць двору, що був твердинею у твердині. Крім княжого палацу і церкви, на території дитинця уздовж частоколу тулились численні кліті та інші господарські будівлі, в яких було чимало різного добра і жила двірська челядь [6, с. 25].

Захищали підступи до князівського замку вали (їх рештки збереглися до наших днів). Ці вали, типові для України княжих часів, і вони поділяють укріплену місцевість на город та на так зване передгороддя. Перші два вали, висипані за 150 м. від княжого двору, які захищають місто. Простягаються вони півкруглою лінією від західного до східного схилу гори і мають довжину 140 м. [1, с. 23].

Уздовж зовнішнього валу в схилі від сторони міста є вузьке — у вигляді сходинки — місце. На нього спиралися балки частоколу. Між глибоким перекопом поза княжим двором та валами стояли під час облоги «стани» для приміщення залоги города, склади харчів та засоби оборони. На відстані 120 м. від призамкових валів були другі, подвійні вали. Вони замикали передню частину города. Їх виразна дугоподібна форма мала на меті видовжити лінію оборони так, щоб як найбільше воїнів могло одночасно виступити до оборони. Завдяки дугоподібності валів поміж ними утворилося доволі широке місце, де можна було розмістити більше резерву та оборонного знаряддя. Там, де стикаються кінці обох пар валів, були вузькі переходи, що сполучали місця між валами з передгороддям [7, с. 57-59].

Крім земляних, княжа фортеця мала ще й водні укріплення. Потічки Пичинія і Пичивник служили, напевно, для штучного заводнювання місцевості. Про це свідчать їх старі, первісні назви: Пучинія, Пучивник — тобто потічок, призначений для напучування (наводнювання, заливання). Русла обох потічків мають сильний спад. У їх течії досі збереглися залишки гребель, споруджених для затримання води. У випадку облоги замку заслінки в греблях піднімались, і ставкова вода, розливаючись, перешкоджала доступ до нього із заходу і півдня. Урочище, де знаходились греблі, називається Черпало. Воно слугувало, як сталий постій для сторожі при греблях і ставках та було своєрідним висунутим фортом для оборони головної твердині — города [7, с. 58].

Під'їзд до замку починався біля підніжжя східного схилу гори і круто підіймався до її вершини. В наш час від нього залишилась досить широка стежина, місцями до 3 м., яка веде на Замкову гору.

У 1349 р. Галичину захопив польський король Казимир III Великий, який на місці давнього княжого замку зводить нову фортецю. По конфігурації він нагадував княжий, бо був побудований на тому ж місці. З півночі оборону замку посилював перекоп, а також рови і вали, які збереглись з княжих часів.

З утворенням у 1434 р. Руського воєводства Теребовля стала центром повіту, саме там влаштовувались великі ярмарки. Крім пожвавлення економічного життя, це призвело до систематичних набігів татарської кінноти. У 1453 р. поблизу Теребовлі відбулась велика битва, в якій Зіньківський староста Ян Лащ спільно із старостами Меджибожа та Летичова Матеушом і Яном Німцем розбив великий татарський загін. Проте, невдовзі Ян Лащ загинув у бою, а набіги не припинялись. Найбільш спустошливі напади

зафіксовані у 1498, 1508, 1515, 1516 рр. Це призвело до тимчасового занепаду Теребовлі [3, с. 220].

Взявши в полон захисників міста і замку молдавський господар Стефан III Великий наказав стратити їх в Підгайцях.

У 1503 р. татари і турки знову напали на місто. У 1515 р. вдало організував оборону Теребовлі Ян Творовський з Бучача. Наступного року була ще одна кривава сутичка з татарами. Теребовля в цих роках відігравала важливу роль, як осередок протидії турецько-татарським наїздам біля Кучманського шляху.

Внаслідок частих набігів турків і татар на початку XVI ст. Теребовлянський замок був зруйнований і став непридатним для оборони. Виникла гостра необхідність у будівництві нової фортеці. В 1534 р., за коронного гетьмана Яна Тарнавського, зусиллями каштеляна краківського і теребовлянського старости Андрея Тенчинського в кількамісячний термін, великим коштом замок було реконструйовано. На території замку він побудував новий критий гонтою палац, а також відремонтував залишки оборонних стін [2, с.36].

В 1551 р. було проведено інвентаризацію замку. Відповідно до інвентаря в'їзд до замку знаходився з півночі, через браму, яку влаштовано в підніжжі чотирикутної дерев'яної сторожової вежі. Вхід замикали великі подвійні ворота. Піші проходили через хвіртку. Біля в'їзної брами знаходилась кімната воротного, над брамою — кімната писаря. З північної і східної сторони стіни замку були з дуба, а південну і західну сторони замикав кам'яний мур. На території замку була кухня, пекарня, стайня, 11 дерев'яних комор на мурованому фундаменті, інші споруди [12, с. 4].

У 1575 р. ремонтує теребовлянський замок і виводить його з занедбаного стану староста Якуб Претвич, каштелян галицький. На той час фортеця мала сильну військову залогу, якою керував Ян Гульський.

У 1594 р. теребовлянським замком, не пошкодивши його, заволодів Северин Наливайко, ватажок козацько-селянського повстання 1594-1596 рр. він захопив значну здобич і покинув місто [5, с. 72].

Протягом 1605-1629 рр. Теребовля і фортеця пережили 15 татарських нападів. Зазнавши значних руйнувань, замок втратив свою оборонну міць. Для забезпечення краю від посягань ворогів виникла потреба в будівництві нової, більш могутньої фортеці.

Нове піднесення відбулось на початку XVII ст. Відроджувалась економіка у 1631 р. був перебудований і реконструйований теребовлянський замок старостою Олександром Балабаном. Він мав вигляд видовженого п'ятикутника, вершина якого замикалась овальною баштою. З протилежного боку боронили замок дві башти п'ятибічна — від Драганівського вертепу і чотирибічна — від річки Гнізни, що сполучались високими стінами. Стіни і башти мали багато бійниць, збудовані в два яруси, вони були зручні для

ведення вогню з гармат і рушниць. Загальна довжина мурів становила 107 м, найбільша ширина — 3,8 м. на спорудження замку було витрачено 9000 золотих [7, с. 28].

В'їзд до фортеці знаходився в східній стіні і мав вигляд арки. Важкодоступна брама знаходилась на висоті 3м. поряд, трохи нижче, стояла хвіртка, до якої вели дерев'яні сходи, які при потребі забиралися до середини. В'їзд надійно охоронявся східною вежею. Він також міг обстрілюватись з південної вежі і бійниць східної стіни.

Південний кут фортеці замикала найпотужніша і найбільша за розмірами еліпсовидна в плані вежа, її ще називали вежею-пасткою. Вона мала три яруси оборони. До цієї вежі вів арковий в'їзд, замкнутий подвійними воротами, які на час облоги укріплювались додатково. Якщо ворог прорвався через ці ворота, він опинявся у справжній пастці, бо виходу з вежі на основну територію замку не було, а крім того, її фундамент знаходився на 9 метрів нижче замкового подвір'я [10, с. 28].

Уздовж західної оборонної стіни тягнулися муровані господарські приміщення. Західний оборонний мур має приблизно посередині незначне заломлення, викликане конфігурацією гори та прагненням будівничих замку збільшити його територію. В ньому влаштовано дві ніші з жолобами для зливу кип'ятку. Західна п'ятикутна вежа мала три яруси бійниць. Тут теж були ніші для зливу води.

Північна оборонна стіна, заломлена в середній частині під кутом 100°, була найбільш потужною. Вона захищала замок з найбільш уразливої сторони. Висота муру сягає тут близько 18 м. Він мав два яруси оборони.

Східна чотирикутна вежа стояла неподалік від брами й охороняла в'їзд та підступи до замку з півночі і сходу. Вона також мала три яруси оборони. Ця споруда частково використовувалася під житло, і тому два великих вікна-бійниці були заґратовані.

Посередині замкового подвір'я стояв пишний мурований палац. Криниця глибиною 45 метрів дійшла ще від часів Казимирівської твердині (XVI ст.). Підземелля замку використовувалось під в'язницю. Там тримали злочинців та непокірних міщан.

По верху фортечних мурів йшли дерев'яні бланкування, а вздовж мурів — настили для оборонців замку. Покрівлі будівель, які розміщувались під мурами, також служили помостами.

Незважаючи на сильні укріплення, козаки Б. Хмельницького в 1648 р. здобули замок. У 1650 р. фортеця витримала 10 денну облогу козаків, а в 1651 р. — 9 тижнів облоги. Ще раз під мури Теребовлянського замку приходили козаки Б. Хмельницького разом із союзними російськими військами у 1655 р. [9, с. 205].

У 1656 р. теребовлянський замок намагалися здобути опришки, а в 1672 р., після тривалої турецької облоги, він капітулював.

У 1675 р. завдяки дружині коменданта замку Анні Дороті (Софії) Хшановській теребовлянський замок витримав 9-денну облогу турецьких загонів Ібрагіма-паші. Вдячні теребовлянці спорудили відважній жінці пам'ятник, який стоїть за замком.

У зв'язку з тим, що теребовлянський замок витримав облогу Ібрагіма-паші, сейм у 1676 р. прийняв ухвалу, що зобов'язувала міську владу тримати фортецю у найкращій консервації. Тому незабаром фортецю було капітально реставровано.

Напади турків і татар продовжувались і надалі. У 1687-1688 рр. вони стали для Теребовлянського замку фатальними. Після повернення Польщею в 1699 р. Кам'янця-Подільського, теребовлянський замок втрачає своє стратегічне значення, а в 1734 р. замкові гармати вивозять до Кам'янецької фортеці. Теребовлянський замок ще час від часу ремонтували, але тільки для того, щоб утримувати в ньому міську і земську канцелярію.

Безперечно важливим аспектом, що впливає на туристичну привабливість, є стан збереженості об'єкту. Чим краще збережена пам'ятка, тим більше існує можливостей для залучення її до прийому туристів. У цьому відношенні Теребовлянський замок має ряд переваг, оскільки він у 1866 р. був реставрованим першим серед історичних пам'яток Східної Галичини. У другій половині 20-х рр. XX ст. Львівським окружним консерватором були виділені кошти на проведення консерваційних робіт Теребовлянського замку, їх здійснило Подільське туристично-краєзнавче товариство.

Висновки. Включення Теребовлянського замку до Національного заповідника «Замки Тернопілля» та створення на його базі Теребовлянського відділу дозволило не лише продемонструвати шанобливе державницьке ставлення до національного багатства, а й зберегти для прийдешніх поколінь яскравий об'єкт культурно-історичної спадщини, а також популяризувати пам'ятку.

Література та джерела

1. Городиський Л., Зінчишин І. Мандрівка по Теребовлі і Теребовлянщині / Леон Городиський, Ігор Зінчишин — Львів : Каменяр, 1998. — 288 с.
2. Грета І. Теребовля: Шлях через віки: Іст.-краєзнв. нарис. — Львів : Каменяр, 1997.
3. Гуцал, П. Адміністративно- територіальний поділ Тернопільщини в минулому / П. Гуцал // Тернопільська область: адміністративно-територіальний устрій (станом на 1 червня 1997 р.). — Тернопіль., 1997. — 350 с.
4. Дорошенко Д. Нариси історії України. — Львів : Світ, 1991. — 250 с.
5. Ільницький В. Стародавня Теребовля // Теребовлянщина. Історико-краєзнавчий та літературно-мистецький журнал. — Випуск І. Вони прославили рідну землю. — 1999. — Червень. — 120 с.

6. Куликівський А. Краєвиди. Історичні та архітектурні пам'ятки. Пам'ятники // Теребовлянщина. — Історико-краєзнавчий та літературно-мистецький журнал. — Випуск ІІ. — 1999. — Липень. — 30 с.
7. Тимощук Б.А. Исследования в Теребовле, Археологические открития 1986 г — Москва, 1988. — 403 с.
8. Тимощук Б.А.. Дослідження давньоруської Теребовлі // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 1985. — 223 с.
9. Чачковський Л. Княжа Торебовля (досліди у поземеллю). — Рукопис. — 1932 р. — 37 с.
10. Чачковський Л. Княжий город Теребовля // Життя і знання». — 1932. — 353 с.
11. Ягодинська М. Літописний Збараж (Збираж) (за матеріалами археологічних досліджень) / Марина Ягодинська // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля». — 2010. — № 1. — 183 с.
12. Bayger Jan Aleksander. Powiat Trembowelski. Szkis geograficzno-historyczny I etnograficzny. — Lwow, 1899. — 319 s.
13. Czolowski Aleksander. Zamek Trembowelski w 1551 r. — Lwow, Odvitka z ziemi czerwienskiej, 1935. — zeszyt 1. — 4 s.

— о —

УДК 069:378.4(477.43-21)

ПАУР І.В.
(м. Кам'янець-Подільський, Хмельницька обл.)

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Анотація. *У статті проаналізовано створення та основні етапи діяльності Музею історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Висвітлено науково-пошукову, експозиційну, фондову роботу працівників музею у різні періоди його існування. Доведено, що Музей історії є невід'ємною складовою у системі навчально-виховної та наукової роботи навчального закладу. Підкреслено, що головним його завданням стало накопичення, збереження та відтворення в хронологічній послідовності історії університету.*

Ключові слова: *музей, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, завідувач музею, експозиція, фонди.*

Виклад основного матеріалу. Музей історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (далі — Музей історії) є складовою системи навчально-виховної та наукової роботи навчального закладу. Головним його завданням є нагромадження, збереження та

відтворення в хронологічній послідовності історії закладу від часу створення і до сьогодення.

Створенню Музей історії передувало накопичення значної кількості історичних фактів, документів, різноманітних видань, рукописів, фотосвітлин, пов'язаних з його історією, що потребували систематизації та подальшого вивчення. Наприкінці 1960-х рр., відповідно до розпорядження ректора педагогічного інституту доцента І. Іваха, працівники кабінету естетичного виховання (завідувач — доцент, кандидат філософських наук А. Грицюк) започаткували оформлення на четвертому поверсі головного корпусу (вул. Московська, 61) першої експозиції Музею історії. Його було відкрито 24 лютого 1971 р. під час святкування 50-річчя з дня заснування закладу (У радянські часи як дату створення навчального закладу вказували 26 лютого 1921 р., коли колегія Укрголовпрофосу України ухвалила рішення про реорганізацію Інституту теоретичних наук у два самостійні навчальні заклади — Інститут народної освіти та Сільськогосподарський інститут) [9, с. 2]. Екскурсоводами цього дня були призначені ректор доцент І. Івах, старший викладач Є. Великий, проректор доцент В. Тищенко, завідувач кафедри фізичного виховання Т. Кидалова та декан факультету фізичної культури старший викладач В. Жабенко [14, с. 1].

15 лютого 1981 р., напередодні 60-літнього ювілею закладу, рада педінституту підтримала пропозицію ректора, професора А. Копилова, про реконструкцію музею історії інституту та його офіційну реєстрацію. Експозиційну залу було перенесено в окрему аудиторію на третій поверх головного корпусу інституту. Було сформовано громадську раду з п'яти осіб, головою якої (за згодою) обрали викладача кафедри фізкультури Е.Левицького, а керівником музейної кімнати — викладача М. Моцейка. Відкриття нової експозиції музею відбулося 1981 р. [12, с. 4].

Про відкриття Музею історії повідомляли в газеті «Радянська освіта» (травень 1981 р.). У статті «… І літа оживають» йшлося про урочисту церемонію з цієї нагоди, на якій були присутні викладачі, студенти, ветерани, гості з Болгарії, Польщі, Узбекистану, випускники інституту. Присутні висловили слова подяки на адресу тих, хто створював музей, — художника Є.Модного, старшого викладача Е. Левицького, старшого лаборанта Д. Люби [10, с. 289].

У листопаді 2000 р. для оновлення змісту експозиції та якісного оформлення Музею історії університету наказом ректора університету А.Копилова було введено посаду завідувача музею, на яку було призначено колишнього керівника навчального відділу О. Мітіну [3, Арк. 219].

У 2003 р. до 85-річчя з дня заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету музей було реставровано, а його експозицію переоформлено. Відповідно до нової концепції, затвердженої ректором О. Завальнюком, історію закладу відображали дев'ять експозицій:

«Кам'янець-Подільський університет — один із первістків національної вищої школи в Україні» (1918–1920), «Кам'янець-Подільський інститут народної освіти» (1921–1930), «Кам'янець-Подільський інститут соціального виховання» (1930–1933), «Кам'янець-Подільський педагогічний інститут» (1933–1935), «Кам'янець-Подільський учительський інститут» (1939–1948), «Ректорський корпус», «Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут» (1948–1997), «Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет» (1997–2003), «Культурне життя університету», «Спортивне життя», «Кам'янець-Подільський державний університет» (2003–2008), «Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка» (2008) [11, с. 1]. До кожної з експозицій увійшли документи, фотографії з історії університету, наукові праці викладачів, почесні відзнаки навчального закладу. До останньої групи, крім дипломів та грамот, відносимо прапори якими був відзначений навчальний заклад: Пам'ятний прапор Хмельницького обласного комітету КП України за заслуги в розвитку соціалістичної економіки і культури (1967) і перехідний Червоний прапор за перемогу у Всесоюзному соціалістичному змаганні (1981). Розроблені експозиції Музею історії знайомили відвідувачів з викладачами, співробітниками, студентами й аспірантами, а також відомими випускниками навчального закладу.

Упродовж вересня 2013 р. — березня 2015 р. завідувачем Музею історії університету був помічник ректора І. Костюк [2, Арк. 21, 25], а з квітня 2015 р. і до сьогодні — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва Ірина Василівна Паур. У 2017 р. завідувач музею проголосила акцію «Музейний експонат» яка закликає зберегти історію Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка і поповнити фонди фотографіями, альбомами, документами, конспектами, книгами, приладами, речами, що мають відношення до його діяльності. Ідею підтримали ректор, С.Копилов, декани В. Дубінський, В. Лабунець і І. Стасюк, завідувачі кафедр С. Абрамович, Т. Дуткевич, Л. Любінська, Л. Марчук, Л. Онуфрієва, О.Рарицький, І. Рибак і В. Степанков, професори В. Газін, О. Завальнюк (ректор 2003–2012 рр.) і Ю. Хоптяр, доценти А. Задорожнюк, О.Комарніцький, В. Федорчук і В. Шинкарюк.

Одним із заходів до відзначення 100-річчя університету, з ініціативи ректора С. Копилова, стало оновлення експозиції Музею історії. Сучасні стенди: «Кам'янець-Подільський державний український університет» (1918–1920), «Кам'янець-Подільський інститут народної освіти» (1921–1930), «Кам'янець-Подільський інститут соціального виховання» (1930–1933), «Кам'янець-Подільський педагогічний інститут» (1933–1935), «Кам'янець-Подільський учительський інститут» (1939–1948), «Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут» (1948–1997), «Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет» (1997–2003), «Кам'янець-Подільський

державний університет» (2003–2008), «Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка» (2008–2018) «Культурне життя університету», «Спортивне життя», «Ректорський корпус» та експонати відображають історію навчального закладу як одного з провідних освітніх, наукових та культурних закладів Західної України. Ректор повсякчас сприяє поповненню фондів музею науковими виданнями з історії університету, архівними документами (студентська картка 1925 р.), нагородами, раритетними речами. Зокрема, Сергій Анатолійович подарував Музею історії поштову листівку, видану на початку ХХ ст. кам'янецьким видавцем Г. Шпізманом, з видом Технічного училища (нині — головний корпус Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка по вул. Огієнка, 61).

Завдяки ініціативі ректора, завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних дисциплін та правознавчих дисциплін І. Рибак передав до музею стіл професора І. Винокура. Під час реорганізації кабінету технічних засобів навчання до музею були передані цікаві екземпляри засобів навчання радянської техніки, що поповнили фонд речових пам'яток. С. Копилов передав до музею намальовану на початку 1970-х рр. студентами історичного факультету карту «Політична карта Європи напередодні Другої світової війни», яку використовував на лекціях з «Новітньої історії країн Європи та Америки» ректор (1977–2001) А.»Копилов.

Вагомий внесок у справу поповнення фондів зробили керівники факультетів В. Дубінський, декан історичного факультету, передав до музею навчальний посібник «Російська імперія: поліетнічність, територіальне розширення, занепад та розпад» (2017) і речі професора І. Рибака (барсетку, годинник, окуляри, ручку); В. Лабунець, декан педагогічного факультету, — відеокасети та фотоальбоми; І. Стасюк, декан факультету фізичної культури, — оригінальні медалі, почесні грамоти спортсменів, спортивний інвентар (тенісний та чоловічий гандбольний м'яч), залікові книжки, атестати про середню освіту, медичну довідку, копію трудової книжки студента факультету, а також речі заслужених тренерів України В. Ліщука та О.Шишкіна, екзаменаційні відомості зимової та літньої сесій 1974-1975 навчального року, у списках студентів яких є ім'я декана факультету фізичної культури (2002–2016) М. Солопчука.

Доцент кафедри історії України А. Задорожнюк передав у фонди Музею історії університету цінні експонати — лекції краєзнавця, приват-доцента кафедри історії і мистецтвознавства Кам'янець-Подільського державного українського університету Юхима Сіцінського. Одна з них має назву «Наукове життя в Кам'янці за останні десятиліття (1914–1924)», інша присвячена історії Поділля. Юхим Йосипович у передмові до останньої (прочитана ним у вівторок 4 березня 1919 р. о 8.45 вечора) підкреслив важливе значення музейних зібрань [15, Арк. 1]. Ці ідеї він втілював й на практиці, оскільки очолював створений в університеті кабінет (музей) мистецтва. Його фонди

(картини, портрети, народні килими, інші твори мистецтва, церковні речі, монети тощо) постійно поповнювалися. У 1920 р. вони нараховували 3274 експонати, які слугували чудовим автентичним матеріалом для вивчення різних питань історії вітчизняної і світової культур. На жаль, у 1922 р. з конфіскацією церковних та інших цінностей для допомоги голодуючим Поволжя кабінет-музей, у якому зберігалися, зокрема, золоті й срібні вироби, ліквідували [8, с. 233].

22 жовтня 2018 р. у день святкування краща гандболістка світу XX ст. Зінаїда Турчина з гравцями знаменитого київського «Спартака» Г. Захаровою та Л. Бобрусь, які навчалися в нашому закладі, передали у фонди музею унікальні речі, серед яких — спортивний костюм Ігоря Турчина, в якому він тренував збірну.

У переддень 100-річчя з фонду рідкісних видань бібліотеки університету, на тимчасове експонування, у фонди Музею було передано лекції викладачів Аленича О. «Про місяць», Бачинського С.В. «Народна школа во Франції», Гаморака Н. «Анатомія рослин», Огієнка І. «Руно орошенноє св. Димитрія Ростовського», «Огляд навчання фізико-математичного факультету на осінній семестр академічного року 1920/21», газета «Свято Поділля», що стали окрасою експозиції «Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921)».

Також, у межах урочистих заходів, з нагоди ювілею у Музеї історії з 19 жовтня 2018 р. по 04 лютого 2019 р. експонувалися унікальні печатки 1918 р., зокрема — печатка Кам'янець-Подільського державного українського університету та перша печатка бібліотеки з фондів Музею історичних та культурних реліквій родини Шереметьєвих (м. Київ).

На сьогодні Музей історії складається з основного та науково-допоміжного фондів. До першого увійшли писемні джерела, зокрема архівні документи, меморіальні предмети, фотоматеріали, предмети медальєрики, нумізматики, фалеристики, твори мистецтва, речові пам'ятки. Найчисельнішою є група писемних джерел: рукописи наукових робіт, друковані наукові праці професорів, доцентів, учених — випускників університету, довідкова література з історії Кам'янець-Подільського університету, вітальні адреси та телеграми, листи, комплекти газет «Радянський студент» (1972–1990), «Студентський меридіан» (1991–2013).

Архівний фонд музею формують автобіографії, свідоцтва та атестати про отримання освіти, дипломи про присудження наукових ступенів і звань, трудові книжки окремих викладачів, залікові книжки студентів, документи з особових справ викладачів і студентів, наукових товариств, що існували в університеті, матеріали службової та громадської діяльності науково-педагогічних працівників.

У Музеї історії університету зберігаються документи й речі, що належали або пов'язані з життям і діяльністю його видатних особистостей:

ректорів — І. Зеленюка, І. Іваха, А. Копилова, О. Завальнюка; деканів — П.Родіна, В. Тищенка, А. Хоптяра, В. Дубінського; завідувачів кафедр — Н.Литовченко, М. Петрова, В. Шинкарюка, С. Абрамовича, Т. Дудкевич, Л.Марчук, Л. Любінської; професорів — І. Винокура, Л. Коваленка, Л.Балашова, В. Газіна, З. Яропуда; заслужених тренерів України — В. Ліщука, О. Шишкіна.

Значну частину музейного фонду становлять фотодокументи (близько 3,5 тис. світлин), що висвітлюють історію Кам'янець-Подільського університету з дня заснування і до сьогодні. До окремої групи можна віднести альбоми випускників факультетів фізичної культури, історико-філологічного, фізико-математичного, педагогічного кінця 1960-х — початку 1990-х рр.

У Музеї історії зберігаються цікаві речові експонати і прилади, які використовувалися у навчальному процесі в другій половині ХХ ст. (проектор, діапроектор, діапозитиви, патефон, телефон, фотоапарат «Зеніт», вимірювач тиску, вимірювач життєвої ємкості легень), професорський стіл початку ХХ ст. і стілець другої половини 1950-х рр.

Серед експонатів Музею — урядові нагороди та відзнаки університету: медалі та нагородні дошки за участь у міжнародних виставках «Інноватика в освіті України» (2010), «Інноватика в сучасній освіті» (2011), «Сучасні навчальні заклади» (2011), «Сучасні заклади освіти» (2012, 2014, 2015, 2017), «Лідер сучасної освіти» (2012), дипломи, грамоти та ін. Факультет фізичної культури щороку поповнює фонди музею спортивними кубками та медалями. У музеї експонуються спортивні кубки, отримані командами або спортсменами цього факультету упродовж 1957–2018 рр.

Подарунки до ювілеїв поповнили фонди Музею творами мистецтва. Ректор Київського національного університету ім. Т. Шевченка академік В. Скопенко разом із деканом філологічного факультету М. Наєнком подарували у день презентації Кам'янець-Подільського педагогічного університету (1997) картину із зображенням головного «червоного» корпусу свого закладу. Колишній завідувач кафедри філософських дисциплін І. Юришинець на 85-річчя закладу подарував картину «Весна на Дністрі. Хотинська фортеця» (2003). У музеї експонуються твори декоративно-прикладного мистецтва: керамічні вази з вітальними карбуваннями на честь 60-річчя педагогічного інституту від учительського інституту м. Силістри (Болгарія) та освітян Хмельниччини (1981), 85-річчя державного університету — від управління СБУ в Хмельницькій області (2003), 90-річчя національного університету — від бурмістра м. Санока (Польща, 2008).

Окрасою музею стали роботи випускників кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва, зокрема С. Пекний розробив дизайн-проект експозицій музею, вітражі на вікна виготовив Р. Дмитрук, портрет Івана Огієнка в образі Митрополита Іларіона намалювала О. Шпак. Студентки педагогічного факультету Д. Корній і

Н.Банар під час фахової музейної практики розробили дизайн-проект стенду «Університет пишається своїми героями», буклет «Музеї Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка», листівку «Музейний експонат».

Отже, Музей історії університету є важливим науковим та культурним осередком Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, тут щорічно проводиться майже триста групових та індивідуальних екскурсій для студентів та гостей університету, сотні консультацій для науковців, які досліджують історію закладу. Музей є базою практики для студентів художніх спеціальності. У ньому проводяться різноманітні заходи виховного характеру, що сприяють популяризації наукових, культурних, спортивних досягнень викладачів і студентів університету та його кращих традицій.

Література та джерела

1. Архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (далі – АКПНУ). Ф. 10. Оп. 28-А. Спр. 347: Левицкий Едуард Людвигович. Автобиография. Арк. 3.
2. АКПНУ. Ф. 10. Оп. 28-ос. Спр. 56: Костюк Ігор Олександрович (помічник ректора). Арк. 21–25.
3. АКПНУ. Ф. 10. Оп. 3-ос. Спр. 114: Мітіна Олександра Петрівна. Арк. 219.
4. Алєщенко М.І. Роль музею в житті Подільського державного аграрно-технічного університету. *Музейна справа на Поділлі:* історія та сучасність : зб.наук.пр. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф., 15 травня 2015 р. (м. Кам'янець-Подільський). Кам'янець-Подільський : ПП "Медобори-2006", 2015. С. 57–60.
5. Архів науково-методичного відділу Хмельницького обласного краєзнавчого музею (далі – АНМВ ХОКМ). Музей истории Каменец-Подольского педагогического института им. Затонского. Паспорт. 1988. 6 арк.
6. АНМВ ХОКМ. Уніфікований паспорт музею історії педінституту / укладач С.А. Якубова. 1996. № 220. 2 арк.
7. Григоренко О., Чупира В. Музей історії Хмельницького національного університету. *120-річниця заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф.* 18 червня 2010 р. (м. Кам'янець-Подільський) / від. ред. Л.П. Станіславська. Кам'янець-Подільський : ПП "Медобори-2006", 2010. С. 161–167.
8. Завальнюк О.М. Камя'нець-Подільський університет як осередок утвердження української культури і духовності в добу національного відродження (1918–1920 рр.). Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність: зб. наук. пр. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 15 травня 2015 р. / [редкол.: В.С. Травінський

(голова), Л.В. Баженов, О.М. Завальнюк та ін.]. Камянець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2015. С. 230-234.
9. Іов І. Червона стрічка золотого ювілею (Репортаж з музею інституту). *Радянський студент*. 1971. № 4-5. 25 лютого (четвер). С. 2.
10. Солопчук М. Едуард Людвігович Левицький. *Кам'янець-Подільський державний університет в особах* / за заг. редакцією О. Завальнюка. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. Т. 1. С. 287–292.
11. Фонди Музею історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (далі – ФМІ КПНУ). Мітіна О.П. Інформація про музей історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. 2012. 3 с.
12. ФМІ КПНУ. Музей истории института. Информация Каменец-Подольского педагогического института им. В.П. Затонского о работе музеев института. Рукопис. 14 с.
13. ФМІ КПНУ. Музей історії педагогічного інституту імені В. Затонського. Паспорт музейної кімнати / укладач М.А. Моцейко. 4 с.
14. ФМІ КПНУ. План святкування 50-річчя педагогічного інституту ім. В.П. Затонського. 50. Матеріали ювілею Кам'янець-Подільського державного педінституту ім. В.П. Затонського. 1971. С. 1–8.
15. ФМІ КПНУ. Сіцінський Ю. Історія Поділля. 1919. 16 арк. (Рукопис).
16. ФМІ КПНУ. Уніфікований паспорт музею Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / укладач О.П. Мітіна. 2010. 6 с.

— о —

УДК [069:908:746.3](477.42-25)(045)Н.40

НЕВЕСЬКА В.І.
(м. Житомир)

ВИШИВАНІ РУШНИКИ З ФОНДІВ ЖИТОМИРСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Анотація. *На соснові фондової колекції рушників краєзнавчого музею, спираючись на літературні джерела науковців-дослідників даної теми, спроба проаналізувати, класифікувати, охарактеризувати фондові надходження рушників, що побутували на території Житомирщини з кінця XIX до 40-х років XX ст.*

Ключові слова: *колекції краєзнавчого музею, вишивані рушники, сюжетна композиція, орнаментальна будова, кольорова гама, символіка, побут.*

Виклад основного матеріалу. Зібрана колекція — основа кожного музейного закладу. Від кількості одиниць збереження, наскільки чітко вона

впорядкована та атрибутована, залежить успіх всіх видів музейної роботи. Музейне збереження та каталогізація речового матеріалу передбачає детальне вивчення цих культурних комплексів.

Колекція тканин Житомирського краєзнавчого музею почала формуватися в кінці XIX — початку XX ст. зусиллями В. Кравченка [5], його учнів Н. Дмитрука, К. Черв´яка [12, с. 5] та ін.

Колекцію рушників фондів Житомирського краєзнавчого музею можна розподілити за: географічним надходженням, часом, призначенням, матеріалом, технікою, мотивом, складністю оздоблення, національною належністю. За технікою: ткані, вишиті, аплікаційні, трафаретні, вибійні. За призначенням поділяються на: інтер´єрні, набожники, весільні, подарункові, кілкові, сюжетні та ін. (класифікація автора згідно фондового збереження музею).

Кольорова гама більшості рушників до 40-х рр. XX ст. червоно-чорна з дуже незначним вкрапленням синього, жовтого, ще рідше зеленого.

Значимість рушників, їх цінність визначається не тільки часом, матеріалом, технікою, а й мотивами та сюжетами орнаментації.

Вишивані рушники тісно пов´язані із способом життя, навколишнім середовищем, господарською діяльністю, світоглядом, віруваннями, економічним достатком народу.

Увагою та застосуванням в побуті з рушником може зрівнятися тільки хустка. Можливо, в далекому минулому, вони були одним предметом, але по-різному використовувались і рушникоподібну намітку замінила хустка-квадрат, яка була зручніша для повсякдення.

Завдяки давній стійкій традиції обрядового і декоративного використання, рушник стає найбільш поширеним витвором народної декоративної творчості, невід´ємним атрибутом календарної та родинної обрядовості.

Майже всі рушники кінця XIX ст. мають орнаментально-композиційну будову, що складається з трьох частин, об´єднаних однією темою. Це колишнє трьохярусне дерево, де крона — небесна сфера, стовбур — людське життя на землі, коріння — потойбічний «той світ». Це все трансформувалося в трьохвимірні, трьохрядові композиції, де домінуючою є центральна частина (Т-1553, Т-3902 фондів музею).

Рослинний трьохрядовий узор таких рушників дещо переплутаний, нереальний, квіти не точні, серед них багато пуп´янків. Середня частина часто містить дубове листя, хміль, рідше калина. Нижній ряд — перевернутий узор — коріння дерева, потойбічний світ, світ предків, який передається дуже умовно, в силу тлумачних уявлень про нього. Ритуал з перевертанням предметів у поховальній обрядовості відомий у багатьох слов´янських народів. Перевертають стільці, стакани, ложки, аби небіжчики не повернулись (Т-195, Т-682 з фондів музею).

Часто рослинні узори верхньої чи середньої частини заміняють вінки, птахи, півні. Птахи завжди вишиті в профіль.

Фрагментарно представлені фігури з піднятими руками-гілками. Фонди Житомирського краєзнавчого музею також зберігають рушники, де верхня частина — це цілісна, дещо геометризована жіноча постать з піднятими руками, в яких вона тримає «сонце» (Т-1993, Т-1997 з фондів музею).

Дослідники Дж. Фрезер [11, с. 24], Б. Рибаков [7, с. 290], В. Топорков [8, с. 122] в своїх працях обумовлюють зв´язок дерева з жіночим образом, стверджуючи поширення такого образу по всій Європі та Світу.

Тричастинні композиції розділені між собою зигзагоподібними, прямими, ромбовидними горизонтальними лініями, що є знаками землі, води, вогню. Лінії відмежовування узорів залишились навіть тоді, коли основні мотиви дерева були замінені яскравим квітковим узором [6, с. 181].

Трьохвимірний узор рушників сакральний [2, с. 3]: «Земля на трьох китах», «Коляда на трьох ногах», три рази читають молитву «Отче наш».

Пізніші трьохскладові композиції вишивок (з 30-х рр. XX ст.) — це простий стрічковий (лінійний) орнамент, що повторюється (Т-1924).

Давні майстри вишивали на рушниках те, що для них найдорожче, найсуттєвіше, «сердечне», «душу в узор вкладали».

Значення форми серця в орнаменті чітко виражено в «сердечній лірици»:

А вже третій вечір,
Як дівчину бачив,
Хожу біля хати —
Її не видати,
Вийди дівчино,
Вийди рибчино,
Вийди серденя,
Утіхо моя… (V фз-322 фонди ЖКМ).
Не так на траву,
Як на русую косу,
Серце – парубче
Віночок не доношу (Архів авт.).

Важлива роль в рушнику віддана симетрії. Рушник двобічний, або променевий (як крила метелика). Симетрія в рушнику була головною, важливішою за граматику. Якщо були букви, то все одно, щоб було рівно, симетрично, тобто гарно. Іноді букву для цього «не довишивали», чи «прибавляли», ламаючи текст (Т-2337, Т-3991 з фондів музею).

Спираючись на зразки колекції фондів Житомирського краєзнавчого музею, виділяємо сюжетні мотиви вишиваних рушників. Сюжетна вишивка запрограмована на глядача, на його враження і майже не має оберегового значення. Орнаментацію сюжетних мотивів фондів музею можна класифікувати таким чином:

1. Від народної пісні з текстовим доповненням (Т-4463 з фондів музею);
2. Поширений образ Наталки-Полтавки з особистими побажаннями;
3. Сюжети народних та авторських казок, приказок, побажань, повчань (Т1582, Т-3991 з фондів музею);
4. Натуралістичне відображення ідеалістичних картинок побуту — гарна нова хата, біля якої корова, гуси, в господарстві лад та достаток, мрії про жіноче щастя.
5. Антропоморфні орнаменти сюжетів в основному були любовного характеру (Т-3902 з фондів музею).

Сюжетні рушники — це композиції, що придумав майстер. Навіть коли це узори з відомих казок, наприклад «Лисиця й журавель» І. Франка [10, с. 12], то птаха і звіра розмістив на полотні автор як йому підказала його уява (Т-1582 з фондів музею). Сюжетні рушники, здебільшого «літні» — це буяння та цвітіння природи, людські постаті в літньому одязі. В малюнку вишивки відсутня симетрія, іноді навіть центральна фігура розміщена збоку. (Т-3559 з фондів ЖКМ).

В міському і містечковому середовищі середня частина трьохярусних рушників почала заповнюватися натуралістичними квітами — трояндами, тюльпанами, гвоздиками. Частково це були квіти з мильних упаковок купців Брокара, Ролле [3, с. 17], частково з альбомів, що їх розповсюджували земства, а ще це було нове «віяння», потреба часу. В фондах музею це відображено рушниками: Т-198, Т-2787, Т-2671.

Подальший розквіт сюжетно-текстової вишивки припадає на часи НЕПу (Нова економічна політика 1922-1926 рр.). Головною сферою діяльності «непменів» була роздрібна торгівля в дрібних ларьках-магазинчиках, де разом з недорогими речами торгували штампованими узорами.

Свій вплив зробили і «лікбези» (ліквідація неписемності), коли жінки, що навчились читати і писати хотіли закарбувати «науку» в текстах вишивок. Більшість таких рушників побутувало в містечках та містах, де було більше письменного населення. Іноді узори мали «дзеркальні» тексти, що говорить про не дуже освічених вишивальниць (Т-679, Т-2737 з фондів музею).

Пізніше інтерес до сюжетної вишивки підтримувався завдяки друкованим виданням, в яких подавали розроблені сюжети на паперовій канві. Це журнали «Радянська жінка» [4]. Тексти в основному в цих виданнях подаються російською мовою. Сюжетні рушники рідко використовуються як набожники, майже не використовуються для обгортання хліба, накривання Великодніх кошиків, не використовуються в поховальній обрядовості [3, с. 17].

Сюжетні мотиви не статичні. Вони, як і кожне явище народної культури, змінюються, реформуються, збагачуються, реагують на віяння потреб і часу.

Рушник, як і сорочка, писанка, і зараз виступає у найвищому статусі — він символ українського народу.

Література та джерела

1. Архів автора.
2. Босий О. Знакове письмо. — Кіровоград, 1992.
3. Буряк О. Орнаментальні мотиви Полісся. Стаття з матеріалів конференції. — Київ:1999.
4. Додатки журналів «Радянська жінка». 1946 р.
5. Кравченко В. Етнографічні матеріали, зібрані В. Кравченком на Волині. ч. І. 1920.
6. Кітова С. Полотняний літопис України. — Київ : Брама, 2003.
7. Рыбаков Б. Язычество древних словян. — Москва : 1981.
8. Топорков В.П. Світове дерево. — Київ : Всесвіт, 1977.
9. Фонди Житомирського обласного краєзнавчого музею.
10. Франко І. Вибрані твори. — Київ : Молодь, 1965.
11. Фрезер Дж. Золотая ветвь. — Москва : 1980.
12. Черв´як К. Килимарство на Коростенщині. Краєзнавство. — Житомир, 1926.

— о —

УДК 379.851/930.2

ГАНУСЕВИЧ Н.З.
(м.Збараж, Тернопільська обл.)

МИКУЛИНЕЦЬКИЙ ЗАМОК, ВАРІАНТИ МУЗЕЄФІКАЦІЇ ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ XVII ст.

Анотація. *В даній роботі автор розглядає особливості пристосування Микулинецького замку, а також потреби охорони такого об'єкту від подальшого руйнування. Описуються варіанти музеєфікації, які економічно вигідні і краще висвітлюють історію пам'ятки та сприяють відродженню народних традицій у нашому краї.*

Ключові слова: містечко, замок, фортеця, музеєфікація, фортифікація, пивоваріння, бастеї.

Виклад основного матеріалу. З кінця XVI ст. на Тернопільщині в силу історичних потреб будується міцна фортеця, яка стала ще одним форпостом Західного Поділля. В цей час підвищується роль поселення в обороні навколишніх теренів від постійних нападів кримських татар. У 1550-х р. його тодішня власниця Анна Йорданова з роду Сенявських на місці старого дерев'яного замку заклала нову потужну фортецю**,** якій судилося перегородити з України сумнозвісний Чорний шлях, яким впродовж віків гнали бранців татари в неволю. [6, с. 12]. Замок знаходиться на вершині пагорба, на північ від містечка у вигині річки Серет, оточений з трьох боків її водами**.** В 1637 р. купив Микулинецький замок Станіслав Конєцпольский,

який перебудував раніше існуючое укріплення, а саме була замурована первісна південна в'їзна брама і створені натомість західна і східна. Як матеріал для будівництва використовувався червоний камінь-пісковик теребовлянських родовищ. В плані замок має форму чотирикутника. На трьох його кутах височать круглі трьохярусні бастеї з бійницями для гармат. Низькі наріжні башти з артилерійськими стрільницями це один з варіантів використання італійської фортифікаційної системи українськими будівничими [1, с. 128]. Із західної сторони, де оборонні стіни додатково захищені глибоким ровом, до замку вела брама зі звідним мостом [10, с. 85]. Ще один вхід був зі сходу, де збереглись фрагменти білокам'яної ростовки аркового обрамлення у стилістиці пізнього ренесансу [2, с. 66]. У стінах є отвори бійниць для ручної зброї. В середині фортеці, навколо просторого подвір'я були житлові будівлі, а під ними льохи і підвали.

Пам'ятка, яку ми розглядаємо, у свій час була збудована для оборони. Однак, подальші зміни військово-політичної ситуації, соціальної структури суспільства і умов життя призвели до того, що історична будівля перестала задовольняти практичні потреби і її не раз перебудовували, але з часом покинули і занедбали. Прийшов нарешті час і створилися умови для її збереження, реставрації, а також належного пристосування до сучасних умов. Реставрація — комплекс заходів, що забезпечують збереження історико-архітектурного образу пам'ятки і відновлення втрачених елементів, а пристосування — заходи, що провадяться для створення умов сучасної експлуатації пам'ятки. А ця обставина створює додаткові труднощі, оскільки при вирішенні цієї проблеми визначальними залишаються соціально-культурна та архітектурно-художня її цінність і вимоги до охорони як цілісного архітектурного організму, а це потребує солідних капіталовкладень. Саме з розвитком туристично-рекреаційних потреб краю сьогодні проблема використання замкових комплексів не тільки не втратила своєї актуальності, а навпаки, набула особливої гостроти.

На сучасному етапі з'являється багато комерційних пропозицій пристосування пам'яток фортифікаційної архітектури до сучасних потреб. Головною відміною таких пропозицій є розрахунок на те, що пристосування перш за все повинно приносити економічний прибуток, ніж сприяти збереженню пам'ятки, запобігаючи її фізичному знищенню. Це розміщення розважальних закладів (ресторанів, казино, дискотек), використання під складські приміщення, виробництво. Але з точки зору охорони історико-культурної спадщини таке пристосування не лише закриває доступ бажаючим оглянути пам'ятку, а й згубно позначається на її стані.

Досвід реставрації свідчить про те, що на всіх етапах — від розробки проекту до його реалізації — ще лишаються нерозв'язаними проблеми нового функціонального змісту пам'ятки фортифікаційної архітектури, створення

охоронних зон навколо об'єктів, які реставруються, збереження природного навколишнього ландшафту тощо.

Реставраційні роботи самі по собі не вирішують справи. Існують випадки, коли реставрована споруда залишається без використання, що призводить до занепаду і необхідності повторної реставрації.

Виходячи з цього, виникає потреба у більш активному впровадженні в життя інших засобів використання замкових комплексів, щоб були прийнятними для всіх видів, незалежно від технічного стану, та відповідали усім вимогам ефективного збереження фортифікаційних пам'яток. За таких умов найкращим засобом пристосування і, відповідно, збереження буде **музеєфікація** — сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення об'єктів культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного відвідування та іншого культурно-освітнього використання.

В процесі музеєфікації можна виділити два напрямки: перший — пристосування пам'яток під музеї і забезпечення екскурсійних відвідувань замкового комплексу з обов'язковим його включенням до екскурсійних та туристичних маршрутів, другий — без створення музею на території пам'ятки, а з подальшим розвитком туристичної інфраструктури навколо замку.

Розглянемо ***перший шлях***. Оскільки замкові комплекси потребують використання в інтересах суспільства з урахуванням економічної рентабельності, забезпечення активних технічних заходів збереження і відновлення, проведення профілактичних заходів з метою відокремлення об'єктів від агресивних факторів, що прискорюють процес їх старіння і руйнації, організація музеїв на їх базі буде найдієвішим засобом фізичного і духовного і морального збереження пам'ятки архітектури. До того ж музей піднімає актуальну значущість конкретної пам'ятки та більш повно розкриває її інформаційну цінність, стимулює дослідження історії замкового комплексу, проведення належної наукової діяльності [4, с. 16; 9, с. 241] і спонукає наукових працівників для організації імпрез і освітньоінформаційної роботи. Туризм, треба визнати, створює для сфери культури нові шанси.

На сучасному етапі існує розроблена інститутом «Укрзахідпроектреставрація» проектна документація на реставрацію замку у Микулинцях [4, с. 16; 7]. на реконструкцію та подальше пристосування під готельно-туристичний комплекс. Таким чином, створення музею на базі замкового комплексу залучить пам'ятку архітектури до музейної мережі України [3, с. 75]. Але всі замки неможливо перетворити на музеї, їм підходить ***другий шлях*** розвитку, тому що більшість з них дійшли до нас у вигляді руїн, а без належного утримання пам'ятка гине. Рівень збереженості їх дуже низький. Подібні пам'ятки практично не підлягають реконструкції та відбудові, а ще складніше пристосувати їх до соціо-культурних потреб. Для напівзруйнованих споруд нерідко є лише один вид використання — створення умов для найбільш широкого ознайомлення з ними, їх музеєфікація, що передбачає

консервацію таких залишків з включенням до туристичних і екскурсійних маршрутів. При цьому потрібно відрізняти музеєфікацію пам'яток від пристосування під музеї: у музеєфікованій споруді колекції не розміщуються, вона сама набуває значення основного, а іноді єдиного експоната. В такому випадку відбувається реальна охорона руїн комплексу і створення комплексу пам'яток.

У смт. Микулинцях ми можемо використати другий варіант, тому що архітектурні об'єми замку збережені, а провівши ряд реставраційних робіт можна перетворити її на повноцінний туристичний об'єкт. Оскільки замок потребує значних коштів для проведення реставрації та пристосування, роботи пропонується розбити на черги та проводити по окремих ділянках. Дана пропозиція передбачає консервацію та реставрацію збережених елементів пам'ятки, а також відтворення втрачених архітектурних об'ємів. Корпуси відтворюються в тих місцях де є всі підстави для цього.

Музеєфікація таких замкових комплексів і створення умов для екскурсійного відвідування без організації музею на території пам'ятки, сприяє перетворенню комплексу на рекреаційний об'єкт. Значну роль при цьому відіграє економічний фактор, адже створення нового туристичного об'єкту обумовлює розвиток туристичної інфраструктури та залучення інвестицій у подальшу музеєфікацію пам'ятки. В свою чергу, ці умови сприяють збереженню, оскільки через залучення до сфери туризму з'являються реальна зацікавленість у збереженні пам'ятки, посилюється відвідуваність і популяризація серед туристів.

Ця робота повина проводитись на основі вивчення досвіду музеєфікованих замків України. Замкові комплекси, сучасне використання яких допомагає їхньому подальшому збереженню, ще активніше включаються у сучасне життя шляхом створення розгалуженої мережі туристичних послуг для ознайомлення з ними і пропаганди історико-архітектурної спадщини [5, с. 33].

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля» ввійшов замок XVI-XVII ст. в смт. Микулинцях Теребовлянського району. Тепер нарешті з'явилася надія на відродження цієї пам'ятки нашого історичного минулого. На даному етапі планується відреставрувати та відтворити архітектурні об'єми і надати їм таку функцію, яка була б самоокупна і забеспечила збереження пам'ятки [8, с. 131; 7, с. 49]. Ідеальним випадком був би музей, але це нереально з тих причин, що музей в таких розмірах для Микулинців непотрібний, але створити там готельно-туристичний комплекс з музеєм пивоваріння Тернопільщини можна.

В першу чергу консервуються та реставруються існуючі корпуси, тобто східна оборонна стіна, яка гарно проглядається з дороги, тому потрібно розглянути таку ідею, щоб була рентабельна і викликала зацікавлення

населення містечка розвивати інфраструктуру та залучала підприємців до співпраці. Гідним інвестором і партнером може стати Микулинецький ВАТ «Бровар». Він є найстарішим підприємством містечка. З давніх-давен місцеві жителі, що працювали на заводі, говорили: «Йдемо на бровар», тобто на пивоваріння. Звідси і назва — «Бровар». Микулинецьке пиво, яке недавно підтвердило європейське визнання і почесну англійську відзнаку за високу якість поширює по значній частині України славу селища. На даний час це найбільш прибуткове підприємство селища. Микулинецьке пиво відоме на всю Україну і закордоном.

ПАБ «Музей пивоваріння» — інтерактивний музей пивоваріння у Микулинецькому замку, як арт-центр, де будуть проходити виставки, концерти і культурні події. Завдяки інтерактивним експонатам музею кожен з відвідувачів може відчути себе справжнім пивоваром, «доторкнутися» до історії пива і «заглянути» в процес пивоваріння. Для всіх бажаючих буде прекрасна можливість продегустувати декілька видів микулинецького пива. Крім того, що ПАБ діятиме, як музей пивоваріння, це місце буде сучасним арт-центром, де будуть проходити виставки мистецтва, наукові зустрічі, форуми, конференції, концерти. Це своєрідна відкрита платформа для художників, мистецтва і суспільства.

Також непогано було б, щоб на даному замковому комплексі з'явилася розгалужена сфера послуг для туристів та відвідувачів: відкрилися майстерні по виготовленню виробів декоративно-прикладного мистецтва, магазин-галерея з продажу виробів народних умільців, художників. А господарські приміщення фортеці пристосувати під кузню-зброярню, ресторан чи пивний паб, каретний двір з конюшнею, ремісничі майстерні, в яких сувеніри виготовлялися б на замовлення туристів прямо у них на очах. Також повернення пам'ятки архітектури до первісного вигляду має велике значення у пізнавальному та сентиментальному туризмі це як стимул для відвідувача, що прагне відчути історичне минуле свого краю. Один із варіантів створити декілька готельних номерів з побутом приблизно XVII ст., тобто воєнного періоду. В кімнаті будуть створені майже, як «спартанські» умови проживання, щоб турист який буде там відпочивати почувався, як житель того періоду. В кімнаті ліжко дерев'яне (з солом'яним матрацом), рукомийник (великий глек з водою і миска), стіл дубовий і крісло [8, с. 412].

Окрім цього, у перспективі — відтворення обороних стін, бастей, де можна було б створити непоганий оглядовий майданчик з якого проглядається панорама містечка і підвальних приміщень та переходів повних легенд і народних переказів.

Потрібно створювати нові туристичні маршрути і приєднувати до них невеликі музеї, зокрема це музей пивоваріння, що створений на базі заводу «Бровар». Також дуже цікавою стане поїздка у с. Заздрість, де можна побачити музей-садибу ім. Й. Сліпого — єпископа Української греко-католицької

церкви, кардинала Римо-католицької церкви. І ще багато інших, які знаходяться віддалено, але цікаві своєю історією.

Можемо ще раз наголосити, що музеєфікація замкових комплексів — один з найкращих засобів їх збереження. Організація мережі турбаз, готелів, будинків відпочинку з використанням замкових комплексів, будівництво нових об'єктів у місцях, де знаходяться різноманітні пам'ятки історії і культури, введення в експлуатацію численних музеїв, створення нових екскурсійних та туристичних маршрутів, щоб охоплювали усі замкові комплекси України, дасть змогу зберегти напівзруйновані замки, знайшовши їм раціональне використання; включити пам'ятки до музейної мережі України; популяризувати віддалені замки-музеї; залучити до цієї справи інвесторів, що в сучасних умовах, коли держава не виділяє коштів на повноцінну охорону пам'яток, принесе значну економічну користь; створити туристичну індустрію країни на основі існуючої архітектурної спадщини. Зважаючи на це, наукові дослідження в напрямку музеєфікації конкретних замкових комплексів завжди матимуть перспективи.

Література та джерела

1. Вежу може зірвати. / К. Липа. // Невідома Україна. Під захистом мурів. — Київ : Наш час, 2007. — С. 128.
2. Замки та фортеці. Архітектурні перлини України / Вступ. ст. комент. та упорядкув. Л. Прибєги. — Київ : Мистецтво, 2007. — 352 с.
3. Замки Тернопільської області (з архіву інституту «Укрзахідпроектреставрація») // Вісник ін-у Укрзахідпроектреставрація. — Львів, 2000. — Ч. 11. — С. 74-76.
4. Заставецька О.В., Заставецький Т.Б. Музеєфікація як форма збереження замкових і палацових споруд / Замковий туризм Тернопільської області: проблеми та перспективи розвитку. // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. — Тернопіль, 2012. — 171 с.
5. Лагуш З. Замок в Микулинцях. Проектні пропозиції реконструкції та використання / Ред. В Михайлівський // Фортифікація України. — Кам'янець-Подільський,1993. — С. 32-33.
6. Микулинецький замок. Архів Львівського інституту «Укрзахідпроектреставрація». — Ф 15, № 1. — Од. зб № 451 (Архітектурно-археологічні обміри. Пам'ятка архітектури XVI ст, замок в смт. Микулинцях), Том II, Книга І. — Львів, 1991.
7. Проектні пропозиції реконструкції та пристосування пам'ятки архітектури XVI ст. — замку в смт. Микулинцях Тернопільської обл. Під готельно-туристичний комплекс /Львівський інститут «Укрзахідпроектреставрація». — Львів,1992. — 49 с.
8. Рутинський М.Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження. — Київ : Центр учбової літератури, 2007. — 432 с.

9. Скоропляс Н.. Золотопотоцький замок / Наукові записки. Національний заповідник «Замки Тернопілля». — Збараж, 2011. № 2. — 241 с.
10. Czolowski A., Janusz B. Przeszlosc i zabytki wojewodstwa Tarnopolskiego. — Tarnopol : Wyd-wo Tarnopolia, 1926. — 386 s.

— о —

УДК 069:391-055.1](477.42-25)(045) Р60

РОДІЧЕВА О.В.
(м. Житомир)

КУНТУШЕВИЙ ПОЯС З ФОНДІВ ЖИТОМИРСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Анотація. *У статті на основі аналізу досліджень і фахових публікацій українських, білоруських, вірменських і польських науковців проведено атрибуцію шовкового кунтушевого пояса з фондів музею та уточнено ряд термінів для наукового опису пояса.*

Ключові слова: *кунтушевий пояс, слуцький пояс, пояс слуцького типу, Франсуа Селіманд.*

Виклад основного матеріалу. У фондах музею зберігається шовковий кунтушевий пояс з сигнатурою (маркою) «SELIMAИD A KORZEC». У книзі надходжень музею записано, що це «пояс козацький 17 ст. козака війська Богдана Хмельницького Сергія Якимчука». Пояс у 1971 р. передав його прапраправнук житомирянин Іван Нечипорович Якимчук (1910-2015). Пояс коричнево-зеленого з золотистим кольору, чотирьохлицьовий, з рослинним орнаментом «квітучі пні» на кінцях та бахромою; довжина поясу — 3 м 64 см., ширина — 36 см., бахрома — 11 см. В експозиції він експонувався як слуцький пояс.

Атрибуція пояса викликала деякі сумніви, тому було проведено дослідження щодо правильності назви «слуцький» та його періодизації.

Упродовж 17-18 ст. на українських теренах тканий шовковий або золотний пояс був обов'язковим елементом чоловічого вбрання заможних верств населення — шляхти, козацької старшини, купців, багатих міщан. [4, с. 360]. В «Історії запорозьких козаків» Д.І. Яворницького знаходимо яскраві описи поясів: «... К этим же каптанам имеются и пояса, один из шелкового персидского сырца…, другой также из шелка, лилового цвета…, третий … без позолоты на концах из великолепной шелковой материи з цветами и узором.... В такие пояса запорожцы вкладывали деньги, письма, огнива, нюхательные рожки и тому подобные мелкие вещи». [4]. Такий пояс називався кунтушевим, тому що зав'язувався поверх кунтуша — верхнього халатоподібного одягу із прорізними рукавами, який носили поверх жупана. Пояс не тільки слугував елементом костюма, але й вважався символом гідності, благородного давнього

походження, показником високого соціального становища та добробуту свого власника.

Кунтушеві пояси з'явилися на землях Речі Посполитої у складі східного вбрання завдяки ідеології сарматизму, в основі якої лежали генеалогічні міфи про походження аристократії Речі Посполитої від древніх войовничих племен сарматів. Цей генеалогічний міф отримав поширення після Люблінської унії 1569 р., яка об'єднала в одну державу Корону Польську і Велике князівство Литовське. Шляхта прагнула у всьому бути схожою на «славних предків». Зброя, побутові речі, одяг мали бути схожими зі східними зразками. Шовкові візерункові пояси імпортували з Персії, Індії, Османської імперії, Китаю [2].

Основними постачальниками кунтушевих поясів були купці-вірмени. Вони безпосередньо співпрацювали с майстернями в Османській імперії, які належали вірменам, туркам, грекам. Саме вірменські ткачі Стамбула звернули увагу, що східні пояси завеликі для прийнятого в Речі Посполитій способу носіння, який відрізнявся від східного. Вони стали вносити в пояс зміни відповідно до смаків польських покупців та налагодили випуск так званих «стамбульських» поясів, призначених спеціально для ввезення в Річ Посполиту. Ці пояси були вужчі і значно коротші класичних східних, але найголовніше, вони були двосторонніми (дволицьовими), тобто не мали зворотнього боку.

Імпортовані пояси були дуже дорогі — золотний пояс, на який використовували від 400 до 800 грамів золота коштував від 5 до 50 дукатів, що приблизно дорівнювало річному утриманню офіцера армії Речі Посполитої. Шовкові пояси були дешевші. Для збіднілої шляхти привозили вживані пояси [2].

Великий попит на східні пояси, їх велика вартість були важливими факторами, які спонукали організувати їх виробництво на території Речі Посполитої. У першій половині XVIII ст. зусиллями відомих представників аристократії (Понятовських, Потоцьких, Радзівіллів, Чарторийських та інших) було налагоджено виробництво кунтушевих поясів. У Бродах, Станиславові, Гродно, Слуцьку, Кобилках, Липкові, Кракові, Корці запрацювали мануфактури — «персіярні». Одною з перших постала у 1740 р. персіярня в Станиславові (Станіслав, Івано-Франківськ) у маєтку Потоцьких.

Для організації виробництва потрібно було привезти шовк, золоті і срібні нитки, східні верстати, а також запросити іноземних майстрів, знайомих з технологією виробництва.

Так в Станиславові опинився ткач вірменського походження Домінік Місієрович, що прибув з Османської імперії. У станиславівській мануфактурі він створив найзначніший центр з виготовлення кунтушевих поясів у всій Речі Посполитій. У Станиславові працювали турецькі вірмени і перси, які ткали дволицьові пояси для жалобних і весільних церемоній по типу «стамбульських». При мануфактурі Домінік Місієрович заснував своєрідну

школу майстерності, де в середині XVIII ст. пройшов вишкіл вірмен з Константинополя Ованес Маджаранц (Ян Мажарський, Маджарський), видатний художник, надалі — керівник слуцької персіярні [3].

У 1758 р. князь Михайло-Казимир Радзівілл, воєвода віленський, уклав угоду з Яном Мажарським про заснування в Слуцьку «фабрики перської». Особливою заслугою Яна Мажарського стало впровадження верстатів по типу перських і турецьких, які на той час було неможливо вивезти з Османської імперії навіть контрабандою. За тамтешніми законами технологія виготовлення золотних поясів трималася у секреті, а вивезення оснащення каралося законом під погрозою страти. Але Мажарський частинами перевіз ткацький верстат для золотних поясів зі Стамбула, а також так звані маглі (магели, праску), які слугували для прасування (прокатки) золотолитих тканин. Незабаром зі Станиславова до Слуцька був відправлений один з унікальних ткацьких верстатів, що надалі тиражувався, за різними даними, 16-22 рази, звідти ж доставили й маглі Все це значно вдосконалило процес виготовлення виробів і вивело його на якісно новий рівень. Слуцька фабрика стала однією з провідних персіярень Європи і була доволі потужною на той час мануфактурою. Пояси виготовлялися на верстатах по типу жакардових з використанням прийомів ручного ткацтва. На 24 верстатах виробляли 200 поясів на рік, хоча процес виготовлення одного поясу у 18 сторіччі займав від 3-4 місяців до 6 місяців. Кунтушеві пояси ткали виключно чоловіки [5, с. 136].

Саме на слуцькій персіярні відокремився тип візерунчастого кунтушевого поясу, що отримав назву «слуцького». Появу його ототожнюють саме з ім'ям Яна Мажарського. Слуцькі пояси — це ткані узорні шовкові або золотні поштучні вироби, елементи чоловічого вбрання, які мають спільні характерні стилістичні ознаки та виготовлені на слуцькій персіярні Радзивіллів упродовж 1758–1792 рр. (часів керування Яна і Леона Мажарських) [4, с. 361].

Слуцькі пояси набули широкої популярності, що й призвело до подальшого розширення поняття, коли «слуцький пояс» стає називним ім'ям польського, а згодом і будь-якого орнаментованого шовкового або золотного пояса даного періоду. На території сучасної центральної та північної України в побуті всі пояси поділяли на слуцькі й козацькі. [5, с. 360].

За технічними характеристиками слуцькі пояси належать до класу фасонних (узорних) тканин, тобто до тканин, що мають складний ткацький рисунок, створений за допомогою особливих технічних прийомів (ручних або механічних) .

Слуцькі пояси були довгими і вузькими: їх ширина була 30-45 см., а довжина від 300 до 480 см., вони були різними по композиції, але орнамент на них був розміщений по єдиному принципу. При Янові Мажарському обов'язковим елементом слуцького пояса стала бахрома завдовшки близько 10 см.

По композиції слуцький пояс складався з трьох частини: двох прямокутних орнаментальних кінців з бахромою, середника, який заповнювався поперечними смугами з включенням декору, діагональною сіткою з елементів, що нагадують коропову луску (так зване лускування), трилисників, тощо, та узорної кайми вздовж пояса. Для цього поясу характерним є поєднання орнаментованих смуг «середника» та виразний візерунок на кінцях виробів.

На основі декору вірменських, турецьких та перських тканин майстер розробив нові композиції для кінців пояса. Основних мотивів, якими прикрашали кінці було шість — «карумфіл» (гвоздика), «сукарик» чи «сухарик» (розсада, паростки), «чи» (китайські хмарки), «букет» (традиційні мотиви турецького ткацтва), «вінково-медальонний» (частіше вінки з дрібних червоних гвоздик), «квітучі пні» чи «вазони». Композиції кінців пояса, що розробив Ян Мажарський стали зразком для виробів багатьох інших персіярень і вплинули на виникнення поясів так званого «слуцького типу» [5, с. 370].

За загальним характером тканини пояси слуцького типу поділялися на однолицьові та дволицьові. Однолицьові пояси мають лице й виворіт, в дволицьових обидва боки є лицьовими. Дволицьові пояси, ткані за принципом «позитив-негатив», надавали власнику можливості варіювання. З огляду на цю можливість, майстри враховували спосіб ношення пояса (його носили, перегинаючи навпіл за шириною) і тому зазвичай (але не обов'язково) композиційно розділяли лицьовий бік виробу за центральною віссю симетрії. Половини могли різнитися за кольором, дрібними деталями, але рисунок основних великих елементів і рисунок та колорит кайми були тотожними.

За композиційною структурою пояси слуцького типу поділялися на однобічні, двобічні, чотирьохбічні. Однобічні — однолицьові вироби, що не мають розділу за центральною віссю; двобічні — однолицьові вироби, що мають цей розділ, чи дволицьові, що не мають розділу; чотирьохбічні — дволицьові вироби, що мають розділ на обох боках. Саме чотирьохбічний пояс надавав його власнику найбільшу кількість варіантів. Залежно від того, на яку сторону складав його господар і як пов'язував навколо талії, пояс міг бути і святковим (золота або біла половина), і щоденним (зелена, червона половини), і траурним (чорна або фіолетова половини). Годилося, щоби пояс відповідав порі року та конкретним обставинам, тому потрібно було мати пояси літні й зимові, повсякденні, жалобні й святкові [4, с. 368].

Таким чином, пояс, який зберігається в музеї є поясом слуцького типу. Він дволицьовий, чотирьохбічний, з композицією «квітучі пні» на кінцях та середником з геометрично-рослинними смугами і візерунком «коропова луска».

Попит на кунтушеві пояси виріс і виробники змушені були робити замовлення за межами Речі Посполитої. Так, виробник кунтушевих поясів

вірмен Пасхаліс Якубович (який приїхав з Османської імперії, з Токати і заснував персіярню під Варшавою в Липкові) зробив велике замовлення в Ліоні (Франція), в центрі виробництва шовку, а саме в мануфактурі Гійота, Жермена і де Шареля. В якості зразків він вислав у Францію слуцькі пояси та ескізи. Але якістю продукції Пасхаліс Якубович був незадоволений і контракт розірвав. Натомість, він розширює виробництво і запрошує до себе майстрів з Франції [2].

Французькі ткачі почали приїжджати і на інші персіярні, серед них був ткач з Ліона, який і виготовив наш пояс — Франсуа (Франциск, Францишек) Селіманд.

З польських джерел відомо, що у 1774-1778 рр. він працював у Гродно на мануфактурі, яка належала Станіславу Августу Понятовському. Франсуа Селіманд вніс деякі зміни в традиційні східні мотиви. Завдяки йому гродненська персіярня вперше почала виготовляти пояси з мотивами французьких орнаментів, їх почали копіювати й інші персіярні Речі Посполитої.

У 1778-1787 рр. Франсуа Селіманд разом з французьким ткачем Щепаном Фильжеяном, орендарем, а згодом власником персіярні в Кобилці під Варшавою, та Яном Крістіаном Блумом, скарбничим Адама Чарторийського, створили фабричну компанію по виготовленню кунтушевих поясів (Kompania Fabryczna z Kobylka, Kompania Fabryka Jedwabnej). В ній Селіманд став художнім та технічним керівником, відповідав за виробництво та дизайн продукції, вніс деякі зміни в концепцію поясів, вдосконалив традиційні мотиви. Від імені компанії він купив у 1781 і 1783 роках 24 верстати з гродненської персіярні, яка в той час була вже закрита.

У 1787 р. Фильжиян розірвав з Селімандом контракт та звинуватив його в розтраті коштів та підбурюванню робітників. Але, навіть після того, як Селіманд пішов з Kompania Fabryczna z Kobylka, всі наступні роки існування ця компанія виготовляла пояси виключно по його ескізам.

Наприкінці 1789 р. Пасхаліс Якубович уклав з Селімандом контракт на 2 роки на організацію персіярні в Липкові під Варшавою. В обов'язки Селіманда входило управління персіярнею та навчання нових майстрів. Але за 6 місяців до закінчення контракту, в липні 1791 р., Селіманд з невідомих обставин був висланий з Липкова.

В жовтні того ж року він організував в Корці, який належав князю Юзефу Чорторийському, персіярню на декілька верстатів. Якщо в Гродно, в Кобилці та в Липкові Селіманд не мав права ставити своє їм'я на виробах, то в Корці на поясах мануфактури вже є сигнатура з його ім'ям — «Selimand», «Selimand et K.a Korzec», «Selimand A Korzec» (як і на поясі з фондів ЖОКМ). З такою ж самою сигнатурою зберігаються пояси в Національних музеях Варшави і Кракова. Помилково Селіманду

приписували сигнатуру «FS», але вона могла належати і Щепану Фильжеяну (Szcepan Filsjean), хоча польська дослідниця Марія Ташицька доводить, що така сигнатура походить з Ліонської мануфактури Guyot, Germain и Decharelle.

В поясах, які виробляв Селіманд є одна особливість — центральна частина розділена за центральною віссю на дві половини, які відрізняються по кольору і орнаменту. Всі дослідники відмічають високий технічний рівень Селіманда. Корецькі пояси подібні і по орнаменту і по стилю поясам, які виготовлялися у Кобилці і Липкові під Варшавою. Невідомо, як довго існувала персіярня в Корці. Є відомості, що Селіманд працював у Корці до 1800 р., подальша його доля невідома [7].

Таким чином, пояс з фондів Житомирського обласного краєзнавчого музею був виготовлений наприкінці XVIII ст. між 1791 та 1800 роками і не міг належати козаку війська Богдана Хмельницького.

На жаль, в українських джерелах, які висвітлюють історію Корця, немає відомостей про персіярню. Згадуються мануфактури сукна, полотна, шкіряних виробів, порцеляни, які належали князю Чорторийському. Можу зробити припущення, що пояси могли виготовлятися на полотняній мануфактурі (була заснована у 1787 р.), адже вид базового переплетення поясів найчастіше полотняний й похідні від нього.

Після трьох поділів Речі Посполитої наприкінці 18 ст. на територіях, що увійшли до складу Російської імперії, було заборонено носити кунтуші, тому зникає потреба і в кунтушевих поясах. У 1807-1844 рр. змінюється характер виробництва — одні персіярні переорієнтовуються на церковні тканини, інші взагалі закриваються. Вже виготовлені кунтушеві пояси використовуються для пошиття облачення священнослужителів.

Хоча виробництво кунтушевих поясів тривало до середини XIX ст., після польського повстання 1831 р. носити їх було заборонено, тому що вони були своєрідною ідентифікацією приналежності до Речі Посполитої. Але польські патріоти і після заборони носили так звані «позитивки» — щоденні кунтушеві пояси, виконані у срібно-зеленуватих тонах, які раніше були частиною мундиру «Білого орла» у Польщі. Їх одягали на знак поваги до укладу життя в Речі Посполитій, який тривав до третього поділу Польщі [5, с. 147].

У XIX ст. шовкові ткані пояси стали предметом колекціонування. Згодом почалося вивчення поясів як виробів художнього ткацтва.

В Україні зберігається приблизно 30 цілих кунтушевих поясів, в Польщі — 300, 60 з яких слуцького типу, близько 80 — у Росії, кілька одиниць у Литві, Франції, Америці. Хоча слуцький шовковий пояс є одним із національних символів Білорусі, там зберігається менше десятка поясів і декілька фрагментів в орнатах.

По розробкам білоруських вчених у Німеччині реконструювали і автоматизували єдиний в світі унікальний верстат, на якому ткають сучасні слуцькі пояси, перевели техніку ручного ткання в машинну. Сучасна точна копія слуцького пояса із золотими і срібними нитками виготовляється за 60 годин і коштує 5-6 тис. доларів [5, с. 157, 164].

Література та джерела

1. Новодережкіна О.В. Проект 2013 року «Музейний експонат місяця» // Національний музей українського народного декоративного мистецтва [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.mundm.kiev.ua/EOM/EOM1308.SHTML (Останнє звернення 05.09.2020 р.).
2. Погосян Гагик. Контушовый пояс. Мост, научно-популярное приложение к газете «Голос Армении» 2017 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://mostga.am/kultura/kontushovyj-poyas.html (Останнє звернення 06.09.2020 р.).
3. Скворцова И. Армянская душа белорусских поясов. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://aniv.ru/archive/12/armjanskaja-dusha-belorusskih-pojasov-irina-skvortsova/ (Останнє звернення 02.09.2020 р.).
4. Смолій Ю. Слуцькі пояси: Українське культурне поле // МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія. — 2010. — Вип. 7. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mist_2010 (Останнє звернення 03.09.2020 р.).
5. Школьна О.В. Великосвітські мануфактури князів Радзивіллів XVIII–XIX століть на теренах Східної Європи. — Київ : Видавництво Ліра-К, 2018. — С.151.
6. Школьна О. Походження орнаментики кунтушевих поясів України, Білорусі та Польщі XVII–XIX століть // Художня культура. Актуальні проблеми: науковий вісник. Вип. 12. — Київ : ІПСМ НАМ України, 2016. — С. 237-238.
7. Internetowy Polski Słownik Biograficzny. — T. XXXVI. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/francois-selimand (Останнє звернення 01.09.2020 р.).

— о —

УДК 069:2(477.42)

ШМІЛО Д.А.
(м. Житомир)

ЖИТОМИРСЬКИЙ ДІЄЦЕЗІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ

Анотація. *У статті висвітлюються історичні умови функціонування дієцезіального музею у Житомирі, зокрема жорстка політика Російської імперії щодо польського населення. Подається короткий огляд музейних колекцій, підкреслюється їх значення для збереження культурної пам'яті народу.*

Ключові слова: *католицька церква, Луцько-Житомирська дієцезія, дієцезіальний музей, культові предмети, культурна пам'ять, польська громада.*

Виклад основного матеріалу. У розвитку музейної справи, активізації краєзнавчих досліджень, вивченні та збереженні пам'яток неабияку роль відігравали церковно-історичні товариства та комітети, створені у другій половині XIX ст., які сприяли створенню церковно-археологічних музеїв-давньосховищ. Одним із перших таких музеїв був заснований при Київській Духовній Академії у 1872 р. За його зразком подібні заклади почали створюватися і в інших містах, зокрема, музей при Холмському православному Свято-Богородицькому братстві (1881 р.), Свято-Володимирівське православне братство з давньосховищем у м. Володимирі-Волинську (1887 р.), Церковно-історичне давньосховище при Комітеті для історико-статистичного опису Подільської єпархії (1890 р.). У 1893 р. відбулося урочисте відкриття Волинського єпархіального давньосховища. Згодом, вже на початку XX ст., єпархіальні давньосховища були відкриті у Харкові, Чернігові та Полтаві [6; 7; 9; 10].

У контексті виникнення музейних установ, що мали зв'язок з православ'ям, варто згадати про існування закладів, пов'язаних з Римо-Католицькою Церквою — дієцезіальних музеїв — та історичні умови їх функціонування.

З часів середньовіччя існували спеціальні місця для зберігання церковних культурних цінностей, наприклад, скарбниці соборів, але поступово змінюється підхід до предметів збереження: якщо спочатку вони розглядалися як об'єкти релігійного поклоніння, то поступово додавався історико-культурний контекст [15].

Декрет про пастирське служіння Єпископів у Церкві «Christus Dominus», схвалений під час II Ватиканського собору у 1965 р., визначає дієцезію як частину народу Божого, що довіряється пастирському піклування єпископа, складає окрему Церкву, у якій перебуває і діє єдина свята католицька і апостольська Церква Христова [4, с. 197]. На думку італійського

дослідника Габріеле Каваліні, «окрема Церква» визначає локальний характер дієцезіального музею [15, с. 240], тобто він так чи інакше відображає певні специфічні характеристики території, на якій проживає громада.

Щодо Польщі, перші дієцезіальні музеї виникають у ІІ половині XIX ст. Одним із перших був музей у Тарнові (1888 р.), у Познані (1893 р.), у Перемишлі (1902 р.). У 1903 р. виникає дієцезіальний музей у Плоцьку за сприяння єпископа Антонія Юліана Нововейського (1858-1943), блаженного та мученика Римо-Католицької Церкви, що загинув у концентраційному таборі у Дзядлові. Спочатку це було місце для зберігання вилучених з використання богослужбових книг та культових предметів. Перші колекції поповнювалися реліквіями з Плоцького собору, пожертвами колекціонерів, художників, священників та мирян.

Поступово дієцезіальні музеї виникають в інших містах, зокрема у Сандомирі (1905 р.), Кракові (1909 р.) та Варшаві (1910 р.) [22].

У 1909 р., за сприяння єпископа Кароля Антонія Недзялковського (1846-1911), подібний заклад відкрився у м. Житомирі. Створення дієцезіального музею було нерозривно пов'язане з історичними умовами, які визначали життя польсько-католицької громади.

Політика Російської імперії щодо національних меншин у другій половині XIX — на початку XX ст. зводилася до введення обмежень та заборон, зокрема, в описах таємних справ канцелярії волинського губернатора за 1860–1865 рр. знаходимо документи, які підтверджують прагнення російського уряду викорінити польський вплив в Україні, зокрема на Волині, шляхом русифікації краю [2, с. 38].

Католицькому духовенство заборонялося відкривати школи, викладати польською мовою. 31 травня 1865 р. Київський, Подільський, і Волинський генерал-губернатор надсилає до своїх підвідомчих установ циркуляр, у якому характеризує школи, що утримувалися поляками і у яких викладання здійснювалося польською мовою як «оплот польської пропаганди» [1, с. 142].

Заборонялося користування польськими книгами, газетами, заборонявся їх друк та продаж на територію краю. З цієї причини, наприклад, у 1860 р. була закрита житомирська друкарня, що належала польським шляхтичам О. Грозі, К. Качковському та Л. Липковському [2, с. 38].

Царським указом від 27 травня 1864 р., який фактично діяв до революції 1917 р., у західних губерніях полякам і особам, одруженим з особами польської національності, було заборонено займати адміністративні посади.

10 грудня 1865 р. опублікований указ про заборону полякам купувати нові землі.

Заборонні заходи вживалися і у релігійній сфері, адже саме римо-католицьке духовенство було активним захисником польськості. Відтак, за римо-католицькими священниками встановлювався нагляд поліції. У другій половині XIX ст. було закрито чимало католицьких костьолів та монастирів.

Багато волинських римо-католицьких священиків, що підтримували ідею незалежності Польщі, було репресовано. Як приклад, у 1861 р., за патріотичні проповіді у Горохівському костьолі Володимир-Волинського повіту був заарештований ксьондз В. Громадський, а за керівництво політичною демонстрацією у м. Рівному був засланий до м. Петрозаводська ксьондз К. Твардовський, вчитель місцевої гімназії [2, с. 48]. У 1911 р. ксьондз Лішевський з Новоград-Волинського повіту відмовився прийняти присягу російською мовою, а ксьондз Седлецький з Любомля вищезгаданого Володимир-Волинського повіту призивав прихожан не падати духом та об'єднуватися у боротьбі проти утисків російського уряду [2, с. 110].

Подібне ставлення з боку влади не могло не відбитися на економічному та духовному житті польськомовного населення краю.

У своєму листі до кардинала Маріо Валі Кароль Недзялковський згадує, що під час прийняття у 1901 р. Луцько-Житомирською та Кам'янецької дієцезії знайшов їх у незадовільному стані. У дієцезії через закриття у 1876 р. семінарії було висвячено мало священників, що спричинило нестачу ксьондзів. Посади вчителів релігії у школах займали люди похилого віку. Брак католицьких шкіл, спілок, монастирів, бібліотек, журналів впливав дуже сильно на духовне життя у дієцезіях. З матеріальної точки зору, дієцезії були дуже бідні. Навіть сам єпископ був змушений самостійно займатися кореспонденцією у зв'язку з неспроможністю утримувати секретаря [8, с. 103].

Незважаючи на важке моральне і матеріальне становище дієцезії та утиски влади (відвідини, які здійснював єпископ, ретельно контролювалися поліцією, всі його дії ретельно записувалися у спеціальному дорожньому журналі), Недзялковський постійно шукав дієві способи вирішення проблем своєї пастви, хоча не проголошував патріотичні проповіді і не підбурював поляків до боротьби.

У 1905 р. Департаментом іноземних віровизнань був виданий циркуляр про скасування постанов, що обмежували релігійну свободу римо-католиків. Після зменшення тиску з боку влади, єпископ скликав з'їзд духовенства Луцько-Житомирської та Кам'янецької дієцезій, на якому розглядалися нагальні потреби місцевої громади. Єпископ перевіряв стан кожної парафії, відбудовував храми, один вирішив близько 350 справ, заведених владою проти ксьондзів, організував «Товариство самодопомоги священників Луцько-Житомирської та Кам'янецької дієцезій» [8, с. 101-102].

Відкриття дієцезіального музею відобразило потяг Кароля Недзялковського до наукових пошуків, які були обмежені у зв'язку з зайняттям високої відповідальної посади. Тим не менш, це була людина глибоко освічена, у 1897-1901 рр. він обіймав посаду ректора Імператорської Римсько-католицької духовної академії у Санкт-Петербурзі. Він також був автором праць не тільки на релігійно-духовну, а й художньо-літературну тематику. Зокрема, у 1901 р. виходить друком праця Недзялковського «Czemu

dziś w poezji nie mamy słowików?» («Чому у нас сьогодні немає солов'їв у поезії?»), у якій висловлює думку, що як сонце, зірки і звичайна свічка горять і світяться, мають у собі джерело вогню, так і поет або художник повинні мати вогонь ідеалу у серці та голові, знати, що таке добро і творити добро, відчувати красу і вміти її виражати, бо той, хто не володіє формою не може бути поетом-художником [20, с. 34]. У тому ж році виходить його інша праця, «Studya estetyczne» («Естетичні дослідження»), де Кароль Недзялковский висловлює свої думки щодо різної природи науки і мистецтва: предметом науки є чисте знання, теоретична істина, що не пов'язана з дією, в той час як мистецтво є саме по собі результатом дії людини, а отже не може бути порівняна з хімією чи математикою [21, с. 148].

Відтак, у контексті згаданих подій, дієцезіальний музей мав виконувати освітньо- просвітницьку функцію, зберігати пам'ять про славетне минуле польського народу, репрезентувати точку духовної опори, давати надію на краще, вільне майбутнє.

У 1909 р. на сторінках 23 номеру додатку до літературно-наукової польськомовної газети «Kurjer Lwowski», що мав назву «Na ziemi naszej» була надрукована невелика замітка А. Кнотової про дієцезіальний музей у щойно відкритому Будинку для ксьондзів у Житомирі (тепер у цьому приміщенні розташований Житомирський обласний краєзнавчий музей).

Предмети надходили до музею через пожертвування, через церкви, що були розташовані на території дієцезії та, зокрема, через візитації.

Представлені у музеї колекції були розподілені наступним чином: портрети, нумізматика, зброя, предмети релігійного культу, порцеляна, тканини, а також різні пам'ятки. У статті зазначається, що нумізматична колекція буда досить багатою, у ній були представлені польські та російські монети, а також пам'ятні медалі.

Щодо колекції зброї, то окрім польських палашів та карабел, увагу привертала «оригінальна шабля ад'ютанта Костюшка Висоцького» [18, с. 8]. Вочевидь, малося на увазі, що зброя належала ад'ютанту Тадеуша Костюшка (1746-1817), військового та політичного діяча, очільника польського повстання 1794 р. та учасника Війни за незалежність США.

Поруч із зразками саксонської, корецької та баранівської порцеляни можна було побачити справжній кришталевий келих з гербом «Пилява».

Серед тканин виділялися слуцькі пояси, відрізи парчі з алюмінієвими нитками, заткані японським золотом, а також декоративні накладні елементи до богослужбового одягу у романському та готичному стилях.

Також у музеї знаходилися предмети з розкопок, зокрема кам'яні молоти, сокири, лакриматорії, амулети, і, нарешті, «дуже цінна, оригінальна індійська свастика» [18, с. 8].

Серед предметів релігійного культу були представлені стародавні чаші, патени, ампулки, ринграфи.

Щодо писемних джерел, серед них були інкунабула 1486 р., уніатські богослужбові книги-міссали, католицькі дипломи, надруковані у Почаївській лаврі, «маніфест надрукований у Притулії поблизу Миньківців відомим Мархоцьким» [18, с. 8], тобто засновником «Миньковецької держави» Ігнацієм Сцибор-Мархоцьким (1749-1827).

Були у музейній колекцій і унікальні речі, зокрема срібна емальована шкатулка з гербами та монограмами короля Станіслава Августа Понятовського (1732-1798).

У фондах Житомирського обласного краєзнавчого музею зберігається фотокопія з альбому «Будинок для ксьондзів у Житомирі» (1909 р.) [3]. На ній зображено один з куточків музейної кімнати: військові обладунки та два портрети на стіні, а також дві шафи з музейними експонатами.

При збільшенні фотокопії стає можливим розгледіти ім'я людини, яка зображена на портреті, що висить праворуч. Це Samuel Korecki — Самійло Корецький (1586-1822), князь з роду Корецьких, свого часу один з найпопулярніших у Європі поляків, «слава про якого ширилася від Франції до Константинополя, а балканські народи, поневолені турками, покладали на нього великі надії» [17, с. 125]. Він був героєм літературних творів, зокрема хорватського поета Івана Гундулича «Осман» та «Історії останніх заколотів у Молдавії» французького автора Жана Баре [5, с. 53].

Отже, як бачимо, музейні зібрання були різнопланові, як у плані предметному, так і часовому. Тут вбачається просвітницько-виховна функція закладу, адже відвідувач мав змогу ознайомитися з предметами, що відображали різні історичні епохи та культури, отримати естетичну насолоду від споглядання красивих речей, а також відчути гордість за своїх співвітчизників (зокрема, через речі, пов'язані з національними героями).

Отже, підсумовуючи, яка була мета цього закладу? Дуже влучно її визначає Евеліна Беднарж, член редакційної групи проекту «Музей в польській культурній пам'яті до 1918 року», яка характеризує його як важливе місце для місцевої громади, «бастіон католицизму та польськості» [14]. Навіть побіжний огляд колекцій дозволяє зробити висновок, що дієцезіальний музей у Житомирі мав не лише релігійний характер, це було місце збереження культурної пам'яті та підтримки патріотичного духу польського народу.

Подальша доля музейних колекцій після Першої світової війни поки що залишається невідомою та потребує подальшого вивчення.

Література та джерела

1. Буравський О.А. Джерела до історії громадського і культурного життя польської національної меншини Волині в другій половині XIX — на початку XX століття. Архіви — скарбниця людської пам'яті: Матеріали наук.-краєзнавчої конф. «Роль архівів у дослідженні історії міст і сіл Великої Волині» (м. Житомир, 11-12 черв. 2002 р.). — Житомир, 2002. — Т. 26. — С. 140-149.

2. Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX — на початку XX століття. — Житомир : В-во ЖДУ, 2004. — 168 с.
3. Житомирський обласний краєзнавчий музей, КП 15792/9 II Ф 9709.
4. Кодекс канонического права / научн. ред. о. С. Тимашов. — Москва : Ин-т философии, теологии и истории св. Фомы, 2007.— 624 с.
5. Кралюк П. Козацька міфологія України: творці та епігони. — Харків : Фоліо, 2016. — 400с.
6. Кушпетюк О.І. Єпархіальне давньосховище в Житомирі: 120 років від часу заснування // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. — 2013. — № 21. — С. 155-160.
7. Панчук, О. Заснування церковно-археологічних музеїв при духовних академіях і єпархіях в Україні: ідея, витоки, роль М.І. Петрова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — Історія. — 2016. — № 4. — С. 41-44.
8. Путова Г. Єпископ Кароль Антоній Недзялковський: «Багатьма благами обдаровуєш мене, Боже». // Укр. біографістика. — 2008. — Вип. 4. — С. 98-105.
9. Сенченко Н.М. Церковні музеї в контексті освітньої діяльності в Україні наприкінці XIX — початку XX століття. — Молодий вчений. — 2018. — № 11 (63). — С. 36-40.
10. Тарабукін О.О. Церковні громадські установи і православне духовенство у вивченні старожитностей Східної Волині // Архіви — скарбниця людської пам'яті: матеріали наук.-краєзнавчої конф. «Роль архівів у дослідженні історії міст і сіл Великої Волині» (м. Житомир, 11-12 черв. 2002 р.). — Житомир, 2002. — Т. 26. — С. 84-88.
11. Ціборовська-Римарович І.О. Доля книгозбірень католицьких монастирів Волинської губернії у світлі їхньої касації 1832 р. російською імперською владою // Рукописна та книжкова спадщина України. — 2018. — Вип. 22. — С. 180-191.
12. Шендрик Л. Полтавський церковний історико-археологічний комітет та його роль у фундації музею Полтавської битви на Шведській Могилі // Україна: архітектура, історія, мистецтво: матеріали четвертої Всеукраїнської наукової конференції «Вайнгортівські читання» (м. Полтава, березень 2012). — Полтава, 2012. — С. 131-141.
13. Шостак І. Церковна політика у Російській імперії в першій половині XIX століття (на прикладі римо-католицької Луцько-Житомирської дієцезії) [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://eprints.oa.edu.ua/1285/1/shostak_120403-2.pdf (Остання дата звернення: 09.09.2020 р.).

14. Bednarz Ewelina. Żytomierz, 1909, Muzeum Diecezjalne. *Muzeum w polskiej kulturze pamięci*: веб-сайт. URL: http://muzeumpamieci.umk.pl/?p=6422. (дата звернення 09.09.2020)
15. Cavallini G. Le istanze del museo diocesano: natura, finalità, modalità. Un modello da seguire anche a Crema? *Insula Fulcheria*. 2007. Dicembre. S. 239-260.
16. Chwalewik E. Zbiory polskie: archiwa, bibljoteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości wojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone / Kraków: KAW Krajowa Agencja Wydawnicza, 1991. T. 2. S. 547-548.
17. Czamańska I. Kampania mołdawska Samuela Koreckiego 1615–1616 r. *Si vis pacem, para bellum : bezpieczeństwo i polityka Polski* / R. Majner (ed). Częstochowa – Włocławek, 2013. S. 125-140.
18. Knotowa A. Muzeum diecezjalne w Żytomierzu . *Na ziemi naszej*. 1909. Nr 23. S. 8.
19. Malinowski S. Próba określenia stanu polskiego muzealnictwa. *Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne*. 1988. Nr 57. S. 64-74.
20. Niedziałkowski K. Czemu dziś w poezyi nie mamy słowików?: Studyum literackie. Wilno: Nakł. Józefa Zawadzkiego, 1901. 273 s.
21. Niedziałkowski K. Studya estetyczne. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1901. 206 s.
22. Skrzydlewska B. Muzeum Diecezjalne w Płocku na tle dziejów muzealnictwa kościelnego. *Muzealnictwo*. Warszawa: Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, 2008. T. 49. S. 89-101.
23. Skrzydlewska B. Problemy i wyzwania muzealnictwa kościelnego w Polsce. Historia i współczesność. *Muzea kościelne wobec nowych wyzwań* / pod red. Błażejczyk N.W., Majewski P. Warszawa : 2019. S. 133-146.

— o —

УДК: 069.01(477)

БОЛГОВА І.М.
(м. Конотоп, Сумська обл.)
КОСОВЕЦЬ О.О., КУЦИЙ А.В.
(м. Київ),

КІМНАТА-МУЗЕЙ ТИМОФІЯ БОГАТИРЯ У ГРАБОВСЬКОМУ — ПРИКЛАД ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ВИЗНАЧНОГО УРОДЖЕНЦЯ СЕЛА

Анотація. *У статті головна увага приділяється найважливішим етапам біографії Тимофія Богатиря. Йдеться також про діяльність кімнати-музею колишнього керівника гідрометеорологічної служби*

Української РСР Богатиря Т.К. та про збереження пам'яті про нього у рідному селі.

Ключові слова: *Тимофій Богатир, гідрометеорологічна служба України, Грабовське, кімната-музей.*

Виклад основного матеріалу. 19 листопада 2021 р. гідрометеорологічна служба України відзначить 100-річчя від дня утворення. Майже третину часу існування служби на її чолі перебував видатний організатор і керівник Тимофій Кирилович Богатир.

Тимофій Богатир народився 15 травня 1905 р. у селі Пушкарному (нині — село Грабовське Краснопільського району Сумської області).

Бідне селянське походження, активна підтримка радянської влади у період її становлення на території України (у 1923-1925 рр. Тимофій Богатир очолював Пушкарський Комітет незаможніх селян), а також видатні організаторські здібності та управлінський талант сприяли його кар'єрному зростанню.

У 1925 р. Тимофій Богатир став студентом робітфаку Харківського інституту народної освіти, а в 1927 р. вступив до Фізико-хіміко-математичного інституту у тодішній столиці УСРР, який закінчив у 1932 р. Вже у листопаді того ж року він був призначений заступником директора Харківського гідрометеорологічного інституту, а ще через п'ять місяців очолив його.

У 1935-1939 роках Т.К. Богатир працював на різних посадах гідрометеорологічної служби, у тому числі певний час був директором геофізичної обсерваторії, яку зараз очолює один із авторів цієї статті.

У 1939 р. Тимофій Богатир був призначений начальником Київського Управління гідрометеорологічної служби, а наступного року очолив новостворене Управління гідрометеорологічної служби УРСР. На цій посаді, з невеликими перервами, Тимофій Богатир працював до самого виходу на пенсію у 1973 р.

Під керівництвом Тимофія Кириловича Богатиря гідрометеорологічна служба України швидко відновилась після закінчення німецько-радянської війни і стала однією з кращих у колишньому СРСР. У якості першого Постійного представника УРСР у Всесвітній метеорологічній організації (ВМО) Тимофій Кирилович став одним з облич нашої країни за кордоном.

Діяльність на посаді керівника гідрометеорологічної служби України принесла Тимофію Богатирю не лише повагу і авторитет, але й більше тридцяти радянських та іноземних нагород.

Помер Тимофій Кирилович у 1977 р. і похований у Києві на Байковому цвинтарі [2, с. 46-49].

Впродовж тривалого часу Тимофій Богатир перебував у «затінку» слави свого земляка Павла Арсеновича Грабовського, на честь якого у 1964 р. село було перейменоване. Того ж року у Грабовському відкрився музей поета.

Разом з тим, односельці не забували про свого визначного земляка-метеоролога. Для багатьох він став прикладом при обранні професії. Найвідоміший з них — Тетяна Василівна Михайленко (нині Виноградова), яка наразі очолює відділ метеорології Харківського регіонального центру з гідрометеорології. Метеорологом за освітою є і багатолітній сільський голова Грабовського Володимир Іванович Стадниченко.

Лише у 2010-2011 рр. справа гідного вшанування памяті одного з найповажніших українських гідрометеорологів зрушила з місця — у приміщенні музею Павла Арсеновича Грабовського була відкрита кімната-музей Тимофія Кириловича Богатиря.

Кімната-музей є філією музею Українському гідрометеорологічного центру ДСНС України. До формування експозиції (виготовлення і доправка стендів) долучились і у Сумському обласному центрі з гідрометеорології.

У 2011 р. вийшла друком книга «Богатырь Тимофей Кириллович», авторами якої стали син Тимофія Кириловича Володимир, доктор технічних наук, та очільники гідрометеорологічної служби України Василь Громовий, Микола Кульбіда, В'ячеслав Ліпінський і Анатолій Прокопенко [1]. Один її екземпляр є у кімнаті-музеї Т.К. Богатиря.

Експозиція кімнати-музею цікава і пізнавальна. Інформація, що розміщена на стендах, розкриває минулий і сучасний стан гідрометеорологічної служби в Україні, життєвий і професійний шлях Тимофія Богатиря, метеорологів — уродженців Грабовського тощо. Інформаційні стенди мають багатий ілюстративний матеріал та копії документів, які доповнюють текстову складову та розповідь екскурсовода. У кімнаті-музеї сформована невелика бібліотека зі спеціалізованої гідрометеорологічної та історико-краєзнавчої літератури, у тому числі з дарчими написами відомих українських фахівців галузі.

На жаль, за час, що минув від відкриття, експозиція кімнати-музею застаріла. Більшість стендів оформлені російською мовою. Зусиль багатолітньої завідуючої музеєм Надії Скоропад та організаторських талантів секретаря сільської ради Аліни Шаповалової явно недостатньо для проведення реекспозиції (оновлення) музею.

До популяризації села Грабовського як батьківщини Тимофія Кириловича Богатиря, його кімнати-музею, та до осучаснення її експозиції повинні долучитись керівники гідрометеорологічних організацій України, насамперед Українського гідрометцентру.

Зі слів завідуючої музеєм, якщо шанувальники творчості Павла Грабовського часті гості у селі, то до кімнати-музею Тимофія Богатиря відвідувачі приїздять вкрай рідко.

Зусиллями сільського голови Володимира Стадниченка ім'я Тимофія Богатиря назавжди увіковічнене в житті Грабовського.

30 березня 2011 р. рішенням Грабовської сільської ради Тимофію Кириловичу Богатирю посмертно присвоєне звання «Почесний громадянин села Грабовське», а 17 лютого 2016 р. розпорядженням сільського голови вулиця Жовтнева отримала нову назву — вулиця Тимофія Богатиря.

Література та джерела

1. Богатырь В.Т. и др. Богатырь Тимофей Кириллович / Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2011, — 91 с.
2. Гідрометеорологічна служба України [під. ред. В.М. Ліпінського]. — Київ, 2011. — 232 с.

— о —

УДК 37.091.33:069

ЯРОШЕНКО Ю.О.
(м. Полтава)

МЕРЕЖА МУЗЕЇВ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ ПОЛТАВЩИНИ У НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОМУ ВИХОВАННІ В РЕГІОНІ

Анотація. *У статті уточнено та конкретизовано наявну в літературі інформацію щодо реалізації виховного потенціалу музеїв при закладах освіти. Схарактеризовано діяльність музеїв при закладах освіти Полтавської області, спрямовану на пропаганду історико-культурної спадщини, формування національної свідомості, патріотичне виховання учнівської молоді. Розкрито особливості краєзнавчої роботи музеїв різних профілів. Наведено приклади виховних заходів, які проводилися на базі музеїв, виділено найбільш поширені форми і технології краєзнавчої та виховної діяльності.*

Ключові слова: *музеї при закладах освіти, національно-патріотичне виховання, краєзнавство, учнівська молодь.*

Виклад основного матеріалу. Сучасному етапові розвитку музеїв при закладах освіти притаманне виразне виховне спрямування. Як зазначає Л.А. Гайда, залученням учнівської молоді до пошуково-дослідницької та музейної роботи формується громадянське мислення, закладаються основи національної свідомості [1, с. 31]. Останнім часом посилилася увага до ролі музеїв при закладах освіти у національно-патріотичному вихованні. Листом Міністерства освіти і науки України № 1/9-255 від 22.05.2015 р. наголошено на необхідності переглянути підходи до діяльності музеїв історичного профілю закладів освіти та поширено відповідні методичні рекомендації. До значущості виховної діяльності музеїв привертають увагу і рекомендації Всеукраїнського семінару-практикуму завідувачів відділів, методистів обласних та Київського міського центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді, відповідальних за

організацію музейної роботи в закладах освіти регіонів «Музеї військово-історичного профілю закладів освіти — важлива складова формування змісту громадянського виховання дітей та молоді» (Київ, лютий 2019 р.).

Питання відновлення національної пам'яті та перезавантаження краєзнавчо-пошукової діяльності розглядалися під час регіонального семінару-практикуму для педагогічних працівників Луганської, Полтавської та Харківської областей за темою «Історія України ХХ століття: виховний потенціал історичної правди», проведеного Українським державним центром національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді спільно з Українським інститутом національної пам'яті у вересні-жовтні 2019 р. у Харкові.

Ми популяризували на місцевому [6], загальнодержавному [2; 4] та міжнародному [5] рівнях кращі приклади виховної роботи музеїв при закладах освіти Полтавщини.

Однак у публікаціях останніх років спостерігається і скепсис щодо виховної ролі музеїв при закладах освіти. Зокрема, В.С. Серебрій пише про військово-історичні музеї: «…найчастіше самі діти у створенні таких музеїв участі не беруть… Створюється таке собі розкішне приміщення, у якому історично значущих предметів немає. Для дітей такі «музеї» відчиняють два-три рази, а решту часу це місце прийому поважних гостей і предмет гордості» [3]. Таким чином, назріла потреба об'єктивно проаналізувати діяльність музеїв при закладах освіти у контексті суспільно-політичних реалій сьогодення.

У статті автор окреслює роль музеїв при закладах освіти Полтавщини у національно-патріотичному вихованні.

Наразі при закладах освіти Полтавщини перебувають на обліку 176 музеїв різних профілів, із них 22 мають звання «Зразковий музей». У закладах загальної середньої освіти — 168 музеїв, позашкільної освіти — 4, професійної (професійно-технічної) освіти — 3, дошкільної — 1. За профілями музеї поділяються на: історичні — 101, етнографічні — 40, краєзнавчі — 11, літературні (літературно-меморіальні) — 11, меморіальні — 7, художні та мистецькі — по 2, природничий та геологічний — по 1.

Аналіз діяльності музеїв при закладах освіти засвідчує, що вони є центрами виховної, навчальної, просвітницької роботи, ініціаторами різноманітних тематичних масових заходів.

У тісному контакті з установами науки, культури, громадськими організаціями музеї при закладах освіти продовжують роботу з удосконалення експозицій на основі об'єктивності та історичної правди та відповідно до Законів України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 рр.», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років», та враховуючи Методичні

рекомендації щодо засад діяльності музеїв історичного профілю дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладів. За останні три роки відбулися істотні зміни у змісті екскурсій та у експозиціях музеїв історичного профілю.

Ураховуючи сучасні події в житті українського народу — громадянський подвиг учасників Революції гідності, вшанування пам'яті героїв Небесної сотні, патріотизм українських воїнів у боротьбі за незалежність та територіальну цілісність України від зазіхань агресора, музеї проводять значну роботу щодо реекспозиції історичних розділів, створюють нові експозиції, облаштовують тематичні стаціонарні та пересувні виставки, організовують зустрічі з борцями за незалежність країни тощо. Воїнами – учасниками ООС передані до музеїв прапори України з підписами бійців, фотографії, листи, подяки, особисті речі. У закладах освіти організовують благодійні акції на підтримку воїнів, збір коштів, продуктів тощо.

Кімната Захисників Вітчизни у зразковому історико-краєзнавчому музеї при опорному закладі «Калайдинцівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів імені Ф.Д. Рубцова Лубенської районної ради Полтавської області» є осередком збереження пам'яті про героїчні звершення земляків. Її розділи оповідають про подвиги лубенців — ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС, учасників антитерористичних операцій на територіях інших держав, учасників Революції Гідності та ООС на сході України. В експозиціях демонструються біографії хлопців, особисті речі, спогади рідних і друзів, фотоматеріали, картини, одяг бійців, фрагменти зброї, привезені зі Сходу України.

Заслуговує на увагу нещодавно створена Кімната слави в історико-краєзнавчому музеї при Піщанській загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів імені Л.М. Дудки Решетилівської районної ради. В ній представлені розділи: «Революція Гідності 2013-2014 рр.», «Воїни ООС — наша гордість і сила», «Життя як спалах», «Соборна мати Україна — одна на всіх, як оберіг». У музейній колекції — унікальні речі, передані учасниками подій на Сході країни, зразки зброї, нагород, одягу тощо.

У лютому 2019 р. відчинив двері для відвідувачів військово-історичний музей «Тризуб» при Жоржівській загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів Шишацької селищної ради, який у січні 2020 р. здобув перемогу серед музеїв військово-історичного профілю в обласному турі Всеукраїнського конкурсу екскурсоводів музеїв закладів освіти «Край, в якому я живу». Його експозиція присвячена сучасним подіям української історії: Революції Гідності, неоголошеній війні на Сході нашої держави, волонтерському руху, розвиткові патріотичного виховання у школі та територіальній громаді. Засновники музею, а серед них — учасники ООС, мають на меті привернути увагу до справжніх патріотів України.

Використані юними дослідниками активні форми пошукової діяльності — екскурсії, краєзнавчі експедиції, туристські походи місцями бойової слави — дали змогу глибше дослідити героїчні і трагічні події Другої світової війни, доповнити рукописні і друковані Книги пам'яті сіл, міст, районів.

Зібрані у ході пошуку матеріали, документи, реліквії військового часу зайняли чільне місце в експозиціях музеїв, кімнат, залів бойової слави, використовуються під час різноманітних заходів. На основі цих матеріалів друкуються статті у місцевій пресі, готуються виступи на радіо.

Зразковий музей історії села та школи Човно-Федорівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Зіньківської районної ради є осередком культурно-просвітницької роботи не лише школи, а й села. Тож недарма у 2016 р. до пошуковців музею звернулися громадяни Німеччини – брат і сестра, Лієнхерд та Гізела Шпати — з проханням допомогти знайти місце поховання їхнього батька і ще декількох солдат, які, за свідченнями німецьких архівів, загинули у боях Другої світової війни та поховані на території Човно-Федорівської сільської ради. Юними дослідниками були зібрані спогади очевидців тих подій, опрацьовані документи та карти. У результаті пошукових дій місце поховання німецьких вояків було знайдене, потім останки 17 солдатів були перенесені на німецький цвинтар у Харкові.

До заповнення чистих сторінок історії Другої світової війни долучилися і юні пошуковці історико-краєзнавчого музею Кременчуцької спеціалізованої школи І-ІІІ ступенів № 7. Під час уроку мужності «Ніхто не забутий, ніщо не забуте», що проводився для учнів 3-5 класів та гостей — ветеранів Другої світової війни, діти дізналися про унікальну пошукову роботу авіаполку «Брест» у Біловезькій пущі, під час якої були підняті залишки бомбардувальника ДБ-3Ф з останками льотчика. З'ясувалося, що за документами це — мешканець Крюкова-на-Дніпрі, Вовк Карпо Платонович. Його літак був збитий 23 червня 1941 р. і упав разом з пілотом у болото Івацевічського району Білорусії. Робота краєзнавців школи, спільна пошукова робота волонтерів Білорусі та України стала відома всьому Кременчуку завдяки репортажу міського телеканалу «Візит». Нині пошуковці разом із сином загиблого, Вовком Анатолієм Карповичем, випускником школи, чекають на почесне перепоховання воїна-кременчужанина, який загинув у перші дні війни. При музеї також працює група учнів — членів МАН. Так, за основу наукової роботи «Жінки на фронтах Другої світової війни» взято спогади медсестри Скирти В.О, яка пройшла від Дніпра до Рейну і врятувала сотні солдат. У доробку також висвітлені історія створення курсів медичних сестер у Кременчуці та доля цих героїчних жінок.

Музеї при закладах освіти співпрацюють з науковими установами, з місцевими краєзнавцями, державними музеями й архівами, громадськими та міжнародними організаціями.

Тісна співпраця у пошукової групи зразкового військово-історичного музею «Подвиг і пам'ять» Зіньківської спеціалізованої школи І-ІІІ ступенів № 2 склалася з представником громадської організації «Меморіал» Чернявським А.В., який передав до музею речі радянських солдатів, що були перепоховані на території Зіньківського району.

Пошукова група музею історії школи при комунальному закладі «Полтавська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 8 імені Панаса Мирного Полтавської міської ради Полтавської області» активно співпрацює з науковими співробітниками Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Результатом спільного дослідження, присвяченого вивченню екологічного стану струмків та малих річок місцевості Кобищани, де розташована школа, стало написання наукових статей до музейного збірника «Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток» (випуск 9).

Етнографічний музей Глобинської гімназії № 1 імені В.Є. Курченка підтримує зв'язки із закордонними колегами і меценатами. Зокрема, його частими гостями є волонтери Корпусу Миру зі США, які цікавляться історією України, та Карл Бек, директор Корпусу Миру в Україні.

Музеї етнографічного профілю є основними центрами збереження матеріальної і духовної спадщини українського народу. В експозиціях зберігаються під час унікальні колекції вишиваних виробів, одягу, посуду, знарядь праці та предметів побуту. У зразковому музеї народознавства «Світлиця» при комунальному закладі «Полтавська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 34 Полтавської міської ради Полтавської області» експонуються вишиті рушники не тільки Полтавського краю, а й інших регіонів України. Є вироби, подаровані Майбородою Ольгою Петрівною, яким більше 150 років. Крім оглядових та тематичних екскурсій, виставок, занять фольклорного гуртка, у музеї проводяться різні заходи: українські вечорниці, літературні читання, уроки історії та народознавства, майстер-класи, родинні свята та конкурси тощо. Шкільний музей народознавства став осередком національного та патріотичного виховання не лише учнів школи, а й мешканців мікрорайону.

Не лише сховищем, а ефективною базою для спілкування, культурно-дозвіллєвим та освітнім середовищем є зразковий музей етнографії при Полтавському міському центрі позашкільної освіти. Найбільш цікавими експонатами музею є механічні прядки початку ХХ ст., старовинні гребні для вичісування волокна, вуличні ліхтарі, вугільні праски; жіночий український національний одяг, ткацький верстат, керамічний посуд, рушники.

Музей етнографії — динамічний, інтерактивний освітній простір, є ідеальним місцем для творчої самореалізації молоді, коли дитина не тільки споживає готовий продукт музейної діяльності, а є його активним творцем. Вивчення народних промислів на заняттях гуртків Центру позашкільної освіти допомагає вихованцям у виборі майбутньої професії, сприяє збереженню

матеріальної та духовної культури, відродженню народних ремесел. Так, вихованці закладу взяли участь у різних творчих проектах, у результаті чого музей наповнився новими експонатами: макети «Українська садиба» та «Запорізька січ» (узагальнений образ козацьких столиць-січей XVI-XVIII ст.) — творча робота вихованців гуртка «Столяр-конструктор», кер. Хоружий В.Т.; муляжі української традиційної випічки — коровай, калач, дивень, мандрики, вареники — виготовлені вихованцями гуртка «Екодизайн», кер. Орліченко С.В.; експозиція «Писанкарство», над створенням якої працювали дитячий та педагогічний колективи та ін.

Відкриваються нові цікаві музеї. Основою експозиції музею Івана Андрійовича Зубковського при Миргородській загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів № 9 імені І.А. Зубковського є матеріали про відомого земляка, засновника славнозвісного Миргородського курорту. Активісти музею тісно співпрацюють з народним музеєм курорту «Миргород», беруть участь у реалізації проектів, круглих столах та наукових конференціях, що стосуються життя і діяльності Зубковського; прибирають могили земляка та його доньки Катерини, ушановують його пам'ять біля пам'ятника на території курорту «Миргород». У музеї проводяться зустрічі з правнучкою І.А. Зубковського Тетяною Нечипоренко (м. Миколаїв) та дослідником життєдіяльності І.А. Зубковського Валерієм Шаповаловим. Колекції музею використовують для створення лепбуків, стендів, буклетів, виставок малюнків про життя та діяльність видатного земляка.

Цікавий підхід до створення експозиції, багата музейна колекція, її інформативна насиченість — це особливості історико-краєзнавчого музею при Опорному закладі «Засульський ліцей Засульської сільської ради Полтавської області». З моменту відкриття музею його вже відвідало більше тисячі екскурсантів. Екскурсії неодмінно доповнюються переглядом відеофрагментів, що дозволяє відвідувачеві глибше сприйняти розповідь, додає емоційності та образності оповіді.

Одним із пріоритетних напрямів діяльності музеїв закладів освіти є реалізація різних тематичних проектів, основна мета яких – пропаганда історико-культурної спадщини, формування національної свідомості, духовне єднання поколінь.

Роботу музею історії села «Берегиня» при Пологівському НВК Малоперещепинської сільської ради організовано через реалізацію власних соціальних проєктів: «Доля з автографом війни», «Скарбниця людяності», створюється нова експозиція «У єдності поколінь». Пошуковими загонами зібрано багато матеріалів про історію свого села, долі його мешканців, календарні свята, традиції та звичаї рідного краю. Успішній реалізації проектів сприяє інтерактивний «Музей звичаїв», де діти та батьки, старожили і гості села можуть взяти участь в родинних святах, тематичних заходах, інсценізаціях та ін.

У ході реалізації проекту «Герої поруч», започаткованого зразковим музеєм історії школи при комунальному закладі «Полтавська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 20 імені Бориса Серги Полтавської міської ради Полтавської області», козацьким роєм «Молодик» зібрано інформацію про батьків учнів — учасників ООС. У школі діє проект «Я пишу історію школи», який об'єднує чотири напрямки: «Мої батьки — випускники моєї школи», «Учитель — ветеран», «Зіркові випускники» та «Мій клас — частинка сучасної історії». У закладі працюють пошукові загони, які встановлюють достовірні факти із минулого життя школи з метою нерозривного життя поколінь. За результатами роботи над проектом зібраний матеріал укомплектовано у збірку «Я пишу історію школи».

Цілий рік загін «Промінь», що діє при музеї етнографії Миргородської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 9 імені І.А. Зубковського, працював над проектом «Словник музею етнографії «Жива історія Миргородщини». Також продовжується робота над довготривалим проектом «Історія одного експоната», у рамках якого проведена велика робота з дослідження кобзи — одного із цінних музейних предметів. Музей поповнився новим матеріалами і фактами: з'ясовано, кому належав музичний інструмент на початку ХХ ст., як він потрапив до музею, зібрані відомості про талановиту миргородську родину бандуристів Кобилянських. Неабиякої популярності у школі набув музейний проект «Модний салон для старої ляльки» («Одягаємо стару ляльку у національний костюм»).

У своїй діяльності музеї використовують різні форми роботи: майстер-класи, інсценізовані та інтерактивні екскурсії у музеї, день відкритих дверей, тиждень музею, інтегровані уроки, квести. Керівниками музеїв вивчаються і реалізовуються у безпосередній діяльності елементи музейної педагогіки.

Активом літературного музею Панаса Мирного при Миргородській загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів № 1 ім. Панаса Мирного у рамках тижня історії школи проводиться квест «Що ми знаємо про Панаса Мирного»: завдання кожної локації допомагає учням пізнати цікаві моменти життєвого шляху славного земляка. Також музейним активом ініційовано проведення різних заходів, спрямованих на популяризацію творчості письменника: інсценізація казки «Морозенко» для учнів 5 класів; для учнів старших класів — літературне лото, засідання круглого столу «Літературні стежини Панаса Мирного», читацька конференція, присвячена вивченню історичної основи роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні», конкурс на кращого читача поезій Панаса Мирного. До Дня козацтва у музеї проводиться виховний захід «Військова сторінка у житті родини Панаса Мирного», присвячена участі рідних письменника у російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. та у Першій світовій війні.

Музеї активно застосовують інтерактивні технології: створюються віртуальні екскурсії, традиційні екскурсії доповнюються відео- та

аудіофрагментами. Фонди музеїв переводяться у цифровий, електронний формат, як-от у історико-краєзнавчому музеї при опорному закладі «Покровська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів Решетилівської районної ради». У музеї українських старожитностей при Малобакайській загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів Решетилівської районної ради допитливий екскурсант може знайти QR-коди та за допомогою них отримати більш детальну інформацію про ті чи інші експонати, а також переглянути відеоекскурсію та презентацію музею.

Матеріали та документи музеїв широко використовуються для написання статей, книг, посібників, методичних рекомендацій, як, наприклад, гасла і статті про заклади освіти та персоналії, підготовлені до шостого тому «Освіта і наука» енциклопедії «ПОЛТАВІКА — Полтавська Енциклопедія». Матеріали музею історії школи при Великобудищанській загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів Диканської районної ради стали основою для створення у 2016 р. книги «Великобудищанська школа: історія, сучасність» (автори Я.М. Городницька, С.В. Калашнік, видавництво «Дивосвіт»).

Цікаві та самобутні шкільні музеї, присвячені видатним землякам, постійно розвиваються та оновлюються.

Завдяки участі у проекті «Літературно-краєзнавчі маршрути «Земляки», ініціатором якого виступив Полтавський осередок Національної спілки письменників України, музей письменників-земляків Григорія та Григора Тютюнників при Шилівській загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів Зіньківської районної ради отримав друге життя. У 2016 р. за підтримки меценатів та Асоціації агентств місцевої демократії ALDA, Центру культурного менеджменту в рамках програми CHOICE «Культурна спадщина і сучасність» проведено реекспозицію й ремонт приміщення музею земляків. Музейною радою під керівництвом Вербич З.А. розроблено пішохідний маршрут «Шилівка: вічна загадка любові» та нові екскурсії для дітей і для дорослих. Матеріали музею були використані у роботі творчої лабораторії вчителів початкових класів та вчителів української мови і літератури району для розробки методичного посібника «Інноваційна діяльність учителя під час вивчення творчості Григора Тютюнника за шкільною програмою».

Музей «Світлиця Раїси Панасівни Кириченко» при Землянківській загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів імені Р.П. Кириченко Глобинської районної ради є потужним центром вивчення життя і творчості славної краянки, Героя України, народної артистки України. У 2017 р. туристсько-краєзнавчий маршрут «Стежинами Раїсиних пісень», створений активом музею, затверджено наказом відділу освіти, сім'ї та молоді Глобинської РДА і переведено в статус районного маршруту (куратор В. В. Срібна).

Це дало початок створенню творчого об'єднання учнів-краєзнавців району, які підготували новий туристсько-краєзнавчий маршрут «Славетні імена Глобинщини», до якого входять: погруддя Р.П. Кириченко в с. Землянки,

шкільний музей-світлиця, садиба-музей Козачки в с. Корещина, Корещинська церква Покрови Пресвятої Богородиці, побудована на кошти Кириченків, могила-пам'ятник Кириченків в с. Корещина, музей М.В. Лисенка у с. Гриньки, музей Олександра Білаша у Градизькій гімназії імені Героя України О. Білаша.

Значна робота із залучення учнівської молоді до збереження історичної, культурної спадщини проводиться у музеях при закладах професійної (професійно-технічної) освіти та закладах інтернатного типу: зразковому військово-історичному музеї при Полтавському вищому міжрегіональному професійному училищі, військово-історичному музеї при Міжрегіональному центрі професійної перепідготовки звільнених у запас військовослужбовців м. Хорол, художньому музеї при Решетилівському художньому професійному ліцеї, музеї історії школи Полтавської спеціалізованої школи-інтернату № 2 I-III ступенів «Центр освіти та соціально-педагогічної підтримки» імені Софії Русової Полтавської обласної ради, історико-краєзнавчому музеї Гадяцького обласного наукового ліцею-інтернату II-III ступенів ім. Є.П. Кочергіна Полтавської обласної ради.

Висновок. Обсяг статті не дає змоги представити діяльність усіх музеїв при закладах освіти області. У діяльності музеїв спостерігаються й недоліки. Здебільшого вони традиційні: окремим музеям бракує чіткості в структурі експозиційних розділів, веденні музейної документації, трапляються випадки неправильного експонування оригінальних матеріалів. Недостатньо уваги приділяється матеріальному забезпеченню музеїв. Однак безсумнівною є значуща роль музеїв при закладах освіти у формуванні в учнівської молоді громадянського світогляду, вихованні любові до праці, рідної землі, мови, культури, моралі, поваги до людей праці, захисників Батьківщини, вивченні та пропаганді пам'яток історії, культури і природи рідного краю.

Література та джерела

1. Гайда Л.А. Музей при навчальному закладі / Л.А. Гайда. — Київ : Шкільний світ, 2009. — 128 с.
2. Копилець Є.В. Музейництво у навчальних закладах Полтавщини: здобутки, проблеми, перспективи / Є.В. Копилець, Ю.О. Ярошенко // Музеї Бердичівського краю: історія та сучасність. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 15–16 листопада 2016 р.). Науковий збірник «Велика Волинь». — Вип. 54 / упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2016. — С. 110–119.
3. Серебрій В. Шкільні музеї / В. Серебрій // Краєзнавство. Географія. Туризм. — 2015. — № 10. — С. 3.
4. Ярошенко Ю.О. Музеї при навчальних закладах Полтавщини — осередки національно-патріотичного виховання / Ю.О. Ярошенко // Фізичне виховання, спорт і туристсько-краєзнавча робота в закладах освіти :

збірник наукових праць : додаток до Гуманітарного вісника ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». — Переяслав-Хмельницький : ФОП Домбровська Я. М., 2016. — С. 124-128.
5. Ярошенко Ю.А. Реализация подходов музейной педагогики в музеях при учебных заведениях Полтавской области / Ю.А. Ярошенко // Материалы Межрегиональной научно-практической конференции «Школьный музей в образовательной среде: инновации, формы и методы работы». — Н. Новгород : Гладкова О.В., 2015. — С. 236-238.
6. Ярошенко Ю.О. Реалізація принципів музейної педагогіки у музеях при закладах освіти Полтавщини / Ю.О. Ярошенко // «Полтавщина — земля моя свята». Збірник кращих наукових статей ІІІ обласної науково-практичної краєзнавчої конференції учнівської молоді. — Полтава : ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2012. — С. 24-29.

— о —

УДК 908

КОПИЛЕЦЬ Є.В.
(м. Полтава)

ПАМ'ЯТЬ ПРО ГРИГОРІЯ КИТАСТОГО НА ЙОГО МАЛІЙ БАТЬКІВЩИНІ

Анотація. *У статті в хронологічній послідовності реконструйовано перебіг відновлення пам'яті про видатного земляка, лауреата Державної премії України імені Т.Шевченка, Героя України Григорія Трохимовича Китастого на його малій батьківщині — у м. Кобеляках Полтавської області. Особливу увагу приділено діяльності О.І. Кулика — фундатора Кобеляцького районного музею літератури та мистецтва. Виокремлено помилки у висвітленні біографії Г.Т. Китастого місцевими краєзнавцями.*

Ключові слова: *Григорій Трохимович Китастий, м. Кобеляки Полтавської області, Кобеляцький районний музей літератури та мистецтва імені Олексія Кулика, Українська капела бандуристів Північної Америки імені Тараса Шевченка.*

Виклад основного матеріалу. Указом Президента України Віктора Ющенка № 1077/2008 від 25 листопада 2008 р. звання Героя України з удостоєнням ордена Держави посмертно присвоєне Григорію Трохимовичу Китастому. Цю нагороду він отримав за визначний особистий внесок у справу національного і духовного відродження України, поширення української культури і кобзарського мистецтва у світі [6, с. 53]. Виходець із повітового містечка Кобеляки на Полтавщині став центральною фігурою в історії

Української капели бандуристів імені Тараса Шевченка, відродив капелу в роки нацистської окупації, у повоєнний час не дав їй розчинитися у «плавильному казані народів» після еміграції до Сполучених Штатів Америки і незабаром забезпечив тріумфальні гастролі американських українців Європою. Нині у рідному місті на честь видатного земляка відкрито меморіальну дошку та названо вулицю, лайтбокс із його портретом знаходиться у центрі Кобеляк. А за якихось два десятиліття до нагородження про художнього керівника Української капели бандуристів імені Т.Г. Шевченка у Детройті з-поміж кобелячан згадували хіба що родичі.

Повернення Григорія Китастого до історико-культурного контексту на Батьківщині почалося на рубежі 1980-х - 1990-х рр. Поза увагою свідомих земляків не лишилися радіопередачі про нього, які транслювали по республіканському та полтавському радіо. Як писала редактор Головної редакції музичного мовлення Українського радіо Галина Бабій, у циклі передач «Кобзарське мистецтво» прозвучали розповіді про життя і творчість співвітчизників-бандуристів за кордоном. Зокрема, «Звучали радіобесіди зі солістами Капелі бандуристів імени Тараса Шевченка з Дітройту Юліяном Китастим та Віктором Мішаловим. Чи не вперше за багато десятиліть на Україні звучала музика засновника Капелі, дириґента, педагога, музичного діяча Григорія Китастого» [1].

Коли вдова Г.Т. Китастого Галина Дмитрівна у квітні 1990 р. відвідала Київ, вона дала інтерв'ю для Українського радіо, у якому повідомила, що, крім благодійної допомоги дітям, постраждалим від Чорнобильської катастрофи, прибула для поширення музики Китастого на його Батьківщині: «…Я вважаю, що привезла на Україну живого Китастого. Я привезла понад 500 аркушів нот його композицій переважно для кобзарського виконавства» [8]. У цій радіобесіді також звучали твори Григорія Китастого та народні пісні у його виконанні.

Та для більшості кобелячан ім'я митця стало відомим восени 1990 р. Наприкінці вересня Г.Д. Китаста приїхала до Кобеляк. Їй улаштували прийом у райвиконкомі (як згадувала Галина Дмитрівна, «У приміщенні райвиконкому зібралося коло 150 людей, переважно чільних становищ (судячи по численних медалях на їх грудях), котрим я розповіла про творчість і діяльність їх земляка, для котрого найдорожчим місцем на землі були його рідні Кобеляки» [8]).

Г.Д. Китаста дала інтерв'ю кореспондентові районної газети «Колос» Костянтинові Бобрищеву, у якому кількома реченнями описала життєвий шлях чоловіка та розповіла про їхню родину [3]. А найбільш продуктивним для відновлення пам'яті про Григорія Китастого у рідному місті стало спілкування Галини Дмитрівни з краєзнавцем, фундатором Кобеляцького районного музею літератури і мистецтва Олексієм Івановичем Куликом («У Кобеляках є бідненький музей, але в ньому професійно і з великою любов'ю виставлені в

примітивних шафах твори і персональні речі вжитку визначних людей Кобеляцького району» [8]).

У Кобеляцькому районному музеї літератури та мистецтва імені Олексія Кулика зберігаються нотатки, зроблені О.І. Куликом у зошиті з умовною назвою «Наші земляки» під час зустрічі з Г.Д. Китастою або ж невдовзі після неї (перше припущення ймовірніше, оскільки Кулик писав швидко і тезами). Вони дають уявлення про зміст розмови. Документ публікується вперше.

«27 вересня 1990 р.

Китаста Галина Дмитрівна

— Мюнхен — табір для переміщених осіб

Кобеляки, Ворскла — були центром світу

400 музикальних творів — ностальгійного х-ру — туга за рідним краєм.

— Під час окупації — вивезли до Німеччин[и] — обслуговували табори — потім самих у табір.

«Вставай, народе![»] «Марш..»

— Язва (? — Перше слово написано нерозбірливо. — Є.К.). Мстислав (підкреслено, вгорі дописано «Митрополит». — Є.К.) — визволили — табір для перем.[іщених] осіб

вони ——в Регінсбурзі — твори; обробки, дум, іст. піс[ень]

тема До відроджен[н]ня, до волі

Створювались церкви — православні і т.д.

Капела переїхала до Америки

Пароплав — Нью-Йорк — Статуя Свободи — чорнороби —

4 церкви на Нью-Йорк = Кілька Народних Домів

Австралія — 25 тис. українців =

60 % 3 млн. українців — діаспора

Капела — 250 бандуристів

Вільна Акад[емія] Наук

Товариство ім[.] Тараса Шевченк[а]

Молодь — уявляє [,] романтизують

Віктор — професор, порівн. св[ітова] л-ра

Андрій — бандурист — іст. дума

живе в Сан-Дієго

діти Марко 6

Христина 4 роки

Молодь українська діаспори розчарована: бо на Україні не говорять укр[.] мовою».

Г.Д. Китаста передала до музею деякі матеріали про покійного чоловіка: «Завідуючому музеєм О. Куликові я передала книжки, афіші, фотографії, ноти, платівки, касети тощо, пов’язані з особою Г. Китастого. Його радості не було меж…» [8]. Саме вони і склали основу експозиції, яка з незначними змінами досі представлена у музеї стендом та пристендовими матеріалами. Серед них:

рекламні оголошення, афіші, програми низки концертів капели бандуристів імені Тараса Шевченка (11.05.1969, 03.04.1977, 05.05.1979 та ін.); фотопортрети Григорія Китастого та фото капели різних років; брошура «Вставай, народе!», випущена 1950 р. видавництвом «Україна» у м. Новому Ульмі (Федеративна Республіка Німеччини) з нотами та текстом однойменної пісні Григорія Китастого на слова Івана Багряного; вінілові платівки (зокрема: ювілейний альбом до 50-річчя Української капели бандуристів імені Тараса Шевченка у 1968 р.; «Вставай, народе!»; альбом українських мелодій, виконаних на бандурі Григорієм Китастим, у т.ч. його власних композицій).

Вивчення архіву Олексія Кулика засвідчує, що він цікавився постаттю знаного земляка ще до приїзду до Кобеляк Галини Китастої: у тому ж зошиті занотовано короткий зміст радіопередачі від 04.04.1990 (певно, із циклу «Кобзарське мистецтво»), у якій ішлося про Григорія Китастого. Збереглася і чернетка його листа до Галини Китастої, датована листопадом-груднем 1990 р. (із змісту зрозуміло, що це відповідь на лист Галини Дмитрівни; на жаль, він у переданих до музею паперах О.І. Кулика не виявлений), де Кулик зазначає: «Пісні у виконанні капели і зокрема, Г.Т. Китастого, слухав: кілька разів Українське радіо транслювало передачі про нього, про капелу».

За нетривалий візит до музею під час насиченого подіями перебування Г.Д. Китастої у Кобеляках співрозмовники не встигли повноцінно обмінятися інформацією і частково надолужували це листовно. Як видно зі згаданої вище чернетки, Галина Дмитрівна надіслала до музею фотоматеріали.

У грудні 1990 р. О.І. Кулик закінчив рукопис нарису «Співак-бандурист з Кобеляк», доопрацював його уже в січні наступного року. 31 січня 1991 р. нарис про Григорія Китастого вийшов друком у районній газеті «Колос» [9]. Завдяки йому чимало кобелячан уперше дізналося про основні факти біографії митця та його творчу спадщину. Лексика, явні та приховані цитати, наведені у нарисі факти засвідчують ознайомлення Кулика зі «Збірником на пошану Григорія Китастого у 70-річчя з дня народження» [7], зокрема, з уміщеними там «Автобіографією» Г.Т. Китастого та статтею М.С. Гарасевич «Надхненний народний співець».

О.І. Кулик долучився і до збереження доробку найстаршого брата Г.Т. Китастого — Андрія. Той мав виразні здібності художника і був відданий на навчання до київського майстра іконопису. На жаль, його життя рано обірвала Перша світова війна. Крім ікон, на згадку родині залишився виконаний Андрієм портрет Тараса Шевченка (нині зберігається у Кобеляцькому районному музеї літератури та мистецтва імені Олексія Кулика). Саме завдяки Куликові персоналія «Китастий Андрій Трохимович» потрапила до «Полтавської Шевченкіани» П.П. Ротача. Серед джерел інформації Ротач зазначив лист Кулика від 05.01.1995 [15, с. 344], а у листі-відповіді від 10.01.1995 (нині у фондах музею літератури та мистецтва імені Олексія

Кулика) писав: «Відомості про Гр. Китастого у мене є, і ця постать обов'язково буде в моїй енциклопедії. А за А. Китастого дякую».

Згодом до музею були передані матеріали племінниці Григорія Китастого, доньки його брата Галини Миколаївни Китастої-Бєляєвої: фотографії, низка документів (у т.ч. із особової справи часів німецько-радянської війни з автобіографією 1943 р., де вона згадує репресованого у 1937 р. батька). Із цієї добірки окремо відзначимо датований 07.02.1989 лист до Галини Китастої від Юрія, сина Григорія Китастого від першого шлюбу, який саме гостював у американських родичів. Юрій писав: «Галина Китаста, моя мачуха, хоче офіційно звернутися до радянських властей з пропозицією офіційно відзначити уродженця Кобеляк — Григорія Китастого — бандуриста, диригента та композитора, що багато зробив для розвитку української культури в Америці — збудуванням чи пам'ятника, чи будинку-музея, чи кімнати-музея в Кобеляках. Я думаю, що це реальна справа, якщо товариство «Україна», Державна капела бандуристів УРСР, Міністерство культури УРСР та діячі культури, що знали батька, підтримають цю ідею.

Галя, чи збереглася батькова хата на Юр'ївці? Якщо так, не могла б Ти обережно спитати хазяїв, яка ціна її […].

Іще прохання, Галочко. В Кобеляках є музей бандуриста Павла Колесника. Я не бачив його. Чи не могла б Ти листовно до Галини Китастої описати його. Як він зроблений та хто за нього відповідає?».

Таким чином, восени 1990 р. Г.Д. Китаста, вочевидь, їхала до Кобеляк, уже знаючи про існування районного музею літератури та мистецтва і плануючи передати до нього матеріали про покійного чоловіка. Григорію Китастому, як і Павлові Колеснику (обидва — колишні актори-аматори Кобеляцького народного дому, які, кожен по-своєму, пов'язали долі з бандурою), було відведено окремий куточок музейної експозиції.

Різночасові робочі записи О.І. Кулика засвідчують його тривалу зацікавленість біографією і творчістю Г.Т. Китастого. Та після нарису 1991 р. Кулик більше нічого не опублікував про відомого земляка. По смерті Олексія Івановича (2002 р.) відомості про Григорія Китастого кілька разів з'являлися у публікаціях кобелячан, але нерідко вони хибували неточностями. Прикметно, що у виданому 2008 р. путівникові по музею літератури та мистецтва, підготовленому наступником О.І. Кулика на посаді керівника музею — М.В. Скляренком, Григорія Трохимовича Китастого подано як Григорія Тихоновича, а фотопортрет на вкладці взагалі підписано «Геннадій Тихонович Китайський» [16, с. 20].

До 100-річчя від дня народження Григорія Китастого у центральній районній бібліотеці проведено літературно-мистецьку годину «Співак, бандурист з Кобеляк». Бібліотекарі ознайомили присутніх із життєвим шляхом та мистецькою спадщиною Г.Т. Китастого, учні та викладачі Кобеляцької музичної школи підготували концертні номери. На тематичній виставці були

представлені фото ювіляра та капели бандуристів, публікації про нього, оголошення про концерти капели [13].

Останніми роками увага до постаті Григорія Китастого на його малій батьківщині помітно зросла. 27 червня 2014 р. на фасаді районного центру культури і дозвілля представники районної та міської влади урочисто відкрили меморіальну дошку митцю [11]. Про цю подію сповістила навіть парламентська газета «Голос України» [10]. З такої нагоди директор Кобеляцького районного музею літератури та мистецтва Т.М. Чешко подала до місцевої газети «Колос» стислий біографічний матеріал про Г.Т. Китастого [18].

У зв'язку з необхідністю виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» рішенням третьої сесії сьомого скликання Кобеляцької міської ради від 18.02.2016 № 3 міську вулицю Мате Залки перейменовано на вулицю Григорія Китастого. Того ж року на вулиці Шевченка встановлено лайтбокс із портретом видатного земляка.

Директор музею Тетяна Чешко підтримує контакти з родичами Григорія Китастого, які мешкають у Кобеляках, збирає свідчення старожилів про родину Китастих. Зокрема, вона записала цікаві спогади кобелячанки Н.Г. Анохіної, родичі якої були сусідами Китастих. Зустрівшись у 2019 р. із Р.М. Чорногуз — директором-розпорядником Національної заслуженої капели бандуристів України імені Г.І. Майбороди, Тетяна Миколаївна поповнила музей книгою Я.О. Чорногуза «Кобзарська Січ» про історію капели та зокрема про Г.Т. Китастого [19]. А молодий краєзнавець Ельчін Садаєв передав до музею буклет ювілейного гастрольного туру Української капели бандуристів Північної Америки імені Тараса Шевченка 2018 р. з автографами її мистецького керівника і диригента Олега Махлая та низки інших капелян.

На початку 2019 р. районна газета «Колос» передрукувала з книги «Кобзарська Січ» фрагменти про Григорія Китастого та Павла Колесника [17], а 10 квітня — 8 травня 2020 р. у «Колосі» передруковано «Автобіографію» митця під назвою «Український світ очима Григорія Китастого».

На жаль, у біографії Китастого досі чимало «білих плям», а в публікаціях земляків про нього не завжди достовірні факти. Зупинимося лише на окремих проблемних питаннях.

Відомий кобелячанин, колишній міський голова Б.С. Попруга у книзі спогадів пише, що школярем бачив залишки садиби батьків Григорія Китастого на колишньому хуторі біля дороги з Кобеляк на Бутенки: «Після ліквідації хуторів, Китасті поселилися в районі міських Солонців» [12, с. 18]. Але якщо розбіжності у назві міських мікрорайонів (за свідченням Юрія Китастого, хата знаходилася на Юр'ївці, а в Бориса Попруги мова іде про Солонці) можна пояснити певною «асиміляцією» Юр'ївки Солонцями після

припинення існування Георгіївської церкви, то інших свідчень про хутірську батьківську садибу ми взагалі не маємо. В «Автобіографії» Григорій Трохимович згадує лише «стареньку хату із садком», яка перейшла батькові у спадок після смерті діда, Йосипа Китастого [7, с. 7].

К.В. Бобрищев у нарисі про Григорія Китастого неправильно подав ім'я його матері («Одарка» замість «Оксана» [2, с. 58; 4, с. 335]) та по батькові його батька («Михайлович» замість «Йосипович» [4, с. 335]). На відкритті меморіальної дошки Григорію Китастому Костянтин Васильович заявив, що той закінчив Кобеляцьку школу № 1 із золотою медаллю [11], хоча в «Автобіографії» Китастого читаємо: «Мене прийняли до Полтавського Музичного Технікуму з умовою, що протягом року я складу екстерном за сім кляс народної школи іспити з усіх потрібних предметів…» [7, с. 12]. Нарис про Андрія Китастого К.В. Бобрищев проілюстрував фотографією з підписом «Брат Григорій у роки війни, що для нього дуже швидко закінчилася полоном…» [5, с. 317], але на світлині зображено військового російської царської армії часів Першої світової війни у формі з погонами. Портрет Григорія Китастого, виконаний Іваном Багряним 1 травня 1944 р. у Турці, Бобрищев помилково інтерпретував як виконаний у німецькому концтаборі [2, с. 57; 4, с. 336].

І О.І. Кулик, і К.В. Бобрищев писали, що Григорій Китастий утік із німецького полону, але останніми роками це канонічне твердження нерідко піддається сумніву. Так, В.Я. Ревегук припускав, що, можливо, Китастий «був відпущений німцями, як це вони практикували в 1941 р.» [14, с. 274], а Т.Й. Яницький безапеляційно стверджує, що «німці звільнили Тимофія Пивко та Григорія Китастого з таборів для полонених в Гребінці і Ромнах» [20, с. 180], не навівши, втім, джерела цієї інформації.

Передрукувавши біографію Григорія Китастого з «Кобзарської Січі» Я.О. Чорногуза, газета «Колос» поширила і датування його смерті 4 липня 1984 р. [17], хоча не викликає сумніву, що той помер 6 квітня — це засвідчено низкою видань української діаспори у США.

За К.В. Бобрищевим, звання Героя України Григорію Китастому присвоєне 2 грудня 2007 р. [2, с. 59], хоча насправді відповідний указ Президент України підписав 25 листопада 2008 р. Указом № 1077/2008 Китастого удостоєно ордену Держави, але на лайтбоксі в Кобеляках зображено і орден Держави, і орден «Золота Зірка».

Таким чином, пам'ять про Григорія Китастого на його малій батьківщині відновлено. Однак чимало проблемних питань, які стосуються життєвого і творчого шляху непересічного митця, ще чекають на своїх дослідників.

Література та джерела

1. Бабій Г. Вперше за багато десятиліть / Г. Бабій // Свобода. — 1991. — 11 травня. — С. 3.

2. Бобрищев К.В. Забута мелодія. Фотоновела про земляків / К.В. Бобрищев. — Полтава : ТОВ «АСМІ», 2013. — 152 с.
3. Бобрищев К. На отчій землі / К. Бобрищев // Колос. — 1990. — 4 жовтня. — С. 2.
4. Бобрищев К. Отчий край / К. Бобрищев. — Полтава : Дивосвіт, 2002. — 800 с.
5. Бобрищев К. Отчий край / К. Бобрищев. — Кн. 2. — Полтава : Сімон, 2004. — 800 с.
6. Герої землі Полтавської : довідник. — Вип. 3. Герої України / упоряд. О.А. Білоусько, Т.П. Пустовіт. —Полтава : ТОВ «АСМІ», 2012. — 104 с.
7. Збірник на пошану Григорія Китастого у 70-річчя з дня народження / упорядкування і редакція Якова Гурського. — Нью-Йорк, 1980. — 293 с.
8. Китаста Г. На батьківщині кобзаря / Г. Китаста // Свобода. — 1991. — 11 травня. — С. 3.
9. Кулик О. Співак-бандурист з Кобеляк / О. Кулик // Колос. — 1991. — 31 січня. — С. 4.
10. Неїжмак В. Бандура кликала до боротьби за незалежність / В. Неїжмак // Голос України. — 2014. — 2 серпня. — С. 11.
11. Полтавець Н. Увічнено ім’я ще одного земляка / Н. Полтавець // Колос. — 2014. — 5 липня. — С. 1.
12. Попруга Б. Дорогою життя / Б. Попруга. — Кобеляки : [КП «Вид-во «Кобеляки»], 2016. — 125 с.
13. Приходько М. Співак, бандурист, композитор / М. Приходько // Ехо Кобеляк. — 2007. — 26 січня. — С. 8.
14. Ревегук В.Я. Полтавці — поборники державної незалежності України / В.Я. Ревегук. — Полтава : Полтавський літератор, 2015. — 348 с.
15. Ротач П.П. Полтавська Шевченкіана: Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії / П.П. Ротач. — У 2-х кн. — Кн. 1: А – К. — Полтава : Дивосвіт, 2005. — 432 с.
16. Скляренко М.В. Путівник по експозиції державного музею літератури та мистецтва м. Кобеляки / М.В. Скляренко. — Полтава : Полтавський літератор, 2008. — 24 с.
17. Харківець О. Григорій Китастий та Павло Колесник — герої «Кобзарської Січі» / О. Харківець // Колос. — 2019. — 18 січня. — С. 8.
18. Чешко Т. Бандурист із всесвітнім іменем / Т. Чешко // Колос. — 2014. — 27 червня. — С. 2.
19. Чорногуз Я.О. Кобзарська Січ : до 100-річчя Національної заслуженої капели бандуристів України імені Г.І. Майбороди / Я.О. Чорногуз. — Київ : КВІЦ, 2018. — 156 с.
20. Яницький Т.Й. Українська капела бандуристів Північної Америки імені Тараса Шевченка як мистецький феномен (до сторіччя діяльності) / Т.Й.

Яницький // Міжнародний вісник: культурологія, філологія, мистецтвознавство. — 2018. — Вип. ІІ (11). — С. 177–182.

— о —

УДК 37.091.33:069

ШЕДІНА О.М.
(м. Полтава)

НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ЗАСОБАМИ ШКІЛЬНОГО МУЗЕЮ НАРОДОЗНАВСТВА

Анотація. *У статті охарактеризовано зміст та форми роботи музею народознавства «Світлиця» при комунальному закладі «Полтавська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 34 Полтавської міської ради Полтавської області».*

Ключові слова: *національно-патріотичне виховання, музей при закладі освіти, народознавство, учнівська молодь, вихованці.*

Виклад основного матеріалу. Етнопедагогічний аспект освітнього процесу нині належить до провідних напрямів роботи закладу загальної середньої освіти. Він передбачає успішне оволодіння народною культурою, духовним набутком нації, виховання учнів як справжніх патріотів своєї держави.

Шкільний музей народознавства «Світлиця» при комунальному закладі «Полтавська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 34 Полтавської міської ради Полтавської області» є осередком освіти й виховання, що сприяє формуванню національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, забезпеченню духовної єдності поколінь, і має на меті вивчення, збереження та використання пам'яток матеріальної та духовної культури нашого регіону — Полтавщини.

У вересні 1998 р. у Полтавській загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів № 34 було створено фольклорний гурток «Оберіг» під керівництвом Олени Шедіної. На засіданнях гуртка діти ознайомлювалися з традиціями, обрядами предків, оволодівали деякими народними ремеслами. Одним із основних завдань роботи гуртка став пошук і збирання зразків народної творчості й ремесел, предметів побуту, а також матеріалів з історії та культури рідного краю.

У результаті дослідницької роботи учнів і вчителів школи була зібрана етнографічна колекція, що стала основою фондів шкільного музею. Діти та дорослі приносили старовинні домашні речі, які ще подекуди збереглися в бабусь і прабабусь на селі. Щоб якось відзначити зусилля дітей зі створення музею народознавства, започаткували «Книгу пошани», до якої записували всіх, хто приніс хоч би один експонат.

На початку 2001 р. музей прийняв перших відвідувачів, у листопаді того ж року взятий на облік та отримав статус музею при закладі освіти.

У шкільному музеї діє рада учнів (актив музею), які відповідають за різні сектори творчої, пошуково-дослідницької, збиральницької, фондової, експозиційної роботи.

При музеї працює кілька груп екскурсоводів. Одна група — творча (розробляють сценарії для проведення екскурсій, виховних заходів, шкільних свят), інша — практична (організовують екскурсії, виставки, виховні заходи). Старші дівчата навчають молодших вести екскурсії: свої знання, навички, вміння передають п'ятикласникам, прищеплюють любов до музейної справи.

Основні напрями роботи музею:

Екскурсійна діяльність. Крім оглядової екскурсії музеєм, проводяться й тематичні: «Розвиток та канони народної вишивки на Полтавщині», «Символи рідного краю», «Обрядовість весняного циклу», «Зимові свята на Полтавщині», «Рушники — наші обереги», «З бабусиної скрині», «Звичаї та обряди українського народу», «Народна іграшка «Лялька-мотанка», «Символіка дівочих і жіночих оберегів в Україні».

У музеї проводяться уроки народознавства, тематичні уроки, бесіди, засідання фольклорного гуртка, Шевченківські та Симоненківські читання. Щороку в рамках святкування дня народження Тараса Шевченка на початку березня відбуваються різноманітні шкільні заходи. Діти залучаються до творчої спадщини Т. Шевченка, розкривають свої здібності з акторського мистецтва, займаються пошуковою роботою при виборі поезії. Найкращих читців нагороджують грамотами. Великим успіхом користується захід, присвячений Василеві Симоненку. Вперше провели Симоненківські читання на 80-річчя поета в січні 2015 р. Відтоді щороку у музеї збираються не тільки діти, але й батьки та вчителі, щоб віддати шану відомому землякові.

Організація родинних свят та конкурсів: «Тільки родина як зірка єдина», «Історія родини у фотографіях», «Збираймо воєдино всю свою родину», конкурс родинних газет «Моя сім'я — моя фортеця».

Щоб зацікавити учнів традиціями, звичаями та побутом українців, проводяться заняття у інтерактивних формах: українські вечорниці «Ой на Андрія дівчата гадали» або «Завітайте до добрих людей»; конкурс української пісні «Не цурайся пісні, яку чув від мами», інсценізація творів української класичної літератури («Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького, «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка, «Наталка Полтавка» І. Котляревського та ін.); інтегровані уроки, урок-подорож «Роде наш красний», урок-гімн «Ми матір називаємо святою», урок-презентація «І все це — Україна, моя земля»; відкриті позакласні заходи «Свято Миколая», «Українське весілля», вертепна драма «Різдво Христове».

Реалізація різних проектів. Активно використовується в роботі проектна діяльність. З 2010 р. активісти шкільного музею народознавства

«Світлиця» працюють над реалізацією молодіжного проекту «Національно-патріотичне виховання молоді через вивчення та впровадження в життя давніх українських звичаїв, обрядів, традицій, народних промислів», метою якого є активізація національного виховання учнів школи, міста та регіону через вивчення, відновлення та втілення в сучасне життя давніх українських традицій, обрядів, народних ремесел (особлива увага приділяється народній іграшці). Активісти музею працювали у рамках експериментів Всеукраїнського фонду «Крок за кроком» з питань залучення дітей з особливими освітніми потребами до навчання «Школа як осередок розвитку громади».

У 2018 р. активісти музею працювали над проектом «Дивна річ — в хаті піч». Основним об'єктом дослідницько-пошукової роботи було вивчення української сільської печі. Результатом кропіткої роботи стала перемога на ІІІ міському конкурсі юних краєзнавців та активістів музеїв.

2019 р. — робота над проектом «Добра магія без голки та ножиць». Основні завдання проекту: відшукати красиве в українській народній іграшці, спілкуючись з майстринями Полтавщини; дослідити розвиток і значення національної ляльки-мотанки; познайомитися з майстринями народної творчості Полтавщини; провести майстер-клас із виготовлення традиційної ляльки-мотанки.

Реалізовуючи проект «Добра магія без голки та ножиць», учні провели майстер-клас із виготовлення ляльки-мотанки з народною майстринею Полтавщини, головою Полтавського відділення Спілки майстрів народної творчості Аллою Маркар'ян. Вихованці на практиці навчилися виготовляти національну народну іграшку.

Серед інших напрямів діяльності музею є проведення конкурсів на кращі знання народних звичаїв та обряді, інтегрованих уроків, занять та консультацій експедиційного та пошукового загонів, робота з літературними та архівними джерелами.

Участь у роботі МАН. Матеріали, які є в музеї, використовуються учнями при написанні науково-дослідницьких робіт із етнології при Малій академії наук.

У 2015 р. пошукова діяльність переросла у науково-дослідницьку роботу за темою «Символіка дівочих і жіночих оберегів в Україні»: Малько Анна, вихованка фольклорного гуртка «Оберіг», одержала перемогу у міському етапі та у 2016 р. стала призером обласного конкурсу-захисту, посівши ІІ місце. У 2018 р. на основі матеріалів музею Шедін Дмитро підготував науково-дослідницьку роботу за темою «Сватання як компонент весільної обрядовості українців», яка посіла ІІ місце у міському етапі МАН.

Співпраця з іншими музеями. З 2018 р. музей співпрацює із Музеєм весілля (с. Великі Будища Диканського району). Його керівник О.Б. Трипольська подарувала унікальну українську сорочку, вишиту технікою

«білим по білому» геометричними орнаментами (у народі асоціювалися із морозними візерунками) у поєднанні з рослинними. Для підсилення контрасту майстрині добавляли у вишивку нитки попелястих кольорів. Саме полтавська вишивка є чи не найскладнішою з усіх українських, і для шкільного музею ця вишиванка стала цінним експонатом.

Методична та просвітницька робота. Музей є своєрідною базою для організації методичної та просвітницької роботи. На його базі проведено міський семінар для вчителів української мови та літератури (2016 р.), обласний семінар для директорів закладів загальної середньої освіти (2018 р.).

До школи постійно приходять гості. За останні роки музей відвідали учні та вчителі інших шкіл міста, вихованці міських закладів дошкільної освіти №№ 34, 37, комітет ветеранів Шевченківського району Полтави, викладачі та студенти Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка та Української медичної стоматологічної академії, делегації із Німеччини та Англії.

Музей має низку здобутків і нагород. У 2018 р. музей став переможцем міського конкурсу музеїв при закладах освіти. Вихованці гуртка та активісти музею є постійними учасниками обласних краєзнавчих конференцій учнівської молоді «Полтавщина — земля моя свята» та переможцями декількох обласних зльотів юних активістів та краєзнавців при закладах освіти.

З огляду на те, що музей досяг високого рівня у своїй діяльності, має значні успіхи в підвищенні ефективності освітнього процесу засобами музейної роботи, здійснив вагомий внесок у справу виховання учнівської молоді, відродження та примноження культурних надбань, історичної спадщини українського народу у липні 2020 р. йому присвоєно звання «Зразковий музей».

Робота музею народознавства «Світлиця» у різні роки висвітлювалася у збірнику «Дитячо-юнацькі козацькі товариства Полтавщини», у журналах «Відкритий урок» та «Вивчаємо українську мову та літературу», у методичному посібнику «Живі джерела нашого буття». Стаття Олени Шедіної «Шкільний музей народознавства: етнопедагогічний досвід національного виховання молоді» [2] потрапила до низки тематичних бібліографічних покажчиків, у т.ч. навіть до фундаментального науково-допоміжного бібліографічного покажчика «Національно-патріотичне виховання в Україні», підготовленого Державною науково-педагогічною бібліотекою України імені В.О. Сухомлинського [1, с. 242].

Керівником музею підготовлено низку методичних посібників: «Відроджуємо духовність» (2008 р.), «Ми — здорова нація» (2013 р.), «Живі джерела нашого буття» (2019 р.), які спрямовані на виховання духовності, формування в учнів правильного уявлення про культуру, традиції українського

народу на основі вивчення фольклорно-етнографічних дослідницьких надбань Полтавської області.

Беручи участь пошуковій роботі, діти прилучаються до справ старших поколінь, усвідомлюють себе як частину народу, в них виховується любов до батьківської оселі, рідного міста, отчого краю. Така діяльність збагачує життєвий досвід дітей, розвиває їхні здібності, сприяє вихованню у них національної самосвідомості та плекає патріотичні почуття.

Література та джерела

1. Національно-патріотичне виховання в Україні: наук.-допом. бібліогр. покажчик. — Київ, 2019. — 368 с.
2. Шедіна О.М. Шкільний музей народознавства: етнопедагогічний досвід національного виховання молоді // Вивчаємо українську мову та літературу. Позакласна робота. — 2015. — № 5. — С. 2-5.

— о —

УДК 908

КАЛІНСЬКА А.В.

(м. Бердичів, Житомирська обл.)

ШКІЛЬНИЙ МУЗЕЙ В БЕРДИЧІВСЬКІЙ ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ І-ІІІ СТУПЕНІВ № 7 ім. ВІКТОРА ПАСТУХА

«Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє».
О. Довженко

Анотація. *В статті висвітлюється робота музею загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів №7 імені Віктора Пастуха міста Бердичева Житомирської області, досвід впровадження елементів музейної педагогіки у закладі загальної середньої освіти.*

Ключові слова: *музей,школа, заклад загальної середньої освіти, музейна педагогіка.*

Виклад основного матеріалу. Музей і школа за метою своєї діяльності мають багато спільного: вони прагнуть виховати в підростаючого покоління почуття патріотизму, свідоме ставлення до надбань світової та вітчизняної історії, науки і культури; розвивати мислення, творчі здібності та навички дослідницької діяльності, стимулювати пізнавальну активність особистості [1, с. 50].

Ефективна діяльність шкільних музеїв, впровадження елементів музейної педагогіки у роботу закладів загальної середньої освіти створює сприятливі умови для: підвищення якості освітнього процесу; поглиблення знань школярів із навчальних предметів; активізації пошукової, дослідницької, історико-краєзнавчої роботи учнів; розвитку творчого мислення та

пізнавальної активності школярів; написання рефератів та наукових робіт учнями; їх успішної роботи по лінії МАН; поглибленого вивчення історії, культури та традицій рідного краю; підготовки учнів до майбутньої професії; розвитку гурткової роботи на базі музею; залучення батьківської громади до співпраці зі школою; формування соціально-громадського досвіду учнів; виховання патріотизму та любові до України [1; 3; 4; 5].

Музейна кімната загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 7 ім. Віктора Пастуха м. Бердичева була заснована 7 грудня 2006 р. з метою залучення молодого покоління до вивчення та збереження історико-культурної спадщини рідного міста. Девізом шкільної музейної кімнати стали слова О. Довженка: «Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє».

На центральному стенді розміщено символіку міста Бердичева — герб, прапор, гімн та фотографії визначних місць міста та видатних людей.

Важливе місце в музеї займає експозиція, присвячена історії школи. Почалася ця історія майже 100 років тому. Сьома школа була заснована 7 жовтня 1923 р. для дітей робітників рафінадного заводу. Перший випуск трудової школи № 7 відбувся в червні 1926 р. У 1930 р. в школі № 7 працювало 9 учителів, 1 технічний працівник та навчалося 314 учнів [2].

Друга світова війна для випускників та педагогів сьомої школи стала справжнім випробуванням. Упродовж 1942–1943 рр. заклад не працював, його приміщення зруйнували фашисти. Й.В. Іванов та М.А. Осецький — загинули на фронті. Лише у 1944 р. навчання в школі №7 було відновлено. Спочатку діти навчалися в приміщенні гуртожитку рафінадного заводу. Пізніше, у 1947 р., колектив цукрового заводу став «шефом» сьомої школи. З 1952 р. школа № 7 — семирічна [2].

З 1957 р. по 1980 р. директором сьомої школи, яка з 1960 р. стала уже восьмирічкою, працювала Т.З. Четвертних. Учасник Великої Вітчизняної війни і ветеран праці, вона виховала не одне покоління громадян. Протягом 30 років школа була розміщена в гуртожитку цукрово-рафінадного заводу. Лише у 1978 р. почали будувати її сучасне приміщення.

Вже з 1965 р. при школі № 7 почали працювати групи подовженого дня, а з січня 1981 р. сьома школа стала середньою. Упродовж 1980–1997 рр. школу очолював Валентин Іванович Гончаренко. Його поважають і пам’ятають як трудівника, чесну, чуйну, доброзичливу людину, взірця інтелігентності. В 1993 р. школа № 7 стала загальноосвітньою І–ІІІ ступенів [2].

З 1997 по 2019 рік директором загальноосвітньої школи № 7 була Антоніна Станіславівна Гранківська-Тарасюк. Вона народилася 20 вересня 1958 р. в селі Зарудинці Ружинського району Житомирської області. Успішно закінчивши 10 класів, вступила до Київського педагогічного інституту ім. М.П. Драгоманова на фізико-астрономічний факультет. Окрім виконання директорських обов’язків, Антоніна Станіславівна організувала для учнів

астрономічний гурток. Юні астрономи неодноразово займали призові місця на обласних та всеукраїнських конкурсах.

А.С. Гранківська-Тарасюк зробила значний внесок у розвиток освіти Бердичівщини. Вона розробила авторські уроки фізики та астрономії, ділилася досвідом на сторінках фахових видань, завжди надавала методичну допомогу молодим педагогам, впроваджувала інновації, стала переможцем обласного конкурсу «Учитель року — 1996», була нагороджена знаком «Відмінник освіти України».

Антоніна Станіславівна була дуже наполегливою та відповідальною, постійно працювала над собою. Завжди доброзичлива, усміхнена, щира та відверта у спілкуванні з учнями, колегами і батьками. За роки своєї плідної діяльності вона виховала не одне покоління, розв'язала тисячі життєвих задач.

Визначна подія сталася в сьомій школі у 2008 р. — було відкрито новий навчальний корпус, у зв'язку з цим збільшилася кількість класних кімнат і значно покращилися умови, в яких здійснюється навчальний процес.

Упродовж багатьох років справжніми майстрами на педагогічній ниві школи були і є вчителі, які відкрили перед вихованцями світ неповторної краси, творили і творять Людину: Т.З. Четвертних, Г.І. Мойсеєнко, В.І. Іщик, М.В. Коханська, О.М. Семко, З.Г. Дворніченко, Т.П. Наімова, В.С.Гребельська, М.Т. Білоус, Є.В. Буравльова, В.І. Гончаренко, А.А.Грабовська, Т.І. Паньковецька, Т.С. Сокоренко, К.Ю. Свінтак, З.В.Нагребецька. Т.П. Поліщук, О.І. Савінська, Н.А. Миронець, Ю.В.Горянський, Н.А. Гриченко, В.О. Зотова, І.М. Галецька, Т.А. Білан, М.С.Семенюк, Т.І. Максимова, Л.М. Усачова, В.А. Горичевська та інші. В кожному учневі педагоги сьомої школи вбачали і бачать сьогодні особистість, надавали і надають змогу самореалізуватися. І сьогодні взаємодія між педагогами і вихованцями будується на основі єдності творчості.

Пишається сьома школа своїми випускниками, які стали порядними успішними людьми. В музейній кімнаті окремо представлено стенд, присвячений колишньому учню школи Віктору Пастуху. У червні 2007 р. школі № 7 присвоєно ім'я Віктора Пастуха. В.І. Пастух (1957–1996 рр.) — лікар-хірург, заслужений майстер спорту України з альпінізму, кандидат медичних наук, загинув 4 жовтня 1996 р. у горах Гімалаях при виконанні програми «Прапори України на найвищі вершини світу». Указом Президента України від 13 травня 1997 р. він був нагороджений орденом «За мужність» (посмертно).

Увагу привертає куточок бойової слави. Перший стенд присвячений другій світовій війні. Серед героїв війни є наші земляки, а також ті, хто визволяли Бердичів. Другий стенд розповідає про колишню учениці загальноосвітньої школи № 7, медсестру другої світової війни Ольгу Орел, яка загинула, захищаючи Батьківщину у вересні 1942 р.

Важливу роль у визволенні міста Бердичева від німецьких загарбників відіграло бердичівське підпілля, яке очолив мешканець мікрорайону, в якому розташована школа № 7 — Володимир Завадський. Бердичівські підпільники організовували диверсії на залізничних коліях, підривали склади з боєприпасами. Вони були заарештовані та розстріляні гітлерівцями. Вчителька сьомої школи Іщик Антоніна Іванівна врятувала єврейську дитину, приречену на смерть. За виявлене милосердя і доброту їй було присвоєно звання «Праведник світу».

Незалежна Україна пережила нелегкі часи, серед них Помаранчева революція та революція Гідності. Вихованці шкільного гуртка «Пошуковці» створили брошуру «Майдан 2013-2014. Житомирщина. Небесна Сотня».

Після Майдану, побачивши, що Україна обрала європейський шлях розвитку, Росія розпочала війну. Весь український народ об'єднався проти російського агресора. Серед добровольців і випускники загальноосвітньої школи № 7. Гуртківцями було зібрано спогади та створено збірку «Учасники АТО — випускники нашої школи». Діти збирали речі, їжу, передавали листи-обереги, плели маскувальні сітки і сьогодні продовжують допомагати нашим воїнам.

Школа співпрацює з волонтерськими організаціями, волонтеркою Катериною Никифорівною Закревською, матір'ю двох сигів, випускників школи, які воювали в АТО. Діти бережуть подяку від волонтерської організації «Крила Фенікса», прапор-вдячність від медичної роти та прапор, подарований колишнім учнем Зотьком Максимом.

На жаль, війна принесла страждання, біль, смерть. Серед загиблих є наші випускники-герої Абрамов Роман Вікторович і Панасюк Юрій Володимирович. Про їх подвиг розповідає стенд. В школі шанують світлу пам'ять про цих воїнів. Імена героїв увіковічені у назвах вулиць міста.

Музей загальноосвітньої школи № 7 є центром виховної роботи. В музеї проводяться екскурсії, уроки історії, зустрічі з ветеранами, ліквідаторами ЧАЕС та учасниками АТО. Працюють рада, групи лекторів та екскурсоводів, гурток «Пошуковці». Гуртківці зібрали чимало цікавих краєзнавчих матеріалів.

В майбутньому робота по збору музейних експонатів буде продовжуватися. Учні школи із задоволенням стають учасниками музейної роботи.

Перспективи розвитку та впровадження елементів музейної педагогіки у роботу закладів загальної середньої освіти можливі за умов створення шкільних музеїв, тісної співпраці закладів освіти з музейними установами, науковими, культурними, громадськими організаціями.

Література та джерела

1. Волинський музейний вісник : Наук. зб. : Вип. 5. : Музейна педагогіка. Теорія і практика / Упр-ня культури Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей;

каф. документознавства і музейн. справи СНУ ім. Лесі Українки ; Упоряд. А. Силюк. — Луцьк, 2013. — С. 50 –53.
2. Лукуц Ю. З історії загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 7 імені Віктора Пастуха м. Бердичева [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://berdpo.info/news/kraeznavstvo/z_istoriyi_zagalnoosvitnoyi_shkoli_i_iii_stupeniv_7_imeni_viktora_pastuha_m_berdicheva-id7677.html (Останнє звернення 05.09.2020 р.).
3. Чумалова Т. Основные принципы музейной педагогики. Путешествие на машине времени / Т. Чумалова // Дошкольное воспитание. — Москва, 2008. — № 3. — С. 58-63.
4. Юхневич М.Ю. Музейная педагогика за рубежом: работа музеев с детской аудиторией [Електронний ресурс] — Режим доступу: ttp://www.museum.ru/future/lmp/edu/child3.htm (Останнє звернення 05.09.2020 р.).
5. Якубовський В.І. Музеєзнавство. Навчальний посібник-практикум / В.І. Якубовський. — Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М.І., 2006. — 272 с.

— о —

УДК 097

ДІДОРА Л.К.
(м. Київ)

КНИГА ПЕТРА ГОЛОВАЧОВА «ДЕКАБРИСТЫ: 86 ПОРТРЕТОВ» З ПРИВАТНОЇ БІБЛІОТЕКИ САМІЙЛА ІСАКОВИЧА, ЯК ВІЗУАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОВСТАННЯ ДЕКАБРИСТІВ

Анотація. *Стаття присвячена дослідженню книжкової пам'ятки з колекції бібліотечного фонду Національного музею історії України — книзі Петра Головачова «Декабристы: 86 портретов». Рідкісне видання 1906 р., що належало Самійлу Ісаковичу — міському та громадському діячу міста Одеси, потрапило у музейну книгозбірню у 1944 р. і було виявлено і атрибутовано при звірці бібліотечного фонду, яка тривала протягом 2017–2019 рр., сьогодні є одним з важливих візуальних джерел вивчення повстання декабристів 1825 р.*

Ключові слова: *екслібрис, декабристи, бібліотекознавство, книгознавство.*

Виклад основного матеріалу. У 2020 р. виповнюється 118 років від дати заснування бібліотеки Київського музею старовини і мистецтв (сучасний Національний музей історії України — далі НМІУ). Протягом цих років фонд бібліотеки збільшився з 5 368 од. зб. у 1916 р. до 25 476 од. зб. у 2019 р. Однак, на жаль, книжкова колекція є майже не вивченою, а відтак і не введеною у науковий обіг. У 2017–2019 рр. провідним бібліотекарем Дідорою Л.К. та науковими співробітниками музею розпочалось комплексне вивчення

бібліотечного фонду, результатом якого стала низка статей і доповідей на конференціях. У листопаді 2019 р. була відрита виставка: «Книгозбірня Національного музею історії України: історія та колекції», метою якої було ознайомити відвідувачів музею з раритетами бібліотечного фонду НМІУ. Однак, якщо взяти до уваги історію книжкової колекції, її обсяг, різноплановий зміст та незначний ступінь дослідження, стає зрозумілою потреба подальшого дослідження колекції у форматі мікроісторичних розвідок окремих пам'яток. Дана стаття має на меті ввести у науковий обіг книгу Петра Головачова «Декабристы: 86 портретов» — рідкісне видання початку XX ст. з бібліотеки Самійла (Самуїла) Ісаковича (1858–1910) — міського та громадського діяча міста Одеси, мецената і бібліофіла. Ця книга є важливим візуальним джерелом з вивчення історії повстання декабристів 1825 р. Вона була видана одразу після послаблення цензурних обмежень під час першої російської революції 1905–1907 рр. і стала першим виданням, що містила повну іконографію декабристів. Автором більшої частини портретів у книзі є Микола Бестужев (1791–1855) — член Північного товариства, який 14 грудня 1825 р. вивів на Сенатську площу елітний Гвардійський екіпаж — військово-морську частину Російської імператорської гвардії. Засуджений до вічної каторги, у 1827 р. Бестужев був відправлений у Сибір. Опинившись у стінах Читинського острогу разом зі своїми товаришами, які зі зброєю у руках брали участь у повстанні на Сенатській площі та у виступі Чернігівського полку, Микола Бестужев прийняв рішення зберегти для майбутніх поколінь образи декабристів. Його брат Михайло Бестужев згадував: «У нас с ним было намерение составить по возможности полные биографии всех наших товарищей, и брат имел намерение приложить их к коллекции портретов, нарисованной им акварелью с изумительным сходством» [5, с. 107].

Микола Бестужев з дитячих років захоплювався живописом. Уроки малювання він брав у викладача класу малювання і скульптури Академії мистецтв у Петербурзі Миколи Фоняєва. У Сибіру Бестужев мав у своєму розпорядженні акварельні фарби, які привезли у Нерчинські рудники брати Борисови, і портрети рідних інших декабристів, роботи відомого у ті часи художника-портретиста, новатора у техніці акварельного живопису, Петра Соколова. Опанувавши його техніку, Микола Бестужев за дванадцять років перебування на каторзі, створив акварельні портрети не тільки всіх товаришів по ув'язненню, а й їхніх дружин, які добровільно вирушили в Сибір, щоб розділити долю чоловіків. У 1858 р. сестра Миколи Бестужева, Олена, привезла його акварелі у Москву. У середині 60-х рр. через матеріальні труднощі вона продала колекцію Козьмі Солдатенкову (1818–1901) — відомому московському видавцю і колекціонеру [5, с. 9-14]. Після його смерті слід колекції був загублений. Лише у 1944 р. радянському мистецтвознавцю і колекціонеру Іллі Зільберштейну (1905–1988) вдалося віднайти 76 портретів цієї колекції, з них 68 — портрети головних учасників повстання на

Сенатській площі і повстання Чернігівського полку, керівників і діячів таємних товариств.

Робота Миколи Бестужева над створенням портретної галереї декабристів була пов'язана з великою небезпекою, адже зображувати державних злочинців і членів їх родин Микола I суворо заборонив. У 1838 р. книговидавець Олександр Смирдін у 1-му томі збірника «Сто русских литераторов» розмістив портрет рідного брата Миколи Бестужева, відомого письменника Олександра Бестужева-Марлінського (1797–1837), який також брав активну участь у повстанні декабристів, вивівши на Сенатську площу Московський полк [8]. Брат Миколи I, великий князь Михайло Павлович, показав примірник цього видання імператору, який розгнівавшись наказав вилучити з нерозпроданого тиражу портрет Бестужева-Марлінського і звільнити управляючого канцелярією Третього відділу Олександра Мордвинова, який дав дозвіл на публікацію. У подальшому будь-які спроби декабристів зробити свої портрети жорстоко переслідувались [6]. У 1842–1843 рр. у Москві і Петербурзі почали відкриватися так звані «дагеротипні заклади», у яких незадовго до цього технічно розроблений первинний спосіб фотографування, названий по імені його винахідника, Луї Дагера, дагеротипією, був поставлений на комерційну основу. Влітку 1845 р. французький фотограф Олександр Давіньон у Іркутську зробив перші дагеротипні портрети родин Трубецьких, Волконських, декабриста Йосифа Поджіо, які вони відправили родичам у європейську частину Росії. Однак листи з дагеротипами потрапили у руки жандармів, Олександр Давіньйон був заарештований, а імператор офіційно заборонив «поселенцам из государственных и политических преступников снимать с себя портреты» [5, с. 522–531]. У 1856 р. декабристам була дарована амністія, а у 70–90-х роках XIX ст. у періодичних виданнях починають з'являтися їх листи, архіви, спогади і твори. У 1882 р. в «Русской старине» (№ 4–6) були надруковані портрети Олександра Одоєвського і Михайла Бестужева. У 1903 р. добірка з 24 зображень декабристів була включена істориком Миколою Шильдером у 1-й том його праці, присвяченої біографії Миколи I. Примірник першого видання цієї книги також зберігається у бібліотечному фонді НМІУ. Він походить з бібліотеки Київської жіночої гімназії Міністерства народної освіти, про що свідчить суперекслібрис з літерами «Ф[ундаментальная] Б[иблиотека] К[иевской] Ж[енской] Г[имназии]» та інвентарним номером «4091» відтиснені золотом на корінці видання [9]. Портрети декабристів для ілюстрації своєї праці Шильдер взяв з архівів російського письменника і журналіста Володимира Зотова, колекціонера Павла Дашкова та гравюр Г.І. Грачова у журналі «Русская старина».

У 1905–1906 рр. відомий комерсант і меценат, уродженець Нерчинська, Михайло Зензінов (1850-1926), готуючи до видання книгу «Декабристы: 86 портретов», намагався відшукати колекцію акварелей Миколи Бестужева.

Однак пошуки не дали результатів і у виданні Зензіновим були використані зроблені Бестужевим олівцеві ескізи акварельних портретів декабристів. Ці малюнки знаходилась у власності купця Олексія Лушнікова. У середині 1870–х рр. їх возили у Москву для копіювання, і тоді ж, Михайло Зензінов попросив відомого у Москві художника-портретиста Людвіга Пітча намалювати олівцем портрети з оригіналів лушніковської колекції [2, с. 3]. У листі до директора Читинського краєзнавчого музею Олексія Кузнецова Михайло Зензінов писав: «Книга "Декабристы. 86 портретов" (1906) издана мною в количестве 2 тыс. экземпляров. Я был знаком с Завалишиным, с четырьмя его дочерями (…), знал также М.И. Муравьева-Апостола, и после его смерти приобрел от его воспитанницы коллекцию портретов декабристов, которая частью вошла в мое издание. Главные же портреты мною заимствованы из Кяхты, из коллекции работ декабриста Бестужева….» [1]. Книга була надрукована в Москві у 1906 р. в типолітографії Н.І. Гросмана і Г.А. Вендельштейна. Біографічний текст написав Петро Головачев (1861–1913) — викладач Санкт-Петербурзького університету, дослідник історії, економіки та географії Сибіру. Він був одним з перших учених, які почали викладати історію Сибіру в вищих навчальних закладах країни [3]. Автор вступної статті до видання російський історик Венедикт Мякотін (1867–1937) — дослідник історії України XVII-XVIII ст. [4]. Книга частково зберіглась у оригінальній напівшкіряній палітурці. На форзаці видання, у верхньому лівому куті, наявний шрифтовий прямокутний екслібрис, розміром 7×12.5 см. По центру у рамці напис «Знаніе — сила. / Самойло И. Исаковичъ. / домашняя библіотека / Шкафъ I м полка 1 на полкъ №18 / Книга всегда должна быть поставлена на место соотвътствующее указаніямъ предыдущей строки». У лівому куті екслібрису у рамці напис: «№ 2606 фундаментального каталога».

Власник книги Самійло Ісаакович (1858–1910) походив з караїмського роду Ісаковичей. Його засновником був Ісаак, син Соломона (1765–1826) — корінний житель Криму, філософ, богослов, філолог, астроном, лікар і літургійний поет [7]. Батьки Самійла Ісаковича у середині XIX ст. переїхали з Криму до Одеси. Самійло здобув чудову освіту, вільно володів караїмською, англійською, французькою, італійською та німецькою мовами. Ще під час навчання у комерційному училищі почав писати вірші і драми. Збирав книги по філософії, історії і мистецтву. Його бібліотека нараховувала понад 10 тисяч томів. У 1892 р. 29–річний Ісакович був обраний гласним Одеської міської думи. На цій посаді він перебував кілька 4-річних термінів поспіль.

Висновок. Отже, підсумовуючи усе вищенаведене, зазначимо, що подальше дослідження бібліотечного фонду НМІУ сприяє віднайденню унікальних фрагментів приватних і публічних бібліотек, введенню їх у науковий обіг та популяризацію, як предметів музейного значення.

Література та джерела

1. Бутаков Ф. Он дал жизнь городу Сочи [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://zemlya-chita.com/?num=128&it=2449 (Дата звернення: 07.09.2020 р.).
2. Головачев П.М. Декабристы: 86 портретов, вид Петровского завода и 2 бытовых рисунка того времени / пояснит. текст П.М. Головачева ; вступ. ст. В.А. Мякотина. — Москва : Изд. М.М. Зензинова, 1906. — XX, 294, III с., 89 л. ил.
3. Головачев Петр Михайлович [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://bioslovhist.spbu.ru/person/136-golovachev-petr-mikhaylovich.html (Дата звернення: 07.09.2020).
4. Голобуцький П.В. МЯКОТИН Венедикт // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — Київ : Наукова думка, 2010. — 728 с.: іл. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Miakotyn_V (Дата звернення: 26.08.2020).
5. Зильберштейн И.С. Художник декабрист Николай Бестужев. — Москва : Изобразительное искусство, 1988. — 676, [1] с. : с ил.
6. Кибовский А. Подлинный Пестель [Електронний ресурс] — Режим доступу: URL: https://www.youtube.com/watch?v=mxakxzAYeKU (Дата звернення: 07.09.2020).
7. Коллекция экслибрисов. Исакович Самойло Исаакович (1859-1910) [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://library.petrsu.ru/collections/arrow.shtml (Дата звернення: 07.09.2020).
8. Романенко А.Ф. Александр Бестужев. Декабрист. Патриот. Поэт-романтик [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.geogr.msu.ru/structure/geograph/geo_23_romanenko.pdf (Дата звернення: 07.09.2020).
9. Шильдер Н.К. Император Николай I : Его жизнь и царствование. — Санкт-Петербург : Изд. А.С. Суворина, Т. 1. — 1903. — [6], 800 с.: ил., 43 л. ил., факс.

— о —

УДК 94(477) ”1917/1920”

ВІТРЕНКО В.В.
(м. Новоград-Волинський, Житомирська обл.)

ПЕРШИЙ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ВІДКРИТИЙ СВІТСЬКИЙ МУЗЕЙ

Анотація. *У статті подаються матеріали про заснуванн6я Городоцького музею на Рівненщині, першого світського музею Волинської*

губернії, етнічним німцем бароном Теодором Рудольфом фон Штайнгайлем, розповідається про його науковий внесок у розвиток музейництва і археології Волині.

Ключові слова: *Барон фон Штайнгайль, Городок, музей, експозиції, археологічні розкопки.*

Виклад основного матеріалу. За 12 кілометрів від обласного центру на березі невеликої річки Устя, що впадає в Горинь, розкинулося велике село під назвою Городок. Воно відоме серед археологів виявленими внаслідок розкопок десятьма наземними житлами городоцького етапу Городоцько-здовбиської культури бронзової доби, а також декількома похованнями під могилами у скорченому стані. Серед віруючих-мирян село відоме тим, що тут знаходиться Свято-Миколаївський Городоцький жіночий монастир — пам'ятка архітектури республіканського значення, діючий жіночий монастир Української православної церкви Московського патріархату зі статусом лаври, де несуть свій послух близько 120 черниць. Багато нинішніх юнаків, які закінчили середні школи, проходили вишкіл у єдиному на Україні Рівненському вищому профтехучилищі ДДСУ при Міністерстві внутрішніх справ нашої держави. За 18 років свого існування училище підготувало понад 27 тисяч фахівців: міліціонерів-охоронців і охоронників, інкасаторів, кінологів і водіїв для Державної служби охорони та недержавних охоронних структур. Випускники навчального закладу з успіхом здійснюють охоронні функції на державних підприємствах, а також у недержавних охоронних структурах, банківських установах, забезпечують здійснення заходів з інкасації та супроводження валютних цінностей, працюють на різних посадах у кінологічних службах на території всієї України. Училище знаходиться в селі по вулиці Барона Штейнгеля (але правильно Штайнгайля — *авт.*).

Серед відомих уродженців цього села чільне місце посідає колишній мешканець Городка Федір (Теодор) Рудольфович Штайнгайль (німецькою: Theodor Rudolf Steinheil), відомий український громадсько-політичний і культурний діяч, етнічний німець, який заснував у 1902 р. у Городку музей з цінними археологічними, історичними та етнографічними зібраннями з Волині. Щоправда, деякі документи подають інший час заснування музею, зокрема 1896 рік. Він розкопував могильники княжої доби у селах вздовж річок Горинь, Уборть і Устя на Рівенщині, збирав археографічні матеріали: українські і польські народні костюми з вишивками, саморобне взуття, речі побуту, ікони тощо. Рівненський обласний краєзнавчий музей проводив у 2010 р. наукову конференцію, присвячену 140-річчю від дня народження цієї людині, внаслідок чого було видано збірник наукових матеріалів [8].

Що відомо про цього вчено-мецената, громадського діяча? Він народився 27 листопада (9 грудня за новим стилем) 1870 р. в родині прибалтійського німця Рудольфа Штайнгайля і українки з походження Марії Камінської в столиці Російської імперії Санкт-Петербурзі [13, арк. 1-1зв.].

Батько майбутнього подвижника музейництва, Рудольф Штайнгайль, дослужився до чина статського радника, працюючи інженером шляхів сполучення в різний час на будівництві Петрогадської, Московсько-Рязанської, Московсько-Курської, Балтійської та Ростово-Владикавказької залізниць [6, с. 243-262].

У 1879 р. Рудольф Штайнгайль придбав маєтність у волосному центрі Городку Рівненського повіту Волинської губернії, на той час Теодорові було вісім років [6]. Федько відвідував Городок лише під час літніх вакацій. За маєток Штайнгайлям правив колишній греко-католицький монастир — резиденція митрополита Атанасія Шептицького [16, с. 11]. Взимку, разом із братом, мешкали в Києві. Федір Штайнгайль мешкав в особняку по вулиці Бульварно-Кудрявській, 27, придбаному його батьком і проданому у 1901 р. лікареві Михайлу Лапінському [5, с. 299].

Уже в дитинстві Теодор міг проводити багато часу в Городку на Волині. Родина належала до православного віросповідання, окрім занять у підготовчій школі, а потім в гімназії Теодор з юних років знаходився під впливом української мови, українського фольклору, історичних переказів, дум і пісень. Це, безумовно, наклало свій позитивний відбиток на його подальші інтереси і усе життя. Після закінчення гімназії Теодор навчався в київському університеті Святого Володимира Великого на фізико-математичному факультеті та у Варшаві, але повного курсу не закінчив, оскільки тяжко захворів. В подальшому мусив займатися серйозно самоосвітою, у чому він досяг великих успіхів. Постійно мешкав у своєму помісті в Городку до 1918 р.

Під час навчання у Варшаві Теодор зібрав колекцію букіністичної літератури про Волинь. Познайомився з вченим Миколою Біляшівським, який мав великий вплив на становлення Штайнгайля як вченого-археолога і етнографа. У майбутньому Біляшівський розробив структурний план світського музею в Городку. Це був приватний музей змішаного історичного, археологічного й етнографічного спрямування. Заснований власником городоцьких маєтностей бароном Тедором Штайнгайлем у 1896 р. (за документами німецьких істориків) і перший у Волинській губернії відкритий світський сільський музей — взагалі перший на теренах тогочасної України [18, s. 93-95].

Городоцький музей мав такі відділи:

— *природознавчий*: колекції з геології, мінералогії, палеонтології, флори і фауни Волинської губернії;

— *географічний*: зібрання карт, планів, видів місцевостей, збірки історико-статистичних матеріалів (так званих історико-статистичних архівів), давні акти, літописи, етнографічні спостереження, нотатки про місцезнаходження різних пам'яток старовини, газетні статті, негативи, фотографії;

— *антропологічний*: матеріали про фізичні особливості розвитку населення Волині;

— *археологічний*: колекції предметів доісторичної та історичної археології, предмети народного побуту, зразки будівельних матеріалів різних епох, сфрагістики, нумізматики Волинської губернії;

— *етнографічний*: особливо цікаві зразки місцевого одягу, взуття, жіночих прикрас, домашнього інвентаря, вироби народних промислів, музичний інструментарій тощо. Особливо цікавою була колекція знайдених монет на території Волині вздовж річок Горинь, Случ та Уборть; чимало розкопок Теодор фон Штайнгайль здійснив власноруч з робітниками та студентами, яких він наймав своїм коштом.

У музеї також містилися збірки історичних і краєзнавчих книг, журналів, газет, стародруків, рукописів і спогадів, які висвітлювали різні боки життя Волині; також листи відомих осіб, які працювали на Волині і для Волині; тут же зберігалися фольклорні збірки, анкети, оголошення, афіші, листи, які розсилалися, зокрема, Російською Академією наук, Російським географічним товариством, пізніше Товариством дослідників Волині.

Музей у Городку здійснював всебічне дослідження Волинського краю і співпрацював з цілим гроном видатних науковців того часу. Про це повідомляють щорічні наукові звіти Городоцького музею Київській філії Географічного товариства, Археологічному товариству та археологічному відділу Волинської єпархії [10; 11; 12].

Вагоме слово на підтримку музею і діяльності барона висловили українські археологи і вчені, зокрема І. Абрамов [1], В. Антонович, Ю. Арндт, М. Біляшівський [2; 3], В. Кравченко, М. Стрельбицьбкий, Г. Нєпомнящий, О. Фотинський А. Шафранський [9, арк.47] та інші:

Теодор фон Штайнгайль, оцінюючи перші свої меценатські і наукові успіхи, писав: «Звісно, я не претендую створити одразу музей Волинської губернії, я хочу лише підштовхнути цю справу, покласти, так би мовити, перший камінь, а послідовники цього, маю надію, знайдуться… Ось чому думаючи, що в кожній справі важливо від самого початку поставити її міцно, я одразу хочу надати йому строго науковий, зовсім не дилетантсько-любительський характер» [7].

Він часто виступав із доповідями і рефератами на різноманітних конференціях та з'їздах. Був автором декількох наукових праць із зоології. Член Імператорського Російського ентомологічного товариства, Київського товариства натуралістів, Київського гуртка природознавства, а з 7 лютого 1914 р. — член Українського Наукового Товариства в Києві, деякий час товариш (заступник) голови цього Товариства.

Музей був облаштований в поміщицькому будинку фон Штайнгайля. Частину приміщення займало сільське двокласне училище, у якому барон залюбки проводив учням наочні уроки археології та краєзнавства. Він

неодноразово за власні кошти організовував екскурсії учнів і вчителів з Городка і Рівненського двокласного міського училища, почесним наглядачем якого Теодор фон Штайнгайль був багато років поспіль. Такою, для прикладу, була екскурсія до Київського художньо-промислового музею, організована Федором Штайнгайлем для учнів та учителів Городоцького двокласного училища на початку XX ст.

Він продовжував активно займатися меценатською діяльністю. Збудував у Городку двокласне сільське училище, навчання селянських дітей в училищі відбувалося коштом Теодора Штайнгайля; звів цегляну лікарню святого Бориса (стаціонарна з 1897 р.), де безкоштовно лікувалися всі хворі, зокрема декілька тисяч хворих з проблемами зору; побудував лазню для місцевих селян; утримував пожежну команду. Під час епідемії холери в 1893-1895 рр. бароном Штайнгайлем були облаштовані безкоштовні чайні в Городку, Ставках і Великому Олексині. Вимостив дорогу з Городка до Клеваня. Барон фон Штайнгайль дбав про погорільців, жертвував чималі суми на будівництво церков, притулків, придбання церковного майна, виплати щомісячних пенсій багатьом біднякам і калікам.

За межами Волині Теодор Штайнгайль найбільші пожертвування зробив на жіночу й акушерську клініку при Київському університеті Святого Володимира Великого — 15 000 рублів, на дитячу клініку при тому ж університеті — 3000 рублів, на Житомирський пологовий притулок — 2000 рублів, на будівництво православного соборного храму у Варшаві — 5000 рублів, на будівництво реального училища Святої Катерини при київській лютеранській громаді — 1000 рублів, на реставрацію Аскольдової могили — 1000 рублів [9, арк. 38-40].

У 1909 р. Городоцький маєток баронів Штайнгайлів відвідали учасники волинської експедиції на чолі з відомим українським етнографом Ф. Вовком та Левком Чикаленком. Останній прибув до Городка раніше від інших, тож мав досить часу ближче познайомитися з власниками. Він писав: «Цікава то була родина, з великими зв'язками серед російського суспільства, але з виразними симпатіями до всього українського. Барон був мрійник, людина не активна, хоча дуже освічена. Студіював він замолоду зоологію за кордоном, потім одружився зі своєю кузиною і осів на господарстві. Діти барона Волік та Котік — зовнішньо типові німченята — були хороші жваві хлопчаки по 8–9 років. З ними та і з їхньою матір'ю коротав я в розмовах та прогулянках по околиці Городка досить довгі дні чекання. Розглядав музей з усіма можливими для краєзнавчого музею відділами, що то старанно зібрав з накладом великого гроша барон» [14, с. 34-35].

Під час Першої світової війни музей припинив своє існування (1915 р.). Музейні збірки й бібліотека були евакуйовані з Городка до Армавіру, їхня подальша доля поки що вивчена недостатньо. Деяка частина експонатів з Городоцького музею зберігається нині в Рівненському краєзнавчому музеї.

Література та джерела

1. Абрамов И.С. Городецкий музей Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель // Живая Старина. — 1906. — Вып. 4.
2. Беляшевский Н. Городоцкий музей Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля // Археологическая летопись Южной России. — 1899. — Т. 1.
3. Беляшевский Н. Экскурсия от Городоцкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля // Археологическая Летопись Южной России. — 1901. — Т. 9.
4. Головин П.А. Бароны фон Штейнгель в истории России // Немцы в Санкт-Петербурге: Биографический аспект. XVIII-XX вв. Вып. 8. — Санкт-Петербург, 2014.
5. Звід пам'яток історії і культури України. — Київ, 1999. — Кн. 1. — Ч. 1. — С. 299.
6. Кузьміна І. Політична діяльність Федора Штейнгеля (1906-1918 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — 2012. — Вип. 21. — С. 243-262.
7. Кушпетюк О. Звіти Городоцького музею барона Ф. Штейнгеля — джерело вивчення історії одного з перших музеїв Волинської губернії // Зб. навчально-методичних матеріалів і наук. ст. іст. факультету. — Луцьк, 1998. — Вип. 3.
8. Наукові записки. Вип. VIII. — Рівне : вид. Олег Зень, 2010. — 338 с.
9. Особистий архів Вітренка В.В. Папка «Барони Штайнгайлі».
10. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля за второй год с 25 ноября 1897 г. по 25 ноября 1898 г. — Киев, 1898.
11. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля за первый год с 25 ноября 1896 г. по 25 ноября 1897 г. — Варшава, 1898.
12. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгеля за период с 25 ноября 1898 г. по 25 ноября 1904 г. — Киев, 1905.
13. Центральна наукова бібліотека Академії наук України (відділ рукописів). — Ф. 109. — № 181.
14. Чикаленко Л. Подорож з проф. Хведором Вовком по Волині (уривок спогадів з 1909-го року) // «Літопис Волині». — Ч. 2. — Вінніпег, 1955. — С. 34–35.
15. Шафранский А. Экскурсия в Городок Волынской губернии. Музей барона Ф.Р. Штейнгеля: (Из уроков отчизноведения). — Кременец, 1907.
16. Якель Р. Німецький барон з українською душею // Дзеркало тижня. — 2011. — 29 січня - 4 лютого. — С. 11.
17. Johann Siebmacher, Johann David Köhler „Allgemeines großes und vollständiges Wappenbuch ….". – Nürnberg, 1772.
18. Nikolaus Arndt «Der vergessene, rätselhafte Wohltäter Baron Theodor Steinheil aus Gorodok bei Rowno und sein erstes wolhynisches Museum» // Wolhynische Hefte. — Folge 6. — Seite 93-95.

УДК 9-908

КАНЧУРА В.Ю.
(смт. Любар, Житомирська обл.)

МАЙБУТНЄ МУЗЕЇВ З ПОГЛЯДУ ВІЧНОСТІ

Анотація. *Стаття присвячена розгляду ролі музеїв у філософії космізму, зокрема поглядів на музейну діяльність засновника цього напряму Миколи Федорова. Наголошується на важливості місії музеїв та перспективи їх розвитку.*

Ключові слова: *музей, філософія космізму, безсмертя, Безмір, воскресіння.*

Виклад основного матеріалу. Музей і в наш час, і багато поколінь тому, вважався і вважається місцем, де зберігаються речі, що вже відслужили своє, мають поважний вік чи просто невідомо навіщо і як використовувалися нашими далекими предками. Але швидкість змін у нашому житті настільки зросла, що застарілими (фізично чи морально) є речі виготовлені всього 5-10 років тому. Найяскравіший приклад — телефонний зв'язок і відповідно, телефонні апарати. Кількість потенційних музейних експонатів збільшується катастрофічно. Тому і кількість музеїв на планеті має зростати. Ну і можемо уявити собі ситуацію, коли музейні речі та музеї заполонять усю Землю. Приблизно так, як сьогодні заполонили відходи людської життєдіяльності. Математики легко вирахують через скільки років може статися ця подія, якщо обставини залишаться незмінними. У вічності може статися все.

Але на музеї, на нашу планету та на нас з вами чекає зовсім інше майбутнє. Принаймні так вважали зосновники філософії космізму — напрямку у філософії, що стрімко набирає прихильників. Ще донедавна філософів-космістів вважали диваками та людьми не від світу цього, а сьогодні у них намагаються найти відповіді на болючі проблеми сьогодення і майбутнього людства. І саме філософія космізму пропонує людству шлях зміни ролі та місця музеїв у історії людства.

Її назвали філософією космізму, хоч варто було назвати філософією безсмертя. Бо основні положення цього вчення направлені власне на досягнення цієї мети. Їх небагато:

— погляд на людину як на істоту космічну: лише кілька кілометрів атмосфери відділяє людину від безодні космосу. Відповідно і діяти людина має враховуючи цей аспект свого існування, а не закривати очі на своє незавидне становище у Всесвіті. Чи ще гірше: робити вигляд що не помічає Безміру, безодні, у якій ми невідомо звідки і невідомо куди летимо…;

— в світі є два джерела зла : сліпі, стихійні сили природи та розбрат між людьми («небратство» за термінологією Федорова);

— людина може і зобов'язана врегулювати сили природи, які поки що діють стихійно, сліпо, відновити все ними знищене і в тому числі воскресити всі покоління людей, які жили перед нами та дали нам життя і знання. В цьому і полягає обов'язок людини перед Богом;

— в цій святій справі мають об'єднатися усі люди, вся їх діяльність має бути підпорядкована цій меті. В іншому випадку, як би ми не намагалися знайти якийсь сенс у нашому існуванні — життя виглядає як безглузде та нікчемне, коли немає надії на воскресіння. Який сенс у нашому існуванні, коли рано чи пізно наступить кінець існуванню як окремої людини, так і людства загалом, а Безмір навіть цього не помітить. Бо «помічати» — це наше земне, антропоморфне поняття, а у Безмірі помічати нікому. Або усі працюють на самозбереження усіх, навіть на відродження померлих, а для цього необхідно припинити взаємне знищення між людьми та між людьми і природою, або маємо визнати абсолютну абсурдність тимчасового існування людства. Мусимо розпочати процеси регуляції та відтворення («воскресіння» — за Федоровим), або покірно чекати начебто невідворотної загибелі.

Ці основні положення, звісно, мають варіації у різних філософів-космістів, але саме вони є визначальними для цього напрямку філософської думки. Цей філософський напрямок представлений людьми, які залишили вагомий слід у розвитку людства, були авторитетними спеціалістами у різних галузях знань та людської діяльності: Микола Федоров, Тейяр де Шарден, Анрі Бергсон, Едуард Леруа, Павло Флоренський, Володимир Вернадський, Констянтин Ціолковський, Андрій Чижевський, Микола Холодний, Микола Умов.

Серед мислителів-космістів маємо кілька українців та людей пов'язаних з Україною. Більше того, основні ідеї цього вчення визріли у Миколи Федорова під час навчання у Одеському Решільєвському ліцеї. І у нього знаходимо багато яскравих думок про збереження інформації (пам'яті) про минуле, про перебудову роботи музеїв — звалищ старих речей, на установи, де нашому нікчемному існуванню на цій малесенькій планетці надають хоч якийсь сенс.

Основні ідеї його філософії:

Люди і світ створені Богом, за православними канонами.

Світ і люди смертні. Смерть сіє сліпа, ніким не регульована природа, стихія . Світ це «падаючі зірки». «Природа є сукупність зірок що падають (або світів), повільність падіння яких приймається за стійкість. Світопадіння, таким чином, приймається за світотримання, світоруйнація — за світобудову!» [4]. Задум Бога полягає в тому, щоб люди самі врегулювали світ навколо себе, перемогли смерть і воскресили всіх хто вже помер внаслідок дії сліпих, нерегульованих сил природи. Тільки в цьому випадку людина підніметься до рівня Бога, виконає його заповіді, об'єднається в Богові. Приклад, який Бог навів людям — смерть і воскресіння І. Христа, сина Божого. Ніде в його

роботах не зустрічаємо назви чи згадки про протилежну силу у православному вченні — диявола, нечистої сили, чорта чи якогось евфемізму для його позначення. Джерело зла — сліпі сили природи, але вони несуть зло не тому що такі за своєю суттю, а тому що не регулюються розумом. Після їх регуляції вони стануть «друзями вічними». Ще одне джерело зла — це роз'єднаність людей. У статті «Розброєння» він показує, що люди знищують одне одного, і вбачають ворогів одне в одному, і усі найбільші сили, здобутки направлені на винищення собі подібних. Отже. вони займаються зовсім не тим, не головним, не займаються проблемою освоєння сліпих сил природи (у Всесвіті, не тільки на Землі), проблемою воскресіння. Виконати таке грандіозне, космічне призначення люди можуть тільки разом. Це і є грандіозна «спільна справа».

В світі, за Федоровим, існують три сили: Бог, людина та природа. Бог — творець. Людина — знаряддя божественного розуму, сама має стати розумом Всесвіту. Природа — не персоніфіковане зло (як у православній традиції), а представлена у вигляді сліпої сили, яка не відає що творить. Людина має привнести у цю сліпу силу свідомість, сенс. Федоров називає цей процес «регуляцією». Регуляції потребують як процеси на нашій планеті — «метеорологічна регуляція», так і процеси у Всесвіті. У Всесвіті він бачить лише руйнування, смерть, занепад. Процесів протилежних він ніде не згадує. Критикує і часто посилається на Канта, але його теорії походження Сонячної системи (так звана теорія Канта-Лапласа) не згадує. Природа теж створена богом і вона є за його виразом «наш спільний ворог, єдиний, скрізь і завжди присутній, в нас і поза нами існуючий, але тим не менше ворог лише тимчасовий». Ось на боротьбу з таким ворогом і пропонує стати об'єднаному людству мислитель. Для цього потрібно не лише змінити навколишній світ, потрібно змінитися і людям, бо ворог і «в нас присутній». Своє вчення він називає «Супраморалізм або загальний синтез (тобто загальне об'єднання)».

Наука і мистецтво мають бути об'єднані в релігії, і це об'єднання буде не для знання, а для спільної справи. Саме в такий спосіб має відбутися синтез «двох розумів — теоретичного та практичного), розірваність яких і не дає людству приступити до виконання свого головного завдання. Так що наука, релігія, мистецтво мають зазнати змін і ці зміни в направленості всіх цих надбань людської культури на спільну справу: регуляцію та воскресіння.

Мета якої збирається досягти мислитель своїм «проектом»: «..всіх зробити суб'єктом і все зробити об'єктом знання і діла» [5, с. 478].

Релігійна сторона у філософії космізму яскраво виражена, так само як і наукова. Тейяр де Шарден був католиком, Флоренський, Ціолковський — православні-реформатори. Своєрідне поєднання релігії та науки властиве світогляду Чижевського, Вернадського, Умова. Холодний, з його «антропокосмізмом», був, мабуть, майже атеїстом. Ось і Микола Федоров віруючий, християнин, православний. В своєму вченні він використовує релігійні та теологічні терміни (Паска, літургія, храм), надаючи їм іншого

значення ніж православна традиція. Для досягнення мети людства Федоров збирався використати всі форми людської свідомості: віру, науку, мистецтво, ідеологію і, звісно, релігію. Релігію і віру він ставив у виключне становище. Завдяки вірі люди мають набратися сил, щоб протистояти сліпим силам природи. В православній релігії мають об'єднатися природничі та суспільні науки, мистецтво, ідеологія. Правда, він часто говорить про перетворення їх усіх в «астрономічні», «небесні». Цими термінами він вказував на обмеженість земних уявлень людини, обмеженість рамками планети. А перед людиною — грандіозний Всесвіт. Його справедливо вважають православним релігійним філософом.

Сучасна йому православна церква його не зовсім задовольняла. Адже при всій його вірі, вона виконувала тільки половину справи — нагадувала людям про майбутню смерть. Тому він не обрав собі шляху релігійного діяча, священнослужителя, монаха. Досить багато мислителів його часу вибирало шлях «монахів в миру» — людей не пов'язаних з офіційною церковною службою, ієрархією. Сучасники і дослідники спадщини мислителя часто порівнювали його з Орігеном (біля 185-253/4 рр.), Григорієм Нісським(біля 335-після 394), Василієм Великим (біля 330-375). Крім того, що вони були основоположниками християнської церкви та були реформаторами, вони ще відрізнялися і своєю вірою яка ставилася в приклад. Його віра була такою ж жертовною, переконливою, непідробною. Мабуть саме через його реформаторські погляди німецький дослідник творчості Федорова Міхаель Хагемайстер не вважає його християнським, православним мислителем. Тим більше, що роль науки у вченні Федорова вирішальна. Саме завдяки їй має відбуватися і регуляція природних сил і воскресіння. Але і наука і мистецтво і всі форми свідомості мають бути об'єднані у православному християнстві.

Саме з православ'ям пов'язував надії на майбутнє людства Федоров. Він вважав що саме в цій релігії особливої цінності надають ідеї воскресіння та вічності життя. Ідею воскресіння він позначав терміном «Паска» — коли святкується воскресіння Христа. Всі терміни, що їх використовує мислитель, мають релігійне походження, взяті із православного канону. В цьому він намагався, очевидно, відрізнятися від «учених», тобто професійних вчених. Сам Федоров виступає від імені «невчених», тобто решти людей. Всі ці «храми», «хороводи», «трійці», «кремлі» це все вказує на православ'я хоч і реформоване.

Сучасну йому релігію він називав мертвою і говорив про дві її форми: «1) про внутрішню, лицемірну, бездіяльну, нежиттєву (ідеолатрія, деїзм, який об'єднання не вимагає, ніякої справи не покладає, і гуманізм, що вимагає навіть роз'єднання під виглядом свободи); 2) про зовнішню обрядову і так само нежиттєву, чи мертву релігію (ідололатрія)»

На відміну від такої релігії він пропонує єдину, живу або ділову релігію, що підносить до релігії практичне вирішення питання про життя та смерть, питання про воскресіння.

Це має бути релігія, що «кожну п'ятницю ставить нам питання: «чому ті, що живуть — страждають». Кожна субота містить в собі питання, «чому те що живе — вмирає», і кожна неділя запитує, « чому мертві не оживають, сущі в гробах не воскресають» [5, с. 479]. Бог створив людей, але вони не подібні Богу, бо вони не творять, не відтворюють, не повертають життя попереднім поколінням, «батькам», за термінологією Федорова. «Сини» є знаряддями Бога в справі повернення життя «батькам». Такою мусить бути релігія — «живе християнство».

Наукова складова вчення «спільної справи» не менш важлива ніж релігійна.

Вже вибір юним Федоровим камерального відділення Рішільєвського ліцею свідчить про його захоплення та інтереси. Це був перший такий відділ у всій імперії. Створений на базі кафедри сільського господарства, готував спеціалістів з природничих та господарських наук. На цьому відділі вивчались: богослов'я, церковну історію, логіку, психологію, етику, російську словесність, історію, французьку, англійську, німецьку мови, політекономію, комерцію, фізику, та фізичну географію, хімію, лісоводство, сільське господарство, природничу історію, огляд законів та архітектуру (факультативно). Як людина з широкими науковими інтересами, Федоров розумів, що релігія своїми засобами (молитви, вплив на емоційно-психічну сферу особистості) не зможе вирішити практичних питань з регуляції природи, збереження життя та воскресіння померлих. Разом з тим він бачив силу науки. Знання —це сила, але незнання — теж сила, сліпа нерегульована, некерована. Великий вплив на формування його поглядів справили роботи Василя Каразіна, теж неординарної особистості, засновника Харківського університету, досліди з штучно викликаним дощем, та землетруси. Землетрус, що спричинив загибель Лісабону та Мессіни дуже вплинув на свідомість людей того часу. Реакцію ми знаходимо у митців, що входили до кола шанувальників Федорова. (Блок, Брюсов). Є згадка про ці події і в нашого Коцюбинського. Згадував ці землетруси і критикований Федоровим І. Кант. Звісно, у свідомості мислителя ці трагічні події стали символом тих сліпих сил, що несуть смерть, через свою некерованість, нерегульованість.

Голод … Ця проблема теж хвилює мислителя. Не тільки дитячий спогад про чорний хліб, а й голод 1891 р. переконував його у необхідності пошуку регуляції природних сил, що впливають на родючість, та здатність планети прогодувати людство. В тому ж році Федоров знайомиться з дослідами поштучному викликанню дощу в США.

Добре знаючи досягнення тогочасної науки Федоров вважає, що і наука потребує змін. Вона повинна відповідати не лише на питання «як?», а й

доводити свої теорії практично. Цікава оцінка геліоцентричної системи Коперніка ним як релігійним мислителем. Він визнає вчення Коперніка, але як гіпотезу. Доведеною вона може бути тільки тоді, вважав філософ, коли люди навчаться керувати рухом своєї планети, створять «планетохід». Тобто тільки практична робота може довести істинність наукової теорії. Він вважає, що знання мають доводитися не тільки «дослідами в незначному обсязі, який проводить особливий прошарок вчених в фізичних лабораторіях та кабінетах, по-міському, знання мусить бути доведене і по сільському, дослідами в природних розмірах…» [5, с. 523] Всі науки природничі і суспільні мають бути з'єднані в астрономії, стати небесними. Людська «регуляція» розповсюджуватиметься «на всі планети, сонця і т. д. до множини всіх світів всесвіту» [5, с. 523].

Всі науки стануть, за його термінологією, «коперніканськими». «З одного боку, Людина, за коперніканським вченням є мешканцем мізерної частинки всесвіту, а з іншого — вся астрономія є лише думка цього мізерного мешканця цієї частинки; і щоб ця думка стала істиною, стала дійсністю, потрібно людину зробити власником всього всесвіту, потрібно, щоб сліпа сила була керована розумом».

«..тільки для цього народжений малесенькою Землею глядач безмірного простору, глядач світів цього простору, повинен стати їх мешканцем та правителем» [5, с. 528].

Величезну, якщо не основну роль в досягненні людством такого становища у світі сліпої стихії філософ відводить саме музею. Але і функції музею він значно розширює. Крім згадок про музеї в багатьох своїх роботах, він спеціально присвятив цьому питання роботу «Музей, його сенс та значення» [5, с. 575-604]. Щодо сучасних музеїв, то основоположник філософії космізму вказує на протиріччя у ставленні суспільства до таких закладів. З одного боку усе, що віджило ми вважаємо непотрібним, кажемо «здати його в архів, в музей... В цьому він вбачає невдячність нащадків своїм попередникам. Прогрес, якщо його розуміти лише як промисловий розвиток, є лише постачальником жертв (термін Федорова) такому музею. Але мислитель бачить в музеї і установу, яка під виглядом збирання старих речей (ганчір'я), збирає душі тих, хто відійшов, помер. «Для музею людина безкінечно є вищою за річ; для посаду, фабричної цивілізації і культури річ вища за людину. Музей є останнім залишком культу предків; він — особливий різновид цього культу, який виганяють з релігії (як це бачимо у протестантів), відновлюється у вигляді музею» [5, с. 576]. Вище музею Федоров ставить лише могили — місця де зберігається прах самих предків та закликає до перетворення кладовищ не музеї. Так що наші кладовища-музеї, Личаків чи Байкове — то шлях вказаний ще Федоровим. Ця діяльність потрібна не для збирання та збереження інформації про предків. Вона потрібна, насамперед, для діяльності

з відновлення всього, знищеного сліпою стихією смерті, для воскресіння всіх наших попередників — «батьків».

Ще одну суперечність у сучасних музеях філософ бачить в тому, що у вік утилітарний, коли цінують лише практичну користь, зустрічаються люди, які збирають і зберігають щось ніби непотрібне, некорисне.

Тому він вважає існування музеїв виправданням для свого XIX віку «існування їх в цей залізний вік доводить, що совість ще не зникла остаточно» [5, с. 577].

Завдяки музеям і має здійснюватися ота велика місія людини воскрешати, регулювати, відновлювати. І це мають робити всі, бо «всяка людина носить в собі музей, насить його іноді навіть проти своєї волі...» [6, с. 578]. Для справжнього музею сама смерть є не кінець, а початок, початок роботи з відновлення. Тому що він не тільки «співає та молиться, як церква, він ще працює для всіх хто страждає, для всіх померлих!» А ось для тих, хто прагне помсти, музей втіхи не дає. «Воскресити можна життя, а не смерть, не позбавлення життя, не вбивство! Музей є найвищою інстанцією, яка зобов'язана і може повертати життя, а не відбирати його» [5, с. 579].

Майбутнє людства, Землі, Всесвіту — залежить від музеїв. Для цього вони мають бути об'єднані ще з обсерваторіями. Витрішки на небеса з простої цікавості мають перетворитися в обов'язкові спостереження. «Небу потрібно дати стільки спостерігачів, скільки в ньому зірок» [5, с. 582]. Такий музей-кладовище — обсерваторія має бути доповнений ще навчально-виховним закладом. Він буде готувати молодих людей до діяльності з регуляції сліпих сил природи.

У такому вигляді ми бачимо перетворення музею у потужну освітньо-виховну та науково-виробничу установу. Виробництво при цьому регулюється моральними принципами, виробництвом для людини, а не виробництвом для виробництва. Тим більше що космос надає стільки простору для діяльності та енергії, що сучасні війни за енергоносії виглядають нікчемними діями нікчемних політиків від нестримного і непотрібного виробництва.

Чи такі вже фантастичні проекти перебудови музейництва у Федорова? Та ні. А чи такі вже нездійсненні цілі діяльності такого музею? За декілька кроків до клонування людини вчення космістів вже не здається таким зухвалим чи нереальним.

Власне такому музею майбутнього під силу здійснити проекти мислителя: воскресити померлих, перетворити Землю на „планетохід" (варіант цивілізації кочівників Всесвітом), зробити керованими стихійні сили природи, освоїти безмежжя Космосу.

Завдяки такій музейній праці людина стане не лише збирачем та хранителем того що віджило, чи творцем мертвих копій (так Федоров називає наші картини, скульптури, фото та інш.), а справжнім творцем, творцем життя. І у цьому є божественна суть людини і сенс її життя.

«Земля стане першою зіркою на небі, що рухається не сліпою силою падіння, а розумом, що відновлює та запобігає падінню і смерті.

Все буде рідне, а не чуже; і для всіх відкриється широта, висота і глибина незмірима, але не гнітюча, не жахлива, а здатна задовільнити безмежне бажання, життя безмежне, яке так лякаю нинішнє змучене, хворобливе, блудне покоління…

Цей день буде дивний, чудовий, але не чудесний, бо воскресіння буде справою не чуда, а знання і спільної праці.

День бажаний, день від віків жданий буде Божим велінням і людським виконанням» [5, с. 528].

Література і джерела

1. Канчура В.Ю. Філософія космізму зародилася в Одесі / В.Ю. Канчура. // Південна громада. — Одеса. — 1999. — 75 с.
2. Семенова С.Г. Н.Ф. Федоров и его философское наследие / С.Г. Семенова. // Федоров. Сочинения. — Москва : «Мысль», 1982. — 710 с.
3. Семенова С.Г. Николай Федоров. Творчество жизни / С.Г. Семенова. — Москва : Советский писатель, 1990. — 283 с.
4. Федоров Н.Ф. Падающие миры и противодействующее падению существо / Н.Ф. Федоров. // Федоров Н.Ф. Из «философии общего дела». — Новосибирск, 1993. — 212 с.
5. Федоров Н.Ф. Сочинения — Москва : Мысль 1982. — 710с

— о —

Розділ ІІ. ПОДВИЖНИКИ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ, НАУКИ І КУЛЬТУРИ

УДК 069.01(09)

ЩЕРБАКОВА Н.М.
(м. Житомир)

ЮЛІАН ПАВЛОВИЧ РУДЕНСЬКИЙ У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

Анотація. *У статті висвітлюється діяльність Юліана Павловича Руденського на посаді завідувача Меморіального будинку-музею академіка С.П. Корольова (1974-1987 рр.) зі спогадів співробітників музею та за матеріалами фондів.*

Ключові слова: *музейна справа, експозиція, корольовська тема, космонавтика.*

Виклад основного матеріалу. За 50 років в історії Музею космонавтики імені С.П. Корольова було багато подій та визначних дат. Але головне — це ті люди, які створювали музей, надихали в нього життя, наповнювали експозиції та фонди, ділилися своїми знаннями про С.П. Корольова та космонавтику.

Значний внесок у розвиток музею вніс Юліан Павлович Руденський. На жаль, його особова справа не збереглася, і біографічні відомості про Ю.П.Руденського дуже скупі. Але його постать залишилися в пам'яті тих, хто працював з ним поряд.

Завідувачем Меморіального будинку-музею академіка С.П. Корольова Руденський був призначений у 1974 р. після того, як звільнився з посади викладача Житомирського вищого військового училища радіоелектроніки. І хоча музейна справа для нього не була фаховою (він військовий), проте завдяки своєму професіоналізму, організаторським здібностям, ентузіазму Юліан Павлович створив колектив однодумців. Ольга Андріївна Копил, його учениця та наступниця, писала: «Невеликий та дружний колектив був як одна родина: разом раділи, разом ділили труднощі. Співробітники любили свій музей, пишалися ним. Думаю, все це виходило від нашого керівника — Юліана Павловича Руденського. Розумний, інтелігентний, до одержимості закоханий у свою справу, в корольовську тему, він вмів заряджати своїм ентузіазмом підлеглих. Я ніколи не забуду ту школу не тільки роботи, а й життя, яку ми, молоді проходили разом з ним» [4, с. 230].

У фондах музею зберігається довідник-путівник екскурсовода, складений Ю.П. Руденським [1]. Це не тільки детальний текст екскурсії, але й примітки з джерелами цитат, відмітки, на що особливо під час екскурсії звернути увагу, навіть якою інтонацією говорити деякі речення. «Шеф» (так з великою любов`ю та повагою називали співробітники Юліана Павловича) показував особистим прикладом, як потрібно працювати, як любити свою справу. Та його планка стояла дуже високо, і тому було куди тягнутися. Екскурсії Юліана Павловича були глибокими, насиченими інформацією, дуже емоційними. Він дійсно так думав, так відчував і ділився з людьми своїми переживаннями. І це нікого не залишало байдужим» (Ольга Копил) [3, с. 230].

Юліан Павлович вимагав від співробітників досконалого знання біографії С.П. Корольова та експозиції, володіння інформацією про тогочасний стан розвитку космонавтики. Ірина Дмитрівна Дячук (нині директор музею) згадує: «Ю.П. Руденський започаткував в музеї щотижневі заняття, на яких присутність всіх наукових співробітників і екскурсоводів була обов'язковою, де Юліан Павлович розповідав про свої зустрічі з космонавтами та соратниками С.П. Корольова, з колегами-музейниками, ділився знаннями, отриманими від них, а ми, наукові співробітники, доповідали про прочитані книги та статті на космічну тематику, готували інформаційні довідки про космічні музейні предмети, які надходили до фондів. Дуже прискіпливо Ю.П.Руденський ставився до знання діючої експозиції. Кожен з нас мав знати абсолютно все про будь-який документ чи речовий предмет, виставлений в музеї. Для перевірки наших знань Юліан Павлович розробляв спеціальні анкети. І хоча покарань за неправильну відповідь ніколи не було, ми завжди хвилювалися і намагалися обов'язково виправитися, якщо траплялася невдача.

Крім того, ми завжди повинні були володіти інформацією про події на орбіті, якщо в той час відбувався орбітальний політ космонавтів».

Ніна Дмитрівна Карехіна (завідувач Меморіального будинку-музею академіка С.П. Корольова) відмічає професіоналізм Ю.П. Руденського: «Він вмів вчити зростати у професії. Назавжди запам'ятались бесіди після тобою ж проведеної екскурсії. Потрібно було самій виявити та проаналізувати допущені помилки. Саме Юліан Павлович умів створити таку атмосферу, коли я не соромилась своїх промахів та невдач, а просто вчилась їх не допускати. Він вмів підняти рівень самооцінки, виділити ключові моменти та закцентувати увагу на них».

Якось, у 1974 р. до музею прийшов хлопчик Микола. Познайомившись з ним, Юліан Павлович запропонував йому проводити екскурсії для дітей. У цей період Руденський захоплювався так званою «школою юного екскурсовода» (тепер це зазвичай називають майстер-класами). Микола Володимирович Зосимович — нині — кандидат технічних наук, професор університету в місті Шантоу (КНР) — згадує: «Саме поради Юліана Павловича допомогли мені визначитися з вибором професії. Я запам'ятав Ю.П. Руденського людиною цілеспрямованою, захопленою своєю справою та фанатично відданою їй».

Під керівництвом Ю.П. Руденського у 1975-1976 рр. було зроблено капітальний ремонт Меморіального будинку-музею з кардинальною реекспозицією. Із будинку відселили усіх мешканців, і будівлю повністю передали музею. Тепер виникла можливість відновити меморіальну частину за спогадами Марії Миколаївни Баланіної — матері Сергія Павловича Корольова. У фондах музею зберігаються листи Марії Миколаївни до Юліана Павловича з детальним описом квартири, в якій жили Корольови. Їх копії виставлені в експозиції [4]. Ці записи знадобилися і в 2006 р., коли до 100-річчя С.П. Корольова здійснювалася реекспозиція. А тоді, в 70-ті роки, Юліану Павловичу довелося відстоювати свою позицію — відтворити меморіальну частину у вигляді житлової квартири. І в результаті експозиція про життя та діяльність С.П. Корольова, про його творчий спадок — сучасну космонавтику, розмістилася в другій половині будинку. Але спочатку — квартира, де нібито продовжується життя, де чисто та затишно, біля вікон — живі квіти, на столі у вазі — завжди свіжий букет. Відвідавши музей у 1978 р., дочка Корольова Наталія написала у Книзі відгуків: «Сьогодні разом з чоловіком та синами Андрієм та Сергієм я знову побувала в музеї мого батька. Радісно відмітити, що музей розширюється, поповнюється новими експонатами, живе повноцінним життям, що його відвідують багато людей. Сюди приходиш не просто як у музей, а як у рідний дім, де продовжується життя. І за це хочеться від душі подякувати колективу працівників музею на чолі з невтомним Юліаном Павловичем. Велика вдячність Вам, дорогі друзі, за Вашу відданість справі та сердечність» [2].

Юліан Павлович не зупинявся на досягнутому, він мріяв про будівництво нового музейного приміщення, в якому можна було б продемонструвати зразки космічної техніки, висвітлити історію досягнень космонавтики в більш повній мірі, представити творчу спадщину Сергія Павловича Корольова. Він працював над новою концепцією музею. Наукові співробітники працювали з ентузіазмом — А.В. Матвійчук, О.А. Розенцвайг (Копил), І.Д. Квиселевич (Дячук), І.О. Артєва. А.Б. Валіцька. Кожен мав свою тему для наукових досліджень, яка згодом ставала певним експозиційним розділом.

У проектах Юліана Павловича будівля експозиції про космонавтику мала бути продовженням Меморіального будинку-музею. Особистість Сергія Павловича Корольова, велич його постаті та справ — головний стрижень музейних експозицій. «Пізніше, у 1991 р., виступаючи на відкритті експозиції «Космос», Ю.П. Руденський відзначив творчу співпрацю групи художників під керівництвом А.В. Гайдамаки та колективу музею, яким вдалося створити експериментальну експозицію з новітнім художнім рішенням та оригінальною концепцією, смислова ідея якої була закладена у вислові — «Крізь терни до зірок!». Таким був девіз життя і самого Юліана Павловича Руденського — людини з широкою душею, унікальною працездатністю, щирим захопленням космонавтикою, яке поширювалося на всіх, кому пощастило працювати поряд з ним» (І.Д. Дячук).

Юліану Павловичу належить велика заслуга в тому, що йому вдалося налагодити, систематизувати та закріпити зв'язки з рідними, соратниками Сергія Павловича Корольова, космонавтами та колегами з музеїв Москви та Калуги. Він використовував для цього свої дружні зв'язки з минулими товаришами по військовій службі, глибокі пізнання корольовської історії.

Завдяки Юліану Павловичу Меморіальний будинок-музей поповнився меблями та предметами вжитку початку XX ст., меморіальними речами, що належали С.П. Корольову (глобус з робочого кабінету, листи, особисті речі). До музею надійшли зразки космічної техніки та спорядження, речі космонавтів. Багато зусиль приклав Юліан Павлович, щоб «розтопити лід» у відношеннях з вдовою вченого Ніною Іванівною Корольовою, зробити їх дружніми, теплими.

Згадуються не тільки професійні якості Ю.П. Руденського та його людяність. «Він вмів зрозуміти побутові проблеми молодих мам, дружин, дочок. Зрозуміти, поспівчувати, пробачити, відпустити… І співробітники у відповідь віддячували йому тим же. Любов`ю, відповідальністю, відданістю справі. І йому особисто. Пам`ятаю, яким горем звалився на всіх той роковий день — 26 грудня 1984 р. та страшний діагноз, який йому поставили. Як проводжали його на операцію, прощалися, молилися за нього!.. Пам`ятаю, як за новорічним столом (невеселий був той стіл) як саме заповітне бажання, майже без надії, але так гаряче я загадувала: «Господи, зроби так, щоб він

вижив, і щоб нам ще разом працювати!». І вижив, і ми ще працювали разом» (О.А. Копил) [3, с. 232].

У 1987 р. Ю.П. Руденський звільнився, але продовжував приходити до музею, цікавився справами, наукові співробітники зверталися до нього за консультацією.

Юліан Павлович тимчасово замінив Ольгу Андріївну під час її чергової відпустки в 1990 р. (тоді вже йшло оформлення експозиції «Космос»). Олена Юріївна Зосимович (науковий співробітник музею) згадувала про той період: «В час свого тимчасового повернення Юліан Павлович Руденський часто збирав колектив і проводив обговорення проблем космонавтики, нових сторінок біографії С.П. Корольова, які інтенсивно розкривалися в ті часи. Юліан Павлович надавав методичні поради в проведенні екскурсій: «Екскурсія — це мистецтво, екскурсовод повинен входити в роль і кожний раз знову переживати події, про які він розповідає». Розумні коментарі, мудрі зауваження, зроблені Ю.П. Руденським, і сьогодні допомагають співробітникам у роботі.

У розповідях про С.П. Корольова для Юліана Павловича важливими були не тільки емоції, але й правдивість фактів. Після виходу з друку книги Олександра Романова «Корольов», Руденський читав її з олівцем в руках, порівнював з фактичним матеріалом. Книгу зі своїми правками надіслав автору. В музеї зберігається лист-відповідь О. Романова [5].

Роздуми про свої зустрічі, спілкування з рідними та близькими С.П.Корольова Юліан Павлович виклав у замальовці «Поміж рядків історії», яку закінчує словами: «Думки ці я створив не заради вихваляння та марнославства, а для тих, хто буде працювати після нас. Для творчих працівників музею (в основному). Для їх зрілої орієнтації в складних життєвих ситуаціях навколо корольовського життєпису, … щоб якомога менше залишалося білих плям в корольовській історії…» [6, с. 33].

Юліан Павлович був наділений природою поетичним даром. Один з віршів він присвятив «колегам-корольовцям у день 20-річчя музею з найкращими побажаннями творчих поривів»:

«Коллеги! Нет важней заботы,
Чем честью фирмы дорожить.
Нам как-нибудь нельзя работать –
Музеем нашим надо жить!
Да не обманет наше чувство,
Свое музейное искусство
Доверим совести своей.
Навечно высечем в граните,
Заявим без обиняков:
К нам за портфелем не ходите,
Музей не для временщиков!»

Постать Юліана Павловича Руденського відіграла важливу роль у становленні музею і створенні його експозицій. Він заклав основи формування стилю музейного працівника, який служить увічненні пам'яті великого С.П.Корольова.

Література та джерела

1. Жизнь и творческая деятельность академика С.П. Королева (справочник-путеводитель экскурсовода) / Сост. Ю. Руденский. Машинопись. — Житомир, 1978. — 67 с. // Фонды Музея космонавтики имени С.П.Королева.
2. Книга відгуків Меморіального будинку-музею академіка С.П. Корольова за 1978 р.
3. Копыл О. Ах музей, мой музей, ты — мое призвание… // Никулин В. Музей космонавтики имени С.П. Королева в г. Житомире. — Житомир: «Волынь», 2010. — С. 227-256.
4. Листи М.М. Баланіної: від 20.08.1975 р.; від 29.04.1969 р.; від 10.05.1976 р. // Фонди Музею космонавтики. — Група «Документи», II Д-55, II Д-56, II Д-58.
5. Лист О. Романова від 6.03.1992 р. // Фонди Музею космонавтики імені С.П. Корольова Житомирської обласної ради. — НВФ 1473.
6. Руденский Ю.П. Меж строк истории. Текст. Машинопись. — 33 с. // Фонды Музея космонавтики имени С.П. Королева.

— о —

УДК 929

ВИШНЕВЕЦЬКА І.О.
(м. Житомир)

ОЛЬГА КОПИЛ — ЗІРКА, ЩО НЕ ЗГАСАЄ

Анотація. *Автор розглядає особливості біографії і творчого шляху директора Музею космонавтики імені С.П. Корольова О.А. Копил, показує її роль у створенні експозиції «Космос», формування основних концептуальних напрямків музейної діяльності, розкриває внесок у розвиток сучасних форм музейної діяльності.*

Ключові слова: *особистість, світогляд, експозиція, музей, ракетно-космічна діяльність, космос, макросвіт, колекція, філософія, буття.*

Виклад основного матеріалу. Існують у світі особистості, життя яких не завершується їх перебуванням на Землі. Такою особистістю, людиною надзвичайних духовних чеснот і високого благородства, без сумніву, була Ольга Андріївна Копил, яка майже чверть сторіччя була директором Музею космонавтики імені С.П. Корольова. 29 березня 2011 р. вона пішла із життя. Її

земний шлях завершився. Але не завершиться людська пам'ять про цю незвичайну жінку. Адже на цьому шляху вона була творцем Буття...

Ольга Андріївна народилась 8 травня 1950 р. у родині службовців у селі Сосниця Чернігівської області, на землі, що подарувала світу Олександра Довженка, засновника українського поетичного кіно. З дитинства вона захоплювалась астрономією, мріяла про небо і далекі безмежні світи. Ольга Андріївна з юності була ідеалісткою, прагнула досконалості. Як особистість, поєднувала, здавалось би, якості, що не поєднуються — стриманість, обережність, скромність і відчайдушну сміливість. Труднощі не лякали Ольгу, навпаки, вона любила випробовувати себе і все життя переборювала власну сором'язливість. Школу закінчила із золотою медаллю. Мріяла вивчати мови, і 17-річною дівчинкою поїхала в далекий, невідомий Ростов-на-Дону. Вступила до педагогічного, який закінчила у 1971 р. Після закінчення інституту за власним бажанням поїхала у Сибір — викладала англійську у Новосибірській області. В черзі аеропорту, подорожуючи додому, вона познайомилась із житомирянином, Яковом Розенцвайгом, випускником Новочеркаського політехнічного інституту. Він, родом із Житомира, був дуже гордий від того, що жив на вулиці Леваневського (нині Дмитрівська), де народився Сергій Корольов і нещодавно відкрився музей його імені. Це знайомство виявилося доленосним не тільки для Ольги Андріївни, а і для музею. В 1973 р. «за сімейними обставинами» Ольга Андріївна переїхала у Житомир — на батьківщину Головного конструктора, засновника практичної космонавтики Сергія Корольова. Учителем англійської влаштуватись не вдалося. У 1975 р. молода мама, що тільки-но вийшла із декретної відпустки, розпочала свій трудовий шлях у Житомирі молодшим науковим співробітником Обласного краєзнавчого музею. З 1978 р. Ольга Андріївна працює в Меморіальному будинку-музеї академіка С.П. Корольова.

У 1987 р. музей отримав статус самостійного і назву «Житомирський музей космонавтики ім. С.П. Корольова», а Ольга Андріївна стала його директором. Музей, здавалось би, тимчасовий притулок для молодої вчительки, став її життям і долею.

Ольга Андріївна була глибоким, цілеспрямованим науковцем. Вона закінчила аспірантуру Центру досліджень наукового потенціалу і історії науки імені Г.М. Доброва НАН України за спеціальністю «Історія науки», вела ґрунтовне багаторічне дослідження складної і важливої теми, довгий час засекреченої, присвяченої формуванню і розвитку ракетно-конструкторської школи Михайла Янгеля (м. Дніпропетровськ, Україна). Це дослідження стало основою її дисертації на вчену ступінь кандидата історичних наук, яку вона захистила в 1998 р.

Під керівництвом О.А. Копил музей став провідним науково-дослідним закладом галузі, центром популяризації досягнень світової космонавтики, вкладу науковців України в космічні дослідження, центром

культури і духовності. Її служіння справі було відзначено державними нагородами. У 1998 р. вона отримала почесне звання «Заслужений працівник культури України», а в 2007 р. — нагороджена Орденом княгині Ольги III ступеня.

Значним досягненням Ольги Андріївни Копил як дослідника, науковця і організатора стало створення під її керівництвом музейної експозиції «Космос» (1987-1991 рр.), яка і сьогодні залишається динамічною, оригінальною і сучасною. Поєднання геніальних творінь мистецтва, техніки і науки, незвичного світлового вирішення експозиційного простору, створює завершений образ Музею, який надихає на роздуми про сенс Буття, Добро і Зло, смисл життя, вічне. Тут космос виступає в гармонії з людиною і її творіннями. Автори експозиції (А. Гайдамака, В. Фьодоров, В. Труханський, М. Шевченко, Є. Матвєєв) на чолі із Ольгою Андріївною звернулись до образів, які нагадують людині про її зв'язок із макросвітом. Будда і ботічеллівська Венера, східний аскет і мікеланжелівський Ісус, вітрувіанська людина Леонардо — символ ідеальної людини і Всесвіту — стали мистецько-філософською основою, на тлі якої розкривається технічний геній Людини. А у центрі експозиції — відправна точка європейської культури — Книга Книг — Біблія. Експозиція музею — виклик буденності, швидкоплинності людського буття. Слово «космос» перекладається з грецької — «гармонія». І, можливо, вічне бажання людини зрозуміти космос, розкрити його таємниці, є мрією про втілену досконалість і гармонію. Подібно до творів мистецтва, які є «кінцевою моделлю безкінечного світу» експозиція музею і його діяльність стали «просторово-часовою моделлю співвідносин людини і світу, матеріалізуючи безкінечне прагнення людини до гармонізації буття» [2, с. 148].

Як керівник музею Ольга Андріївна пройшла непростий шлях. Перші роки незалежності України стали переломними для багатьох музеїв. Недостатнє фінансування, складні економічні умови, падіння кількості відвідувачів, необхідність переорієнтування музейної діяльності з обслуговування туристичного потоку на пошук нових форм музейної роботи, привели, по суті, до створення музею нового типу. Ольга Андріївна прагнула, щоб музей був не частиною державної ідеологічної машини, створеної за універсальними для провінційних музеїв рецептами. Її Музей мав стати уособленням здійсненої мрії. За керівництва Ольги Андріївни він став таким — духовним центром міста, музеєм, який створював і виховував своїх відвідувачів, які приходили у музей не просто оглянути експозицію, а відчути себе частиною Всесвіту, проникнутися ідеями філософії космізму.

Завдяки особистим наполегливим зусиллям Ольги Андріївни, її авторитету в колі науковців ракетно-космічної галузі, розумінню завдань музейного колекціювання, таланту керівника і організатора, в музеї зібрано унікальну колекцію космічної техніки та спорядження космонавтів, зразки

місячного ґрунту. Ці експонати, основна частина яких відноситься до Державного фонду музейних колекцій України, і сьогодні складають основу експозиції «Космос».

Ольга Андріївна започаткувала нові форми музейної роботи і її світоглядно-філософське спрямування. Під її керівництвом музей став місцем, що дарує житомирянам відчуття власної виключності і неповторності. Світоглядні парадигми і цінності Ольги Андріївни сприяли не тільки створенню неповторної експозиції музею, а й формуванню основних концептуальних напрямків його культурологічної діяльності: »Музей і музика», «Музей і образотворче мистецтво», «Музей і діти» та інші, які поєднані центральною ідеєю — «Людина і Космос». Ці напрямки розвиваються в музеї і сьогодні. Продовжують свою історію і фестиваль дитячої музичної творчості «Під сузір'ям Ліри», і мистецька акція «Ніч музеїв», засновані при Ользі Андріївні.

Завдяки ініціативі О.А. Копил, у музеї було започатковано проведення шести міжнародних науково-практичних конференцій «Людина і Космос», одне з основних завдань яких — дослідження гуманітарних аспектів космічної діяльності. Конференція викликала величезний інтерес у науковців і громадськості. Пленарні засідання проходили у найбільших залах Житомира — в Обласному музично-драматичному театрі імені І. Кочерги і у Великій Залі Будинку політпросвіти (пізніше — телецентр).

Ольга Андріївна надавала величезного значення дослідженню маловідомих фактів наукової біографії С. Корольова та інших видатних діячів ракетно-космічної галузі в СРСР. Вона володіла талантом любові — любові до життя, до своєї справи, до людей. В спогадах «Про себе...» Ольга Андріївна пише: «Робота в музеї особливо цікава тим, що дарує зустрічі з незвичайними, цікавими людьми. Такі зустрічі перетворюють буденне життя на свято. І зовсім не обов'язково, щоб це були якісь знаменитості (хоча і вони бувають). В житті так багато цікавих людей. Треба тільки їх помічати, вміти вислухати, зрозуміти, зацікавитися їх життям, проблемами. І ось уже перед тобою не сіренький чоловічок з невиразним обличчям, а дивовижне, чудесне явище, цілий світ, — особливий, неповторний, прекрасний. Ракетно-космічна галузь особливо багата такими людьми: такі звичайні, прості, скромні, невибагливі, часто безіменні, тому що засекречені. А які обдарування ховаються за цією зовнішньою простотою, який могутній інтелект, які прекрасні душі, які високі духовні запити!

Зустрічаючись із такими людьми, захоплюючись ними, ми прийшли до висновку, що експозиції нашого музею, вся концепція його діяльності, має бути присвячена їм, підпорядкована їм, цим людям, їх життєвому подвигу. Показуючи зразки прекрасної техніки, ми завжди пам'ятаємо про їх вторинність по відношенню до тих, хто її створив. Кінець кінцем, найбільш розумна, найбільш досконала машина з часом застаріє і вже не захоплення буде

викликати, а поблажливу посмішку. Але ніколи на втратять цінності, не перестануть дивувати і захоплювати долі людей, що їх створили.

Я всіх їх дуже люблю. Знайомих і незнайомих, веселих і сумних, привітних і похмурих. І тих, що штовхаються у тролейбусі, також. Дивлюсь на їх стурбовані, зосереджені обличчя, намагаюся уявити їх проблеми, подумки бажаю удачі, прошу Бога послати їм кращу долю. І все ж розумію, що до цієї кращої долі нам так далеко ще йти ... Її ж не заслужити навіть, вистраждати треба. Чи зможемо? Чи вистачить сил, терпіння, від природи властивого нашому народові запасу людяності, вродженого благородства, доброти і любові? Чи не розгубимо його по дорозі, продираючись крізь терни злиднів, торжества посередності і морального убозтва, зради поводирів? І що можна зробити, чим допомогти, щоб цього не сталося?» [1, с. 255].

Розповідаючи про себе, Ольга Андріївна пише, що, під час роздумів про смисл життя, задає собі два питання: «Перше: чи помітять люди, якщо мене не стане, мою відсутність, чи відчують, що мене не вистачає? І друге: чи можу сказати, що я щаслива?» Для неї відчуття особистого щастя і розуміння власного внеску у суспільно корисну справу — нероздільні.

Талановитий керівник і науковець, Ольга Андріївна захоплювала і своєю жіночністю. В справах, серцях близьких і тих, кому пощастило хоча б один раз зустрітися з нею, вона залишиться назавжди. «Дуже світла і порядна людина. Нескінченно віддана своїй справі. Коли вона проводила екскурсію, це був шедевр — вершина фахової майстерності. Це не просто розповідь про експонати, а філософія і долі людей. Вона була душею музею, вона була космосом у цьому космосі...» (В. Врублевський, директор Житомирської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олега Ольжича) [3, с. 198].

Ольга Андріївна любила мистецтво в усіх його проявах, була музично і літературно обдарованою особистістю. Її життя — це служіння добру і красі. Вона безкінечно любила людей, життя, мистецтво. Щорічно, в пам'ять про директора, в Музеї космонавтики проходять зустрічі, що присвячені її світлій пам'яті. Автором і режисером програм стала Елеонора Дишнієва-Набедрик — викладач Житомирського музичного училища імені В. Косенка, талановитий педагог і музикант. У цей день в музей приходять люди, яким доля подарувала знайомство, спілкування і дружбу з Ольгою Андріївною.

Існують релігійно-філософські теорії, які свідчать про те, що світ недосконалий, тому що божественна сила і воля, доходячи до нашої грішної землі, спотворюються через людські недоліки. Напевно, якщо б світ складався з таких людей як Ольга Андріївна, божественна правда та істина запанували би всюди.

Це може здаватись патетикою. Але все ж таки існують люди, подібні до зірок. Вони немов приходять на Землю для того, щоб освітити життя. Життя таких людей не завершується їх земним буттям. Світло, що випромінює прекрасна душа, не знає перешкод і відстаней. Такою особистістю,

безсумнівно, була директор Музею космонавтики — Ольга Андріївна Копил. На одному із фотоколажів в музейній експозиції — її портрет. Віримо, що її душа, сповнена любові, і нині нами!

Література та джерела

1. Копил О.А. «Ах музей, мій музей, ти моє покликання...» // Нікулін В. Музей космонавтики ім. СП. Корольова у м. Житомирі. — С. 227-256.
2. Лотман Ю. Структура художественного текста // Об искусстве. — Санкт-Петербург, 2000. — 274 с.
3. Мозгова Л.А. Житомирянка, що завжди поруч з нами (Пам'яті О.Копил) // Культурний простір Житомирщини-Волині XIX-XX століть. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (24 квітня 2012 р., м.Житомир) у двох томах. — Т. 1. — С. 195-200.

— о —

УДК: 069:908]:005.31-055.2(477.42)(045)
Б 77

БОЙКО О.М.

(м. Житомир, Житомирська обл.)

ВКЛАД ЖІНОК У ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИРОДИ КРАЮ І РОЗБУДОВУ МУЗЕЮ
(до 155-річчя краєзнавчого музею і 110-річниці створення метеорологічної мережі краю)

Анотація. *Історія організації, становлення та розвитку метеорологічної мережі на території Волинської губернії і в місті Житомирі тісно пов'язана з іменами С.А. Бржозовського, його дружини О.М.Бржозовської (Михайлової), її рідної сестри М.М. Копачевської і племінниці М.Н. Копачевської.*

Ключові слова: *Житомир, метеорологія, будинок Михайлових, Михайлов Микола Кононович, Бржозовські, Копачевські, метеостанція.*

Виклад основного матеріалу. Історія організації, становлення і розвитку метеорологічної мережі на території Волинської губернії і в місті Житомирі тісно і нерозривно пов'язана з іменами Сергія Адамовича Бржозовського, його дружини Олександри Миколаївни Бржозовської (до 1908 р. — Михайлової), її рідної сестри Марії Миколаївни Копачевської і племінниці Марії Никанорівни Копачевської.

Коли постало питання про заснування метеостанції в місті Житомирі вона була організована саме у будинку Михайлових і Копачевських на її облаштування пішли всі збереження цієї сім'ї.

Історія родини Михайлових була досліджена молодим науковим співробітником Житомирського обласного краєзнавчого музею Крайко

Костянтином Олександровичем. У 1979 р. в газеті «Радянська Житомирщина» від 17.06.1979 р. № 116, була надрукована його стаття «Сподвижники». Як відомо, ця стаття була написана після приїзду до Житомира нащадків С.А.Бржозовського. Вони привезли і передали до музею архівні матеріали, з якими і працював автор статті.

Олександра Миколаївна та її старша сестра, Марія Миколаївна — доньки Михайлова Миколи Кононовича. Він був військовим, сином солдата. В 34 роки був прапорщиком Якутського полку, потім — підпоручиком, поручиком, штабс-капітаном. З 1865 р. служив в Житомирському батальйоні. В 1877 р. отримав звання підполковника, а через 4 роки, в чині полковника, пішов у відставку за станом здоров'я. 64 роки свого життя Микола Кононович віддав військовій службі: брав участь у битві при Інкермані. За цю битву на «Севастопольських висотах» був нагороджений орденом Святої Анни 3-го ступеню з бантом та іншими відзнаками [2; с. 3].

Саме Михайлов Микола Кононович став прототипом штабс-капітана в «Севастопольских рассказах» знаменитого російського письменника Лева Толстого: «...высокий, немного сутулый пехотный офицер, которому присущи " рассудливость, честность, наклонность к порядочности"». Саме він побудував в Соноцькому провулку Житомира будинок, який згодом став будинком метеостанції, але про будівлі розповідь буде трохи далі.

Микола Кононович намагався виховувати такими ж, яким був сам, і своїх доньок, і це йому вдалося.

Олександра Миколаївна Михайлова народилася в 1869 р. в дорозі.

Не вдалося знайти точних даних про те, яку і де вона отримала освіту, більше відомо про те, яку діяльність вона проводила на при кінці XIX — початку XX ст. Так, в 90-х роках XIX ст. Олександра Миколаївна Михайлова збирала продукти харчування і сама відвозила їх до голодуючої Тульської Губернії, що у Росії [2; с. 3].

З перших днів заснування Товариства Дослідників Волині стала його активним дійсним членом, була скарбничою Товариства і музею Товариства. Разом з С.А. Бржозовським склала бібліотечний каталог музейної бібліотеки, враховувала музейний інвентар, долучалась до дослідницьких «екскурсій» (експедицій), що відбувались на початку століття. Ці досить регулярні експедиції досліджували на території краю геологію, геоморфологію, ґрунти, рослинність. В цей час здобутком експедицій були знахідки геологічних і палеонтологічних зразків, деякі, як відомо із записів у облікових документах, були доставлені до музейних фондів безпосередньо Олександрою Миколаївною. Також вона постійно жертвувала свої заощадження на вивчення природи краю. Наприклад, внесла 100 карбованців на дослідження ґрунтів Волині.

С.А. Бржозовський приїхав до Житомира восени 1905 р. Працював викладачем математики, фізики, космографії і географії в старих класах

Маріїнської жіночої гімназії у комерційному училищі та фельдшерській школі. Як і Олександра Миколаївна, він стає, у 1907 р., дійсним членом Товариства Дослідників Волині. Протягом чотирьох років був його хранителем. Сумісна праця, поєднання інтересів, щодо вивчення природи краю, сприяла зближенню між ними, і в 1908 р. вони одружилися. Сергій Адамович розпочинає жити у будинку дружини і сім'ї Копачевських.

У 1910 р. Олександра Миколаївна видає свою працю « Землетрясение 23-24 сентября 1908 года на Волини» [1; с. 8]. Свою роботу над статтею, як і раніше, вона поєднувала з викладацькою діяльністю до 1924 р. З 1911 р. вела постійні спостереження на метеорологічній станції, яка була розташована поряд із вже згаданим будинком. А коли засновник метеорологічної мережі Волині Бржозовський захворів і відійшов від справ в 1924., Олександра Миколаївна повністю перейшла на роботу на станції. Зі всією досконалістю, що була її головною рисою характеру, вона вела спостереження до 1949 р., навіть коли їй виповнилося 80 років.

Так склалося, що довгий час існувала і була зазначена житомирськими краєзнавцями помилкова думка, що засновник метеорологічної станції Бржозовський С.А. спеціально придбав у Саноцькому провулку будинок у 1918 р. Наприклад, це стверджував в своїй книзі «Наш край» відомий краєзнавець М.Ю. Кострица. Але настав час, коли потрібно виправити цю помилку.

Як вище було вже зазначено, будинок станції належав Михайлову М.К., був побудований у 1898 р. На подвір'ї був ще один будинок, який був побудований раніше, а також господарські будівлі. За час свого існування вони піддавались численним добудовам і ремонтам, частини їх ставали окремими квартирами, продавалися людям, які не були родичами сім'ї Михайлових. Частина квартир була надана працівникам метеослужби. В одному будинку, який був у статусі головного на час створення станції, жила сім'я Копачевських, в іншому — Бржозовських. Саме вони, доньки Миколи Кононовича, і виділили безкоштовно частину своїх квартир під контору метеостанції в 1911 р. Пізніше, у період розширення роботи з обслуговування народного господарства Олександра Миколаївна передала в дар свою невеличку квартиру, яка зараз знаходиться за адресою провулок Метеорологічний, 32. Ксерокопія документа дарування знаходиться у фондах музею. Далі вона жила у будинку поряд (зараз будинок № 34), ділила одну кімнату з Вірою Миронівною Шиглюк, яка її доглядала. Потім і цей будинок було перебудовано у 1973 р., а з 1983 р. одна з двох квартир належить сім'ї Коленко Галини Олександрівни, старшого наукового співробітника музею, яка і дослідила всі відомості про історію будинку.

Бржозовська очолювала метеостанцію і в роки окупації Житомира німецько-фашиськими військами. Коли загарбники відступали, було вирішено вивезти приладдя метеостанції. Олександра Миколаївна постала на захист

справи усього свого життя, сказала офіцеру німецькою мовою: «Не смейте, это моя собственность ». І це було недалеко від істини: і її будинок, і приладдя, більшою частиною, були дійсно її надбанням.

В 1949 р. Управління гідрометеослужби нагородило патріотку значком «Отличник гидрометеослужбы». Про її працелюбство, самовідданість, відданість справі ходили легенди. Олександра Миколаївна вище за особисті справи ставила роботу, якій віддала усе своє життя.

Коли подзвонили із Києва і повідомили про смерть її сестри Копачевської Марії Миколаївни, Олександра Миколаївна була на метеорологічному майданчику, її колеги, взявши ліки, пішли до неї з острахом: здоров'я людини в поважному віці могло підвести від такої звістки. Вислухавши гірку звістку, Олександра Миколаївна сказала: «Мусички больше нет. Мне нужно ещё взять отсчёт гемеографа» [1; с. 12]. Вона була чуйною і доброю людиною, дуже любила свою сестру. Просто була дуже сильною, вихованою і відповідальною.

Померла Олександра Миколаївна перед Різдвом ввечері 6 січня 1956 р. у 88-річному віці.

У 1969 р. побачила світ монографія Д.Ф. Нездюрова «Очерки развития метеорологических наблюдений в России». В кінці книги наведені дані про метеорологів Росії, які в своїй справі досягли найбільших результатів, як засновники спостережень і вчені. Кожне ім'я супроводжувалось досить короткими текстами. Серед них є імена Кудрицького М.П. і Клосовського О.В. — наших відомих земляків метеорологів. На сторінці 212 можна прочитати і найбільший текст, він займає майже пів сторінки, а присвячений він Олександрі Миколаївні Бржозовській, починається він словами: «Её заслуги хочется отметить особо». Так простий спостерігач метеостанції, але видатна для нашого краю жінка-дослідниця природи, зайняла достойне місце в когорті видатних вчених, присвятила все своє життя кропіткій праці, яка взагалі-то начебто непомітна і рутинна, але така потрібна.

Марія Миколаївна Копачевська теж була причетна до вивчення природи краю, але спочатку з 1883 р. по 1921 р. працювала вчителем, потім бібліотекаром, а з 1924 р. по 1933 р. — спостерігачем на метеостанції.

Якщо звернути увагу на роки останнього періоду, то зрозуміло, що в 1924 р. серйозно захворів С.А. Бржозовський, а в 1933 р. він пішов із життя. Дійсно, в цей період він потребував догляду, потрібна була допомога сестри О.М. Бржозовській і на станції, і в сім'ї. І тут можна зробити висновки про людські якості сестер, які безоглядно йшли на допомогу у важкий час. І хоча вклад у вивчення і дослідження природи краю у порівнянні з вкладом подружжя Бржозовських і дочки не такий і значний, але без її підтримки: і моральної, і матеріальної, і фізичної — можливо, і їх досягнення були б меншими.

Марія Никанорівна Копачевська народилася у Житомирі 25 лютого 1891 р. в родині службовця. Батько — колежський секретар, діловод Духовної Консисторії (РАГСу), помер у 1895 р., коли Марії було лише 4 роки. Про матір згадувалося вище [3; с. 110].

Начальну освіту Марія Никанорівна отримала у Житомирі, де закінчила у 1908 р. 8-й додатковий клас Житомирської жіночої гімназії М.В. Овсянникової з золотою медаллю і набула звання домашньої наставниці. З 15 років їй довелося підзаробляти приватними уроками.

Життя поряд з подружжям Бржозовських не пройшло повз. Вона не могла не проникнутись атмосферою постійної зацікавленості в питаннях природознавства, любові до природи і бажання її досліджувати. З раннього віку працюючи разом з Бржозовськими, Марія Никанорівна продовжувала їхню справу все своє життя.

У 1909 р. вона приходить на роботу до Волинського центрального науково-дослідницького музею, де і працювала до 1922 р. Спочатку в якості ботаніка та на посаді хранителя (каталогізатора), а потім на посаді завідуючого ботанічним відділом.

Протягом цього періоду брала участь в експедиціях з дослідження боліт і лугів Волині, які очолювали професори Доктуровський, Фльорови та Хитрово [3; с.112]. Працювала у якості геоботаніка у 1912-1913 рр., а у 1914-1915 рр. також роботу проводила але вже самостійно. Матеріали досліджень надходили до музею і стали основою для його геоботанічного відділу. А результати досліджень боліт на Поліссі спонукали до заснування болотного дослідного поля в селі Рудня Радовельська (нині Олевський район Житомирської області) та дослідного поля в місті Сарни (нині Рівненська область).

В цей же період Марія Никанорівна організувала майстерню з виготовлення шкільних наочних гербарних матеріалів при музеї.

У 1921-1922 рр. читала курс ботаніки у Житомирському інституті народної освіти.

У 1922 р. Копачевська М.Н. залишає роботу в музеї і працює завідуючою Житомирською метеорологічною станцією 2-го розряду сільськогосподарського типу протягом двох років.

У 1924 р. їде до Києва, влаштовується на роботу в Укрмет (Управління гідрометеорологічної служби), де працює до 1931 р. включно.

Працювала керівником сільськогосподарської секції з організації фенологічних пунктів. Мережа налічувала у своєму складі понад 200 пунктів служби врожаю, почала функціонувати з 1925 р.

У 1928 р. Марія Никанорівна була відкомандирована управлінням на курси агрометеорологів при Обсерваторії Михельсона (місто Москва, Тимирязівська сільськогосподарська академія), після яких офіційно оформила свою спеціальність агрометеоролога.

У 1931 р. вона була переведена з Управління гідрометеослужби до новоствореного Гідрометеорологічного науково-дослідного інституту на посаду старшого спеціаліста секції сільськогосподарської метеорології. З переводом цієї секції до м. Полтави, тимчасово туди переїхала.

Наприкінці 1931 р. її відкомандирували у розпорядження Головного Комітету гідрометслужби СРСР до Москви для виконання спеціального завдання з вивчення причин загибелі озимих культур в лабораторії штучного клімату.

З липня 1932 р. Марія Никанорівна почала працювати у Всесоюзному інституті цукрової промисловості, який знаходився у Києві. Там вона працювала до окупації Києва німецькими військами. Не мала можливості евакуюватися по причині важкої хвороби матері-інваліда, залишалася в окупованому Києві з 1941 р. по 1943 р. і працювала в інституті селекції і ґрунтознавства у відділі агрометеорології.

У 1943 р., внаслідок насильного виселення з Києва окупаційною владою, два місяці провела в Житомирі, один місяць працювала спостерігачем метеорологічної станції.

Після звільнення міста Житомира радянськими військами, на початку січня 1944 р. повернулася до Києва і почала працювати в Управлінні гідрометеорологічної служби Київського військового округу, де отримала посаду старшого інженера-метеоролога, а з червня 1944 р. знову відновилася на роботі у Всесоюзному науково-дослідному інституті цукрової промисловості на посаді старшого спеціаліста-агрометеоролога.

У чому ж полягала робота в цьому інституті? З 1932 р. по 1936 р. основна робота полягала у зведенні даних метеостанцій, які були розташовані у районах, де вирощували цукровий буряк у складних кліматичних характеристиках, в окремих регіонах. Ці характеристики були використані у обґрунтуванні розроблених Інститутом агрономічних нормативів для виробництва.

Коли була налаштована робота метеорологічних станцій «Главсахара» з 1936 р., Копачевська цілком і повністю займалася розробкою програм агрометеорологічних досліджень, їх методи і організації агрометеорологічних лабораторій при дослідно-селекційних станціях Всесоюзного науково-дослідного інституту цукру, які були виконавцями цих досліджень під її керівництвом.

За час війни все це було зруйновано або розлагоджено, тому з 1944 р. Марія Никанорівна і зайнялася відновленням цієї мережі.

Надалі її доля була знову пов’язана з відділом агрометеорології Українського науково-дослідного інституту агрометеорології, де вона працювала до виходу на пенсію.

За участі М.Н. Копачевської з 1952 р. по 1954 р. в Україні була створена мережа з 1287-ми агрометеорологічних постів.

У 1958 р. вона стала учасником Виставки Досягнень Народного господарства (ВДНГ) СРСР у Москві, про що свідчить «Свидетельство» № 257, яке було видано їй у 1959 р.

Її діяльність неодноразово відмічалася у наказах «О поощрении работников управления ГМС УССР». Вона отримувала за свою працю подяки і премії.

У 1959 р. рішенням «Совета Главной Геофизической обсерватории им. А.И. Воейкова от 24 апреля 1959 г. (Протокол № 7) Копачевской М.Н. присуджена учёная степень кандидата географических наук». Дисертація яка була успішно захищена на найвищому, для метеоролога, рівні була присвячена проблемі ранніх осінніх і пізніх весняних заморозків в Україні.

У 1961 р. у видавництві Української Академії сільськогосподарських наук у Києві вийшла книга М.Н. Копачевської «Заморозки на Украине». Ця книга, популярне викладення її кандидатської дисертації, присвячена була питанням географічного поширення на Україні заморозків на ґрунті пізньою весною і ранньою осінню, частоті їх виникнення і інтенсивності, а також морозонебезпечності окремих регіонів у відповідності до загально кліматичних і місцевих умов. Надані в ній були і рекомендації захисту від заморозків овочевих і плодових насаджень. Ця робота побачила світ, коли Марії Никанорівні виповнилося 70 років.

Копачевська Марія Никанорівна постійно працювала над собою, була високоосвіченим і ерудованим спеціалістом, знала сім іноземних мов, надрукувала 50 наукових праць. Все своє життя вона достойно продовжувала справу своїх наставників Олександри Миколаївни та Сергія Адамовича Бржозовських.

Померла Марія Никанорівна у 1972 р. у Києві у 81-річному віці.

Її соратниця, колишній викладач Чернівецького університету, Поповенко Віра Миронівна передала архів Копачевської в Житомирський краєзнавчий музей у 1982 р. Задля того щоб відбулася ця подія, велику роботу провів колишній молодий науковий співробітник Крайко Костянтин Олександрович [1; с. 15]. У 1994 р. цей архів було оброблено для кінцевого обліку та збереження у фондах музею старшим науковим співробітником Музею природи Коленко Галиною Олександрівною. Він містить 292 одиниці (документи, фотографії, книги, щоденники спостережень за погодою Рудольфа Йосиповича Собкевича та ін.). частково матеріали було використано в експозиції ювілейної виставки до 130-річчя заснування музею (серпень-жовтень 1995 р.).

12 жовтня 1995 р. на науковій конференції, що була присвячена ювілею музею, Коленко Г.О. зробила доповідь «Марія Никанорівна — засновник геоботанічного відділу Волинського науково-дослідного музею».

Серед матеріалів архіву є повний список праць, які вона написала з 1912 р . по 1941 р.

Він був складений нею, містить 48 назв праць. Перші 4 були написані у Житомирський період:

1.Ботанико-топографический очерк болот Волынского Полесья. Труды Общества исследователей Волыни. — Т. VII. — Житомир, 1914.

2.Список ботанической литературы по Волыни. Труды Общества Исследователей Волыни. т.VIII. — Житомир, 1912.

3.Руководство для гербаризации. Соавтор Биленко Р.А. Издание Общества Исследователей Волыни. — Житомир, 1913.

4. Мелкие популярные статьи по вопросам луговедения болотоведения // «Селянська біднота». — 1920-1921. — Житомир.

Цей невеличкий список яскраво характеризує і наукову і просвітницьку діяльність Копачевської Марії Никанорівни, яку вона проводила під час роботи в музеї. Для перших десятиліть існування і музею, і метеорологічної мережі, характерним явищем був тісний зв'язок між дослідженням природи і природних явищ з наукової точки зору і популяризацією цих досліджень в пресі, в інших друкованих джерелах. Тому «мелкие популярные статьи» були важливими та необхідними.

Розповідь про вклад трьох жінок однієї родини потрібно закінчити словами великої вдячності за їх кропітку роботу у дослідженні природи і метеорологічних чинників. Вони були першими в історії музею. Відмовляли собі і віддавали кошти на потреби досліджень. Постійно, без перерв на тривалий відпочинок, працювали. Їх життя — приклад відданості справі, любові до природи, небайдужості, гідності.

Література та джерела

1. Коленко Г.О. Наукова довідка «Історія створення і розвитку метеорологічної мережі в краї. Архів музею. 1997.
2. Крайко К.О. Сподвижники // Радянська Житомирщина. — 1979. —№ 116. — С. 3-4.
3. Нездюров Д.Ф. Очерки развития метеорологических наблюдений в России. — Ленинград : Гидрометиздат, 1969. — 224 с.

— о —

УДК 069.68:75-535.6(477.42)

МІСЯЦЬ Н.К.
(м. Житомир)

ХУДОЖНИК ЮРІЙ ДУБІНІН У КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ЖИТОМИРЩИНИ

Анотація. *У статті висвітлюється життєвий і творчий шлях заслуженого художника України Юрія Дубініна, грані його творчості та його внесок у розвиток культури Житомирщини, зокрема музейної справи, а саме, у*

створення музеїв хліба, Бориса Лятошинського, Святослава Ріхтера, ансамблю «Льонок», а також музею історії села Кодня.

Ключові слова: *акварель, офорт, станковий живопис, музейна експозиція, ескіз, оформлення.*

Виклад основного матеріалу. Заслужений художник України Юрій Дубінін завжди у русі, як коні на його картинах «Нащадки скіфів» (2003 р.), «Політ» (2004 р.), «Діана на полюванні» (2015 р.), «Царське полювання» (2003 р.) [7]. На його обличчі посмішка легкої іронії та самоіронії, як у домовиків з його творів «Той, що на горищі свистить» (1995 р.), «Домовик з кицькою» (2014 р.), «Домовик з курчатами» (2014 р.) [7]. Юрій Дубінін — активний учасник культурного життя Житомира і одночасно занурений у творчість, сповнений нових задумів і планів.

Народився Юрій Олексійович Дубінін 7 квітня 1962 р. в Ашхабаді (Туркменія), куди після другої світової війни у складі геологічної експедиції був відряджений його батько (радист експедиції). У родині Олексія Олексійовича Дубініна і Тамари Василівни (уродженої Стинської) виховувалось двоє дітей: Людмила і Юрко. Повернулись Дубініни до Житомира у 1972 р. Юрій продовжив навчання у Житомирській загальноосвітній школі № 6, де у 1974 р. відбувся перший набір у художню школу, якою керував художник Віктор Миколайович Шкуринський. Майстер віддавав перевагу акварелі, тому своїх вихованців вчив «писати чисто». За роки навчання у художній школі (1975-1978 рр.) Юрій опанував цю техніку. Пізніше одну зі своїх акварелей «Річка Кіласурі, що впадає в Чорне море» подарував своїй дружині, акварель «Будинок, в якому народився Корольов» (2016 р.) — Музею космонавтики імені С.П. Корольова.

Після закінчення 8 класу Юрій поступив до Желєзногорського художнього училища (Курска область), де навчався чотири роки (1978-1981 рр.). Тут викладали випускники Ленінградської художньої академії, які приїхали у молоде місто на Курській магнітній аномалії. У 1981 р. Юрій закінчив училище і повернувся у Житомир, почав працювати художником у Житомирському рекламно-виробничому комбінаті облспоживспілки.

У 1982 р. Юрія Дубініна призвали до лав Радянської армії, де він потрапив на службу в Архангельську область (полігон «Плісецьк»). Знайшлось чимало роботи для художника у музеї полігону: оформлював стенди, приміщення актової зали, малював портрети офіцерів тощо. Начальника музею майора Віктора Миколайовича Баландіна перевели в Підмосков'я, де на станції Одинцово-10 розмістилась військова частина головного управління ракетних військ стратегічного призначення. Він забрав із собою Дубініна. Згодом В.М. Баландіна перевели в Академію ракетних військ, де він отримав завдання створити музей ракетних військ, звичайно, звернувся до Дубініна. Для родини художника домігся виділення житла в гуртожитку в Москві. Сусіди Баландіни і Дубініни товаришували родинами. Юрій долучився до

створення музею (малюнки, макети, стенди). Після закінчення строкової служби він ще рік працював до завершення оформлення музею (1984 рік). Дубініну пропонували залишитись у Москві, але мама кликала сина додому. Після повернення в Житомир Юрій знову працював у рекламно-виробничому комбінаті. Невдовзі познайомився зі своєю майбутньою дружиною Оленою.

У 1986 р. Юрій Дубінін поступив до Московського державного академічного художнього інституту ім. В.І. Сурикова (майстерня «Мистецтво графіки і плаката», керівник проф. О.М. Савостюк). Пізніше його графічні роботи отримали схвальні відгуки в мистецьких колах [6]. У тому ж році 21 вересня було призначено розпис Юрія і Олени. Видається невипадковим, що народився Юрій у свято Покрова Богородиці, а взяв шлюб у Різдво Богородиці. Видно, усе в його долі освячувалось небесами. Образ Богоматері знайшов художнє втілення у живописі митця («Колискова Янголів», 2013 р., «Колискова», 2015 р., диптих «Благовіщення», 2017 р. [7]).

Вчився Юрій шість років, на старшому курсі отримував іменну стипендію. На одну з практик у Криму (м. Керч) запросив на відпочинок свою дружину. У 1988 р. у подружжя народився первісток — син Всеволод (в родині його називають Севою). Влітку 1988 р. під час практики на Кавказі Юрій отримав травму, та мужньо переніс біль і повернувся з багатим матеріалом для майбутніх офортів, серія яких стала його дипломною роботою при закінченні інституту. Один з офортів Юрія Дубініна прикрашає кабінет директора Житомирської художньої школи, якою керує його дружина Олена.

Свою першу персональну виставку Юрій Дубінін влаштував разом з художником Миколою Бутковським. На ній він виставляв офорти [3]. Цікаво, що повертаючись з Москви до Житомира, окреме місце в купе Юрій купив, щоб перевезти станок для виготовлення офортів. У художньому доробку Дубініна близько шістдесяти офортів. Музею космонавтики ім. С. Корольова Юрій Дубінін подарував офорт «Костел на Замковій горі», 16/35 (1993 р.). Тиражна техніка офорту передбачає роботу з дрібними деталями, до того ж з використанням кислоти для протравлювання. Це не могло не позначитись на очах художника. Він був змушений згорнути роботу з офортами і став активно реалізовувати себе в техніці станкового живопису, почав працювати олією [7]. Пензлю художника Юрія Дубініна належать понад двохсот творів живопису та численні ілюстрації.

З 1991 р. Юрій бере участь у багатьох персональних обласних, всеукраїнських та міжнародних виставках. Це дало підстави для прийняття Юрія Дубініна до Національної спілки художників України (1993 р.). Художник Дубінін не знає спокою, бере активну участь у культурному житті рідного краю. На запрошення Українського Дому в Києві Юрій разом з житомирськими художниками Валерієм Радецьким та Юрієм Камишним виставляє свої полотна на міжнародній виставці у Пшибромі (Чехія, 1994 р.).У

цьому ж році він стає стипендіатом Українського Фонду Культури [2], у 1995 р. у складі групи художників з Житомира виїжджає у Славутич [5].

Наприкінці 1999 р. в родині Дубініна відбулося поповнення — народилась дочка Анастасія. Щасливий голова родини отримав додаткову енергію для життя і творчості. На його полотнах серед обличь проглядаються дорогі йому люди: кохана дружина Олена, донечка Настя, син Всеволод з дружиною і сам художник, який крізь усмішку жартує над світом і собою.

Окрема сторінка життя художника Юрія Дубініна — це участь у створенні музеїв. Досвіду набував ще у молоді роки під час служби в лавах армії. Ніколи не відмовлявся, коли запрошували до такої творчої роботи. Ще у 1976 р. став учасником створення Музею історії села Кодня разом зі старшим науковим співробітником обласного краєзнавчого музею Людмилою Журавською, яка склала експозиційний план та дібрала матеріали, художниками Борисом Портновим і Володимиром Єлісєєвим, які зробили настінні розписи. Їх реставрував та доповнив Юрій Дубінін. Працюючи над темою, Дубінін заглибився в історію, багато читав і дізнавався про рух гайдамак в Україні. Суди над гайдамаками відбувалися у Житомирі, Бердичеві, Троянові та Кодні. Для облаштування меморіалу і музею обрали Кодню. У радянські часи музей розікрали, тому в часи незалежної України його довелось реставрувати (2015 рік), оновлювати експозицію. Для цього велась пошукова робота. Так, у селі Вертокиївка на горищі одного з будинків знайшли бандуру гайдамацьких часів, археологи-аматори приносили в музей знайдені ними монети тих часів. Музей отримав звання народного, він і нині приймає багато екскурсантів.

У 2011 р. Юрій Дубінін був зарахований на посаду художника у штат Музею космонавтики імені С.П. Корольова. Він активно долучається до виставково-експозиційної роботи в Україні та за кордоном, підтримує імідж музею: оздоблює рекреації музею розписом, оформлює банери «Життя на орбіті», «Тварини в космосі», працює для оснащення павільйону «Космос» технічними засобами (плазміні екрани для демонстрації фотографій, зроблених «Фобосом», екран і крісло для зв'язку з Музеєм етнокосмології у Литві, «вписує» в експозиційний простір симулятор «Еней», пише портрет одного з піонерів космонавтики Юрія Кондратюка. До усіх культурно-освітніх заходів, що проводяться музеєм, художник Юрій Дубінін створює оригінальні афіші, зокрема, до першої міжнародної виставки «Космос: народження нової ери» в Литовському музеї космології (м. Молетай), фестивалю науки і техніки SpaceTechFest до 20-ої річниці польоту першого космонавта незалежної України Леоніда Каденюка, ретроекскурсії до 110 річниці С.П. Корольова, 3-го космічного напівмарафону пам'яті Леоніда Каденюка, виставки книг «Шлях до зірок» до дня народження академіка С.П. Корольова., а також настінний календар на 2018 р. з панорамою експозиції «Космос» тощо.

Музей Бориса Лятошинського, який розташований у Житомирській музичній школі №1 по вулиці Михайлівській, від ескізу до монтажу створювався Юрієм Дубініним у тісній співпраці з Людмилою Журавською та Іриною Копоть (2013 р.). Художник поставив перед собою завдання — «показати дух часу на перетині епох, розказати про напівзабутого композитора». Це була цікава пошукова робота. Працював з інтересом, дізнавався нові факти з життя музикантів. Для цього переглянув чимало матеріалів в Інтернеті, відвідав музей-квартиру композитора в Києві та надихнувся написати єдиний в Україні портрет Бориса Лятошинського, який представлено у музеї [4].

У 2016 р. Юрію Дубініну було присвоєно почесне звання заслуженого художника України. Він продовжує жити і творити у ритмі часу. Справжнім подарунком для житомирян став настінний календар на 2019 р., що ілюстрований творами Юрія Дубініна із серії живописних полотен «Старий Житомир». Тут легко впізнаванні водонапірна башта, костел на Замковій горі, театр (нині приміщення філармонії), скульптура Діани у парку Шодуара, пам'ятник Пушкіну, а також вже втрачені споруди та урбаністичні пейзажі (дзвіниця Свято-Михайлівського собору і Соборний майдан з рухом трамваю).

У 2017 р. Юрій Дубінін працював над створенням музею академічного ансамблю Полісся «Льонок» імені Івана Сльоти. Музей розташувався на другому поверсі обласної філармонії в репетиційному кабінеті Івана Сльоти. Тут представлені афіші, платівки, музичні інструменти, збірки народних пісень тощо. На жаль, через нестачу коштів роботи по створенню музею призупинили.

У 2018 р. дирекція Житомирської музичної школи № 2 імені Святослава Ріхтера запросила Юрія Дубініна до створення музею славетного земляка. Складність роботи полягала у тому, що під музей була відведена кімната висока, але вузька. Тому художник вирішив створювати експозицію так би мовити «вгору». Співпрацював зі скульптором Василем Фещенком, який подарував музею бюст Ріхтера, та зі співробітницями краєзнавчого музею Юлією Каплун та Юлією Родичевою (остання стала завідувачкою створеного музею). Музей земляка зі світовою славою отримав схвальні відгуки житомирян і гостей міста і звання народного.

Юрій Дубінін був причетним також до створення Музею об'єднання «Житомирхліб», який містився на території 2 хлібозаводу на Корбутівці. Він готував ескізи, співпрацював разом з Людмилою Журавською та Георгієм Тамплоновим (оформлювач). На превеликий жаль, доля музею виявилась трагічною — його не стало після розвалу об'єднання «Житомирхліб».

Невтомний і сповнений жаги творчості, Юрій Дубінін виконує також дизайнерські роботи монументального живопису, працює у співдружності з Василем Фещенком. Разом вони створили в Житомирі пам'ятник Олегу Ольжичу, пам'ятні дошки, присвячені Святославу Ріхтеру на музичній школі

№ 2, лікарю Володимиру Савченку на першій лікарні, поету-пісняру Володимиру Шинкаруку на приміщенні 4 корпусу Житомирського університету імені Івана Франка, співдружності українців і поляків «За нашу і вашу свободу» (Симон Петлюра і Юзеф Пілсудський) на кінотеатрі «Україна», Бальзаківського центру в Бердичеві, пам'ятника заслуженому художнику України Миколі Максименку на його батьківщині в Андрушівці (біля школи мистецтв імені Максименка). Юрій Дубінін входив до складу творчої групи по створенню пам'ятника Іванові Огієнку в Житомирі на вулиці Михайлівській.

А ще Юрій Дубінін реставрує старожитності. На питання, що він відчуває, коли працює зі старою, пошкодженою часом і людьми річчю, художник відповів: «Відчуваю себе лікарем. Я їх лікую, як лікують людей, терпляче і з любов'ю».

Офорти, станковий живопис, монументальна творчість, реставраційна робота, оформлення музеїв — усе це грані творчої діяльності митця, який збагачує різнобарвну мозаїку культурного життя Житомирщини.

Література та джерела

1. Гоша Т. Офорти з останнього поверху. // Прес-форум. — 1994. — № 14. — 15 липня. — С. 8.
2. Дійство молодості і краси. Нотатки з III пленуму правління обласного відділення Українського Фонду Культури. // Не хлібом єдиним. — 1994. — № 4. — Квітень. — С. 1.
3. Літературна Україна. — 1996. — 15 лютого. — С. 4.
4. Обкладинка журналу «Учитель музичного мистецтва», № 9, вересень 2014 р.
5. Панченко Д. Житомирські художники в Славутичі. // Житомирський вісник. — 1995. — № 28. — 14 липня. — С. 12.
6. Шевчук А. Під покровом триєдності. — Образотворче мистецтво. — 1998. — Число 1. — С. 76-77.
7. Юрій Дубінін. Живопис. Графіка. — Житомир : Поліграфічний центр «Графіка», 2017. — 50 с.

— о —

УДК 908

СКАВРОНСЬКИЙ П.С., ЦВЄТКОВА А.М.
(м. Бердичів, Житомирська обл.)

НІНА ПЕТРІВНА КЛИМОВА — ЕНТУЗІАСТ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ БЕРДИЧІВЩИНИ

Анотація. *Світ тримається на небайдужих людях. Саме такою постає в статті Ніна Петрівна Климова — скромна жінка з талантом дослідника та душею поета, невтомний краєзнавець і справжній ентузіаст музейної справи, небайдужа до історії та культури рідної землі людина, великий патріот України, жива легенда Бердичівщини. Її самовіддана праця в Народному Музеї Хліба у с. Білопілля Козятинського району Вінницької області, Музеї історії ПАТ «Бердичівський машинобудівний завод «Прогрес», Музеї історії професійно-технічного училища № 4 м. Бердичева та Музеї історії участі випускників ПТУ № 4 в АТО, — унікальний приклад творчого ставлення до улюбленої справи, прагнення до збереження історичної пам'яті, відновлення зв'язку часів та діалогу з молодим поколінням. Дослідження узагальнює досвід музейної роботи Ніни Петрівни Климової, яка фактично за різних життєвих обставин створила чотири музеї: багатогранної особистості — краєзнавця, знавця музейної справи, поета і людини активної життєвої та громадянської позиції.*

Ключові слова: *Ніна Петрівна Климова, краєзнавство, музейна справа, поезія, «Прогрес», багатотиражка «За технічний прогрес», Білопілля, Музей Хліба, ПТУ № 4 м. Бердичева.*

Мета даної роботи — створити портрет краєзнавця-ентузіаста, всебічно розвиненої людини, котра є прикладом самовідданої праці, патріотизму, високої професійності та шанобливого ставлення до історії, культури і народних традицій України.

Виклад основного матеріалу. Прислів'я «Життя дано на добрі справи» розкриває особливості світобачення та усвідомлення свого призначення дивовижною людиною, знаною не лише на Бердичівщині, а й за межами нашого краю. Ім'я Ніни Петрівни Климової асоціюється з небайдужим ставленням до оточуючого світу, неперебороною жагою до знань та пошуку і прагненням робити добро для ближніх. Гортаючи сторінки її поетичних рукописів, поринаєш у світ дитячих почуттів та мрій майбутнього краєзнавця, редактора заводської газети, активного громадянина і справжнього музейника. За рядками її віршів постає поліське село Іванківці Троянівського району (нині

Житомирського) — «куточок небесного раю», земля батьків, дідів та прадідів, де «рідна хата спочила в траві», де «колись рясно вишні цвіли». І досі уві сні приходять сходжені в селі доріженьки і «стежини, в полях всі обстежені», бо «назавжди у серці збережені»:

В кущах співали солов'ї,
Навкруг хрущі літали,
О, як все, пам'ятне мені,
Роки та час не розплескали…

Сюди поспішає щороку гідна дочка роду, яким пишається, щоб уклонитися землі, котра сповила та благословила в путь… Ніна Климова народилася 30 вересня 1939 р., «коли лист летить з берези і сумують ясени», у сім'ї військовослужбовця Петра Яковича Лихотворика та майстра швейної справи Зінаїди Вікторівни Рябчук. Маленькою пізнала пекло грізних 40-х років, у спогадах — голодні й тривожні дні, коли «діти війни» чекали повернення з фронту своїх мужніх батьків, і перший гіркий біль втрат… Вона з братиком залишилися без тата, котрий загинув у Польщі за півтора місяці до Великої Перемоги, а матір, велика трудівниця, — без коханого чоловіка. Їй, годувальниці сім'ї, довелося справлятися за двох: «будувати, колгоспну землю обробляти, коровою орати, косити, жати», адже вдова солдата була завзятою до праці… Дочка Ніна назавжди запам'ятала мамину науку, яка стала дороговказом у житті: залишатися людиною — чесною, привітною, чуйною і щирою, не скупитися на добрі діла, дарувати іншим частинку тепла… Після закінчення Іванковецької семирічки вона продовжила навчання у середній школі сусіднього села Кодня, де пройшла юність, проминули роки, овіяні теплом спілкування з друзями-однокласниками. Знову й знову повертається думками до «берега щастя й надії» — Коднянської середньої, де «найкращі вчителі»:

Благословенна щастя мить,
Коли вертаєшся з доріг
Туди, де серце защемить,
Де зустріча шкільний поріг…

У 1956 р. закінчила 10 класів школи і курси радіотелеграфістів. Її завжди було притаманне прагнення до збагачення новими знаннями, до самовдосконалення. Після невдалих спроб вступити до омріяного медичного закладу дівчина подала документи до Житомирського ПТУ № 1, де у 1957-1958 рр. успішно пройшла курс навчання за спеціальністю машиніста баштового крана. За направленням у 1959 р. приїхала в м. Бердичів, у будівельно-монтажне управління № 2. Протягом восьми років зводила житлові та промислові будівлі у різних мікрорайонах міста. Одночасно, у 1960-1964 рр., навчалась у Вінницькому будівельному технікумі Міністерства комунального господарства та отримала спеціальність техніка-сантехніка, у 1966-1969 рр. — вже навчалась у Бердичівському машинобудівному технікумі

за спеціальністю «Хімічне машинобудування». Після закінчення повного курсу Ніні Климовій було присвоєно кваліфікацію техніка-механіка. У 1975-1977 рр. була слухачем Народного університету пропаганди пам'ятників історії та культури та отримала диплом лектора на громадських засадах. У 1962 р. Ніна Петрівна вийшла заміж за викладача машинобудівного технікуму Едуарда Васильовича Климова. Подружжя виховало двох чудових синів. Вадим Едуардович нині очолює ПТУ 4 м. Бердичева, Артур Едуардович — майор Збройних Сил України, обидва — учасники бойових дій у зоні АТО…

Її лірика — багатобарвна та емоційно відкрита, наче художнє полотно, в яке вплітає спогади, думки і переживання, присвячуючи вірші Батьківщині та українській мові, мальовничим куточкам України і колективам, в яких працювала, однокласникам, своїм рідним та друзям, чоловіку Едуарду Васильовичу, улюбленим синам , чотирьом онукам та двом правнукам — її світлій надії, радості, відраді та гордості. Сама авторка поезій якось сказала: «Як дихаю, так і пишу…». Де б не жила та де б не працювала, знаходила проникливі образи, щоб передати силу своєї любові до Батьківщини, до рідної української землі , яка для неї — «барвінок хрещатий, світлі зорі, що сяють з небес». Патріотичний мотив — наскрізний в поезії Ніни Климової. І День Незалежності України бердичівлянка щороку зустрічає з гордістю та піднесеним серцем:

Хай незалежна і соборна,
Як цвіт в калиновім гаю,
Країна наша неповторна
Стрічає молодість свою!

Ніна Климова була активістом Бердичівської міської організації Народного Руху України, нагороджена Грамотою за активну громадянську позицію, відданість Україні та ідеалам Народного Руху України (2007 р.). В її серці і у віршах назавжди завод «Прогрес», де «черпала наснагу душа», де проходили будні й свята:

В спогадах світлих до тебе я лину,
Наче сьогодні, крокуючи містом,
Знов поспішаю на восьму годину
У СКБ – молодим спеціалістом…

На заводі хімічного машинобудування «Прогрес» почала працювати з 1966 р. Тут технік-конструктор, а згодом старший технік-конструктор та інженер-конструктор відділу головного конструктора відчувала себе щасливою й крилатою душею. Шум заводський був, наче пісня, а перша зміна — найкращою з трьох. У колективі поважали відповідального та працелюбного співробітника, активного учасника громадського життя заводу, члена профспілкового бюро відділу головного конструктора, керівника громадського об'єднання радянсько-болгарської дружби, лектора товариства «Знання», заступника голови товариства охорони пам'яток історії і культури

та екскурсовода міського екскурсбюро. У вільний час займалась улюбленою музейною справою та друкувалася на шпальтах багатотиражки «За технічний прогрес». Тут промайнули понад 35 кращих років її життя…

Ще в 1975 р. на машинобудівному заводі «Прогрес» розпочалася робота зі створення музею, яка тривала близько шести років. Організаційний комітет очолив директор заводу Олексій Андрійович Шабельник, а практичну роботу по збиранню експонатів для музею очолила саме Ніна Петрівна Климова. «Для музею виділили приміщення площею 68 квадратних метрів у будівлі інженерного корпусу на території підприємства» [1]. Урочисте відкриття музею відбулося 18 грудня 1980 р., напередодні святкування 100-річчя заводу «Прогрес». Почесне право перерізати червону стрічку надали Герою Соціалістичної Праці Костянтину Костянтиновичу Вороні, ветерану заводу, Почесному громадянину міста Бердичева Петру Івановичу Ляшенку та комсомольському організатору Неонілі Романівні Денисюк. Першим директором музею на громадських засадах стала завідуюча науково-технічною бібліотекою підприємства Галина Андріянівна Кадубовська. «Тісне приміщення музею на території заводу, куди не було вільного доступу мешканцям міста та його гостям, обмежувало діяльність культурного закладу. Тому з відкриттям нового Палацу культури і техніки заводу «Прогрес», яке відбулося 15 лютого 1986 р., в ньому виділили просторе приміщення для створення нової експозиції музею. Нову експозицію відкрили у 1989 р. Експозиція музею була розміщена у трьох залах корисною площею 220 квадратних метрів. Загальна кількість експонатів становила близько трьох тисяч, з яких 517 — оригінальні. 25 грудня 1997 р. за значні успіхи по збиранню, експонуванню і збереженню пам'яток духовної і матеріальної культури та високий рівень дослідницької, пропагандистської і культурно-виховної роботи музею історії ВАТ «Бердичівський завод «Прогрес» було присвоєно звання «Народний» [1].

Експозиція музею побудована у хронологічному порядку і охоплює весь історичний шлях розвитку підприємства від часу його створення у 1860 р. до наших днів. «Носіями інформації є справжні документи та їх копії, вирізки з газет, особисті речі працівників підприємства та інші експонати. У першій залі музею розміщена інформація про діяльність заводу з початку його заснування до 1950 р. Крім стендів у залі було обладнано схему території заводу в 1912 р., діораму фрагменту території, виставлено 17 видів продукції підприємства кінця XIX ст., бюсти організаторів революційних виступів, особисті речі учасників Другої світової війни, 11 капсул зі священною землею з міст-героїв, книги про події, пов'язані з історією підприємства. У другій залі розміщена інформація про діяльність підприємства з 1950 р. до наших днів. Оформлені відповідні інформаційні стенди… У залі також встановлені 8 діючих макетів обладнання, що виготовлялися підприємством, виставлені книга Г.І. Смирнова і В.І. Шкляра «Трудовая поступь завода-ветерана», в якій широко висвітлена

вікова історія розвитку і становлення заводу, Книга Пошани і Книга Пам'яті. У третій залі розміщена інформація про діяльність підрозділів сучасного підприємства… Окрім стендів у залі виставлені макети — генеральний план заводу на двох виробничих площадках у 1979 р., вітрини — з міжнародними призами за високу якість продукції підприємства, з пам'ятними медалями і дипломами, врученими первинній організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури (УТОПІК) за успіхи в роботі, почесними трофеями колишніх заводських спортсменів — майстрів спорту міжнародного класу: бронзового призера чемпіонату Європи зі стрибків у висоту 1971 р., учасника Олімпіади 1972 р. в Мюнхені Рустама Ахметова, та заслуженого тренера України, чотириразового чемпіона колишнього Радянського Союзу з футболу Анатолія Пузача, призи заводському духовому оркестру й агітбригади «Фільтр», сувеніри і подарунки зарубіжних делегацій, збірники «Кращі підприємства України за найвищу якість» 1998-1999 рр., книжки членів студії «Пошук» та книга Л.І. Ананченка «120 років машинобудівному заводу «Прогрес», яка є історичним нарисом із додатками про тих, хто загинув, воював і активно трудився» [1]. За роки своєї діяльності музей набув заслуженої популярності в місті та області. Він постійно розширювався, поповнювався експонатами минулих років та матеріалами про нову продукцію і впровадження передових методів праці та сучасних технологій. У музеї побували тисячі відвідувачів, заклад відвідали й делегації з Болгарії, Ефіопії, Індії, Намібії, Польщі, Росії, Сирії, США, Чехії, Фінляндії, які залишили на пам'ять сувеніри і подарунки та записи про свої враження у книзі відгуків.

У 1997 р. за значні успіхи зі збирання, експонування й збереження пам'яток духовної і матеріальної культури та високий рівень дослідницької, пропагандистської і культурно-виховної роботи громадському музею історії ВАТ «Бердичівський машинобудівний завод «Прогрес» було присвоєно звання «Народний». На цей час музей займав приміщення на третьому поверсі міського Палацу культури по вулиці Карла Лібкнехта, 116 (нині площа Мистецька, 1), а очолювала музей на громадських засадах Н.П. Климова» [5]. Ще в 1990 р. вона разом з начальником відділу науково-технічної інформації Григорієм Івановичем Смирновим увійшла до складу ініціативної групи з подальшого розвитку музею і невдовзі його очолила.

У 1995 р. Ніну Климову призначили редактором заводської багатотиражної газети «За технічний прогрес», у нагоді став багаторічний досвід роботи на «Прогресі» та спілкування з працівниками різних відділів, цехів і служб. Редакційна робота — копітка та непроста, напружена і відповідальна. Газета була невід'ємною частиною заводу й душею його колективу. Попри зміни, нововведення, перебудови та всілякі негаразди багатотиражка продовжувала жити, діяти та висвітлювати різні події з життя країни, міста і підприємства, ділитися думками щодо нагальних питань, висвітлювати те, що цікаве всім і кожному, радіти, сумувати, критикувати,

підказувати й пишатися. Всі спектри життя великої заводської родини були представлені на невеликих аркушах паперу. В усі часи газета була спрямована на виховання у членів трудового колективу високої відповідальності та дисциплінованості, формування прагнення до випуску якісної продукції. Редакція постійно керувалася принципом: завод «Прогрес» — це дружна й згуртована команда однодумців. Тут сформувалися цілі сімейні династії, протягом багатьох років працювали діди і батьки, діти та онуки. Змінювалися назви газети: «На штурм» (із 1931 р.), «Машинобудівник» (із 1935 р.), «За технічний прогрес» (з 5 квітня 1958 р), але незмінним залишався дух багатотиражки. А на її шпальтах закарбувалися велика гордість за колектив, здобутки золотих рук майстрів та майстринь і глибока повага до традицій заводу та його працівників. Свої статті Ніна Климова підписувала власним ім'ям та псевдонімом — прізвищем матері — Зінаїда Рябчук. Друкувала публікації на різні актуальні теми, залучаючи позаштатних кореспондентів. Газета писала про досягнення підприємства, пропагуючи передовий досвід «прогресантів» та піднімала наявні гострі проблеми. Протягом семи років, до 2001-го, жінка з любов'ю займалася справою, в яку вкладала душу, а на громадських засадах опікувалась ще й музеєм історії заводу. Заводська газета у квітні 2008 р. відсвяткувала своє 50-річчя. З нагоди ювілею Ніна Климова була нагороджена керівництвом Бердичівського машинобудівного заводу «Прогрес» Почесною грамотою.

Роки праці на підприємстві: з 1966 р. по 2001 р. — це незабутній і цінний досвід, особлива «прогресантська» атмосфера, це долі людей та їх радощі й печалі…

Коли приходить осінь, Ніна Климова знову перекидає «особистий лист календаря» і згадує свої роки, події та людей, з якими звела доля. І уявляється село Білопілля, «оаза в безмежному світі», що зазирає в душу «казковим сузір'ям Поділля» :

Тут хатини стоять білостінно,
На подвір'ях жоржини цвітуть,
Над тинами квітують калини,
Із доріг нас лелеченьки ждуть.
На краєчку села притулився
Вітрячок, мов статечний дідусь,
У задумі років зажурився,
Мов чекає, коли повернусь…

Багато років тому, ще у XVIII ст., у селі Білопілля на Козятинщині жив звичайний чоловік Федір Білошкап. «Ще з молодих років після смерті батьків залишився він з двома молодшими сестричками на руках. Вітряк, який у свій час сотням людей з усієї округи перемолов чимало пшениці (його збудував власними руками Федір), стоїть й досі у центрі села. Дивлячись на його п'ятнадцятиметрову горду «поставу», яку видно далеко за селом, навіть не

віриться, що з'явився він ще у XVIII ст.» [11]. Біля нього у 1986 р. за ініціативою першого секретаря райкому компартії Геннадія Дубенкова та місцевої вчительки Анастасії Бойко створили Музей Хліба. Жінка стала його першим директором. Тут на власні очі можна побачити, як до революції виглядали сільська хатина та клуня, і відчути душею, як народжувався хліб. «Після того, як Анастасія Луківна пішла на пенсію, музей потрапив у руки людей, які практично не цікавилися ні майбутнім, ні минулим історичної пам'ятки. Хто знає, якою б була доля унікального на Україні музею просто неба, якби у 2001 р. не з'явилася у Білопіллі Ніна Климова. З того моменту другий на теренах нашої держави Музей Хліба заново народився» [11]. На той час Ніна Климова поєднала в одній особі і директора, і сторожа, і прибиральницю в музеї. Вона завідувала закладом з 2001 р. по 2013 р. Бердичівлянка їздила до музею на роботу в Білопілля маршрутним автобусом, долаючи щодня вранці 18 кілометрів дороги від Бердичева, де вона з сім'єю проживала, до Білопілля, а увечері поверталась до Бердичева цим же шляхом. Вболівала за збереження кожного експонату: «Як відкривали музей, білопільчани зносили речі зі своїх горищ» [6]. «Коли мене призначили директором, у хатині гуляли павуки та миші. Я дала обіцянку, що кістьми ляжу, та все, що мені довірили, відтворю, — розповіла вона журналістам в одному з інтерв'ю. — Шкода, що сьогодні відвідувачі не побачать ні плуга, ні культиватора, ні борони, вони зникли. Згодом викрали і сінограбарку. На прикритому майданчику залишилися тільки таблички. Не можу я показати тепер і бандуру... Коли зрозуміла, що крадіїв не знайдуть, з відчаю пішла навіть до ворожки. Та не лише за це болить серце. Молодь б'є ліхтарі. Проте залишається ще багато людей, які не забувають свою історію і поважають майбутнє. Наш музей процвітає завдяки опіці районної та сільської адміністрацій. Не забуває про нас керівництво місцевого колективного сільськогосподарського підприємства (КСП). Завдяки Козятинському МНС зробили нові крила вітряку» [11]. Експозиційний комплекс музею складають клуня, вітряк та хата. Музейна колекція нараховує понад сотні предметів. Щороку заклад відвідує декілька тисяч осіб, щоб побачити знаряддя праці хліборобів різних часів, землеробську техніку, пасіку та криницю на подвір'ї. Експозиції музею знайомлять відвідувачів з історією хліба з найдавніших часів до наших днів та детально розповідають про життя і побут східних слов'ян. Публікації Ніни Климової про музей просто неба можна знайти у газеті «Вісник Козятинщини», видання друкувало і її вірші, присвячені Білопіллю, краю хліборобів-селян, які «холод, голод, всіляку розруху подолали, щоб вижити й жити». Теплом пронизані поетичні рядки про Музей Хліба — «народну скарбничку» та млин «Вітряк»:

А екскурсія лине, як пісня,
Розповість про зерно і народження хліба,
В ній любов моя перша і пізня

До землі хліборобів, до прадіда й діда.

І оживають в пам'яті традиційні районні дійства, які й нині збирають жителів та гостей Козятинщини, свята врожаю, обрядових хлібів та Дідуха:

Несуть, неначе долю по житті,
Тебе з полів до кожної родини.
В тобі цілющі зерна золоті,
В тобі, Дідух, – добробут України.
Народ наш випікає короваї
Із свіжого пшеничного зерняти,
І хлібороб співає вріднім краї
Про те, як вміє землю засівати.
Та пісня знову лине над ланами,
Де щойно були скошені жита,
І йдемо ми з хлібами, як до мами,
На урочисте свято Дідуха.

З 2011 р. Ніна Климова стала працювати у професійно-технічному училищі № 4 м. Бердичева. 7-го квітня 2013 р., коли виповнилося 83 роки відтоді, як йде відлік історії Бердичівського ПТУ № 4, у професійно-технічному училищі, за безпосередньої активної участі вже досвідченого музейного працівника Н.П. Климової, було відкрито Музей історії. «Воно по праву має гарну репутацію кузні кадрів для машинобудівної промисловості. А починалось становлення закладу у 1930-му році, коли на базі заводу «Прогрес» відкрили школу фабрично-заводського навчання. Про всі віхи розвитку четвертого ПТУ віднині можна дізнатись у Музеї історії, що його відкрили спеціально до 83-ої річниці існування навчального закладу. Право перерізати стрічку надали колишньому директору Леоніду Вознюку, завдяки якому в училищі збудували теперішні приміщення, а також — секретарю Бердичівської міського ради Василю Толочку, котрий свого часу працював у ПТУ № 4 заступником директора з виховної роботи» [8]. За роки свого існування заклад випустив понад 21 тисячу спеціалістів різного профілю — токарів, електрослюсарів, монтажників сантехнічних систем, електрогазозварників тощо. Тут працюють досвідчені викладачі і майстри. Ніна Климова у відносно короткий час зуміла організувати копітку роботу по збиранню різноманітних та унікальних матеріалів для Музею історії ПТУ № 4. «Музей історії професійно-технічного училища № 4 м. Бердичева є важливим осередком патріотичного виховання учнівської молоді, засобом формування національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, забезпечення духовної єдності поколінь. У 2013 р. під час проведення щорічної церемонії відзначення досягнень, здобутків бердичівлян Музей історії ПТУ № 4 зайняв гідну сторінку в альманахі «Люби своє місто» та був удостоєний відзнаки року у номінації «Історію пише Бердичів». У 2015 р. Музей історії ПТУ № 4 був

нагороджений грамотою ради Бердичівської міської організації ветеранів України за перше місце в конкурсі на кращий музей серед закладів освіти» [9].

Три роки тому, четвертого травня 2017 р., напередодні Дня пам'яті та примирення і Дня Великої Перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, ПТУ № 4 святкувало особливу подію: урочисте відкриття музею історії участі випускників в АТО. Цьому передувала велика пошукова робота. «З початку 2015 р. Музей історії професійно-технічного училища № 4 розпочав збирати дані про випускників ПТУ-4, учасників АТО, для оформлення відповідної експозиції. Завдяки пошуковій роботі краєзнавчого гуртка «Пошук» (керівники С.П. Мельник, Н.П. Климова) було встановлено, що в зоні АТО воює 160 випускників училища. Було налагоджено зв'язок з окремими воїнами, завдяки тому, що, перебуваючи на ротації, вони приходять в училище, де їм влаштовують зустрічі з учнями. Це незабутні години спілкування. Затамувавши подих, прислухаються присутні до кожного слова, пізнаючи всю правду про вогневу частину України від цих пропахлих порохом бійців, які щойно приїхали з пекла вогню. Таким людям честь, повага, довір'я» [7]. Чимало хлопців із навчального закладу воювали в АТО або ж продовжують захищати східні рубежі нашої країни. Фотографії, нагороди, особисті речі та документи героїв, військовий посуд, зразки зброї, маскувальні сітки, армійська палатка, а також «буржуйки», виготовлені в майстернях училища і передані в зону АТО, представлені в різних експозиціях. Прапор Бердичева подарував ідейний натхненник та ініціатор створення музейної зали — директор училища Вадим Климов, теж учасник антитерористичної операції. Через декілька років після створення Музею історії ПТУ № 4 непосидючий пошуковець, віддана музейній справі, Ніна Климова разом із юними краєзнавцями взялася за нове починання — і 4-го травня 2017 р. символічну стрічку перед дверима Музею історії участі випускників в АТО перерізали заступник міського голови Валентина Адаменко, ветеран Другої світової війни Іван Привалов, який колись працював у ПТУ № 4, і голова громадського об'єднання «Спілка учасників бойових дій в АТО Бердичева та Бердичівського району» Павло Гайдаманчук. «Після екскурсії новим музеєм педагоги й учні зібралися в малій залі міського Палацу культури ім. О. Шабельника на зустріч, що об'єднала три покоління: ветеранів Другої світової війни, воїнів-інтернаціоналістів, які пройшли дорогами Афганістану, та учасників антитерористичної операції на сході України. Понад 200 випускників Бердичівського ПТУ № 4 стали на захист східних кордонів нашої держави. Серед нинішніх героїв — Олег Мудрук, Тарас Іваніцький, Сергій Детиніс, Андрій Назаренко, Юрій Корнійчук, Руслан Ярош, Сергій Тітяєв, Ярослав Росовецький, Богдан Бондарчук, Ярослав Добрянський, Ігор Швець, Іван Басараба та інші» [8]. Ніна Климова читала свої вірші про спочилих синів України, які захищали мир і спокій рідної землі:

Вже навіки душа відлетіла,

Й не болять більш спричинені рани,
На землі у вінках лиш могила
Та згорьоване вкрай серце мами…

«Сумують у музеї квіти біля світлини Венгера Олександра Анатолійовича, на які часто падала сльоза його сина Вадима, що також навчався в училищі, обравши шлях свого батька. Нині Вадим — курсант Національної академії сухопутних військ, вчиться, щоб у подальшому бути гідним захисником держави. Життя і смерть, як поруч усе, йдуть світом. Мельничук Федір Вікторович — випускник ПТУ № 4 м. Бердичева 2012 р. Сильний духом і швидкий боєць із позивним «Леон» практично не залишав передову, йдучи на чергову військову операцію, завжди промовляв: «Я смерті не боюся, хай вона мене боїться». Снайперська куля вцілила в голову саме тоді, коли він рятував життя мирним жителям, що потрапили під обстріл ополченців. Ніна Петрівна Климова веде розповідь, а в глибині душі народжується поезія на злободенну тему:

Згасла свічка життя,
Серце крається, рветься з грудей,
І без болю не можна дивиться
На потік нескінченний людей,
Що прийшли із Героєм проститься.
Обірвалось життя, і молитва даремна,
Не наступить для нього світанок.
Вірний син твій, державо єдина,
Не забудь, пам'ятай,
Що життя він віддав
За незалежність твою, Україно!

А поруч зі світлинами — листи, малюнки, нехитрі сувеніри, що також побували на фронті. І в кожному листочку — звернення до солдат зі словами любові та подяки. І в кожному малюнку — «повертайтеся живими, ми вас любимо, ми гордимося вами, Україна єдина, бережіть Україну!» [9].

«Гордістю переповнюються серця співробітників училища за своїх вихованців — воїнів-героїв. Адже в їх виховання вкладена і їх частка. На високому рівні в училищі проводиться військово-патріотичне виховання молоді. Прикладом мужності і героїзму для них є старше покоління колишніх випускників та педагогів училища, які проявили себе і на фронтах Другої світової війни, і в роки мирної праці. Є в училищі і свій Герой Радянського Союзу, і Герой Соціалістичної Праці та хлопці з хоробрими серцями» [7].

В музей постійно приходять люди різного віку: сивочолі жителі та гості міста, студенти і школярі… «Відчувається, що для створення музею, прекрасного його оформлення і наповнення змістовним наглядним матеріалом були проявлені і велика ініціатива, і глибоке розуміння подій на Сході, і порив душі та поклик серця, щоб з такою теплотою, добротою, чуйністю, глибокою

повагою до всіх Захисників нашої Держави була проведена така величезна робота», — відгукуються ветерани Бердичева [4]. Нині музей є доброю школою виховання молоді в дусі патріотизму, великої любові до своєї Батьківщини та глибокої поваги до її захисників.

У 2018 р., під час проведення XII церемонії відзначення перемог, здобутків, досягнень бердичівлян у категорії «Працею звеличені», на сцену міського Палацу культури вийшли 22 номінанта. Серед ветеранів праці — колишній директор Народного Музею Хліба с. Білопілля і керівник музейної справи ПТУ № 4 Ніна Климова [3]. Влітку 2018 р. 22-ма іменами поповнилась Алея трудової слави Бердичева, аналогу якій немає в Україні. Прикладом любові і вірності до рідного міста та наслідування для сучасників є люди, загальний трудовий стаж яких складає 50 і більше років… «Хочу ще і ще працювати, щоб приносити користь якусь. А не в хаті на старість чекати чи на лаві місцевих бабусь…» — висловила своє прагнення у вірші працею звеличена Ніна Климова [10]. Нині за її плечима — 63 роки трудового стажу. За самовіддану працю і високий професіоналізм вона нагороджена численними відзнаками різних рівнів. Вірна дочка України, легенда музейної справи Бердичівщини Ніна Климова натхненною працею та проникливим поетичним словом збагачує культурне й духовне життя міста, слідуючи заклику серця: «Я жила і живу для людей, чи то легко мені, чи то тяжко…».

Література та джерела

1. Бердичів. Музей історії ПАТ «Бердичівський машинобудівний завод «Прогрес». — 22/07/2016 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://berdychiv.in.ua/бердичів-музей-історії-пат-бердичівс/ (Останнє звернення 29.08.2020 р.).
2. Бердичівське професійно-технічне училище № 4: у дні травневі, славою овіяні… — 10/05/2017 2016 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://berdpo.info/news/misto/berdichivske_profesiyno_tehnichne_uchilishche_4_u_dni_travnevi_slavoyu_oviyani-id10163.html (Останнє звернення 31.08.2020 р.).
3. «Вітання із Бердичева». XII церемонія відзначення бердичівлян! — 20/01/2018 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://trkvik.tv/posts/vitannia-iz-berdycheva-khii-tseremoniia-vidznachennia-berdychivlian (Останнє звернення 31.08.2020 р.).
4. Група ветеранів міста відвідала музей «Пам'яті Героїв АТО». — 01/02/2018 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://ptu-4.at.ua/news/grupa_veteraniv_mista_vidvidali_muzej_pam_jati_gerojiv_ato_na_bazi_ptu_4/2018-02-01-62 (Останнє звернення 31.08.2020 р.).
5. Історія. Цей день в історії. 25 грудня. — 25/12/2000 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://berdychiv.in.ua/25-грудня/ (Останнє звернення 29.08.2020 р.).

6. Кантоністова А. Анастасія Бойко з ворожкою шукала крадія бандури. — 31/01/2008 [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/vinnitsa-newspaper/_anastasiya-bojko-z-vorozhkoyu-shukala-kradiya-banduri/205843 (Останнє звернення 29.08.2020 р.).
7. Климова Н. Честь живим, слава загиблим. — 23/04/2016 [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://www.zb.zt.ua/честь-живим-слава-загиблим/ (Останнє звернення 31.08.2020 р.).
8. На 83-й день народження у ПТУ № 4 відкрили музей історії. — 06/04/2013 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://trkvik.tv/posts/na-83-i-den-narodzhennia-u-ptu-№4-vidkryly-muzei-istorii (Останнє звернення 31.08.2020 р.).
9. Слава Україні — Героям слава! — 10/05/2017 [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://www.zb.zt.ua/слава-україні-героям-слава/ (Останнє звернення 31.08.2020 р.).
10. Традиція проміжком в одне десятиліття: у Бердичеві вшанували працею звеличених людей. — 24/06/2018 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.berdpo.info/news/misto/traditsiya_promizhkom_v_odne_desyatilittya_u_berdichevi_vshanuvali_pratseyu_zvelichenih_lyudey_foto-id11510.html (Останнє звернення 31.08.2020 р.).
11. Чудновець Т. На Козятинщині працює єдиний в Україні Музей Хліба. — 25/08/2011 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.rebkaz.com.ua/музей (Останнє звернення 29.08.2020 р.).

— о —

УДК 069.68:792.8(477.42)

МІСЯЦЬ Н.К.
(м. Житомир)

ЖИТОМИРСЬКИЙ ХОРЕОГРАФ СВІТЛАНА КАРПЕНКО: ЖИТТЯ У ТАНЦІ

Анотація. *У статті висвітлюється життєвий і творчий шлях провідного балетмейстера Житомирської філармонії імені Святослава Ріхтера, провідного хореографа Житомирської області Світлани Платонівни Карпенко, репрезентується діяльність хореографічного колективу «Зоряниця» та дитячої хореографічної студії «Зоряночка» при Житомирському палаці культури, а також творча співпраця хореографа Карпенко зі спортсменами, співаками, військовими.*

Ключові слова: *хореографія, хореограф, світ танцю, танцювальний колектив, танцівники, душа танцю, танцювальний образ.*

Виклад основного матеріалу. Світлана Карпенко — провідний хореограф Житомирської області, викладач хореографічних дисциплін у

навчальних закладах Житомира — живе танцем і відкриває світ танцю дітям, молоді та людям поважного віку. Навчати інших танцювати, а не тільки танцювати самій, було її мрією з дитинства.

Народилась Світлана 12 жовтня 1964 р. в Житомирі в родині Платона Прокоповича і Аліни Сергіївни Карпенків. Танець захоплював дівчину своєю гармонією ще у дитинстві. Після закінчення Житомирської середньої школи № 3 дівчина поїхала в Київ. Щастю не було меж, коли побачила своє прізвище у списках студентів Київського державного інституту культури ім. О. Корнійчука. Це була перша перемога на шляху до світу танцю. Їй передувала напружена підготовча праця: після уроків у школі бігала на навчання класичного танцю в Житомирському культосвітньому училищі, раз на місяць їздила на три дні у Київ на підготовчі курси при інституті культури.

Чотири роки Світлана навчалась на факультеті «Культосвітня робот» за спеціалізацією «Хореографія» (1982-1986 рр.). Студенти інституту брали участь у великих урочистих святкових заходах, режисерами та головними хореографами яких були провідні фахівці України. Щоденні репетиції пліч-о-пліч із знаменитими танцювальними колективами навчали і загартовували, надихали і давали крила.

Серед наставників Світлани були люди-легенди. Народна артистка УРСР, солістка ансамблю танцю України Валерія Семенівна Вірська-Котляр (дружина славетного Павла Павловича Вірського) навчала розуміти український танець, його душу. Мистецтву балетмейстера навчав народний артист УРСР, заслужений діяч мистецтв, артист Ленінградського театру опери і балету ім. Кірова Микола Іванович Трєгубов, досвід якого був безцінним (він танцював з Галиною Улановою, поставив понад двадцяти балетів). Світлана запам'ятала його слова: «Танець — це життя на сцені». Вони стали її життєвим кредо. Ким Юхимович Василенко, Євген Васильович Зайцев, Володимир Олексійович Камін, Сергій Лук'янович Зубатов відкривали молоді світ народно-сценічного танцю, Лариса Юріївна Цвєткова навчала класичного танцю, що є основою хореографії, Тетяна Євгенівна Лазарчук давала уроки поваги до особистості, шанобливого ставлення до людини. Кожен з них окремо та усі вони разом створювали для Світлани цікаву і неповторну атмосферу «школи танцю».

У 1986 р. Світлана Карпенко отримала червоний диплом і була направлена на роботу в Житомирське культосвітнє училище (нині коледж культури і мистецтв імені Огієнка). За роки роботи у цьому закладі їй доводилось викладати різні навчальні дисципліни: «Історія костюму», «Історія хореографії», «Методика викладання хореографії», «Методика виконання та викладання класичного танцю», «Композиція та постановка танцю», «Народно-сценічний танець». З теплотою і вдячністю згадує Світлана Платонівна свою старшу колегу Людмилу Іванівну Скорик, яка підтримувала і допомагала порадами, ділилась власним досвідом. В училищі С.П. Карпенко

пропрацювала до кінця 1994 р. (звільнилась за власним бажанням, не сприймала авторитарний стиль керівництва нового директора).

Паралельно з роботою в училищі з вересні 1987 р. Світлана разом зі своїм чоловіком Андрієм створили ансамбль танцю «Зоряниця» при міському будинку культури (нині Палац культури) [3, с. 41; 6, с. 1]. Цікаво, як виникла назва ансамблю. З дитинства в пам'яті Світлани залишилась загадка про Зорю-зоряницю. Дівчата з ансамблю в українських народних вбраннях нагадали їй ту дівчину. Назва одразу прижилась. У репертуарі «Зоряниці» були українські народні танці, а також танці народів світу, масові та сольні композиції, сюжетна хореографія. У колективі танцювала учнівська та студентська молодь, і молода Світлана Платонівна нерідко теж виходила на сцену разом з ними, чому надзвичайно раділа. У цьому ж році ансамбль отримав звання народного, продемонструвавши спеціальній комісії танцювальну програму, яка відповідала усім вимогам, і неодноразово підтверджував це звання [7].

Робота в колективі «Зоряниці» допомогла Світлані Карпенко усвідомити, що справжній хореограф не відбудеться без знань історії, літератури, музики, адже танець народжується з вражень і подій, що закарбувались у глибинах пам'яті хореографа як частки пам'яті народу. Так, стилістику жартівливого танцювального номера «Кумасі» Світлані підказали образи баби Параски та баби Палажки Нечуя-Левицького, костюми у стилі Київської Русі та відповідні танцювальні рухи композиції «Древлянська легенда» підказала пісня «Примари» та згадки про історію зруйнованого Житомирського замку, «Лісова пісня» Лесі Українки наштовхнула на хоровод дівчат у віночках з зелених гілок, які танцюють наче Мавки, кінофільм Семена Тимошенка «Небесный тихоход» (1945 р.) допоміг у постановці військового танцю. Пізніше, коли Світлана Платонівна працювала у «Льонку», в основу танцю «Тополя» за твором Тараса Шевченка поклала історію своєї бабусі Єлізавети. Її наречений не повернувся з Першої світової війни, бабуся усе життя зі смутком і жалем згадувала цього хлопця, хоча у свій час вийшла заміж і була щасливою.

Тридцять років свого життя Світлана Платонівна віддала роботі хореографом у «Зоряниці». За цей час було поставлено багато танців різноманітної тематики та жанрів за власною хореографією та хореографією провідних фахівців країни. Український народний танець представляли хореографічна композиція «Ми з України» (хореографія Павла Вірського), дівочі танці «Плескач» та «Козачок» (мала форма), хореографічна сюїта «Карпати» (хореографія Мирослава Вантуха), дівочий хоровод «Русалоньки», дуетний танець Горлиця» (хореографія П. Вірського). Поліська хореографія знайшла своє втілення у «Вечорницях» і «Кумасях» (мала сюжетна форма), в українському танці з одноактного балету «Ніч на Лисій горі» (хореографія Ігора Моісеєва). «Вітерець» репрезентував дівочий танець з бубнами, «Хміль» — дівочий хоровод, «Сопілкарі» — чоловічий жартівливий танець. Сюжетний

танець «Чабани» (мала форма) знайомив глядачів з буковинською хореографією, «Плотогони» був побудований на гуцульському матеріалі. Чарівним танцювальним дійством виглядав «Український святковий», грайливим — кадриль «Яків». Не залишало байдужими глядачів попурі на тему українських сучасних пісень «Червона рута» та танець «Метелиця». А ще було підготовлено на народні гуляння безліч веснянок і хороводів «Проводів зими та зустрічі весни», «Івана Купала». Мовою танцю демонструвалась і пропагувалась ідея єдності багатонаціональної України. Хореограф Світлана Карпенко переконана, що засобами танцю можна вести діалоги порозуміння, співпраці, дружби і добросусідства. Тому у її арсеналі широко представлені танці народів світу. Це болгарський «Шопсько хоро», угорські «Пантозоо» і «Чардаш», східний танець «Арабески», грузинський «Лезгинка», фінський «Нові калоші», російські «Візерунки» та «Калинка», іспанський, циганський, чукотський танці. Своїм вихованцям Світлана Платонівна прищеплює культуру взаємин, міжкультурну толерантність, формує у них переконання у тому, що світ багатий і красивий своїм різнобарв'ям, своєю різноманітністю, у тому числі й танцювальним.

Хореографію Світлани Карпенко вирізняє культурна поліфонія, що передавалось в її роду, як кажуть, з діда-прадіда. Від бабусі Єлізавети по батьковій лінії успадкували багату культуру Черкащини (колоритну мову, пісні, рушники), прабабуся Леокадія по лінії матері (полька за походженням) няньчила малу, у неї Світлана навчилась бути толерантною, уважною, поважати людей, їх культуру.

С.П. Карпенко розглядає танець як засіб не тільки естетичного виховання і розвитку людини, а й як засіб художнього пізнання дійсності, заглиблення в історію рідного краю та інших країн світу, в життя народу, його радощі і болі. Тому цікаві для глядачів і виконавців сюжетні танці «Картинки минулого», «Мелодія», «Небесный тихоход», «Древлянська легенда», «Тим, хто врятував світ» (на тему Чорнобильської трагедії).

Особливим у житті ансамблю «Зоряниця» були спільні проекти з відомими українськими виконавцями. З народною артисткою України Ніною Матвієнко був створений концертний номер «Сіла птаха», з переможцем «Голосу країни» Артемом Кондратюком – «Я небом твоїм стану» та «Країна мрій», з заслуженою артисткою України Іриною Шинкарук — «Ой, прийшла весна», «Віхола», «Русалчин тиждень» (номер ліг в основу кліпу, що був знятий на українському телебаченні). Разом з провідними художніми колективами Житомирської області («Льонок», «Родослав», ансамбль коледжу культури і мистецтв імені Огієнка) ансамбль «Зоряниця» танцював на сцені палацу «Україна» композицію «Моя ти земле калинова» у звітному концерті творчих колективів області. Показово, що виконавці «Зоряниці» танцювали у центрі сцени, а професійні колективи виконували свої танцювальні партії навколо «Зоряниці». Незабутнім для «Зоряниці» став досвід спільного виступу

з духовим оркестром Житомирського військового інституту імені С.П.Корольова. Для Всеукраїнського фестивалю духових оркестрів разом з військовими було створено дві цікаві композиції, які включали дефіле духового оркестру з елементами хореографії.

«Зоряниця» протягом тридцяти років була незмінним учасником багатьох міських та обласних свят та подій, серед яких «День міста», «Свято українського козацтва», «запалення ялинки», «Зустріч весни», «Івана купала» тощо. Блискучі і незабутні виступи «Зоряниці» готувалися численними репетиціями, часом рутинними і виснажливими, та участь в концертах компенсувала затрати часу, енергії, емоцій. «Зоряниця» жила як єдиний злагоджений організм, як одна велика танцювальна родина (було створено декілька подружніх пар, чимало учасників обрали професію хореографа і тепер працюють в Україні та за її межами [2, с. 1]). Дружні стосунки між танцюристами зберігаються роками. Свідченням цього були виступи під час ювілеїв колективу (25 та 30 років), коли на сцену разом із молоддю виходили ті, хто танцював у «Зоряниці» у 80-х та 90-х роках.

Десятиліття роботи в «Зоряниці» ще і ще раз показували Світлані Карпенко правильність життєвої і професійної позиції її вчителя М.І.Трєгубова, який переконував, що «танець не може бути ні про що або ні про кого». Танець створює образи людей, тварин, природи, передає настрій, почуття, історичні події, стосунки між людьми. Ось чому на репетиціях Світлана Платонівна домагається від своїх вихованців заглиблення в образ, а не самих лише складних танцювальних рухів. Вона не втомлюється повторювати, що гарного вбрання і складних рухів замало, в танці має жити душа, має народжуватись образ.

У 1990 р. в житті Світлани Карпенко відбулись приємні зміни: вона народила донечку. Більше року сидіти вдома не витримала, хореографія кликала до праці. Виручала мама, яка брала на себе піклування про онучку і відпускала донечку у світ танцю. У 1991 р. Світлана Платонівна створила дитячу хореографічну студію «Зоряночка», сама назва якої засвідчувала зв'язок з дорослим танцювальним колективом «Зоряниця». Діти старалися, щоб потрапити до дорослого колективу, а на дорослих покладалась місія гідно нести звання учасника «Зоряниці», адже на них рівнялись.

Прикладом того, як вихованці «Зоряночки» виростають до танцівниць «Зоряниці», може слугувати дочка Світлани Платонівни Надія. В «Зоряночці» вона почала танцювати з п’яти років. Найбільшою мрією дівчинки було потрапити до «Зоряниці»: там гарні костюми, там багато виступів на концертах. Проте свою майбутню професійну діяльність з хореографією Надія не планувала пов’язувати, вона здобула фах фармацевта і економіста, та ці дипломи їй не знадобились. Коли важко було знайти роботу, Надії почала працювати з дітьми у хореографічній студії. Час показав, що це її справа. Надія вміє зацікавити дітей, органічно поєднує закони драматургії та

принципи постановки танцю і головне — підходить до роботи творчо. Видатний хореограф Маріус Петіпа підкреслював: «Навчити ставити танці не можна. Це питання творчості» [5, с. 125]. Неоціненним скарбом для Надії є досвід матері, яка вбачає унікальність хореографічного мистецтва у синтезі пластики (рух, поза, міміка, жест), музики, геометрії, живопису, архітектури, акторської майстерності. Заняття з останньої є у програмах усіх навчальних закладів культури, але нерідко вони проходять досить формально. До того ж майстерність приходить з роками невтомної праці, самовідданого служіння улюбленій справі.

Тридцять років, відданих «Зоряниці» і «Зоряночці», прожиті у танці і для танцю, — це своєрідний літопис наполегливої праці, витримки і терпіння, справжнього успіху, адже до танцю хореограф залучила сотні молодих людей, наповнила їх життя рухом, світлом, прекрасним. І нерідко усе це досягалось не «завдяки», а «всупереч» (відсутність підтримки спонсорів, невдоволення ініціативою з боку керівництва, несприйняття і навіть заздрощі). Так, пропозицію залучити до хореографічних виступів людей старшої вікової категорії затаврували як «дурницю».

Любов до танцю, служіння йому свого часу звели Світлану Платонівну з майстрами спорту міжнародного класу з акробатики, чемпіонами світу, Європи, України Олександром Руденком, Іллею Дем'янюком, Олександром Нечипоруком, Сергієм Ванкевичем та їхнім тренером Валентином Дмитровичем Дем'янюком — засновником житомирської акробатичної школи, відомим далеко за межами України. Початок співпраці запам'ятався на все життя. У 1994 р., ще коли Світлана Платонівна працювала в училищі культури, на кафедру хореографії зайшли двоє хлопців спортивної статури та чоловік солідного вигляду, який звернувся до присутніх і розповів, що вони акробати, беруть участь у європейській і Всеукраїнських змаганнях, отримують високі бали за спортивну техніку і набагато нижчі за хореографію. Він благав: «Будь ласка, допоможіть у постановці композицій». У молодої викладачки усе в середині сколихнулось, вихорем закрутились думки: «Це ж спортсмени, вони і стрибнуть, і на голову можуть стати, усе, що завгодно… це ж можна такого з ними показати…». Та вихована молода викладачка стримано мовчала, дивилась на старших колег. А вони починають так би мовити «крутити носом»: «Як ви будуте танцювати, якщо не знаєте навіть, що таке «батман тандю» (один з найпростіших рухів у хореографії), ставити серйозні композиції з такими необізнаними з хореографією людьми — це велика відповідальність…». На тому спілкування закінчилось. Проте молода викладачка загорілась ідеєю ставити композиції зі спортсменами. Разом з чоловіком вони знайшли їхні координати і пішли на переговори. Вирішили спробувати. Світлану оформили за сумісництвом у спортивну школу, за тиждень вона стояла в спортзалі з касетою, на якій були музичні композиції, і пояснювала, які можна створити пластичні образи. І крига скресла.

Спортсмени ухопились за свого хореографа, як за соломинку, а вона із завзяттям взялася за них. Світлана Платонівна згадувала, як цікаво їй працювалось. Це була єдина команда, де з увагою вислуховують іншу думку, аргументують свою. На тренуваннях панувала взаємоповага, творча атмосфера, спортсмени не робили для себе жодних поступок, а свого хореографа жаліли і захищали, часто говорили: «Відпочиньте, ми самі повторим, не хвилюйтесь, це наші проблеми». На всю спортшколу тренер оголосив: «Мого хореографа не хвилювати». Напружена праця була корисна і для спортсменів, і для хореографа. Вже на найближчому чемпіонаті України колеги-спортсмени помітили, що житомиряни працюють з хореографом, а на чемпіонаті світу Руденко і Нечипорук посіли друге місце, поступившись лише китайським спортсменам. А хореограф почала сміливіше експериментувати, використовувати методику тренувань акробатів на репетиціях з танцівниками.

Окремо слід сказати про травму спини, яка на дев'ять років вибила Світлану Платонівну із звичного ритму життя. Тендітний хореограф витримала удар долі і вистояла, як справжній боєць. Попри нестерпний біль, що примушував лежати, вона продовжувала шукати потрібних мелодій для танцювальних композицій, консультувала танцівниць «Зоряночки», які приходили до неї додому, продовжувала жити у танці. Лікар О.М.Бочковський буквально поставив її на ноги. Він наполягав на виході на роботу. І вона пішла. Спортсмени підтримували, заспокоювали тим, що знають і уміють перемагати травми, вони оберігати її. На перших тренуваннях хореограф лежала на матах, а потім одужання пішло швидше. За час роботи з акробатами (1994–1995, 2006–2010 рр.) було створено декілька композицій: на музику Е. Маріконе з кінофільму «Професіонал», попурі на тему європейських танців, композицію «Священні духи» у виконанні В. Мей та інші. На превеликий жаль, у середині 90-х спорт в Україні, зокрема і в Житомирі, занепадав. Ці спортсмени виїхали за кордон (не так давно помер тренер).

На початку 2000-их років Світлана Платонівна отримала безцінний досвід роботи з уславленою хоровою капелою «Орея». Її керівник заслужений діяч культури України Олександр Олександрович Вацек готував до серйозного конкурсу іспанську пісню «La paloma» («Голубка»). Треба було дібрати відповідні «іспанські» рухи для хористів. Декілька житомирських хореографів відмовились від постановки таких рухів, а Світлана Карпенко сміливо взялась за справу. Згадала заняття викладача народних танців Є. Зайцева, який добре знав іспанську хореографію (іспанський народний танець вважається найскладнішим) і вимагав від студентів ретельності у найдрібніших детелях. При першій зустрічі на репетиції Світлана одразу відчула високий рівень професіоналізму співаків і одночасно повну відсутність «зірковості», зрозуміла, що тут діють суворі вимоги: жодних різких рухів (а що ж це за іспанський танець без енергійних рухів?), не можна переходити з місця на місце (всі розставлені за голосами), не можна відходити назад,

повертати голову вбік (зіб'ється дихання, голос піде в інший бік) тощо. Почали добирати рухи, що не будуть заважати співу. Став у пригоді досвід роботи з акробатами, згадала уроки Є. Зайцева (іспанський танець з віялами). Запропонувала О.О. Вацеку, йому ідея сподобалась, «Орея» отримала нагороди і ще довго тримала цей номер у своєму репертуарі.

Хореограф Світлана Карпенко стверджує: «Щоб з'явилась хореографія, треба створювати образ». В цьому вона переконалась на власному досвіді, працюючи зі співаками, спортсменами і навіть ілюзіоністами. Образ був стрижнем в роботі з молодятами при підготовці першого весільного танцю, при підготовці весілля у піратському стилі (проект «4 весілля» на каналі ТЕТ), при підготовці випускних офіцерських балів у Житомирі (2013-2016 рр.), в роботі з людьми поважного віку (клуб «Retro» та клуб історичного танцю «КонтрДанс» та танцювальна майстерня «Classic Ukrainian Dance» [4].

Світлана Карпенко не відає втоми і розчарувань, ні на день не припиняє свого удосконалення: читає ґрунтовні праці з теорії танцю (завжди під рукою книга Л.Д. Блок [8]), аналізує власну діяльність, уважно прислухається до людей, уловлює сучасний ритм життя і танцю, не боїться експериментувати. У січні 2020 р. разом з колективом «КонтрДанс» спробувала в павільйоні Музею космонавтики імені С.П. Корольова «Космічний джайв». Усе життя житомирського хореографа Світлани Карпенко — це подвижницьке служіння людям засобами танцю. Вона створює танці, навчає танцям, живе у танці.

Література та джерела

1. Блок Л.Д. Классический танец: история и современность. — Москва : Искусство, 1987. — 556 с.
2. Горицвіт Р. 8 березня // Житомирщина. 2011. — № 25. — 4 березня. — С. 1.
3. Житомирщина мистецька. Випуск 1. — Житомир : Видання Марини Косенко, 2009. — 48 с.
4. Карпенко С.. Танець у культурному просторі Житомира як засіб спілкування та оздоровлення // Світло спілкування. — Житомир : Вид. ФОП Худяков О.В., 2020. — С. 114-117.
5. Петипа Мариус. Материалы, воспоминания, статьи. — Ленинград : «Искусство», 1971. — 446 с.
6. Степовий В. Красуні із «Зоряниці» // Житомирщина. — 2010. — № 23. — 2 березня. — С. 1.
7. Трокоз О. Ансамбль «Зоряниця» ввосьме підтвердив звання народного. // 20 хвилин. — 2009. — № 14. — 16 квітня. — С. 12-13.

— о —

УДК 94(477.84) +929

ШИЯН Л.М.
(смт. Вишнівець, Збаразький р-он, Тернопільська обл.)

ЗБІГНЄВ РЕВСЬКИЙ — ОДИН З ПЕРШИХ ОРГАНІЗАТОРІВ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ СПРАВИ НА ВОЛИНІ

Анотація. *Теоретичнії розробки та практична діяльність державних пам'яткоохоронних структур міжвоєнної Польщі, зокрема на Волині, сприяли розвитку пам'яткознавства, визначили його методологію та багато в чому забезпечили невідкладні практичні кроки щодо збереження історико-архітектурної спадщини. Стаття присвячується Збігнєву Ревському — волинському консерватору, одному з перших організаторів пам'яткоохоронної справи.*

Ключові слова: *культурна спадщина, міжвоєнний період, пам'яткоохоронна діяльність, Волинь, Збігнєв Ревський.*

Виклад основного матеріалу. Цього року 12 лютого виповнився 31 рік як пішов у небуття один з організаторів пам'яткоохоронної справи на Волині у міжвоєнний період, людина-легенда і подвижник, дослідник-мистецтвознавець та історик Збігнєв Ревський.

Ми, сьогоднішні працівники пам'яткоохоронної сфери, не лише користуємося його науковими доробками, матеріалами, які він зібрав, чимало історико-архітектурних пам'яток, і не лише Волині, взагалі дожили до наших днів завдяки багаторічній самовідданій праці цієї непересічної людини.

Збігнєв Ревський (1905-1989) народився в м. Бяла Підляська (Польща) в інтелігентній родині. Батько, юрист за фахом, вже невдовзі після народження сина перевіз родину до Варшави. З початком Першої світової війни Ревські мешкали в Одесі, згодом повернулися до Польщі [3, s. 43].

У 1925 р. Збігнєв Ревський вступив до Варшавського університету, спочатку вивчав історію, а з 1930 р. — історію мистецтва. Його вчителями були відомі вчені того часу професори М. Гандейсман та З. Батовський. Вони мали великий вплив на його подальшу наукову та професійну діяльність. Ще під час навчання в університеті Ревський став членом Польського краєзнавчого товариства. Його перші наукові здобутки стосувалися барокової архітектури Варшави, і від тоді епоха бароко була його найбільшим захопленням. Свої знання вдосконалював у Австрії, Франції, Італії, Чехословаччині та особливо у Дрездені, де багато працював в Саксонському Архіві [3, s. 48].

До пам'яткоохоронної справи Збігнєв Ревський долучився з 1935 р., коли отримав посаду окружного консерватора у Варшаві.

Консерваторські округи були територіальними структурами двох державних органів: Міністерства віросповідань і народної освіти та

Міністерства культури та мистецтва, які керували пам'яткоохоронною діяльністю. Часті приватні та службові подорожі дозволили Ревському безпосередньо оцінити масштаби нищівних наслідків Першої світової війни для культурної спадщини [3, s. 45]. І хоча необхідні інструкції організаційного характеру, які стосувалися цих структур, діяли уже з 1918 р., багато питань потрібно було вирішувати негайно. Це стосувалося, насамперед, тих об'єктів, яким загрожувало знищення. Тому особливо важливе значення надавалося проведенню реєстрації та інвентаризації пам'яток.

Інвентарні списки охоплювали найважливіші дані про пам'ятку: назву консерваторського округу, повіту, гміни та місцевості; назву пам'ятки та її місце перебування; особу, якій належить пам'ятка, та мета її використання. До списків додавався короткий опис пам'ятки, її вік, особливості та стан на момент інвентаризації. Опис супроводжувався світлинами, а для об'єктів архітектури додавали план у масштабі 1: 200. Сьогодні ці архівні матеріали мають величезне значення для всіх, хто займається пам'яткоохоронною діяльністю.

З 1936 р. Збігнєва Ревського переводять до Луцька, де він обіймає посаду волинського консерватора. Результативність процесу інвентаризації волинських пам'яток багато в чому була зумовлена відданою працею на посаді окружних консерваторів Ю. Дуткевича, Є. Ремера, З. Ґорнунґа, К. Півоцького, З. Ревського та ін. Зокрема, впродовж 1936-1938 рр. за керівництва З. Ревського на посаді волинського консерватора до реєстру увійшло багато світських пам'яток та старовинних дерев'яних церков Волині.

Великим доробком науковців Волині у розвиток пам'яткознавства стала також видавнича та масово-просвітницька діяльність. В окремих випусках часопису «Ziemia», присвячених Волині, публікувалися найновіші історико-краєзнавчі розвідки, які сприяли зацікавленості суспільства у збереженні пам'яток минулого. Для ширшого залучення громадськості за активної участі Ревського був оголошений збір даних для географічного словника [1, арк. 4].

Державне фінансування охорони пам'яток було вкрай незначним, тому крім виконання своєї безпосередніх обов'язків: інвентаризації об'єктів культурної спадщини, збір матеріалів, документів, проведення досліджень, Ревський проводив колосальну роботу задля їхньої популяризації, максимального залучення місцевої влади, активних верств суспільства до їх збереження та відновлення. Це дало вагомий результат. Вже невдовзі знайшлися кошти на відбудову замків у Дубно, Острозі, Старому Олексинці, міської забудови у Кременці (її залишки відомі будиночки-близнята у центрі), низки костелів та церков. За 1937-1938 рр. було встановлено опіку над 405 об'єктами [2, с. 9-11].

Особливо значимі результати роботи Ревського-консерватора у Луцьку. За його безпосередньої ініціативи була створена незалежна група фахівців, під керівництвом всесвітньо відомого архітектора Яна Захватовича, які займалися

безпосереднім відновленням архітектурної спадщини Луцька, зокрема замку Любарта, інтер'єрів костелів у Кременці, Берестечку, Успенському храму Володимира і т. п. Ревський багато працював для створення мережі активістів: викладав на курсах екскурсоводів, редагував часопис «Ziemia Wolynska», був постійним дописувачем в «Biuletynie Historii Sztuki I Kultury». Його доробок неоцінимий для сучасних реставраторів з огляду на їхній документальний характер. Для Вишневецького палацу З. Ревським були віднайдені дуже важливі документи, які стосувалися безпосереднього початку розбудови 1732-1734 рр. [4, s. 69-75].

Початок Другої світової війни застав З. Ревського у Луцьку. Як піхотинець був призваний у 24 полк. Потрапив у полон, з якого був звільнений британськими військами. Перемогу над Німеччиною зустрів у Італії, де брав участь як бібліотекар у пошуках та поверненні до Польщі стародруків, мап, документів та інших культурних цінностей. Після короткого перебування в Англії в 1947 р. повернувся на батьківщину і отримав посаду консерватора Ольштинського воєводства [3, s. 134].

З великим, йому властивим, ентузіазмом З. Ревський продовжив опіку над пам'ятками, зокрема палацами та замками. Багато документів було ним врятовано і повернуто до Народового музею та бібліотеки у Варшаві. Не зважаючи на здобутки, у Ревського були складні стосунки з місцевою комуністичною владою та чиновниками центрального апарату Міністерства культури і мистецтва. Уже в 1950 р. він повертається до Варшави на посаду контролера, відповідального за вивезені цінності, а з 1951 р. працює науковим працівником Інституту Історії Мистецтва, не полишаючи пам'яткоохоронну справу уже в якості консультанта з великим досвідом та знаннями. Як згадував Я. Захватович, в дискусіях стосовно прийняття принципових проектних рішень думка З. Ревського часто була визначальною [3, s. 136].

З 1955 р. З. Ревський працює технічним контролером Реставраційних майстерень. До його обов'язків належить ревізія реставраційних проектів та виконаних відновлювальних робіт. Безкомпромісність та непоступливість характеру, свою улюблену справу та відповідальність, яку взяв на себе, він ставив вище ніж особисте, зумовили низку конфліктів. Вимогливий Ревський виявився незручною людиною і невдовзі втратив роботу [3, s. 129-132].

В подальше десятиліття З. Ревський працював на посадах, які не відповідали його статусу як вченого і професіонала. Проте, не маючи офіційної посади, він до останніх днів свого життя продовжував невтомно рятувати об'єкти культурної спадщини, робив проблему охорони пам'яток публічною, звертався до представників влади, громадськості і це допомагало їх рятувати.

У 80-х рр. З. Ревський знову починає цікавитися станом архітектурних пам'яток Волині та Поділля. Сприяло цьому листування з українськими науковцями Б. Сайчуком та Б. Колоском. Допомагав заінтересованим

працівникам матеріалами та світлинами. Останнє інтерв'ю з З. Ревським було надруковане в часописі «Камени» в Любліні. Його науковий доробок — сотні статей, рецензій, близько тисячі збережених пам'яток [5, s. 59-60].

Підсумовуючи життєвий шлях та професійну діяльність Збігнєва Ревського, треба констатувати, що усе своє життя він присвятив улюбленій і благородній справі — збереженню культурної спадщини. Його блискучу кар'єру науковця та практика перервала Друга світова війна. А після її закінчення нова політична ситуація в Польщі, на жаль, не дозволила до кінця зреалізувати намічені плани та знання.

Література та джерела

1. Звіт Краєзнавчого товариства про опіку над пам'ятками старовини за 1937 р. // Державний архів Волинської області (ДАВО). — Ф. 46. — Оп. 2. — Спр. 1032. — Арк. 4.
2. Шиян Л.М. Національний заповідник «Замки Тернопілля» як осередок історичних студій та збереження історико-архітектурних памяток: Автор. дис. канд. істор. наук.: спец. 07.00.01/ Л.Н. Шиян. — Львів, 2015. — 20 с.
3. R. Zdziarska- Rewska. Omowienie dzialności naukowej Z.Rewskiego i bibliografie jego prac Biuletyn Historii Sztuki i Kulury. — Warszawa, 1990. — NR 3-4.
4. Rewski *Z.* Rachunki budowy palacu i kościola w Wiszniowcu / Z. Rewski //Biuletyn Historii Sztuki i Kulury. — Warszawa, 1939. — R.VII. NR I. — S. 69-75.
5. Rewski Z. Pillement w Wiszniowce / Z. Rewski // Biuletyn Historii Sztuki i Kulury. — Warszawa, 1936. — R. VI. NR I. — S. 59-60.

— o —

УДК 908

ЗАХАРЧУК Н.М.

(м. Бердичів, Житомирська обл.)

РОДИНА ЖИТНИЧЕНКІВ

«Меценатство — це потреба душі.
Меценат – це людина, яка безкорисно
підтримує розвиток культури або освіти»
Сергій Дулєпов

***Анотація**: В статті розповідається про життєвий шлях батька і сина Житниченко, які жили в м. Бердичеві і про їх нащадка, котрий через століття прославив прізвище Житниченків. Також йдеться про присвоєння школі № 6 ім'я Івана Житниченка та перейменування вулиці Макаренка, на якій проживала родина Житниченків, у вулицю імені Івана Житниченка.*

***Ключові слова**: земська школа, меценат, історія, пам'ять, меценат.*

Виклад основного матеріалу. Історична пам'ять — це здатність людини зберігати індивідуальний і колективний досвід і сформоване на його підставі уявлення про історію та своє місце в ній.

Проблема історичної пам'яті стала особливо актуальною після здобуття Україною незалежності й виникнення потреби осмислення історії у процесі формування національної ідентичності. Саме в цей час розпочався процес перейменувань топонімічних назв, який до початку XXI ст. йшов дуже повільно.

У 2005 р. в Бердичеві рішенням міської ради було утворено комісію з перейменування вулиць та затверджено порядок перейменування назв вулиць, площі і провулків. Згідно з планами комісії, пропонувалося розпочинати перейменовувати спочатку центральні вулиці і площі Бердичева, далі — вулиці другого порядку, і на завершення — провулки.

Дослідивши офіційний перелік назв вулиць, провулків та площ міста, виявлено більше 50 вулиць, які мали бути перейменовані, бо названі «або на честь комуністичних партійних діячів, або осіб, які придушували боротьбу за українську незалежність, або приурочені до різних подій комуністичного режиму».

На початку XXI ст. нащадок Івана і Георгія Житниченків — уродженців Бердичівщини (перший — учасник Першої світової війни, другий — учасник Другої Світової війни), Андрій Іщук звернувся з ініціативою щодо реконструкції будівлі колишньої земської школи, в якій, можливо, навчався Іван Житниченко. Все фінансування він узяв на себе. 20 березня 2002 р. рішенням Бердичівської міської ради загальноосвітній школі № 6 міста Бердичева присвоєно ім'я Івана Житниченка, Того ж року вулицю Макаренка, на якій проживала родина Житниченків, було перейменовано у вулицю імені Івана Житниченка [6].

Житниченко Іван Васильович народився 1889 р. в селищі Гришківці Бистрицької волості Бердичівського повіту. Родина Житниченків проживала на вулиці Гришківецькій (раніше — вулиця Макаренка, нині — вулиця імені Івана Житниченка). Українець, освіта початкова [1].

У 1912 р. на околиці Бердичева на кошти земської управи була побудована школа, поблизу якої проживала родина Житниченків. Нащадок родини Житниченків Андрій Георгійович Іщук, який нині мешкає в місті Самара (Росія), припустив, що Іван Васильович Житниченко причетний до цієї школи, бо ж вона була неподалік від родинного будинку.

Хоча не зовсім можна погодитись з таким трактуванням, тому що на момент відкриття школи Івану Васильовичу було 23 роки і він не міг навчатися в цій школі (як варіант: на території школи на той час знаходилась стара будівля школи). А вже через два роки з початком Першої світової війни Іван Житниченко був призваний до лав Російської армії, де його направили в школу молодших командирів. Служив драгуном в кавалерії. Пройшов усю

війну, учасник знаменитого Брусиловського прориву (1916) — наступу російських військ на Південно-Західному фронті. Подвиги Івана Житниченка ознаменовані чотирма Георгіївськими Хрестами, багатьма медалями. Цікаво, що Іван Васильович пройшов усю війну без жодного поранення. У той же час під ним загинуло декілька коней, осколки від снарядів застрявали у чоботях, кашкеті. Усі осколки Іван Васильович зберігав у німецькій польовій трофейній сумці. А ще з війни привіз трофейний німецький цейсівський бінокль.

Після Жовтневого перевороту 1917 р. Іван Житниченко службу в лавах Червоної Армії не проходив. А зверталися до нього в Бердичеві як до військового спеціаліста при звільненні міста від білополяків (1920 р.).

Згадується також, що Іван Васильович був азартним мисливцем і досвідченим садівником. Садок біля його будинку був прикрасою вулиці. Вирощував троянди, любив дарувати їх людям. Особливо любили Івана Васильовича сусідські діти. Вони завжди зустрічали його, бо ж знали, що кожному дістанеться гостинець. Поважали його і сусіди, з якими полюбляв спілкувався на різні теми. У 1930-ті роки він зібрав радіоприймач. Серед мешканців вулиці було чимало поляків, які просили його налаштувати радіо на Варшаву, щоб можна було слухати Божу службу з костелу. Іван Васильович працював начальником цеху на Першому державному шкіряному заводі ім. Ілліча. Хвиля репресій, що розпочалась у 1937 р. докотилася до родини Житниченків: 26 квітня 1938 р. Івана Васильовича уночі заарештували як ворога народу, «білого» офіцера, звинуватили у причетності до «контрреволюційної організації» під назвою «Польська організація військових». Усі нагороди, майно конфіскували. Лише іменну драгунську шашку вдалося заховати. За постановою трійки при УНКВС по Житомирській області від 4 жовтня 1938 р. — розстріляний 5 жовтня 1938 р. у місті Житомирі. А в 1958 р. реабілітований посмертно [5, с. 175].

Його син Георгій Іванович Житниченко народився в 1921 р. в селі Гришківці Бердичівського повіту Київської губернії УРСР (нині селище міського типу Бердичівського р-ну Житомирської обл.). У Червону Армію був покликаний Бердичівським районним військовим комісаріатом Житомирської області Української РСР 27 липня 1944 р. Кулеметник 19 окремої навчальної стрілецької роти 302 стрілецької Тарнопольської Червонопрапорної дивізії 28 стрілецького Львівського корпусу 60 армії 1 Українського фронту червоноармієць Житниченко Георгій Іванович загинув в бою 17 січня 1945 р. і був похований на північно-східній околиці панського двору Макоціце (Makocice), нині це село має назву Прошовіце (Proszowice) Прошовіцкого повіту Малопольського воєводства.

Під час Другої світової війни мати фронтовика Житниченка Георгія Івановича Дарина Іванівна проживала в селі Гришківці Бердичівського району Житомирської області. У 1948 р. останки воїнів Червоної Армії з індивідуальних і братських могил в місті Прошовиць і навколишніх населених

пунктах (в тому числі Житниченка Георгія Івановича) були перенесені на братське військове кладовище на окремій ділянці парафіяльного кладовища міста Прошовиць Прошовіцкого повіту Малопольського воєводства. Житниченко Георгій Іванович спочиває на військовому кладовищі в братській могилі безіменних, де в 10 могилах поховано 641 особа [4].

На початку 2000-х років нащадок Івана та Георгія Житниченків Андрій Георгійович Іщук виявив ініціативу щодо відновлення будівлі колишньої земської школи, а нині міської загальноосвітньої школи № 6.

Андрій Іщук народився 28 серпня 1960 р. в місті Самара. Після закінчення політехнічного інституту Андрій працювати на заводі «Куйбишевнафтамаш». Початківець інженер-металург за п'ять років змінив не одну посаду від наладчика четвертого розряду до начальника технічного бюро.

У 1987 р. Андрій Іщук перейшов на завод «Куйбишевнафтамаш» в місті Відрадний, Самарської області, де став головним металургом. Часто отримував премії від керівництва, кілька разів їздив у закордонні відрядження. З настанням 1990-х років вирішив піти з заводу і зайнятися своїм бізнесом.

У 1992 р. разом з партнерами організував фірму «МТЛ», яка займалася виробництвом аркових деталей.

За пропозицією губернатора Рязанської області Георгія Шпака бізнесмен Андрій Іщук увійшов до складу Ради Федерації як представник Адміністрації Рязанської області. Як досвідченому підприємцю Андрію Георгійовичу хотілося самому спробувати брати участь в створенні законів, які допомагали б розвивати промисловий бізнес в Росії. Будучи сенатором від Самарської області за кількістю законодавчих ініціатив став чи не найактивнішим членом Ради Федерації.

У вересні 2002 р., здійснюючи робочу поїздку на Сахалін, вирішив відвідати свою рідну школу. Поспілкувавшись з директором запропонував школі фінансову допомогу. Викладач фізкультури Олександр Сергійович Кубрін, який був однокласником Андрія Георгійовича, висловив побажання про придбання м'ячів, скакалок, і іншого спортивного інвентаря. Але щедрий подарунок рідній школі перевершив всі очікування політик пообіцяв побудувати для учнів сучасний спортивний комплекс. Як і личить чоловікові, слово своє стримав.

За велику, конкретну благодійну діяльність 8 жовтня 2003 р. Андрію Іщуку присвоєно звання «Почесний громадянин міста Южно-Сахалінськ».

Протягом восьми років, до 2004 р. Андрій Георгійович обіймав посаду голови Ради директорів ВАТ «Волгабурмаш». Потім чотири роки був президентом жіночого баскетбольного клубу ЦСКА.

Андрій Іщук — Почесний громадянин міста Южно-Сахалінськ (08.10.2003) за меценатську діяльність і великий внесок у розвиток міста Южно-Сахалінськ, Сахалінської області, заслужений машинобудівник Росії, нагороджений Орденом «За заслуги» III ступеня (Україна, 19 серпня 2006 р.)

— за вагомий особистий внесок у розвиток міжнародного співробітництва, зміцнення авторитету та позитивного іміджу України у світі, популяризацію її історичних і сучасних досягнень.

Андрій Іщук був власником холдингу «ВБМ — груп», і коли борги підприємства досягли 10 млрд рублів, він продав компанію бізнесмену Сергію Мамедову . Це сталося в 2008 р. З 2008 р. під управлінням ряду компаній став бенефіціаром ВАТ «Російський осетер», рибницькі заводи якого розташовані в Калузькій і Рязанської області. З 2012 р. Андрій Іщук зайняв крісло генерального директора ВАТ «Універсальне буріння».

Андрій Георгійович вже кілька років живе в Празі, куди він виїхав, коли відійшов від справ [3].

20 березня 2002 р. рішенням Бердичівської міської ради № 190 загальноосвітній школі № 6 міста Бердичева присвоєно ім'я Івана Васильовича Житниченка. Того ж року вулицю Макаренка, яка є фактично межею між Бердичевом та селищем Гришківці, перейменовано у вулицю імені Івана Житниченка.

Відкриття реконструйованої школи відбулось 24 серпня 2008 р. в рамках святкування Дня міста Бердичева [6].

Література та джерела

1. Горобчук А. Житниченко Іван Васильович // Мій Бердичів [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://my.berdychiv.in.ua/ /житниченко-іван-васильович/ (Останнє звернення 03.07.2020 р.).
2. Единая база данных жертв репрессии в СССР. Житниченко Іван Васильович // Бессмертный барак [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://bessmertnybarak.ru/books/person/644583/ (Останнє звернення 07.07.2020 р.).
3. Іщук Андрій Георгійович // РУспех [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://ruspekh.ru/people/ishchuk-andrej-georgievich (Останнє звернення 03.07.2020 р.).
4. Польські паспорти військового поховання // Мемориал [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.obd-memorial.ru/html/info. (Останнє звернення квітень 2020 р.).
5. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У семи книгах / Головна редколегія (гол. П.Т. Тронько, заст. голови О.П. Реєнт, С.А. Кокін та ін.); редколегія тому (голова М.А. Черненко, заст. голови В.М. Врублевський, Л.А. Копійченко та ін., науково-редакційна група при редколегії тому). — Кн. 3 — Житомир, 2010. — 808 с.
6. Широких Л. Школа імені Івана Житниченка /Л. Широких // Земля Бердичівська. — 2002г — № 49. — 15 червня.

— о —

УДК 908

ЄРЕМЄЄВ В.В.
(м. Житомир)

ВОЛОДИМИР НАЛЕНЧ: ХУДОЖНИК І ЛІТЕРАТОР
(до 155-річчя від дня народження)

Виклад основного матеріалу. Без сумніву, що література та мистецтво часто йдуть життєвими шляхами попід руки. Історія знає величезну кількість прикладів, коли в одній творчій особистості знаходимо художника і літератора. Достатньо згадати такі хрестоматійні приклади як Мікельанджело-художник, скульптор і поет; Е.-Т.-А. Гофман — письменик і талановитий рисувальник, Е. Фромантен — художник, який прославився своїми книгами. Україна класичним чином підтверджує це правило: Т. Шевченко — поет-художник, Леся Українка — поетка та живописець, О. Довженко — письменник, режисер, художник. Таких прикладів дуже багато. Отже, і сьогодні до величезного списку літераторів, пов'язаних із Житомиром, слід додати ім'я Володимира Наленча. Виявляється, значну частину життя цей художник описував свої мандри та друкував враження у газетах, часописах, був автором низки книг. Він друкувався у Польщі у першій половині минулого століття, тому його твори невідомі в Україні.

У житті Наленча був потужний житомирський період, що дає підстави згадати сьогодні цього чудового митця. Саме прізвище Наленч нагадує про належність художника до древнього дворянського гербу «Наленч». Його батько Юзеф належав до шляхти, яка оселилась на теренах Київської губернії. Дослідники пишуть, що Володимир народився саме у Києві 5 лютого 1865 р. [5].

Майбутній митець закінчив там повний курс 2-ої класичної гімназії. Він з дитинства мріяв стати художником, тому у 1883 р. рушив до кращого тогочасного художнього закладу країни — Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі, де відразу підтвердив свої високі здібності і почав навчатись за спеціальністю «пейзажист» [6]. За роки навчання (1883-1889) його тричі нагороджували срібними медалями. Безпосередніми наставниками юнака були славетний художник-педагог П. Чистяков (7) (у нього навчались свого часу Рєпін, Суріков, Врубель, Сєров, Васнєцов), а також відомий живописець В. Якобі (8). Сильний вплив на В. Наленча справила творчість почесного академіка, мариніста зі світовим ім'ям І. Айвазовського (1) і популярного автора морських краєвидів Л.Л агоріо (4). Не випадково, у 1891 р. Наленч відвідав Крим, де плідно працював. У 1893 р. живописцю було присвоєно звання класного художника. У цьому ж році міністерство народної освіти відряджає Наленча за кордон з особистого дозволу президента Академії мистецтв Великого князя Володимира Олександровича з метою

«ознайомлення з методами викладання малювання у школах Західної Європи». Художник відвідав тоді Англію, Швецію, Норвегію, Бельгію. Наленч ретельно виконував свою місію, періодично відправляв до Академії звіти. Вони були надруковані у XII і XIII річних звітах Академії. Можливо, саме ці звіти і були першим поштовхом до літературної діяльності у майбутньому. В деяких джерелах саме ці два роки враховані до часу навчання в Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі.

В. Наленч любив навчатись і наступних два роки вирішив залишитись в Європі. Спочатку він їде до Дюсельдорфу. Там художник вдосконалював майстерність під керівництвом відомого професора місцевої академії Едмона Дюккера (3). Не зайвим буде зауважити, що під час перебування за кордоном Володимир інтенсивно працює у багатьох країнах. В першу чергу це — Північ Європи. Він відвідує Скандинавію, Шотландію, Англію, Голландію. Його приваблюють море та гори . До списку країн додались ще й Бельгія і Швейцарія, морське узбережжя Франції, Ла Манш. Твори Наленча з'являються на численних виставках Англії, Франції (Салон Єлісейських полів), Росії. Поступово інтереси молодого митця зосередились на природі Півночі, де поетично сполучались величні скелі і море. З Дюссельдорфською академією пов'язані імена двох уславлених норвезьких художників — Едельстіна Нормана (5) і Ханса Даля (2), які були наставниками Наленча протягом усіх мандрів Норвегією та за Полярним колом. Сувора краса, грандіозність фіордів зачарували молодого живописця, надихнули до створення багатющого художнього матеріалу

Блискучим завершенням перебування за кордоном був переїзд до Парижа. «В добу модернізму … Париж перетворюється на нову Мекку для польських художників. Мабуть, не було такого маляра, який би не був знайомий з французьким мистецтвом і не шукав би в ньому зразка для себе. Лідерство Парижу у мистецтві було загальноприйнятою істиною. Багато з польських художників жили у Парижу по кілька років» — писав дослідник польського мистецтва Тадеуш Добровольський. У Парижі сотні етюдів дають Наленчу можливість для створення великих композицій, які гарно сприймаються не тільки художньою критикою Франції, але й багатьох художніх центрів Європи — від Лондона до С.-Петербурга. Але й тут, у Парижі, художник продовжує вдосконалювати свою майстерність: відвідує заняття у школі Едмона Петіжана (6).

Тепер ми впритул підійшли до житомирського періоду у житті Володимира Наленча. Досить багатий матеріал про це зберігся завдяки підвищеному інтересу до митця з боку губернської газети «Волинь». Це справді зразкове висвітлення яскравої події у житті Житомира.

26 квітня 1898 р. у розділі «Місцева хроніка» з'явилась інформація: «До Житомира прибув художник Володимир Йосипович Наленч і має намір найближчим часом влаштувати у публічній бібліотеці виставку власних

картин і етюдів». Далі газета досить повно подає біографічні відомості про 33-річного митця і завершує статтю переліком творів, які можна буде побачити [5, с. 2]. Серед них названі:

— «Літо у Норвегії. Гейрангзфіорд» (Великий норвезький пейзаж, який був у Салоні на Єлісейських полях у 1894 р., а також у 1895 р. на III виставці Петербурзького товариства художників і у Рум'янцевському музеї).

— «Туман у горах. Татри» (Салон 1897 р.).

— «Дощовий день у Шотландії. Озеро» (З останньої весінньої виставки Академії мистецтв С.-Петербурга).

— «Перед грозою» (Великий шотландський пейзаж, експонувався у Лондоні).

— «Усе в минулому» (Шотландський мотив).

— «Вечірній прибій на Чорному морі».

— «Трелдфіорд» (Ескіз до великої картини).

— «Літня ніч за Північним Полярним колом».

— «У фіордах Шотландії» (Пастель).

— «У Норвегії» (Ескіз до картини).

Далі: Норвезькі мотиви — 40 етюдів. Шотландські мотиви — 20. Швейцарські мотиви – 30 етюдів. Кримські етюди — 20. Мотиви з Голландії — 10. Береги Англії, Голландії, Ла Маншу — 20. Роботи пастельні — 12. Акварелі — 13. Всього буде виставлено більше півтори сотні творів».

У № 97 «Волині» було надруковано: «Виставка картин і морських етюдів художника Вол. Наленча відкривається з 1-го травня у залі публічної бібліотеки від 10 г. ранку до 6 г. вечора. Ціна за вхід — 30 коп. Діти та гімназисти — 15 коп.» [1, с. 2]. Редактор газети Фідлер (Е.Ф. Козловський) з піднесенням присвячує виставці наступні рядки: «У Житомирі відкрито виставку картин. Не оцінюючи поки що якість художніх творів, ми тільки відзначаємо цей чудовий факт: наше місто починають визнавати, до нас прибувають представники чистого мистецтва, шукають серед нас поціновувачів, про нас десь говорять і думають, до нас несуть плоди багатолітньої праці і чекають на наш вирок. Це надзвичайна радість і при тому ж настільки, що не поцінувати цього — це означає впасти в очах тих, хто гарної думки про нас» [1, с. 2]. Фідлер пообіцяв читачам невдовзі повний звіт про виставку і дотримав слова, подавши об'ємний матеріал. Саме персональна виставка дає можливість оцінити обдарування митця. Він продовжує: «Усі художні напрямки, починаючи з так званого "академічного" і поступово переходячи через реальність, імпресіонізм, пленеризм і т. п. аж до особистого суб'єктивного, — всі ці шляхи не були для художника чужими, вони так чи інакше проявились у ньому. Фідлер зумів точно визначити головні риси творчості Наленча [2, с. 2]. Поезію контрастів північного пейзажу художник відтворив з рідкісною майстерністю… Як колорист, Наленч гарний надзвичайно. Варто лише дивуватись вразливості художника, його мистецькій

пам'яті і здібності відтворювати швидкоплинні моменти світлових вражень від яскравих під сонцем скель» [2, с. 2].

Найцікавішою картиною виставки Фідлер вважає «Літо у Норвегії»: «Тут поєднується поезія і правда, що іскрить від цього шедевру ясним снопом духовного світла». Далі зупиняється на «Татрах», що були написані під час відвідання Карпат і вражається «бравурності та впевненій техніці цього твору». У невеликій картині «Штиль біля берегів Бретані» відчуваються нові віяння у мистецтві — імпресіоністичний вплив школи Клода Моне». Високо оцінюються у статті і шотландські краєвиди: «Напередодні негоди» і «Дощовий день», які відрізняються дивною колористичною гармонією, безліччю світлових рефлексів та створенням неповторного настрою.

«Волинь» зупиняється на аналізі новітньої техніки Наленча: «Картини здебільшого написані ножем (шпателем) і тільки у дуже ніжних переходах художник користується пензлем». Фідлер відчуває міцний «струм бадьорості, притаманний творчості Наленча» і цілком погоджується з європейською художньою критикою, яка високо оцінює доробок митця.

Після завершення виставки В. Наленч не поспішав розпрощатися з гостинним Житомиром. Що ж утримувало його у місті? Можливо, краса берегів Тетерева з його дикими скелями? І це теж. Але головне — його глибоке почуття до Зофії Суловської. У наступному 1899 р. відбулась вирішальна подія у житті художника — вінчання Володимира із Зофією. Молоді залишились у Житомирі на постійне проживання. 1900 рік подарував Наленчам сина Мечислава. В. Наленч тоді ж бере участь у грандіозній художній виставці у Житомирі, приуроченій до зміни століть і аналогічній за змістом виставці у Києві. Вже маючи уявлення про надзвичайну працездатність Наленча, можемо уявити, що у житомирський період ним було створено сотні нових етюдів. Художник писав Україну (відома картина «Дніпро»), але віддавав перевагу Волинській губернії («Над Случчю» і «Волинський млин взимку») та багатющим враженням від околиць Житомира [4].

Дуже цікавим є факт створення картини «Голова Чацького у Житомирі» та доля цього твору. У 1905 р. польського письменника Хенріка Сенкевича було удостоєно Нобелівської премії. Його творчість вивела польський історичний роман на світовий рівень і користувалась надзвичайним успіхом у Європі. Добре знали його романи і в Житомирі. Міська рада прийняла рішення своєрідно поздоровити письменника і у В. Наленча було придбано його новий шедевр з зображенням скелі Чацького і відправлено в дар знаменитості.

Морська стихія завжди вабила художника, можливо, він сумував за нею у Житомирі. Тому й вирішив у 1903 р. організувати нову поїздку до Чорного моря. Цього разу мандрівка була тривалою і надзвичайно плідною. Наленч написав там понад 400 творів. Серед них «Море і береги Одеси», краєвиди

Криму. Художник вирішив створити живописні паралелі уславленим «Кримським сонетам» А. Міцкевича, які сильно надихали його. Наленч писав етюди на тих самих місцях, які оспівав великий поет. Так з'явились «Алушта вранці», «Чатирдаг» та інші. У Криму художник робить записи про власні враження, які через десятиліття увійдуть в одну з його книжок.

В. Наленч розумів, що європейське визнання вимагає постійного нагадування про свої досягнення. Величезна кількість художнього матеріалу, створеного у житомирський період, сотні попередніх творів не знаходили в Житомирі бажаного використання. Шанування і захват з боку нових друзів неспроможні були замінити сталий достаток, якого потребувала родина. Адже синів було вже двоє: в 1902 р. народився Славомир (майбутній історик мистецтва). В 1907 р. Наленчі вирішили залишити Житомир. Перспектива стати викладачем у Варшаві переважила всі інші аргументи. Наленчу запропонували місце професора малювання у Гімназії Горського. Він погодився. Закінчився восьмирічний період життя художника, і в Житомирі залишились як пам'ять про митця десятки його творів. Наленчі, мабуть, не гадали, що залишили Україну назавжди. Лише ще один раз, у 1917 р., художник брав участь у виставці у рідному Києві.

Педагогічна діяльність у Варшаві, визнання як митця європейського рівня, забезпечили Наленчу сталі достатки. В нього з'явилась простора майстерня. У Варшаві народився третій син художника — Стефан (1910 р.). Звичка періодично рушати в мандри з палітрою в руках не залишила майстра. У 1909 р. він здійснив водну подорож по Віслі до Гданська. Весь час писав етюди, і особливо багато зробив їх в околицях Гданська, на узбережжі Балтики. З того часу це море перетворилось на улюблене місце для творчості. Перша світова війна затримала здійснення намірів художника. Згадуючи колишні подорожі, художник сумував. З цього часу Наленч повертається обличчям до літературної діяльності. В 1914 р. у видавництві «Накладова» виходить перша книга митця — «Мої художні подорожі», де автор розповів про поїздки до Криму, Норвегії, Шотландії та прогулянку по Віслі.

В 1920 р. Наленч зрозумів, що не може існувати без моря і придбав земельну ділянку біля маяка у Розеві. Тут він, як свого часу і Е. Дюккер з Х. Далем, будує віллу і малярську студію. Новий маєток назвав «Наленчовка». В літні місяці метр постійно проживав там і проводив курси для молодих мариністів. Відтоді оновлення і розвиток морського пейзажу у Польщі перетворилось на місію В. Наленча. В 1920 р. відбулась нова персональна виставка митця. Тоді ж побачила світ і друга книга «Від Тинеця до Ястраня по нашому водному шляху». Поступово до художніх інтересів додались суспільні: Наленч почав досліджувати історію польського флоту і писати на цю тематику історичні композиції, а в 1922 р. художник ініціює створення клубу польських моряків і стає його президентом.

1926 рік позначився в житті митця ще однією персональною виставкою і виходом третьої книги, виданої у Варшаві за власні кошти автора — «На бурштиновому березі». Робота з словом, написання текстів сильно захопили Наленча. Він не тільки пише прозу, але й оздоблює її власними ілюстраціями. Крім живопису і графічних композицій опановує і мистецтво офорту. В ці часи він перетворюється ще й на морського кореспондента газети «Кур'єр Варшави», пізніше працює й у «Речі Посполитій». Врешті Наленч стає співредактором журналу «Прапор Польський», співредактором щомісячника «Море». В 1930 р. побачила світ четверта книга — «Морський альбом». Але ж і художня творчість не була забута: в 1934, 1936, 1938 роках з успіхом пройшли персональні виставки митця, музеї Польщі поповнились багатьма творами з історії її флоту.

Події Другої світової війни завдали багато болючих ударів вже далеко не молодому митцю. В Освенцимі загинув його син Славомир (1902-1941). Було повністю знищено варшавську майстерню, віллу Наленчовку і майстерню біля моря, більшість творчого спадку загинула або зникла. Збідніли на твори Наленча й польські музеї. Одразу після закінчення війни уряд Польської Народної Республіки запропонував 80-річному художнику місце ректора Державної школи образотворчого мистецтва у Сопоті. Але Наленч так і не зміг приступити до виконання цих обов'язків. 12 вересня 1946 р. він пішов з життя і був похований неподалік від Скерневиць.

Лише 4 твори Наленча залишились у Національному музеї Варшави, ще кілька у Військовому музеї та Національному музеї Познані, кілька — у Гданську. Зразком творчості В. Наленча володіє художній музей Вільнюса, а в Україні — музеї Вінниці та Львова.

З багатьох десятків творів, які залишив Наленч у Житомирі, після війни лише 3 картини: «Червоний кляштор», «Норвезький краєвид», «Рибацькі вітрильники біля берегів Бретані» збереглись у художньому відділі Житомирського краєзнавчого музею

Примітки:

1. Айвазовський, Іван Костянтинович (1817-1900) — художник-мариніст, почесний член Академії мистецтв (Санкт-Петербург) та п'ятьох зарубіжних академій.

2. Даль, Ханс (1849-1937) — норвезький художник пізнього романтичного напрямку, автор краєвидів з фьордами.

3. Дюккер, Ежен (Ойген) (1841-1916) — німецький пейзажист естонського походження. Більшу частину життя провів у Дюссельдорфі, де був викладачем живопису.

4. Лагоріо, Лев Феліксович (1827-1905) — художник-мариніст, учень І. Айвазовського, академік, професор пейзажного живопису.

5. Норман, Ейлерт Адельстін (1848-1918) — норвезький живописець фьордів, навчався у Дюссельдорфі у Е. Дюккера, товаришував з Е. Мунком.

6. Петіжан, Едмон Марі (1844-1925) — французький художник-мариніст, організатор мистецької школи у Парижі, кавалер ордена Почесного легіону.

7. Чистяков. Павло Петрович (1832-1919) — художник і педагог, майстер історичного живопису, академік, професор і дійсний член Академії мистецтв (Санкт-Петербург).

8. Якобі, Валерій Іванович (1834-1902) — художник, професор, член Ради Академії мистецтв (Санкт-Петербург), один із засновників Товариства передвижників.

Література та джерела

1. Відгомін дня // *Волинь.* — 1898. — № 97. — 03 травня. — С. 2.
2. Картини Наленча // *Волинь.* — 1898. — № 99. — 06 травня. — С. 2.
3. Майбутня виставка картин // *Волинь.* — 1898. — № 92. — 26 квітня. — С. 2.
4. Федорук О.К. Джерела культурних взаємин: Україна в творчості польських художників другої половини XIX — поч. XX ст. — Київ : Мистецтво, 1976, 112 с.
5. Biernacka Roza. Wlodzimierz Nalencz // Polski Slovnik Biograficzny, tom XXII. — Krakov, 1977.
6. Dajnovska Anna / Mistrzowie mniej znani / Pod sloncem Polnocy — Wlodzimierz Nalencz/ Sztuka Pl. — Gazeta Antykwaryczna. 147, 06 / 2008. Krakow.

— о —

УДК 908

КОЛОМІЄЦЬ Л.В.

(м. Бердичів, Житомирська обл.)

БЯЛИК ХАЇМ-НАХМАН — КЛАСИК СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Анотація: *В статті висвітлено життєвий та творчий шлях класика світової літератури Бялика Хаїма-Нахмана, який народився недалеко від Житомира. Єврейський поет, перекладач та редактор, один із засновників новітньої літератури мовою іврит.*

Ключові слова: *Хаїм-Нахман Бялик, Житомир, «Мосад Бялик», класик світової літератури.*

Виклад основного матеріалу. хаїм-нахман бялик народився 9 січня 1873 року в селі Івниця біля сучасного Житомира (Волинська губернія, Російська імперія).

Його батько, Ісаак Йосиф, займався торгівлею деревиною та борошномелінням. Його матір, Діна Пріва, була заміжня вдруге [2].

Перші п’ять років свого життя Бялик провів в селі, в тиші лісів і полів, зачарований красою навколишньої природи. Майже на всіх етапах своєї творчості Бялик повертався до перших одкровень дитинства і втілював їх у віршах і поемах «Па'амей авів» («Весна»), «Ціппорет» («Метелик»), «Зохар» («Зорі»). У поемі «Ха-Бреха» («Заводь») ставок, на березі якого він хлопчиком сидів годинами і стежив за відображенням в ньому сонця, стає символом поезії і мистецтва.

Коли Хаїму було 6 років, його сім’я переїхала до Житомира. Поселились у передмісті, де жила єврейська біднота. Батько відкрив маленьку корчму для приїжджих селян. В Житомирі Бялик поступив в хедер. Згодом в одній зі своїх поем «Аві» («Мій батько») Бялик з приголомшливим трагізмом зіставляє образ батька, мрійника і містика за своїм душевним складом, з ницим чином дійсності, що оточувала його [1].

У 1880 р. батько помер і його матір віддала сина на виховання до його діда по батьковій лінії Якова Моше. Спочатку Хаїм відвідував хедер, однак з 13 років почав навчатися самостійно. З дитинства він мріяв про навчання в рабинській семінарії в Берліні. На його думку, це дозволило б йому набути достатньо знань та досвіду для того, щоб увійти в сучасну європейську цивілізацію [2].

У будинку діда Бялик провів десять років. В автобіографічному нарисі Бялик розповідає, що в цей період в ньому зароджуються три потяги, які згодом знайшли відображення в його поезії. Перше — пристрасть до витівок, ігор і забав, що протистояла суворій атмосфері, що панувала в будинку діда. Друге — прагнення до самотності, «піти в себе, замкнутися, віддатися мріям». Третє — жагучий потяг до книг. Хлопчик запоєм читав релігійну літературу, занурившись в біблійні книги і Талмуд.

Досягнувши 13-річного віку, Бялик переходить в бет-мидраш — молитовний будинок, де юнаки в повній самоті присвячують себе вивченню священних книг. Тут Бялик продовжує вивчення Талмуда і знайомиться з містичним вченням каббали. Образ учня-відлюдника Бялик вивів в одній зі своїх ранніх поем «Ха-матмід» («Подвижник»). В руки Бялика потрапляють, незважаючи на сувору заборону, книги письменників-просвітителів, які відкривають йому нові області світу культури [1].

Під враженням від журналістської статті про Воложинську єшиву в Литві, він переконав свого діда дозволити йому там навчатися. У Воложині його сподівання на академічну секулярну освіту не були задоволені, оскільки єшива спеціалізувалася в основному на вивчення Талмуду. Однак, в цій ситуації йому довелося зануритися у вивчення традиційних дисциплін та зайнятись самоосвітою.

З сучасної єврейської літератури велике враження справили на нього перші статті Ахад-ха-'Ама, ідеолога «духовного сіонізму», який справив найбільший вплив на світогляд Бялика. Тоді ж Бялик без сторонньої допомоги

почав вивчати російську мову, і першою, яку він прочитав російською, книгою була збірка віршів С. Фруга. У поезії на івриті переважала в той час романтична течія, перейнята ідеями руху Ховевей Ціон. У цьому дусі написано і вірш «Ел ха-ціппор» («До ластівки»), що стало друкованим дебютом Бялика (опублікованим в альманасі під редакцією І.Х. Равніцкого «Ха-Пардес», 1892). Для поповнення освіти Бялик приїхав в Одесу, де він мешкав за адресою вул. Мала Арнаутська, 9. Незабаром, дізнавшись про смертельну хворобу діда, був змушений повернутися в Житомир. Вірші «Мішут ба-мерхакім» («Після поневірянь на чужині»), «Бі-тшуваті» («Повернення») і «Хірхурей лайла» («Нічні думи») відображають важкий душевний стан Бялика, який повернувся до життя в бідності і в атмосфері безпросвітного духовного зубожіння [1].

У 1893 р. Бялик одружився на Мане Авербух і деякий час займався разом зі своїм тестем торгівлею лісом. Потім Бялик переїхав в Сосновіци, де викладав в школі єврейські предмети, присвячуючи дозвілля літературі. У цей період Бялик написав свій перший викривальний вірш в стилі біблійних пророків «Ахен хацір ха-'ам» («Як суха трава»), який відкрив собою знаменитий цикл «Пісень гніву», в якому поет картає народ за відсталість, духовну убогість і відсутність прагнення до оновлення: «Навіть в ранок боротьби під гуркотом труб / Чи не прокинеться мрець і рушить труп». Цей вірш справив величезне враження. Популярність Бялика швидко росла. На запрошення найвизначніших діячів єврейської культури Бялик переселився до Одеси і став викладачем в заснованому там зразковому хедері. Спільно з І. Равніцким і С. Бен-Ціоном Бялик заснував видавництво «Морія», в якому редагував книги для дітей. Одночасно Бялик брав активну участь в журналі Ахад-ха-'Ама «Ха-Шіллоах» і опублікував в ньому ряд віршів і побутову повість «Ар'є ба'ал гуф» («Ар'є-кулак»), продемонструвавши в ній велику майстерність в жанрі реалістичної прози.

У 1902 р. вийшла у світ перша збірка його віршів. У 1903 р. Одеський громадський комітет послав Бялика до Кишинева, щоб зібрати на місці документальний матеріал про вчинені там під час погрому звірства. Під враженням побаченої картини Бялик створив приголомшливу поему «Бе-'ір ха-харега» («У місті різанини», в російському перекладі — «Сказання про погром»). Нещадний реалізм поєднується в ній з викриттям безвілля народу, що віддає себе на розтерзання. Велике страшне горе спіткало населення, але страшніше його ганьба — ось основна думка поеми.

Заклик Бялика до опору надихнув єврейську молодь на самооборону і боротьбу за оновлення життя народу. «Сказання про погром» зробило Бялика найпопулярнішим єврейським поетом його часу. Історик і критик І. Клаузнер назвав його «поетом національного відродження». У 1908 р. вийшло повне зібрання віршованих творів Бялика. З 1904 р. Бялик — редактор відділу художньої літератури в журналі «Ха-Шіллоах». У 1908-1909 рр. Бялик разом з

Равніцким випустив капітальну працю «Сефер ха-Аггада» — антологію легенд, оповідань, притч і висловів, витягнутих з Талмуда і Мидраша, заново відредагованих, частково перекладених на іврит з арамейської і забезпечених коментарями та поясненнями.

У збиранні літературної спадщини минулого і народної творчості у всіх його формах Бялик бачить нагальне завдання сучасної єврейської культури. Він переклав з ідиш народні пісні, поклавши початок сучасної народної пісні на івриті. Деякі свої твори Бялик переводить на ідиш і сам пише на цій мові ряд віршів. Збірка віршів Бялика на ідиш «Фун ца'ар ун Цорн» («Про печалі і гнів») вийшла в 1906 р. Перу Бялика належать переклади на іврит «Дон Кіхота» Сервантеса і «Вільгельма Телля» Шіллера, а також драми С. Ан-ского «Ха-діббук». Збірник «Вірші і поеми» Бялика в російській перекладі В. Жаботинського, який вийшов в 1911 р., був захоплено зустрінутий публікою, що читає.

«Для мене Бялик — великий поет, рідкісне і досконале втілення духу свого народу ... Точно Ісайя пророк ... і точно богоборець Іов», — писав про нього М. Горький в статті «Про Бялика» (1916).

У 1907 р. і 1913 р. Бялик бере участь в сіоністському конгресі. У 1909 р. він відвідав Ерец-Ісраель, де міг на власні очі переконатися у величезній популярності своєї творчості в в Ерец Ісраелі — його вірші увійшли до шкільних програм, а пісні співали активісти. Одна з його пісень, «Біркат ам», стала гімном робітників ішува [1].

У 1908 р. побачило світ повне зібрання його творів, сповнених переконанням автора у духовному відродженні свого народу [2].

В Одесі Бялик жив з невеликою перервою до 1921 р., коли за клопотанням М. Горького і з особливого дозволу В. Леніна Бялик разом з групою єврейських письменників покинув Радянський Союз. Після чотирирічного перебування в Берліні, де він розвинув широку видавничу діяльність, Бялик приїхав в Ерец-Ісраель і оселився в Тель-Авіві. Він відразу ж стає центральною фігурою в культурному житті країни. У будинку Бялика щотижня відбувався культурно-просвітницький симпозіум, який отримав назву «Онега шаббат» («Суботня насолода»).

Бялик брав активну участь в роботі великих культурних установ: Єврейського університету в Єрусалимі, Художнього музею в Тель-Авіві, театру «Хабіма», Спілки письменників, які пишуть на івриті і їх щомісячного друкованого органу «Мознаім». Бялик здійснює турне по США (1926) і по ряду країн Європи (1931).

Постійна турбота Бялика про збирання і зберігання поетичної спадщини минулого приймає форму систематичної наукової роботи над творами середньовічних єврейських поетів Іспанії. Він видає шеститомного зібрання творів Шломо Ібн Габірола і готує видання віршів Ієхуди ха-Леві і Моше Ібн Езри.

Бялик — основоположник дитячої літератури на івриті. Незадовго до смерті він публікує незакінчену поему «Ятмут» («Сирітство»), яка б відтворювала картини його дитинства і образи батьків.

У поетичній творчості Бялика можна розрізнити чотири етапи. Перший з них — період смутку й печалі. Проблиски в житті єврейського гетто Бялик бачить лише в романтичному прагненні до Сіону і в подвижницькій прихильності до традиційного навчання. Другий етап характеризується бунтівними настроями; посилюються мотиви викриття народу за його покірність долі («Пісні гніву», «Сказання про погром») і заклик до відродження («Мерці пустелі»). Цей етап змінюється періодом розчарування, коли поет втратив віру в своє покликання і в здатність народу до відродження. Вірші третього періоду несуть на собі печатку песимізму: «Мій молот не знайшов ковадла!» — вигукує Бялик у вірші «Хозе льох Брах» («Бігти? О, ні!»). За цим етапом слідує 20-річний період поетичного мовчання. Однією з рідкісних ліричних сповідей поета в цей період є вірш «Шаха нафші ад афар тахат масса ахаватхем» («Я зігнувся до землі під вагою вашої любові»), написане як відгук на святкування 50-річчя Бялика (1923) і містить характеристику автора: «Не поет, не пророк я, я дроворуб, трудівник з сокирою в руці, який смиренно виконує свою роботу».

Поетична творчість Бялика відображає боротьбу протилежних начал: особистого і національного, земного і духовного, національного та універсального, бунтарського новаторства і інтимної прихильності до культурного минулого, викривального пафосу древніх ізраїльських пророків і глибокого ліризму. У поезії Бялика відображений внутрішній конфлікт цілого покоління.

Сумуючи за цілісністю і гармонією, Бялик безстрашно оголює трагізм єврейського національного життя своєї епохи. Страждання єврейського народу позбулися ореолу святості: «Навіщо, в ім'я чиє ви впали? Смерть без сенсу. Як ваше життя — як ваше життя без сенсу прожите» («Сказання про погром»). Відкидаючи рабську покірність єврейства свого часу, він таврує асиміляцію не тільки тому, що вона є зрадою народу, а й тому, що вона призводить до моральної ницості і спустошеності. «Ви брехати будете перед серцем своїм ... І кумир іновірця і мармур чужий вдихне своє полум'я з душею живою» («Ахен, гам зе мусар Елохім» — «Істинно, і це кара Божа»). Романтично-містичний дух середньовічної Каббали відображений в кращих ліричних віршах Бялика — «Хахнісіні тахат кнафех» («Притули мене під крильцем»), «Аех» («Де ти»), «Міхтав катан» («Лист»). У героя поеми «Сувій про полум'я», що носить автобіографічні риси, з'єднані прагнення до ідеалу зі страхом перед власним душевним хаосом.

Бялик звільнив поетичну мову від штампів і канонів, надавши своєму стилю небувалу доти гнучкість. Бялик належить до тих нечисленних обранців в кожній національній літературі, які знаменують переломну епоху, і в той же

час уособлює в собі життєву силу першоджерел, живу історичну пам'ять. Він — єдиний поет XX ст., чиї твори сформували духовне обличчя цілого покоління єврейства в Росії, Східній Європі та Ізраїлі. Ще на початку століття Бялик передбачив трагедію східно-європейської діаспори та національне відродження єврейського народу. Виключно багатогранну творчість Бялика ставить його в епоху нової і новітньої історії єврейського народу на те саме місце, яке в середні століття зайняв в ній Іехуда ха-Леві [1].

У 1934 р. Бялик поїхав лікуватись до Відня, але після невдалої операції помер 4 липня 1934 р. (21-го таммуза 5694). Був похований в Тель-Авіві при величезному скупченні людей.

Будинок Бялика на вулиці його імені перетворений в музей, в якому зібрані всі його твори, листи, книги та інші матеріали, що стосуються його життя і творчості. Його ім'ям названо велике книговидавництво в Ізраїлі — «Мосад Бялик».

Хаїм Бялик — класик світової літератури, його твори перекладені більш ніж на 30 мов.

Він один з творців сучасного літературного івриту, і його значення для єврейської літератури порівнюють зі значенням Пушкіна для російської літератури, Бялик — визнаний національний геній.

Бялик перекладав на іврит твори Шекспіра, Сервантеса, Шіллера. Він став також одним з основоположників дитячої літератури на івриті.

На вірші Бялика були написані романси (автор — А. Крейн).

В Ізраїлі щорічно присуджується літературна премія імені Бялика. Серед нагороджених — Йегошуа Тан-Пай, Зрубавел Гілад, Хаїм Гурі, Натан Йонатан і ін.

На згадку поета названо місто. У кожному місті Ізраїлю є вулиця його імені. У Тель-Авіві на однойменній вулиці існує будинок-музей Бялика.

В Ізраїлі випущена банкнота з його зображенням і поштова марка (1959 р.) [3].

Література та джерела

1. Бялик Хаим Нахман // Электронная еврейская энциклопедия ... [Електронний ресурс] — Режим доступу: eleven.co.il › jewish-literature › in-hebrew (Останнє звернення 18.07.2020 р.).
2. Бялик, Хаїм-Нахман // Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник: у 2 т. / За ред. Н. Михальської та Б. Щавурського. — Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2005. — Т. 1: А-К. — С. 215.
3. Хаим-Нахман Бялик— еврейский поэт и прозаик, классик современной поэзии на иврите и автор поэзии на идише. // Узнай Израиль / Люди / Деятели культуры. [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://guide-israel.ru/people/36425-byalik-xaim/ (Останнє звернення 30.08.2020 р.).

— о —

УДК 908

СКАВРОНСЬКА М.В., СКАВРОНСЬКИЙ П.С.
(м. Бердичів, Житомирська обл.)

«СОНЯЧНИЙ КЛАСИК» НАРОДИВСЯ В БЕРДИЧЕВІ
(до 90-річчя від дня народження В.З. Нестайка)

«Я вірю в добро… Вірю в людську гідність…
Вірю в те, що все-таки в душі кожного існує
Господь Бог, і в кожного він свій…
Розумієте, у кожного, якщо він чесний,
порядний, добрий і чуйний,
то у кожного, так би мовити, свій Господь».
Всеволод Нестайко

Анотація. *Стаття присвячена 90-річчю від дня народження відомого дитячого письменника Всеволода Нестайка, який народився на Житомиршині, в Бердичеві. Описано його життєвий шлях та творчі здобутки. Акцентується увага на його дитячі та юнацькі роки, чкі вплинули на його світогляд та творче спрямування в майбутньому житті.*

Ключові слова: *Нестайко, письменник, дитинство, повісті, казки, книжки.*

Вступ. Всеволод Зіновійович Нестайко — один із найулюбленіших дитячих письменників, на чиїх книжках виросло не одне покоління читачів. Його твори, що увійшли до золотого фонду дитячої літератури, сповнені щирості та мудрості. У них розповідається про найважливіше в усі часи — дружбу, кохання, справедливість і добро. За словами письменника, його твори допомагали читачам «накопичувати радість», і він сам був би щасливим, коли б хоч одна дитина, прочитавши його книжки, перестала відчувати страх і самотність, адже «саме дитинство запрограмоване на радість і сміх, на щастя» [2, с. 46]. Класик сучасної української дитячої літератури й досі залишається найчастіше друкованим і найбільше читаним і затребуваним автором. Він — єдиний із прозаїків, що писали тільки для дітлахів [24, с. 40].

Виклад основного матеріалу. В автобіографії В. Нестайко згадує одну сімейну легенду, за якою його мама, учителька російської мови і літератури, народила його в перерві між читанням Е. Ремарка. Роман її так захопив, що, народивши сина, вона знову взялася за книжку. «Мадам, ви, здається, народили письменника», — сказав тоді єврей, старий акушер. «Мій зв'язок з літературою почався ще до мого народження» [2, с. 34], —жартував письменник [23; 24, с. 40-41].

А трапилася ця подія 30 січня 1930 р. у місті Бердичеві (нині Житомирська обл.), у сім'ї службовця. Сам Всеволод Нестайко вже в зрілі

роки пояснював цей феномен Бердичева таким чином, що під містом, мабуть, розташована якась аномалія, що притягує письменників. Багато вже класиків там жили в різні часи: Бальзак, Конрад, Шолом-Алейхем... Його батько Зіновій Нестайко в молодості був січовим стрільцем, вояком Української Галицької армії. Наприкінці 1920-х, під впливом радянської пропаганди, зважився переїхати із Західної України, яка тоді була «під Польщею», в УСРР. Працював у Проскурові (нині — Хмельницький) на цукровому заводі, пізніше переїхав у Бердичів. У 1933-му батька заарештували і розстріляли, звинувативши у шпигунстві на користь імперіалістичних держав, згадавши службу в Австрійській армії в часи Першої світової війни, духовну семінарію, знання п'яти іноземних мов, а також заслуги його батька, отця Діонізія Порфировича Нестайка, греко-католицького декана, який керував парафією в Бучачі. Більше Всеволод батька не бачив — у пам'яті хлопчика лишився тільки смак цукерок, які той дав синові, коли по нього прийшли [22; 23].

Мати, Марія Іванівна Довганюк, походила з селянського роду. Її батько був управителем, займався будівництвом. Марія закінчила вісім класів гімназії, що давало право викладати в початковій школі, і, починаючи з 1913 р., упродовж усього життя навчала дітей російської мови та літератури [24, с. 45]. Під час Першої світової війни була сестрою милосердя Російської армії й опинилася по один бік фронту, а її майбутній чоловік, батько Всеволода — по інший, бо він був січовим стрільцем [22; 23].

Однак «із сумом я згадую той Бердичів, — згадував Нестайко. — Тата заарештували, мама не працювала, йшов страшний 1933 рік — і ми голодували по-справжньому. Хотів їсти, мама казала: «Нема чого». — «Ну, то дай хоч води», — просив я. На щастя, з'явилася можливість переїхати в ситніший Київ. «Нас погодилася прийняти мамина рідна сестра» [23].

Отже, після смерті батька, рятуючись від голоду, у 1933 р. сім'я переїхала до родичів у Київ. Всеволод Нестайко довго не міг забути і ту першу дорогу до Києва з Бердичева... «Ми їхали поїздом, а в ньому жебракували діти — трохи старші від мене. Вони співали пісню, яку я, тоді трирічний, запам'ятав на все життя:

Позабыт, позаброшен
С молодых, юных лет.
Я остался сиротою,
Счастья-доли мне нет.
Ах, умру я, умру,
Похоронят меня —
И никто не узнает,
Где могилка моя.

І от я малий ставав на табуретку перед трюмо й виводив оту пісню. І дивувався: чого родичі плачуть?» — під час цієї розповіді на щоці Нестайка з'являлась сльоза. — Батько ж мій тоді вже загинув» [23].

Мати Всеволода працювала вчителькою і родина проживала в приміщенні школи. Хлопчику на той час виповнилось три роки. «Раннє моє дитинство взагалі було невеселе, — згадував Нестайко. — Я був дуже хворобливий. Здорових безтурботних днів у мене на рік було, мабуть, менше, ніж сонячних днів в Англії…» [2, с. 34]. Мама вчителювала, роботи було багато, тож доводилося часто залишати малого вдома одного. Але, замість плакати, він вигадував дивовижні історії, свої перші казкові пригоди. Мріяв стати моряком, капітаном далекого плавання, мріяв про життя, сповнене небезпек, загадкових таємниць і захоплюючих пригод. Тим дитячим бажанням так і не судилося здійснитися через проблеми із зором (дальтонізм), але «щось треба було робити з намріяним», і Всеволод вирішив стати письменником. «Десь років у сім, не вміючи ще по-справжньому писати, я створив свій перший опус-оповідання про відважного мисливця…» [2, с. 35], — розповідав письменник.

У сім'ї зазвичай розмовляли російською, та, коли прийшов час, мати віддала сина до української школи, наголосивши, що він має знати мову батька. Ось як розповідав сам Всеволод Нестайко про своє навчання в першому класі: «А взагалі, незважаючи на те, що мама моя була вчителькою, правда, в іншій школі, я не хотів іти до першого класу. Тому що читати й писати вже вмів і тому, що був дуже непосидючий. «Горе мені з вами і з вашою школою! — ридав я. — Не висиджу я цілих сорок п'ять хвилин!» «Сонечко моє! — вмовляла мене моя улюблена тітонька Зіна, яка одводила мене до школи. — Не хвилюйся! Я домовлюсь з учителькою, і вона дозволить тобі вставати і ходити між партами». Тільки за такої умови я й пішов. І справді тітонька Зіна поговорила з вчителькою Ліною Митрофанівною і та погодилася. І от сиджу я на уроці поряд з дівчинкою Майєю Малюченко. І хвилин через десять кажу: «Зараз я встану і піду гуляти!» «Ой! Що ти?! Не можна!» — схопилася за щоки Майя. «То вам, — кажу, — не можна, а мені можна!» Встаю я й чимчикую між партами. Весь клас з подивом дивиться на мене. А Ліна Митрофанівна продовжує урок, наче й не помічає. Іду я, задерши носа, зверхньо позираю на однокласників: «От ви сидите, пігмеї, а я собі гуляю!» І не бачив я, як один з хлопчиків висунув з-за парти ногу, перечепився я об ту ногу і гепнувся на підлогу, дзвінко ляпнувши долонями. Став навкарачки і рота роззявив. Клас аж вибухнув від реготу. Навіть Ліна Митрофанівна не втрималась від усмішки. Відтоді я ніколи не протиставляв себе колективу...» [10].

Отже, життя Всеволода в молодшій школі було веселим і безтурботним. Хлопчик був непосидючим, тож учителька дозволяла йому трішки «прогулятися» по класу. Зразковою поведінкою він також не відрізнявся (як згодом і герої його майбутніх повістей), часом на уроках веселив весь клас, але, «коли передавав куті меду, його виставляли за двері. А в старших класах навіть тричі виганяли зі школи. Правда, всі свої справи з директором я

вирішував сам, мама в них не втручалась… Був я тоді маленьким, худеньким, ще й рудим. І звичайно мене дражнили: «море горить», «пожежна машина», «рудий африканський їжачок» — руде волосся на моїй голові стирчало, як голки в їжачка, адже я робив собі «шевелюру» замість чубчика, щоб здаватися старшим» [2, с. 35], — згадував В. Нестайко. Тому хлопчик страшенно хотів якнайшвидше вирости, стати дорослим. Задля цього прив'язував до однієї ноги праску, а до другої шматок рейки, чіплявся руками за трубу у ванній кімнаті і висів отак, намагаючись витягти своє тіло і стати вищим. Ковтав ложками сметану, якої тоді терпіти не міг. Годинами стояв під дощем і спати лягав о сьомій, бо приятель запевняв, що так швидше ростуть. Так уві сні і нетерплячці й не помітив, як випнувся майже під два метри і перестав бути рудим. «І раптом збагнув, — зізнається письменник, — що даремне поспішав вирости, що дитинство — найпрекрасніша пора людського життя. І так мені захотілося повернутися назад! Назад — у дитинство. Та немає у часу дороги назад. Час іде тільки вперед…» [8, с. 9].

Ще з молодших класів Всеволод дуже любив читати. А перші дитячі сльози пролив над оповіданням А. Чехова «Ванька Жуков», яке йому, чотирирічному прочитала мама. Любов до творчості Антона Павловича, як зазначив письменник, вірність його ідеалам людяності, порядності і відповідальності збереглися у нього на все життя [24, с. 42].

Але одного дня безтурботне дитинство Всеволода закінчилося — прийшла війна. Йому тоді було одинадцять років. Про найстрашніший злам у своєму житті письменник дуже мало і неохоче згадував. Два страшних роки провів хлопчик з мамою у київській окупації; у нього на очах німці застрелили товариша, половина його друзів потрапила в Бабин Яр [24, с. 42].

Марія Іванівна організувала у своїй кімнатці підпільний клас, щоб діти не забули накопичених знань. Це й був для Всеволода його п'ятий клас. Після звільнення Києва хлопчик продовжив навчання, і в 1946 р., склавши екстерном іспити за дев'ятий, курс якого пройшов самостійно, за два місяці, перейшов у десятий клас вечірньої робітничої школи, яку закінчив з одною четвіркою в атестаті, зі срібною медаллю. Згодом Всеволод Зіновійович говорив, що війна завадила йому побути дитиною, тому, мабуть, він і став «писати про дітей для дітей» [2, с. 8], щоб у творах повертатись у дитинство, до школи і пожити в ній бодай у своїй уяві, дограться, досміятися, добешкетувати… [24, с. 42; 17].

«Одразу по звільненні Києва у 1943 році вперше я побачив живого письменника»,—— згадував Нестайко. Щойно після десятилітнього ув'язнення на півночі Росії почав з'являтися на людях Остап Вишня. «Він прийшов до нас на зустріч у школу № 63. Актова зала була нетоплена, холодна-холодна, із його рота йшла пара. Павло Михайлович тільки-но повернувся з таборів, але я тоді, звичайно, про це не знав. Він читав свою знамениту «Зенітку» — ми всі дружно сміялися» [23].

У 1947 р. Всеволод поступив на слов'янське відділення філологічного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. «Саме в ці роки ожила моя мрія стати письменником» [2, с. 35], — писав у спогадах В. Нестайко. У студентські роки він працював літредактором-коректором у журналі «Барвінок», де побачило світ його перше оповідання. У «Барвінку» Нестайко почав спілкуватися із іншими письменниками — Юрієм Яновським, Павлом Тичиною, Наталею Забілою, Оксаною Іваненко, Максимом Рильським. Після закінчення навчання в університеті в 1952 р., Всеволод працював в редакції журналу «Дніпро», згодом — у видавництві «Молодь». А з 1956 по 1987 р. упродовж трьох десятиліть доля В. Нестайка була нерозривно поєднана з видавництвом дитячої літератури «Веселка», де він завідував редакцією молодшого віку. «Так доля пов'язала мене з дитячою літературою» [8, с. 9], — сказав казкар [22].

У дитинстві разом із сусідом та однолітком Вітасиком Дяченком читали книжки: Миколи Трублаїні («Лахтак», «Шхуна "Колумб"»), Джека Лондона, Жюля Верна, Бориса Житкова, та мріяли стати капітанами далекого плавання. Як виявилось, через особливості зору Нестайко не міг стати моряком, а сусід таки став капітаном [5].

У 1956 р. вийшла у світ перша книжечка письменника «Шурка і Шурко» [21], наступного — збірка «Це було у Києві» [20], обидві були позитивно оцінені критикою. 1958 р. Всеволода Зіновійовича прийняли до Спілки письменників, того ж року він вступив і до Союзу журналістів. А в 1959 р. до читачів прийшла казкова повість В. Нестайка «В Країні Сонячних Зайчиків», де вперше на повну силу виявився його талант оповідача та вигадника. Про історію появи цієї книжки він писав: «Оскільки я у дитинстві багато спав і мені снилося багато неймовірних снів, я почав згадувати ті сни і писати казки…» [8, с. 9]. Відома фантазійна трилогія під загальною назвою «В Країні Сонячних Зайчиків» складалася протягом чотирьох десятиліть. Автор повертався до своїх «сонячних зайчиків» ще двічі: у 1988 р. написав «Незнайомку з Країни Сонячних Зайчиків» [11] та в 1994 р. — «В Країні Місячних Зайчиків». А спонукали його на це зустрічі з читачами, на одній із яких котрась із дівчаток сказала, що ображена на письменника, адже в його творах головні герої, окрім Космо-Натки, — хлопці. Так головною героїнею третьої повісті стала дівчинка Ганнуся, або просто Нуся [2, с. 43].

У 1964 р. вийшла друком повість В. Нестайка «Надзвичайні пригоди Робінзона Кукурузо…», що започаткувала найвизначнішу у його творчому доробку трилогію про сільських шибайголів Яву Реня та Павлушу Завгороднього. Багато разів на прохання читачів митець розповідав, як народжувались «Тореадори…». Всеволод Зіновійович у товаристві письменників і журналістів поїхав на полювання у плавні на річку Удай. Увечері до багаття мисливців прибився сільський хлопчик на ймення Ява, дуже самостійний, вигадливий і меткий. Від нього компанія дізналася ще й

про діда Вараву. А незадовго до цього художник В. Євдокименко, який проілюстрував чимало книжок В. Нестайка, розповів історію про двох місцевих хлопців, котрі заблудилися в колгоспній кукурудзі. Вони блукали у ній цілий день, аж поки надвечір у селі не заговорило радіо, на звук якого вони й вибралися із кукурудзяного полону [2, с. 43].

Саме після зустрічі з Явою та розповіді художника і з'явилися спочатку оповідання «Пригода в кукурудзі» та «Тореадори з Васюківки», а згодом і повість «Надзвичайні пригоди «Робінзона Кукурузо…». Успіх книжки був надзвичайним, а герої так і просилися в нові пригоди, що й змусило письменника написати продовження. У 1966 р. вийшла друга повість про Яву і Павлушу — «Незнайомець з тринадцятої квартири», а в 1970 — ще одна — «Таємниця трьох невідомих» [7]. Разом повісті склали славнозвісну трилогію «Тореадори з Васюківки», яка вперше побачила світ окремим виданням у 1973 р. [16]. Загалом книжка видавалася понад 30 разів, ураховуючи іншомовні видання [15; 17; 18; 19]. У різний час критика по-різному трактувала твір В. Нестайка, але незамінним залишалося визнання майстерності в розумінні та відтворенні ним психології дитини, живого гумору та захоплюючого сюжету. На початку 2000-х рр.. письменник на пропозицію директора видавництва «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА» І. Малковича дещо переробив «Тореадорів…» прибрав ідеологічне нашарування, дописав кілька нових епізодів і змінив кінцівку твору. У 2004 р. відбулася презентація книги у новій редакції [2, с. 43-44; 15].

1970-1980-ті рр.. у творчості Всеволода Зіновійовича видалися найпліднішими: були видані повість-казка «Пригоди близнят-козенят» (1972), дилогія «Одиниця з обманом» (1976), і «П'ятірка з хвостиком» (1985) [12], казкова повість «Пригоди в лісовій школі» (1981) та низка пригодницьких книжок — «Чудеса в Гарбузянах» (1984), «Скринька з секретом» (1987) [13] та інші [2, с. 44].

Ще один, за словами письменника, «своєрідний казковий серіал з восьми повістей» був написаний упродовж більше двадцяти років. А починався він «Пригодами їжачка Колючки та його вірного друга і однокласника зайчика Косі Вуханя» (1979), що друкувалися у журналі «Барвінок» і відразу полюбилися читачам. Згодом пригоди доповнювалися все новими й новими історіями про нерозлучних друзів та їхніх невгамовних однокласників. Перша частина «Дивовижних пригод в лісовій школі» зі знаменитими героями Кольком Колючкою і Косею Вуханем була опублікована 1981 р., а повністю книга вийшла в 2003 р. [2, с. 44].

У 1990-х роках, коли державні видавництва скоротили видання книжок, В. Нестайко друкував свої твори у журналах «Барвінок», «Однокласник», «Перець», «Перченя». А також майже десять років (1998-2008) вів передачу «Радіобайка Всеволода Нестайка» на Національному радіо України. Спілкування з читачами під час цієї роботи було плідним і цікавим. Казкар

одержав сотні листів з відгуками і малюнками дітей. «Писали школярі, вчителі, цілі класи, мами, бабусі і батьки. Адже через передачу «пройшли» вся «Лісова школа», повість «Супер «Б» з «фрикадельками», інші казкові повісті», — згадував письменник [2, с. 44].

Загалом у творчому доробку Всеволода Зіновійовича більше 40 творів — оповідань, повістей, казок, п'єс. Вони видавалися й перевидавалися 152 рази, загальний наклад яких становить понад 2 млн примірників. Книжки письменника перекладено двадцятьма мовами світу — від англійської до бенгалі. Кілька творів, а саме: «Одиниця з обманом», «Тереадори з Васюківки» та «Чудеса в Гарбузянах» — були екранізовані і здобули чимало міжнародних кінонагород. Зокрема, телефільм «Тореадори з Васюківки», створений за однойменним оповіданням В. Нестайка, у 1968 р. одержав Гран-прі на Міжнародному кінофестивалі в Мюнхені (Німеччина) та головну премію на Міжнародному кінофестивалі в м. Алегзандрія (Австралія, 1969). Багато країн придбали права на прокат фільму, хоча в Україні цю стрічку майже не показували. Чиновники вважали, що вона не відображає позитивних моментів із життя молодого покоління країни соціалізму, у Спілці письменників у комісії з дитячої літератури за «сигнальними» листами влаштовувались гучні обговорення з метою довести, що «Тореадори…» — шкідлива для дітей книжка і недосконалий художній твір [2, с. 44-45; 17].

Дитячий письменник отримав премію Всесоюзного кінофестивалю в Києві (1984 р.) за кінофільм «Одиниця з обманом» та спеціальний приз на кінофестивалі в Габрово (Болгарія, 1985 р.) [22].

У 1979 р. рішенням Міжнародної ради з дитячої та юнацької літератури трилогію «Тореадори з Васюківки» внесено до Особливого почесного списку Г.К. Андерсена як один із найвидатніших творів сучасної дитячої літератури [2, с. 45; 25].

Останніми з-під пера В. Нестайка вийшли «Найновіші пригоди Косі Вуханя та Колька Колючки» (2009) [14] і повість-казка «Дивовижні пригоди незвичайної Принцеси» (2010) [2, с. 45].

Творчість казкаря відзначена також багатьма літературними преміями. В. Нестайко — лауреат літературної премії імені Лесі Українки (за повість-казку «Незвичайні пригоди в лісовій школі» [10]), премії імені Миколи Трублаїні (за повість-казку «Незнайомка з Країни Сонячних зайчиків» [11]), премії імені Миколи Копиленка (за казку «Пригоди їжачка Колька Колючки та його вірного друга і однокласника зайчика Косі Вуханя»). Письменник отримав Другу Премію Першого Всесоюзного конкурсу на найкращу книгу для дітей — за повість в оповіданнях «П'ятірка з хвостиком», він — володар відзнаки «Золотий письменник України» (2012 р.). У 2010 р. Указом Президента України Всеволода Зіновійовича з нагоди 80-річного ювілею було нагороджено орденом Ярослава Мудрого V ступеня. Твори письменника вміщені до шкільної навчальної програми з української літератури та до

шкільних підручників [1, с. 123-151; 3, с. 141-163; 4, с. 165-191; 6, с. 142-177; 7, с. 148-161]. Приємно, що Всеволод Зіновійович Нестайко здобув заслужене визнання ще за життя [2, с. 45; 22].

16 серпня 2014 р. на 85-му році життя беззаперечний класик сучасної української дитячої літератури пішов із життя. Та він назавжди залишиться в наших серцях та своїх щирих творах [2, с. 45].

«У своїх книжках, — писав казкар, — я саме і намагався показувати таке одночасно просте і складне життя дітей з їхніми радощами і прикрощами, розказувати про прекрасну дитячу дружбу, спонукаючи їх до самовиховання. Я прагну засвічувати сонячні промінчики в дитячих душах, допомагати дітям знайти дорогу до здійснення їх мрій. І нехай мої Ковалі щастя накують дітям України і взагалі всім дітям багато щасливих часів і безліч хвилинок-щастинок» [24, с. 46].

А ми, бердичівляни, горді тим, що Всеволод Нестайко, якого усі називають «Сонячний класик», народився в нашому місті — в Бердичеві!!!

2 лютого 2019 р. в м. Бердичеві відбувся перший в Україні літературно-мистецький конкурс імені Всеволода Нестайка, який одразу здобув популярність серед письменників. У конкурсі взяло участь 65 учасників, з міста Києва, АР Крим, Вінницької, Житомирської, Хмельницької, Київської, Полтавської, Черкаської, Запорізької, Львівської, Івано-Франківської, Дніпропетровської, Донецької, Харківської областей. Також на Конкурс надійшли роботи авторів з Молдови, Італії, Іспанії та Латвії. На заході був присутній голова Національної спілки письменників України Михайло Сидоржевський.

Висновки. Безперечно, книги Всеволода Нестайка мали і мають великий вплпв на підростаюче покоління. В багатьох сім'ях, де батьки зацікавлені у вихованні і розвитку своїх дітей, діти перечитали усі його твори. Читають його казкові повісті нині вже діти, батьки яких в свій час читали ці ж твори в своєму дитинстві. Життя продовжуєть і інтерес читачів до творів великого «казкаря» на вщухає.

Література та джерела

1. Авраменко О.М. Українська література: Підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Київ : Грамота, 2014.
2. Всеволод Нестайко: «Я все життя писав саме для дітей — писав з любов'ю, болем і тривогою» : бібліографічний нарис / М-во культури України, Держ. закл. «Нац. Б-ка України для дітей» ; [авт.-уклад. Н.О.Гажаман]. — Київ : [б.в.], 2010. — 96 с.: портр. — Серія «Дитячі письменники України» ; вип. 2).
3. Гуйванюк Н., Бузинська В., Тодорюк С. Українська література: Підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовами національних меншин. — Київ : Світ, 2006.

4. Дудіна Т.К., Панченков А.О. Українська література: 6 кл.: Підручник. — Київ: А.С.К., 2006.
5. Кацун Ю. Всеволод Нестайко: «Незалежність України залежить від української дитячої лвтератури» // День. — 2003. — № 16. — 29 січня.
6. Коваленко Л.Т. Українська література: Підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Київ : Освіта, 2014.
7. Мовчан Р.В. Українська література: Підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Київ : Генеза, 2006.
8. Нестайко В.З. Вибрані твори. — В 2 т. — Т. 1. — Тореадори з Васюківки : трилогія про пригоди двох друзів / В.З. Нестайко ; мал. Є. Семенова. — Київ : Веселка, 1990. — 501 с.
9. Нестайко В.З. Найновіші пригоди їжачка Колька Колючки та зайчика Косі Вуханя / В.З. Нестайко. — Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2009. — 158 с. : ілюстр.
10. Нестайко В.З. Незвичайні пригоди в лісовій школі : повість-казка / В.З. Нестайко ; худож. В. Ширяєв. — Київ : Веселка, 1981. — 88 с.
11. Нестайко В.З. Незнайомка з Країни Сонячних Зайчиків : казкові повісті / В.З. Нестайко ; мал. В. Ширяєва. — Київ : Веселка, 1988. — 364 с.
12. Нестайко В.З. П’ятірка з хвостиком : дилогія в оповіданнях про два класи / В.З. Нестайко ; іл. В. Ігнатова. — Київ : Веселка, 1985. — 174 с. : ілюстр.
13. Нестайко В.З. Скринька з секретом, або Таємниці квартири номер сім **:** повість / В.З. Нестайко ; мал. В. Ігнатова. — Київ : Веселка, 1987. — 127 с. : ілюстр.
14. Нестайко В.З. Таємниця трьох невідомих / В.З.Нестайко ; мал. В.Чернухи. — Київ : Веселка, 1970. — 253 с. : ілюстр.
15. Нестайко В.З. Тореадори з Васюківки / В.З. Нестайко : іл. Є. Семенова. — Київ : Веселка, 2004. — 412 с. : ілюстр.
16. Нестайко В.З. Тореадори з Васюківки / В.З. Нестайко : мал. Є. Семенова. — Київ : Веселка, 1973. — 417 с. : ілюстр.
17. Нестайко В.З. Тореадори з Васюківки : трилогія про пригоди двох друзів / В.З. Нестайко ; худож. оформл. Є. Семенова. — Київ : Радянська школа, 1984. — 432 с.
18. Нестайко В.З. Тореадори з Васюківки : трилогія про пригоди двох друзів. Ч. 1, яку розповідає Павлуша Завгородній. Надзвичайні пригоди Робінзона Кукурузо та його вірного друга і однокласника Павлуші Завгороднього в школі, дома та на безлюдному острові поблизу с. Васюківки / В.З. Нестайко. — Чернігів : Трембіта, 1998. — 212 с.
19. Нестайко В.З. Тореадори з Васюківки — 1 : надзвичайні пригоди Робінзона Кукурузо та його вірного друга і однокласника Павлуші Завгороднього в школі, дома та на безлюдному острові поблизу с. Васюківки : повість / В.З. Нестайко ; худож. Л.І. Тафійчук. — Дніпропетровськ : БРИК, 2000. — 288 с. : ілюстр.

20. Нестайко В.З. Це було в Києві : [оповідання] : для мол. шк. віку. — Київ : Дитвидав УРСР, 1957. — 95 с.
21. Нестайко В.З. Шурка і Шурко : оповідання : для мол. шк. віку. — Київ : Молодь, 1956. — 96 с.
22. Нестайко Всеволод Зіновійович // Вікіпедія [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Нестайко_Всеволод_Зіновійович (Останнє звернення 07.04.2020 р.).
23. Пригоди та книжки Всеволода Нестайка // Тиждень . ua [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://tyzhden.ua/Publication/3752 (Останнє звернення 07.04.2020 р.).
24. «Сонячний класик» // Календар знаменних і пам'ятних дат. — 2020. — № 1. — Київ : Книжкова палата України імені Івана Федорова, 2019. — С. 40-45.
25. 1979, International Year of the Child: Special Hans Christian Andersen Honor List 1979; a Selection of Outstanding Children's Books from 19 Countries. — København. Stougaard Jensen, 1979. — 44 p. (англ.)

— о —

ОСНОВНІ ВИДАННЯ ТА ПУБЛІКАЦІЇ ТВОРІВ ВСЕВОЛОДА НЕСТАЙКА

1. Нестайко В.З. В Країні Місячних Зайчиків : повість-казка. — Тернопіль : Навч. Книга — Богдан, 2017. — 54 с. — (Серія «Богданова шкільна наука в початковій школі»).
2. Нестайко В.З. В Країні Сонячних Зайчиків : казки / В.З. Нестайко ; худож. Н.В. Ширяєва. — Київ : Довіра, 1994. — 176 с. : ілюстр.
3. Нестайко В.З. В Країні Сонячних Зайчиків : повісті-казки / В.З. Нестайко. — Харків : Белкар-книга, 2007. — 256 с. : ілюстр. — (Серія «Скарбничка школяра»).
4. Нестайко В.З. В Країні Сонячних Зайчиків : повісті-казки / В.З. Нестайко. — Харків : Белкар-книга, 2012. — 256 с. : іл. — (Серія «Скарбничка школяра»).
5. Нестайко В.З. Вибрані твори. — В 2 т. — Т. 1. — Тореадори з Васюківки : трилогія про пригоди двох друзів / В.З. Нестайко ; мал. Є. Семенова. — Київ : Веселка, 1990. — 501 с.
6. Нестайко В.З. Вибрані твори. — В 2 т. — Т. 2. — П'ятірка з хвостиком : повісті та повісті-казки / В.З. Нестайко ; мал. А. Василенка. — Київ : Веселка, 1990. — 512 с.
7. Нестайко В.З. Відповідальність літератури для найменших : [огляд укр. Літератури для дітей] // Література. Діти. Час, 1982. — 1982. — Вип. 7. — С. 60-66.

8. Нестайко В.З. Дивовижні пригоди в лісовій школі. Загадковий Яшка. Сонячний зайчик і Сонячний вовк / В.З. Нестайко ; мал. В. Харченка. — Харків : Школа, 2009. — 127 с. : ілюстр.
9. Нестайко В.З. Дивовижні пригоди в лісовій школі. Загадковий Яшка. Сонячний зайчик і Сонячний вовк / Всеволод Нестайко ; Мал. В.Харченка. — Харків : ВД «Школа», 2013. — 128 с. — (Серія «Дитячий бестселер»).
10. Нестайко В.З. Дивовижні пригоди в лісовій школі. Секрет Васі Кицина. Енелолик, Уфа і Жахоб'як / В.З. Нестайко ; мал. В. Харченка. — Харків : Школа, 2008. — 128 с. : ілюстр.
11. Нестайко В.З. Дивовижні пригоди в лісовій школі. Секрет Васі Кицина. Енелолик, Уфа і Жахоб'як / Всеволод Нестайко ; Мал. В. Харченка. — Харків : ВД «Школа», 2013. — 128 с. (Серія «Дитячий бестселер»).
12. Нестайко В.З. Дивовижні пригоди в лісовій школі. Сонце серед ночі. Пригоди в Павутинії / В.З. Нестайко ; худож. В. Харченко. — Харків: Школа, 2008.
13. Нестайко В.З. Дивовижні пригоди в лісовій школі. Сонце серед ночі. Пригоди в Павутинії / Всеволод Нестайко; мал. В. Харченка. — Харків: ВД «Школа», 2013. — 208 с. — (Серія «Дитячий бестселер»).
14. Нестайко В.З. Дивовижні пригоди в лісовій школі: Таємний агент Порча і козак Морозенко. Таємниці лісею «Кондор» / Всеволод Нестайко; Мал. В. Харченка. — Харків : ВД «ШКОЛА», 2013. — 128 с. — (Серія «Дитячий бестселер»).
15. Нестайко В.З. Загадка старого клоуна : пригодницький роман / В.З.Нестайко ; худож. Я. Левич. — Київ : Веселка, 1982. — 205 с. : ілюстр.
16. Нестайко В.З. Загадки старого клоуна : [повість] — Київ : Країна мрій, 2010. — 272 с. — (Серія «Найкращі твори Всеволода Нестайка»), (Серія «Улюблені книжки»).
17. Нестайко В.З. Казкові пригоди Грайлика : повість-казка / В.З. Нестайко ; худож. В. Ігнатов. — Київ : Веселка, 1994. — 222 с. : ілюстр.
18. Нестайко В.З. Казкові пригоди і таємниці : повісті-казки для мол. шк. віку. — Київ : Веселка ; Тернопіль Навч. Книга — Богдан, 2003. — 447 с.
19. Нестайко В.З. Казкові пригоди і таємниці : повісті-казки / В.З. Нестайко ; мал. А.П. Василенка. — 2-е вид. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2006. — 447 с.
20. Нестайко В.З. Космонавти з нашого будинку : повість і оповідання. — Київ : Країна мрій, 2009. — 348 с.: іл. — (Серія «Найкращі твори Всеволода Нестайка»), (Серія «Улюблені книжки»).
21. Нестайко В.З. Космонавти з нашого будинку : повіст. — Вид. 2-ге, переробл. — Київ : Країна мрій, 2011. — 348 с.: іл. — (Серія «Найкращі твори Всеволода Нестайка»).
22. Нестайко В.З. Космо-Натка : оповідання : для мол. шк. віку. — Київ : Дитвидав УРСР, 1963. — 134 с.

23. Нестайко В.З. Країна Сонячних Зайчиків.В Країні Сонячних Зайчиків. Незнайомка з Країни Сонячних Зайчиків / В.З. Нестайко ; худож. Радіч-Демидьонок. — Київ : Країна Мрій, 2009. — 352 с. : ілюстр. — (Серія «Улюблені книжки»).
24. Нестайко В.З. Найновіші пригоди їжачка Колька Колючки та зайчика Косі Вуханя / В.З. Нестайко. — Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2009. — 158 с. : ілюстр.
25. Нестайко В.З. Незвичайні пригоди в лісовій школі : повість-казка / В.З. Нестайко ; худож. В. Ширяєв. — Київ : Веселка, 1981. — 88 с.
26. Нестайко В.З. Незнайомець з тринадцятої квартири, або Злодії шукають потерпілого : пригод. Повість, написана Явою Рунем та Павлушою Завгороднім удвох. — Київ : Веселка, 1966. — 167 с., [5] арк. іл.
27. Нестайко В.З. Незнайомець з тринадцятої квартири, або Злодії шукають потерпілого: пригодницька повість, написана Явою Рунем та Павлушею Завгороднім удвох / В.З. Нестайко ; мал. А. Василенка. — Київ : Веселка, 1977. — 143 с.
28. Нестайко В.З. Незнайомка з Країни Сонячних Зайчиків : казкові повісті / В.З. Нестайко ; мал. В. Ширяєва. — Київ : Веселка, 1988. — 364 с.
29. Нестайко В.З. Неймовірні детективи. — Київ : Країна мрій, 2009. — 400 с. — (Серія «Найкращі твори Всеволода Нестайка»).
30. Нестайко В.З. Неймовірні детективи [для серед. шк. віку]. — Київ : Країна мрій, 2011. — 397 с.: іл. — (Серія «Найкращі твори Всеволода Нестайка»).
31. Нестайко В.З. Необычайные приключения Робинзона Крузо и его верного друга одноклассника Павлуши Завгороднего в школе, дома и на необитаемом острове поблизости села Васюковки : [повесть]. — Москва : Дет. лит., 1969. — 157 с. — (Серия «Школьная библиотека для нерусских школ).
32. Нестайко В.З. Нові пригоди в лісовій школі / В.З. Нестайко ; мал. Т.Юрченко. — Харків : Веста ; Ранок, 2005. — 159 с. : ілюстр.
33. Нестайко В.З. Одиниця з обманом ; Дванадцятка з хвостиком ; Пригоди Грицька Половинки, або Інопланетяни з п'ятого класу : повісті й оповідання / В.З. Нестайко ; худож. Є. Житник. — Київ : Школа, 2006. — 320 с. : ілюстр.
34. Нестайко В.З. Олексій, Веселесик і Жарт-птиця: казка / В.З. Нестайко. — Харків : Белкар-книга, 2007. — 64 с. : ілюстр.
35. Нестайко В.З. Пригоди близнят-козенят : казка / В.З. Нестайко ; худож. Л.В. Черткова. — Харків : Белкар-книга, 2009. — 64 с. : ілюстр. — (Промінець).
36. Нестайко В.З. Пригоди в кукурудзі : оповідання. — Київ : Країна мрій, 2010. — 208 с. — (Серія «Найкращі твори Всеволода Нестайка»).

37. Нестайко В.З. Пригоди Грицька Половинки: повість та оповідання / В.З.Нестайко ; мал. А. Василенка. — Київ : Веселка, 1978. — 183 с. : ілюстр.
38. Нестайко В.З. Пригоди журавлика. — Київ : Ранок, 2018. — 112 с. — (Серія «Улюблена книга дитинства»).
39. Нестайко В.З. Пригоди журавлика : повість-казка / В.З. Нестайко ; худож. А. Василенко. — Київ : Веселка, 1987. — 62 с. : ілюстр.
40. Нестайко В.З. Приключения / В.З. Нестайко ; рис. Г. Мазурина. — Москва : Детская литература, 1969. — 156 с.
41. Нестайко В.З. Про комарика Зюзю : казка / В.З. Нестайко. — Київ : Веселка, 1990. — 4 с. : ілюстр.
42. Нестайко В.З. П'ятірка з хвостиком : дилогія в оповіданнях про два класи / В.З. Нестайко ; іл. В. Ігнатова. — Київ : Веселка, 1985. — 174 с. : ілюстр.
43. Нестайко В.З. Скринька з секретом, або Таємниці квартири номер сім : повість / В.З. Нестайко ; мал. В. Ігнатова. — Київ : Веселка, 1987. — 127 с. : ілюстр.
44. Нестайко В.З. Слідство триває : драматичні детективи / В.З. Нестайко ; мал. Є. Семенова. — Київ : Веселка, 1989. — 250 с. : ілюстр.
45. Нестайко В.З. Супер «Б» з «фрикадельками» : Повісті / В.З. Нестайко ; іл. Ю. Радіч. — Київ : Країна мрій, 2014. — 288 с. іл.
46. Нестайко В.З. Супер «Б» з «фрикадельками» : повісті. — Київ : Країна мрій, 2010. — 288 с. — (Серія «Найкращі твори Всеволода Нестайка»).
47. Нестайко В.З. Супутник «Ліра-3» : оповідання : для мол. шк. віку. — Київ : Дитвидав УРСР, 1960. — 165 с.
48. Нестайко В.З. Таємниця Віті Зайчика ; Пригоди Грицька Половинки : повісті / В.З. Нестайко. — Харків : Белкар-книга, 2007. — 288 с. : ілюстр. — (Серія «Скарбничка школяра»).
49. Нестайко В.З. Таємниця трьох невідомих / В.З.Нестайко ; мал. В.Чернухи. — Київ : Веселка, 1970. — 253 с. : ілюстр.
50. Нестайко В.З. Таємничий голос за спиною : неймовірні детективи : повісті / В.З. Нестайко ; худож. Ю. Кособукін. — Київ : Молодь, 1990. — 301 с. : ілюстр.
51. Нестайко В.З. Тореадори з Васюківки / В.З. Нестайко : іл. Є. Семенова. — Київ : Веселка, 2004. — 412 с. : ілюстр.
52. Нестайко В.З. Тореадори з Васюківки / В.З. Нестайко ; мал. Є. Семенова. — Київ : Веселка, 1973. — 417 с.
53. Нестайко В.З. Тореадори з Васюківки : трилогія про пригоди двох друзів / В.З. Нестайко ; худож. оформл. Є. Семенова. — Київ : Радянська школа, 1984. — 432 с.
54. Нестайко В.З. Тореадори з Васюківки : трилогія про пригоди двох друзів. Ч. 1, яку розповідає Павлуша Завгородній. Надзвичайні пригоди Робінзона Кукурузо та його вірного друга і однокласника Павлуші Завгороднього в

школі, дома та на безлюдному острові поблизу с. Васюківки / В.З. Нестайко. — Чернігів : Трембіта, 1998. — 212 с.
55. Нестайко В.З. Тореадори з Васюківки — 1 : надзвичайні пригоди Робінзона Кукурузо та його вірного друга і однокласника Павлуші Завгороднього в школі, дома та на безлюдному острові поблизу с. Васюківки : повість / В.З. Нестайко ; худож. Л.І. Тафійчук. — Дніпропетровськ : БРИК, 2000. — 288 с. : ілюстр.
56. Нестайко В.З. Це було в Києві : [оповідання] : для мол. шк. віку. — Київ : Дитвидав УРСР, 1957. — 95 с.
57. Нестайко В.З. Чарівний талісман : повісті. — Київ : Країна мрій, 2010. — 288 с.: іл. — (Серія «Найкращі твори Всеволода Нестайка»).
58. Нестайко В.З. Чарівний талісман : Повісті / В.З. Нестайко : іл. Ю. Радіч-Демидьонок. — Київ : Країна Мрій, 2014. — 288 с. : іл.
59. Нестайко В.З. Чарівні окуляри : Правдиво-фантаст. повість про надзв. пригоди київських школярів. — Київ : Країна мрій, 2012. — 187, [5] с. — (Серія «Найкращі твори Всеволода Нестайка»).
60. Нестайко В.З. Чарівні окуляри : Правдиво-фантаст. повість про надзв. пригоди київських школярів / В.З. Нестайко; іл. Ю. Радіч-Демидьонок. — Київ : Країна мрій, 2013. — 192 с. : іл.
61. Нестайко В.З. Чарівні окуляри : Правдиво-фантаст. повість про надзв. пригоди київських школярів / В.З. Нестайко ; худож. А. Василенко. — Київ : Веселка, 2008. – 95 с.
62. Нестайко В.З. Чарівні окуляри : правдиво-фантаст. повість про надзв. пригоди київських школярів / В.З. Нестайко ; худож. А. Василенко. — Київ ; Тернопіль : Веселка ; Навчальна книга-Богдан, 2005. — 95 с. : ілюстр.
63. Нестайко В.З. Чому я пишу для дітей // Література. Діти. Час, 1989. — 1989. — Вип. 14. — С. 121-126.
64. Нестайко В.З. Шурка і Шурко : оповідання : для мол. шк. віку. — Київ : Молодь, 1956. — 96 с.

_____

Примітка: *підготував за виданням «Календар знаменних і пам'ятних дат, 2020, № 1. — Київ, 2019. — С. 46-47.» та іншими джерелами директор Музею історії міста Бердичева*

П.С. СКАВРОНСЬКИЙ

— о —

ПУБЛІКАЦІЇ ПРО ВСЕВОЛОДА НЕСТАЙКА ТА ЙОГО ТВОРЧІСТЬ В НАУКОВИХ ТА ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ

1. Алексеев С. Мой друг Всеволод Нестайко / С. Алексеев // Пятерка с хвостиком и другие веселые повести / В. Нестайко. — Москва, 1991. — С.3-4.
2. Алексин А. Мастер «веселого цеха» / А. Алексин // Детская литература. — 1972. — № 12. — С. 34.
3. Атрошенко Г.І. Поетика казок Всеволода Нестайка: мовностилістичний аспект / Г.І. Атрошенко, І.І. Негрій // Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ісмені Г.С. Сковороди. Серія: Літературознавство. — 2014. — Вип. 3, ч. 2. — С. 3-11.
4. Барановська С. Рід Нестайків // Бучач і Бучаччина. Історично-мемуарний збірник / ред. Колегія Михайло Островерха та інші. — Ню Йорк-Лондон-Париж-Сидней-Торонто : НТШ, Український архів, 1972. — Т. XXVII. — С. 371.
5. Більчук М. Всеволод Нестайко : (нар. 1930) / М. Більчук // Українські та зарубіжні письменники : розповіді про життя і творчість / М. Більчук. — Тернопіль, 2008. — С. 107-109.
6. Бойко Г.П. Щоб відкрити казкову країну… / Г.П. Бойко // Література. Діти. Час, 1976 / упоряд. В.Я. Неділька. — Київ, 1976. — С. 74-79.
7. Бойцун І.Є. Дзеркало як код ініціального обряду в текстовій площині казки : [на прикл. укр. літ. Казок В. Нестайка, Я. Стельмаха] / І.Є. Бойцун // Актуальні проблеми слов'янської філології. 2009. — Вип. 20. — С. 308-315.
8. Вірич Н.В. Духовне становлення особистості в прозі Всеволода Нестайка : монографія / Наталія Вірич. — Одеса : Фенікс, 2017. — 205 с.
9. Вірич Н.В. Художні особливості творчості Всеволода Нестайка: духовно-центричний аспект : автореф. дис. … канд. філос. наук / Вірич Наталія Володимирівна ; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, [ДЗ «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського»]. — Одеса, 2015. — 20 с.
10. Возняк І. Нема нічого кращого за дружбу! : вивчення повісті В. Нестайка «Тореадори з Васюківки» / І. Возняк // Дивослово. — 2008. — № 2. — С.26-27.

    Всеволод Нестайко : [біогр. довідка] // Письменники Радянської України, 1917-1987 : бібліогр. Довід. / упорядники: В.К. Коваль, В.П. Павловська. — Київ, 1988. — С. 432-433 : фот.
11. Всеволод Нестайко : [біогр. довідка] // Письменники України : бібліогр. довід. / упоряд. : В. Павловська, Л. Бубнова, Л. Сіренко. — Київ, 2006. — С. 287 : фот.

12. Всеволод Нестайко // Веселка: антол. укр. радян. худож. літ. для дітей : в 3 т. / упоряд.: Соболь І.П., Чайковський Б.Й. — Київ, 1960. — Т. 2. — С.145-146 : фот.
13. Всеволод Нестайко // Веселка : антол. укр. радян. худож. літ. для дітей : в 3 т. / упоряд.: Соболь І.П., Чайковський Б.Й. — Київ, 1969. — Т. 3. — С.218 : фот.
14. Всеволод Нестайко: «Я все життя писав саме для дітей — писав з любов'ю, болем і тривогою» : бібліографічний нарис / М-во культури України, Держ. закл. «Нац. Б-ка України для дітей» ; [авт.-уклад. Н.О.Гажаман]. — Київ : [б.в.], 2010. — 96 с.: портр. — Серія «Дитячі письменники України» ; вип. 2).
15. Гакова О. Привет из страны солнечных зайчиков : [про журнал «Терентій», голов. ред. якого був В. Нестайко] // Детская литература. — 1993. — № 12. — С. 76.
16. Гриненко В. Солнечные зайчики и Робинзон Кукурузо / В. Гриненко // Детская литература. — 1966. — № 6. — С. 58-60.
17. Денисовець І. В. Мовні засоби гумору в трилогії «Тореадори з Васюківки» В. Нестайка // Імідж сучасного педагога. — 2009. — № 1/5. — С. 48-51.
18. Каракоз С. Він позначив на глобусах душ — Васюківку : інтерв'ю з В. Нестайком / С. Каракоз // Освіта України. — 2005. — № 11.
19. Кацун Ю. Всеволод Нестайко: «Незалежність України залежить від української дитячої лвтератури» // День. — 2003. — № 16. — 29 січня.
20. Кіліченко Л.М. : [корот. огляд повістей та казок] / Л.М. Кіліченко // Українська дитяча література : навч. посіб. / Л.М. Кіліченко. — Київ, 1988. — С. 256-258.
21. Комарова Т.І. Нейтралізація як спосіб відтворення просторіччя в іспанському перекладі повісті В.З. Нестайка «Тореадори з Васюківки» // Мовні і концептуальні картини світу. — Київ: Київський університет, 2012. — С. 267-274.
22. Костецький А.Г. Країна сонячного добра — А.Г. Костецький // Казкові пригоди і таємниці : повісті-казки / В.З. Нестайко. — Київ ; Тернопіль, 2006. — С. 5-6.
23. Костецький А.Г. Сонячна країна добра / А. Костецький // Початкова школа. — 2000. — № 2. — С. 58-60.
24. Маляренко Л.М. Нестайко Всеволод Зіновійович / Л.М. Маляренко // Українська радянська енциклопедія : у 12 т. / редкол.: М.П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. — Київ, 1982. — Т. 7. — С. 337.
25. Мельничук Б., Федечко М. Нестайко Всеволод Зіновійович // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. — Тернопіль : Збруч, 2010. — Т. 4 : А - Я (додатковий). — С. 413.
26. Мошковська М. З країни вічного дитинства / М. Мошковська // Житомирщина. — 2000. — 29 лютого.

27. Нагаев И. Всеволоду Нестайку — 70 / И. Нагаев // Детская литература. — 2000. — № 2/3. — С. 132.
28. Невтомний Всеволод Нестайко // Клас. — 2006. — № 4. — С. 3-4.
29. Неділько В. Творчість віддана дітворі / В. Неділько // Література. Діти. Час, 1982. — 1982. — Вип. 7. — С. 88-101 : фот.
30. Нестайко Всеволод // Усі українські письменники. — Харків, 2007. — С.279-280.
31. Нестайко Всеволод Зіновійович // Українська літературна енциклопедія / редкол.: Дзеверін І.О. (відп. ред.) [та ін.]. — Київ, 1995. — Т. 3. — С. 487-488 : фот.
32. Нестайко Всеволод Зіновійович // Український радянський енциклопедичний словник : в 3 т. / редкол.: Бабичев Ф.С. (гол. ред.) [та ін.]. — Київ, 1987. — Т. 2. — С. 509.
33. Ніколашина Т. Мовні засоби гумору в трилогії «Тореадори з Васюківки» / Т. Ніколашина, І. Денисовець // Імідж сучасного педагога. — 2009. — № 1. — С. 48-51.
34. Ніколашина Т. Функціонально-семантичне поле порівняння в трилогії «Тореадори з Васюківки» В. Нестайка / Т.І. Ніколашина // Актуальні проблеми слов'янської філології. — 2009. — Вип. 21. — С. 560-567.
35. Овдійчук Л. Всеволод Нестайко — майстер пригодницької прози // Українська література в загальноосвітній школі. — 2015. — № 2. — с. 10-12.
36. Пам'ятаючи своє невеселе дитинство, я намагався писати якомога веселіше // Нова Тернопільська газета (м. Тернопіль). — 2015. — № 4 (740). — (4-10 лютого). — С. 7.
37. Пригоди та книжки Всеволода Нестайка // Тиждень . ua [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://tyzhden.ua/Publication/3752 (Останнє звернення 07.04.2020 р.).
38. [Про В. Нестайка] // Детская литература. — 1982. — № 10. — С. 33.
39. Про нагородження товариша Нестайка В.З. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР : Указ, 31 січня 1980 р. // Літературна Україна. — 1980. — 1 лютого.
40. Про нагородження товариша Нестайка В.З. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР : Указ, 31 січня 1980 р. // Прапор комунізму. — 1980. — 1 лютого.
41. Разумевич В. Всеволод Нестайко / В. Разумевич // Детская Литература. — 1990. — № 2. — С. 46.
42. Рязанцева Т. Людина з палацу чарівних казок / Т. Рязанцева, В. Осьмак // Католицький вісник. — 2009. — № 11. — С. 20-21 : фот.
43. Салюк Б. Інтертекстуальні аспекти трилогії Вс. Нестайка «Тореадори з Васюківки» // Волинь філологічна: текст і контекст. Інтертекстуальність у системі художньо-філософського мислення: теоретичні й історико-

літературні виміри: Збірник наукових праць. — Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2009. — Вип. 7. — С. 265-271.
44. Смирнова В. Всеволод Нестайко и его книги / В. Смирнова // Детская литература. — 1976. — № 10. — С. 21-25 : фот.
45. Сонячний класик : до 75-річчя від дня народження В.З. Нестайка // Знаменні дати. — Київ, 2005. — С. 19-22.
46. «Сонячний класик» // Календар знаменних і пам'ятних дат. — 2020. — № 1. — Київ : Книжкова палата України імені Івана Федорова, 2019. — С. 40-45.
47. Чайковський Б.Й. Знайомець з країни сонячного дитинства / Б.Й.Чайковський // Тореадори з Васюківки : трилогія про пригоди двох друзів / В.З. Нестайко. — Київ ; Тернопіль, 2002. — С. 5-11.
48. Чайковський Б.Й. Лідер дитячого письменства / Б.Й. Чайковський // Літературна Україна. — 2000. — 3 лютого. — С. 6 : фот.
49. Чайковский Б.Й. Лидер украинской детской литературы / Б.Й. Чайковский // Детская литература. — 2000. — № 2/3. — С. 133-136 : фот.
50. Чернявська І. С. Функціонування фразеологізмів у трилогії Всеволода Нестайка «Тореадори з Васюківки» // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. — 2013. — Вип. 35. — С. 63-68.
51. Ярмыш Ю. [Про В. Нестайка] / Ю. Ярмиш // Детская литература. — 1972. — № 6. — С. 66 : фот.
52. Ярмиш Ю. [Про казки «В Країні Сонячних Зайчиків» та «Пригоди близнят-козенят»] / Ю. Ярмин // У світі казки / Ю.Ф. Ярмиш. — Київ, 1975. — С. 92-95.
53. Ячейкін Ю.Д. «Український Носов» чи Нестайко? Ю.Д. Ячейкін // Весняні обрії : літ.-критич. альм. / упоряд. Ю. Ярмин. — Київ, 1971. — С.94-202.

_____

Примітка: *підготував за виданням «Календар знаменних і пам'ятних дат, 2020, № 1. — Київ, 2019. — С. 47-49.» та іншими джерелами директор Музею історії міста Бердичева*

П.С. СКАВРОНСЬКИЙ

— о —

УДК 061.1:069

ГАВРИЛЮК С.В.
(м. Луцьк, Волинська обл.)

ВНЕСОК МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ОХОРОНУ ВСЕСВІТНЬОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Анотація. *У статті висвітлюється діяльність в сучасних умовах міжнародних пам'яткоохоронних та музейних організацій, спрямована на дослідження, збереження та відновлення рухомих і нерухомих об'єктів всесвітньої культурної спадщини. Увага звернена також на участь України в роботі цих організацій.*

Ключові слова: *міжнародні організації, культурна спадщина, ЮНЕСКО, Римський центр (ІККРОМ), Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць (ІКОМОС), Міжнародна рада музеїв (ІКОМ), Україна.*

Виклад основного матеріалу. Під терміном «міжнародна організація» — невід'ємною складовою сучасного динамічного розвитку світової цивілізації — розуміється об'єднання трьох або більше держав чи національних громад, у тому числі неурядового характеру, для здійснення міжнародного співробітництва у різних галузях з метою колективного вирішення певних завдань.

Помітне місце серед них належить організаціям, діяльність яких пов'язана із сферою культури, у тому числі з охороною всесвітньої культурної спадщини. Вивчення функціонування таких організацій, розширення співпраці України з ними, засвоєння і впровадження у нашій державі набутого досвіду, зокрема, сучасних інноваційних підходів при реалізації проєктів пам'яткоохоронної і музейної роботи, сприятиме подальшому інтегруванню України у світовий культурний простір, кращому збереженню національних культурних надбань як органічної частини всесвітньої культурної спадщини.

Найвпливовішою міжнародною організацією, яка опікується розвитком культури у світовому масштабі, є ЮНЕСКО (UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) — спеціалізований підрозділ ООН під назвою «Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки й культури». Згідно із власним Статутом, ЮНЕСКО сприяє збереженню, прогресу та поширенню знань, піклується про охорону культурної й природної спадщини людства, рекомендує зацікавленим державам і націям укладати відповідні міжнародні конвенції, є ініціатором підписання низки з них.

Особливе місце серед таких документів належить Конвенції 1972 р. «Про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини» [3, с. 262–274; 4]. У ній записано, що означення «культурна спадщина» поширюється на

предмети, пам'ятники, групи будов і території, які мають різну цінність, включаючи символічне, історичне, художнє, естетичне, етнографічне або антропологічне наукове чи суспільне значення. Визначення «природна спадщина» охоплює геологічні й фізико-географічні утворення та поширюється на області місць проживання видів тварин і рослин, що перебувають під загрозою зникнення та представляють цінність із погляду науки, охорони природи або природної краси. Це визначення вміщує такі об'єкти, як природні парки й заповідники, зоопарки, аквапарки та ботаніні сади, ін. Частиною цього визначення є термін «культурні ландшафти». Останні являють собою поєлнання результатів природних процесів і людської діяльності, які відбивають тривалі й тісні зв'язки між людьми та їх природним оточенням [3, с. 263-264].

Згідно з Конвенцією 1972 р. при ЮНЕСКО створено Міжурядовий комітет з охорони всесвітньої культурної й природної спадщини (скорочено — Комітет всесвітньої спадщини) (Intergovernmental Committee for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage — World Heritage Committee). Ця структура є профільним комітетом ЮНЕСКО, яка відповідає за реалізацію Конвенції 1972 р. Комітет володіє винятковим правом на підставі експертних висновків ухвалювати рішення щодо внесення до Списку всесвітньої спадщини (чи вилучення з нього) пам'яток світового значення – окремих об'єктів, комплексів і навіть цілих міст.

На засіданні Комітету наприкінці 1999 р., що відбулося у канадському місті Банф, до Списку почали потрапляти й пам'ятки української культури. Першими серед них стали Національний заповідник «Софія Київська» та Києво-Печерська лавра [1, с. 18-19]. Від України в цей Список внесено вже сім об'єктів культурної й природної спадщини [2, с. 13]. Чотири з них розміщені в західноукраїнському регіоні: ансамбль історичного центру Львова, об'єкт природної спадщини «Букові праліси Карпат» (спільна українсько-словацька транскордонна номінація, розширена у 2011 р. за рахунок включення до Списку давніх букових лісів Німеччини), резиденція митрополитів Буковини і Далмації (місто Чернівці), а також дерев'яні церкви Карпатського регіону України й Польщі [5, с. 177-178]. Комітет ухвалює також рішення про використання засобів Фонду всесвітньої спадщини і виділяє фінансову допомогу за запитами держав — учасників Конвенції 1972 р. [6].

Під егідою ЮНЕСКО діє низка міжнародних організацій, які безпосередньо займаються проблематикою охорони пам'яток. Це, передусім, Міжнародний центр з дослідження, збереження та реставрації культурних цінностей (Римський центр, ІККРОМ) (International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property, з 1978 р. ухвалена й почала широко використовуватися абревіатура ICCROM – від англ. International Centre for Conservation in Rome, Rome Centre; в українському законодавстві ця

структура іменується як «Міжнародний центр вивчення питань збереження та відновлення культурних цінностей») [16; 17].

Створений на Генеральній конференції ЮНЕСКО (Делі, 1956 р., з 1959 р. розташовується у Римі на запрошення уряду Італії і за згодою ЮНЕСКО), Римський центр ставить за мету розвиток діяльності зі збереження та реставрації, а також привернення уваги до усіх форм культурної спадщини в усіх регіонах світу. Для цього ІККРОМ організовує навчання фахівців у галузі пам'яткоохоронної справи, розповсюдження відповідної інформації, дослідження об'єктів культурної спадщини, міжнародне співробітництво, проведення різного роду громадських кампаній. Така діяльність Римського центру особливо розширилася з 1980-х рр. шляхом втілення довгострокових міжнародних і регіональних програм з консервації музейних, бібліотечних і архівних колекцій, здійснення широкомасштабних археологічних розкопок, відновлення історичних будівель і споруд, історичного середмістя, збереження культурних ландшафтів. Додатково ІККРОМ організував курси в різних частинах світу, включно із серією навчальних програм зі специфічних галузей – таких, як дерев'яні об'єкти Норвегії, кам'яниці Венеції, глинобитні споруди Перу, фресковий живопис Таїланду, кліматичний та освітлювальний контроль в музеях Лондона, Дубліна, Лос-Анджелеса, Каракаса, ін. Фахівці Римського центру брали активну участь у міжнародних проєктах ЮНЕСКО із врятування пам'яток історико-культурного значення у Мексиці, Пакистані, Нубії, міст Венеція і Флоренція; подібна діяльність проводиться ними і сьогодні, зокрема, щодо порятунку культурних цінностей Іраку, Сирії, Лівану. Щороку ІККРОМ проводить спеціалізований курс із підготовки архітекторів-консерваторів — фахівців у галузі збереження пам'яток архітектури [12].

До складу ІККРОМ входять 136 держав. З січня 2016 р. членом Римського центру стала Україна, що сприяло її активнішому залученню до міжнародної пам'яткоохоронної діяльності. Координаційним осередком ІККРОМ в Україні виступає Національний науково-дослідний реставраційний центр. Одним з недавніх заходів, що відбувся в Україні під егідою ІККРОМ, стала міжнародна науково-практична конференція «Реставрація пам'яток архітектури в умовах високого рівня надр та підвищеної вологості у внутрішніх приміщеннях». Вона проводилася 24–25 жовтня 2019 р. у Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику [17].

До всесвітніх пам'яткоохоронних структур входить також Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць (ІКОМОС) (International Council on Monuments and Sites — ICOMOS). Зусилля цієї організації, заснованої у 1965 р., спрямовуються на вивчення й збереження нерухомих пам'яток, пробудження інтересу до них у влади і населення всіх країн світу. До неї входять понад 9,5 тис. фахівців із 110 держав. Кожен член цієї організації, за рідкісним винятком, має кваліфікацію у відповідній галузі збереження культурної спадщини: архітектурі, ландшафтному дизайні, археології,

містобудуванні, інженерії, адмініструванні культурної спадщини, мистецтвознавстві, архівів тощо [8]. Фахівці в галузі збереження пам'яток беруть участь в діяльності ІКОМОС через свої національні комітети. З 1994 р. функціонує Український національний комітет ІКОМОС. Його членами є понад 170 вітчизняних фахівців у галузі охорони, реставрації та використання культурної спадщини, а також десять колективних членів [9].

Учасником пам'яткоохоронної діяльності світового рівня є також заснована у 1948 р. Міжнародна спілка архітекторів (МСА) (International Union of Architects — IUA). Мета діяльності організації — створення сприятливих умов для життя людей, в тому числі на підставі рекомендацій з реконструкції старих і будівництва нових населених пунктів, а також їх благоустрою. Фахівці МСА шляхом проведення міжнародних виїзних практик здійснюють і роботу з обліку та інвентаризації об'єктів всесвітньої архітектурної спадщини. На теперішній час Спілка представляє понад 1 млн. архітекторів у 124 країнах. У 1993 р. на конгресі МСА в Чикаго до цієї організації прийнято Спілку архітекторів України (з 1998 р. — Національну спілку архітекторів України) [13]. Визнанням заслуг української архітектурної школи стало те, що віце-президент Національної спілки архітекторів України О. Олійник впродовж 2013-2016 рр. входила до складу Комісії МСА з архітектурної освіти — підрозділу, який вирішує одну з найважливіших професійних проблем діяльності організації. Членом цієї Комісії О. Олійник обрана і на наступні чотири роки [10]. Як представник МСА, у вересні 2019 р. О. Олійник в інтерв'ю одній з програм українського радіо висловила міркування про можливість внесення вулиці Хрещатик у Києві — як унікальної пам'ятки містобудування — до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Однак фахівець зазначила, що ухвалення такого рішення залежатиме від місцевої влади, яка повинна забезпечити режим охорони вулиці, зокрема, запровадити мораторій на два роки на всі забудови і перебудови, провести відповідну інвентаризацію, розробити план організації дій тощо [18].

Помітний внесок в охорону всесвітньої культурної спадщини належить і міжнародним музейним організаціям. Найчисельнішою і найпотужнішою світовою музейною організацією є Міжнародна рада музеїв (ІКОМ) (International Council of Museums — ICOM). Це міжнародне об'єднання музеїв та професійних музейних працівників, які займаються збереженням, охороною та популяризацією всесвітньої культурної та природної спадщини, як матеріальної, так і нематеріальної. ІКОМ створено в 1946 р. за сприяння ЮНЕСКО; Міжнародна рада музеїв виконує частину музейної програми цієї всесвітньої організації. Штаб-квартира ІКОМ розміщена в Парижі; там же є Секретаріат організації та музейний інформаційний центр ЮНЕСКО-ІКОМ [7]. Девіз ІКОМ — «Музеї не мають кордонів, у них є мережа» [14].

У рамках організації функціонують 120 національних комітетів, серед яких і Український національний комітет (ІКОМ України). У структурі ІКОМ

діють також регіональні альянси (загальна їх чисельність — шість об'єднань), міжнародні профільні комітети (30 комітетів) та афілійовані організації (асоціації, конгреси, ради, ін.; загальна чисельність — 21 структура). Афілійовані організації сприяють розвиткові ІКОМ та її мережі, але при цьому зберігають власну автономію [14]. На 2020 р. у складі Міжнародної ради музеїв нараховується понад 35 тис. членів, які в 172 країнах беруть участь у заходах міжнародних, національних та регіональних організацій. Такими заходами є семінари, тренінги, спільні програми, конференції, підготовка наукових публікацій, представлення музейних закладів у Міжнародний день музеїв, що відзначається 18 травня, ін.

Виступаючи провідним світовим аналітичним центром у галузі музейної справи, ІКОМ шукає відповіді на сучасні виклики та потреби як музейної професії, так і окремі питання пам'яткоохоронної роботи. Зокрема, у першому випадку організація зосереджує увагу на наступних темах: образ музейної професії майбутнього; професійна співпраця та обмін досвідом; поширення знань та підвищення професійного рівня; навчання персоналу; удосконалення професійних стандартів; уточнення та поширення професійної етики [14; 7].

Для підвищення кваліфікації музейних фахівців ІКОМ щороку (до початку пандемії COVID-19) організовувала близько 250 різноманітних міжнародних заходів. Вона інформує музейників про музейні заклади, виставки, навчальні і дослідницькі програми, які організовуються працівниками музейної галузі різних країн. Така робота проводиться за допомогою функціонування інформаційної інтерактивної он-лайн платформи ICOMMUNITY. Ознайомлення музейної громадськості, усіх закладів, установ, осіб, небайдужих до збереження культурної спадщини, з тенденціями та інноваціями в музейництві здійснюється завдяки виданню «Новини ІКОМ» («ICOM-News») — журналу для музейних спеціалістів. Цій меті слугує й спільне з ЮНЕСКО видання ІКОМ — щоквартальний часопис «Museum», щомісячні електронні бюлетені, електронний ресурс «ICOM-WIPO», понад 2000 публікацій від комітетів ІКОМ в Інтернет-базі, ін. [7].

Важливим напрямом діяльності ІКОМ щодо збереження культурної спадщини є боротьба з незаконним переміщенням культурних цінностей. У цій справі організація спирається на тісні контакти з ЮНЕСКО, іншими міжнародними структурами, у тому числі з Інтерполом та Всесвітньою митною організацією. В означеній галузі слід виділити такий напрям роботи ІКОМ, як складання *Червоних списків* культурних об'єктів. Вони являють собою перелік категорій об'єктів культури, які можуть бути вкрадені або незаконно переміщені. Ці списки допомагають органам влади, пам'яткоохоронним організаціям, окремим особам — співробітникам поліції або митникам — виявляти предмети культурної спадщини, які перебувають під загрозою або незаконно привласнені, і не допускати їх незаконного продажу або експорту. Червоні списки не є списками фактично вже вкрадених

предметів. Культурні артефакти, назви яких відбиті в списках, становлять об'єкти інвентаризації колекцій діючих установ, закладів культури тощо. Вони слугують фіксацією категорій предметів культури, найуразливіших для незаконного обігу. ІКОМ публікує Червоні списки з 2000 р. у науковій співпраці з національними та міжнародними експертами, а також за підтримки відповідних благодійників для охоплення найпроблемніших районів світу з погляду незаконного обігу предметів культурної спадщини. Списки публікуються різними мовами відповідно до регіону, про пам'ятки якого йдеться. Серед багатьох прикладів успіху в означеній справі такі Списки сприяли виявленню, відновленню та реституції тисяч об'єктів культурної спадщини з Іраку, Афганістану й Малі [14].

Червоні списки доступні вільно у цифровому форматі. Щодо буклетів цих списків, то їх тиражують головним чином для правоохоронних органів. На сьогодні серія Червоних списків включає такі буклети: Азія — Червоний список афганських старожитностей під загрозою; Червоний список камбоджийських старожитностей під загрозою; Червоний список старожитностей Китаю під загрозою. Латинська Америка й Карибський басейн — Червоний список культурних об'єктів Центральної Америки та Мексики, які перебувають під загрозою зникнення; Червоний список колумбійських культурних об'єктів під загрозою; Червоний список домініканських культурних об'єктів під загрозою; Надзвичайний Червоний список об'єктів культури в Гаїті під загрозою; Червоний список перуанських культурних об'єктів під загрозою; Червоний список культурних об'єктів Латинської Америки під загрозою. Північна Африка й Близький Схід — Надзвичайний Червоний список іракських об'єктів культури під загрозою; Надзвичайний Червоний список лівійських об'єктів культури під загрозою; Надзвичайний Червоний список об'єктів культури в Сирії під загрозою; Червоний список об'єктів культури під загрозою в Ємені. Західна Африка — Надзвичайний Червоний список об'єктів культури Єгипту під загрозою; Червоний список об'єктів культури Західної Африки під загрозою [14]. У Європі до Червоних списків відносять пам'ятки, що знаходяться на анексованому путінською Росією Кримському півострові [11].

До завдань ІКОМ входить також міжнародна співпраця і надання консультацій та допомоги музеям по всьому світу у випадках бойових дій, агресії однієї країни проти іншої і надзвичайних ситуацій. Так, після здійснення путінською Росією окупації Криму та розв'язання війни проти України на Донбасі ІКОМ підтримала зусилля України із захисту культурної спадщини на Кримському півострові. У листопаді 2017 р. ця організація виступила з рекомендацією до музеїв зі всього світу не приймати експонати з установ, розташованих в анексованому Криму. У листі керівництва ІКОМ на адресу Міністерства культури України ще раз висловлена підтримка зусиль України щодо захисту культурної спадщини в рамках чинного національного і

міжнародного права та відповідно до етичних норма та практичних інструментів, розроблених ІКОМ, таких як Кодекс професійної етики ІКОМ та Червоні списки культурних об'єктів, що знаходяться в небезпеці [11].

У зв'язку з пандемією COVID-19 Міжнародна рада музеїв на початку квітня 2020 р. звернулася до політиків та урядів всіх держав з проханням підтримати музеї у час цього нелегкого для світу випробування. У зверненні висловлюється занепокоєння щодо майбутнього музеїв. Адже культурне надбання, яке вони зберігають, є найважливішою частиною ідентичності народів та націй і є життєво важливим елементом для суспільства, для якого музеї і працюють. Культурна спадщина кожної країни накопичується століттями, її роль є ключовою для майбутнього людства, особливо в часи невизначеності, у які світ живе сьогодні. Існує загроза, що чимало музеїв, які виявилися тимчасово зачиненими, завтра закриються назавжди. ІКОМ наводить оцінки Американського альянсу музеїв про те, що третина цих закладів у США після карантину вже не відчинять свої двері. Тому ІКОМ, як представник міжнародного музейного співтовариства, закликала політиків, уряди терміново виділити фонди допомоги для порятунку музеїв та їхніх працівників, аби вони могли пережити ці складні часи і надалі продовжувати свою важливу місію для наступних поколінь. Адже саме музеї — унікальні майданчики для зустрічей, діалогу та навчання для всіх — відіграватимуть важливу роль у відновленні та зміцненні соціальної структури постраждалих громад [15].

Таким чином, всесвітня культурна спадщина перебуває під опікою низки міжнародних організацій, що займаються її дослідженням, збереженням, відновленням, активним поширенням інформації про її стан, необхідність повсякденної охорони для потреб прийдешніх поколінь. За часи незалежності до внеску міжнародних організацій у збереження культурних надбань світової цивілізації активно долучається й Україна. Це відбувається шляхом розширення співпраці українських фахівців у галузі пам'яткоохоронної і музейної справи з означеними міжнародними структурами, впровадження напрацювань світового пам'яткознавства і музеєзнавства в українські реалії.

Література та джерела

1. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства. Київ : ТОВ «Видавництво Аратта», 2002. 204 с.
2. Об'єкти Світової спадщини ЮНЕСКО в Україні: пам'ятка / М-во культури України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, Наук. б-ка; уклад. О.О. Скаченко, наук. ред. Ю.М. Ключко. Київ : Вид. центр КНУКіМ, 2014. 71 с.; іл.
3. Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань: Зб. док. / Упор.: Л.В. Прибєга (кер. проекту) [та ін.]. Київ : Ін-тут культурології Академії мистецтв України, 2009. 416 с.

4. Прибєга Л.В. Основний міжнародний документ про пам'яткоохоронне співробітництво (до 40-річчя Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини) // Праці Центру пам'яткознавства. Зб. наук. праць. Вип. 21. Київ, 2012. С. 5–11.
5. Регіональні особливості нерухомих пам'яток України [Монографія] / кол. авт.: Бичковська Г.М., Гаврилюк О.Н., Гаврилюк С.В. [та ін.]; під заг. ред. Л.О. Гріффена, О.М. Титової: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. 275 с.
6. URL: http://whc.unesco.org/en/committee.
7. URL: http://www.icom.in.ua.
8. URL: http://www.icomos.org/.
9. URL: http://www.icomos.ua.
10. URL: https://nau.edu.ua/news/.
11. URL:https://ua.112.ua/419628.html.
12. URL:https://uk.wikipedia/org.wiki/Міжнародний_центр_вивчення_питань_збереження_та_відновлення_культурних_цінностей.
13. URL:https://uk.wikipedia/org.wiki/Національна спілка архітекторів України.
14. URL: https://www.icom.museum.
15. URL: https://www.istpravda.com.ua/short/2020/04/3/157287/.
16. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928_001#Text.
17. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/720-19#Text.
18. URL: new.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=84755.

— о —

УДК 629.78(477.42)

КАВУН Л.Ю.
(м. Житомир)

«КОСМІЧНІ» БРЕНДИ ЖИТОМИРА

Анотація. *Стаття присвячена питанню виникнення топонімічних назв, пов'язаних із історією космонавтики, а також історії створення пам'ятників та «космічних» стріт-артів Житомира.*

Ключові слова: *Музей космонавтики ім. С.П. Корольова, Меморіальний будинок-музей академіка С.П. Корольова, ракетно-космічна техніка, космонавт, вулиця, майдан, проїзд, барельєф, композиція, пам'ятник.*

Виклад основного матеріалу. Житомир багатий на талановитих людей, які прославили наш край на увесь світ. Одним із них, безумовно, є Сергій Павлович Корольов. Статус міста, яке пишається своєю причетністю до величної справи підкорення космосу, житомиряни закріпили не лише створенням унікального «космічного» музею імені Сергія Корольова, а й у назвах вулиць, майдану, адміністративного району міста, навчального закладу,

закладів культури та відпочинку, у спорудженні пам'ятників та витворах «вуличного» мистецтва.

Вже наступного року після відкриття Меморіального будинку-музею академіка С.П. Корольова, 29 квітня 1971 р. на одному із центральних майданів міста (тоді — «майдані Рад») було відкрито пам'ятник творцю ракетно-космічної техніки Сергію Корольову, до створення якого долучилися житомирський скульптор О.П. Олійник та архітектор А.Д. Корнєєв. Перед тисячами житомирян, які зібралися, щоб стати свідками цієї видатної для нашого міста події, виступили мати вченого Марія Миколаївна Баланіна, його дочка Наталія Сергіївна, льотчик-космонавт СРСР Є.В. Хрунов та президент АН УРСР Б.Є. Патон [8, с. 23-25]. 2007 року, на відзначення 100-річного ювілею від дня народження конструктора, рішенням міської ради майдан отримав назву «майдан С.П. Корольова» [6, с. 106].

12 квітня 1990 р. біля нової на той час будівлі, де незабаром відкрилася експозиція «Космос» Музею космонавтики імені С.П. Корольова, відбулося відкриття бюсту видатного конструктора. Авторами пам`ятника стали скульптор Ю.Ф. Іванов та архітектор М.Я. Ксеневич [8, с. 25-26].

З 1999 р. ім`я Сергія Павловича Корольова носить Житомирський військовий інститут. За рік по тому на території інституту був встановлений третій у місті пам`ятник конструктору ракетно-космічних систем, створений скульпторами В. Фещенком та О. Вітриком [3].

Про те, що Сергій Корольов народився в Житомирі, наші земляки дізналися лише після його смерті у 1966 р. Однак, вже у 1961 р. невеличка «Госпітальна вулиця» в центральній частині міста отримала нову «космічну» назву — «вулиця Гагаріна» — на честь першого космонавта планети Земля, політ якого навряд чи став би можливим без генія Корольова [6, с. 55].

Не для одного покоління житомирян улюбленим місцем відпочинку є міський парк, що розкинувся на живописних берегах річки Тетерів. Місту він дістався у спадок від відомого житомирського мецената барона де Шодуара. З 1964 р. та донедавна парк носив ім'я Юрія Гагаріна. Проте, після тривалих дискусій вирішено було відновити історичну справедливість і назвати його «Шодуарівським» [2]. Але на колонаді, побудованій при вході до парку у 50-ті роки ХХ ст., ще й зараз можна побачити барельєф першого космонавта та прочитати його відомий вислів. Увагу відвідувачів, які спускаються до підвісного мосту центральною дорогою, обов'язково приверне абстрактна мозаїчна композиція на тему космосу, розташована на стіні праворуч.

Єдиний у місті пам'ятник космонавту № 1 сьогодні, як не дивно, встановлений на території Житомирського обласного центру зайнятості. Як розповідають працівники центру, до початку 2000-х гіпсовий бюст Ю. Гагаріна знаходився у школі-інтернаті для дітей-сиріт на Богунії. Пошкодженим його знайшов колишній директор центру зайнятості, і після реставрації бюст встановили на території центру.

Справа підкорення космосу, на превеликий жаль, не обходиться без жертв. У 1967 р. під час польоту в космос на новому кораблі «Союз» трагічно загинув космонавт Володимир Комаров. Його пам`ять житомиряни вшанували у 1977 р. перейменуванням однієї з найдавніших вулиць в історичній частині міста: «Кафедральної» — у «вулицю В. Комарова». Лише у 1992 р. вулиці повернули її історичну назву [6, с. 85-86].

60-80-ті роки ХХ ст. для Житомира стали роками бурхливого розвитку та розбудови: відкриваються нові промислові підприємства, будуються житлові мікрорайони. В 1973 р. місто було поділене на два адміністративні райони: Богунський та Корольовський — на честь видатного земляка.

Наприкінці 1960-х років почалася забудова першого в місті мікрорайону «Східний». Саме тут одна за одною з'являлись нові вулиці, названі на честь видатних вчених, без яких неможливо уявити розвиток світової космонавтики. Так, у 1966 р. колишня «Левківська вулиця» перейменована у «вулицю Корольова» [6, с. 102-106]. У 1967 р. серед новобудов з'явилася «вулиця Космонавтів» [6, с. 116]. До слова, саме тут, на новому п'ятиповерховому житловому будинку на розі вулиць Космонавтів та Корольова місцевими майстрами створене панно на «космічну» тематику, яке багато років було окрасою вулиці, нагадуючи про її «космічну» назву.

У 1968 р. у мікрорайоні «Східний» з`явилася вулиця, названа на честь видатного вченого-теоретика космонавтики К.Е. Ціолковського [6, с. 289]. І вже значно пізніше, у 1993 р., «космічну» тематику топонімів мікрорайону «Східний» доповнила «вулиця М. Кибальчича» — українського винахідника у галузі космічної техніки, що походить з містечка Короп на Чернігівщині [6, с. 86], та «проїзд Юрія Кондратюка» — видатного полтавчанина, схемою якого скористалися американці для здійснення пілотованих польотів на Місяць [6, с. 316].

У 1990-ті роки в іншому районі міста — на Крошні — почала формуватися забудова, яка триває й досі, невеличкої вулиці довжиною лише 230 метрів, що отримала поетичну назву «Зоряна» [6, с. 77].

Наприкінці 1980-х років закінчилася забудова найбільшого у місті майдану, який зараз носить назву «Польовий». Тоді ж відкрив двері для відвідувачів й новий кінотеатр «Космос». У 1987 р. на його фасаді за ескізом художника О.В. Костюка було відтворено просторову мозаїчну композицію «Сузір`я космосу». У цей же час завершилося будівництво й однієї з головних окрас майдану «Польовий» — фонтану «Космонавт», створеного за проектом житомирського скульптора О. Вітрика [6, с. 203-204].

Того ж 1987 р. на добудованому приміщенні Головпоштамту з'явився барельєф, присвячений історії розвитку зв'язку, авторами-виконавцями якого є скульптори О.Е. Чудовський, В.В. Бялецький та В.І. Кидисюк. На одному із фрагментів барельєфу, що ілюструє один із сучасних видів зв'язку — «космічний зв'язок», можна побачити зображення космонавтів у скафандрах.

Вшанування пам`яті Сергія Корольова у назвах триває й до сьогодні. Останніми роками пережив своє друге народження житомирський аеропорт, побудований ще 1939 р. У 2017 р. він отримав офіційну назву «Міжнародний аеропорт "Житомир" імені Сергія Корольова» [1].

У наші дні «космічна» тематика знаходить втілення й у сучасних популярних видах «вуличного» мистецтва. Так, у 2017 р. на фасаді будинку по вулиці Леха Качинського з'явився мурал із зображенням космонавта у скафандрі з повітряними кульками у вигляді планет, авторами якого є молоді житомирські художники Дмитро Краб та Світлана Утро. Створений він був до Дня міста та нового спортивного свята «Нова пошта Космічний напівмарафон», яке стало щорічним і зазвичай завершується біля Музею космонавтики ім. С.П. Корольова. Учасники забігу отримують право безкоштовно відвідати Музей і віддати шану видатному земляку, завдяки якому Житомир став справжнім «космічним» містом [7].

Література та джерела

1. Аеропорт «Житомир» [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82_%C2%AB%D0%96%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%80%C2%BB (Останнє звернення 02.09.2020 р.).
2. Біленький Є.А. Родинний архів Шодуарів у зібраннях Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. — Архіви України. — 2020. — № 4-6.
3. Державний Університет Телекомунікацій. Історія інституту. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.dut.edu.ua/ua/72-istoriya-institutu (Останнє звернення 04.09.2020 р.).
4. Кострица М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Житомир. Підручна книга з краєзнавства. — Житомир : Косенко, 2007. — 464 с.
5. Малашевич Ю. Історія Житомира в пам`ятниках. Пам'ятники Т.Г. Шевченку і С.П. Корольову [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://www.zhitomir.info/post_1092.html (Останнє звернення 05.09.2020 р.).
6. Мокрицький Г.П. Вулиці Житомира. Енциклопедія. Книга 1. — Житомир : Волинь, 2007. — 640 с.
7. Навигатор по муралам: Житомир [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://rubryka.com/ru/photo/navigator-po-muralah-zhytomyr/ (Останнє звернення 05.09.2020 р.).
8. Пам'ятники монументального мистецтва Житомирської області / за заг. ред. Г.П. Мокрицького. — Житомир : Волинь, 2011. — 208 с.

— о —

УДК 371.32. 91(07)

НАЗАРЕНКО Т.Г.
(м. Київ)

МЕТОДИКА РЕАЛІЗАЦІЇ КРАЄЗНАВЧОЇ СКЛАДОВОЇ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ В ШКОЛІ

Анотація. *Зміст статті присвячений дослідженню проблематики формування краєзнавчої складової під час навчання географії в закладах загальної середньої освіти України. Розглянуті теоретичні, методичні і практичні аспекти методики реалізації краєзнавчої складової в курсах шкільної географії. В статті розкриті методичні засади формування в учнів краєзнавчих знань на уроках географії. На основі опрацювання аналітичних матеріалів дослідження розроблено методичні матеріали для використання в практиці роботи вчителя в школі.*

Ключові слова: *методика навчання географії; краєзнавча складова; методи навчання; компетентнісно орієнтовані підходи; ключові та предметні компетентності, пізнавальна діяльність учнів.*

Виклад основного матеріалу. Географічна освіта сьогодні потребує подальшої гуманізації, розроблення сучасної методики та технологій в освітньому процесі та розвитку краєзнавчої і екскурсійно-туристичної діяльності. З урахуванням цього в даний момент триває системний аналіз навчальних програм з географії, а також створюються шкільні підручники нового покоління, зміст яких має бути спрямованим на сприяння зростанню творчого потенціалу учнів, мотивації їх до здобуття нових знань, ключових та предметних компетентностей [3].

Методологія географічної освіти, включає в себе краєзнавчі аспекти та органічно поєднує минуле, сучасне і майбутнє навколишнього природного середовища та сферу життєдіяльності людини, яка розв'язує стратегічні проблеми і включає в себе принципи (першопочаток) і методи (спосіб, шлях) пізнання в педагогічній теорії і практиці. Фізична географія є базовим предметом для реалізації краєзнавчої складової в закладах загальної середньої освіти [2].

Вивчення і аналіз психолого-педагогічних, географічних, методичних, соціокультурних джерел і документальних матеріалів засвідчують що впродовж свого історичного розвитку, краєзнавство розвивалось в органічному зв'язку з географічною освітою, відповідало соціокультурним запитам населення, тому й запроваджувалось, як окремий напрямок у розвитку географічної освіти. На основі цього базису, в курсах шкільної фізичної географії присутня стійка краєзнавча складова [1, с. 11].

Краєзнавча складова є невід'ємною частиною змісту фізико-географічних курсів в школі. Правильне використання її при вивченні фізичної

географії, створить умови для формування в учнів цілісної географічної картини світу, так як сприйняття природних процесів на основі їх прояву в своїй місцевості сприймається учнями набагато краще, ніж на основі абстрактних прикладів.

Внаслідок вищесказаного актуалізується проблема розвитку краєзнавчої складової у змісті фізичної географії основної школи. Розв'язуючи дану проблему, психолого-педагогічна і методична науки, а також методисти та вчителі географії закладів загальної середньої освіти прагнуть, щоб кожне заняття було організоване і проведене з урахуванням краєзнавчого підходу.

Питанням осучаснення та оптимізації навчального процесу, в тому числі й у розрізі його краєзнавчої складової, приділяється значна увага у роботах з методики навчання географії: О. Барков, В. Бенедюк, О. Браславська, Л. Булава, А. Даринський, Г. Денисик, А. Довгань, Я. Жупанський, Л. Зеленська, С. Кобернік, В. Корнєєв, О. Корнєєв, Л. Круглик, М. Кострица, М. Крачило, М. Криловець, І. Козаченко, В. Круль, П. Масляк, О. Маринич, І. Мельничук, Н. Муніч, О. Надтока, Т. Назаренко, В. Обозний, М. Откаленко, С. Пальчевський, Н. Побидайло, Л. Покась, С. Рудницький, С. Русова, В. Серебрій, П. Скавронський, В. Сухомлинський, М. Топузов, О. Топузов, П. Тронько, Б. Чернов, Є. Шипович, П. Шищенко, І. Шоробура, А. Шуканова, М. Янко, В. Яценко та інші.

Крім цього, для подальшого розвитку географічної та краєзнавчої освіти вагомого значення набуває глибокий і всебічний аналіз теоретичного досвіду вчених, які досліджували цю проблему в минулому, та сучасний практичний довід вчителів і методистів.

Новим поштовхом до організації навчання на краєзнавчій основі стали відповідні державні документи, зокрема Указ Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» від 23.01.2001 № 35 [8]; Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року» від 10.06.2002 № 789 [7] та низка документів, які затверджувалися на регіональному рівні. На їх основі врахування регіонально-соціальних аспектів самосвідомості в освітянській діяльності повинне бути спрямоване на розв'язання соціальних проблем та гармонізації зв'язків між різними частинами держави у рамках патріотичного руху — «Україна єдина».

Актуальним на цьому тлі є науковий підхід, що полягає у триступінчастій концепції сприйняття поняття «рідний край», висловлений свого часу О. Надтокою [4, с. 365]. Згідно з нею «рідний край» у свідомості учня загальноосвітнього навчального закладу відображається і як своя місцевість, і як регіон проживання — своя область, і як вся Батьківщина — Україна.

Тому краєзнавча спрямованість шкільних предметів може розглядатися як одна з ціннісних характеристик навчання. Концепція географічної освіти в

основній школі зазначає, що на теренах України підвищення ролі освіти у формуванні позитивних особистісних якостей учнів можливе за умови аксіологічного спрямування навчального процесу. Тому, від змісту і спрямованості навчання географії, як і інших навчальних предметів, залежить духовна та морально-психологічна культура учнів. Краєзнавча складова змісту навчання фізичної географії включає в себе ті елементи навчального змісту, які спрямовані на засвоєння навчального матеріалу: поняття, терміни, встановлення географічних закономірностей, набуття досвіду творчої діяльності тощо з використанням краєзнавчого підходу.

Важливим у цьому плані є питання теоретичних й організаційно-практичних аспектів краєзнавчої підготовки вчителя як однієї з умов ефективного здійснення навчальної діяльності на основі впровадження краєзнавчого підходу в школі.

У процесі краєзнавчої діяльності учні набувають рис, необхідних їм не лише для навчальної діяльності, а й для подальшого життя, і у такий спосіб вони вчаться бути самостійними, відповідальними. Це стає можливим тому, що учні, вивчаючи природні особливості, господарство, побут та соціально-культурні та історичні аспекти розвитку рідного краю, значну частину роботи виконують самостійно: знайомляться з різними джерелами краєзнавчої інформації, складають схеми, плани, карти, оволодівають новими способами здобуття знань про навколишній світ, готують звіти та статті у місцеві засоби інформації на основі зібраного краєзнавчого матеріалу.

Самореалізація учнів під час засвоєння краєзнавчої складової навчального змісту як цілісного конгломерату знань у процесі навчання фізичної географії, як і інших предметів освітньої галузі «Природознавство», сприяє активізації пізнавальної діяльності, перебуває у тісному зв'язку з внутрішньою регуляцією поведінки (саморегуляцією), оскільки саморегуляція є умовою реалізації в діяльності активної позиції особистості стосовно навколишнього світу. Саме краєзнавча діяльність породжує наявність краєзнавчої складової у змісті фізичної географії, вона є засобом реалізації нагальних освітніх завдань, адже в умовах особистісно орієнтованого навчання вона має значний потенціал для всебічного гармонійного розвитку особистості учня.

В розрізі дослідження встановлено, що в методичній літературі з географії проблематика використання краєзнавчої складової у навчанні фізичної географії була розкрита не в повній мірі. Проведені наукові пошуки, теоретичний аналіз досліджуваної проблеми розкрили особливості реалізації краєзнавчої складової в процесі навчання фізичної географії.

Вивчення учнями географічних фактів, законів і явищ має бути обґрунтованим, вони мають бути готовими до засвоєння нової інформації.

Виконання завдань на заняттях з географії та практичних робіт під керівництвом учителя допоможе учням набути навичок певної дослідницької роботи.

Перед вчителем географії поставлені цілі, для досягнення яких необхідно розв'язувати наступні навчально-методичні завдання:

— розвивати пізнавальний інтерес учнів до об'єктів і процесів навколишнього світу;

— навчити встановлювати зв'язки в системі географічних знань й на цій основі формувати навчально-пізнавальну, інформаційну, комунікативну та предметну географічну компетентності;

— залучати учнів до практичної діяльності щодо застосування отриманих географічних знань і вмінь у повсякденному житті [6, с. 73].

В результаті проведеного нами дослідження встановлено, що організація навчання фізичної географії на основі краєзнавчого підходу вимагає педагогічно обґрунтованого відбору навчального матеріалу і продуманих методичних прийомів на заняттях географії. При цьому кращі результати досягались тоді, коли необхідні краєзнавчі знання і засоби їх здобуття відбирались на основі зібраного краєзнавчого і географічного навчального матеріалу.

Впровадження у навчально-виховний процес розробленої методики засвідчило, що формуванню комплексу фізико-географічних знань учнів школи, сприяє використання активних методів навчання на основі краєзнавчого підходу, зокрема: творчих, проблемних, частково-пошукових, дослідницьких. На цій основі створено комплекс завдань краєзнавчого спрямування, в якому завдання дослідницького та проблемного характеру поєднуються з репродуктивними завданнями. які розраховані на відтворювальну пізнавальну діяльність учнів. Його основними компонентами є використання дидактичних ігор, творча діяльність під час навчальних екскурсій, завдання дослідницького та проблемного характеру, проектна діяльність з використанням ІКТ. Що стосується стимулювання творчої діяльності учнів у процесі навчання фізичної географії у розрізі використання краєзнавчого підходу, вона може бути результативною при дотриманні ряду умов:

— використання в навчальному процесі краєзнавчих дидактичних ігор;

— підготовка учнів до активної творчої діяльності, організації пошуку, в ході якого набуваються пізнавальні уміння;

— перехід учнів від виконання репродуктивних завдань до виконання творчих;

— виконання учнями пізнавальних краєзнавчих завдань творчого характеру.

Слід зазначити, що в даному контексті вчитель виступає як організатор творчої діяльності учнів краєзнавчого спрямування.

Як показали результати експериментальної частини дослідження, дотримання цих умов має певний вплив на підвищення якості знань учнів. В експериментальних класах якісна складова збільшилася у значній мірі.

Підсумки педагогічного дослідження дозволяють зробити висновок про те, що на формування предметних компетентностей та фізико-географічних знань позитивно впливає проведення в навчальному процесі дидактичних краєзнавчих ігор, краєзнавчі знання, які набувають учні під час використання дидактичних краєзнавчих ігор, надовго запам'ятовуються і сприяють поширенню географічних знань у середовищі учнів.

Географічні поняття, що засвоюються учнями школи на прикладі свого краю, є найбільш переконливими та легко запам'ятовуються. Для цього учитель географії, спираючись на багатий конкретний матеріал, який дає навколишнє середовище, може і повинен полегшити учням засвоєння складних понять фізичної географії, захопити їх процесом пізнання природи і життя місцевості, в якій вони проживають. Прикладом таких понять є «природний комплекс», «річкова долина», «яро утворення» тощо.

Знання про свою місцевість (рідний край) відіграють важливу роль як база порівняння, як своєрідний еталон при вивченні інших регіонів та частин світу. Дієвою формою в рамках зв'язків між географічною освітою в основній школі з життям є краєзнавчий підхід у навчанні. Він передбачає систематичне виявлення зв'язків будь-якого курсу географії з тими знаннями, які отримують учні в результаті безпосереднього дослідження краю.

Очікуваним результатом географічної освіти в основній школі є внутрішня пізнавальна установка особистості на засвоєння цілісних географічних знань, включаючи їх краєзнавчу складову. Проведене педагогічне дослідження показало, що методика використання краєзнавчої складової в процесі навчання фізичної географії має ряд етапів. Вона включає в себе: підготовку учнів до сприйняття краєзнавчих матеріалів, яка забезпечує на початковій стадії певний запас краєзнавчих знань і умінь. Далі, шляхом відповідної діяльності виробляється позитивне ставлення до предмета навчання. Краєзнавчі дослідження сприяють створенню відповідного емоційного фону на заняттях географії. Вони сприяють виробленню позитивного ставлення до природних об'єктів своєї місцевості. Даний вид діяльності підкріплюється позитивними емоціями, а це дозволяє сформувати відповідне ставлення учнів як до фізико-географічних курсів основної школи, так і до географії в цілому. На третьому етапі учні набувають досвіду творчої діяльності. Тоді досягається ефективне засвоєння краєзнавчої складової на заняттях фізичної географії, а на основі її практичної спрямованості формуються предметна та ключові компетентності.

Предметні компетентності, включаючи фізико-географічні та краєзнавчі знання формуються у процесі спеціально організованої діяльності, яка пробуджує в учнів пізнавальні проблемні запитання краєзнавчого плану.

Для формування предметних та ключових компетентностей учнів школи на основі краєзнавчих знань необхідна систематична пошукова діяльність учителя, яка б забезпечувала використання краєзнавчої складової навчання географії на творчій основі. Першість тут, як доведено нами, займають організація самостійної пізнавальної діяльності учнів, проблемний виклад краєзнавчих знань, використання дидактичних краєзнавчих ігор, навчальних екскурсій та ІКТ [5, с. 17].

Умовою успішного застосування краєзнавчого підходу в процесі навчання фізичної географії є забезпечення певної системи навчально-пошукової діяльності учнів закладів загальної середньої освіти. На основі цього поступово і систематично розширюється сфера такого пошуку як у територіальному, так і в смисловому розумінні. Учні з часом розвивають свої вміння самостійно розкривати географічні закономірності, в результаті чого зростає інтерес до географічної освіти.

З метою досягнення прогнозованих результатів дослідження вчителі експериментальних класів акцентували свою діяльність на:

- підготовці учнів до оволодіння новими краєзнавчими знаннями, їх мотивації і актуалізації опорних знань з краєзнавства шляхом використання дидактичних завдань та впровадження проектної діяльності засобами ІКТ;
- застосуванні завдань дослідницького і проблемного плану і закріплені засвоєних знань на основі виконання краєзнавчих завдань практичного характеру;
- зв'язку репродуктивних і практичних завдань з творчими;
- творчому використанню краєзнавчих знань у життєвих ситуаціях, оволодінню навичками і уміннями їх застосування в практичній діяльності, як один із чинників формування предметної компетентності.

Вищезазначені висновки актуалізують питання теоретичних й організаційно-практичних аспектів краєзнавчої підготовки вчителя в системі післядипломної освіти, як однієї з умов ефективної реалізації краєзнавчої складової в навчанні географії в закладах загальної середньої освіти.

Висновок. Запропонована нами методика реалізації краєзнавчої складової у навчанні фізичної географії, шляхом самостійного опрацювання учнями краєзнавчих дидактичних завдань, навчальних екскурсій, використання проектної діяльності засобами ІКТ у процесі застосування краєзнавчого підходу, сприяють міцному засвоєнню географічних знань і прищеплені любові до рідного краю і своєї батьківщини — України.

Література та джерела

1. Бенедюк В.В. Організація краєзнавчої роботи учнів у процесі вивчення фізичної географії основної школи (У-ІХ кл.). Автореферат дисертації канд. пед. наук. — Київ, 1999 р. — 19 с.

2. Держстандарт базової середньої освіти [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://lexinform.com.ua/v-ukraini/novyj-derzhavnyj-standart-bazovoyi-serednoyi-osvity/ (Останнє звернення 02.09.2020 р.)
3. Концепція географічної освіти в основній школі [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://undip.org.ua/info/1023/ (Останнє звернення 03.09.2020 р.)
4. Надтока О.Ф. Краєзнавча складова підручників з географії для основної школи як засіб розвитку їх змістового компоненту та методичного апарату // Проблеми сучасного підручника: збірник наук. праць. — Київ : Педагогічна думка, 2014. — Вип. 14. — С. 363-369.
5. Надтока О.Ф. Кушнаренко Н.Г. (Побидайло Н.Г.) Краєзнавчі дослідження на заняттях фізичної географії з використанням інформаційно-комунікативних технологій // Комп'ютер в школі та сім'ї. — Київ, 2015. — № 3. — С. 15-19.
6. Назаренко Т.Г. Методика навчання географії України в загальноосвітніх навчальних закладах (особливості навчання) — Харків : ВГ «Основа», 2016. — 112 с.: іл.., табл.. — (Серія «Бібліотека журналу «Географія») [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://lib.iitta.gov.ua/707431/1/%D0%A2%D0%B5%D1%82%D1%8F%D0%BD%D0%B0%20%D0%9D%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0.pdf (Останнє звернення 01.09.2020 р.)
7. Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року» від 10.06.2002 № 789 [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/go/789-2002-%D0%BF (Останнє звернення 04.09.2020 р.).
8. Указ Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» від 23.01.2001 № 35 [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/go/35/2001 (Останнє звернення 04.09.2020 р.).

— о —

УДК 379.8:908

ЯЦЕНКО В.С.
(м. Київ)

КОМПЕТЕНТНІСНО ОРІЄНТОВАНЕ НАВЧАННЯ УЧНІВ ГІМНАЗІЙ ТА ЛІЦЕЇВ НА ПРИКЛАДІ ВИКОРИСТАННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ МУЗЕЙНОЇ СПАДЩИНИ ЖИТОМИРА

Анотація. *В представленій статті розкрито педагогічний досвід автора організації та проведення тематичних (літературних) екскурсій рідним краєм — Житомирщиною. Творче об'єднання «Юні кияни» (Київ)*

відвідали природні та історичні місця м. Житомира, а також стали учасниками-дослідниками біографій людей яскравого таланту — Володимира Короленка і Сергія Корольова.

Матеріал підготовлений для учнів та вчителів загальноосвітніх і позашкільних освітніх закладів та їх батьків, усіх, хто цікавиться освітою, наукою й культурою українського державотворення.

Ключові слова: *Житомирський обласний краєзнавчий музей, Літературно-меморіальний музей Володимира Короленка, Меморіальний будинок-музей Сергія Корольова, Музей космонавтики.*

Виклад основного матеріалу. ***Камінь року 884 від заснування Житомира.*** Трохи прохолодного осіннього дня 20 жовтня 2019 р. розпочалася тематична екскурсія «Письменники яскравого таланту» до міста Житомира творчого об'єднання «Юні кияни». За археологічними дослідженнями місто засновано 884 р., а перша писемна згадка — від 1392 року. Юних киян вразило те, наскільки величний встановлено Камінь року 884 від заснування Житомира (рис. 1). Він символізує не лише дату заснування міста, а також є своєрідним пам'ятником Дніпровському зледенінню, яке було 270 тисяч років тому.

Після зледеніння на Українському Поліссі знайдені залишки численних каменів-останців, які льодовик перемістив зі Скандинавських гір. Даний камінь має вагу 78 тонн. Саме на річках Рудавка, Кам'янка та Тетерів, поблизу Житомира та області, ми можемо спостерігати і вихід гранітних порід Українського кристалічного щита. До 1852 р. поблизу колишнього дерев'яного замку, на Замковій горі Житомира, залишилися земляні вали (мали розміри 135х116 м), були підземні ходи, які в радянський час залили бетоном під час будівництва будинку Правосуддя.

Житомир в часи середньовіччя був важливим торговим центром в Литовсько-Руському князівстві XIV-XVI ст. Торговельні зв'язки поширювалися аж до Гданська (сучасна Польща), Києва та інших значних міст того часу. З 1444 р. в місті діяло місцеве самоуправління, яке впорядковувало форми і методи роботи з жителями міста аж до 1847 р. Торгова площа Ринок і сьогодні є туристичним магнітом міста. Тут розташовуються Воздвиженська церква (кафедральний собор), де зберігається унікальна пам'ятка — мамонтьонок Холлі (Святий), найстаріша вулиця — Кафедральна, пам'ятник Павлу Іоанну II, Луцько-Житомирська єпархія (сучасний комунальний заклад Житомирський обласний краєзнавчий музей) та ін.

Комунальний заклад Житомирський обласний краєзнавчий музей почав формуватися у середині XIX ст. навколо Волинського губернського статистичного комітету, яке започаткувало музейне зібрання у 1865 р. невеликої колекції мінералів. Колекція швидко зростала зусиллями краєзнавців і колекціонерів та зберігалася й експонувалася в публічній бібліотеці. Пізніше було створено церковно-археологічне товариство Волині

та давньосховище старожитностей при ньому (1893), а з 1901 р. і Товариство дослідників Волині.

Юні дослідники були приємно здивовані надзвичайно цікавою екскурсією природничого відділу музею, де зберігається унікальна таксидермічна колекція фауни Житомирщини, створена відомим орнітологом, завідувачем відділом природи В.І. Бруховським.

Колекція краєзнавчого музею є однією з кращих природничо-історичних збірень в Україні, яка нараховує понад 12 тис. експонатів. Серед них найбільш цінні — це колекція піщаників з відбитками третинної флори П.А. Тутковського (бананів, евкаліпта), колекція корисних копалин області, до якої входять зразки гранітів, габроїтів, лабрадоритів, що добуваються в області, а також унікальні зразки топазів, моріону, берилу Волинського родовища.

Сьогодні у складі краєзнавчого музею на правах відділів працюють Музей партизанської слави Полісся, Коростенський краєзнавчий музей, меморіальні будинки-музеї В.Г. Короленка, Лесі Українки, Максима Рильського. У центральному приміщенні музею розташовані історичний, етнографічний та художній відділи.

Приємним доповненням до екскурсії краєзнавчим музеєм стало відвідання знаменитої скелі Чацького, де відкривається мальовнича панорама водосховища на р. Тетерів зробленого за технологією пористого бетону. Скеля Чацького має солідний вік у 2 млрд. років і є виходом гранітних порід на денну поверхню Українського кристалічного щиті і є геологічною пам'яткою місцевого значення.

Головна вулиця Житомира. Потім екскурсанти відвідали Житомирську філармонію і водонапірну башту XIX ст. Дана місцевість називається Торговіца (за межами Замкової гори, де ми були). Тут в 1802 р. збудували перший у Житомирі театр, у 1842 р. а на його місці — філармонію за ідеєю відомого градоначальника Синельникова, який опікувався розбудовою міста. У філармонії виступав знаменитий на весь світ житомирянин Святослав Ріхтер.

Головна вулиця Житомира — Михайлівська, стає центральною з 1898-1903 рр., протяжністю 288 м або 400 кроків. Біля Маріїнської жіночої гімназії та біля колишньої чоловічої гімназії (сучасний Житомирський державний університет ім. І.Я. Франка) розпочалась пішохідна екскурсія Житомиром. Засновували вулицю старообрядці філіпівці, яких пізніше переселили до Руської слобідки. Тут розташовуються Житомирський обласний театр ляльок, Михайлівська церква, яка у 1855-1856 рр. дала назву вулиці, пам'ятник Івану Огієнку (митрополит Іларіон) та милі кав'ярні, магазини справжніх житомирських ласощів, виставка аматорських художників і майстрів декоративно-ужиткового мистецтва.

Літературно-меморіальний будинок-музей Володимира Короленка присвячено видатному російському письменнику-гуманісту і громадському діячу, який народився 27 липня 1853 р. у Житомирі, в сім'ї повітового судді. Тут він провів перші 13 років свого життя, з 1864 по 1866 рік навчався у Першій Житомирській чоловічій гімназії. Саме житомирський період життя Володимира Галактіоновича знайшов відображення в оповіданнях «Вночі», «Парадокс», «Моє перше знайомство з Діккенсом», в автобіографічній повісті «Історія мого сучасника». У 1953 р. будинок у Житомирі, де пройшли дитячі та юнацькі роки письменника, був оголошений пам'яткою історії. У 1973 р. тут відкрито літературно-меморіальний музей В.Г. Короленка. У семи залах експозиції представлені численні прижиттєві видання його творів, автопортрет Короленка, сімейні реліквії родини. Особливо всі були вражені юні екскурсанти експозицією за повістю «Діти підземелля».

Поблизу музею знаходиться невеличка паркова зона, сад, флігель та меморіальний будинок, де можна замовити проведення захоплюючого квесту — науково-пізнавальної гри за творчістю Володимира Короленка. То ж усім бажаємо знайти там справжній скарб.

Меморіальний будинок-музей Сергія Корольова та Музей космонавтики зустріли вже дуже втомлених дослідників-краєзнавців. Приміщення меморіального будинку-музею було збудовано в другій половині XIX ст. Це саме той будинок, де 12 січня 1907 р. народився майбутній засновник практичної космонавтики Сергій Корольов, належав дворянці Ядвізі Бутович. На момент приїзду родини Корольових він, після зміни кількох власників, належав Євгенії Кахановій і знаходиться на вулиці Дмитрівській. Вулиця Дмитрівська є теж історичною пам'яткою, закріпленою у біографії видатного вченого.

В 1970 р. першого серпня тут відкрито меморіальний будинок-музей академіка Сергія Павловича Корольова. Екскурсовод багато розповіла про життя видатного вченого. Із трьох років Сергій жив у бабусі та дідуся Миколи Яковича Москаленка в Ніжині Чернігівської області. У 1917 р. С. Корольов переїхав разом із матір'ю Марією Миколаївною та вітчимом Григорієм Баланіним до Одеси. Хлопець не ходив до школи, а всю шкільну програму вивчав удома. У 1922 р. вступив до будівельної школи, а восени 1924 р. Сергій Корольов вступив до Київського політехнічного інституту на факультет механіки.

Музей космонавтики імені С.П. Корольова, в якому зберігаються справжні історичні реліквії, особисті речі С.П. Кольорова, зразки космічної техніки, обладнання, одягу, їжі, місячного ґрунту тощо. А починався музейний комплекс з невеличкої газетної статті «Нужен музей космонавтики» Ніни Кірдода в газеті «Правда України» від 7 червня 1985 р. Саме вона стала ініціатором і створювачем у колишньому Радянському Союзі Асоціації музеїв космонавтики, що об'єднала понад 100 музеїв космічного профілю.

Площа музею 600 м². В 2019 р. напередодні нашого візиту до музею завітала американська астронавтка українського походження Гайдемарі Стефанишин-Пайпер. Батьки Гайді Стефанишин-Пайпер емігрували до Америки із Західної України. Це був другий візит в Україну астронавтки, який вона присвятила виступам із лекціями у навчальних закладах Харкова, Києва, Житомира та Львова. Словами Гайдемарі Стефанишин-Пайпер хочемо завершити нашу чудову екскурсію до Музею космонавтики імені С.П. Корольова, — «Не полишайте мріяти, бо саме це мотивує досягати того, чого насправді бажаєте».

Загалом, нам сподобався дивовижний та неповторний регіон України — Житомирщина, яка відома не лише тими музеями, що ми встигли відвідати за один день. Хочемо помріяти і відвідати інші унікальні місця Житомирщини:

— Андрушівську астономічну обсерваторію в с. Гальчин Андрушівського району — єдину діючу шкільну обсерваторію в Україні;
— костьол Святої Варвари 1781 р. і Кляштор Босих Кармелітів XVI-XVIII ст. в м. Бердичеві, де побував класик французької літератури Оноре де Бальзак;
— музей Джозефа Конрада в с. Терехове Бердичівського району — місці народження класика англійської літератури;
— музей коштовного і декоративного каміння в смт Володарськ-Волинський Володарсько-Волинського району – унікальні зразки топазів, моріону, берилу Волинського родовища;
— скелелазний масив «Дениші» та санаторій «Дениші» в с. Дениші Житомирського району — всеукраїнський центр альпінізму та рекреації;
— військово-історичний комплекс «Скеля» в м. Коростень — унікальний фортифікаційний об’єкт часів Другої світової війни;
— садибу відомого мандрівника, антрополога, етнографа, географа та дослідника народів Південно-Східної Азії, Австралії й Океанії Миколи Миколайовича Миклухо-Маклая, пам’ятник та парк у м. Малин Малинського району — малій батьківщині його козацького роду Миклух;
— літературно-меморіальний музей Лесі Українки і Музей родини Косачів в м. Новоград-Волинському — місце народження геніальної української письменниці, перекладачки, культурної діячки Лесі Українки, 150-річчя від дня народження якої буде відзначатися на рівні ЮНЕСКО в 2021 р.;
— Словечансько-Овруцький кряж в Овруцькому районі та геологічний заказник «Камінне село» в с. Рудня-Замисловецька Олевського району, що є унікальними геологічними пам’ятками України;
— музей-садибу Максима Рильського в с. Романівка Попільнянського району — малій батьківщині дитячих і юнацьких років українського поета, перекладача, публіциста, громадського діяча, мовознавця, літературознавця Максима Тадейовича Рильського;

— історико-культурний комплекс «Замок Радомисль» в м. Радомишль Радомишльського району — «дітищі» української лікарки та співачки Ольги Богомолець;
— літературно-меморіальний музей Оноре де Бальзака в с. Верхівня Ружинського району — місці проживання класика французької літератури Оноре де Бальзака…

— о —

УДК 564.1(282.247.232)504

ШЕВЧУК Л.М., КУРОВСЬКА А.Є.
(м. Житомир)

ОЦІНКА ЕКОЛОГІЧНОГО СТАНУ ВОДОЙМ ТА ВОДОТОКІВ БАСЕЙНУ ТЕТЕРЕВА У МЕЖАХ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ З ВИКОРИСТАННЯМ ВЛАСНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ТА МУЗЕЙНИХ ДАНИХ

Анотація. *Проаналізовано екологічний стан водойм та водотоків басейну Тетерева у межах Житомирської області. Для аналізу стану води Тетерева на сучасному етапі слугували шість аборигенних види молюсків родини Unionidae, які є видами-індикаторами, що були зібрані протягом 2018-2019 рр. у річковому басейні Тетерева. Загалом обстежено 33 пункти та близько 600 екз. молюсків. Для розуміння стану цієї акваторії у минулому опрацьовані колекції молюсків родини Unionidae Державного природознавчого музею НАН України (ДПМ НАНУ) (875 екз.), Зоологічного музею імені Б. Дибовського Львівського національного університету імені Івана Франка (169 екз.), Зоологічного музею Інституту зоології імені І.І. Шмальгаузена НАН України (484 екз.), Зоологічного музею Зоологічного інституту РАН (220 екз.), музею природи Житомирського державного університету імені Івана Франка (141 екз.). Встановлено, що частота трапляння перлівницевих становить 76%. Лише у таких пунктах якість води визначається як задовільна та добра (другий та третій клас). Реофільні та оксифільні, тобто вибагливі до наявності течії та кисню, U. crassus та P. complanata, у місцях існування яких якість води наближається до другого класу, мають частоти трапляння лише 3%.*

Ключові слова: *басейн Тетерева, перлівницеві, види-індикатори, клас якості води, малакологічна колекція.*

Виклад основного матеріалу. Музеї почали існувати від найдавніших часів та існують і удосконалюються дотепер. Експонати, що в них зберігаються, дозволяють нам не лише краще відтворювати події та процеси, які відбувались у минулому, а й використовувати цю інформацію для порівняння сучасного та минулого стану будь якого процесу чи явища, у тому

числі і трансформації навколишнього середовища. Сьогодні саме за даними етикетажу можливо простежити зміни ареалів більшості рідкісних видів тварин, у тому числі і молюсків, не тільки в Україні, але й в інших куточках планети; можна встановити, де ці види зникли і спробувати з'ясувати, через що вони зникли. Колекції музеїв майже завжди використовуються для підготовки та захисту кандидатських дисертацій.

Університетські музеї є одними з найстаріших музеїв світу. Ряд музеїв України, у тому числі і університетські мають малакологічні колекції [1; 3; 6; 8; 9], тобто колекції черепашок молюсків, важливих організмів-індикаторів стану навколишнього середовища. Найбільшими є такі колекції у Державному природознавчому музеї Національної академії наук України, Зоологічному музеї ім. Б. Дибовського Львівського національного університету ім. Івана Франка, Зоологічному музеї Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена Національної академії наук України. Є така колекція і у природничому музеї Житомирського державного університету ім. Івана Франка. Він знаходиться на природничому факультеті і нараховує близько 400 експонатів різних видів тварин, що є основою його колекції. Цю колекцію створили у 1973-1976 рр. доценти факультету К.І. Копеїн, Л.М. Куркчі та Г.О. Корбут. Саме ця колекція і дала початок зоологічному музею. До складу музею входять найяскравіші представники тваринного світу Житомирського регіону та цікаві і різноманітні види фауни майже з усіх куточків нашої планети. Доповнений музей колекцією мінералів та гірських порід, скам'янілостями викопних рослин, анатомічними препаратами, малакологічною колекцією. Зараз музей нараховує близько 650 експонатів тварин: черепашки понад 50-ти видів молюсків, 15 видів хеліцерових і ракоподібних, близько 100 видів комах, різноманітною є колекція голкошкірих і коралів.

Людина докорінно змінила природу. Це стосується і прісних водойм. Зникли з них одні організми, з'явились інші. Подекуди вода у водоймах зовсім стала непридатною для життя. Гостро постало питання розуміння ступеня деградації природної водойми та її відновлення до нормального стану. У багатьох випадках зрозуміти яким була водойма до трансформації її людиною дозволяє лише аналіз музейних експонатів та нечисленних літературних даних. Аналіз традиційних методик біоіндикації об'єктів водного середовища показав, що саме перлівницеві є звичайними об'єктами загальноприйнятих моніторингових досліджень [4]. У водоймах, де вони зустрічаються або ж зустрічались раніше, якість води визначається як задовільна та добра (другий та третій клас). Виявлення ж реофільних та оксифільних видів (тобто таких, що надають перевагу течії та сприятливому кисневому режиму), а саме несправжньої беззубки та перлівниці овальної (відповідно, *Pseudanodonta complanata* Rossmassler, 1835 та *Unio crassus* Philipsson, 1788), може свідчити про перший клас якості води. Окрім того, перлівницевих слід розглядати як свого роду модельний об'єкт, при вивченні якого можна вичленувати

закономірні зміни стратегії адаптації організмів, котрі раніше відігравали ключову роль в екосистемах, а тепер перебувають в екологічній ситуації, викликаній антропогенними чинниками, що різко й системно погіршується.

Однією із головних річок області є Тетерів — права притока Дніпра, яка впадає у Київське водосховище. Саме із Відсічного водосховища Тетерева надходить вода у водогінну мережу Житомира, саме на берегах цієї річки відпочивають житомиряни. Окрім Житомира на шляху Тетерева знаходяться і інші міста області: Коростишів, Радомишль, Чуднів, які також використовують з нього воду. Для цієї мети на річці створено п'ять водосховищ, що відносяться до категорії невеликих (Денишівське, Відсічне, Житомирське, Іршанське, Малинське). Загальна кількість водосховищ на Тетереві становить 31. Масштабне гідробудівництво, котре докорінно змінило Тетерів, розпочалося у 30-х роках XX ст. й тривало аж до 70-х. Перегороджувались як великі, так і малі річки, перетворюючись поступово у систему ставків. Відсутність течії спричинила зростаючу евтрофікацію водойм, накопичення значних товщ мулу, порушення кисневого режиму.

Також в області досить актуальним є питання водовідведення [7]. На екологічний стан поверхневих вод області впливає не лише забруднення поверхневих вод внаслідок скидання недостатньо очищених зворотних вод, в результаті неефективної роботи очисних споруд каналізації, а й порушення режиму господарювання в прибережних захисних смугах та водоохоронних зонах, насамперед у межах населених пунктів.

Для аналізу стану води Тетерева на сучасному етапі слугували шість аборигенних (*Unio pictorum* Linnaeus, 1758*, U. tumidus* Philipsson, 1788*, U. crassus* Philipsson, 1788*, Anodonta anatina* Linnaeus, 1758*, A. cygnea* Linnaeus, 1758та *P. complanata* Rossmassler, 1835) види молюсків родини Unionidae, які були зібрані протягом 2018-2019 рр. у річковому басейні Тетерева. Загалом обстежено 33 пункти та близько 600 екз. молюсків. Усі черепашки досліджених тварин передано до малакологічної колекції природничого музею Житомирського державного університету ім. Івана Франка.

Крім того, для розуміння стану цього водотоку у минулому опрацьовані колекції молюсків родини Unionidae Державного природознавчого музею НАН України (ДПМ НАНУ) (875 екз.), Зоологічного музею ім. Б. Дибовського Львівського національного університету ім. Івана Франка (169 екз.), Зоологічного музею Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена Національної академії наук України (484 екз.), Зоологічного музею Зоологічного інституту Російської академії наук (220 екз.), музею природи Житомирського державного університету ім. Івана Франка (141 екз.). За матеріалами малакологічних колекцій цих музеїв усі шість видів перлівницевих іще до середини XX ст. були звичайними уздовж всього русла басейну Тетерева, що свідчило про його добрий екологічний стан.

Нами виявлено перлівницевих у 25 із 33 пунктів дослідження, тобто частота їх трапляння становить 76%. Загалом за літературними даними [10] частота трапляння цих тварин у водоймах та водотоках України становить 52%, тобто у басейні Тетерева в межах Житомирської обл. ця величина є дещо вищою від загальної по Україні, що може свідчити загалом про більш сприятливий екологічний стан водойм та водотоків цього регіону аніж інших в Україні. Стан води у пунктах, де перлівницевих не виявлено (їх 8) може бути оцінено як поганий і дуже поганий. Серед цих пунктів чотири розташовано в межах м. Житомира та його околиць (р. Тетерів гідропарк та Станишівка, р. Путятинка, р. Крошенка). Факт відсутності молюсків саме у двох малих річках міста свідчить про їх незадовільний стан внаслідок скидання сміття та неочищених стоків мешканцями приватного сектора, відпочиваючими. А саме ці річки потім впадають у Тетерів. Також не виявлено перлівницевих у Тетереві в Чуднові та Коростишеві, в малій річці Очеретянка у Черняхові та у Гуйві в селі Іванків Андрушівського району. На нашу думку причини відсутності молюсків скоріш за все такі ж самі.

Аналіз літературних даних [2; 10] та власних результатів дослідження дозволив проаналізувати екологічну характеристику видів. При цьому чітко прослідковується, що види *U. pictorum, U. tumidus, A. anatina* є екологічно пластичними, їх екологічні спектри, складені майже 100 років тому і тепер достатньо відрізняються, що свідчить про невибагливість цих видів до умов існування і здатність адаптуватись. Саме тому за літературними даними [5] ці види мають найбільші частоти трапляння у сучасних українських водоймах та водотоках. Види *U. crassus, A. cygnea* та особливо *P. complanata* є вибагливими до умов існування, їх екологічні спектри за майже 100 років суттєво не змінились. В умовах уповільнення течії річок і забруднення водойм України внаслідок гідробудівництва, яке розпочалося у другій половині XX ст., більшість водних об'єктів стали малопридатними для існування цих видів. Їх частоти трапляння становлять в Україні відповідно для *U. crassus* 15%, а для *P. complanata* 10%. Вони не виносять зміни умов довкілля і тому переходять у розряд зникаючих [10]. Такою ж є і ситуація у водоймах та водотоках Європи. Саме тому *U. crassus* на сьогодні охороняється у 16 країнах Європи, а *A. cygnea* та *P. complanata* — у 6, при цьому *U. crassus* та *P. complanata* вже мають охоронний статус у сусідній Білорусі [11]. Виявлення цих трьох видів у водоймах може свідчити про добрий екологічний стан останніх.

Аналіз результатів збору показав, що в басейні Тетерева в межах Житомирської області найвищі частоти трапляння мають невибагливі до умов *U. pictorum, U. tumidus, A. anatina,* відповідно їх частоти трапляння становлять 45%, 49% та 55%. Якість води у місцях існування цих тварин може бути оцінена як задовільна третій клас. Реофільні та оксифільні, тобто вибагливі до наявності течії та кисню, *U. crassus* та *P. complanata,* мають частоти трапляння лише 3%, що загалом менше ніж характерно для водойм та водотоків України.

Представників цих двох видів виявлено лише у одному пункті збору: всього одну особину *P. complanata* виявлено у Кам'янці у районі Богунського мосту, а *U.crassus* виявлено у Тетереві в Денишах. На нашу думку, причиною такого явища є значна зарегульованість водотоку Тетерева та його приток. Негативні наслідки зарегулювання стоку не лише стали причиною деградації водотоків, а й безпосередньо вплинули на біоту аж до повного її зникнення, особливо реофільних видів.

Беззубка *A. cygnea* надає перевагу озерам, річковим заплавам, ставкам, оселяється у прозорій воді та піщаним ґрунтом із невеликою кількістю мулу. Зникнення таких умов у наших водоймах стало причиною стрімкого падіння частоти трапляння цього виду. Тепер в українських водоймах ця величина для *A. cygnea* становить лише 10% [10]. У дослідженому нами регіоні частота трапляння склала 24%. Виявлення цього виду свідчить про задовільний (ближче до доброго другий клас) стан води у цих пунктах (їх загалом вісім, три з них у ставках, які сформувались після перегороджування річки та один в озері Кам'яному, що у Радомишлі). Також потрібно відмітити, що у Тетереві цей вид беззубки почав відмічатись після вселення сюди *Dreissena polymorpha* Pallas, 1771, останній є видом-вселенцем, що утворює обростання та створює перешкоди для експлуатації гідроспоруд, однак при цьому покращує якість води.

Також потрібно відмітити, що безпосередньо на Тетереві обстежено 10 пунктів, у чотирьох з них молюсків не виявлено. Двоє з цих пунктів знаходяться на околицях Житомира (гідропарк та Станишівка біля заводу Рудь), один пункт знаходиться у Чуднові та один у Коростишеві. Із чотирьох пунктів обстежених на Гуйві перлівницевих не виявлено лише у одному. Це село Іванків, у якому річка зазнала значних змін після спорудження греблі нижче за течією у селі Ліщин. Після цього річка замулилась, вийшла з берегів, затопивши берегову зону. Зникли раки, молюски. Через замулення річку періодично чистять за допомогою великої техніки і це унеможливлює формування угруповань бентосних організмів.

Особливий інтерес становили для нас водотоки Житомира. У місті та його околицях обстежено річки Тетерів (гідропарк, Зарічани та Станишівка біля заводу Рудь), Путятинку, Крошенку, Лісову та Кам'янку. У річках Путятинка та Крошенка молюски відсутні, хоча місцеві жителі стверджують, що колись їх тут ловили на корм тваринам. У Лісовій, яка місцями має вигляд вузького потічка, виявлено лише дві особини невибагливого до умов існування *U. pictorum* . У Кам'янці одну особину *P. complanata* виявлено лише у одному пункті, у ділянці із швидкою течією. Все це свідчить про незадовільний стан малих річок міста.

Отже, частота трапляння перлівницевих у басейні Тетерева в межах Житомирської області становить 76%. Із 33 обстежених у 8 пунктах збору матеріалу, де молюсків не виявлено взагалі, якість води може бути оцінена як

погана і дуже погана (IV, V клас), у 3 пунктах, де виявлено чотири види молюсків як добра (II клас), у 22 пунктах, де виявлено три і менше види як задовільна (III клас).

У водоймах, де виявлено *U. pictorum, U. tumidus, A. anatina* оцінювати якість води як задовільну третій клас, відповідно їх частоти трапляння становлять у водоймах та водотоках в басейні Тетерева в межах Житомирської області 45%, 49% та 55%. Там де мешкають реофільні та оксифільні *U. crassus* та *P. complanata* та вибаглива до умов *A. cygnea* вважати, що якість води наближається до доброї другий клас, їх частоти трапляння становлять відповідно лише 3%, 3% та 24%.

Література та джерела

1. Гураль-Сверлова Н.В., Гураль Р.І. Перлівницеві (Bivalvia, Unionidae) у фондах Державного природознавчого музею НАНУ і проблеми діагностики окремих представників родини // Біологічні студії / Studia Biologica. 2009. — Т. 3. — № 1. — С. 95-104.
2. Жадин В.И. Фауна СССР. Т. 4. Моллюски семейства Unionidae / В.И. Жадин. — Мосва-Ленинград : Изд-во АН СССР, 1938. — 167 с.
3. Калужняцька М.З. Колекції сучасних молюсків Науково-природознавчого музею АН УРСР. Сучасна і минула фауна областей України. — Київ, 1963. — 320 с.
4. Мальцев В. Визначення якості води методами біоіндикації: науково-методичний посібник. — Київ : Науковий центр екомоніторингу та біорізноманіття мегаполісу НАН України, Недержавна наукова установа Інститут екології (ІНЕКО) Національного екологічного центру України, 2011. — 112 с.
5. Пампура М.М. Сучасне поширення і структура поселень перлівницевих Unionidae Rafinesque, 1820 (Bivalvia) фауни України: автореф. дис. … канд. біол. наук наук : спец. 03.00.08 – зоологія. — Київ, 2013. — 29 с.
6. Стадниченко А.П., Уваєва О.І., Павлюченко О.В. Музей природи Житомирського державного університету імені Івана Франка // Природнича музеологія: теорія і практика. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (17-18 вересня 2009 р., м. Кам'янець-Подільський). — Львів, Кам'янець-Подільський, 2009. — С. 52-54.
7. Стратегія розвитку Житомирської області на період до 2020 року. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://economy-zt.gov.ua /files/Strateg/strategia2020.pdf (Останнє звернення 02.09.2020 р.).
8. Царик Й., Гураль Р., Шидловський І., Яворський І., Федик У. Колекція прісноводних молюсків В.І. Здуна в Зоологічному музеї Львівського національного університету імені Івана Франка // Вісник Львівського університету. Серія: Біологія. — 2005. — Вип. 40. — С. 111-119.
9. Шидловський І.В., Гураль Р.І., Романова Х.Й. Каталог колекції прісноводних молюсків проф. В.І. Здуна у фондах Зоологічного музею

ЛНУ ім. І. Франка. — Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. — 57 с.
10. Янович Л.М. Перлівницеві UNIONIDAE Rafinesque, 1820 (BIVALVIA) в сучасних екологічних умовах України (стан популяцій, особливості статевої структури і розмноження, біоценотичні зв'язки та фауна: дис. … доктора біологічних наук: 03.00.08 — зоологія. — Київ, 2013. — 389 с.
11. Manuel Lopes-Lima. Conservation status of freshwater mussels in Europe: state of the art and future challenges [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/284899646_Conservation_status_of_freshwater_mussels_in_Europe_State_of_the_art_and_future_challenges (Останнє звернення 03.09.2020 р.).

— о —

Розділ IV. АРХЕОЛОГІЯ ЖИТОМИРЩИНИ

УДК 908

ТАРАБУКІН О.О.
(м. Житомир)

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ ВОЛИНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО МУЗЕЮ (1919-1930 рр.)

Анотація. *У статті на основі архівних джерел висвітлюється діяльність археологічного відділу Волинського центрального науково-дослідного музею в галузі польових досліджень упродовж 1919-1930 рр.*

Ключові слова: *Східна Волинь, музей, відділ, секція, польові дослідження, археологічні об'єкти.*

Виклад основного матеріалу. У першій третині XX ст. вважливу роль у вивчені, збережені і популяризації пам'яток давнини на теренах Східної Волині відіграв археологічний відділ Волинського центрального науково-дослідного музею. Чільне місце в роботі відділу відводилося польовим дослідженням. Досить стисло цей напрямок діяльності відділу розглянули у своїх працях М.Ю. Кострица та І.І. Ярмошик [18, с. 114-116, 116, 38, с. 102-104]. Ряд статей дослідники присвятили питанням історії вивчення пам'яток давнини Волині, переважно крізь призму діяльності С.С. Гамченка [1, с. 82-83; 29, с. 329]. Означене питання, в контексті розвитку музейної археології в Україні, більш докладно досліджувала А.С. Яненко. Автор на основі архівних матеріалів проаналізувала дані і простежила динаміку археологічних досліджень в Україні, зокрема й в регіоні упродовж 1919-1934 рр., визначила методи вивчення пам'яток, склала перелік об'єктів, на яких проводилися розкопки та їх культурно-хронологічну приналежність, а також навела ряд

тогочасних публікації, в яких підсумовувалися результати польових робіт [36, с. 65-68, 73-75, 150, 162-163, 165, 168-169, 172, 222-244]. Хоча дослідники і торкалися багатьох питань діяльності відділу, слід констатувати, що такий напрямок як польові дослідження, не стали предметом спеціального дослідження, а в ряді публікацій ця проблема, як на мій погляд висвітлена не достатньо повно. Маємо на меті на основі друкованих і архівних джерел вивчити і більш докладно висвітлити різноманітні аспекти діяльності відділу у сфері польових досліджень. Зокрема, визначити організаційні засади, методичну базу і види досліджень, прослідкувати у хронологічній послідовності територіальні межі, географію поширення польових робіт, результати досліджень відділу, встановити кількість і видовий склад зареєстрованих об'єктів.

Згідно біографічної довідки С.С. Гамченка, археологічний відділ при Волинському центральному музеї було започатковано 19 червня 1919 р. Однак, за даними І.Ф. Левицького, до його організації, як самостійної одиниці у складі відділів музею, фактично приступили лише з 1920 р. [22, арк. 2-3; 39, арк. 2]. Процес його формування відбувався поступово і в силу різних причин затягнувся на два роки. По завершенню цього періоду, який припадає на грудень 1921 р., як відзначав С.С. Гамченко, «викристалізувалося остаточне поняття про археологічний відділ». Саме тоді вчений визначив структуру відділу, до складу якого за його задумом увійшли чотири основні підрозділи: кабінет, секція археологічних досліджень, лабораторія та музейна (експонатна) секція. Тоді ж завідувач розробив устав і програму відділу, а також інструкції, якими регламентувалася діяльність його структурних підрозділів [35, арк. 1-2].

Незважаючи на труднощі в формуванні відділу польові дослідження в його роботі мали пріоритетне значення. Цим напрямком діяльності опікувалася створена при відділі секція археологічних досліджень. Вчений вважав, що дослідження «справа особливих спеціалістів, які діють за особливими мандатами, наданими в контакті з ВУАКом при ВУАНі» [3, арк. 7].

Роботам у полі передувало вивчення літератури з метою збору відомостей про раніше виявлені на теренах Волині археологічних об'єктів. Основним джерелом для дослідників на той час була праця В.Б. Антоновича «Археологическая карта Волынской губернии». І.Ф. Левицький аналізуючи її погоджувався з тим що «реєстрація археологічних першоджерел, яку було проведено наприкінці минулого століття дала значний матеріал для складання археологічної мапи «Волині». Водночас, зауважував «матеріал цей, зібраний переважно адміністративним шляхом, не заслуговує цілковитої наукової довіри, не може бути базою археологічних робіт». Тому «необхідно на місцях перевірити дійсну присутність і стан першоджерел, зробити програмовий опис тих, що схоронилися». Паралельно з цим буде проводитися реєстрація «тих

археологічних першоджерел, які через ті чи інші причини, не було охоплено попередньою реєстрацію» [4, с. 5].

С.С. Гамченко відзначав, що «археологічні першоджерела на Волині незліченні», але «не вивчені, не відкриті, не зареєстровані» [3, арк. 9]. Методичні матеріали по організації і проведені розшукових робіт (рекогносцировки та розвідки), способи реєстрації об'єктів, схеми обстеження різних типів пам'яток, збору і польової обробки археологічних матеріалів С.С.Гамченко докладно виклав у праці «Археологічні першоджерела, способи їх реєстрації та засоби охорони», виданого у Житомирі 1925 р. за кошти музею. Вчений розглядав її як орієнтуючий матеріал для вчителів і гуртків краєзнавства «по основі і полю археологічної роботи Волинської вільної археологічної школи, в ряди співробітників якої кличемо Вас». Закликав освітян створювати відповідні осередки на місцях для вивчення своєї території. Стверджував, що ця робота дуже «важлива, цікава, невідкладна і цінна» [3, арк. 9-11; 4, с. 15-17, 21-26].

Польові дослідження С.С. Гамченко поділяв на рекогносцировки, розвідки і розкопки.

Рекогносцировка передбачала візуальний огляд місцевостей з метою визначення наявності пам'яток давнини та їх попереднього вивчення, «що бачимо, що чуємо, відмічаємо, описуємо, реєструємо» [3, арк. 60]. Наприклад, 28 квітня проведено рекогносцировку на предмет пам'яток давнини «знаменующих древности быта по Чудновскому тракту», а 28 травня — по реєстрації курганних груп в районах сіл Денеші, Буки, Ульянівки [14, арк. 1].

Розвідки передусім мали на меті пошуки, відкриття, реєстрацію нових та перереєстрацію раніше виявлених археологічних об'єктів. Доповнювалися опитуваннями місцевого населення. У разі виявлення пам'ятки (першоджерела) проводився ретельний огляд території та оголень ґрунту, збір підйомного матеріалу, складався опис і план, по можливості здійснювалася фотофіксація. Для визначення розмірів, глибини залягання культурного шару і його насиченості знахідками, закладалися шурфи та здійснювалися зачистки оголень культурного шару. На основі цього «складається первинний діагноз першоджерела». Під час розвідок також визначався стан збереження пам'яток, відбиралися об'єкти для розвідувальних розкопок [3, арк. 60; 14, арк. 1; 34, арк. 29; 35, арк. 1-2, 5]. Так, 26 травня 1921 р. здійснено огляд курганів і місцевості поблизу с. Корчак і вибір там кургану для «разведочной раскопки». Розкопки крім науково-пізнавальної проводилися ще й з просвітницькою метою, мали пояснити місцевим жителям значення розкопок у тому числі з метою «их охраны и наилучшего научного использования» [14, арк. 1].

Наступним етапом досліджень були розкопки. Цілеспрямоване, більш поглиблене вивчення за відповідною процедурою окремих типів пам'яток давнини. С.С. Гамченко зважав на те, що «Розкопки дорого коштують і виконуються, за особливими науковими методами, особливо-довіреними

людьми науки. Можуть виконуватися не скрізь, частково, за особливими планами і програмами» [3, арк. 8]. Розкопки, на прикладі курганів здійснювалися у три етапи. На першому здійснювався візуальний огляд, визначалася орієнтація, складався опис, робилися обміри пам'ятки. На другому, розбивка насипу секторально і проведення розкопок. В процесі здійснювали зачистку, складали опис, робили замальовки, фотофіксацію виявлених об'єктів і знахідок. На третьому завершальному етапі відбувався збір матеріалів, їх етикетування, пакетування та закупорювання, після чого їх транспортували до археологічної лабораторії [3, арк. 60-61].

Польові дослідження проводилися під керівництвом завідувача відділу, за відповідними планами. В межах академічного року їм відводилося сім місяців, що охоплювали період з квітня по жовтень включно [8, арк. 55].

Слід відзначити, що на початковому етапі діяльності відділу у 1919-1923 рр. польові роботи через відсутність відповідних кадрів С.С. Гамченко планував і проводив самостійно. Дослідження переважно мали розвідувальний характер. В процесі робіт вчений здійснював візуальний огляд, складав описи і плани пам'яток, збирав підйомний матеріал. Фотозйомка на той час не здійснювалася через відсутність необхідного обладнання та коштів на їх придбання [5, арк. 1-4]. Пізніше, з розширенням штатів відділу, обсяги досліджень просторово і кількісно значно зросли. Розглянемо ці роботи в хронологічній послідовності більш детально.

Обранням С.С. Гамченка завідуючим археологічним відділом при Волинському центральному музеї у червні 1919 р. дало відповідну економічну базу і відкрило можливості для початку систематичних археологічних досліджень в регіоні. Оскільки в цей період кошти на польові роботи музей фактично не виділяв, дослідник вимушений був обмежитися проведенням робіт в районі Житомира. Фактично вони були продовженням робіт, які дослідник розпочав ще у 1918 р. після повернення з військової служби до Житомира. Єдиними засобами досліджень 1919 р. були рекогносцировки і розвідки, «робота була важкою, переривчастою, спорадичною, але вкрай винятковою» [5, арк. 2].

Крім відкриття і реєстрації нових археологічних об'єктів дослідження мали на меті «раскрытия древнейшей точки заселения Житомира, выяснение его приселков и последовавшие отсюда впоследствии изменения».

У 1919 р. роботи переважно зосереджувалися в межах м. Житомира. С.С. Гамченко на попередньому етапі досліджень зібрав відомості про 14 раніше виявлених знахідках та об'єктах. Пізніше, здійснені розвідки, якими охоплені побережжя річок Тетерева, Кам'янки та їх дрібних приток. Обстежені території і околиці 6 передмість м. Житомира (Закам'янка, Корбутівка, Мальованка, Нова Рудня, Подол, Павликівки, Смолянка), 3 урочища (Замкова гора, Кокрин, Петровська гора), а також місцевості в районі залізничного вокзалу і поблизу с. Слобода-Селець. Паралельно здійснювалися

спостереження за земляними роботами в центральній частині міста. В результаті зареєстровано 32 нових пункти, у тому числі 3 місця окремих знахідок, 1 майстерня, сліди ґрунтових поховань у 8 пунктах, 2 окремих кургани, 5 старих кладовищ, виходи і провали підземель в 11 пунктах [5, арк. 1-22].

На підставі зібраних матеріалів вчений прийшов до висновку, що Житомир зародився у межах городища, яке охоплювало простір між Рудавкою, Кам'янкою і Любарським струмком. Встановив, що на початковому етапі свого розвитку населений пункт не виходив за периметр укріплення. Поступово він розростався, переважно вздовж шляхів на Київ, Звягель, Чуднів і Коростень. За польської доби Житомир, крім Замкової гори, займав вже простори Подолу, Чуднівської вулиці, урочища Кокрин, місцевості Старо-Вільського узгір'я і його нижньої частини, а також верхню і нижню частини Закам'янки [5, арк. 8, 15-16].

У 1920 р. було проведено додаткові дослідження по фіксації і закріпленню даних по Житомиру і його передмістям здобутих у 1919 р. На початку робіт дослідник зібрав відомості про 9 раніше виявлених знахідках та об'єктах. В їх числі 5 місць окремих знахідок, у тому числі 2, де знайдені кістки мамонта, 2 городища і 2 курганні групи (нараховували 57 насипів). Після, розвідками обстежені території та околиць 9 населених пунктів (м. Житомир, с. Альбинівка, с. Крошня, с. Псищі, с. Слобода-Селець, с. Станишівка, х. Стара Рудня, х. Чижа, х. Якима). В результаті було зареєстровано 11 об'єктів, у тому числі 1 городище, 6 курганних могильників (нараховують понад 68 насипів), 1 окремий курган, 2 некрополя кам'яних гробниць, 1 старовинне кладовище, де зафіксовані кам'яні хрести та 1 підземелля. Крім того, додатково обстежені раніше виявлені пам'ятки, визначено стан їх збереження, складені плани і описи. Складалися також загальні плани окремих місцевостей з позначенням на них археологічних об'єктів [5, арк. 23-49].

З 1921 р., на думку С.С. Гамченка, діяльність відділу почала носити системний характер. Усі польові роботи віднині здійснювалися за чітко розробленим планом. В цей період складено інструкцію, якою регламентувалася діяльність секції археологічних досліджень. З цього року започатковано облік польових робіт відділу, вводяться відповідно щоденник і журнал, де стисло подані відомості про час, вид, зміст і результати проведених досліджень [5, арк. 2, 3, 5, 12; 13, арк. 23 зв.].

Польові дослідження проводилися з 28 квітня по 28 грудня, охоплювали побережжя і вододільні ділянки в басейнах річок Тетерева, Гнилоп'яті, Лісової Кам'янки, Бобрівки та їх приток. В процесі рекогносцировок і розвідок збиралися відомості про виявлені знахідки давніх предметів і монетні скарби, обстежені місцевості, території і околиці 22 населених пунктів (с. Барашівка, с. Болярка, с. Буда-Шиєцька, с. Буки, х. Василівський, х. Генриховка,

с.Дениші, с. Денишівська Гута, с. Дормань, с. Катеринівка, с. Корчак, с.Марьянівка, с. Михайлівка, с. Новий Завод, х. Нопатовка, с. Перлявка, х.Рудковського, с. Сінгури, с. Ульянівка) та 2 урочищ. Загалом зареєстровано 54 об'єкта, у тому числі 10 курганних груп (нараховували понад 87 надмогильних насипів), 15 поселень, 11 місць окремих знахідок, 3 ґрунтових могильника, 3 старовинних кладовища, де виявлені кам'яні хрести, 1 замчище, 8 городищ, 2 місця знахідок монетних скарбів, рештки 1 скляної гути та 1 підземелля. Розкопки здійснювалися в 6 пунктах. Зокрема, в с. Корчак в курганній групі розкопано 8 курганів, а на околиці 11 ґрунтових поховань, 2 ґрунтові поховання в Перлявці, 1 курган в ур. Галое (Волчье) болото біля с. Буда Шиєцька, 5 курганів в 1-й та 3-й курганних групах в ур. Циганські ліски біля с. Дениші, а також досліджено рештки скляного виробництва або гути в ур. Побитовка неподалік с. Альбинівка (нині Тетерівка) [5, арк. 50-127].

Серед відкритих і частково досліджених у цьому році об'єктів, слід відзначити групу поселень і поховальних пам'яток, яку вчений за типом кераміки зафіксованої на теренах та в околицях однойменного села, назвав корчацькими. Нині вони входять до кола слов'янських пам'яток празько-корчацької культури середини — третьої чверті I тис. н.е.

Вперше, документально засвідчується залучення до археологічних робіт, на добровільних засадах місцевих жителів, переважно вчителів, а також груп слухачів Волинського інституту народної освіти.

Найбільш плідними і масштабними були дослідження 1922 р. Розвідками було охоплено басейни річок Гнилоп'яті і Гуйви, та їх приток — Глибочка, Кощі, П'ятки, Коденки, продовжені роботи в басейні р. Лісової Кам'янки. Якщо у попередні роки розвідки обмежувались західною частиною сучасного Житомирського району, то у поточному році роботи поширювалися на території Андрушівського, Бердичівського і Чуднівського районів. В практику польових досліджень вводився принцип суцільного обстеження населених пунктів і прилеглих до них місцевостей, для цього залучався місцевий актив.

Протягом 1922 р. було обстежено території і околиці 38 населених пунктів (х. Базиля, с. Барашівка, х. Богданівка, с. Великі Коровинці, с.Вертокиївка, х. Волиця, с. Глибочок, с. Голодьки, с. Городище, с. Городище (на р. Коденці), х. Гуйва, х. Дзюба, с. Дениші, с. Дубище, с. Катеринівка, с.Княжин, м. Кодня, с. Коротенька, м. Котельня, х. Коща, х. Кованка, х.Кривуха, х. Круть, с. Крута, с. Малі Коровинці, с. Михайлівка, х. Нова Фрисарка, с. Пряжів, м. П'ятки, с. Слободище, м. Троянів, х. Фрисарка, х.Хатки, х. Чернеча Рудня, х. Чернодуб, х. Чортів, с. Шумськ, с. Янківці) та 28 місцевостей і урочищ. В результаті було зареєстровано 131 об'єкт, у тому числі 22 місця окремих знахідок, 5 місць із слідами залізоплавильного виробництва та 1 місце видобутку залізної руди, 17 окремих курганів, 17 курганних груп (нараховують 151 насип), 15 поселень, 10 укріплень, 5 валів, 9

підземель або льохів, 8 монетних скарбів, 3 місця знахідок окремих монет, 6 старовинних кладовищ, 5 кам'яних хрестів, 2 камені із позначками, 1 старовина піч для обпалу цегли, 9 місць із слідами давніх поховань, 3 з рештками кам'яних будівель, 1 із слідами поховань в кам'яних гробницях та 1 місце масового поховання ймовірно періоду Коліївщини [5, арк. 128-193].

З 1923 р. відділ поповнився новими кадрами, розпочинає свою діяльність І.Ф. Левицький [16, арк. 71]. У цьому році археологічний відділ музею поширив свої дослідження на північний схід від Житомира і охопив верхів'я річок Очеретянки (С.С. Гамченко помилково називає її Тростяницею), Бистріївки і Свинолужки, у місцевостях розташованих в межах сучасного Черняхівського району Житомирської області.

Під час розвідок було обстежено території і околиці 16 населених пунктів (с. Бежів, с. Браженка, с. Видибор, с. Високе, с. Головине, с.Городище, с. Дівочки, с. Забріддя, с. Некраші, с. Осники, с. Селець, с. Стирти, с.Троковичі, с. Федорівка, м. Черняхів) та 8 урочищ. В результаті було зареєстровано 42 об'єкти, у тому числі 1 місце окремих знахідок, 2 стоянки, 7 поселень, 5 укріплень (городищ, замчищ), 10 курганних могильників (нараховують 110 насипів), 3 окремих кургани, 1 старовинне кладовище, 5 місць знахідок кам'яних хрестів, 1 камінь з написом 1603 року, 1 монетний скарб, 2 місця знахідок монет, 2 підземелля, 1 кам'яна стіна, 1 місце із слідами поховань [5, арк. 194-211].

Серед об'єктів виявлених у 1923 р. особливу увагу привертають увагу знахідки крем'яних знарядь, зібрані на берегах р. Свинолужки, в урочищі «Лиса гора», що біля східної околиці с. Городище. Подібні знахідки дослідник виявив і на сусідніх пагорбах, розташованих західніше. С.С. Гамченко датував ці об'єкти кам'яним віком [5, арк. 209-211]. Цікаво, що в науковій і краєзнавчій літературі зазначена пам'ятка, як в радянський час, так і на сучасному етапі, фігурує як стоянка-майстерня пізньоашельського-мустьерського часів доби раннього палеоліту під назвою «Житомирська стоянка», яку у 1959 р. відкрив В.О. Місяць [28, с. 54]. Насправді, як бачимо, її першовідкривачем був С.С. Гамченко.

Археологічні роботи відділ проводив протягом червня — 18 жовтня 1924 р. на територіях Житомирської і Коростенської округ, в межах сучасних Житомирського, Романівського, Коростенського, Малинського, Народицького і Овруцького районів Житомирської області. Дослідженнями переважно керував С.С. Гамченко, йому допомагали І.Ф. Левицький, О.П. Червинський (Стара Рудня, Житомир), О.Ф. Лагодовська (Стара Рудня, Житомир), Ф.А.Козубовський (Коростень, Розсохи), вперше М.М. Шавлович (Войцехівка) та інші.

Під час робіт було обстежено території і околиці 10 населених пунктів (с. Бабиничі, с. Войцехівка, с. Колодяжне, м. Коростень, с. Липлянщина, с.Норинськ, с. Розсохи, х. Стара Рудня (Житомир), с. Старий Миропіль

с.Яжберень), зареєстровано 34 об'єкти, у тому числі 1 стоянка, 2 поселення, 25 курганних груп (нараховували загалом 922 надмогильних насипів), 1 окремий курган, 1 старовинне кладовище з кам'яними хрестами та в 3-х пунктах 4 кам'яні гробниці. Також зібрані відомості про 3 нові пункти із слідами кам'яних гробниць в районі с. Колодяжне та в ур. Вербовиця біля с. Нова Чортория, а також відзначено знахідки кераміки гробничного типу в насипах курганів №№ 4 та 7 в 1-й курганній групі Войцехівки. Розкопки проводилися у 17 пунктах, досліджено 47 курганів та 4 кам'яні гробниці [6, арк. 4-107].

Окремо слід виділити роботи І.Ф. Левицького, здебільшого не відображені у звітних матеріалах відділу, а лише частково висвітлені в нечисленних публікаціях. Так, у червні він провів попередні роботи, а 27-28 серпня здійснив розвідки на теренах і околицях с. Колодяжне. На берегах р. Случ зареєстровано 37 об'єктів, у тому числі 3 городища, 23 курганних групи (нараховують 67 насипів) та 11 окремих кургани. В районі Войцехівки дослідив кам'яну гробницю, випадково виявлену у 1923 р. Пізніше, 16 вересня та 13 жовтня дослідник здійснив детальне обстеження каменоломні на ділянці вчительки Н. Луцкевич, визначив геологічну будову, характер залягання ґрунтів, зафіксував культурні нашарування із знахідками, характерних для періоду «лятену» та «доегейської культури» (трипільської — О.Т.). Трохи згодом, 18 жовтня С.С. Гамченко обстежив сусідню каменоломню, розташовану за 100-105 м від попередньої, де були знайдені зуби викопного коня, з'ясував геологічну будову ділянки. Роботами, які здійснювалися за кошти Губвиконкому, у вересні-жовтні керував С.С. Гамченко [2, с. 20; 15, с.36-38; 25, с. 159, 163].

Вінцем діяльності відділу став 1925 р. За підсумками науково-дослідної праці Волинський центральний музей було віднесено до провідних осередків України в галузі археологічних досліджень, а на Всеукраїнський конференції краєзнавства, яка відбулась 28-31 травня 1925 р. у м. Харкові, він отримав статус науково-дослідного закладу. Згодом його було перейменовано на Волинський науково-дослідний музей. Налагодження і подальші тісні стосунки з ВУАКом певною мірою вплинули на діяльність відділу у галузі польових досліджень. Науково-дослідна робота з археологічного вивчення Східної Волині координувалася, здійснювалася за відкритими листами і з урахуванням планових завдань Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН [7, арк. 1; 31, с. 6].

Відділ поповнювався новими кадрами, з 25 квітня почав працювати на посаді лаборанта-асистента О.П. Червінський [30, с. 189-190].

Польові дослідження упродовж 1925 р. проводилися на теренах Волинської і Коростенської округ і були розподілені між С.С. Гамченком та І.Ф. Левицьким. Так, С.С. Гамченко у період з 25 червня по 02 вересня зосередився на роботах в районі м. Житомира. Зокрема, на околиці с.Станишівка обстежив городище. В урочищах Чорна Долина (с. Слобода-

Селець) та Кумани (біля с. Псищ) дослідив 2 курганних могильника (нараховували 24 насипи), розкопав 10 надмогильних насипів. Крім того, з науково-просвітницькою метою провів показові розкопки насипу № 2 в курганному могильнику в урочищі Дачі Іваницького в м. Коростені (нараховував 120 насипів).

І.Ф. Левицький протягом серпня-жовтня провів дослідження на території Коростенської округи. Роботами було охоплено території і околиці 7 населених пунктів (с. Болотниця, х. Булев, м. Народичі, с. Розсохи, с. Селець, с. Ст. Шарно, х. Уманці). Під час розвідок було зареєстровано 33 пам'ятки, у тому числі 12 стоянок, 1 селище, 1 городище, 3 окремих та 16 курганних могильників (нараховували 258 надмогильних насипів). Крім того, в 7 курганних групах І.Ф. Левицький розкопав 27 насипів.

Загалом упродовж 1925 р. було обстежено 37 археологічних об'єктів. Розкопки проводилися в 10 пунктах, винятково курганних групах, досліджено 38 надмогильних насипів [7, арк. 3-6; 19, арк. 8-136].

Роботи 1926 р., як і у попередньому році, проводилися на територіях Коростенської і Житомирської округ. Так, С.С. Гамченко протягом 29 червня – 21 липня провів розвідувальні роботи на території і околицях с. Колодяжне. У цих роботах брала участь О.Ф. Лагодовська. В процесі розвідок було обстежено береги вздовж р. Тюхтерівки на відстані близько 7–8 км, в результаті у 4-х пунктах були зафіксовані знахідки кісток викопних тварин, матеріали трипільської культури, гробничні поховання доби енеоліту та знахідки залізного періоду. Оскільки роботи не були завершені, вчений планував продовжити їх у наступному році [10, арк. 1-4].

Левицький І.Ф. у межах Коростенської округи 1926 р. на території і околицях 6 населених пунктів (с. Бондарі, х. Булев, с. Гутка-Ганнівка, м.Народичі, с. Розсохи, с. Селець) та 9 урочищ, зареєстрував 25 об'єктів, у тому числі 2 місця окремих знахідок, 2 стоянки, 21 курганну групу. Розкопки ьуло проведено в 21 курганних могильниках, розкопано 52 надмогильних насипи. На території Житомирської округи у двох пунктах (с. Суємці, с.Високе) було розкопано 3 кам'яні гробниці мегалітичної культури [20, арк. 1-37, І-ХХХІ].

С.С. Гамченко у цьому році активно залучався до досліджень ВУАКу, що певною мірою впливало на подальший перебіг досліджень у краї. У зв'язку із запрошенням завідувач змушений був припинити планові дослідження у краї, тимчасово переїхати до Києва і упродовж 8 серпня – 11 жовтня 1926 р. проводити розкопки на садибі В.П. Трубецького [11, с. 17-38].

Левицький І.Ф. упродовж липня–жовтня 1927 р., проводив роботи на територіях Коростенської і Волинської округів. На території і околицях 5 населених пунктів (кол. Анета, с. Дубрівка, м. Народичі, с. Сколобів, с.Суємці), розкопками частково досліджено стоянку в урочищі Піщане та 4 кам'яні гробниці мегалітичної культури [21, арк. 1-27].

С.С. Гамченко, як і раніше залучався до робіт в інших регіонах, зокрема, на Шепетівщині. Так, у липні-серпні досліджував кургани біля станцій Полонне і Шепетівка. Наприкінці року вчений остаточно переходить на роботу до ВУАКу.

У 1928 р. археологічний відділ музею очолив І.Ф. Левицький. В штаті відділу залишався на посаді лаборанта О.П. Червінський. З того часу увесь тягар з планування, організації і проведення польових досліджень цілковито лягав на його плечі. Незважаючи на всі труднощі упродовж року вдалося провести роботи на територіях Коростенської і Волинської округ, в межах сучасних Олевського, Новоград-Волинського, Коростенського, Лугинського та Овруцького районів. На території і околицях 15 населених пунктів (с. Бовсуни, с. Зубковичі, с. Кикова, с. Копище, м. Коростень, х. Майдан, с. Могильно, м.Олевськ, с. Перга, с. Радоробель, с. Сущани, м. Ушомир, с. Хочин, с.Хочинська Рудня, с. Юрова) та 15 урочищ, було зареєстровано 33 об'єкти, у тому числі 18 місць окремих знахідок, 1 майстерня, 8 стоянок, 3 поселення, 1 городище та 1 курганний могильник. Розкопки проводились в одному пункті (с. Кикова), досліджено рештки кам'яної гробниці мегалітичної культури [23, арк. 4-39].

Із звіту І.Ф. Левицького дізнаємося, що цього року розвідувальні роботи проводив лаборант відділу О.П. Червінський. В районах сіл Скребеличі, Нагоряни та Хлуплян на території Овруцького району проводив роботи з метою вивчення видобутку і виготовлення виробів з пірофілітового сланцю. Крім того, здійснював розвідки для реєстрації і доповнення даних про городища і могильники, виявлені у 1902 р. Я.В. Яроцьким в середній та горішній течіях р. Уборті, Однак нині результати цих робіт через відсутність звітних матеріалів встановити неможливо [23, арк. 4].

У 1929 р. польові дослідження проводилися винятково у північних районах краю на теренах Коростенської округи, в межах сучасних Олевського і частково Овруцького районів. Протягом сезону І.Ф. Левицьким на території і околицях 6 населених пунктів (с. Довгиничі, с. Замисловичі, х. Млинок, с.Рудня-Замисловицька, с. Рудня-Радовельська, сл. Юстембург) та 8 урочищ, було зареєстровано 12 об'єктів. Серед них 11 нових, у тому числі 6 місць окремих знахідок, 4 стоянки та 1 поселення. Розкопки проводились на раніше відомій палеолітичній стоянці поблизу с. Довгиничі, було зібрано понад 270 цікавих знахідок [24, арк. 2-12; 25, арк. 153-160; 33, арк. 1-12].

У 1930 р. польові дослідження обмежилися північно-східними районами Житомирщини і проводилися у двох пунктах. У червні І.Ф. Левицький продовжив розкопки на Довгинецькій палеолітичній стоянці. У жовтні проводив обстеження і розвідувальні розкопки на торфовищі Моства поблизу с. Каленське Коростенської округи, де дослідник зафіксував рештки поселення трипільської культури [27, с. 70-71; 36, с. 67; 37, с. 106].

У 1931 р., в силу об'єктивних причин, співробітники археологічного відділу польові дослідження не проводили. Основні зусилля були направлені на завершення робіт по впорядкуванню і відкриттю музейної секції. Відсутність належного фінансування, а також постійний тиск з боку адміністрації музею призвели до погіршення стосунків між завідуючим відділом та директором. Тривалий конфлікт врешті негативно вплинув на подальшу долю відділу. У травні було звільнено завідувача, а в жовтні через відсутність в штатному розписі музею посади було скорочено лаборанта. Внаслідок цього польові дослідження відділу на теренах краю припинилися [17, арк. 24, 27-28; 32, арк. 99].

Таким чином, у 20-х — на початку 30-х рр. XX ст. важливу роль у вивчені старожитностей краю відігравав Волинський центральний науково-дослідний музей. Пріоритетне значення в його діяльності мали польові дослідження. Цим напрямком в його структурі займалася секція археологічних досліджень.

Діяльність останньої регламентувалася відповідною інструкцією. Польовим роботам в межах академічного року відводилося сім місяців і проводилися з квітня по жовтень включно. Поділялися на рекогносцировки, розвідки і розкопки. З 1921 р. започатковано облік польових робіт відділу, вводяться відповідно щоденник і журнал, де стисло подані відомості про час, вид, зміст і результати проведених досліджень.

На початковому етапі, що оплює період з 1919 р. по 1923 р. через відсутність відповідних кадрів польові дослідження у краї С.С. Гамченко здійснював самотужки і переважно здійснював їх у межах та трохи далі району Житомира.

Поступово, відділ поповнювався новими кадрами. З 1923 р. почав свою діяльність І.Ф. Левицький, а з 1925 р. — О.П. Червинський, що позитивно вплинуло на подальшу роботу відділу, розширювались межі археологічних досліджень, збільшувався обсяг власне польових досліджень.

Упродовж 1924-1930 рр. польові роботи поширювались в різні куточки, але не виходили за межі теренів Східної Волині. З 1925 р. археологічні дослідження в регіоні координувались, здійснювались за відкритими листами і урахуванням планових завдань ВУАКу при ВУАН.

Польові роботи відділу поділялися на рекогносцировки, розвідки і розкопки. Перші два у діяльності відділу переважали. При цьому у період 1919-1920 рр.та 1922-1924 рр. проводилися винятково розвідувальні роботи, а починаючи з 1921 р., а після перерви, упродовж 1924-1930 рр. паралельно з розвідками здійснюються розкопки археологічних об'єктів. Пік останніх припадає на 1924-1926 рр. Однак, як і в попередні роки, перевага надавалась курганам.

Упродовж 1919-1930 рр. на теренах Східної Волині обстежені території і околиці 118 населених пунктів, в результаті чого було зареєстровано 457 різноманітних археологічних об'єктів.

Розкопки проводилися у 65 пунктах краю, досліджено 180 об'єктів, у тому числі в 3-х частково і 177-ми повністю. В їх числі 151 курган, 13 ґрунтових поховань, 1 гута, 12 кам'яних гробниць, 2 стоянки і 1 одне багатошарове поселення.

У зв'язку із залученням, а після і переходом у 1927 р. С.С. Гамченка на роботу до ВУАКу обсяг польових робіт суттєво знизився. А із звільненням 27 травня 1931 р. завідувача І.Ф. Левицького, а пізніше й лаборанта, діяльність відділу у сфері археологічного вивчення Східної Волині повністю припинилися.

Література та джерела

1. Баженов Л.В. Дослідник Східної Волині український археолог Сергій Гамченко // Горошківщина крізь призму століть. Тези Наукової краєзнавчої конференції. — Володарськ-Волинський — Житомир, 1995. — С. 80-83.
2. Викторовський В. Житомир // Бюлетень кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка. — Число І. — Київ, 1925. — С. 19-20.
3. Гамченко С.С. Методические указания по краеведчеству и археологии [29/VIII.1925. Коростень] // Науковий архів Інституту археології НАН України. — Фонд 3 (С.С. Гамченка). — Спр. 60. — 64 арк.
4. Гамченко С.С. Археологічні першоджерела, способи їх реєстрації та засоби охорони (короткий виклад) / Переклад та передмова І.Ф.Левицького. — Житомир, 1925. — 28 с.
5. Гамченко С. Пятилетие археологических исследований на Волыни 1919-1923 гг. [Житомир, 11.VI.1925] // Науковий архів Інституту археології НАН України. — Фонд 3 (С.С. Гамченка). — Спр. 45. — 211 арк.
6. Гамченко С. Раскопки 1924 г. на Волыни [Житомир, 7/II.1925 г.] // Науковий архів Інституту археології НАН України. — Фонд 3 (С.С.Гамченка). — Спр. 46. — 109 арк.
7. Гамченко С. Дослідна робота археологічного відділу Волинського н/д музею в 1925 році [Житомир, 7/XII 1925] // Науковий архів Інституту археології НАН України. — Фонд ВУАК. — Спр. 46/4. — 7 арк.
8. Гамченко С.С. Археотдел [7/II.1926, Житомир] / Материалы о деятельности археологического отдела Волынского научно-исследовательского музея 1926-1927 гг. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — Фонд 3 (С.С. Гамченка). — Спр. 52. — арк. 55-55 зв.
9. Гамченко С. Заведывающему государственным Волынским научно-исследовательским музеем [Житомир, 28/VI 1926] // Науковий архів

Інституту археології НАН України. — Фонд 3 (С.С. Гамченка). — Спр. 52. — Арк. 99-99 зв.
10. Гамченко С. Археологические исследования 1926 г. в бассейне р.Тюхтеривки на Волыни [Житомир, 24/I 27] // Науковий архів Інституту археології НАН України. — Фонд 3 (С.С. Гамченка). — Спр. 49. — 4 арк.
11. Гамченко С. Розкопи 1926 року в Київі (Давніша садиба В.П. Трубецького) // Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік (З каталогом звідомної виставки). — Київ, 1927. — С.17-38.
12. Дневник археологических изысканий. Археологический отдел Волынского центрального музея (28.04.1921 – 27.09 / ?/10.1925 гг.) // Науковий архів Інституту археології НАН України. — Фонд 3 (С.С. Гамченка). — Спр. 56. — 37 арк. (75 с.).
13. Дневник экспонатной секции археологического отдела Волынского научно-исследовательского музея краеведения // Науковий архів Інституту археології НАН України. — Фонд 3 (С.С. Гамченка). — Спр. 55. — 73 арк. (146 с.).
14. Журнал археологических изысканий археологического отдела Волынского центрального музея № 21 // Науковий архів Інституту археології НАН України. — Фонд 3 (С.С. Гамченка). — Спр. 35. — 23 арк.
15. З приводу знахідки в с. Колодяжному (Короткий витяг з подання І.Левицького) // Бюлетень кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка. — Число І. — Київ, 1925. — С. 35-39.
16. Іменний список відповідальних робітників музею або виставки. 13.01.1926 р. // ДАЖО. — Ф. Р-266. — Оп. 1. — Спр. 182.
17. Книга приказов Житомирского музея июль 1926 — 16 августа 1936 г. // Фонди КЗ ЖОКМ. — КП 38120 — ІД-10497. — 92 арк.
18. Кострица М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. — Житомир: М.А. К., 2001. — 360 с.
19. Левицький І. Архологічні досліди в районі: Народичі — Ст. Шарно — Уманці — Булев — Селець — Болотниця Коростенської округи року 1925 [м. Житомір на Волині, 24/V-1926 р.] // Фонди КЗ ЖОКМ. — КП 38656/2 ІД-11183. — 137 арк.
20. Левицький І. Археологічні досліди в Коростенській і Житомирській округах, року 1926 (Коротке подання) [м. Житомір на Волині, 27/XII-26 р.] // Фонди КЗ ЖОКМ. — КП 38656/4 ІД-11185. — 37, I-XXXI арк.
21. Левицький І. Археологічні досліди в Коростенській і Волинській округах, року 1927 (Коротке подання) [м. Житомір на Волині, 18/III-27] // Фонди КЗ ЖОКМ. — КП 38656/6 ІД-11187. — 27 арк.
22. Левицький І.Ф. Доповідна записка до Ради Волинського науково-дослідного музею: 29.IV.1928 р. // Фонди ЖОКМ. — КП 38656/1 ІД-11182. — 16 арк.

23. Левицький І. Археологічні досліди в Коростенській і Волинській округах, року 1928 [м. Житомир, 29/XII-28] // Фонди КЗ ЖОКМ. — КП 38656/6 ІД-11187. — 39 арк.
24. Левицький І. Археологічні розшуки на Коростенщині, року 1929 [Житомир, 25.I-30] // Науковий архів Інституту археології НАН України. — Фонд 4 (І.Ф. Левицького). — Спр. 6. — 12 арк.
25. Левицький І. Довгинецька палеолітична стація. Попереднє повідомлення // Антропологія. — Київ, 1930. — Т. III. — С. 153-160.
26. Левицький І. Домовина кінця неолітичної доби на побережжі середньої течії р. Случ (с. Колодяжне на Волині) // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. — Т. І. — Київ, 1930. — С. 159-178.
27. Левицький І.Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Мостова в 1948 р. // АП УРСР. — Київ, 1952. — Т. IV. — С. 70-77.
28. Месяц В.А. Находки древнепалеолитических орудий в районе Житомира // КСИА АН СССР. — Москва, 1962. — Вып. 92. — С. 54-55.
29. Нестеренко В.А. Археологічні дослідження С.С. Гамченка на теренах Волині // Житомирщина на зламі тисячоліття. Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції: Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Том 21. — Житомир: М.А.К., 2000. — С. 328330.
30. Павленко С.В. Овруцький повітовий музей та науково-археологічна комісія (початок 20-х років XX ст.) / Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф.А. Козубовського) // АДІУ. — Київ, 2017. — Вип. 4 (25). — С. 183-194.
31. Про охорону місцевих пам'ятників старовини і мистецтва (Обов'язкова постанова Губвиконкому) // Радянська Волинь. — 1925. — № 137. — 20 червня. — С. 6.
32. Ріжне листування археологічного відділу на 1925 р. // Фонди КЗ ЖОКМ. — КП 38656/11 — ІД-11192. — 105 арк.
33. Реєстр знахідок, що їх зроблено під час розкопів Довгинецької палеолітичної стоянки в році 1929 // Фонди КЗ ЖОКМ. — КП 38656/23 ІД-11198/1-12. — 12 арк.
34. Система-план работ по разворачиванию для открытия археологического отдела В.Н.И.Музея [Житомир, 6/II.1926] (Ріжне листування археологічного відділу на 1925 р., 105 арк.) // Фонди КЗ ЖОКМ. — КП 38656/11 — ІД-11192. — Арк. 26-29.
35. Статистический эскиз археологического отдела Волынского центрального музея. — [Житомир, 15.IX.1922]. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — Фонд 3 (С.С. Гамченка). — Спр. 32. — 5 арк.
36. Яненко А. Історія музейної археології УСРР (1919-1934). — Київ : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2016. — 368 с.

37. Яненко А.С. Історія археології Східної Волині 1920-х — першої половини 1930-х рр.: Інституціональний вимір // АДІУ / Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (До 120-річчя з дня народження Ф.А. Козубовського). — Київ, 2017. — Вип. 4 (25). — С. 103-116.
38. Ярмошик І.І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX-XX століть. — Житомир : Вид-во «Волинь», ПП «Рута», 2006. — 216 с.
39. Curicculum vitae // Науковий архів Інституту археології НАН України. — Фонд 3 (С.С. Гамченка). — Спр. 104. — Арк. 1-2.

— о —

УДК 980

ТАРАБУКІН О.О.
(м. Житомир)

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ КАМ'ЯНИХ ХРЕСТІВ ЖИТОМИРЩИНИ

Анотація. *У статті розглядається коло питань, пов'язаних з вивченням кам'яних хрестів на теренах Житомирщини.*

Ключові слова: *Житомирщина, хрест, вивчення, термінологія, картка обстеження.*

Виклад основного матеріалу. Серед великого масиву старожитностей Житомирщини, певну увагу привертають майже непримітні і поки що слабо вивчені кам'яні хрести. Хоча інтерес до цієї категорії об'єктів культурної спадщини виник ще в 40-х роках XIX ст., їх вивчення досить тривалий час здійснювалося епізодично, з доволі великими перервами і немало певної системи. Поступово, від констатації факту виявлення об'єктів, допитливих дослідників почало цікавити з чого вони виготовлені, їх форма, конструктивні елементи, написи, а також питання часу їх появи та функціонального призначення.

Якщо в радянський час зазначені об'єкти переважно, в силу об'єктивних причин, залишалися поза увагою дослідників, то із здобутком суверенітету та незалежності України, інтерес до старожитностей доби пізнього середньовіччя і нового часу, до числа яких слід зарахувати й кам'яні хрести, значно зріс. Упродовж 90-х — середини 2000-х рр. з'явилися окремі повідомлення, статті, брошури, монографії присвячені вивченню кам'яних хрестів. Але вони переважно стосуються об'єктів, розташованих на теренах Борщівщини, західних областей Волині, Гуцульщини, Дніпропетровщини, Дубенщини, Закарпаття, Львівщини, Миколаївщини, Одещини, Поділля, Чернігівщини та інших регіонів України [5, с. 539-545; 6, с. 286-287; 7, с. 47-51; 8, с. 11-17; 10, с.48-53; 11, с. 112-116; 12, с. 13-15; 13, с. 95-107; 14, с. 119-120; 16; 19, с. 32-35; 21, с. 40-49; 25, с. 17-24; 30, с. 46-47; 34, с. 44-47; 35, с. 19-24; 36, с. 25-30; 38,

с. 45-48; 44, с. 26-31; 45, с. 180-181; 46, с. 179-182]. В їх число Житомирщина, на жаль, не входить.

Хоча кам'яні хрести краю відомі досить давно, вони так і не стали об'єктом спеціальних досліджень. А нечисленні публікації, в яких вони згадуються, інформативно вкрай обмежені, стислі і неповні. Науковці і краєзнавці, які цікавляться кам'яними хрестами краю, так чи інакше стикаються з низкою проблем, особливо на початковому етапі їх вивчення. Окреслити перелік таких і зробити спробу намітити шляхи їх вирішення є метою даної публікації.

Де шукати кам'яні хрести? Питання, яке в першу чергу хвилює допитливих дослідників. Встановлення місця розташування зазначених об'єктів, наприклад, може дати ключ для розуміння їх функціонального призначення. Дехто вважає, що це не проблема, але в сучасних реаліях, виходячи з власного досвіду, відшукати кам'яні хрести не так просто, як здається.

Візьмемо для прикладу Житомир. Місто давнє, з'явилося за доби раннього середньовіччя. Доволі велике, займає територію площею 6,1 тис. га. У XIX — на початку XX ст. значний відсоток населення становили християни: православні і католики. В друкованих і архівних джерелах інформації про хрести на теренах міста відносно небагато, місця їх розташування локалізовані, однак на сьогодні вони не збереглися. Під час польових робіт вдалося відшукати лише два кам'яних хреста архаїчних форм. Логічно виникає питання, чому на таке велике місто, незначна кількість об'єктів?

Причин цьому може бути багато. Зокрема, у певні проміжки історичного розвитку між православними і католиками виникали певні непорозуміння. Коли територія краю перебувала під владою Польщі, представники католицької релігійної громади переслідували осіб православного віросповідання, а їх храми наприкінці XVI-XVIII ст. конфісковувалися і передавалися у відання уніатів, водночас знищувалися православні святині, в числі яких були кам'яні хрести. З переходом наприкінці XVIII ст. українських земель під владу Російської імперії все відбувалося навпаки. Заходи по боротьбі з католицтвом, з його атрибутами і символами, суттєво посилилися у період повстань 30-60-х рр. XIX ст., зокрема, в рамках деполонізації суспільства. В таких історичних реаліях страждали й хрести, які на фоні міжконфесійної боротьби виступали певним подразником. Як наслідок, їх знищували, розбивали, забороняли встановлювати. Так, згідно відношення генерал-губернатора Південно-Західного краю О.П. Безака від 15 квітня 1866 р., заборонялося встановлювати придорожні хрести католицького виду, у тому числі з розп'яттям [17, с. 676-677; 31, с. 677-678].

Значну шкоду цим об'єктам було нанесено за радянської доби, особливо в початкові періоди, коли влада більшовиків оголосила нещадну боротьбу з релігією та її провідниками. Більшовики вважали релігію «опіумом для

народу», засобом задурманювання мізків неосвіченого населення. Перепало й хрестам. Велику кількість хрестоподібних пам'ятників було знищено, частину закопано або розбито, деякі використано в господарських потребах, зокрема, в якості будівельних матеріалів, а ті, що залишилися, розташовані у маловідомих або недоступних для дослідника місцях. Що робити?

На початковому етапі вивчення проблеми важливо опрацювати друковані і архівні джерела, зібрати відомості про раніше виявлені хрести. Тут в нагоді можуть стати ґрунтовні зводи старожитностей Волині і Київщини, які підготували відомі багатьом вчені і краєзнавці, в числі яких І.І. Фундуклей, Л.І. Похилевич, В.Б. Антонович [2, с. 12, 17, 23, 25, 28, 34; 20, с. 124, 136, 141, 174, 175, 180, 218, 253, 263, 277, 282, 727, 729; 41, с. 39]. Вони видані упродовж 1848-1901 рр. Окремі дані можна відшукати в замітках, повідомленнях і статтях, розміщених на сторінках часописів «Киевская старина» і «Археологическая летопись Южной Россиии», «Живая старина», періодичних виданнях «Волынь», «Волынские епархиальные ведомости», «Памятная книжка Волынской губернии» та інше [1, с. 158; 15, с. 68-70; 24, с.167; 27, с. 362-363; 33; 37, с. 370; 39, с. 77; 40, с. 21; 47, с. 27; 48, с. 55; 49, с.174, 183]. В них знаходимо відомості про хрести розташовані на курганах, на територіях городищ, біля культових споруд, при дорогах, у лісі тощо. Однак, ситуація з тих часів, що підтверджують результати польових досліджень, значно змінилася. Так, за 15 років цілеспрямованих пошуків, мені жодного разу не вдалося відшукати хрести у межах давніх городищ, рідко на курганах і лише декілька випадків при дорогах.

Перспективним для пошуку кам'яних хрестів можуть бути картографічні матеріали. Зокрема, триверстові військово-топографічні мапи Російської імперії, складені П.О. Тучковим та Ф.Ф. Шубертом упродовж 1846-1900 рр. На інтернетпорталах вони викладені у вільний доступ. Для прикладу, візьмемо інформацію з праці І.І. Фундуклея. Дослідник наводить відомості про те, що неподалік с. Горбулів є курган Дівич гора, на якому встановлено 3 хрести [41, с. 39]. На військово-топографічній мапі (ряд XXII, лист 7) знаходимо згаданий пагорб, розташований на північний схід від села в напрямку до с. Модилів, на якому позначено три вище згадувані хрести.

Слід також враховувати, що об'єкт, який нас цікавить, є християнським символом, тому під час їх пошуків слід звернути увагу на території погостів церков, костелів, монастирів та кладовищ, як старовинних так і нині діючих. Останні як правило, у своєму складі мають більш стару частину, нерідко покриті густим чагарником і деревами, на якій поховання здебільшого не здійснюються. Більшість старовинних некрополів, в силу різних причин, не збереглося. Тут може допомогти вивчення картографічних матеріалів, а також опитування місцевого населення. На багатьох картах XIX — початку XX ст., як російських так і польських, можна побачити позначки культових споруд і кладовищ, у тому числі конфесійних.

Звертаємо увагу, що багато об'єктів розташовані за межами визначених вище територій, у тому числі на ріллі, у лісі, в чагарниках, біля житлових споруд та інших місцях. Відшукати їх можна лише шляхом суцільного обстеження місцевостей. Хоча такий вид досліджень займає багато часу, але дає гарантію, що частина кам'яних хрестів не минуть ока дослідника.

Інша проблема виникає перед дослідником в процесі проведення польових робіт. Пов'язана вона із питаннями вивчення об'єкту: послідовність обстеження, на що треба звертати увагу, які зібрати дані, як скласти опис. Звичайно, що все врахувати не можливо, особливо, коли до кола твоїх інтересів такі пам'ятники раніше не входили. Однак, треба зібрати якомога більше інформації про об'єкт дослідження не відкладаючи на потім, з таким розрахунком, що можуть скластися обставини, коли можливості обстежити його повторно більше не буде. Пропонуємо таку послідовність: візуальний огляд, визначення місця розташування, бажано із застосуванням JPS приладів, фотофіксація із всіх сторін і ракурсів, замальовки пам'ятника, написів і позначок, складення опису. Останній пункт в цьому переліку дуже важливий і до нього необхідно ставитися відповідально. Виходячи з того, що хрестоподібні пам'ятники різні за конструкцією, формою, розмірами, наявністю додаткових елементів, виникають труднощі, пов'язані передусім із застосуванням термінології. Зокрема, як правильно називати той чи інший елемент хреста? При цьому наголошую, що важливо буквально все.

В багатьох публікаціях хрест розглядається як певна конструкція, яка складається із окремих, але взаємопов'язаних частин. Проблема в тому, що кожну з цих частин дослідники іменують по різному, застосовуючи, здебільшого без будь-якого обґрунтування, широкий спектр термінологічних визначень. На цю досить гостру проблему свого часу звернув увагу дослідник Д.В. Пежемський, справедливо зауважуючи, що на сучасному інтелектуальному просторі в цій галузі царює термінологічний хаос, а в описах і атрибуції ставрографічних об'єктів закралася певна доля суб'єктивності [18, с. 333-334].

Візьмемо за основу простий за конструкцією хрест, який складається із вертикального і горизонтального, покладеного поперек, брусів. Так, вертикальний брус дослідники іменують колодою, стовбуром, стрижнем, щоглою, пнем, опорою, основою, зустрічається й рам'я. До горизонтального бруса застосовують такі назви як балка, роги, перехрестя, поперечина, перемичка, поперек, пас та рамена. Кінці його визначають як рукава, гілки, виступи, лопатки, лопаті, промені або рамена. Іноді усі частини хреста, не лише вертикальний, але й горизонтальний бруси, називають поперечниками або раменами. Теж саме стосується найменувань інших частин хреста [4; 32, с.220-232; 9, с. 216, 219-220; 16, с. 11-12; 18, с. 334-335; 26, с. 49-55; 42, с. 15; 43, с. 73-74]. Як бачимо, тільки до трьох окремих частин, простого за конфігурацією хреста, застосовується чималий перелік визначень. Очевидно,

що наведений список назв занадто великий і потребує ґрунтовного відбору та певного корегування. З метою уніфікації термінів, на основі аналізу друкованих джерел, зробимо спробу визначити, охарактеризувати і обґрунтувати назви конструктивних елементів на прикладі простого чотирикінцевого хреста.

Вертикальний брус, як основну вісь хреста, пропонуємо назвати стовпом. Чому? Вважають, що у давньому світі він був однією із початкових форм знарядь страти. У Римській імперії вертикально встановлена колода (брус, стовп, рам'я), зокрема, використовувалася одночасно із іншими формами, такими як триконечного (тау або твердохреста) та чотириконечного із подовженою нижньою частиною хреста. У них основою слугував вертикальний брус у вигляді стовпа [3, с. 654]. Г. Колцуняк вважає первісною формою хреста вкопаний в землю пень (так він називає вертикальний брус), на який прив'язували засудженого на муки чи смерть [9, с. 215]. Такі стовпи були відомі й на території Київської Русі. Відомий, зокрема, випадок, коли такі споруди слугували у якості надмогильних знаків. Цей давній звичай у слов'ян зафіксував Ахмед ибн Фадлан, який у 921-922 рр. у якості секретаря посольства аббасидського халіфа Ал-Муктадіра відвідав Волзьку Булгарію. У його нотатках знаходимо відомості, які засвідчують, що над могилою поважного русича збудували «подобное круглому холму», на вершині якого «водрузили в середине его деревяшку хаданга», та написали на ній «имя этого мужа и имя царя русов» [22, с. 83; 23, с. 389]. Після X ст. намогильні стовпоподібні знаки у давніх слов'ян розумілися як колона, стовбур, вежа, навіть хатка [16, с. 9].

Кінці вертикального брусу по відношенню одне до одного можна називати надрам'я (горішня, верхня або надраменна частина) та підрам'я (долішня, нижня або підраменна частина). В літературі вони застосовується для позначення рівня розташування кінців відносно поперечини (перехрестя, рамена, середохрестя).

Частину хреста, в якій пересікаються вісі вертикального стовпа і горизонтальної балки, переважна більшість дослідників називають середохрестям або перехрестям.

Горизонтальний брус в українській ставрографії здебільшого називають раменами, що означало перехрестя або плечі «перехресницю, до якої прикріплювано отверті рамена мученика». На початковому етапі перемичку (перехрестя) закріплювали до горішнього кінця стовпа, а згодом її опустили нижче таким чином, щоб залишалося місце для кріплення таблички. Так, на думку Г. Колцуняка виглядав хрест, на якому помер Христос [9, с. 215-216; 28, с. 5; 29, с. 446].

Таким чином, простий чотирикінцевий хрест без підставки або постаменту складається із декількох взаємопов'язаних частин (Рис. 1). Для їх визначення застосовуємо термінологію, яка використовувалася у вітчизняній

ставрографічній літературі. Нижче подаємо назви і стислий опис його частин, а в дужках наводимо найменування, які використовувалися в описах інших дослідників.

СТОВП (колода, стрижень, щогла, пень, опора) — основна, подовжня вісь хреста (Рис. 1, 1). Видовжений брус, що має довжину значно більшу ніж товщину і ширину, встановлений вертикально в землю, вектор якого направлений знизу до верху. У перетині може бути круглого, квадратного, прямокутного, трапецієвидного, або іншого плану. Поділяється на горішню або верхню частину (надрам'я), середню (середохрестя або перехрестя) та долішню або нижню (підрам'я, опора, основа).

ПОПЕРЕЧИНА (перехрестя, перемичка, балка) — основна, поперечна вісь хреста (Рис. 1, 6). Горизонтальний брус, який закріплено поперек, навхрест, на рівні середини стовпа (як у хреста грецького типу) або вище (як у хреста латинського типу), перпендикулярна вертикальній лінії стовпа і паралельна площині горизонту. Поділяється на три частини: бокові, що відходять від середохрестя в сторони, відносно лицевої частини хреста: ліворуч (ліве рамено) та праворуч (праве рамено) та середню (середохрестя або перехрестя).

НАДРАМ'Я (верхнє рамено або лопать, вершина, голова) — горішня (верхня) частина стовпа, що відходить від середини горизонтальної балки (поперечини, перемички, перехрестя) від рівня середохрестя до верху (Рис. 1, 2).

ПЛЕЧІ — верхня частина поперечини (горизонтальної балки) з пласкою або похилою поверхнею (Рис. 1, 11-12).

РАМЕНА (лопаті, лопатки, рукава, гілки, промені, кінці) — бокові частини поперечини (горизонтальної балки, перемички, перехрестя), які відходять в сторони від вертикальної вісі стовпа та середохрестя, перпендикулярно, під кутом 90^0 (Рис. 1, 7-8). Відносно лицевої сторони хреста розрізняють частину, що розташована ліворуч (ліве рамено, Рис. 1, 7) та праворуч (праве рамено, Рис. 1, 8).

СЕРЕДОХРЕСТЯ — серединна частина хреста, область (точка), в якій пересікаються (з'єднуються та перехрещуються) вісі вертикального стовпа і поперечини (Рис. 1, 13).

ПІДРАМ'Я (нижнє рамено або лопать, опора, основа, база, корінь) — долішня (нижня), частина стовпа, що відходить від середини поперечини (горизонтальної балки, перемички, перехрестя), на рівні середохрестя, до низу (Рис. 1, 4). Підтримує чи утримує верхню частину конструкції, пристосована тим чи іншим чином для встановлення в землю, на підставку чи постамент.

Слід зауважити, що запропонована дослідниками схема не є універсальною. З опрацюванням нових масивів ставрографічних об'єктів Житомирщини, обов'язково виникне потреба в уточнені зазначених термінів і обґрунтуванні їх застосування, відповідно й в удосконалені схеми їх опису. На

останок, пропонуємо картку обстеження хрестоподібних пам'ятників в польових умовах. Поділяється на дві частини. На лицевій частині розміщена описова частина, що складається із 13 пунктів. На зворотній розміщається схематичний план розташування та малюнок хреста із зазначенням розмірів тих частин, які в картку не увійшли.

КАРТКА ОБСТЕЖЕННЯ КАМ'ЯННОГО ХРЕСТА

<table>
<tr><td colspan="4">1. ВИД об'єкту (надмогильний, пам'ятний, поклінний, обітний, інший...)</td></tr>
<tr><td colspan="4">2. АДРЕСА (с. Киричанка, південно-західна околиця, за 0,5 км від будівлі церкви, правий берег....)</td></tr>
<tr><td colspan="4">3. МІСЦЕ розташування (кладовище, погост, пагорб, схил, курган...)</td></tr>
<tr><td colspan="4">4. ОРІЄНТАЦІЯ (за сторонами світу, за написами...)</td></tr>
<tr><td colspan="4">5. МАТЕРІАЛ (граніт, гнейсо-граніт, кварцит, пірофіліт, пісковик, вапняк....)</td></tr>
<tr><td colspan="4">6. КОНСТРУКТИВНИЙ тип (4-х, 6-ти, 8-ми кінцевий...)</td></tr>
<tr><td colspan="4">7. ТИП (за формою: грецький, латинський, лапчастий, трилистий, круглораменний, інші)</td></tr>
<tr><td colspan="4">8. РОЗМІРИ і ФОРМА:</td></tr>
<tr><td colspan="4">8.1. СТОВП (вертикальний брус)</td></tr>
<tr><td>висота</td><td colspan="2">ширина</td><td>товщина</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2"></td><td></td></tr>
<tr><td colspan="4">8.2. ПОПЕРЕЧИНА (горизонтальний брус – перехрестя)</td></tr>
<tr><td>довжина</td><td colspan="2">ширина</td><td>товщина</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2"></td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="2">8.3. РАМЕНА</td><td>форма кінців</td><td>кінці виступають від стовпа на</td><td>плечі (прямі, увігнуті...)</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2">8.4. ПЕРЕДОХРЕСТЯ</td><td>розміри по вісям діагоналей:</td><td>форми кутів середохрестя</td></tr>
<tr><td colspan="4">8.5. ОСНОВА (підставка, цоколь)</td></tr>
</table>

форма	довжина/висота	ширина	товщина
9. ДОДАТКОВІ ЕЛЕМЕНТИ, ОЗДОБЛЕННЯ			
10. НАПИСИ АБО ЗОБРАЖЕННЯ (вид, рівень розміщення, зміст)			
11. ДАТУВАННЯ			
12. ДАТА ОБСТЕЖЕННЯ	**13. П.І.Б. ДОСЛІДНИКА**		

Література та джерела

1. Абрамов И. По волынским захолустьям (Эскизы из дорожного альбома) // Живая старина. — Санкт-Петербург, 1906. — Вип. II. — Год XV. — Отдел I. — С. 155-169.
2. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899. — Москва, 1901. — Т. I. — С. 1-133.
3. Барсов Н.И. Крест Иисуса Христа и его изображения // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. — Санкт-Петербург, 1895. — Том XVI-а. — С. 654659.
4. Винклер П. Главнейшие типы геральдических крестов // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. — Санкт-Петербург, 1895. — Т. XVI-а. — Вкладка між с. 656-657.
5. Галкін В.Ю. Кам'яні хрести Західного Поділля // Матеріали X-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 539-545.
6. Дехтярчук О.В. Кам'яні Хрести Волині XVII-XIX ст. // Матеріали V-ї міжнародної археологічної конференції студентів та молодих вчених. — Київ, 1997. — С. 286-287.
7. Дехтярчук О. Кам'яні хрести Волині, Дубенщини // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 8. — Київ, 1999. — С. 47-51.
8. Коваленко В., Ситий Ю. Цвинтар козацької доби поблизу с. Шестовиця на Чернігівщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 9. — Київ, 2000. — С. 11-17.
9. Колцуняк Г. Народні хрести в Коломийщині // Матеріали до Української етнології. — Львів, 1919. — Т. XIX-XX. — С. 215-229. — Табл. I — XXI.
10. Кузенко П. Надмогильні та придорожні хрести Гуцульщини // Родовід. — 1999. — Ч. 17. — С. 48-53.
11. Кузенко П. Кам'яні надмогильні хрести Карпат: особливості художнього оздоблення // Родовід. — 2002. — Ч. 18-19. — С. 112-116.
12. Малина В. Кам'яні хрести Півдня України // Образотворче мистецтво. — 1991. — № 4. — С. 13-15.

13. Малина В. В. Оздоблення кам'яних хрестів // Родовід. — 2002. — Ч. 1-2. — С. 95-107.
14. Михальчишин І. Кам'яний хрест з Львівської області // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 6. — Київ, 1997. — С. 119-120.
15. Мердер А. Намогильный крест в Сербах, как документ. Мелочи из архивов юго-западного края // Киевская старина. — Киев, 1900. — Т. LXVIII (68). — Кн. 2 (Февраль). — Отд. II. — С. 68-70.
16. Моздир М. Українська народна меморіальна скульптура. — Київ : Наукова думка, 1996. — 129 с.
17. Относительно постановки придорожных крестов // Волынские епархиальные ведомости. — 1891. — 11 августа. — № 23. — С. 676-677.
18. Пежемский Д.В. Пути объективизации ставрографических исследований // Ставрографический сборник. Крест в православии. — Москва, 2003. — Кн. 2. — С. 333-344.
19. Піскурьова І. Козацькі кам'яні хрести Північно-Західної Миколаївщини // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип.14. — Київ, 2005. — С. 32-35.
20. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящиеся. — Киев, 1864. — 763 с.
21. Приймич М. Хрести Закарпаття // Пам'ятки України. — 2001. — Ч. 1-2.— С. 40-49.
22. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / Перевод и комментарий под ред. акад. И.Ю. Крачковского. — Москва-Ленинград : Изд-во АН СССР., 1939. — 193 с.
23. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — Москва : Наука, 1988. — 783 с.
24. Рогге В.П. Материалы для археологии Волыни // Труды третьего археологического съезда в России бывшего в Киеве в августе 1974 г. — Киев, 1878. — Т. I. — С. 161-169.
25. Сапожніков І., Шувалов Р. Типологія і хронологія кам'яних надмогильних хрестів Північно-Західного Надчорномор`я // Дослідження археологічних пам'яток Українського козацтва. — Вип. 4. — Київ, 1995. — С. 17-24.
26. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.). — Москва : Наука, 1981. — 195 с.
27. Сендульский А. Местечко Искорость Овручского уезда // ВЕВ. — 1880. — Часть неоф. — 1 марта. — № 7. — С. 352-364.
28. Словарь української мови в 4 тт. (За ред. Б. Грінченка). — Київ, 1909. — Т. IV. — Р-Я. — 563 с.
29. Словник української мови в 11 тт. — Київ : Наукова думка, 1977. — Т. 8.

30. Сохацький М. Кам'яні хрести козацької доби на Борщівщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 8. — Київ, 1999. — С. 46-47.
31. Список с отношения Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора А.П. Безака губернаторам Киевскому, Подольскому и Волынскому от 15 апреля 1866 г. // Волынские епархиальные ведомости. — 1891. — 11 августа. — № 23. — С. 677-678.
32. Спицын А.А. Заметка о каменных крестах, преимущественно новгородских // ЗОРСА ИРАО. — Санкт-Петербург, 1903. — Т. V. — Вып. 1. — С. 203-234.
33. Ставровский К. Археологические заметки из путешествия по Волыни // Волынь. — 1897. — 11 сентября. — № 159.
34. Старік О. Каталог кам'яних хрестів Дніпропетровщини // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип.12. — Київ, 2003. — С. 44-47.
35. Телегін Д. Козацькі кам'яні хрести // Старожитності. — 1991. — С. 19-24.
36. Телегін Д. Про деякі регіональні відміни в надмогильних монументах козацької доби в Україні // Дослідження археологічних пам'яток Українського козацтва. — Вип. 4. — Київ, 1995. — С. 25-30.
37. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. — Почаев, 1888. — Т. 1. — 430 с.
38. Тітов В. Козацькі кам'яні могильні хрести в с. Ленінське та Мар'янське на Дніпропетровщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 11. — Київ, 2002. — С. 45-48.
39. Тутковский П. Побережье реки Норина в Овручском уезде (геологическое и географическое описание) // Труды общества исследователей Волыни. – –Житомир, 1911. — Т. VI. — С. 59-220.
40. Тутковский П. Юго-Западный край. Естественно-исторические и географические очерки. — Вып. 2. — Киев : типография С.В. Кульженко, 1895. — 56 с.
41. Фундуклей И.И. Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии. – – Киев, 1848. — 124 с.
42. Широцький К. Надгробні хрести на Україні // ЗНТШ. — Львів, 1908. — Вип. LXXXII. — С. 10-29.
43. Шляпкин И. Древние русские кресты // ЗОРСА ИРАО. — Санкт-Петербург, 1907. — Т. VII. — Вып. 2. — С. 49-84
44. Шувалов Р. Куяльницьке козацьке кладовище в Одесі // Нові археологічні дослідження пам'яток Українського козацтва. — Вип. 1. — Київ, 1992. — С. 26-31
45. Шувалов Р. Козацьке кладовище // Пам'ятки України. — 1993. — Ч. 1-6. — С. 180-181.

46. Юсов С. Нарочиті кам’яні хрести (до проблеми типологічних груп української хрестології) // Молода нація: Альманах. — Київ, 1999. — С. 179-182.
47. Яроцкий Я.В. Шереметевы валы на Волыни и их историческое значение // Памятная книга Волынской губернии на 1901 год. — Житомир, 1900. — Отдел II. — С. 22-30.
48. Яроцкий Я.В. Искорость (из путевых заметок) // Памятная книга Волынской губернии на 1901 год. — Житомир, 1900. — Отд. II. — С. 53-59.
49. Яроцкий Я.В. Могильники по среднему течению р. Уборти // АЛЮР. — Киев, 1903. — № 3-4. — С. 173193.

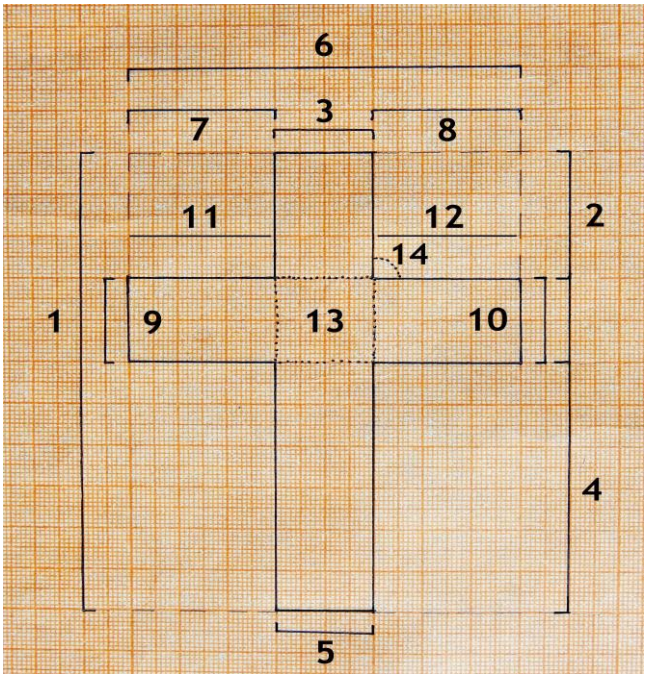

Рис. 1. Конструктивні елементи чотирикінцевого хреста

1 – стовп (вертикальний брус), 2 – надрам’я (горішня, верхня частина стовпа), 3 – верхівка, 4 – підрам’я (долішня, нижня частина хреста), 5 – основа (опора), 6 – поперечина (горизонтальний брус), 7-8 – рамена, 9-10 – торці рамен (поперечна сторона), 11-12 – плечі, 13 – середохрестя (перехрестя), 14 – кут середохрестя між стовпом і поперечиною

— о —

УДК: 902

ДУБІВКА В.Г. ДУБІВКА Є.В.
(м. Коростишів, Житомирська обл.)
СВЯТЮК Ю.В.
(м. Житомир.)

КАМ'ЯНІ ХРЕСТИ КОРОСТИШЕВА

Анотація. *Вводяться в обіг відомості про два давні кам'яні хрести, що виявлені на території м. Коростишева Житомирської області в 2020 р. Розглянуто зв'язок ставрографічних знахідок з історичним минулим міста.*

Ключові слова: *кам'яні хрести, ставрографія, меморіалознавство, коростишівський парк, річка Тетерів, Коростишів.*

Постановка проблеми. У XIX ст. на території Коростишева було багато давніх кам'яних хрестів, які стояли біля церков та в різних частинах містечка, де вже не існувало храмів. За часів Російської імперії немало кам'яних хрестів перебувало в розбитому стані [29, с. 136]. Однак саме в радянський період м. Коростишів втратив майже всі християнські храми та святині. Зникли й давні хрести. Донедавна в місті залишались лише два відносно старовинні гранітні пам'ятники з хрестами, датовані серединою XIX ст. Збереженості намогильних споруд сприяло їх виключне місцезнаходження — подвір'я Благовіщенського собору (вул. Різдвяна, 11). Ці обидва зразки пам'ятникарства, за класифікацією В. Малини, належать до хрестів пнеподібного типу та являють собою нижні частини стовбурів дерев з обрізаним гіллям [24, с. 125-130].

За нашими спостереженнями, на історичній Коростишівщині пнеподібні пам'ятники побутують з 30-40 рр. XIX ст. до 60-70 рр. XX ст. У меморіальній пластиці краю початок поширення хрестів пнеподібного типу співпадає з поступовим зникненням у першій половині XIX ст. кам'яних тесаних чотирикінцевих хрестів. Саме такого конструктивного типу хрести належать до найбільш архаїчних, для окремих із них нижня межа датування орієнтовно визначається XIV ст. [10, с. 471]. Для найбільш пізніх хрестів притаманні рівна поверхня, чітко виражені по всьому периметру грані або оздоблення рустом. Останні техніко-технологічні особливості виникають у другій половині XIX ст. та зумовлені переходом від ручної до станкової обробки в гранітних майстернях.

Попри те, що на теренах колишнього Коростишівського району на сьогодні можна говорити про доволі солідний корпус виявлених та описаних кам'яних хрестів доби пізнього середньовіччя — початку нового часу, у самому Коростишеві подібні знахідки були невідомі. Найближчий пункт знаходження двох гранітних хрестів відмічено в 2015 р. у с. Киричанка, яке є передмістям Коростишева [46, с. 200-201].

Однак протягом 2020 р. в межах історичного ареалу Коростишева та поряд з ним були виявлені два кам'яні тесані хрести, тому усталена думка про повну втрату містом зразків давньої меморіальної кам'яної пластики, повинна бути переглянута.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Починаючи з другої чверті XIX ст. такі пам'ятки, як давні кам'яні хрести, почали привертати увагу українських науковців, краєзнавців, представників творчої інтелігенції. У 30-40-х рр. XIX ст. з'являються публікації А.О. Скальковського. У праці «Подорож по запорозьких урочищах» він один із перших вдається до розгляду епітафій на козацьких хрестах, частково звертає увагу на форму останніх [38, с. 32-33, 48, 53-58, 65-67]. Цей твір — яскравий зразок науково-популярного жанру. Історико-географічна подорож А.О. Скальковського стала поштовхом для появи в подальшому статей інших дослідників (М. Вертильяк, І. Карелін, І. Каманін, П. Килимов) [35, с. 8]. Саме в цьому жанрі Д. Яворницький написав двотомну книгу «Запоріжжя в залишках старовини та переказах народу» (1888), у якій чимало уваги приділено козацьким кам'яним хрестам [11, с. 100-121].

Не залишались осторонь від досліджень меморіальної кам'яної пластики й митці. Так в історико-археологічній діяльності Т.Г. Шевченка окреме місце займають кам'яні хрести. Перебуваючи в 1845 р. на Черкащині, великий Кобзар замальовує два кам'яні хрести в Суботові [56, іл. № 215]. У той же рік, під час відрядження за завданнями Київської археографічної комісії, Т.Г. Шевченко малює в Переяславі кам'яний хрест св. Бориса, наводить текст пам'ятки та робить її опис [56, іл. № 125].

Цікавиться українськими надгробками і видатний художник Ілля Рєпін. Його пензлю належать два етюди «Могила отамана Івана Каписа в с.Покровському» та «Могила отамана Івана Сірка в с. Капулівці» (1880) [35, с.8].

На теренах Коростишівського краю першим дослідником, котрий почав розцінювати кам'яні хрести як пам'ятки старовини був Л.І. Похилевич. У книзі «Список населених місць Київської губернії…» (1864) він дає топографічну та кількісну характеристику хрестів із каменю в самому Коростишеві та прилеглих до нього сіл. Свідченням давності населеного пункту, за автором, є наявність кам'яних хрестів. Водночас дослідник пов'язує те чи інше місцезнаходження хреста із зниклими церквами та давніми кладовищами [29, с. 124, 136, 141].

С.С. Гамченко у праці «Древний поселок и могильник в урочище «Стуга» (близ с. Студеницы Житомирского уезда Волынской губ.)» (1899) наводить дані про знайдений за с. Студеницею кол. Коростишівського району кам'яний хрест, датує його за написами XVII ст. та згадує про кам'яні хрести в сусідньому с. Більківці. Розрізнені, на перший погляд, ставрографічні знахідки археолог характеризує як намогильні хрести [6, с. 9; 42, с. 196-197].

У природно-історичних та географічних нарисах про Південно-Західний край (1895), які належать перу відомого вченого, педагога і краєзнавця П.А.Тутковського, згадується про те, що на території Коростишева, на кладовищах, є дуже давні кам'яні хрести [51]. В іншому нарисі «По окраинам Полесья. Коростышев и его окрестности» П.А. Тутковський описує свої дослідження в с. Козіївка. На полях села він знаходить та вивчає поодиноко розсіяні кам'яні хрести. На обох берегах р. Тетерів вчений фіксує сліди старовинних поселень і кладовищ з кам'яними хрестами та відмічає: «Хрести на цих кладовищах дуже давньої роботи і грубо вирубані з місцевого кристалічного вапняку…» [50].

У 1908 р. виходить публікація К. Широцького «Надгробні хрести на Україні» [57, с. 10-29]. Для становлення вітчизняної ставрографії ця праця мала приблизно таке значення як для російської статті О.А. Спіцина «Заметка о каменных крестах, преимущественно новгородских» (1903) та І.О. Шляпкіна «Древние русские кресты. Кресты новгородские до XV века, неподвижные и нецерковной службы» (1907) [40, с. 202-234; 58, с. 49-84]. К. Широцький порушує проблему вивчення намогильних хрестів в Україні, простежує їх генезис, подає у таблицях різні форми традиційних надгробків Поділля, говорить про намогильне хресторобство у якості специфічного явища народного мистецтва. І ніби зверненням до дослідників є слова мистецтвознавця: «Досі ніхто не заглядав ще на глухий цвинтар в українському селі, ніхто не обізвався словом про характер українських надгробків — гарних за своєю ідеєю і за зверхнею формою» [57, с. 10].

У наступні роки українське меморіалознавство характеризується посиленням наукового інтересу до народного пам'ятникарства. З'являються ґрунтовні роботи та статті Ф. Волкова (1910), М. Фольварків (1912), Г.Колцуняка (1919) та Д. Щербаківського (1926) [3, с. 166-173; 54, с. 1-21; 20, с. 215-230; 61, с. XVI-XXIII].

У часи СРСР в Україні майже не проводились ставрографічні пошуки та дослідження у зв'язку з панівною атеїстичною та антицерковною державною ідеологією. Фактично єдиною працею, котра стосувалася кам'яних пам'ятників, можна вважати статтю А.Ю. Дороша «Народная каменная скульптура XIX — начала XX в. мастеров села Демни (Дымовки)» (1985) [9, с.459-467].

З набуттям Незалежності в країні стрімко пожвавлюється інтерес до різних аспектів історичного минулого. У контексті цього процесу не стає виключенням і меморіальна кам'яна пластика. У 1991 р. журнал «Образотворче мистецтво» друкує статтю В. Малини «Кам'яні хрести півдня України» [23, с. 13-15]. Непересічне значення цієї публікації полягає в тому, що вперше після довгих десятиліть войовничого богоборства автори отримали можливість займатися ставрографією без переслідувань з боку держави.

У 90-ті рр. минулого століття відбувається активне відродження козацького меморіалознавства. Різноманітні питання в цій сфері висвітлюються в роботах Р. Шувалова (1992, 1993), І. Сапожникова (1995, 1997), Д. Телегіна (1995) [59, с. 26-31; 60, с. 180-181; 33, с. 16-47; 34; 49, с. 25-30]. Поряд з цим посилюється інтерес до традиційних народних надгробків, прикладом якого є монографія М. Моздира «Українська народна меморіальна скульптура» (1996), а також публікація М. Приймича «Хрести Закарпаття» (2001) [26; 31, с. 41-46].

Тоді як дослідники XIX ст. віддавали перевагу вивченню намогильних написів на кам'яних хрестах та інших надгробках, а науковці першої чверті XX ст. проявляли суттєву зацікавленість формальною стороною намогильних пам'ятників, розробляли типологію надгробків, то в сучасному меморіалознавстві, відштовхуючись від наукових надбань поколінь вчених, автори здебільшого намагаються всебічно аналізувати зразки кам'яної пластики та старовинні некрополі.

На Житомирщині провідна роль у вивченні кам'яних хрестів та старовинних кладовищ належить О.О. Тарабукіну. У період 2004-2020 рр. археологічні розвідки дослідника охопили фактично всі колишні райони області [43, с. 137; 45, с. 230-231; 19, с. 376]. Особлива увага була приділена колишньому Коростишівському району, на території якого науковець обстежував кладовища та інші місцерозташування кам'яних хрестів доби пізнього середньовіччя — нового часу. Результати цих багаторічних досліджень відображені в численних публікаціях [43, с. 140-143, рис. 1, 5-9, рис. 2, 3; 46, с. 199-201; 45, с. 230-231; 19, с. 378-384]. З метою точного опису хрестів археолог використовував комплексний підхід, що передбачав фотофіксацію, вивчення морфометричних показників, характеристику порід каменю, розшифровку при наявності епітафій та символіки, залучення картографічних та етнографічних даних, писемних та археологічних джерел.

Серед інших ставрографічних публікацій останніх років, присвячених Коростишівщині, слід згадати статтю Є.В. Дубівки та Ю.В. Святюка «Кам'яний хрест за околицею с. Осиковий Копець Житомирської області» (2019) [10, с. 467-473]. Окрім того, заслуговують на увагу краєзнавчі розвідки авторів в с. Більківці, проведені в 2016-2017 рр. Внаслідок пошуків та опитування місцевих жителів вдалося виявити залишки пізньосередньовічного некрополю з двома кам'яними хрестами на городі по вул. Воронцова, 77, а також віднайти два давні кам'яні хрести на кладовищі. Матеріали з цих місцезнаходжень опрацьовані О.О. Тарабукіним [47].

Мета статті. Ввести до наукового обігу два кам'яні хрести, знайдені на території м. Коростишева Житомирської області в 2020 р. Прослідкувати зв'язок хрестів з їх топографічним розташуванням на основі писемних, карто- та фотографічних джерел і археологічних даних. З'ясувати значення обох

християнських артефактів для історії міста, обґрунтувати та наголосити на необхідності їх збереження.

Виклад основного матеріалу. Хрест № 1. 06.03.2020 р. на правому схилі Князівської гірки, що розташована на верхній терасі міського парку в Коростишеві, за 8-10 м на схід від дитячого майданчика, Є.В. Дубівкою було виявлено кам'яний хрест (Рис. 1). Додатково хрест оглянуто 20.06.2020 р. членом Національної спілки краєзнавців України Ю.В. Святюком та краєзнавцем В.Г. Дубівкою. Про ставрографічну знахідку було повідомлено старшому науковому співробітнику відділу досліджень Житомирського краєзнавчого музею О.О. Тарабукіну та голові громадського об'єднання «Коростишівський парк» В.М. Рожику.

27.06.2020 р. відбулося спільне з краєзнавцями відвідування місцезнаходження кам'яного хреста. Під час огляду знахідки було встановлено наступне: хрест виготовлений із граніту темно-сірого кольору; поверхня має жовтуватий відтінок, нерівна, шерехата, вивітрена, на окремих ділянках патинізована або вкрита нашаруваннями моху. За конструктивними особливостями відноситься до чотирикінцевих хрестів. Розміри: висота — 70-71 см, ширина вертикальної балки — 22-26 см, товщина — 15-17 см. Горішня частина закруглена, що дещо наділяє хрест антропоморфними рисами. Ліве рамено відбито, ймовірно, у давні часи, про що свідчить однорідна, у зрівнянні з іншими частинами поверхні, вивітреність пам'ятки. Праве рамено трапецієподібне за обрисами, його ширина складає 20-22 см. Плечі похилі. Середохрестя квадратне, розмірами 30-31 см. Нижня частина вертикальної балки незначно розширена донизу, долішній край закруглений. Написи і зображення на поверхні обох сторін не простежуються [48].

Початкове призначення розглянутого хреста встановити точно неможливо у зв'язку з тим, що цей артефакт, вочевидь, виявлено не in situ. У відповідності до класичного функціонального поділу, кам'яний хрест міг бути уклінним, пам'ятним, обітним або намогильним [40, с. 202-234; 58, с. 49-84].

Зовнішні ознаки знайденої пам'ятки дозволяють віднести її до групи архаїчних, рівноконечних, круглораменних хрестів, переважна більшість яких використовувалася у якості намогильних пам'ятників орієнтовно в XVI-XVIII ст. [48].

Щодо знахідки кам'яного хреста в настільки нетиповому для подібних пам'яток місці, як паркова зона м. Коростишева, можна зробити певні припущення. Так, на вершині пагорба, де нині розташований дитячий майданчик, протягом XX ст. стояв двоповерховий палац князя Михайла Костянтиновича Горчакова (1880-1961) [22, с. 7]. За роки радянської влади у будівлі не проводився належний ремонт, тому в кінці минулого століття палац знесли. Залишився лише гранітний ґанок з чотирма колонами, на двох з яких досить абсурдно виглядав охоронний знак, нещодавно збитий вандалами. Наприкінці нульових років нинішнього століття територія колишнього палацу

була реконструйована під дитячий майданчик. Не виключено, що в ході цих будівельних робіт з культурного шару випадково підняли хрест та відкинули за непотрібністю в сторону.

До будівництва палацу князем М.К. Горчаковим на цьому місці протягом XIX ст. височів верхній будинок графа Густава Філіповича Олізара (1798-1865), який отримав у спадок цю споруду від батька Філіпа Нереуша Олізара (1750-1816). Про останнього відомо, що той «побудував двір на валах давнього замку» [63, s. 420]. Отже, існує велика вірогідність, що кількома століттями раніше тут міг стояти замок Олізарів-Волчкевичів. Так чи інакше про залишки замку в районі Князівської гірки згадують у своїх публікаціях краєзнавці та дослідники історії архітектури, з якими важко не погодитися [1, с. 21; 32, с. 143, 147-148; 12, с. 160; 37, с. 381, 384]. До нашого часу дійшли письмові згадки початку XVII ст. та другої половини XIX ст. про існування коростишівського замку [8, с. 142-143; 29, с. 139; 63, s. 417, 419].

У плані топографії вся верхня тераса парку в м. Коростишеві уявляється найбільш вигідною для побудови фортифікаційних споруд. Її ліва половина, де нині розміщено військове кладовище, алея Героїв, монумент Слави, скульптура Христа та оглядовий майданчик, являє собою мисоподібне узвишшя першої надзаплавної тераси лівого берега р. Тетерів, на якій, на думку О.О. Тарабукіна, могло знаходитись городище епохи Київської Русі [14]. Ймовірно, цю ділянку мав на увазі А.В. Куза, розміщуючи в Коростишеві, на лівому березі Тетерева, городище XI-XIII ст. [21, с. 169, № 940].

Не менш цікавою виявляється права половина верхньої тераси парку з Князівською гіркою, яка ідеально підходила для замкової забудови. Рівнинна частина Князівської гірки, де міг стояти пізньосередньовічний замок, була доступною для ворожого наступу лише з напільної — західної сторони. Так з північної сторони гірка обмежена доволі крутим спуском, зі східної — схилом, з південної — старовинною кам'яною підпірною стіною з контрфорсами, що тоне у водах невеличкого ставка. Останній протягом XIX-XIX ст. зазнав кілька реконструкцій, що могло значно змінити його первісний вигляд. Однак у більш ранній період — (XVI–XVIII ст.) ставок представляв собою по суті такий об'єкт оборонно-фортифікаційного призначення як рів, сліди якого час не стер донині.

У XIV-XVIII ст. замки чи маєтки, зокрема на території Житомирського повіту, будувалися переважно на місцях давніх городищ. Ймовірно, що для зведення замку в Коростишеві могли бути використані рештки давньоруського укріплення [46, с. 193].

Розміщення кладовища за замковими стінами відоме насамперед як явище в епоху пізнього середньовіччя. На перший погляд, знайдений кам'яний хрест повинен тяжіти до костелу Різдва Пресвятої Діви Марії, розташованого буквально через рів. Ця велична кам'яно-цегляна культова споруда збудована в останню чверть XVIII ст., а її попередником був дерев'яний костел,

закладений, як і замок, на початку XVII ст. Адамом та Ганною Олізарами [1, с.21; 63, с. 417]. Таким чином, логічно припустити католицьку конфесійну приналежність кам'яного хреста. Однак перші володарі Коростишева Олізари-Волчкевичі були православними. Представники цього роду опікувалися Києво-Печерською лаврою та Дерманським монастирем [29, с. 138]. За часів Івана Олізара (1520-1577) задзвеніли дзвони та засяяли куполи першої православної церкви в Коростишеві [39, с. 14]. За нашими підрахунками, час побудови цього храму припадає приблизно на 1565-1577 рр. Лише пізніше Олізари прийняли католицтво [30, с. 173].

Вельми цікаво, що напроти костелу Різдва Пресвятої Діви Марії, за 180-200 м — на розі вулиць Дарбіняна та Свято-Троїцької — до 1959 р. стояла дзвіниця колишньої Богородицької церкви, а до Другої світової війни і сама церква, відома з XVIII ст [17; 30, с. 169; 39]. На північний схід, від місця колишньої церкви до кам'яного хреста з Князівської гірки, відстань складає 100-140 м. Таке близьке розташування двох християнських об'єктів не дозволяє виключити можливість первинного знаходження кам'яного хреста біля православного храму.

Отже, низка історичних фактів говорить про можливу православну конфесійну приналежність кам'яного хреста з Князівської гірки. Окрім того, на території Коростишівщини кам'яні хрести доби пізнього середньовіччя — початку нового часу зустрічаються переважно на православних сільських кладовищах або при церквах з погостами. Лише поодинокі тесані кам'яні хрести виявлені на курганах (с. Козіївка, с. Більківці), на полі (с. Студениця), при дорозі (с. Кулешівка, с. Студениця) [46, с. 199-200; 19, с. 376; 6, с. 9]. Існує припущення, що придорожній хрест із Студениці міг бути поклінним [19, с.376]. Однак детальний аналіз цих окремих випадків, їх співставлення з картографічними матеріалами XIX — початку XX ст., даними літератури того ж часу та свідченнями старожилів вказують на намогильну функцію хрестів та прямий зв'язок із давніми насамперед православними кладовищами. Єдиним виключенням є місцезнаходження кам'яного хреста за с. Осиковий Копець, де стародавній хрест пов'язаний з колодязем та струмком, складаючи разом, ймовірно, шановане місце [10, с. 468-471].

Тобто потенційно кам'яний хрест з Князівської гірки в парковій зоні Коростишева міг бути намогильним пам'ятником кому-небудь із заможних православних насельників коростишівського замку. Окрім того, десь поряд повинно було знаходитись кладовище. На це припущення наштовхують деякі знахідки. Так у червні 2020 р. Ю.В. Святюком та Є.В. Дубівкою були випадково знайдені сліди зруйнованого поховання на глибині приблизно 100-140 см від денної поверхні, в траншеї, викопаної будівельниками в ході робіт по укріпленню оглядового майданчика на верхній терасі коростишівського парку. Окрім того, з траншеї та відвалів землі вдалося зібрати окремі зразки поливної та чорнолощеної кераміки доби пізнього середньовіччя та один

вінчик кружальної посудини давньоруського часу. Про всі виявлені археологічні матеріали було повідомлено старшому науковому співробітнику відділу досліджень Житомирського краєзнавчого музею О.О. Тарабукіну, однак сумісний виїзд на зазначену місцевість, котрий відбувся буквально через декілька днів, на жаль, дозволив зафіксувати лише забетоновану траншею. Роком раніше, за інформацією членів громадського об'єднання «Коростишівський парк», під час земляних робіт на нижній терасі парку були знайдені людські кістки, доля яких залишилась нез'ясованою.

На користь існування на території парку кладовища може також вказувати одна цікава деталь, що проглядає на дореволюційній світлині, зробленій біля підошви Князівської гірки з південно-східної сторони. На цьому фотознімку ставок, підпірна кам'яна стіна, південний схил за палацом князя М.К. Горчакова та більша частина східного схилу є бездоганно доглянутими, однак майже на вершині останнього, що відповідає місцезнаходженню кам'яного хреста, помітна невеличка незаймана зона із дерев та кущів [39]. Відомо, що Михайло Горчаков продовжив формування паркової території, започатковане графом Густавом Олізаром, тому сумнівно, щоб світліший князь дозволив тут хаотично чому-небудь рости, якби не якась перепона, котрою могли бути саме залишки давнього кладовища з кам'яними хрестами [39, с. 35, 49].

О.О. Тарабукін припускає, що поблизу від місця знахідки кам'яного хреста міг стояти православний храм з некрополем у межах погосту [48]. Ще І.І. Огієнко вважав, що у давнину кладовища зазвичай розміщалися біля церкви, а за межами села їх почали облаштовувати лише наприкінці XVIII ст. [27, с. 187].

З писемних джерел відомо, що в середині та другій половині XIX ст. в Коростишеві було дві православні церкви — Троїцька (1781) та Богородицька (1741), обидві дерев'яні, збудовані на місці більш давніх церков [29, с. 140; 55, с. 484; 5, с. 127; 4, с. 168]. Однак, окрім цих двох храмів, наприкінці XVIII ст. в містечку згадується ще Покровська церква. За наказом Філіпа Олізара її розібрали в 1796 р. та разом із майном перевезли в с. Більківці (колишнього Коростишівського району) [29, с. 140-141]. Цей період часу безпосередньо передував зведенню все тим же Філіпом Олізаром мурованого костелу (1798-1799), подальшою прибудовою до нього родової усипальні в 1802 р. та будівництвом плебанія [1, с. 21; 25, с. 46]. Точно невідомо, де в Коростишеві знаходилась Покровська церква, однак, вельми вірогідно, що неподалік від костелу. Напевно, православний храм демонтували задля того, щоб не розмивати архітектурний акцент — новозбудований костел у стилі пізнього бароко — та щоб мешканці та гості містечка не відволікались від споглядання цієї перлини. Втім потрібно віддати належне власнику Коростишева, котрий тоді ж перебудував і розширив у Більківцях Покровську церкву, перейменувавши її на честь великомученика Георгія [39, с. 237; 5, с. 123].

З огляду на те, що археологічно топографія коростишівського замку, як й інших, пов'язаних з ним культових та цивільних об'єктів будівництва достеменно досі не встановлена, великої історичної цінності набувають схили Князівської гірки, які якщо були не заселені, то так чи інакше освоєні в добу пізнього середньовіччя та на початку нового часу. Про це переконливо свідчать численні знахідки фрагментів поливної, сіро- та чорнолощеної кераміки XVI-XVIII ст., а також частина глиняної люльки для паління XVII-XVIII ст., зібрані авторами впродовж 2017-2020 рр. (Збори кераміки 2017 р. зберігаються у фондах Житомирського обласного краєзнавчого музею.)

Князівська гірка, як і весь міський парк, входить до історичного ареалу Коростишева, тому знахідка кам'яного хреста в цьому районі є надзвичайно важливою для міста.

Хрест № 2. 09.08.2020 р. Є.В. Дубівкою було отримано повідомлення від Заслуженого художника України В.М. Рожика про місцезнаходження кам'яного хреста в Коростишеві, в р. Тетерів, поблизу паперової фабрики. (На початку серпня 2020 р. на хрест натрапив під час риболовлі місцевий житель Гордієнко С.О.) Того ж дня відбувся виїзд авторів публікації на орієнтовну місцевість. У ході нетривалих пошуків вздовж лівого берега Тетерева, чому сприяла літня межень, вдалося встановити точне розташування християнського артефакту. Хрест лежав лицьовою стороною на мілководді серед інших каменів та брил, викладених рибалками у вигляді доріжки для переправи на невеличкий острівець (Рис. 2). Відстань від доволі крутого берега, висотою 4,5-5 м, до ставрографічної знахідки складала 5,5-6 м.

Хрест виготовлений із лабрадориту. За конструктивними особливостями відноситься до чотирикінцевих прямоконечних хрестів латинського типу. Поверхня лицьової сторони чорного кольору з синюватим відтінком, рівна. На обидві балки виробу за допомогою контррельєфу нанесено зображення латинського хреста [33, с. 22]. Розміри: висота — 67-69 см, ширина вертикальної балки — 15-16 см, товщина — 18-19 см. Горішній край за обрисами прямокутний. Нижня частина вертикальної балки незначно розширена донизу, долішній край відбитий по діагоналі справа наліво. Довжина горизонтальної балки — 53-54 см, ширина — 16-17 см, товщина правого рамена — 18-18,5 см, лівого рамена — 19-19,5 см. Праве рамено трохи нижче лівого. Середохрестя квадратне, розмірами 25-27 см. Поверхня зворотної сторони нерівна, горбкувата, покрита товстими нашаруваннями річкового мулу. Середохрестя ромбоподібне завдяки додатковим дугах, що розташовані по його кутах, розміри 25-27 см.

Для історії каменеобробки Житомирщини неабиякий інтерес представляє матеріал, з якого виготовлено хрест. До сьогодні на території колишнього Коростишівського району єдиний старовинний хрест з лабрадориту було знайдено на кладовищі в с. Теснівка [19, с. 382]. Однак цей намогильний пам'ятник відноситься до кінця XIX ст. та має явні ознаки

станкової обробки, тоді як всі відомі на даний час кам'яні хрести доби пізнього середньовіччя витесані з місцевого гнейсо-граніту або сірого граніту.

Враховуючи нехарактерну породу каменю, з якого зроблено хрест, до місця його знаходження в якості експерта запросили колишнього директора ВАТ «Коростишівський кар'єр», Заслуженого будівельника України В.С.Вороного. Впродовж двох днів (20-21.08.2020 р.) гірничий інженер здійснив натурний та інструментальний огляд кам'яного хреста, у результаті якого зробив висновок, що структурно-текстурні особливості каменю відповідають лабрадориту. Родовища цієї магматичної гірської породи відомі поблизу с. Кам'яний Брід колишнього Коростишівського району. У якості заготовки хреста в даному випадку використано лабрадорит верхнього пласту родовища. Саме товщиною пласту зумовлена товщина хреста. Слідів будь-якої обробки зворотна сторона хреста не містить. Хрест виготовлено ручним способом примітивними каменотесними інструментами, металева частина яких навряд чи була вироблена із промислового металу. Це свідчить про кустарний і давній характер видобування каменю та його обробки [15].

Необхідно зазначити, що на теренах України видобуток лабрадориту почався саме на Коростишівщині. У 1840 р. біля с. Кам'яний Брід київський лікар Ширмер відкрив родовище лабрадориту. Відомо, що до 1870 р. в цьому селі діяла лабрадоритова майстерня італійця А.П. Тузіні [39, с. 269]. У 1860-1861 рр. поміщик В.В. Корчак-Сивицький із Кам'яного Броду влаштував фабрику з обробки лабрадориту, яка почала випускати вироби, які стали відомі як в Російській імперії, так і за її межами [62, с. 90]. З дивовижного за своєю красою кам'янобрідського каменю були виготовлені поліровані колони Володимирського собору в Києві, пілони храму Вознесіння в Санкт-Петербурзі, колони храму Христа Спасителя в Москві. Широке застосування знайшов кам'янобрідський лабрадорит і в оздобленні та облицюванні багатьох об'єктів цивільного будівництва в Києві та інших великих містах України [39, с. 269]. Однак перші свідчення про виключні властивості лабрадориту отримані ще в 1834 р., коли для будівництва київської фортеці було доставлено 100 одиниць каменю з уже згаданого с. Кам'яний Брід [62, с. 90]. Кустарний видобуток та обробка лабрадориту велись тут, як мінімум, в першій половині XIX ст., а в дійсності, інструмент українського каменотеса-хрестороба торкнувся цього благородного каменю задовго до того, як про нього дізнались італійці, євреї та росіяни.

Слід відмітити, що виготовлення кам'яних хрестів у часи пізнього середньовіччя — на початку нового часу, ймовірно, було коштовним, тому що використовувалась виключно ручна праця майстра-каменотеса. Навіть пізніше, скажімо, у 1782 р., виготовлення кам'яного намогильного хреста коштувало 25 російських рублів [34, с. 98]. Лише наприкінці XIX — на початку XIX ст. ціна кам'яного хреста знизилась та становила в середньому 9 рублів [18, с. 149]. Здешевлення вартості кам'яних хрестів у другій половині XIX ст. відбулося, на

наш погляд, внаслідок поширення механізації праці та переходу від кустарного до промислового виробництва.

Техніко-технологічні характеристики старовинної обробки, невеликі розміри, масивність, дещо грубі форми, наявність на території Житомирщини типологічних аналогій серед подібних меморіальних виробів доби пізнього середньовіччя — початку нового часу дозволяють попередньо датувати хрест № 2 в межах XVI-XVIII ст.

Важливим уявляється археологічне та історичне оточення місця знахідки лабрадоритового хреста. Так буквально зверху, на лівому березі Тетерева, знаходиться багатошарове поселення Коростишів-VII, яке містить матеріали ранньої залізної доби, слов'яно-руського часу та доби пізнього середньовіччя [46, с. 195-196]. Орієнтовно в цій місцині, тільки на правому березі, знаходилось легендарне урочище Хміничі, серед ознак заселеності якого, за прикметами сивої давнини, що проступали ще в 50-60-ті рр. XIX ст. Л.І. Похилевич окремо виділяв кілька кам'яних хрестів. Однак укріплення Хміничів розміщувалися на лівому березі річки і були поставлені там для захисту від ворога, що міг наступати з заходу [29, с. 136]. У топографічному плані цей район приблизно відповідає місцезнаходженню лабрадоритового хреста або, точніше, території вздовж річкової смуги лівого берега Тетерева, — від археологічного поселення Коростишів-VII до багатошарового поселення доби енеоліту — ранньої бронзи, пізньоримського часу та епохи Київської Русі — Коростишів-Козіївка-I, що розташовано поряд з мостом через р. Тетерів та автошляхом М 06 (Київ-Чоп) [46, с. 195-196]. Цікаво також, що хрест № 2 було знайдено за 545-550 м на північний схід від хреста № 1. Військово-топографічна карта Російської імперії 1867 р. та карта Управління військових топографів 1909-1913 р. не містять позначок релігійних споруд або кладовищ у місцевості, поблизу паперової фабрики та приватної забудови з присадибними ділянками на лівому березі Тетерева, у водах якого лежить лабрадоритовий хрест [2, ряд XXII, лист 7; 52, XXX–27]. Проте за 340-380 м на південний захід від нього знаходиться садиба Коростишівської загальноосвітньої школи № 3 (вул. Назаренка, 18). Цю територію колись займала Троїцька церква, зруйнована перед Другою світовою війною комуністами. Біля церкви знаходилось кладовище, на якому в 60-х рр. XIX ст. було понад 50 кам'яних хрестів, більшою частиною розбитих [29, с. 135].

Підсумовуючи вищенаведене, можемо припустити, що в р. Тетерів віднайдено один із декількох легендарних хміницьких хрестів або намогильний хрест з кладовища колишньої Троїцької церкви.

Спроба визначити конфесійну приналежність знайденого в Тетереві хреста з лабрадориту наштовхується на певні труднощі. Відомо, що латинський тип хреста був поширений в християнстві західного обряду та інших течій, що відійшли від нього [33, с. 18, мал. 1, 6, с. 22]. У Московії доби пізнього середньовіччя таку форму хреста навіть вважали єретичною. Однак,

як відмічав ще К. Широцький, латинський хрест успішно прижився на українських землях під впливом Заходу [57, с. 25]. Прийняті в ставрографії назви грецького чи латинського хреста не вказують на його приналежність до Східної чи Західної Церкви, а лише визначають пропорції християнського символу [53, с. 3].

Стосовно лабрадоритового хреста із Тетерева, то, на наш погляд, його скинули в річку давно, про що говорить щільний шар мулу на зворотній стороні, і лише потім рибалки пристосували цей пам'ятник для переправи на острівець.

В історії Житомирщини, особливо радянського періоду, відомо багато випадків, коли від давніх кам'яних намогильних хрестів позбавлялись різними способами. Хрести розбивали та використовували в якості будівельного матеріалу, закопували, щоб не заважали обробляти ґрунт, розстрілювали зі зброї, викидали у глибокі ями, яри, річки. Так, зокрема, у Брусилові краєзнавець С.В. Паламаренко відшукав у ставку хрест, який там опинився після знищення цвинтаря [44, с. 84, с. 89]. Наприклад, у с. Студениці колишнього Коростишівського району Житомирської області, коли в середині 1960-х рр. згоріла, а за іншою версією, була спалена дерев'яна православна церква, місцеві комуністи викопали навколо згарища старовинні кам'яні хрести і, завантаживши їх на «полуторку», відвезли на територію поблизу с. Малі Кошарища, і скинули в р. Тетерів) [7, с. 30; 16]. На землях історичної Коростишівщини це вже друга знахідка давнього тесаного кам'яного хреста у воді. Перший подібний випадок був виявлений авторами публікації, протоієреєм Української православної церкви В.В. Дитківським та О.О.Тарабукіним за околицею с. Осиковий Копець в 2017 р [10, с. 467-471].

Описаний лабрадоритовий хрест був не першою знахідкою кам'яної пластики у водах Тетерева на рівні Коростишева. Ще в 20-х рр. XIX ст. за наказом графа Густава Олізара з річки підняли камінь з 11 язичницькими карбами [28, с. 92; 29, с. 135; 39, с. 5]. Кам'яний жертовник було встановлено в садибі графа (нині територія міського парку м. Коростишева). Проте язичницький культовий артефакт, можливо, був не єдиним у своєму роді. У довідково-статистичній літературі середини XIX ст. є дані про те, що в саду згаданого власника Коростишева знаходились інші великі гранітні брили з заглибленнями, що служили жертовними каменями слов'янським язичникам [36, с. 728; 41, с. 141]. Якщо ця інформація не є викривленням першоджерела, то не виключено, що якісь із даних артефактів також були вийняті з Тетерева.

Зважаючи на пряме відношення до історії міста та розповсюдження християнства на території Коростишева в період пізнього середньовіччя та на початку нового часу, місцезнаходження лабрадоритового хреста відвідав представник духовенства — протоієрей Української православної церкви В.В. Дитківський. Священик відзначив наявність архаїчних рис в морфології християнського артефакту та наголосив на неприпустимості його подальшого

попирання [16]. Також біля хреста побувала Заслужений працівник культури України, Почесний громадянин м. Коростишева Т.Ф. Дубівка, котра відмітила історичну цінність для міста віднайденого християнського символу в камені та необхідність перенесення його в гідне місце [17]. Аналогічну точку зору висловили В.С. Вороний та Почесний громадянин Коростишева В.М. Рожик [15; 13].

Висновки. До сьогодні на території міста майже не залишилось пам'яток та матеріальних свідчень історії Коростишева періоду пізнього середньовіччя — початку нового часу. Тривалий час вважалося, що давні кам'яні хрести Коростишева втрачені. Однак останні ставрографічні знахідки змушують змінити встановлену думку.

Відповідно до ставрографічних аналогій, виявлених на території Житомирщини, зокрема, й Коростишівщини, а також враховуючи техніко-технологічні характеристики виготовлення обох знайдених кам'яних хрестів та особливості історичного ландшафту, ми маємо вагомі підстави датувати їх у хронологічних межах XVI–XVIII ст.

Так кам'яний хрест № 1 з Князівської гірки в місцевому парку міг бути намогильним пам'ятником, пов'язаним із Коростишівським замком, пізньосередньовічним кладовищем та, ймовірно, колишньою Покровською церквою. Також неможливо виключити первинне знаходження цього хреста біля колишньої Богородицької церкви, що розташовувалася неподалік.

Понад століття дослідження науковців та краєзнавців концентрувались навколо архітектурної, мистецтвознавчої та історичної специфіки міського парку Коростишева — пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення. Виняток становила археологічна розвідка О.О. Тарабукіна, у результаті якої були знайдені матеріальні свідчення перебування людини на території парку від доби енеоліту й бронзи до пізнього середньовіччя та нового часу [46, с. 194-195]. Найновіші знахідки кам'яного хреста, слідів кількох зруйнованих давніх поховань, керамічного матеріалу XVI-XVIII ст. та епохи Київської Русі, говорять про те, що ця територія потребує стаціонарного археологічного вивчення.

Щодо кам'яного хреста № 2, віднайденого в р. Тетерів, потрібно зазначити, що цей християнський артефакт із лабрадориту можна було б в повній мірі ототожнити з одним із декількох хрестів в урочищі Хміничи. Однак відносно близьке розташування місця колишньої Троїцької церкви зі знищеним кладовищем може вказувати на вторинне переміщення хреста та його первинне намогильне функціональне призначення.

Знахідка хреста із лабрадориту у водах Тетерева має велике значення для історії каменеобробки Житомирщини і, в першу чергу, Коростишівського краю та змушує переглянути установлене уявлення про початок видобутку та обробки лабрадоритів у першій половині XIX ст. і відсуває цей час у бік удавнення на 100-300 років.

Річка Тетерів відома в Коростишеві знахідками старожитностей ще з XIX ст. Однак, за виключенням окремих і неповних розвідок у минулому, тотальне археологічне обстеження берегів річки досі не проводилось, а саме воно могло б додатково збагатити історію стародавнього міста.

Віднайдені ставрографічні пам'ятки репрезентують духовну й матеріальну царину буття місцевого населення в минулому та повинні розглядатися як втілення релігійно-етичних переконань, естетичних поглядів та вподобань народу. На жаль, залишилось мало об'єктів християнської спадщини ранньої історії Коростишева, тому кам'яні хрести виступають у ролі її матеріальних свідків, набувають непересічного значення для міста та потребують збереження й охорони.

У даний час місцевими краєзнавцями, представниками інтелігенції та громадської організації «Коростишівський парк» обговорюється можливість перенесення та встановлення обох кам'яних хрестів в окрему зону парку задля загального огляду цих повернутих та важливих для місцевої історії старожитностей.

Література та джерела

1. Вайднер З.В. Історія Коростишівського костьолу // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини. Збірник наукових праць. — Житомир : «Волинь», 1999. — Ч 1. — С. 21-24.
2. Военно-топографическая карта Российской империи. Масштаб 3 версты в 1 дюйме. — Ряд XXII. — Лист 7. — 1867-1868 гг.
3. Волков Ф. Старинные деревянные церкви на Волыни (фрагмент) // Намогильні хрести запорізьких козаків. Серія збірок наукових статей, матеріалів та републікацій. — Одеса : ОКФА, 1998. — Т. І. — С. 166-173.
4. Волости и важнейшие селения Европейской России. По данным обследования, произведенного статистическими учреждениями министерства внутренних дел. Губернии Малороссийские и Юго-Западные. — Санкт-Петербург : издание Центрального статистического комитета, 1885. — Вып. III. — 336 с.
5. Воронов А. Памятная книжка Киевской епархии / А. Воронов, В. Антонов // Киев : типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1882. — С. 262.
6. Гамченко С.С. Древний поселок и могильник в урочище «Стуга» (близ с.Студеницы Житомирского уезда Волынской губ.) // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. Книга тринадцатая. — Киев : типография Императорского Университета Св. Владимира, Н.Т. Корчак-Новицкого, 1899. — Отдел 2. — С. 3-93.
7. Гончаренко М.П. Студеницька молитвениця. Історико-краєзнавчий нарис. — Житомир, 2015. — 82 с.
8. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. — Київ : «Наукова думка», 1981. — 315 с.

9. Дорош А.Ю. Народная каменная скульптура XIX — начала XX в. мастеров села Демни (Дымовки) // Памятники культуры: Новые открытия. — Ленинград, 1985. — С. 459-467.
10. Дубівка Є.В. Кам'яний хрест за околицею с. Осиковий Копець Житомирської області / Є.В. Дубівка, Ю.В. Святюк // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — Вип. 58. — С. 467-473.
11. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа (фрагменти) // Намогильні хрести запорізьких козаків. Серія збірок наукових статей, матеріалів та републікацій. — Одеса : ОКФА, 1998. — Т. I. — С. 100-121.
12. Єршов В.О. Духовний світ митця Г.П. Олізара // Українська полоністика. — Житомир, 2005. — Вип. 2. — С.157-173.
13. Записано 27.06.2020 р. від В.М. Рожика.
14. Записано 27.06.2020 р. від О.О. Тарабукіна.
15. Записано 22.08.2020 р. від В.С. Вороного.
16. Записано 23.08.2020 р. від В.В. Дитківського.
17. Записано 29.08.2020 р. від Т.Ф. Дубівки.
18. Іванчишен В. Продукція подільських майстрів-каменотесів на території Херсонської губернії наприкінці XIX — на початку XX ст. Торговельні взаємозв'язки та особливості побутування // Scriptorium nostrum. — 2015. — № 1-2. — 314 с. [Електронний ресурс] — Режим доступу: sn.kspu.edu (Остання дата звернення 19.08.2020 р.). — Назва з екрану.
19. Ігруніна С.О. Старовинні кладовища і кам'яні хрести Житомирщини (За матеріалами розвідок 2012-2014 рр.) / С.О. Ігруніна, О.О. Тарабукін // Національно-визвольна боротьба українського народу. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь». — Бердичів : видавець ФОП Мельник М.В., 2018. — Вип. 57. — С. 376-386.
20. Колцуняк Г. Народні хрести в Коломийщині // Матеріали до української етнології (1918). — Львів : в друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1919. — Т XIX-XX. — С. 215-230. + XXI табл.
21. Куза А.В. Древнерусские городища X-XIII вв. Свод археологических памятников. — Москва : Христианское издательство, 1996. — 256 с.
22. Лукомский Г.К. Коростышев // Столица и усадьба. — 1914. — № 10. — 15 мая. — С. 3-7.
23. Малина В. Кам'яні хрести півдня України // Образотворче мистецтво. — 1991. — № 4. — С. 13-15.
24. Малина В.В. Стовпо- і пнеподібні кам'яні хрести в Україні // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра

Могили. — Т. 76. — Вип. 63. — Історичні науки. — Миколаїв : Вид-во МДГУ, 2008. — С.120-138.
25. Малі міста України. Житомирська область: бібліографічний покажчик. — Київ, 2016. — 198 с.
26. Моздир М. Українська народна меморіальна скульптура. — Київ : «Наукова думка», 1996. — 129 с.
27. Огієнко І. (мітрополит Іларион). Містечко Брусилів та його околиці / Укр. переклад, упорядкування, передмова та коментарі М.С. Тимошика. — Київ : Наша культура і наука, 2012. — 336 с.
28. Памятная книжка Киевской губернии, составленная редактором киевских губернских ведомостей, Н. Чернышевым, на 1858 год. — Київ : в губернской типографии, 1858. — 379 с.
29. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящиеся. — Киев : Тип. Киево-Печерской лавры, 1864. — 763 с.
30. Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах с подробными картами их. — Киев : Типография А. Давиденко, 1887. — 305 с.
31. Приймич М. Хрести Закарпаття // Пам'ятки України : історія та культура. — 2001. — Ч. 1-2. — С. 41-46.
32. Родичкина О.И. Густав Олизар — жизнь, творчество и общественная деятельность / О.И. Родичкина, И.Д. Родичкин // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини. Збірник наукових праць. — Житомир : видавництво «Волинь», 1999. — Ч. 1. — С. 142-150.
33. Сапожников І.В. Типологія кам'яних намогильних хрестів південно-західної України / І.В. Сапожников, Ю.О. Слюсар, Р.О. Шувалов // Старожитності Причорномор'я. — Одеса, 1995. — Вип. 2. — С. 16-47.
34. Сапожников І.В. Кам'яні хрести Степової України (XVIII — перша половина XIX ст.). — Одеса : Чорномор'я, 1997. — Вип 2. — 192 с.
35. Сапожников І.В. Історія вивчення козацьких кам'яних хрестів і могил // Намогильні хрести запорізьких козаків. Серія збірок наукових статей, матеріалів та републікацій. — Одеса : ОКФА, 1998. — Т. І. — С. 7-20.
36. Семенов П. Географическо-статистический словарь Российской империи. — Санкт-Петербург., 1865. — Т. II. — 898 с.
37. Сидоренко І.О. Культурно-історична оцінка території парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва «коростишівський» Житомирської області / І.О. Сидоренко, В.М. Денисенко // Науковий вісник НЛТУ України. — 2013. — Вип. 23.4. — С. 379-385.

38. Скальковский А. Поездка по запорожским урочищам // Намогильні хрести запорізьких козаків. Серія збірок наукових статей, матеріалів та републікацій. — Одеса : ОКФА, 1998. — Т. І. — С. 28-72.
39. Слівінський В.М. Коростишівщина. Історико-краєзнавчий нарис. — Житомир : «Житомир облдрукарня», 2014. — 336 с.
40. Спицын А.А. Заметка о каменных крестах, преимущественно новгородских // Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. — Санкт-петербург, 1903. — Т. V. — Вып. 1. — С. 202-234.
41. Столпянский Н.П. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях. — анкт-Петербург : в тип. Гогенфельдена и К°, 1866. — 200 с.
42. Тарабукін О.О. Внесок С.С. Гамченка у вивчення старовинних кладовищ і кам'яних хрестів Східної Волині // Краєзнавство та музейна справа в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 145-річчю заснування Житомирського обласного краєзнавчого музею (27-29 жовтня 2010 р., м. Житомир). Науковий збірник «Велика Волинь». — Житомир : видання М. Косенко, 2010. — Вип. 44. — С. 195-206.
43. Тарабукін О.О. Кам'яні хрести Житомирщини (за матеріалами розвідок 2010-2011 рр.) / О.О. Тарабукін, С.О. Ігруніна // Культурний простір Житомирщини-Волині XIX-XX століть. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (24 квітня 2012 р., м. Житомир). Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир : Косенко, 2012. — Т. ІІ. — С. 137-147.
44. Тарабукін О.О. Старожитності Брусилівщини. — Київ, 2014. — 166 с.
45. Тарабукін О.О. Обласна інспекція з охорони культурної спадщини в археологічному вивченні території Житомирщини (2001-2009) / О.О. Тарабукін, С.О. Ігруніна // Археологія і давня історія України — Київ : інститут археології України, 2017. — Вип. 4 (25). — С. 230-239.
46. Тарабукін О.О. Старожитності Коростишева і околиць (за матеріалами польових досліджень 2014-2016 рр.) // Житомирщина: події і люди. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник «Велика Волинь». — Бердичів : видавець ФОП Мельник М.В., 2017. — Вип. 56. — С. 192-202.
47. Тарабукін О.О. Сакральні свідки минулого Житомирщини. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.news.dks.ua/index.php/news/kultura/24164-sakralni-svidki-minulogo-zhitomirshchini (Остання дата звернення 04.09.2020 р.). — Назва з екрану.

48. Тарабукін О.О. Цікава знахідка в парковій зоні Коростишева. [Електронний ресурс] — Режим доступу: www.facebook.com/profile.php?id=100028743091471 (Остання дата звернення 18.08.2020 р.). — Назва з екрану.
49. Телегін Д. Про деякі регіональні відміни в надмогильних монументах козацької доби в Україні // Нові археологічні дослідження пам'яток доби українського козацтва. — Київ, 1995. — Вип. 4. — С. 25-30.
50. Тутковский П.А. По окраинам Полесья. Коростышев и его окрестности // Киевское слово. — 1894. — № 2219, 2240.
51. Тутковский П. Юго-Западный край. Естественно-исторические и географические очерки. — Вып. 2. — Киев : типография С.В. Кульженко, 1895. — 56 с.
52. Управление военных топографов. Масштаб 2 версты в 1 дюйме. XXX–27 (Коростышев). 1909-1913 гг.
53. Фёдоров Ю.А. Образ креста. История и символика православных нагрудных крестов. — Санкт-Петербург, 2000. — 29 с.
54. Фольварків М. Село Демня. В повіті Жидачовском. — Коломия : з печатні А.В. Кисілевского і Сполки, 1912. — 21 с.
55. Фундуклей И.И. Статистическое описание Киевской губернии. — Санкт-Петербург : в типографии Министерства внутренних дел, 1852. — Ч. I. — 549 с.
56. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів в десяти томах. — Київ : видавництво Академії наук УРСР, 1961. — Т. 7: живопис, графіка 1830-1847 років. — Кн. 1. — XVI с. + 153 іл. + 64 с. —Кн. 2. — 192 іл. + 110 с.
57. Широцький К. Надгробні хрести на Україні // Записки наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1908. — Т LXXXII. — Вип. II. — С. 10-29.
58. Шляпкин И.А. Древние русские кресты. Кресты новгородские до XV века, неподвижные и нецерковной службы // Записки Императорского Русского археологического общества. —Санкт-Петкрбург, 1907. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 49-84.
59. Шувалов Р.О. Куяльницьке козацьке кладовище в Одесі // Нові археологічні дослідження пам'яток доби українського козацтва. — Київ, 1992. — Вип. 1. — С. 26-31.
60. Шувалов Р. Козацьке кладовище // Пам'ятки України. — 1993. — № 1/6. — С. 180-181.
61. Щербаківський Д. Українське мистецтво. Буковинські і Галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці. — Київ-Прага : український громадський видавничий фонд, 1926. — II. — XXXIV с. + 126 іл.
62. Ярошевич А. Материалы по истории каменотесного промысла на Украине // Народна творчість та етнологія. — Київ : Видавництво ІМФЕ ім. М.Т.

Рильського НАН України, 2015. — № 5. — С. 88-95. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NTE_2015_5_14. (Остання дата звернення 21.08.2020 р.) — Назва з екрану.
63. Rulikowski E. Korosteszów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1883. — T. IV. — S. 415-420.

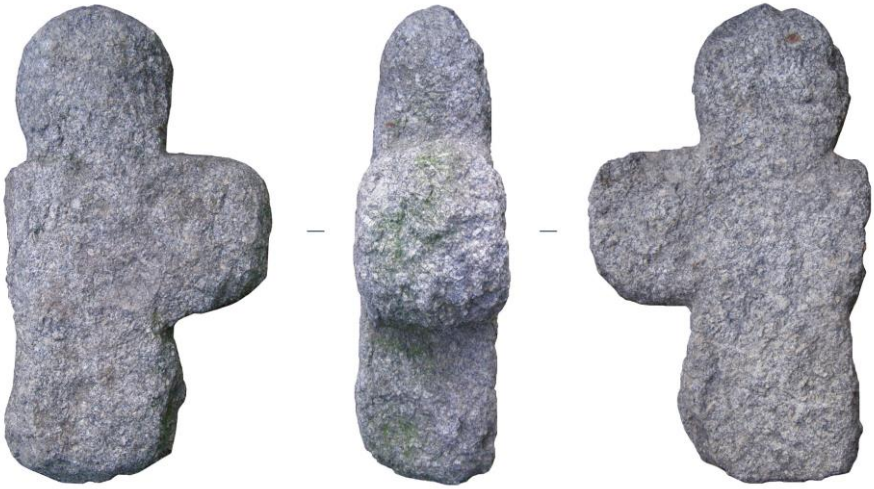

Рис. 1. Хрест № 1.

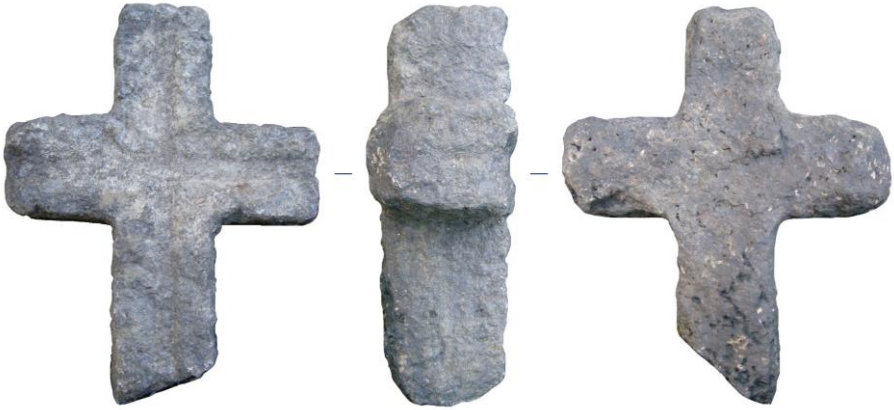

Рис. 2. Хрест № 2.

— о —

УДК: 902 - 057.4 (044) "196 / 197"

ШУЛЬЖЕНКО Т.М.
(м. Чигирин, Черкаська обл.)

ЛИСТИ Б.А. ШРАМКА ДО О.І. ТЕРЕНОЖКІНА ТА В.А. ІЛЛІНСЬКОЇ З НАУКОВОГО АРХІВУ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»

Анотація: *В запропонованій роботі публікуються листи Б.А. Шрамка до О.І. Тереножкіна та В.А. Іллінської. Листування засвідчує тісну співпрацю відомих науковців XX ст. Теми, що обговорюються в листах, стосуються актуальних питань в царині археологічної науки періоду 1960-1970-х рр., зокрема, згадуються досягнення О.І. Тереножкіна в дослідженні Дніпровського Правобережжя, археологічні роботи Б.А. Шрамка на Харківщині (Люботинське городище), Полтавщині (Більське городище) та ін.*

Ключові слова: *Б.А. Шрамко, О.І. Тереножкін, В А. Іллінська, листування, археологічні дослідження.*

Виклад основного матеріалу. Ще не так давно, за відсутності телефону, радіо, комп'ютерів та Інтернету, листування відігравало величезну роль у міжособистісному спілкуванні людей. Саме тому, епістолярні джерела — одні з небагатьох, що дозволяють відтворити емоційну атмосферу часу, передають живі розмовні емоції. Листування вчених, науковців, діячів культури та ін. — є особливо важливим джерелом для дослідника, що дозволяє заповнити прогалини при написанні науково-історичних біографій, праць з історії, суспільно-політичної думки, повсякденності та ін.

Дана робота є спробою ввести до наукового обігу деяку частину листів з особистого архіву відомих вчених археологів Олексія Івановича Тереножкіна та Варвари Андріївни Іллінської, які були передані їх сином Андрієм Іванович Іллінським до Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Серед епістолярної спадщини археологів зберігаються листи від науковців з різних куточків колишнього СРСР (Середньої Азії, Росії, Східної Європи — прим. автора). Значну кількість серед них становлять листи від Бориса Андрійовича Шрамка — археолога, професора, доктора історичних наук, заслуженого діяча науки і техніки України. Самостійні наукові пошуки молодий науковець розпочав в 1940-1950 рр., обравши для себе темою дослідження старожитності скіфського періоду та доби середньовіччя. Борис Андрійович створив Сіверсько-Донецьку та Скіфо-слов'янську археологічні експедиції Харківського університету, які очолював протягом трьох десятиліть. Археолог також керував польовими роботами, які проводилися на території Вінницької, Донецької, Київської, Полтавської, Сумської, Черкаської та Чернігівської областей України, Білгородської та Курської областей Росії. Найвизначнішими та найвідомішими роботами Бориса Андрійовича стали

дослідження Більського городища скіфського часу. Розкопки пам'ятки за його участю розпочалися в 1958 р., а протягом 1965-1995 рр. проходили під його керівництвом. Експедицією розкрито близько 50 тис. кв. м. культурних нашарувань на території Східного та Західного укріплень пам'ятки, досліджено чимало курганів його некрополів, проведено масштабні розвідки в окрузі. Спираючись на отримані під час багаторічних розкопок матеріали, вчений довів, що Більське городище можна ототожнювати з містом Ґелон, яке описував Геродот [16, с. 191].

Починаючи з 1962 р. науково-дослідну діяльність вченого можна прослідкувати в листах до Олексія Івановича Тереножкіна, який протягом 33 років очолював Відділ археології скіфо-сарматських племен і античних міст Північного Надчорномор'я. Про внесок Олексія Івановича в розвиток археологічної науки, зокрема, у вивчення передскіфського та скіфського періодів, відомо. Не дивно, що своїми роздумами, науковими припущеннями (які з часом стали доведеними теоріями — прим. автора) Борис Андрійович звертався саме до Тереножкіна — засновника школи скіфознавства в Україні. Листування науковців свідчить про співпрацю та повагу один до одного:

Глубокоуважаемый Алексей Иванович!

Чрезвычайно благодарен Вам за авторский экземпляр монографии «Предскифский период на днепровском Правобережье» с надписью, которая очень приятна, но по-видимому недооценивает мои заслуги на Левобережье. Вашу книгу я сейчас с большим удовольствиям читаю и нахожу в ней очень много нового, хотя казалось бы основные положения Вашего исследования мне известны, т. к. я стараюсь внимательно следить за Вашими исследованиями. Недавно мне пришлось читать книгу В.И. Довженка и, откровенно говоря, многие места мне показались слабыми. Ваша монография несравненно серьезней и глубже, вводит массу нового материала и хорошо аргументированные положения. Мне кажется, что она надолго останется руководящей работой не только для археологии предскифского времени на Правобережье, но и вообще для степного Приднепровья. Очень рад, что книгу удалось хорошо издать и обстоятельно иллюстрировать. От всей души желаю Вам дальнейших успехов [….]

Искренне Ваш Шрамко

2. III. 62. [8].

В 1964 р. Б.А. Шрамко обстежив територію Українського Правобережжя та завершив розкопки Люботинського городища, що на Харківщині. Про результати своєї роботи, науковець повідомив Олексію Івановичу:

Дорогой Алексей Иванович!

Хочу обменяться с Вами традиционным письмом с сообщением о результатах летних раскопок. В этом году, как вы знаете, я провел разведку на Правобережье. Осмотрел Шарповское, Пастырское, Хотовское,

Манеевское, Немировское и др. городища. Уточнил некоторые детали, и главное, получил об этих памятниках хорошее впечатление, которое не вычитаешь ни в каких описаниях.

Основные работы продолжил на Люботинском городище, исследования которого почти закончил. Раскопки 1964 года еще раз подтвердили, что это исключительно ценный памятник — пожалуй, ремесленный центр Лесостепной Скифии. Даже Б.Н. Граков признал, что Люботинское городище по своему значению (как ремесл. центр) может быть поставлено в один ряд с Каменским городищем. Здесь удалось найти множество самых разнообразных остатков связанных с обработкой железа, бронзы, кости и пр. Особенно поражает необычайное обилие и разнообразие орудий производства (зубила, стаместки, долота, булав, лучковое сверло, пила, топор, различные резцы и пр.). Некоторые из них встречены здесь впервые. В этом году особенно важными были находки литейных форм, тиглей и бронзовых изделий со следами явно местного изготовления. Обо всем в письме не расскажешь.

Слыхал, что вы в этом году купаетесь в золоте и Вас, конечно, мои скромные находки не удивят [….].

Желаю Вам и Варваре Андреевне всего самого наилучшего. Глубоко уважающий Вас Шрамко

16. X. 1964. [7].

В 1965 р. Борис Андрійович працював над написанням докторської дисертації, яку він успішно захистив в 1966 р. О.І. Тереножкін був одним із його опонентів, під час написання роботи, Шрамко неодноразово консультувався з Варварою Андріївною і Олексієм Івановичем:

Дорогая Варвара Андреевна!

Благодарю Вас и прошу передать благодарность Алексею Ивановичу за рисунок щипцов из Аксютинецкого кургана […].

Очень рад, что по многим вопросам наши точки зрения сближаются. Вообще мне кажется, что при характеристике накопленного материала мы довольно единодушны и имеющиеся расхождения, в сущности, не так уж велики. Что касается общих взглядов связывающих собственно археологию с историей, то тут, мне кажется, нельзя действовать принудительно, стараясь всех вогнать в пространство ложе одной истории. Какая уж тогда будет наука?! Наше дело как можно убедительней доказать правильность той теории, в которой мы убеждены, разбирая все «за» и «против», а уж окончательно решит вопрос о правильности наших взглядов на Лесостепь и Степь, пожалуй, будущее […].

Желаю Вам и Алексею Ивановичу всего самого наилучшего. Ваш Б.Шрамко

24. I. 1965. [3].

Як видно з листа, а також зі слів його учнів, Борис Андрійович ніколи нікому не нав'язував свою думку, не був догматиком. Однак, завжди радо

ділився своїми знаннями, давав поради. Як викладач, умів вести своїх учнів у правильному напрямку [1, с. 384].

Одним із досягнень багаторічної науково-дослідної діяльності археолога було вивчення історії господарства племен Скіфії, насамперед історії рільництва, тваринництва, ремесел, домашніх промислів, торгово-економічних зв'язків та стародавньої металургії, зокрема, вивчення металургії заліза і ковальської справи [16, с. 191]. Своїми відкриттями археолог ділився з Олексієм Івановичем та Варварою Андріївною:

Глубокоуважаемые Алексей Иванович и Варвара Андреевна!

*Считаю своим долгом хотя бы кратко информировать Вас о своих делах. Основные главы работы писать я, наконец, закончил. Осталось только введение и заключение (*мова йде про докторську дисертацію – прим. автора). *Конечно еще много всяких мелких и нудных дел. Начисто перепечатана и проверена только часть написанного. Надо доделать иллюстрации и т. д. и т. п., но все же главная тяжесть поднята. Только сейчас, когда я могу взглянуть на хозяйство лесостепных племен во всем объеме, видно какие они все же были молодцы, о которых мы так мало знаем. Особенно поразительны достижения в области обработки черных и цветных металлов. Многое из того, что Колчин считал достижением раннего средневековья, оказывается, было уже известно в скифские времена. И ножи, и серпы, и мечи и копья и т. п. тогда делали очень высококачественно и, что самое важное, с применениям весьма сложной технологии. Да и домашние промыслы развивались успешно.*

Но не буду преждевременно хвастаться. Попытаюсь до конца учетного года закончить все доработки и передать работу на Ваш суд […].

5. V. 1965.

Підпис [15].

Борис Андрійович повідомляв Тереножкіну і про результати розкопок на Більському городищі:

Дорогой Алексей Иванович!

Пишу Вам из Бельска, где с первого июля начал раскопки на Восточном Бельском городище (вернее продолжил раскопки 1959-1960 гг., но в другом месте городища). Раскопки идут нормально и все бы хорошо, если бы не странная погода этого лета. То стоит страшная жара, то (ночью) наступает холод, доходивший после двух дождливых дней до + 9. Такие резкие колебания очень чувствуются.

Строительных остатков особо жительских пока нет. Обнаружены ряд хозяйственных ям, очаги, печи. Есть немало интересных вещей: шилья, ножи (в том числе один из железной ручкой, конец которой украшен в зверином стиле), костяные ручки, костяной трехдырчатый псалий, каменное блюдо, оселки, железный наконечник стрелы, бронзовые наконечники, бронзовое кольцо с бусиной и другие вещи.

Очень радует, что много греческой керамики: амфорной и чернолаковой. Это позволяет хорошо датировать культурный слой и ямы.

От Бибикова узнал, что оппонентов утвердил Объединенный совет […]. Реферат пишу сейчас (я с собой взял один экземпляр диссертации) и в августе планирую все разослать. Еще раз благодарю Вас за поддержку. От души желаю Вам и Варваре Андреевне всего самого наилучшего. Раскопки у Вас, конечно, как всегда, будут удачные. Глубоко уважающий Вас Б. Шрамко.

9. VII. 1965.

Бельск [13].

Дорогой Алексей Иванович!

Очень рад Вашей весточке из Покровского. Мы тут живем как медведи в лесу около Бельска. И только транзисторные приемники связывают нас с внешним цивилизованным миром, да почтальон иногда завозит почту. Раскопки на Восточном Бельском городище идут с переменным успехом. Вещей много, много печей, но жилища пока не обнаружили. Раскопки курганов у Скоробора продвигаются медленно, несмотря на помощь бульдозера. Могильные ямы большие и грунт в них как камень. Часть погребений, конечно, ограблена, но одно порадовало обильной тризной с сожжением стеблей и колосьев пшеницы, ячменя, кажется овса. Найдены так же обугливщиеся зерна гороха и бобов. Все это не в единичных экземплярах, а в изобилии. Само погребение, к удивлению, оказалось не ограбленным, в нем оказалось превосходное бронзовое зеркало с железной ручкой, которая заканчивается чудесной фигуркой пантеры.

Вот, пожалуй, и все наши раскопочные новости […].

По Вашему письму видно, что трудности у Вас с раскопками курганов немалые: работы на глубине 7 м. в катакомбе, пожалуй, мало чем отличаются от работы в шахте. Не думаю, чтобы грабители в таком кургане не оставили Вам в каком нибуть уголке интересных вещей [….].

Передайте, пожалуйста, мой привет и наилучшие пожелания Варваре Андреевне. Еще раз желаю всем вам больших успехов.

Глубоко уважающий Вас Шрамко

20. VII. 1965.

Бельск [9].

Борис Андрійович Шрамко пов'язав своє життя і наукову діяльність з Харківським Національним університетом ім. В.Н. Каразіна (тоді державним університетом ім. О.М. Горького — прим. автора). Однак, як він сам писав О.І. Тереножкіну: «*…я, конечно, всегда рад поддерживать, и поддерживаю тесные связи с различными археологами и учреждениями. Некоторая разница во взглядах, конечно, не помеха. Без споров истина не рождается…*» [9].

Разом з тим, підтримував науковець зв'язки з головним археологічним центром — Інститутом археології АН УРСР. Відомо, що з 1940 рр. в Інституті точилися внутрішні чвари. Суперечки розгорталися, передовсім, між

угрупуванням, що зосередилося навколо партбюро Інституту, з одного боку, та Вченою радою і дирекцією, з іншого. Загострився конфлікт в 1954 р. У 1965 р. догани від Парткому АН отримали члени партбюро В. Даниленко, І. Шовкопляс та В. Лапін, а директор С. Бібіков — попередження за конфліктну ситуацію в Інституті [2, с. 287-288].

Про «деталі» конфлікту Борису Андрійовичу повідомив Олексій Іванович Тереножкін:

Дорогой Алексей Иванович!

[…] Заскочил в Харьков и с болью в сердце прочел Ваше письмо о неспокойной обстановке и Институте. Очень жаль, что в основном нашем украинском археологическом центре ученые вынуждены вместо спокойной работы тратить уйму времени и нервов на преодоление каких-то ссор.

Я был очень далек от всего этого. Но последнее время приходится прислушиваться к шуму в Институте. Признаюсь, я не совсем понимаю суть разногласий и перманентность возникновения группировок.

Дорогой, Алексей Иванович, я очень уважаю Вас и как ученого, и как житейски опытного человека. Поэтому был бы очень признателен Вам, если бы Вы могли кратко сказать в письме, в чем сущность борьбы в Институте.

Разумеется, все это останется только между нами. Мне просто хочется спокойно разобраться в сущности конфликта […].

9.VI. 1967 р. [14].

В 1968 р. Шрамко звернувся до президента НАН України (тоді УРСР — прим. автора) з проханням допомогти у вирішенні ситуації, що склалася в ІА:

Дорогой Алексей Иванович!

Очень благодарен Вам за подробную информацию о ходе дел в Институте. Вижу, что борьба идет решительная. Но без нее обойтись нельзя, т. к. в противном случае зараза останется и через некоторое время склоки продолжаться. Хочется помочь Вам. Поэтому я уже написал письмо президенту Патону и вице-президенту Белодеду с изложением важнейших требований, без которых моя работа в институте была бы бессмысленна. Прежде всего необходимо окончательно и безоговорочно убрать главных зачинщиков склок: Шовкоплясса и Даниленко. Однако, положение не будет хорошим, если не убрать любым способом (лучше путем компромисса) всех активных участников склок: Гладилина, Шмаглия, Шапошникову, Митрофанову и, пожалуй, Лапина. Наконец, крайне необходимо оздоровить парторганизацию. Для этого необходимо снять с чина Кравченко, Ганопольскую и Макаревич. Они в Институте не работают, но как Вы знаете, активно участвуют во всех склоках. Вот об этом я и написал президенту. Если они решатся что либо сделать в этом направлении, то обстановка в Институте, как мне кажется, улучшится. Начинать же с чистки авгиевых конюшней я не хочу. Даже обычная работа по налаживанию Института потребовала бы очень много хлопот, т. к. я представляю себе

академичный Институт археологии совсем не таким, какой он сейчас. А борьба со склочниками, очистка от них Института – это непосильная работа для моих нервов и сердца […].

15. II. 1968. Шрамко [6].

На початку 1968 р. на засіданні Президії АН УРСР та Парткому було прийнято Проект постанови, що передбачав звільнення С. Бібікова з посади директора за власним бажанням та призначення виконуючим обов'язки на його місце к. і. н. Ю. Захарука. Також ухвалено «вважати за неможливе» залишення на роботі в Інституті д. і. н. І. Шовкопляса і к. і. н. В. Даниленка. Однак, пізніше пункт про їх звільнення був вилучений [2, с. 287-288]. Про ці подію Борис Андрійович висловився так:

Дорогой Алексей Иванович!

Ваше письмо от 10 февраля еще раз показало справедливость моих опасений. Действительно в Академии шуму было много, а решение оказалось совершенно бесплодным. Если Шовкопляс и Даниленко остаются в Институте, то все склочники обретут еще большую силу, почувствовав свою безнаказанность. Оказывается, руководители Академии меньше всего думают о том, что бы реально улучшить положение в Институте. Для них, видимо, главное заключалось в том, что бы притушить конфликт без решительных мер, которые создали бы нормальное положение в Институте, но доставили бы им самим много хлопот (жалобы уволенных в ЦК и пр.). Так для академического начальства спокойней, а Институт пусть сам расхлебывает кашу с новым директором. В такой обстановке, мой ультиматум они, конечно, не примут, и, я надеюсь, оставят меня в покое. Во всяком случае, работать в коллективе с общественно известными склочниками я не могу.

У нас здесь масштабы меньше, но лично для моей работы они даже больше благоприятны. В Институте меня заедали бы всякие организационные проблемы, а тут я могу заниматься только наукой и преподаванием […].

Вместе с тем, я чувствую себя совершенно независимым, свободным от необходимости утрясать свои концепции с кем бы то ни было, т. к. ни в университете, ни в министерстве никто в мою работу не вмешивается, никто не может изменить мою тематику, направление исследований и прочее. Вместе с тем я, конечно, всегда рад поддерживать, и поддерживаю тесные связи с различными археологами и учреждениями. Некоторая разница во взглядах, конечно, не помеха. Без споров истина не рождается […].

20.II. 1968. Ваш Шрамко [10].

Що стосується «ультиматуму», про який згадує Борис Андрійович, то скоріше за все, це пов'язано з пропозицією зайняти посаду директора ІА АН УРСР. Зі змісту написаного, стає зрозумілим, що таку пропозицію він отримував двічі, але обидва рази відмовив:

Дорогой Алексей Иванович!

В то время, когда пришла Ваша телеграмма я был не в Харькове, а в Киеве. Дело в том, что после экспедиции я уехал отдыхать в Крым. Едва успел 27-го вступить на порог квартиры, как телефонным звонком был вызван в Киев в ЦК все потому же делу о директорстве в Институте. Почти неделю вел переговоры во всех инстанциях, а приехал в Харьков и заболел.

Но с деканом я еще до его отъезда в отпуск успел поговорить о Мурзине. Конечно, сейчас уже это дело безнадежное. При его количестве баллов зачислить невозможно. Да и просто поздно сейчас о чем либо хлопотать, т. к. контингент полностью укомплектован. Очень сожалею, что так получилось, но ничем не могу ему помочь.

От души желаю Вам и Вашей семье всего самого наилучшего. Многое, конечно, зависит от обстановки в Институте, но она даже после конкурса не особенно здоровая.

Искренне уважающий Вас Шрамко

10.IX. 1968. [3].

Дорогой Алексей Иванович!

Давно собираюсь написать Вам обстоятельное письмо да вот до последнего времени все носился между Харьковом и Гомольшей, где в этом году решили раскопать довольно большой курган 6 м. высоты. Но, очевидно, недаром он получил название «Орешек». Хлопот он нам задал много, т. к. весь зарос огромными дубами. Только больших деревьев я нащитал более 50 штук. Вот и возились со спиливанием, растаскиванием и выкорчевкой. Хотелось все же раскопать именно этот курган, т. к. внешне он сохранился очень хорошо. В этом году удалось снять насыпь до погребенной ямы.

В сентябре обстановка у меня была не совсем рабочая, т. к. вновь теребили меня с институтскими делами. На этот раз взялись за меня крепко. Много дней продолжались беседы с Митюковым, Цветковым, Овчаренко и Патоном, а также с членами комиссии ЦК, которая разбирала дрязги в институте. Как мог старался отстаивать интересы института и, кажется, в этом отношении добился некоторых результатов, хотя не всего того, что хотелось. Хотел же защитить многих хороших людей и ученых, которых Ваши коллеги усиленно смешивали с грязью. Даниленко, Лапин и К° много потрудились в этом направлении.

В ЦК и в Академии очень благожелательно отнеслись ко всем моим требованиям и я уехал из Киева фактически уже дав согласие принимать институт. Оставалось лишь оформить некоторые формальности в университете. Однако, вернувшись в Харьков и еще раз все взвесив, я решил и на этот раз отказаться от должности директора. Больно уж тяжелая, гнетущая атмосфера в институте, очень уж пропитан он склоками, сплетнями и проч. Трудно иногда даже догадаться с какой стороны и кто может нанести удар. Нет, это не та атмосфера, в которой я привык

работать. Понимаю, что на этот раз отказ был сказан поздновато, но мне кажется, что это правильное решение […].

С глубоким уважением Ваш Шрамко

25. X. 1968 [11].

В результаті конфліктів, восени 1968 р. парторганізація Інституту археології виключила О.І. Тереножкіна з членів КПРС [2, с. 288]. В листі від 26 листопада 1968 р. Шрамко писав:

Дорогой Алексей Иванович!

Поражен и страшно возмущен сообщением о том, что Ваши склочники в последний момент, успели добиться такого решения институтской партийной организации в отношении Вас. Уверен, что это решение будет отменено и справедливость восторжествует […] [12].

Постанова про виключення з партії через партійну комісію потрапила до Партійного комітету АН, і там рівно через рік, 14 листопада 1969 р., вона була скасована і замінена на догану [2, с. 289].

Директором Інституту археології АН УРСР Борис Андрійович Шрамко так і не став. Однак, протягом двох десятиліть був членом спеціалізованої Вченої Ради Інституту із захисту докторських та кандидатських дисертацій, членом редколегії республіканського міжвідомчого збірника наукових праць «Археологія» (1971-1985), а також ряду інших наукових видань. Він стояв біля витоків Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Харківської обласної організації цього Товариства, був членом його Головної Ради.

Результатом плідної громадської діяльності стало становлення і розвиток у Харкові провідного в Україні центру вивчення найдавнішого минулого нашої країни, фундація власної наукової школи дослідників раннього залізного віку Східної Європи, до якої належить чимало відомих в Україні та по за її межами фахівців: В.П. Андрієнко, Ю.В. Буйнов, С.І.Берестнєв, В.К. Міхеєв, А.О. Моруженко, І.Б. Шрамко та ін.

Б.А. Шрамко гідно представляв Україну в ЮНЕСКО, виступаючи членом міжнародних комітетів з вивчення стародавньої металургії заліза, активно співпрацював у Міжнародному комітеті з історії землеробства та землеробських знарядь [16, с. 193].

Останній лист, з Наукового архіву НІКЗ «Чигирин» від Б.А. Шрамка до О.І. Тереножкіна, написаний 10 травня 1976 р.:

Дорогой Алексей Иванович!

Кажется в этом году праздники следуют так быстро один за другим, что я не успел поздравить Вас с Днем Победы, но все же с запозданием желаю Вам всего, всего самого наилучшего. В своей отписке Вы сетуете на то, что я ничего не сообщил Вам о каком-то интересном памятнике с находками золотых вещей в 1975 году. Но я по правде говоря, вообще никогда не придавал большое значение находкам курганного золота и поэтому полагал,

большее значение в раскопках 1975 г. имеют находки остатков кузницы с горном, каменной наковальней, некоторыми другими сопровождающими остатками на Бельском городище. Находки скромные, но достаточно выразительные и несомненно очень важные для истории развития кузнецкого ремесла. Курганы Скоробора, давшие кое-какое золото, вообще то все ограблены. Некоторые даже дважды. Можно только догадываться какие богатства были в них, если после грабежа остались такие вещи. Подробно писать не буду, т. к. Вы уже очевидно получили отчет и в нем есть все данные.

Что интересного нашли в этом году Вы? Ведь без конференции мы отрезаны от всякой информации.

Статья о курганах Скоробора в связи с новыми находками задерживается, но я думаю послать в Ваш скифский сборник на русском языке на мой взгляд очень интересную статью о святилище на Бельском городище (если вы, конечно, не будете возражать). Она уже почти совсем готова. Хотелось бы узнать Ваше мнение о объективности строк.

От всей души желаю наилучшего Вам и Варваре Андреевне!

Ваш Шрамко

10.V. 1976. [5].

З наявного листування бачимо, що видатні археологи — Олексій Іванович Тереножкін, Варвара Андріївна Іллінська та Борис Андрійович Шрамко були добре знайомі, підтримували дружні стосунки, ділилися науковими здобутками. Серед найвідоміших учнів Олексія Івановича та Варвари Андріївни — імена Мурзіна В.Ю. та Мозолевського Б.М. Аналізуючи зміст листів Бориса Шрамка до Тереножкіна, хочеться до цього списку додати і його прізвище. Хоча Борис Андрійович і вважав, що не можна вганяти всіх в «ложе одной истории», і справа кожного науковця «как можно убедительней доказать правильность той теории, в которой мы убеждены» [3], все ж Тереножкін і Іллінська для його були авторитетними істориками, до думки яких він прислухався і неодноразово з ними консультувався. В листі від 24. 01. 1965 р. Шрамко писав до Варвари Андріївни: *«Ваша просьба быть Вашим «восприемником от купели» говорит о вере в мои силы […]. Не смотря на некоторые попытки «поцарапаться» по тому или иному вопросу я всегда был высокого мнения о Ваших работах и о Ваших знаниях в области археологии железного века. Поэтому для меня во всех отношениях будут очень приятны Ваши археологические крестины на высшей ступени […]. Откровенно говоря, не думал, что столкнусь с таким огромным количеством совсем не разработанных вопросов. Но сейчас уже, кажется, основные трудности преодолены. С Вашей помощью постараюсь одолеть и остальные»* [3]. Як відомо, багаторічному досліднику Більського городища, археологу відомому не лише в Україні, а й поза її межами, вдалося це на відмінно.

Література та джерела

1. Бойко Ю.Н. Борис Андреевич Шрамко / Ю.Н. Бойко. // Древности, 2012. — Харьковский историко-археологический ежегодник. — Вып. 11. — Харьков : ООО «НТМТ», 2012. — С. 382-384. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/11311 (Останнє звернення 03.09.2020 р.).
2. Іллінський А., Саєнко В. Листи Бориса Мозолевського до Олексія Тереножкіна і Варвари Іллінської. — А. Іллінський, В. Саєнко // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 2015. — Вип. 19. — С.287-294.
3. Лист Б.А. Шрамка до В.А. Іллінської від 24 січня 1965 р. // Науковий архів НІКЗ «Чигирин».
4. Лист Б.А. Шрамка до О.І. Тереножкіна від 10 вересня 1968 р. // Науковий архів НІКЗ «Чигирин».
5. Лист Б.А. Шрамка до О.І. Тереножкіна від 10 травня 1976 р. // Науковий архів НІКЗ «Чигирин».
6. Лист Б.А. Шрамка до О.І. Тереножкіна від 15 лютого 1968 р. // Науковий архів НІКЗ «Чигирин».
7. Лист Б.А. Шрамка до О.І. Тереножкіна від 16 жовтня 1964 р. // Науковий архів НІКЗ «Чигирин».
8. Лист Б.А. Шрамка до О.І. Тереножкіна від 2 березня 1962 р. // Науковий архів НІКЗ «Чигирин»
9. Лист Б.А. Шрамка до О.І. Тереножкіна від 20 липня 1965 р. // Науковий архів НІКЗ «Чигирин».
10. Лист Б.А. Шрамка до О.І. Тереножкіна від 20 лютого 1968 р. // Науковий архів НІКЗ «Чигирин».
11. Лист Б.А. Шрамка до О.І. Тереножкіна від 25 жовтня 1968 р. Науковий архів НІКЗ «Чигирин».
12. Лист Б.А. Шрамка до О.І. Тереножкіна від 26 листопада 1968 р. // Науковий архів НІКЗ «Чигирин».
13. Лист Б.А. Шрамка до О.І. Тереножкіна від 9 липня 1965 р. // Науковий архів НІКЗ «Чигирин».
14. Лист Б.А. Шрамка до О.І. Тереножкіна від 9 червня 1967 р. // Науковий архів НІКЗ «Чигирин».
15. Лист Б.А. Шрамка до О.І. Тереножкіна і В.А. Іллінської від 5 травня 1965 р. // Науковий архів НІКЗ «Чигирин».
16. Пам’яті Бориса Андрійовича Шрамка (17.01.1921 – 08.07.2012) // Старожитності Лівобережного Подніпров’я. Збірник наукових праць. — Київ-Полтава, 2012. — Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК. — С. 188-194

— о —

УДК 908

ЯРМОШИК І.І.
(м. Житомир)

КНЯЗЬ РОМАН САНГУШКО (1537-1571 рр.) — ЖИТОМИРСЬКИЙ СТАРОСТА

Анотація. *В статті розкрито діяльність одного з найбільш помітних в історичному процесі представників княжого роду Сангушків — Сангушка Романа Федоровича та розкрито діяльність князів Сангушків на урядових посадах міста Житомира у середині XVI ст.*

Ключові слова: *Сангушко Роман, Житомир, Тимко Падура, Річ Посполита, княжий рід.*

Вступ. Цікавою сторінкою середньовічної та ранньомодерної історії України є життєвий шлях та суспільно-політичні ролі княжих родин України. Вони вважалися елітою тогочасного українського соціуму, на них покладалися великі надії у справі збереження національної ідентичності української/руської народності. Безперечно, багато представників українських княжих родин відігравали помітну роль в політичному, військовому, господарському житті Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої, до складу яких входили на той час українські землі.

Вітчизняні та зарубіжні історики приділяли увагу вивченню їх родового походження, становленню маєтних володінь, участі в політичному житті згаданих держаних утворень. Історики звертались до історії таких родин як Острозькі, Чарторискі, Вишневецькі, Корецькі та інших. Усе ж їх історичні долі вивчені нерівномірно. Найбільше уваги приділяли роду Острозьких, очевидно через ту помітну роль, яку представники родини (Костянтин Іванович та його син Василь-Костянтин) відіграли у військовому та культурно-освітньому житті ВКЛ, Волині, Київщини. Менш вивченими є родини інших княжих сімейств, хоча саме їх діяльність обумовлювала своєрідність суспільно-політичного життя українських земель у складі Речі Посполитої та Великого Князівства Литовського.

Мета дослідження. З-поміж когорти цих княжих родів, цікавою, на наш погляд, виглядає діяльність представників княжого роду Сангушків і зокрема найбільш помітного його представника Романа Федоровича. Завданням цієї статті є висвітлити діяльність князів Сангушків на урядових посадах міста Житомира у середині XVI ст.

Виклад основного матеріалу. Найбільш колоритною постаттю роду князів Сангушків був Роман Федорович, якого сучасники називали «улюбленцем короля Зигмунта Августа». Однак постать цього талановитого

військовика іще не стала популярною та відомою в українській історіографії. Очевидно причиною цього було те, що свою військову славу він здобув у першу чергу на театрі військових дій проти Московської держави. На цьому фоні губилися його звитяжні виправи на захист українських земель від нападів Кримських татар, котрі у XVI ст. здійснювалися за намовлянням московських самодержців. Автор цієї статті уже звертався до постаті Романа Сангушка [1; 2]. Однак ті публікації лише започатковують вивчення життєвого шляху князя.

Важливим джерелом для вивчення біографії є семитомне видання князівського архіву Сангушків у Славуті [3 – 9]. Готувати його до друку почав у 1860 р Леон Романовський (1800 – 1880 рр), який тоді був юридичним консультантом князів Сангушків. Родовий архів початково зберігався у м. Заславі, а у 1867 р був перевезений до Славути, місто стало головним осередком ординації, або за російською юридичною термінологією «заказної спадкової маєтності».

Ініціатором опублікування архіву був тодішній його власник князь Роман Даміан Сангушко. Власником архіву було й профінансовано це видання, яке не могло мати комерційного успіху, оскільки у ньому публікувалися джерельні, а не белетристичні матеріали.

Керівником видавничого колективу з підготовки видання спочатку був відомий дослідник історії Волині Зигмунт Люба-Радзимінський, він же виробив структуру майбутніх томів. Однак основну роботу з опрацювання актів та безпосередньої їх підготовки до публікації провів реставратор Славутського архіву Броніслав Ґорчак. Змістовно архів Сангушків містив кілька структурних частин: 1) частину архіву князів Острозьких; 2)Заславський архів, який перейшов до Сангушків разом із частиною Заславщини, переданою останнім острозьким ординатом князем Янушем-Олександром Сангушком; 3) найдавніша частина Тарновського архіву (польське місто Тарнов належало до володінь князя Костянтина Острозького); 4) документи двох ліній князів Сангушків, які вже згасли: Несухоїжсько-Локацької, Коширської та третьої лінії — Ковельської, яка іще існувала у XIX ст. Матеріали охоплювали період від XIII до кінця XIX ст. і становили цінний історичний матеріал. За виключенням Тарновських документів, інші написані руською мовою півуставом або скорописом, деякі латинським алфавітом по руськи [3, s. VI].

Документи архіву проливають світло на русько-польські стосунки XIII-XVI ст. Переважна більшість їх висвітлює події навколо Луцька, Острога, Заславля, Житомира та інших відомих волинських місцевостей, які найдовше зберігали у себе риси руської релігійної та мовної окремішності й литовсько-руського феодального устрою [3, s. II]. Видані томи містять акти різного характеру — надання маєтків, підтвердження володінь, привілеї приватним особам та кляшторам і монастирям, королівські та судові вироки, купчі, дарування, застави, поділи маєтностей тощо.

У останніх двох томах опубліковані документи, які відносяться до Несухоїжської галузі роду Сангушків, представником якої був Роман Федорович (1537-1671). Ці два томи були хронологічним продовженням IV тому і генеалогічно обіймають потомків князя Федора Андрійовича, Маршалка землі Волинської та Володимирського старости. У цих двох томах дотримано генеалогічного порядку, кожній особі присвячений окремий розділ. У шостому томі містяться документи, які стосуються Федора за Загоровським (за 1549-1577 рр.), Андрія (за 1558 р.), Дмитра (за 1548-1558 рр.), Ярослава (за 1558-1556 рр.) [8]. Сьомий том містить документи, які висвітлюють життя та діяльність князя Романа Федоровича [9], це іще раз підтверджує, що він був найбільш помітним представником цього княжого роду. Видання Славутського архіву князів Сангушків є цінним зібранням джерел з історії України та Волині XIII-XVI ст. На жаль, вони до сьогодні не повністю використані волинськими краєзнавцями для вивчення багатьох важливих проблем нашого вітчизняного минулого.

На основі названих джерел коротко, наскільки це дозволить обсяг краєзнавчо-конференційної публікації висвітлити віхи життя родини, пов'язані із Житомиром.

Представники роду Сангушків обіймали високі адміністративні уряди в українських землях, стають відомими у XV ст. Зокрема Василь Сангушко упродовж 1443-1445 рр. був Вінницьким та Брацлавським намісником. Андрій Сангушко, його племінник, обіймав таку ж посаду на початку XVI ст. За віддану державну службу Сангушки отримали значні маєтності. Переважна їх більшість була в межах Волині. Матеріальні статки у поєднанні з іншими здібностями відкривали для Сангушків можливості управлінської кар'єри. Батько Романа Федір Андрійович займав із 1522 р. високу посаду маршалка Волинської землі, а у 1544-1547 рр. був Вінницьким та Брацлавським старостою.

Відомим у нашій історії був старший із синів — Дмитро Федорович. Після смерті батька він успадкував Брацлавське, Вінницьке та Житомирське староства, а з 1552 р переведений на урядування Черкаським та Канівським староством. Перш за все цей князь відомий своїм одруженням, за підтримкою князя Костянтина Острозького, із тринадцятилітньою княжною Гальшкою (Ельжбетою) Острозькою, дочкою покійного Іллі Острозького. Такий його поступок викликав обурення і спротив її матері Беати Костелецької та інших претендентів на руку Гальшки. 20 січня 1554 р король підписав універсал, за яким Дмитро Сангушко приговорювався до смертної кари. Князь намагався врятуватися втечею, але був спійманий у Чехії і страчений.

Роман був сином Федора Андрійовича Сангушка та Ганни Дошпотовної. Виховання отримав при королівському дворі, був дворянином короля Зигмунта II Августа. Військову кар'єру розпочав досить рано, вже у 1555 р. зі своїм загоном воював проти Московської держави. За військові

заслуги у 1557 р отримав Житомирське староство [8, s. 20]. Після того йому досить часто доводилося воювати із татарами, а після 1564 р прославив себе у московсько-литовських війнах. За мужність на полях боїв у 1566 р був призначений Брацлавським воєводою, а у березні наступного року отримав булаву польного гетьмана Литовського, спочатку тимчасово, а у 1569 р. — постійно. Блискучий полководець часів Лівонської війни, він декілька разів громив московські війська, захопивши у полон немало воєвод. У 1569 р князь Роман продовжив переможну серію битв, розбивши поблизу Умані значні татарські сили. Брацлавським воєводою та польним гетьманом Литовським Роман Федорович залишався до 1571 р.

Польські автори неодноразово зазначають, що на ворогів ім'я Романа Федоровича наганяло страх. Історик XIX ст. Антоні Прохаска наводить такий курйозний випадок, який стався під час нападу московських військ на Вітебськ: місцевий воєвода Пац, не маючи потрібних сил для налагодження захисту фортеці, розпустив чутки, що на допомогу обложеним литовцям поспішає військовий загін Романа Сангушка. Цього виявилося достатнім, щоб неприятель відступив від Вітебська [10, s. 978-979].

Цей сюжет А. Прохаска запозичив із «Хроніки…» автора XVI ст. Мацея Стрийковського. У другому томі його праць, який був виданий у 1846 р, поміщено опус «O królach polskich i wywodzie sławnego narodu Sarmackiego» [11, s. 514-528]. По суті це віршований виклад польської історії, наповнений похвалами на адресу польських королів, особливо ягеллонської династії, мудрості яких приписані усі заслуги, досягнення зовнішньої політики. Окрім королів, М. Стрийковський згадав добрим словом і воєначальників, котрі своїм таланом, мечем і кров'ю здобували ці перемоги. З-поміж них прославлений і князь Роман Сангушко:

«Князь Роман також Москву громив частенько
Щербатова зловив, Товкмакова розгонив.
Король же військо до Радошковиць відводив, але далебі,
Ходкевич під Улою старався тоді даремно,
Хтось заважав їм, про те відомо Богу в небі.
Князь Роман пізніше хитро взяв її вночі
З Божої помочі.» [11, s. 524].

(Переклад І. Ярмошика).

Постать Романа Сангушка та його звитяжний життєвий шлях знайшли віддзеркалення у низці історіографічних творів у часи романтизму та в другій половині XIX ст. Ці праці проливають подробиці на вищевикладену схему життєвого шляху Романа Федоровича. Спочатку звернемо увагу на поетичний твір Томаша Падурри. Поет, який проживав на Житомирщині, цікавився історією, фольклором, вивчав архівні матеріали з історії України, зокрема козаччини. Його пісні та вірші були досить популярними серед народу, їх зібрав і видав у Львові Каетан Яблоновський у 1842 р під назвою «Pienia

Tomasza Padurry» [12]. До цієї збірки й увійшла поема «Князь Роман Сангушко, староста Вінницький і Житомирський 1565 року» [12, s. 36-39]. У ній йдеться про виправи цього князя супроти татар. Розповідь починається із Житомира — «Buw tohd'i Roman w Żytomyri misti», — де він дізнався про напад татар і зі своїм військом вирушив на зустріч ворогу та у битві біля Перекопу розгромив нападників. Свій твір Т. Падурра завершує подякою короля Зигмунта Августа на адресу цього князя, переможця татар.

Т. Падурра хоч і проживав на українській землі, був патріотом давньої Речі Посполитої дружби польського та українського народів у цьому державному об'єднанні. Прихильність до ягеллонської династії відчувається у даній поемі «Kniaz Roman Sanguszko, starosta winnickij i żytomirskij 1565 hoda». Наприкінці її король Зигмунт Август дякує Роману Сангушку за перемогу над татарами, після якої «bilsze w Polszczi nie bude Tatara», висловлює хвалу правителям ягеллонської династії, останнім представником якої був Зигмунт Август:

«Takto buwało pered dawni lita,
Koły Jagiełliw ridnia panowała,
Maw narod muźiw, muźi szast' u świata
A Polszcza syły i bahatstwa mała» [12, s. 39].

Читач статті може помітити, що вірш Т. Падурри — українські слова записані латинськими літерами. Загалом роздуми над долею українського князя Романа Сангушко можуть привести до цікавих висновків над складними перипетіями вітчизняного народу. Свій талант він присвятив служінню не українському народу. На жаль інакше бути не могло, тодішня українська/руська еліта не виробила національної ідеї у вигляді окремішньої (або хоча б під дружнім протекторатом) державності. Безперечно постать Романа Сангушка як і інших українських княжих мужів вимагає нових сучасних досліджень, для глибшого осмислення нашого минулого.

Література та джерела

1. Ярмошик І. Постать волинського князя Романа Сангушка у дзеркалі польської історіографії XIX ст. // Історія. Філософія. Релігієзнавство. — 2010. — № 3-4. — С. 25 — 31.
2. Ярмошик І. Волинський князь Роман Сангушко (бл. 1537-1571 рр.) в історії України та Речі Посполитої // Перші Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового. Науковий збірник. — Луцьк. 2014. — С. 278-282.
3. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Wydane nakładem właściciela pod kierownictwom Z.L.Radzymińskiego przy współdziale P.Skobielskiego i B.Gorczaka. — T.1. 1366-1506. — Lwów : z drukarni Instytutu Stauropigiańskiego, 1887. — XXIX, 204 s.
4. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Wydane nakładem właściciela przez Z.L. Radzymińskiego i B.Gorczaka. — T.II. 1284-1506. —

Lwów : z drukarni Instytutu Stauropigiańskiego, 1888. — XXXVI, 380 s., VI tabl.
5. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. Wydane przez Bronisława Gorczaka. — T. III. 1432-1534. — Lwów : nakładem właściciela, 1890. — XXXVI, 556 s.
6. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. Wydane przez Bronisława Gorczaka. — T. IV. 1535-1547. — Lwów : nakładem właściciela, 1890. — IX, XXXIII, 647 s.
7. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. Wydane przez Bronisława Gorczaka. — T. V. 1513-1547. — Lwów : nakładem właściciela, 1897. — X, XXI, 456, CXVI s.
8. Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie (Dyplomotaryusz gałęzi Niesuchojeżskiej. T. 1). — T. VI. 1549-1577. — Lwów : nakładem X. Romana Sanguszka, 1910. — VIII, 305 s.
9. Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie (Dyplomotaryusz gałęzi Niesuchojeżskiej. T. 2). — T. VII. 1554-1572. — Lwów : nakładem X. Romana Sanguszka, 1910. — XXVI, 433 s.
10. Prochaska A. Roman Sanguszko (Hetman polny Litewski) / Antoni Prochaska // Przewodnik Naukowy i Literacki. — 1898. — R. 17. — N 8. — S. 681-694; N 9. — S. 784-800; N 10. — S. 877-888; N 11. — S. 972-985; N. 12. — S. 1116-1135.
11. Stryjkowski M. Kronika polska, litewska, żmódska i wszstkiej Rusi. Wydanie nowe, będące dokładnem powtorzeniem wydania pierwotnego Królewieckiego z roku 1582, poprzedzone wiadomościąo życiu i pismach Stryjkowskiego przez Mikołaja Malinowskiego, oraz rozprawą o latopiscach Ruskich przez Daniłowicza pomnożone przedrukiem dzieł pomniejszych Stryjkowskiego według pierwotnych wydań / Maciej Stryjkowski. — T. II. — Warszawa : nakład G.L. Glucksberga, 1846. — S. 419.
12. Pienia Tomasza Padurry / Przedmowa K. Jabwonowskiego. — Lwów : nakł. K. Jabwonowskiego i syna, 1842. — 64 s.

— o —

УДК 330.101 (477.42) «XIX/XX»

ОМЕЛЯНЧУК В.Я.
(м. Житомир)

ПРОМИСЛОВІСТЬ ЖИТОМИРА НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ (кін. XIX — поч. XX ст.)

Анотація. *В статті проаналізовано розвиток промисловості в Житомирі наприкінці XIX — на початку XX ст. Охарактеризовано основні*

типи підприємств, фабрик та заводів, що діяли в Житомирі в кінці XIX — на початку XX ст.

Ключові слова: *Волинська губернія, Житомир, економічний розвиток, фабрики та заводи.*

Вступ. Специфічний розвиток промисловості в Україні кінця XIX — початку XX ст. — становить особливий інтерес у суспільстві й наукових колах. Дослідження окремих питань щодо розвитку промисловості з'явилися досить давно, але дають лише загальну уяву про основні процеси еволюції промисловості України, оминаючи стан розвитку цього процесу в окремо взятих регіонах, в тому числі — в Житомирі, промисловість якого зазвичай висвітлюється в контексті економічного розвитку Волині. Свого часу цією темою займались Кострица М.Ю., Кондратюк Р.Ю., Прищепа О.П, Мартинчук С.В., Ланчук Н.В**.** Проте дана тема не досліджена повною мірою і залишається актуальною на сьогоднішній день.

Метою статті є аналіз особливостей та тенденцій розвитку промисловості Житомира кінця XIX — початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XVIII ст. у Центрально-Східній Європі відбулися масштабні територіальні зміни. Внаслідок трьох поділів Речі Посполитої, частина українських земель відійшла до Російської імперії, у складі якої створено Волинську губернію, що мала центр у м. Житомир (з 1804 р.) та складалась з 12 повітів. На приєднаних землях одразу було запроваджено загальноімперський устрій.

Українські землі, що перебували в складі Російської імперії відрізнялись неоднорідним рівнем економічного розвитку. Внаслідок реформи 1861 р. на зміну старим, феодальним відносинам прийшли нові — ринкові.

Вже з середини XIX ст. в Житомирі починають виникати перші заводи та фабрики. А до кін. XIX ст. їх кількість значно збільшилась. Це було пов'язано з тим, що зросли потреби населення у товарах. Однак, більшість підприємств, що діяли були дрібними з невеликою кількістю робітників. Здебільшого на таких кустарних і напівкустарних підприємствах працювало від 1 до 10 працівників [11, с. 87].

Наприкінці XIX ст. в структурі промисловості Житомира відбулися певні зміни. Поряд з традиційними для міста галузями: деревообробною, будівельних матеріалів, легкою і харчовою, почали з'являтись нові: металообробна, машинобудівна, хімічна [9, с. 159].

В пореформенний період на досліджуваній території найбільшого розвитку досягла харчова промисловість, яка була представлена борошномельними, пивоварними та винокурними заводами.

Борошномельне виробництво в Житомирі в даний період набуло промислового характеру. Великі комерційні борошномельні заклади були добре оснащені в технічному відношенні і мали значні обігові кошти. На зміну вітряним млинам, прийшли водяні. Значного розвитку в цей період набуло і

парове млинарство. Найкращим у Волинській губернії вважався житомирський паровий млин Лейби Шпільберга, де запроваджувалися всі технічні новинки. Працювало на млині 14 робітників. Облаштований він був у садибі Шпільберга. На кінець XIX ст. в Житомирі діяли три добре обладнаних підприємства млинарства промислового значення. Один з них належав Кирилу Івановичу Варварову і розташовувався на набережній річки Тетерів. Працювало на ньому 16 осіб. Два інших належали спадкоємцям Мойсея Холоденка. Один з них знаходився на вулиці Вільській, інший — на Сінній площі. Про великі масштаби виробництва цих підприємств свідчить кількість зайнятих на них робітників — 20 осіб на одному і 30 на іншому [1, с. 188-189, 193-194].

В той період переважно міський характер мало тютюнове виробництво. Тютюн закуповувався в сирому вигляді і на міських фабриках його продукували до роздрібної торгівлі. В Житомирі на кінець XIX ст. працювало 4 тютюнові фабрики [4, с. 31]. Найвідоміша з них це фабрика турецького тютюну Ш. Боярського, яка діяла з 1869 р. і знаходилась на вул. Басейній.

На середину XIX ст. в економіці Волині виділяється винокурна промисловість. Однак у 1861 р. внаслідок так званої «винної» реформи змінились засади оподаткування виробництва алкогольних напоїв. Тому було створено спеціальні органи з адміністрування акцизу зі спирту і спиртних напоїв, який здійснювався під контролем акцизних установ [6, с. 145].

У 1896 р. у Волинській губернії для забезпечення населення вином і спиртогорілчаними виробами було створено 16 очисних казенних винних складів, на яких проводилась ректифікація та очищення спирту, що надходив із спиртових заводів губернії. Найбільшим за обсягом торгівельних оборотів був Житомирський склад, який офіційно відкрили 1 липня 1896 р. Пізніше склад був реорганізований у Житомирський лікеро-горілчаний завод, який діє до наших днів.

В ІІ половині XIX ст. на Волині, в т. ч. і в Житомирі поширилось пивоваріння. Пов'язано це було з вирощуванням хмелю. Впровадження культури хмелю на даній території започаткували чехи, що переселилися з Богемії. Перші плантації були закладені переселенцями у 1872 р. Культура хмелю, внаслідок її вигідності, швидко поширилась серед поміщиків. Згодом і місцеві жителі стали вирощувати дану культуру [5, с. 3].

Чехи започаткували не лише вирощування хмелю, а й принесли свою культуру та звичаї на Житомирщину. Саме чехи-колоністи в Житомирі відкрили декілька пивоварних заводів. Так, у 1878 р. Теодор-Богдан Янс та Йозеф Махачек створили на річці Кам'янці на місці старого млина Пауліні Шульц «Слов'янський пивоварний завод». Через деякий час дане підприємство стало провідним виробником хмільного напою на Волині. Виробничі можливості дозволяли випускати достатній обсяг пива для того, щоб бути першим серед пивоварень за цим показником у Волинській губернії.

Крім цього, в Житомирі працювали пивоварні заводи Крупічкі, Хофі, Михалека, Громадецького. У 1912 р. в Житомирі з'явилось пивоварне товариство «Громадецький, Реус і Крупічка».

У 1913 р. в Житомирі був відкритий паровий пивоварний завод Ігнація Альбрехта на Крошні (поселення, яке заснували чехи) під назвою «Волинь». За кількістю працівників завод Альбрехта займав перше місце в губернії, а за кількістю продукції поступався лише заводу Махачека і Янса [2, с. 162].

Однією з провідних галузей промисловості Житомира кінець XIX — початок XX ст. була деревообробна. Найбільш відомою була фабрика німця Тайбера. У 1896 р. на Вільсько-Шосейній вулиці (тепер Проспект Миру) була відкрита «Парова фабрика дерев'яних гвіздків, колодок та інших дерев'яних виробів». Заснував фабрику купець 2-ї гільдії Тайбер Рудольф Карлович, який прибув до Житомира з польського містечка Бяла Подляска. На фабриці працювало близько 150 працівників. Обсяг середньорічної суми виробництва становив приблизно 60 тис. рублів. Фабрика була обладнана спеціальними верстатами і паровою лісопилкою. Вироби мали високу якість, і користувались попитом. На виставках в Одесі та Любліні вони удостоїлись срібних медалей [10, с. 171].

Металообробка та машинобудування в місті були розвинені слабо. Наприкінці XIX ст. діяли лише два механічні заводи [2, с. 160]. Але пізніше їх кількість почала зростати. Відомими були чавуноливарний завод Шави Вайнштейна, який знаходився на вул. Вільській (зараз Перемоги) та механічний завод Лінників (містився на вул. Київській). Славився в Житомирі чавунно-мідно-ливарний механічний заклад Боруха Каранта по вулиці Петербурзькій (тепер Покровська). Дане підприємство виготовляло для скляних заводів форми, преси, айби, газові та скловарні печі, а також хліборобське знаряддя. Встановлювали електричні мотори та електричне освітлення, монтували різні машини та двигуни.

Щодо цегельних заводів, то їх кількість зростала. Заклади братів Бевензе та Йосипа Бубна випускали високоякісну цеглу. Багато будинків, споруджених з неї, збереглися до наших днів.

З кінця 90-х рр. XIX ст. у Житомирі з'являються нові підприємства, що випускали будівельні матеріали. Так, у 1899 р. відкрився цементний завод І. Кальницького (розташовувався на сучасній вул. Перемоги, на місці школи № 6), який випускав плити для тротуарів, кахельну та теракотову плитку, виконував мозаїчні роботи [2, с. 161].

Хімічна промисловість була представлена двома смоляними заводами, двома фабриками лаків та фарб. На той час смола була досить дорога, наприклад, одна діжка смоли коштувала 60 рублів, в той час коли корова коштувала в середньому 5 рублів [7, с. 511]. Одне з таких підприємств було засноване у передмісті Житомира, на Смолянці у 1860 р. — скипидарно-смоляний завод В. Кімельфельда. Завод випускав смолу, високоякісний білий

скипидар, дьоготь. Значна частина продукції експортувалась в інші міста [2, с. 163-164].

Існували заводи та фабрики з переробки продуктів тваринництва: один мильний, який виготовляв близько 4 пудів мила; три сально-свічкових (15 тис. пудів свічок), продукція яких розходилась не лише по місту, а й в околиці Житомира [12, с. 277].

До цієї групи підприємств належала і рукавична фабрика Гілярія Трібеля, яка існувала з 1854 р. Лайкові рукавички з козячої шкіри славились на всю Російську імперію. Про дану фабрику писав у своїх листах до дружини М. Коцюбинський: «я тобі візьму кілька пар (рукавичок), тут дешевше й найкращі рукавички. Сама краща (на цілу Росію, як кажуть) фабрика Трібеля. Я там конче візьму для тебе (рукавички)…» (з листа Коцюбинського) [3].

Висновок. Таким чином, наприкінці XIX — на початку XX ст. в Житомирі зародилось та набрало масштабних темпів розвитку промислове виробництво. Свідченням цього є існування мережі функціональних підприємств, що визначали прогрес промисловості, відігравали велику роль у розвитку мережі різних форм внутрішньої торгівлі. Хоч Волинська губернія і надалі залишалась аграрним краєм, поряд із підприємствами з переробки сільськогосподарської продукції на досліджуваній території з'являлись і функціонували нові галузі промисловості (металообробна, машинобудівна, хімічна), продукція яких була відома далеко за межами Волині.

Література та джерела

1. Жам О.М. Борошномельне виробництво Житомирського повіту в XIX ст. / О.М. Жам // Краєзнавство. —2000. — № 1-2. — С. 187-195.
2. Кострица М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Житомир : Підручник з краєзнавства. / М.Ю. Кострица, Р. Ю. Кондратюк. — Житомир : Косенко, 2006. — 464 с.
3. Коцюбинський М. Листи з Житомира. Продовження. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://kotsubinsky.org/news/listi_z_zhitomira_prodovzhennja/2015-03-01-446 (Останнє звернення 01.09.2020 р.).
4. Ланчук Н.В. Розвиток промисловості Волинської губернії кінця XIX — початку XX ст. / Н.В. Ланчук // Житомирщина крізь пизму століть: Наук. зб. «Велика Волинь». — Житомир : Журфонд, 1997. — Т. 16. — С. 30-32.
5. Лутай М.Є. Чехи на Житомирщині: Історія і сьогодення: [монографія] / М.Є. Лутай; [ред. Л.І. Бондарчук]. — Житомир : ЖДУ ім. І Франка, 2008. — 208 с.
6. Мартинчук С.В. Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII — на початку XX ст. / С.В. Мартинчук. — Луцьк, 2016. — 240 с.
7. Мокрицький Г.П. Вулиці Житомира / Енциклопедія Житомира. / Г.П. Мокрицький. — Кн. 1. — Житомир : Волинь, 2007. — 640 с.
8. Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. / О.П. Прищепа. — Рівне : ПП ДМ, 2010. — 287 с.

9. Рацілевич А.П. Соціально-економічні та суспільно-політичні передумови формування національного руху на Волині на початку ХХ ст. / А.П. Рацілевич // Волинські історичні записки: збірник наукових праць / [ред. О.М. Швидак]. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Я. Франка, 2008. — Т. 1. — С. 157-165.
10. Романюк Н.Й. Господарська діяльність і підприємництво німців на Волині (XIX — початок ХХ ст.) / Н.Й. Романюк // Питання німецької історії. — 2016. — С. 163-174.
11. Цецик Я.П. Розвиток промисловості Волині на рубежі XIX-XX століть / Я.П. Цецик // Історичний архів. — 2012. — Вип. 8. — С. 86-90.
12. *Экономическое состояние городских поселений Европейской России* в *1861–62 г.* [Текст]. Ч. 1. — Санкт-Петербург : В тип. К. Вульфа, 1863. — 928 с.

— о —

УДК 343(470+571):94(477.4)«1797/1801»

ШЕВЧУК А.В.
(м. Житомир)

ВІДНОВЛЕННЯ МЕРЕЖІ ПОВІТОВИХ СУДІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ (1797–1801)

Анотація. *У статті проаналізовано процес відновлення системи повітових судів згідно річпосполитівської судової традиції на Правобережній Україні. Для утвердження в регіоні верховна влада запровадила політику непрямого керівництва, одним із елементів домовленостей з місцевою елітою стало поновлення діяльності окремих елементів польської судової системи. Визначено, що насправді законодавець, поступаючись у другорядних питаннях (проведення виборів, формування кадрового складу, безстроковість перебування на посадах), здійснював заходи по контролю за повітовими судами.*

Ключові слова: *Правобережна Україна, річпосполитівська судова традиція, імперська політика непрямого керівництва, Павло І, повітовий суд, лояльність еліт.*

Виклад основного матеріалу. Кінець XVIII ст. приніс зміни у суспільно-політичне і соціальне життя Правобережної України. Інкорпорація цих територій Речі Посполитої до складу Російської імперії за логікою мала б означати докорінну перебудову адміністративного апарату і системи правовідносин, привнести зміни у соціально-економічній сфері. Проте, захоплені Західні губернії не були відсталим краєм, який необхідно було європеїзувати. Навпаки, у ряді сфер, принаймні у судовій, з її незалежністю від адміністративної влади, незмінністю і виборністю посадовців, наявністю

інституту адвокатури, сталістю законодавчої бази Речі Посполитій вдалося досягнути успіхів, що мало головним наслідком виконання судовою владою соціальної ролі – забезпечення порядку і спокою. Катерина ІІ, започатковуючи станову судову систему, також намагалася досягнути забезпечення спокою і соціальної відповідальності дворянства. Від успішності діяльності судових установ, від їх кадрового складу і судових практик залежало ставлення населення до політики верховної влади. Прихід до влади Павла І, який потребував контролю над всіма сферами суспільного життя і наведення порядку, вимагали проведення більш гнучкої імперської політики. Для конструювання нової політики непрямого керівництва було використано судову систему, що мало допомогти утвердитися в складному регіоні.

Судова система Речі Посполитої вирізнялася багатоманіттям. На Правобережній Україні діяльність установ регламентувалася Литовськими статутами. У 1564–1566 рр. у Великому князівстві Литовському була проведена судова реформа, яка відділила суд від адміністрації і розпочала формування судової як окремої гілки влади. За Другим Литовським статутом 1566 р. з'явилися нові принципи діяльності державних судів (професійні судді, судові чиновники, адвокатура, відповідальність за злочини проти суду тощо). Окрім земського, гродського і підкоморського судів формувалися нові різновиди — Головний Литовський трибунал, Луцький трибунал, сеймовий суд; розвивався комісарський суд [9, с. 393].

Згідно Другого Литовського статуту (Розділ 4 «Про суддів та про суди») основними елементами судової структури стали земські, гродські і підкоморські суди. Земські суди формувалися у кожному повіті і їх штат складався з судді, підсудка й писаря. Шляхта повіту обирала по чотири кандидати на кожну з посад, а вже правитель затверджував посадовців. До кандидатів висувалися наступні цензи: професійний (доброчесність, моторність, обізнаність у праві), становий (належність до шляхти), осілості (давнє проживання у повіті) і релігійний (належність до християнства). Необхідною умовою зайняття посади було складання присяги. Мовою судочинства була руська. Юрисдикція земського суду поширювалася на цивільні справи всіх магнатів і шляхтичів, крім управителів королівських маєтків Згідно Артикулу 45 з-під юрисдикції земських судів було видалено воєвод, старост, державців замків і т. д., але за власні злочини з своїх маєтків вони мали відповідати самостійно [19, с. 316-317].

Якщо говорити про оплату, то держава не сплачувала жалування, а посадовці отримували кошти безпосередньо від учасників процесу: з кожної присудженої суми з 1 копи 1 грош йшов суду (причому 2/3 суми — судді, 1/3 — підсудку). Окремо писарю від кожного позову, від кожного запису до книги, оповідання про кривду — сплачувалося по грошу, з судових листів і виписів з кожної виграної справи — по два гроші [19, с. 294-296]. Важливим питанням були терміни засідання суду, які називалися роки (рочки). Земський

суд мав функціонувати тричі на рік по два тижні і каденції розпочиналися (за римським календарем): літня — з понеділка, наступного дня після Святої Трійці (у червні); восени після дня Святого Михайла (29 вересня) і взимку після Різдва після свята Трьох Королів (6 січня) [19, с. 308].

Другим видом суду був гродський. Спочатку це був суд у кримінальних справах і до його юрисдикції відносилися збройні напади на маєтки і в містах, підпали і розбої на дорогах, згвалтування панянок і жінок, злодійство, фальшування і вбивство шляхтича. Ці злочини мали судити воєводи, старости і державці, а за їх відсутності – їх намісники з суддею замковим. Суддю гродського суду призначав воєвода, староста або державець і це мав бути шляхтич, який проживав у повіті і склав присягу [19, с. 304-305]. Терміни засідання були передбачені у Третьому Литовському статуті: рочки мали розпочинатися щомісяця у перший день, а якщо цей день припадав на свято, то наступного дня. Суд мав працювати два тижні [20, с. 144].

У другій пол. XVII — першій половині XVIII ст. поширювалося сутяжництво, процеси тривали десятки років і навіть остаточні вироки Трибуналу оскаржувалися [1, с. 257].

Після Другого поділу Речі Посполитої на Правобережній Україні продовжилося існування річпосполитівської судової системи. 17 липня 1793 р. генерал-губернатор Т. Тутолмін, оглянувши судові установи Мінської губернії, пропонував брацлавському губернатору Ф. Бергману зібрати інформацію про кількість справ, які знаходилися в судах Брацлавської губернії. Особлива увага зверталася на кримінальні справи у гродських судах [10, с. 309-310]. Цілком прогнозовано, що прийшовши, росіяни одразу ж розпочали встановлювати свої правила у судовій сфері. Вже 23 липня від генерал-губернатора надходить гнівне послання до брацлавського губернатора про незатвердження вироків щодо арештантів Вінницького гродського суду, які надійшли з рапортом губернатора (тобто вимагалося затвердження вироків, чого не було раніше. — *Авт.)*. Головною претензією було вирішення справ не під титулом імператриці, що автоматично забороняло їх введення у дію. Окремо зверталася увага, що арештанти обвинувачувалися не згідно доказів, а за суддівським рішенням. Заради справедливості генерал-губернатор зазначав, що і сам Ф. Бергман показував всі недоліки вироків Вінницького гродського суду: вироки були просто вказані без показу обставин справи, не зазначено законів, а вироки були лише міркуваннями суддів. Тому наказувалося всім кримінальним судам при поданні на затвердженні вироків докладати екстракти із справ із зазначенням відповідних законів (згідно російських законів. — *Авт.*), що давало б можливість схвалювати вирок [10, с. 313-315].

Проте залишити річпосполитівську судову систему не входило до планів Катерини II, яка проводила політику уніфікації і централізації згідно «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. На

Правобережній Україні адміністративні та станові судові органи були створені 1796 р. (Додаток 1).

Додаток 1

Запровадження установ в губерніях Правобережної України за «Учреждениями для управления губерний Всероссийской империи»

[2, с. 311-312]

№ з/п	Губернія	Дата заснування чи перетворення за законом 1775 р.	Дата відкриття
		У дужках вказані номери указів за ПСЗ	
1.	Київська	16 вересня 1781 р. 15.228)	9 січня 1782 р. (15.335)
2.	Брацлавська	23 квітня 1793 р. (17.112)	20 лютого 1796 р. (17.448)
3.	Подільська	5 липня 1795 р. (17.352)	1 травня 1796 р. (17.467)
4.	Волинська	5 липня 1795 р. (17.352)	6 серпня 1796 р. (17.512)

Якщо говорити про судову систему для дворянства, то найнижчою ланкою для нього був повітовий суд (Розділ XV, статті 193–208 «Учреждения...» [11, с. 246-247]), який засновувався в кожному повіті (ст. 194, 195). До складу низової судової установи входив повітовий суддя (VIII клас за Табелем про ранги (ст. 51), колезький асесор та двоє засідателів IX класу (ст. 52) [11, с. 176], титулярних радників). Що ж до механізму утворення найнижчої ланки станового суду, то повітовий суддя та засідателі обиралися дворянством через кожні три роки з наступним схваленням їх на посадах губернатором (Ст. 66-67) [11, с. 235]. Юрисдикція повітового суду, а законодавець зобов'язувала його вирішувати усі можливі питання в адміністративній одиниці, полягала у розгляді як кримінальних (вбивства, крадіжки, розбій, бійки та образи), так і цивільних (неповернення боргів, нанесення збитків тощо) проваджень.

Фактично створенням повітового суду верховна влада допустила повітову еліту до участі у судовій владі, що відповідало дворянським бажанням. Проте ця участь була дещо ілюзорною через такі фактори: по-перше, кандидатури схвалювалися губернатором, що давало змогу місцевій владі відводити небажаних осіб (особливо актуально це було на приєднаних територіях, де тим самим отримувалася змога не допускати не лояльні елементи); по-друге, обрані члени суду інтегрувалися у систему державного апарату; по-третє, остаточному розглядові підлягали лише дріб'язкові справи, більш вагомі підлягали оскарженню у вищих установах; по-четверте, враховуючи актуальність майнових суперечок (пов'язаних із землею та

маєтками), повітовий суд виконував роль нотаріальної та межової контор. З іншого боку, члени суду отримували матеріальне забезпечення, їхня служба чітко регламентувалась, сприяючи ефективності роботи.

З приходом до влади Павла I 12 грудня 1796 р. Київська, Подільська та Волинська губернії були віднесені до категорії «на особливих правах і привілеях» [12, с. 229], які повинні були управлятися за колишнім річпосполитівським законодавством. Згідно Штатів 31 грудня 1796 р. в кожному повіті створювався повітовий суд, до складу якого входили земський суддя VII класу (надвірний радник), два підсудки або асесори VIII класу (колезькі асесори), земський нотарій або писар X класу (колезький секретар), чотири возних XIV класу (колезькі реєстратори). Окремо було передбачено, що утримання здійснювалося встановленими згідно тамтешніх прав доходах, у той час як повітове казначейство і нижній земський суд утримувалися по Штатам [17, с. 396-397]. Зазначимо, що повітовий суддя у внутрішніх губерніях мав нижчий клас — VIII і отримував зарплатню 300 руб., два засідателі також мали нижчий IX клас із зарплатнею у 250 руб, секретар XIV класу отримував 200 руб. [17, с. 395]. Фактично влада за допомогою підвищення посадовців у класах планувала підняти їх авторитет у власних очах і в середовищі повітового шляхетства, але не платячи за це жодних коштів.

Якщо говорити про кількість створених установ, то у Волинській губернії діяло 12 повітових судів (тобто, у кожному повіті). Дещо складнішою була ситуація в Київській губернії, адже однією з проблем для верховної влади була недостатня чисельність шляхетства в окремих повітах. У зв'язку з цим було скасовано підкоморські та повітові суди у Васильківському, Черкаському та Уманському повітах [13, с. 421-422]. Станом на 1801 р. існував єдиний Васильківсько-Богуславський повітовий суд [23, арк. 1]. 1800 р. судові установи Махнівського повіту були переведені до Сквири. Малочисельність шляхетства пояснювалася наявністю великопомісних власників: графів Браницьких, Потоцьких та спадкоємців князя Потьомкіна [16, с. 500-504]. Проте, це не зовсім виважене рішення мало продовження. Вже в 1804 р., після звернення повіреного Раковецького від шляхтичів Махнівського повіту Сенат повернувся до вивчення питання про підкоморські та повітові суди. Вказуючи на неорганізованість роботи суддів Сенат повернув повітові суди у Богуславі, Чигирині, Умані, Липовці та Махновці [16, с. 500-504]. Проте, 1807 р. продовжував існувати Сквирсько-Махнівський повітовий суд [22, арк. 72]. Так само через незначну чисельність шляхти 1797 р. було приєднано по судовим справам Ольгопільський повіт Подільської губернії до Гайсинського підкоморського та повітового судів [29, арк. 11]. Саме тому у Подільській губернії було 11 судових установ і такий стан справ зберігався до їх скасування.

Перші вибори до судових установ відбулися 1797 р. (у Волинській губернії 13 квітня 1797 р. [4, арк. 1]). Однією з їх особливостей було те, що російські чиновники не були знайомі з попередньою системою і тому консультантами при виборах до нових судів виступала місцева шляхта [12, с. 730]. Згідно польської Конституції 1768 р. до шляхетських виборів допускалися всі природні шляхтичі, які мали дійсно спадкове заставне чи пожиттєве право у земських маєтках, королівських чи по емфітеутичному праву. Ці власники/орендарі, також сини поміщиків, їх брати, навіть якщо не мали власних маєтків, допускалися до участі у роботі сеймиків як обиватели, а до виборів лише маєтні за умови дотримання вікового цензу (23 роки).

На наступних виборах 1800 р Подільське губернське правління пропонувало повітовим маршалкам дотримуватися правил Конституції 1768 р. [6, арк. 151]. Питання організації дворянських виборів виявилося для російської влади надзвичайно складним, у першу чергу, через персональний склад виборців, частина з яких не була власниками маєтків, а користувалися заставним правом, що не давало права на участь у виборах за російськими законами, частина взагалі не мала земельної власності, окремі не мали підтверджуючих документів тощо. До виборів у 1800 р. допускалася безпомісна шляхта, проте за указом 1802 р. — лише ті шляхтичі, які сплачували до скарбниці податок (афяри) або мали у своєму володінні казенну землю, утримували партикулярну оренду з терміном не менше десяти років чи володіли маєтком у заставі чи пожиттєво [15, с. 159]. Що ж до чисельності виборців, то, для прикладу, у Київській губернії станом на 1803 р. нараховувалося 401 спадковиий землевласник та 426 — посесорів [16, с. 502].

Загалом питання виборів було настільки важливим, що верховна влада повинна була діяти напрочуд обережно, нерідко стримуючи найбільш заповзятих представників місцевих органів влади «навести лад». Участь шляхти у виборчому процесі вирішувалося у контексті імперської політики пошуку компромісу з місцевими елітами національних окраїн. Запровадження загальноросійських законів про участь лише поміщиків мало б наслідком відсторонення багатьох категорій шляхтичів від виборів, що викликало б їх незадоволення. У подальшому це могло призвести до обструкції роботи державних і судових установ, що не дало б можливості верховній владі утвердитися в регіоні.

Ще однією важливою проблемою, з якою зіштовхнулася верховна влада, став термін перебування посадовців на посадах. За річпосполитівською судовою традицією підкоморії і земські судді працювали безстроково, що було однією з гарантій їх незалежності від адміністративної влади. Згідно російської традиції, за реформою 1775 р. Катерини ІІ термін перебування на посадах повітового суду обмежувався трьома роками. У 1800 р. завершився трьохрічний строк, і місцева влада опинилася у складній ситуації: що робити далі? Якщо з посадовцями головних судів, повітовими маршалками та

хорунжими питання вирішувалося просто: їх посад за часів Речі Посполитої не існувало, й тому вони мали переобиратися кожних три роки, то що робити з підкоморіями, суддею, підсудками та секретарями повітового суду? Ще 23 вересня 1797 р. було визначено, що діяльність підкоморських та повітових судів повинна регламентуватися Литовським статутом, а, отже, вони займали свої посади безстроково, що й було підтверджено 1 листопада 1800 р. [14, с.367]. Проте, враховуючи великі обсяги роботи та нові напрямки діяльності повітових і підкоморських судів разом із встановленням контролю за ними, шляхта, очевидно, «охолонуло» до даної посади. 25 січня 1800 р. на ім'я таємного радника київського цивільного губернатора В. Красно-Мілашевича надійшло звернення від таємного радника київського губернського маршалка Ф. Козловського. Очільник київського шляхетства вказував, що за попередньої (тобто річпосполитівської) влади судові посадовці були довічними, але це викликало незадоволення в обивателів. Як наслідок, 1793 р. Гродненський сейм побачив у цьому «... пригнічення народу (шляхетства. — *Авт.*)» і тому, звелів суддям перебувати на посаді лише три роки. Тому шляхта губернії через маршалка одноголосно висловлювали прохання про відміну пожиттєвих урядів та призначення трьохрічного терміну. Це прохання було переадресоване генерал-прокурору О. Беклешову, щоб у повітових та підкоморських судах посадовці були обрані на вищевказаний термін [25, арк. 3-3 зв., 1]. Проте ця пропозиція за Павла І не була реалізована через бажання дотримуватися річпосполитівської судової традиції на повітовому та міському рівнях.

Процес становлення повітових судів зіткнувся з рядом проблем. Спрощуючи і бюрократизуючи судову систему та економлячи кошти Павло І поширив юрисдикцію повітових установ не лише на шляхетство, але і на селянство — у жовтні 1797 р. Волинське губернське правління повідомляло, що у зв'язку зі скасуванням нижніх розправ, ця категорія населення повинна судитися повітовим судом [8, арк. 265]. Аналіз архівних справ свідчить, що навіть власницькі селяни підпадали під юрисдикцію цих установ.

Від верховної влади вимагалося великої обережності, особливо у питаннях термінів засідання. Можна припустити, що у своїх планах бюрократизації Павло І був би зацікавлений у постійній роботі всіх установ. Проте імперська політика вимагала гнучкості, тим більше, що згідно Ст. 206 «Учреждений для управления…» було передбачено три сесії на рік та за наказом губернатора чи верхнього земського суду засідати у надзвичайних випадках в інший час. Трьохсесійний порядок роботи існував і в Речі Посполитій, тому верховна влада вирішила дотримуватися артикулу 46 Розділу 4 Третього Литовського статуту — засідання розпочиналися тричі на рік: на другий день [у понеділок] після католицької Трійці; восени на другий день після католицького Св. Миколая; взимку на день і свято Трьох королів [після Богоявлення на другий день] [9, с. 153; 24, арк. 18]. Ще однією

підставою для відсутності посадовців були контракти з 19 грудня до половини лютого (зібрання шляхти передусім для купівлі/продажу маєтків), проте згідно розпорядження Подільського губернського правління від 15 січня 1798 р., хоча суди зачинялися і засідань не було, але необхідно було збиратися якщо з'являлися арештанти [29, арк. 44].

Відмінністю від російської судової традиції стала вимога посадовцям з'їжджатися до суду у випадку появи арештантів, що перебували під вартою, і вирішувати їх справи. Зайнявши посаду в. о. губернатора волинський віце-губернатор П. Грохольський у листопаді 1797 р. разом з губернським прокурором здійснили огляд стану утримання арештантів у житомирському повітовому та нижньому земському судах. Виявилося, що у повітовому суді один арештант перебував за крадіжку з 22 квітня, а другий — з 7 липня. Самі ж судді роз'їхалися у своїх справах. Тому суворо наказувалося по посадовцям зібратися і негайно приступити до розгляду справи [8, арк. 297]. 1799 р. члени Житомирського повітового суду 8 квітня закрили суд і роз'їхалися по домівках, коли ж з'явилися справи колодників, то вони прибули до присутствія 26 квітня і вирішили їх. 13 червня вони прибули на каденцію [24, арк. 18, 19]. Разом з тим, 1800 р., під час об'їзду міст і повітів волинський губернатор К. Глазенап був задоволений роботою повітових судів, де успішно вирішувалися кримінальні і спірні справи. Якщо ж посадовці перебували у відпустках і тому припинявся розгляд кримінальних справ, то, після вказівки чиновника, всі зібралися і успішно вирішили справи [27, арк. 1].

На етапі становлення питання присутності під час канікул було актуальним. Згідно п. 6 указу Сенату від 27 вересня 1797 р. Подільське губернське правління вимагало 31 березня 1800 р., щоб члени повітових судів проводили свої засідання згідно попередніх прав, але, якщо надходили кримінальні справи, то вони негайно збиралися. Насправді ж судді і підсудки роз'їжджалися по домам, а у відомостях про вирішені і невирішені справи вказували, що позовна сторона не з'явилася до суду. Губернські правління з прокурором вимагали, щоб слідчі провадження одразу ж вирішувалися, без очікування звернень від ображених, без усіляких позивачів. До указу потрапив Кам'янецький повітовий суд, де 27 січня надійшла справа про звинувачення у крадіжці К. Якубовського, але й 7 березня справа була не вирішена. У своє виправдання суд повідомляв, що справа надійшла під час вакацій. Губернське правління вимагало, крім негайного вирішення справ, не роз'їжджатися до тих пір, поки справа не буде надіслана на ревізію. Окремо дублювалася вимога про щомісячне звітування. Не обійшлося й без погроз: вимагалося це робити під загрозою штрафу та усунення від посади [6, арк. 133-133 зв.]. Продовженням цієї справи був рапорт подільського прокурора Маньківського до генерал-прокурора П. Обольянінова, у якому він покладав відповідальність на губернське правління, яке повинно було контролювати діяльність повітових

судів, отримуючи необхідні данні. Таке трактування було позитивно оцінене генерал-прокурором у ордері-відповіді [26, арк. 1-2, 4].

Проте суворі накази мало допомагали: 17 квітня 1800 р. Подільське губернське правління констатувало, що у Ямпільському повітовому суді протягом січня (було 16 арештантів) і лютого справи не вирішувалися, а у березні вже накопичилося 30 проваджень. Тому правління покарало суд «… за лінь і недбальство», оштрафувавши на користь Приказу громадського призріння повітового суддю на 20 руб, а підсудків і секретаря — по 15 руб. Для залякування цей указ було розіслано по всім повітовим судам і магістратам [6, арк. 166].

Для Павла І важливим був контроль за діяльністю судових установ. 18 листопада 1797 р. Подільське губернське правління своїм указом зобов'язало всі суди першої інстанції (повітові й підкоморські суди, магістрати) безумовно виконувати все, що наказував головний суд та регулярно звітуватися [29, арк. 27]. Необхідність надання щомісячних звітів про арештантів та поточні справи дублювалася вказівкою 12 березня 1798 р. [29, арк. 68]. Такий стан справ був новим для посадовців, не всі з яких встигли чи, можливо, забажали перебудовуватися, тому й регулярно державні установи нагадували про звітування. Писар Житомирського повітового суду станом на листопад 1797 р. не подав відомості про вирішені і невирішені справи за серпень і вересень [8, арк. 297], а отже практика контролю була запроваджена раніше.

1798 р. Волинське губернське правління розглядало відношення в. о. губернатора по повелінню генерал-прокурора князя О. Куракіна. Губернський прокурор Полтавцов скаржився своєму керівникові, що повітові нотарі (секретарі) незадовільно виконують свої обов'язки, але особливо відзначився овруцький нотар Левковський, який не надав щомісячні відомості про справи і арештантів. Цікаво, що спочатку прокурор намагався самостійно вирішувати непорозуміння і пропонував головному суду надіслати нарочного за рахунок винуватця, але безуспішно. Губернське правління підкорилося вимогам генерал-прокурора і наказало віддати Левковського під суд кримінального департаменту Волинського головного суду з формулюванням «за нерадение к службе». Овруцькому городничому наказувалося повідомити колишнього посадовця, щоб той прибув до Житомира, а у разі відсутності, щоб нижній земський суд відшукав його, а повітовому маршалку пропонувалося обрати двох кандидатів на посаду. Копію указу, для наочності, розіслали по всіх повітових судах, наказавши вчасно надавати всі необхідні відомості [3, арк. 8-9 зв.].

Для системного контролю за діяльністю повітових судів і магістратів на повітових стряпчих покладалася функція щомісячного подання відомостей про хід справ. Одночасно самі присутствія надсилали аналогічні відомості до цивільного губернатора. Коли 1807 р. подільський губернський прокурор Погоржельський скаржився на відсутність у повітових стряпчих відповідних

ресурсів (за 150 руб. на рік ніхто не бажав служити) і пропонував, щоб відомості надсилалися лише до губернатора, то подільський цивільний губернатор В. Чевкін зауважив, що «… повітові суди і магістрати … не досягли рівня російських присутствій…» і часто ховають справи, тому перехресний контроль необхідно зберегти, що й було зроблено [28, арк. 1, 3, 7].

Придушення Листопадового повстання 1830–1831 рр. призвело до остаточного повороту імперської політики — замість політики непрямого керівництва було взято курс на повну перебудову судових органів згідно російської судової традиції. Київське губернське правління слухало указ Сенату від 4 листопада за іменним указом імператора від 30 жовтня 1831 р., що повітові суди перейменовувалися в уездные згідно «Учреждений для управления…» з призначенням, на загальних підставах, секретарів. Призначені від корони засідателі повинні були отримувати подвійне жалування [21, арк. 617; 18, с. 159-160].

Отже, підведемо підсумок процесу відновлення мережі повітових судів. Інкорпорація Правобережної України до складу Російської імперії мала наслідком творення адміністративного і судового апаратів згідно «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. Хоча російська судова традиція в деяких рисах відповідала європейській річпосполитівській системі, проте втрачалися незалежність судів, запроваджувався трьохрічний термін перебування на посадах, скасовувалася адвокатура тощо. В умовах військової присутності російських військ польська шляхта змушена була погодитися на правила, запропоновані сильнішою стороною. Продовження такої політики у майбутньому, на нашу думку, могло привести до абсентеїзму та обструкції роботи державних установ (за приклад можна навести діяльність угорців у складі Австрійської імперії в середині XIX ст.).

Зміни на імператорському престолі 1796 р. призвели до модернізації імперської політики в регіоні. Вона стала більш гнучкою і спрямованою на співробітництво з місцевим істеблішментом. Головним предметом домовленостей стало відновлення окремих елементів річпосполитівської судової традиції. Основна роль покладалася на повітовий суд, юрисдикція якого була розширена порівняно з попередньою епохою, спочатку встановлювалася безстроковість перебування на посадах, збереглася польська мова і дія Третього Литовського статуту та польських Конституцій, терміни засідання тощо. Проте це «відновлення» було оманливим, адже встановлювався контроль за діяльністю судових установ через подання звітів про роботу, ревізування їх роботи з боку повітових стряпчих, губернського прокурора і, навіть, губернатора. З самого початку верховна влада зіштовхнулася з проблемою проведення дворянських виборів, але замість збереження status quo, вона постійно намагалася привести склад виборців до

російського відповідника, запроваджуючи майновий, генеалогічний та службовий цензи (останній – для молодих шляхтичів). Хоча процес пошуку компромісів був складним, але на початковому етапі відбулося примирення польської шляхти з російським пануванням.

Література та джерела

1. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. — **Москва : Юридическая литература, 1980. — 559 с.**
2. Григорьев, В.А. Реформа местного управления при Екатерине II: (Учреждение о губерниях 7 ноября 1775 г.). — Санкт-Петербург : Русская скоропечатня, 1910. — 396 с.
3. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 158. — 36 арк.
4. ДАЖО — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 89. — 4 арк.
5. Державний архів Хмельницької області (ДАХО). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 7. — 91 арк.
6. ДАХО — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 244. — 725 арк.
7. ДАХО — Ф. 303. — Оп. 1. — Спр. 14. — 132 арк.
8. ДАХО — Ф. 722. — Оп. 1. — Спр. 5. — 343 арк.
9. Ковальова С., Крумаленко М., Музиченко П. Коментар // Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Том ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — Одеса : Юридична література, 2004. — 568 с.
10. Материалы для истории Подольской губернии. [Время генерал-губернатора М.Н. Кречетникова (1791–1793)]. — Б.м., 1885. — 318 с.
11. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). 1 собрание. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 24 (6 ноября 1796–1797). — 869 с.
12. ПСЗРИ. 1 собрание. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 20 (1775–1780). — 1034 с.
13. ПСЗРИ. — 1 собрание. Санкт-Петербург, 1830. — Т. 24 (6 ноября 1796–1797). — 869 с.
14. ПСЗРИ. 1 собрание. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 25 (1798–1799). — 931 с.
15. ПСЗРИ. 1 собрание. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 26 (1800–1801). — 873 с.
16. ПСЗРИ. 1 собрание. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 27 (1802–1803). — 1120 с.
17. ПСЗРИ. 1 собрание. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 28 (1804–1805). — 1326 с.
18. ПСЗРИ. 1 собрание. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 44: Часть 2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). — 410 с.

19. ПСЗРИ. 2 собрание. Санкт-Петербург, 1832. — Т. 6 (1831): Часть 2. — 360 с.
20. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Том ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — Одеса : Юридична література, 2003. — 560 с.
21. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Том ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — Одеса : Юридична література, 2004. — 568 с.
22. Центральний державний історичний архів України (м. Київ — ЦДІАУ). — Ф. 484. — Оп. 2. — Спр. 261. — 647 арк.
23. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 484. Оп. 5. Спр. 51 «ж». 75 арк.
24. ЦДІАУ (м. Київ). — Ф. 484. — Оп. 5. — Спр. 542. — 4 арк.
25. ЦДІАУ (м. Київ). — Ф. 1254. — Оп. 1. — Спр. 44. — 23 арк.
26. ЦДІАУ (м. Київ). — Ф. 1254. — Оп. 1. — Спр. 308. — 4 арк.
27. ЦДІАУ (м. Київ). — Ф. 1254. — Оп. 1. — Спр. 346. — 4 арк.
28. ЦДІАУ (м. Київ). — Ф. 1254. — Оп. 1. — Спр. 423. — 5 арк.
29. ЦДІАУ (м. Київ). — Ф. 1254. — Оп. 1. — Спр. 1169. — 15 арк.
30. ЦДІАУ (м. Київ). — Ф. 1582. — Оп. 1. — Спр. 1. — 174 арк.
31. Чистяков О.И. Комментарий // Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. / Под ред. Е.И. Индова. — Т. 5.— Москва : Юридическая литература, 1987. — 528 с.

— о —

УДК 908

СІЛЬЧЕНКО Д.
(м. Житомир)

КОНСТИТУЦІЯ 3 ТРАВНЯ 1791 РОКУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: ЇЇ ПОЛОЖЕННЯ ТА НАСЛІДКИ

Анотація. *В статті розкрито основні положення Конституції 3 травня 1791 р. Речі Посполитої та її наслідки для здійснення внутрішньої та зовнішньої політики Польщі.*

Ключові слова: *Конституція, Річ Посполита, сейм, шляхта, суди, король, конфедерація.*

Мета дослідження. Вітчизняні та закордонні науковці неодноразово звертались до подій другої половини — кінця XVII ст. в Європі, зокрема до подій у Речі Посполитій. В статті пропонується дослідити події пов’язані з прийняттям в 1791 р. у Речі Посполитій Конституції та наслідки цієї події, адже закон був революційним за своїм характером з точки зору державного управління.

Виклад основного матеріалу. На початку травня 1791 р. під час сеймових великодніх канікул польські патріоти підготували державний переворот. На той час наближалась до кінця російсько-турецька війна, яку вигравала Росія.

Отже, 3 травня 1791 р. під час позачергової сесії сейму, в якій брала участь мала частина присвячених в змову послів (делегатів), був зачитаний текст закону і король присягнув на вірність, незважаючи на протести його малочисельних опонентів.

Основний закон називався Закон про управління (Ustawa Rządowa). За ним уже тоді в польському суспільстві закріпилася неофіційна назва — Конституція 3 травня.

В основу Конституції 3 травня було покладено засаду поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, проголошену французьким просвітителем Шарлем Луї Монтеск'є (1689-1755).

Конституція складалася з вступу, 11 статей і трьох додатків, з яких два були зазначеними вище законами про міста і сеймики. Королівська влада проголошувалася спадковою, встановлювалася виборність королівської династії (після смерті Станіслава Августа престол повинен був перейти до саксонської династії Веттінів).

Вищий орган законодавчої влади — Сейм повинен був скликатися королем кожних два роки і впродовж їх збиратися на засідання тоді, коли в цьому була потреба. Рішення на сеймі могли прийматися більшістю голосів.

Отже, liberum veto було скасовано, а у зв'язку з цим — і конфедераційний характер сейму. Сенатові було надано право затримувати реалізацію ухвал посольської ізби шляхом застосування вето, але лише до скликання наступного сейму: якщо той удруге приймав цю ухвалу, то вона набирала чинності. Раз на 25 років слід було скликати сейм для внесення істотних змін в «Закон про управління».

Вищим органом виконавчої влади ставала Сторожа законів у складі короля як його голови, примаса і призначених королем на сеймі п'яти міністрів (поліції, друку, закордонних справ, оборони і скарбу), відповідальних перед сеймом, а також, з дорадчим голосом, наступника трону і маршалка посольської ізби. Сейм не менше як двома третинами голосів міг висловити міністрам недовіру.

Органами місцевого управління проголошено цивільно-військові комісії порядку, підпорядковані Сторожі законів. Посли були звільнені від обов'язку слідувати даним їм сеймиками інструкціям [1, с. 241].

Конституція 3 травня підтвердила політичну гегемонію шляхти. Проте шляхта, маєтковий ценз якої становив менше 100 злотих річного доходу, позбавлялася політичних прав. Католицька віра проголошувалася панівною, але прокламувалася свобода совісті. У тому ж документі було сказано, що селяни, з рук яких плине «джерело найбільших багатств держави», беруться

під захист закону і уряду, а угоди, які укладали між собою селяни і пани, повинні дотримуватись обома сторонами.

Конституція скасувала гродські суди, встановила провінційні (для Малопольщі з українськими землями, Великопольщі з Помор'ям, Куявією, Мазовією й Підляшшям, Великого князівства Литовського) референдарські суди в справах селян королівських маєтків.

4 травня у книгу Варшавського гродського суду небагатьма послами був внесений проект скарги проти «незаконного» прийняття Конституції. А 5 травня сейм визнав будь-які подібні протести такими, що не мають сили.

У доповненні до Конституції 3 травня, прийнятому сеймом 22 жовтня 1791 р., зазначено, що зберігається федеративний, польсько-литовський характер Речі Посполитої, проте скасовується дуалізм посад скарбу і війська.

Основний закон фактично запроваджував у країні конституційну монархію.

Конституція 3 травня — документ величезної політичної ваги. Упродовж багатьох років вона істотно впливала на розвиток польського суспільства, надихала патріотичні кола на боротьбу за незалежність, закарбувалася в його пам'яті, виявом чого є щорічне відзначення 3 травня як національного свята. Цей документ був другим за часом появи основним законом у світі — після прийняття конституції США 15 листопада 1777 р. [1, с. 242].

До Конституції 3 травня, вороже поставилися у Петербурзі, оскільки вони зміцнювали Річ Посполиту і виводили її з-під опіки Росії, до того ж реформи ухвалювалися під акомпанемент антиросійських настроїв. Остаточне рішення Катерини II силою добитися відміни Конституції 3 травня було прийняте на початку 1792 р.

Після укладення Росією в січні 1792 р. Ясського миру з Туреччиною Катерина II отримала змогу значно більше уваги приділити ситуації в Речі Посполитій. У Петербурзі заповзятливо твердили, що Варшава стає другим після Парижа революційним вогнищем в Європі, загрожує, таким чином, усталеному порядку, тому його потрібно ліквідувати.

Станіслав Щенсни — Потоцький, Ксаверій Браніцький і Северин Жевуський, заохочувані купкою менш впливових магнатів і заручившись підтримкою Катерини II, 27 квітня 1792 р. у Петербурзі підписали Акт генеральної конфедерації і створили в Тарговіце (містечко Брацлавського воєводства, розташоване на самому кордоні Речі Посполитої і Катеринославського намісництва Російської імперії) конфедерацію на захист старого державного устрою і «Кардинальних прав».

18 травня 1792 р., у відповідь на адресований Катерині II заклик керівництва Тарговицької конфедерації про військову допомогу (при цьому воно посилалося на гарантії Росією кардинальних прав), 100-тисячна російська

армія увійшла на територію Речі Посполитої і виступила спільно з конфедератами проти польського уряду.

На засіданні сейму 21 травня була прочитана декларація Катерини II, яка містила лицемірне обґрунтування виступу Росії на боці тарговичан. У ній зазначалося, що імператриця вдалася до втручання, «виходячи з любові до порядку і справедливості, а також доброго наміру і прагнення» для польського народу. Король, у відповідності з Конституією 3 травня, взяв на себе командування військом на час війни.

25 червня 1792 р. виникла конфедерація у Великому князівстві Литовському, аналогічна Тарговицькій. На цьому фронті Станіслав Август командувачем призначив князя Людвіха Вюртемберзького, який виявився зрадником.

На час вибуху війни уряд Речі Посполитої мав у своєму розпорядженні 60-тисячну армію, з якої у дії проти росіян і тарговичан було залучено близько 40 тис. вояків. Зі 100-тисячної російської армії 64 тис. діяло в Україні, 36 тис. — у Великому князівстві Литовському. Війська Речі Посполитої чинили відчайдушний опір.

Король у ролі головнокомандувача зіграв рокову роль. Зазнавши поразки під фортецею Мир в Білорусі, польські війська відступили. Під Зеленцями (16 червня) відступаючі загони князя Юзефа Понятовського завдали удар росіянам. На знак цієї перемоги був заснований військовий орден — хрест «Virtuti Militari». На річці Буг переправу під Дубенкою героїчно захищав генерал Тадеуш Костюшко, але і йому прийшлось відступити за Віслу. На захоплених територіях конфедерація встановила свою владу, а частина шляхти піддалась закликам, що заради віри, свободи і цілісності Вітчизни необхідно підкоритись цариці. Розрахунок не виправдався. Катерина II відкинула пропозицію про замирення і вимагала від короля приєднатись до конфедерації, погрожуючи йому поваленням престолу і новим поділом Речі Посполитої. Король, підтриманий більшістю членів Сторожі законів, вступив до лав конфедератів та наказав своїй армії припинити воєнні дії. Спроба польського командування вмовити короля переглянути своє рішення і надалі очолювати боротьбу з конфедератами виявилася марною. На знак протесту Ю. Понятовський і Т. Костюшко подали у відставку [2, с. 289].

Сподівання короля не справдилися. У серпні 1792 р. Варшава опинилася в руках конфедератів і росіян. Було встановлено військово-політичний режим.

Реформи Великого сейму були проголошені недійсними, їхні прихильники — поставлені поза «законом», запроваджено сувору цензуру. З думкою короля ані конфедерати, ані росіяни не рахувалися. Шляхта масово приєднувалася до конфедератів. Керівники конфедерації відправили до Петербурга посольство, яке принизливо подякувало Катерині II за порятунок Речі Посполитої від «кайданів», в яких вона нібито перебувала завдяки реформаторам. За таких умов король висловив імператриці свою готовність

зректися престолу, але та не дала на це згоди. Катерина ІІ вирішила здійснити новий поділ Речі Посполитої, і їй був потрібний Станіслав Авґуст, щоб надати цій акції законності, хоча його згоди на проведення поділу вона не питала.

На новий поділ Росія пішла спільно з Прусією. Австрія, запевнена Прусію, що посприяє їй у здобутті Баварії, інтересу до участі в поділі Речі Посполитої не проявила.

Угода про поділ була підписана у Петербурзі 23 січня 1793 р. Прусія отримала Гданськ, Торунь, решту Великопольщі і Куявії та північно-західну частину Мазовії — разом 58 тис. кв. км і понад 1 млн. осіб. Росія дістала центральну частину Білорусі, Київське, Брацлавське і Подільське воєводства та східну половину Волинського воєводства — разом 250 тис. кв. км і понад 3 млн. мешканців. Річ Посполита з територією у 215 тис. кв. км і населенням 3,7 млн. осіб опинилося під протекторатом Росії. На знак протесту проти цього поділу всі три керівники Тарговицької конфедерації виїхали на Захід, що не завадило їм пізніше знову домогтися прихильності Катерини ІІ [3, с. 290].

Гродненський сейм, який проходив у червні-листопаді 1793 р. і, як виявилося, став останнім сеймом Речі Посполитої, під російським тиском схвалив умови другого поділу, хоча й не без опору невеликої групи послів. Одразу після цього, ще під час роботи сейму, Тарговицька конфедерація за наказом з Петербурга була розпущена як непотрібна. Схвалений тим же Сеймом у жовтні 1793 р. російсько-польський союзний договір дозволив Росії вводити свої війська на територію Речі Посполитої «за погодженням з польським урядом», заборонив їй вступати в союзи, укладати договори без згоди Росії.

Трактат передбачав, що Росія гарантує майбутню польську конституцію. Той же Сейм 23 листопада 1793 р. прийняв нову Конституцію. Безземельну шляхту вона позбавила політичних прав, а також встановила, що посольська ізба повинна приймати постанови з важливих питань не менше як двома третинами голосів; постанови ж з інших питань було дозволено приймати простою більшістю. Були збережені особиста недоторканість, право набувати землеволодіння та самоврядування, надані Чотирирічним сеймом міщанам королівських міст. За тією ж Конституцією сейм мав скликатися раз у чотири роки, відновлювалася Постійна рада. Військо держави Сейм зменшив до 15 тис. осіб [3, с. 291].

Отже, прийняття Конституції 3 травня 1791 р. привело до непередбачуваних та трагічних подій у Речі Посполитій: громадянської війни, втручання у внутрішні справи держави російської імперії і другого поділу країни.

Другий поділ Речі Посполитої був для неї катастрофою не тільки політичною, а й економічною. Його наслідком був розрив господарських зв'язків між польськими землями. Різко підскочили ціни на сільськогосподарську продукцію і промислові товари. Краху зазнала

банківська система, казна спорожніла. Стало зрозуміло, що агресивні сусіди не зупиняться і державі загрожує остаточна загибель — зникнення з політичної карти Європи [2, с. 4].

Подіями, які значною мірою перегукуються із сучасними процесами навколо державотворення України, були події в Речі Посполитій наприкінці XVIII ст. Ця тема залишається актуальною, оскільки нинішні події в Центрально-Східній Європі, особливо навколо України, нагадують поведінку не лише Російської імперії, а й провідних європейських країн, які дозволили знищити велику державу, яка проіснувала понад 235 років [4, с. 14].

Література та джерела

1. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002. — 752 с.
2. Комар В. Східний напрямок у зовнішній політиці Речі Посполитої. — Альманах Історія. 2012. — № 3. — 34 с.
3. Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши / Пер. с польской. — Москва : Весь мир, 2004. — 544 с.
4. Філінюк А. Поділи Речі Посполитої та українське питання у вітчизняній історіографії. — Камянець-Подільський : КПНУ ім. І. Огієнка, 2019. — 314 с.

— о —

УДК 908

СЛОБОДЯНЮК С.С.
(м. Житомир)

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В «ЖИТОМИРСЬКИЙ» ПЕРІОД (28 СІЧНЯ — 8 БЕРЕЗНЯ 1918 р.)

Виклад основного матеріалу. Здійснення державних та правових реформ в сучасній Україні потребує дослідження та практичного застосування історичного досвіду. Актуальність статті полягає в тому, що в процесі розбудови незалежної України зростає інтерес до історії національно-визвольних змагань. Період перебування Української Центральної Ради та уряду УНР на Житомирщині з кінця січня до початку березня 1918 р. став важливим етапом у законодавчій, політичній та дипломатичній діяльності держави, який проходив у надзвичайно складних політичних умовах, коли УНР довелося захищати незалежність, а раді та уряду — працювати в кризових умовах. Але саме в час перебування на теренах Житомирської області Центральною Радою, незважаючи на постійне перебування у стані переїздів, було прийнято ряд значних рішень і важливих документів, які при інших державницьких реаліях

дозволили би здійснити національне становлення України. І врахування цього досвіду є підґрунтям ефективної роботи Верховної Ради України сьогодні, коли Україна знову опинилася перед викликом збереження цілісності територій в умовах агресії сусідньої держави.

Добі українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. присвячено цілий ряд публікацій та досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, П. Христюка, Д. Донцова, В. Солдатенка, Д. Яновського, дослідження житомирських краєзнавців М. Кострици, Р. Кондратюка [4; 6].

«Житомирський» період роботи Центральної Ради є одним з найскладніших в історії становлення української державності. 27 січня 1918 р. Центральна Рада була змушена покинути Київ і під охороною загону Січових Стрільців переїхати до Житомира, на той час центру Волинської губернії. Її поява у місті викликала занепокоєння міської влади, про що свідчить протокол надзвичайного термінового засідання міської думи, яке відбулося 28 січня 1918 р. Основним питанням порядку денного стало питання «Про становище в м. Житомирі у зв'язку з поточними подіями й зайняття м. Києва більшовиками». Ухвалою стало категоричне заперечення перебування Центральної Ради в Житомирі через побоювання можливих погромів у місті. Тим не менш, члени Центральної Ради вирішили зупинитися в Житомирі, але були змушені жити у залізничних вагонах безпосередньо на станції [4].

Наступ більшовиків зі сторони Києва, окупація ними чотирьох повітів Волинської губернії, військова небезпека з боку чехословацьких військових підрозділів, які перебували в Житомирі, вороже ставлення Житомирської Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів до перебування в місті вищих органів влади УНР змусили уряд негайно розглянути план та напрями подальшої евакуації органів влади у напрямку Коростеня. Після зайняття з боєм 11 лютого 1918 р. Житомира військами куреня П. Болбочана Центральна Рада та Рада народних міністрів 13 лютого повертаються із Коростеня знову до Житомира. У другий приїзд до Житомира члени Ради мали гарні умови для роботи, розмістившись в центрі міста - у будинку дворянського зібрання. 9 березня 1918 р. Центральна Рада з Житомира повернулася до Києва.

Незважаючи на військові та політичні загрози, протистояння реакційних сил, Центральна Рада в «житомирський» період плідно займалася державотворчою діяльністю. Пріоритетними стали питання звільнення України від більшовицької окупації, військове будівництво. 30 січня 1918 р. в Житомирі Головою Ради Народних Міністрів УНР В. Голубовичем була підписана «Відозва Ради Народних Міністрів до народу України», в якій зазначалося: «…українське правительство, щоб припинити розбивання Києва більшовикам, вивело свої війська і гармати на передмістя і перенесено свій осідок часово до Житомира» [9]. У звіті уряду задекларовані основні питання, які мали першочергове значення для молодої української держави. Зокрема

давалася оцінка складній військово-політичній ситуації в державі, розкривалася сутність більшовицької агресії в Україні.

УНР опинилася перед загрозою бути ліквідованою більшовиками, що стало одним із вирішальних чинників, який спонукав Центральну Раду погодитися на підписання сепаратного миру. У результаті підписаного 27 січня 1918 р. мирного договору УНР з країнами Четверного союзу — Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною Україна вийшла із світової війни. Проте укладений мирний договір вона не могла використати для зміцнення свого становища. Малочисельна Армія УНР не могла дати ефективної відсічі російським військам і звільнити від них територію країни. Тому уряду довелося звернутися за допомогою до Німеччини та Австро-Угорщини.

Вже на першому засіданні Ради народних міністрів 30 січня було проведено обговорення звернення до Німеччини стосовно воєнної допомоги для очищення України від окупації. 1 лютого відбулося засідання Малої Ради, на якій обговорювалося питання про «доповнюючу конвенцію з Німеччиною в справі воєнної допомоги Україні в боротьбі з більшовиками». Раді народних міністрів доручалося ужити всіх заходів для боротьби з анархією, в тому числі підписувати умови з іншими державами. 12 лютого в Житомирі РНМ під головуванням прем'єра В. Голубовича, на якого були покладені й обов'язки міністра закордонних справ, підтвердила порушене ще 30 січня прохання про бажаність військової допомоги із боку центральних держав. Відразу після підписання мирного договору німці почали готувати свій експедиційний корпус до походу в Україну.

Агресія Росії проти України наочно засвідчила згубність подальшого дотримання Центральною Радою політики відмови від регулярної армії. Кроки Центральної Ради, зроблені в «житомирський» період, засвідчили про зміну військової політики на користь створення регулярної армії за територіальним принципом комплектування. 27 січня 1918 р. було проведено реорганізацію військ. Усі частини і підрозділи зведено в Окрему Запорізьку бригаду під командуванням полковника К. Прісовського. Загін складався з трьох куренів, які очолили П. Болбочан, О. Загродський і В. Петрів. В ході зимової кампанії 1918 р. стало очевидним, що найбоєздатнішими частинами Армії УНР є регулярні відділи, які винесли на собі весь тягар боротьби з російськими військами [5].

Незважаючи на поразку, Армія УНР не була деморалізована, залишалася спроможною до продовження боротьби й першою повела наступ на Київ. Українські війська наступали трьома ударними групами [1]. Запорізький загін генерала К. Прісовського із Коростеня вирушив на Житомир, атакував його і 24 лютого здобув. Запеклі бої велися за Бердичів, який обороняли більшовизовані частини колишньої VII армії.

26 лютого містом оволоділи українці. Друга група українських військ, основу якої складали Гайдамацький кіш Слобідської України і курінь Січових Стрільців, повела наступ у напрямку Сарни — Коростень — Київ. Третя група просувалася по шосе Житомир — Київ. В останніх числах лютого українсько-німецько-австрійські союзні війська підійшли на підступи до Києва. В їх авангарді рухалися українські частини. 29 лютого більшовики поспішно залишили Київ. 1 березня до столиці вступили українські війська, а наступного дня сюди прибули Центральна Рада та уряд УНР.

Таким чином, незважаючи на суперечливий, не позбавлений помилок процес військового будівництва, Центральній Раді в першої чверті 1918 р. вдалося створити регулярну національну армію, яка відіграла провідну роль у становленні суверенної Української держави і взяла на себе функції її оборони. Дії Центральної Ради в «житомирський» період врятували український визвольний рух та державне відродження від поразки на першому найвідповідальнішому етапі його становлення.

В полі зору державних органів молодої держави перебувало і питання територіальної цілісності та адміністративного устрою Української народної республіки. Так 15 лютого 1918 р. в Житомирі Рада Народних Міністрів прийняла рішення про поширення влади УНР на українські землі, які перебувати поза її межами і відносилися до так званих спірних територій. Ухвалою пропонувалося «негайно приступити до заведення українського адміністративного і громадського урядування на Холмщині і Підляшші: з цією метою міністр внутрішніх справ мас призначити комісара Холмщини і Підляшшя». А вже 6 березня 1918 р. Центральна Рада прийняла закон «Про адміністративно-територіальний поділ України», яким не лише визначила кордони УНР (наявність чітко визначених кордонів є однією з ознак держави), але й узаконила поділ держави на землі, які в основному співпадали з історичними областями [2]. Відповідно до закону територія УНР поділялася на землі, волості та громади. Мало бути створено 32 землі. Зокрема на територіях сучасної Житомирщини мали бути Деревська земля (головне місто — Коростень), Болохівська земля (головне місто — Житомир), Поросся (входили території Бердичівського повіту) Однак цей проект так і не був втілений в життя.

Окрім того, 2 березня 1918 р. Центральна Рада ухвалила закон про громадянство Української Народної Республіки, яке надавалося «кожному, хто родився на території України і зв'язаний з нею постійним перебуванням та на цій підставі відбере собі свідоцтво приналежності своєї до громадян Української Народної Республіки». Законом «Про реєстрацію громадянства УНР», прийнятим 4 березня 1918 р., закріплювалася ще одна функція незалежної держави — забезпечення соціально-економічних гарантій проживання громадянам своєї країни. Зазначений вище закон визначав термін

«тимчасового громадянства» та часовий проміжок його дії у шість календарних місяців [3]. 5 березня 1918 р. Мала рада ухвалила закон про покарання всіх учасників війни і повстання проти Української держави. За даним законом особам, що виступали проти УНР після підписання IV Універсалу, було відмовлено у праві на громадянство держави, а мірою покарання визначена висилка за межі країни.

В «житомирський» період діяльності Мала рада розпочала законодавчо закріплювати державну символіку та державну мову УНР. Під час перебування в Коростені ухвалено закон, за яким державним гербом визнано знак Київської держави часів Володимира Великого (Святого) — тризуб. Одним із нормативно-правових документів органів державної влади УНР, прийнятим на території Житомирщини, був циркуляр Ради Народних Міністрів губернським і повітовим комісарам про застосування української мови, в якому давалися інструкції місцевим органам влади по впровадженню української мови на місцях. Цим циркуляром українська мова визнавалася державною та визначалися дії до його порушників: усунення з посади та судове переслідування [10].

В умовах кризи грошового обігу відбулися й зрушення у сфері фінансового права. 1 березня 1918 р. на засіданні Малої ради було прийнято закон про грошову одиницю, биття монети та друк кредитових державних білетів, яким основною грошовою одиницею держави приймалася гривня, яка ділилася на 100 шагів. Цим законом було закладено основи формування фінансової системи держави, визначення курсу гривні до карбованця емісії 1917 р. та встановлення номіналів монет і державних кредитних білетів. Рада Народних Міністрів у пошуках джерел наповнення державної скарбниці не відмовилася від таких зовсім непопулярних методів, як накладання контрибуції на буржуазні верстви. 3 березня 1918 р. було ухвалено вдатися до примусових позик у «заможних і торгових класів»: Катеринослав — 20 млн. крб.; Київ — 35 млн. крб.; Одеса — 40 млн. крб.; Харків — 50 млн. крб.; Ростов — 25 млн. крб., Таганрог — 10 млн. крб. [10].

Незважаючи на складну соціально-політичну ситуацію в країні, що склалася в лютому 1918 р., Україна рішуче розриває старі примусові зв'язки з колишньою Російською імперією, тісніше прив'язуючись до Західної Європи. Про це свідчить прийняття ухвал про спільні час, вагу і міру, тому що різниці ускладнювали торгівлю та взаємозв'язки. 12 лютого 1918 р. в Коростені на засіданні Малої ради ухвалено закон про запровадження на Україні числення часу по новому (григоріанському) календарю і перевід годинників на середньоєвропейський час [8].

Ще одним пріоритетним питанням діяльності Центральної Ради в період перебування на Житомирщині є земельне. Вже 30 січня 1918 р. Рада Народних Міністрів звітувала перед українським народом про прийняття земельного закону, який передбачав передачу землі без викупу у руки

трудового народу і закону про восьмигодинний робочий день. Водночас уряд хотів донести до населення інформацію про незмінність курсу Центральної Ради в земельному питанні. Зокрема, було доручено розробити розпорядження, щоб комісари по селах заявили селянам про те, що поміщиків більше не буде, щоб прочитали їм новий земельний закон і пояснили, що аграрна реформа повинна проводитися в життя земельними комітетами і що всяка самочинність у цьому напрямку буде подавлена збройною силою. Однак ці документи на жаль були маловідомими широкому громадському загалу. Більшість офіційних листів лишалися у відповідних відділах губерній і лише незначна їх частина циркулярно направлялася у волості та повіти.

Не залишилася в стороні і соціальна політика. 2 березня 1918 р. члени Малої ради проголосували за Тимчасовий статут про громадські роботи «задля боротьби зі зростом безробіття, а також задля доцільного вжитку вільних робочих рук, котрі полишилися без праці через демобілізацію промисловості і армії.

Отже, Українська Центральна Рада та Рада Народних Міністрів УНР в кінці січня — на початку березня 1918 р. перебувала в межах Волинської губернії (територія сучасної Житомирщини) та здійснювала активну державотворчу діяльність. Не зважаючи на складну військово-політичну обстановку в державі, виші органи влади прийняли виклики часу і зробили вагомі кроки у напрямку визнання Української держави іноземними країнами, домоглися якнайшвидшої ратифікації мирного договору з Німеччиною, надання УНР військової допомоги у боротьбі з більшовиками, почали процес будівництва української армії. Українська Центральна Рада та уряд УНР в «житомирський» період зуміли прийняти ряд важливих нормативно-правових документів, які репрезентували Українську державу як незалежну і самостійну. Серед цих документів важливе місце займають ті, які визначають питання адміністративно-територіального поділу, грошової одиниці, державних символів, громадянства Української Народної Республіки.

Література та джерела

1. Голубко В.Є. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу. — Львів : Кальварія,1997.— 289 с.
2. Закон УНР про адміністративно-територіальний поділ України [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki, доступно всім (Остання дата звернення:15.02.2017 р.). — Назва з екрану.
3. Закони про громадянство української народної республіки: закон «Про громадянство УНР» від 2 березня 1918 та закон «Про реєстрацію громадянства УНР» від 4 березня 1918 [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://sites.google.com/site/igroupteamsite/istoria-derzavi-ta-prava-ukraieni (Остання дата звернення:15 лютого 2017 р.). — Назва з екрану.
4. Кострица М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Житомир. Підручна книга з краєзнавства. — Житомир : Косенко,2007. — 463 с.

5. Савченко В. Двенадцать войн за Украину. — Харьков, 2005. — 58 с.
6. Солдатенко В.Ф. Українська революція Концепція та історіографія — К, 1997. — 256 с.
7. Україна в ХХ столітті 36 документів і матеріалів 1900-1939. — Київ, 1997. 236 с.
8. Українська Центральна Рада Документи і матеріали. У 2 т. — Т 1 — Київ, 1997.
9. Урядовий портал — Уряди Центральної Ради — Документи [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish, доступно всім (Остання дата звернення:15.02.2017 р.). — Назва з екрану.
10. Яновський Д.Б. Маловідомі конституційні акти України 1917-1920 рр. — Київ, 1991. — 123 с.

— о —

УДК 94 (477)

СТУДІНСЬКИЙ В.А.
(м. Малин, Житомирська обл.)

РОЗВИТОК ПАПЕРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ЖИТОМИРЩИНІ: XVII — ПОЧАТОК XX ст.

Анотація. *В дослідженні розглянуті питання розвитку папероробного виробництва на Житомирщині протягом більш як двох століть, а саме, у період XVII — початок XX ст. Зокрема висвітлені тенденції розвитку галузі на Житомирських теренах, акцентовано увагу на формуванні та динаміці розвитку папероробних виробництв у Радомишлі, Малині, Мирополі, Коростишеві, Чижівці. Також розглянуті окремі дискусійні питання в сфері досліджень даної проблематики. Дано короткий історіографічний аналіз дослідження визначеної проблематики.*

Ключові слова: *папір, папірня, папероробне виробництво, паперова фабрика, паперова маса.*

Виклад основного матеріалу. Виняткове місце в житті людей займає папір. Це продукт доволі складного технологічного виробництва використовується практично у всіх сферах життєдіяльності людства. Незважаючи на сучасний електронний період в історії людства, папір зберіг за собою головну позицію як носія інформації. І, навряд чи він втратить цю провідну роль ще протягом доволі тривалого часу. Відкриття паперу належить до найбільш значних технічних, технологічних та наукових здобутків людства. Історія паперу і розвитку паперової промисловості – це історія багатьох поколінь людей, історія націй і держав, історія цивілізаційного розвитку, а також історія культури, мистецтва та науки.

Батьківщиною паперу прийнято вважати Китай. В Україні перші папероробні млини, або як їх називали — папірні, з'явилися у XVI ст. Так, у Краківських актах 1522 р. згадується папірня в м. Янові, що на захід від Львова. У 1541 р. була заснована папірня у Буську [2, с. 10-11, 29]. На теренах сучасної Житомирщини, як свідчать історичні джерела, перша папірня з'явилася у Радомишлі. Вона була побудована у першій чверті XVII ст. для потреб друкарні Києво-Печерської Лаври [8, с. 9].

У цьому аспекті варто зазначити, що тема дослідження розвитку паперової промисловості на Житомирщини не набула серйозного комплексного характеру. Проте, варто згадати фундаментальні дослідження О.Я. Мацюка [2, 3], В.А. Студінського [6, 7], А.Д. Кухарука [4, 5]. У контексті науково-краєзнавчих досліджень окремих населених пунктів Житомирської області, де дотично розглядаються питання розвитку папірництва показовою є праці Г.В. Цвіка [10], В.І. Тимошенка [9].

Засновником папероробного виробництва у Радомишлі вважають відомого громадського і релігійного діяча того часу Єлисея Плетенецького [10, с. 17-18]. Визначення місця розташування папірні у Радомишлі є дискусійним питанням. Наприклад, З.В. Участкіна вважала, що підприємство могло знаходитися у с. Церковщині, оскільки за описом монастирського майна 1595 р. у цьому селі був млин та рудні. Проте, а думку видатного українського дослідника історії вітчизняного паперу О.Я. Мацюка, ці припущення є безпідставними, бо неподалік старого Радомишля існувало с. Папірня. Можливо, що саме тут і знаходилася Радомишльська папірня XVII ст. Та разом із тим, у результаті польових досліджень, О.Я. Мацюком було встановлено у 1960-х рр., що на території колгоспного двору даного села зберігся однойменний топонім, який прилягає до р. Мика. Також ученому вдалося виявити ще два топоніми, які могли б мати певну дотичність до Радомишльської папірні. Вчений говорить про колишню німецьку колонію Папірня та мікротопонім «паперова фабрика» у лісі неподалік сучасного Радомишля.

У 1627 р. в Києві було видано книгу «Триодь постная». Як свідчать філігранні зображення, то папір для цього видання було виготовлено саме у Радомишлі. На думку ряду дослідників історії краю, папірня у Радомишлі проіснувала до 1648 року. Та разом із з тим житомирський вчений-краєзнавець В.О. Єршов ще на початку 1980-х років теоретично припустив, що дана папірня могла успішно працювати і до кінця XVIII ст. [1, с. 4]. Про більш пізнє існування папірні у Радомишлі у XVII-XVIII ст., вже на основі документальних джерел, говорить і професор Дрогобицького університету Л. Тимошенко (уродженець с. Потіївки Радомишльського району).

Наприкінці XVIII ст. папероробні виробництва засновуються і в Овруцькому повіті. Період їх утворення та функціонування тривав до середини XIX ст. За переказами наприкінці XVIII ст. існувала папірня у

Звягелі (нині Новоград-Волинський). За статистичними даними по Волинській губернії, в 1902 р. у Звягелі існувала письмово-паперова фабрика, де працювало 2 майстри і вироблялося продукції на загальну суму — 800 рублів. Проте, окремі дослідники ставлять під сумнів існування папероробного виробництва власне у Звягелі і припускають, що мова в даному випадку йде про виробництво паперу, що знаходилося у с. Чижівці.

Власне Чижівська картонна фабрика була заснована на річці Случ у 1872 р. Основною сировиною для виробництва паперу була солома. На двох самочерпках, якими була обладнана фабрика, виробляли окрім картону ще й обгортковий папір. Відомо, що в 1879 р. на підприємстві сталася пожежа, яка завдала втрат на суму 25, 5 тис. рублів.

З часом підприємство було відновлено і воно продовжувало виробляти картон та папір. Головними споживачами продукції були фабрики з виробництва сукна в Одесі та Лодзі, які використовували чижівській картон у своїх технологічних процесах.

У 1912 р. Чижівська фабрика виробляла 75430 пудів картону і паперу. А реалізувала на ринку 55300 пудів. Енергетична база підприємства складалася із двох парових машин загальною потужністю 150 кінських сил. У 1914 р. на Чижівській фабриці працював 81 робітник, а у 1915 р., в зв'язку із воєнними діями на фронтах І Світової війни, виробництво значно скоротилося і було зайнято лише 55 робітників. Того ж року виробництво тимчасово було призупинено. Проте, вже наступного 1916 р. у процесі виробництва картону і паперу було залучено вже 60 працівників.

Перша згадка про папірню в с. Трощі Житомирського повіту (нині Чуднівського району) відноситься до 1832 р.. Тут вироблялися сорти паперу, які мали чималий попит на ринку Російської імперії. 1845 р. Трощанська папірня виробила продукції на суму 9880 руб. Понад два десятиліття на цьому підприємстві працював майстром ганноверський підданий Ф. Рунге. Папірня у трощі, очевидно, припинила своє існування наприкінці 1850-х рр.

1845 р. засновується папірня на річці Тетерів поміж селами Карвинівка та Рудня Дригалівська. Щоправда, через кілька років злилися в один населений пункт. Зараз це с. Карвинівка Романівського району. Відомо, що виробництво паперу в цій місцевості тривало недовго. У 1845 р. на цьому підприємстві було вироблено паперу на суму 700 руб., який в основному збувався в окрузі населеного пункту. 1855 року на підприємстві задіяно було 9 робітників-чоловіків безпосередньо при виробництві паперу, 12 жінок на сортуванні ганчір'я та 12 дітей для розвішування паперу для висушування. Приблизно у той же час діяла папірня в містечку Левків, що поблизу Житомира, де вироблялося щорічно продукції приблизно на 500 рублів.

З 1832 р. бере свій початок Миропільська паперова фабрика. Тоді це підприємство виробляло лише бібулу. Саме ж підприємство було власністю графів Чапських [5, с. 34]. На початку 50-х років XIX ст. було здійснено

переоснащення Миропільської папірні і на зміну ручному відливу паперу приходять машинні технології, що дало змогу значно підвищити якість продукції, а також збільшити продуктивність праці [6, с. 8].

Значні зміни в соціально-економічній та суспільно-політичній сферах Російської імперії відбулися в результаті реформи 1861 р., яка дада поштовх для розвитку капіталістичних відносин. Саме в період бурхливого економічного розвитку утворюються папероробні виробництва у Малині, Коростишеві, Чижівці, Острожку.

Поруч з ними подальший розвиток отримує і паперова фабрика в Мирополі. Так, наприкінці XIX ст. Миропільська паперова фабрика входила до складу Дитятківського акціонерного товариства. У цьому товаристві практикувалася система спеціалізації підприємств. У зв'язку з цим фабрика виготовляла лише деревну масу для грубих сортів паперу. Механізми приводилися в дію переважно за допомогою водної енергії течії річки Случ. У 1881 р. на підприємстві встановили сім дефібрерів періодичної дії, з них чотири трипресові і три — двопресові, два рафінерних млини, один масний рол для розмелювання ганчір'я, папмашину і три дерево-пропарочні котди. На самому виробництві було зайнято 250 робітників.

На початку XX ст. частина обладнання була демонтована і вивезена у Понінки. Та 1902 року на підприємстві було встановлено папероробну машину, яку доставили з Чижівки. За 12 годин на ній вироблялося 3760 кг картону, для виготовлення якого в якості сировини використовувалася солома. Фабрика також була обладнана двома кульовими котлами для варіння січки, двома бігунами та двома ролами.

У 1904-1906 рр. встановлено другу папероробну машину, на ній протягом 12 годин вироблялося 250 пудів (трохи більше 3, 8 т) паперу. В 1908 р. змонтовано третю папероробну машину, продуктивність якої становила 250 пудів паперу за вісім годин роботи.

У дорадянський час найбільшого розвитку Миропільська фабрика набула у 1914 р. Того року тут працював 301 робітник. Вступ Росії у світову війну негативно вплинув на загальний стан економіки країни, зокрема на паперову промисловість та окремі підприємства галузі. Зокрема, скорочувалися робочі місця. Так, на Миропільській фабриці у 1915 р. було зайнято 179 робітників, а в 1916 році — 143 особи.

В 1871 р. засновано фабрику у Коростишеві. Вона була побудована на потічку Левчі при впаданні його в річку Тетерів. Для постачання виробництва водою у промислових цілях, спеціально спорудили відповідний канал.

У 1873 р. фабрика зазнала практично повної руйнації в результаті пожежі, і була відбудована лише через два роки. Фабрику обладнали невеликою папероробною машиною з довжиною стола 5 метрів та шириною 1,5 метри. Основним видом продукції був цигарковий папір.

1885 року підприємство знову зазнало пожежі, в результаті якої втрати оцінювалися 50 тисяч рублів. Проте, Коростишівську фабрику знову відновили і її продуктивність у 1896 р. становила 40 пудів паперу на добу. Тут було встановлено парову машину потужністю 8 к. с., а пізніше — нові машини для приведення в дію ролів потужністю 120 к. с. У 1914 р. на Коростишівській фабриці працювало 85 робітників, 1915 р. — 100, а у 1916 р. — 91 особа. У передрадянський період підприємство випускало 30 пудів цигаркового паперу на добу. Варто зазначити, що продукція коростишівських паперовиків користувалася значним попитом. Вона, зокрема, була відзначена чотирма медалями на вітчизняних виставках і ярмарках.

Фабрика з виробництва цигаркового паперу в с. Остріжку Новоград-Волинського повіту (нині Баранівський район) була заснована в 1882 р. і більш відома як Рогачівська паперова фабрика. У 1914 р. тут працювали 160, а в 1915 р. — 163 особи. Щоправда, наступного року кількість зайнятих на виробництві становила вже 149 осіб. У період революційних змагань 1917-1921 рр. підприємство зазнало значної руйнації і вже ніколи не відновлювало своєї діяльності.

У 1871 р. розпочинає свою діяльність папероробне підприємство у Малині [9, с. 99]. Щоправда, перші два роки підприємство спеціалізувалося на виробництві паперової маси, яка висушувалася і у вигляді брикетів поставлялася на різні папероробні підприємства імперії. В квітні 1873 р. було засновано акціонерне товариство Малинської письмово-паперової фабрики, до якого увійшли купці А.І. Себер, В.І. Гладін, землевласники Микола та Василь Ляшкевичі і відставний штабс-капітан Г. Доппельмайєр. Основний капітал Товариства оцінювався у 250 тисяч рублів. 1881 року на підприємстві працювали одна папероробна машина, дві парові машини загальною потужністю 85 к. с. та 12 ролів для розмелювання маси. Основними видами продукції в той період були різні сорти письмового та цигаркового паперу. Загальні обсяги виробництва становили 14-15 тисяч пудів паперу щорічно.

Наприкінці XIX ст. виробництво паперу на Малинській паперовій фабриці виросло. Так, у 1897-1898 рр. тут було вироблено цигаркового паперу — 15142 пуди, курильного — 25170 пудів, обгорткового — 4488 пудів, альбомного — 248 пудів, мундштучного — 55 пудів [7, с. 12-13].

Продукція малинських паперовиків славилася на всю Російську імперію та за її межами. Зокрема, на Всесвітній торговельно-промисловій виставці 1872 р. у Відні продукцію Малинської фабрики було відзначено дипломом, медалями та великою грошовою премією. Заслужив малинський папір визнання й на інших міжнародних та вітчизняних виставках — у Брюсселі (1906 р.), Ростові-на-Дону (1908 р.) Єдинцях (1911 р.).

Малинська паперова фабрика першою в Російській імперії в широких масштабах почала здійснювати на практиці винахід інженера О. Пашинського

та фабриканта О. Шайтца. Саме вони 1869 року отримали авторське право на «спосіб приготування паперової маси з осоки».

Використовуючи дешеву робочу силу та сировину, акціонери Малинської паперової фабрики отримували доволі високі прибутки. Так, у 1897 р. прибуток складав 38387 руб., в 1900 р. — понад 100000 руб., в 1908 р. — 154449 руб., в 1914 р. — 277947 руб.

Щодо умов праці, то вони відповідали тодішньому рівню технологій і були доволі важкими. Щоправда, на різних виробничих дільницях тривалість робочої зміни коливалася у межах 8-12 годин, а заробітна плата в межах 20-50 копійок за зміну, хоча оплата праці висококваліфікованого робітника сягала 1,0 — 1,2 руб./зміна. Окремі працівники на виробництві кваліфікація яких прирівнювалася майже до інженера становила в межах 45-50 рублів на місяць. Середня заробітна плата на підприємствах галузі серед робітників складала 10-15 руб./місяць. Тому, часто невдоволеність умовами праці і невідповідною оплатою праці між робітниками і власниками виливалося у доволі гострі протистояння. Інколи для приборкання виступів власникам доводилося викликати кінну жандармерію з Радомишля. Серед робітників поширювалися різноманітні революційні погляди лівого толку (насамперед марксизм), створювалися різноманітні нелегальні та напівлегальні організації соціал-демократичного напрямку — більшовицькі меншовицькі, есерівські, бундистські та інші.

Говорячи про загальний розвиток папероробної промисловості на Житомирщині в період XVII — початку XX ст. пройшов етапи мануфактурного та фабрично-заводського розвитку. На території сучасної Житомирщини виникло і працювало більше десятка папероробних підприємств. Кожне із них мало свою неповторну і цікаву історію. Діяльність окремих становить всього кілька років, інших більш я півтора століття. Зокрема, папероробне виробництво у Малині розпочалося на початку 1870-х років і має своє продовження до наших днів. Тому, вивчення діяльності папероробних виробництв, які мали і мають доволі тривалу історію свого розвитку ще потребують більш ретельного дослідження. Основними центрами концентрації папероробного виробництва на території сучасної Житомирщини в період XVII — початку XX ст. можна вважати Радомишль, Миропіль, Коростишів, Малин, Новоград-Волинський.

Література та джерела

1. Єршов В. Папірня в Радомишлі / В. Єршов. — Комсомольська зірка. — 1983. — 5 листопада. — С.4.
2. Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.) / О.Я. Мацюк. — Київ : Наукова думка, 1974. — 296 с.
3. Мацюк О.Я. Історія українського паперу / О.Я. Мацюк.— Київ, 1994. — 224 с.

4. Кухарук А.Д. Миропільській паперовій — 175. Історичні нариси / А.Д.Кухарук. — Житомир : Полісся, 2007. — 128 с.
5. Кухарук А.Д. Мій рідний Миропіль. Історико-кпаєзнавчі нариси / АД.Кухарук. — Житомир : Полісся, 2008. — 604 с.
6. Студінський В.А. Малинська паперова фабрика. Історико-економічний нарис / В.А. Студінський. — Житомир : Журфонд, 1996. — 144 с.
7. Студінський В.А. Паперова промисловість України: XVI-XX ст. / В.А.Студінський / вид. 2-е, доп., виправл. — Житомир : Волинь, 2004. — 268 с.
8. Студінський В. Радомишльська папірня / В. Студінський // Соборна площа. — 2005. — № 6. — 21 жовтня. — С. 9.
9. Тимошенко В.І. Малинщина. Нариси історії. Т. 1. / В.І. Тимошенко. — Житомир : Вид. О.О. Євенок, 2018. — 184 с.
10. Цвік Г.В. Історія Радомишля / Г.В. Цвік / Вид. 2-е, виправл., доповн. — Житомир : Вид. М. Косенко, 2015. — 384 с.

— о —

УДК 94(477)

ГУЦАЛО Л.В., МІЩУК Г.А.
(м. Житомир)

КОЛЕКЦІЯ РУКОПИСІВ ТА КНИЖОК ВОЛИНСЬКИХ БАРОНІВ ШОДУАРІВ: ДОЛЯ І СУЧАСНИЙ СТАН

Анотація. *Об'єктом дослідження стала зібрання рукописів та книжок волинських баронів Шодуарів. В статті, проаналізовано історію формування колекції та її сучасний стан. Визначено наукову цінність документів та листування Шодуарів.*

Ключові слова: *Шодуари, особова бібліотека, історико-книгознавче дослідження.*

Виклад основного матеріалу. Колекція рукописів та книжок волинських баронів Шодуарів поповнювалася впродовж XIX ст. Історія формування бібліотеки Шодуарів вивчалася Є.А. Біленьким, який, використовуючи сукупність методики джерелознавчого і книгознавчого аналізу архівно-бібліотечних джерел, встановив історію походження та зміст книжково-рукописної збірки Шодуарів [2]. Він же досліджував біографію представників роду та найцінніші раритети бібліотеки. Є.А. Біленьким згадувалися і нумізматичні рукописи [3]. Однак, оскільки предметом дослідження було встановлення історичної долі бібліотеки в контексті збирацької діяльності роду Шодуарів, вони розглядалися лише побіжно.Документи родинного архіву Шодуарів нині зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ),

у Центральному державному історичному архіві м. Києва (ЦДІАК), а також у Державному архіві Житомирської області (ДАЖО) та Житомирському обласному краєзнавчому музеї. Короткий огляд документів Волинського музею, в тому числі і деяких документів Шодуарів, що зберігаються у ЦДІАК, зробила Л.А. Сухих у доповіді «Документи з родових архівів магнатів і шляхти Волині та Правобережної України в колекціях Центрального державного історичного архіву України: історія, склад, стан науково-довідкового апарату та перспективи його розвитку» на конференції «Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи», що відбулася 19–20 листопада 1996 р. З документів, пов'язаних з Шодуарами та Волинським музеєм, сформований фонд «Колекція документів Волинського музею» [9]. Ці документи були передані в 1979 р. з Центральної наукової бібліотеки (ЦНБ) АН УРСР, де зберігалися від 1932 р. в неупорядкованому стані.

Після упорядкування колекції у ЦДІАК було сформовано 4289 справ, із них 992 увійшло до фонду 2227, а 3361 — приєднано до 124-х існуючих фондів, зокрема до фамільних фондів Потоцьких, Сапєг, Любомирських, Собанських, Грохольських, Браницьких, Понятовських, Ганських та ін. [6]. Серед цих документів частина архівних колекційних матеріалів, можливо, належала до колекції документів Шодуарів, які збирали автографи та оригінали польських магнатів та шляхти. За змістом, як визначено у передмові до опису, це, переважно, документи з історії церкви. Крім того, це значна кількість документів російських та польських адміністративних установ, громадських, політичних, управлінських, економічних організацій, матеріали до історії міст, генеалогічні, метричні та особові документи, приватні щоденники [7]. Фонд було систематизовано за структурно-хронологічним принципом, принципу походження документів не було дотримано, внаслідок чого нині важко встановити, які документи надійшли з архівної спадщини та рукописної колекції Шодуарів. До ІР НБУВ колекція Шодуарів відбиралася співробітниками бібліотеки в 30-х роках ХХ ст.; певну кількість документів було комплексно привезено безпосередньо з Житомирського краєзнавчого музею [4].

Фонд переважно складається з документів фінансово-економічної діяльності Шодуарів, значного за обсягом родинного листування, в тому числі листування С. Шодуара щодо його видавничих та наукових уподобань.

Значну наукову цінність має також листування Шодуарів з іншими особами 20–50-х років XIX ст. та алфавітна книжка кореспондентів (вона була започаткована при Яні Йозефі у 1821 р. і спочатку мала винятково ділове спрямування [6]. Останній документ містить імена ділових кореспондентів та назви фірм, з якими мали справу Шодуари. За даними книжки найбільшу кількість листів було надіслано Станіславу Шодуару. Серед них переважно листування німецькою (1835–1847) та французькою мовами (1846–1847) щодо

комерційних та майнових питань, зокрема листування зі становим приставом про оплату римсько-католицькому єпархіальному відомству (1839).

Найважливіша частина колекції зберігається в ІР НБУВ. Бібліотека і значна за обсягом музейна колекція старожитностей в XIX ст. зберігалися в родинному маєтку Івниці, однак на початку XX ст. вони були перевезені І.М.Шодуаром до Житомира, до його власного будинку [5]. Тоді ж частину рідкісних кириличних книжок і стародруків було продано до бібліотеки Історичного музею у Москві, де пізніше, у 1918 р., вона увійшла до так званого зібрання «Менших», в якому містилися унікальні стародруки з приватних та монастирських бібліотек.

Після смерті І.М. Шодуара 5 травня 1919 р. його майно разом з цінними історичними колекціями було націоналізовано та передано до створеного тоді, на базі крайового, наукового-дослідного музею в Житомирі, де з різноманітних духовних, навчальних і приватних колекцій Волині було сформовано надзвичайно цінне зібрання родових та монастирських книг, архівів, музейних експонатів. Музей перебував у віданні місцевої Губнаросвіти, коли одна з експедицій Академії наук до Житомира, споряджена для огляду бібліотек, ознайомлення з їхнім становищем та придбання книжок для філії Всенародної бібліотеки України у м. Вінниці, яку очолював В.А.Каминський (червень 1921 р.), оглянувши місцеву збірку музею, що перетворився на той час на пункт концентрації великих за обсягом націоналізованих зібрань, спеціально відзначила особливу цінність бібліотеки де Шодуарів [7].

З висновків про роботу експедиції наочно видно, що умов для зберігання значної кількості цінних бібліотечних та музейних фондів у непристосованій для такої мети будівлі не було. Однією з пропозицій експедиції було створення філії ВБУ при УАН в Житомирі, безпосередньо у будинку Шодуарів, який, до того ж, мав неабияку архітектурну та історико-меморіальну цінність. Однак такого рішення прийнято не було, і в Житомирі почав діяти створений за ініціативою місцевих краєзнавців Волинський губернський комітет охорони пам'яток старовини та мистецтва, який розпочав реєстрацію пам’яток історії та культури, передусім проштемпелювавши найцінніші з інкунабулів та палеотипів, в тому числі й з фонду Шодуарів. Діяльність цього комітету донині має велике значення для встановлення долі зібрання Шодуарів, розпорошеного по різних книгосховищах України.

Власне доля Житомирського музею та його фондів, передусім колекції Шодуарів, була вирішена в 1932 р., коли НКО прийняв рішення про концентрацію універсальних книжних фондів та збирання старих колекцій і зібрань у декількох центрах, серед яких ВБУ була найзначнішим. Раніше, ще у грудні 1929 р., подібний процес торкнувся й музеїв — державних та окружних: їм було заборонено збирати універсальні книжкові фонди і комплексні бібліотеки, слід було переглянути склад своїх фондів і зайві для музею книжки

передати до найближчої наукової бібліотеки — або до Всенародної бібліотеки України у Києві, або до Харківської чи Одеської центральних наукових бібліотек.

Бібліотека Волинського музею, що налічувала понад 100 тис. кн. од., у березні 1931 р. була оглянута співробітниками ВБУ з метою визначення найдоцільніших форм розподілу і перевезення цих фондів, зокрема інкунабулів та рукописних книг, а також рукописного зібрання Шодуарів, до Києва.

Наслідком огляду стало укладання «Списку рукописів Історичного відділу Волинського державного музею, переданих до ВБУ» від 24 жовтня 1932 р. У списку зафіксовані назви документів, та деякі архівні біографічні матеріали, наприклад, записні книжки другої половини XIX ст. (поз. 48, 56), які, вірогідно, походили з родового архіву Шодуарів (загалом — 95 позицій) [9].

Однак тоді до ВБУ надійшла лише частина зібрання, деякі цінні рукописні пам'ятки було передано згодом, оскільки в акті вказувалося, що «решту рукописів Історичного відділу, серед яких є автографи польських королів та гетьманів з колишньої бібліотеки Шодуара, адміністрація музею відмовилася передати як таку, що складає «волиніку» [9]. У списку від 23 січня 1934 р. «Рукописи Волинського державного Музею», складеному М.В. Геппенером (1901–1971) — завідувачем відділу рукописів ВБУ, зафіксована і значна частина документів та рукописних книг із зібрання Шодуарів, у тому числі — джерела родового архіву, серед котрих — велика кількість нумізматичних матеріалів, а також рукописні автографи італійського антиквара та нумізмата Доменіко Сестіні, велика нумізматична кореспонденція С. Шодуара, переважно французькою та німецькою мовами, його особисті документи та документи членів родини Шодуарів [10].

Частина колекцій Волинського музею, що залишилася після передачі до ВБУ, надалі, в 1933 р., також була передана до іншої академічної установи — до створеного під егідою НКО УСРР Інституту польської пролетарської культури, який почав збирати власну документальну колекцію як джерельну базу досліджень.

Збірка автографів польських письменників, листування з фонду Шодуарів, які ще у 1932 р. залишалися у Волинському музеї, вже в 1933 р. надійшли поряд з іншими рукописами Шодуарів до Інституту польської пролетарської культури, який був переданий до складу Академії [8].

Реорганізація Академії наук супроводжувалася ліквідацією старих установ та створенням нових. Так, у лютому 1934 р. Інститут польської пролетарської культури був закритий і переданий до Президії ВУАН. У лютому–травні 1936 р. рукописні фонди Інституту передали до відділу рукописів Бібліотеки АН (колишня ВБУ) [1]. Серед документів з колекцій К.Жолкевського, Собаньських, Потоцьких та інших знаходилася значна

частина з колекції Шодуарів: автографи, заповіти XV і XVII ст., родинне листування, розписка А. Торвальдсена, листи О. де Бальзака тощо. Переважна кількість позицій описана узагальнено, без подокументного переліку. Відзначалися лише оригінали документів, що стосувалися видатних осіб: це, зокрема, грамоти польських королів Стефана Баторія, Сигизмунда Августа, Владислава IV, Яна Казимира, Яна Собеського, Станіслава Августа, листи генерала Юзефа Хлопицького, Іоахіма Лелевеля, Тадеуша Чацького, Тадеуша Костюшка та ін. Рукописи Шодуарів були віднесені до різних фондів, хоча в 80-х роках і був виокремлений особовий архівний фонд баронів де Шодуар. Це пов'язано з неодномоментністю надходження різних частин збірки Шодуарів з різних місць. Документи Шодуарів зберігаються також у комплексному фонді І «Літературні матеріали» ІР НБУВ.

Останній масив рукописів Шодуарів потрапив до НБУВ (тоді мала назву Центральна наукова бібліотека — ЦНБ — АН УРСР) з Житомирського музею у 1979 р. внаслідок спільного рішення Міністерства культури та Академії наук УРСР про передачу решти рукописів до бібліотеки, де планувалося науково опрацювати матеріали та створити відповідні умови для їхнього зберігання. В 80-х роках к.і.н. О.М. Апанович описала ці рукописи.

Отже, у 30–80-х роках XX ст. рукописне та книжне зібрання Шодуарів, що зберігалося у різних установах, перейшло у власність НБУВ. Перші надходження 30-х років були описані різними партіями і у різних інвентарних книгах, частина документів (переважно французькою мовою) була описана в 80-х роках.

Література та джерела

1. Акти передачі фондів Інституту польської пролетарської культури до відділу рукописів БАН УРСР. Лютий–травень 1936 р. *ІР НБУВ.* Оп. 1. Од. зб. 45. Арк. 93-102.
2. Біленький Є.А. Книгозбірня житомирської родини баронів де Шодуар (XVIII–XIX ст.) як об'єкт бібліографічних та археографічних студій. *Библиотечное дело и краеведение*. *Сб. науч. Трудов*. Киев. Симферополь. 2000. Вип. 2. С. 5-12.
3. Біленький Є.А. Родовий архів Шодуарів у фондах Інституту рукопису НБУВ. *АрхівиУкраїни.* Київ. 2000. Вип. 4/6. С. 44–51.
4. Біленький Є.А. Фонд Шодуарів: історія надходження колекції. *Бібліотечний вісник.* 2000. № 5. С. 31-34.
5. Дахненко Л. Про формування приватного музею баронів де Шодуар. *З історії колекціонування в Україні.* Тези Всеукр. наук. конф., присвяч. збирацькій діяльності баронів де Шодуар. Житомир, 10–12 жовт. 1994 р. Житомир. 1994. С. 3-4.
6. Ділове листування щодо комерційних питань та майнового характеру, зокрема, листування зі становим приставом про оплату римсько-

католицькому Єпархіальному відомству. 1832–1839. *Державний архів Житомирської області*. Ф. 163. Спр. 1–6.
7. Документи щодо огляду В.А. Каминським стану Волинського музею. 1921. *ІР НБУВ*. Оп. 1. Од. зб. 18. 55 арк.
8. Історія Національної академії наук, України 1929–1933. Документи і матеріали. Київ. 1998. 542 с.
9. Колекція документів Волинського музею. 1400–1932 рр. *ЦДІАК*. Ф. 222. Спр. 4275-4289.
10. Книга надходжень 1957–1985 рр. *ІР НБУВ.* Оп. 1. Од. зб. 146. Арк. 40.

— о —

УДК 908

ЛИТВИНЕЦЬ Є.В.
(м. Новоград-Волинський, Житомирська обл.)

ПРОМИСЛОВІСТЬ НОВОГРАДА-ВОЛИНСЬКОГО ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Анотація. *У статті на основі архівних справ висвітлюється питання відновлення, організації і роботи промислових об'єктів міста Новограда-Волинського під час нацистської окупації в 1941-1944 роках.*

Ключові слова: *Новоград-Волинський, нацистська окупація, промисловість, спиртозавод, пивзавод, інкубаторна станція, МТС.*

Виклад основного матеріалу. Україна займала одну із передових позицій у складі Радянського Союзу з будівництва промислових гігантів і випуску промислової продукції. Після окупації нацистами українських земель, окупанти старалися поставити сільське господарство і промисловість захоплених територій на службу Третього рейху. Історики розглядали питання відновлення і роботи промислових підприємств під час нацистської окупації, які знаходились у великих містах чи які відігравали велику роль у становленні промисловості довоєнного періоду Радянського Союзу. Автор на основі архівних справ, які збереглися у незначній кількості, пробує відновити картину відродження і роботи промислових підприємств у місті під час окупації 1941-1944 роках.

Місто Новоград-Волинський нацисти захопили 8 липня. Через тиждень німецька комендатура за допомогою представників похідної групи ОУН призначила бургомістром міста Євтушенка Л. К., також призначили склад міської управи [3, арк. 40зв.].

На початку серпня до складу міської управи додали новий відділ — фабрично-заводський, який відповідав за відновлення роботи промислових об'єктів міста й району. Відділ складався з шести чоловік: Мільке Емануїл — завідуючий, Тагель Зельма — перекладач, Петренко Петро — головний

бухгалтер, Горбашів Петро — бухгалтер, Юркевич Галина — діловод, Клімберт Надія — рахівник [11, арк. 80].

Однією з головних функцій системи окупаційних органів влади стало забезпечення ефективного використання економічних ресурсів України.

Так, у записці Г. Герінга від 23 вересня 1941 р. зазначалося: «Хоча ми й дамо Україні незначну державність під німецьким адміністративним наглядом, це коштуватиме українцям значних територіальних поступок. У господарсько-економічному плані також можемо запропонувати Україні небагато. Навпаки, передбачається, що ми будемо широко використовувати природні багатства цієї країни у власних цілях» [15, с. 447].

Німецька окупаційна влада, беручись до роботи з відновлення підприємств України для потреб фронту, зіткнулася з непереборними труднощами. На шляху відступу радянських військ у 1941 р. було створено «зону пустелі». Райхскомісар України Е. Кох із цього приводу констатував: «За принципом спаленої землі, більшовицькі орди Сталіна залишили по собі зруйновані міста і села, позбавлене усіх життєво необхідних предметів населення. Заводи, перетворені в сміття і попіл, машини виведені з ладу, продовольчі запаси знищено» [15, с. 447-455].

Промислові підприємства міста були частково зруйновані під час евакуації радянської влади та під час боїв за місто: хлібозавод на Сагайдачного (колишня Червоноармійська), хлібозавод по вул. Мамайчука, електростанція, житомирський міст (проліт з боку міста), шосейний міст біля пивзаводу, магазин «Військової торгівлі» на «Зелених», спиртозавод, пивзавод [1].

Перед владою міста окупанти поставили завдання: як найшвидше відновити роботу зруйнованих підприємств. Уже згодом почали працювати окремі підприємства.

На 30 вересня 1941 р. відповідно до звіту фабрично-заводського відділу на машино-тракторній станції (МТС) рахувалося 30 осіб працівників, з них: 12 слюсарів, 4 токаря, 4 тракториста, столяр, 2 електрослюсарі, механік, сторож тощо. Завідуючий МТС — Заінчиковський.

На заводі сільськогосподарських машин нараховувалося 26 працівників, завідуючий — Садовський Григорій.

На фабриці «Мебельщик» нараховувалося 19 працівників, завідуючий Чилядін Ф.Й.

Гнуто-меблева фабрика нараховувала 7 працівників, завідуючий — Количко С.

На горілчаному заводі працювало 8 чоловік, з них: механік, 2 сторожі, 4 різноробочих, завідуючий — Яремчук Ф.

У звіті фабрично-заводського відділу від 15 жовтня 1941 р. про працюючі підприємства і кількість працівників на них дані залишились такі самі, як і за вересень 1941 р. [6, арк.77-83, 296-312].

На жовтень 1941 р. фабрично-заводський відділ доповів про стан промислових об'єктів у місті та районі: машинобудівний завод — працює тільки ливарний цех; меблева фабрика — працює не в повну силу, частково відсутнє обладнання; цегельні — працюють; гуральня — зруйнована; спиртозавод — зруйнований; кар'єр «Конотоп» — не працює; хлібозавод — працює на німецьку армію, працює одна пекарня, решта згоріли; харчокомбінат — не працює; маслозавод — працює; броварня — зруйнована; м'ясокомбінат — зруйнований; паперова фабрика в Чижівці — потрібен ремонт; торфорозробки — не проводяться; млини сіл Олександрівка, Лубчиця, Колодянка — працюють; лісозавод — працює [6, арк. 3, 36].

У першу чергу відновили свою роботу підприємства, які переробляли сировину сільського господарства. Промисловість повністю пристосували для потреб німецької армії і головним чином для окупантів. На повну потужність промислові підприємства запрацювали вже при нових бургомістрах міста — Штрайті та Александрові [3, арк. 27зв.].

З кінця вересня за розпорядженням німецького військового коменданта міська управа приступила до подальшого відновлення підприємств міста. Бургомістр повторно видав розпорядження, в якому наказував усім робітникам і службовцям, які ще не з'явилися на свої робочі місця, вийти і приступити до роботи з відновлення випуску продукції. У кінці розпорядження було зазначено, що ті особи, які мають наміри і далі ухилятися від виконання цього наказу, будуть покарані відповідно до законів військового часу. Наказ розвісили у видних місцях міста. Через декілька днів велика кількість робітників і службовців вийшли на роботу, тому що: по-перше, боялися репресій з боку німців; по-друге, необхідність утримання сімей. Так і приступили до відбудови заводів і фабрик. Підприємства в обов'язковому порядку мали надавати свою продукцію німецькій армії. У цій директиві увага приділялась відновленню на повну потужність роботи механічного заводу і меблевої фабрики [3, арк. 29зв].

З вересня до грудня 1941 р., тобто за час роботи Штрайта як бургомістра міста, була відновлена робота машинобудівного заводу, меблевої фабрики та інших дрібних підприємств і почали випуск продукції для потреб німецької армії та окупаційних закладів [4, арк. 29зв.].

З формуванням цивільної адміністрації загальне керівництво економікою окупованої території переходило до її компетенції.

У листопаді 1941 р. в місті створили цивільну окупаційну владу на чолі з гебітскомісаром доктором Шмідтом. При Звягельському гебітскомісаріаті був створений відділ працевлаштування чи біржі праці. В їх обов'язки входило створення системи примусової праці. Окупаційна влада вимагала постійного звіту. Керівників зобов'язали кожен місяць подавати довідки про кількість працівників та службовців, звільнених працівників і причини звільнення, потребу робітників.

У Державному архіві Житомирській області зберігається фонд Р-1218, який складається з 4 справ, але справи 2, 3, 4 не пронумеровані. Але із справи 1 можна дізнатися про роботу машино-тракторної станції м. Звягель за осінь 1941 р.

Машино-тракторна станція м. Звягель відновила свою роботу наприкінці літа. Міська управа призначала начальником станції Заінчиковського. Відповідно до наказу німецької комендатури, працівники станції почали приступати до роботи. На перших порах основне завдання — це збереження обладнання і транспорту, повернення обладнання з колгоспів та його ремонт. Заінчиковський часто звертався на механічний завод з проханням виготовлення запасних частин до техніки станції і його ремонту [12, арк. 70-72].

Машинно-тракторна станція була розташована за адресою: вул. Пушкіна, 4. До німецько-радянської війни станція отримала велику кількість вугілля і після окупації почала його продавати [12, арк. 296].

Перед початком осінньо-польових робіт відбулися зміни в МТС. Новим завідуючим став Мільке. На початку жовтня його викликали в Житомир на збори керівників машинно-тракторних станцій у обласний земельний відділ [12, арк. 386].

Отримавши вказівки, почалися в районі сільськогосподарські роботи. На балансі машинно-тракторної станції знаходилося: дві автомашини ЗІС-5, автомашина ГАЗ-АА, комбайн, комбайн «Комунар», трактори — ЧТЗ-65 — 2 шт., ЧТЗ-60, ХТЗ, У-2, СХТЗ «Наті».

За заявками, які поступали з колгоспів (а вони збереглися), МТС направляли свою техніку для обробки колгоспних полів. За виконані роботи колгоспи перераховували гроші на рахунок МТС у Сільськогосподарський банк.

Вартість робіт за 1 га становила: оранка звичайна і глибока — 16 карб.; молотьба молотилкою — 8 карб.; молотьба трактором — 16 карб.; Боронування — 16 карб.

Судячи з накладних, колгоспи зберегли свої радянські назви. В с.Кикова знаходилися колгоспи: ХХ-річчя Жовтня, 1-го серпня, 1-го Травня. В с.Колодянка — колгосп ім. 13-річчя Жовтня, в Барбарівці — Соціалістичний наступ, Кам'яний Майдан — ім. Сталіна, с. Федорівка — ім. Сталіна, с.Маковці — ім. Сталіна.

Уже з початком роботи цивільної окупаційної влади усі колгоспи перейменували в громадські товариства. У випадку, якщо в селі знаходилося декілька громадських товариств, то їм надавалися номери за порядком [12, арк. 386, 428-480].

Інкубаторна станція міста під час окупації працювала тільки в 1942 р. Після початку окупації, 8 липня 1941 р., усі зусилля місцевої влади були

кинуті на відновлення підприємств, які б приносили користь німецькій армії та окупаційній владі.

Бачачи, що війна з блискавичної переростає у затяжну, окупаційна влада звернула свою увагу на повне відновлення промисловості міста.

З лютого 1942 р. інкубаторна станція почала підготовку до нового сезону роботи.

На меблевій фабриці керівництво інкубаторної станції заказало 78 лотків. Безготівковий розрахунок проводився через Звягельську філію Сільськогосподарського банку [10, арк. 2, 3].

МТС м. Звягля виконала ремонт електродвигунів, кінотеатр міста продав інкубатору вентилятори [10, арк. 32-35, 46].

Також для швидкого відновлення роботи інкубаторної станції на договірній основі наймалися спеціалісти з місцевого населення [10, арк. 1, 25, 26, 86, 87].

У лютому 1942 р. на інкубаторній станції нараховувалося 4 працівники, у березні — 7 осіб, у квітні — 9 осіб, у травні — 14 осіб. У літні місяці на станції працювало 14 осіб. Завідуючим станції призначили фольксдойче Мільке Емана. Заробітна плата працівників: директор — 600 карб., головний бухгалтер — 450 карб., механік і електрик — 350 карб., машиніст — 250 карб., оператор — 200 карб. І це була зарплата за повний робочий місяць [10, арк. 8, 9, 44, 50].

Яйця для інкубаторної станції надавала Яйцептахобаза. Так до червня 1942 р. станція отримала 14000 яєць [10, арк.152-163].

Вилуплених курчат станція продавала громадським товариствам Звягельського гебітскомісаріату, Житомирського, Барашівського районів. За сезон 1942 р. станція продала близько 30000 курчат. Вартість одноденного курчати складала 1,10 карб., трьохденних — 1,50 карб., тижневі — 3,00 карб. [10, арк. 144].

Після закінчення сезону штат працівників інкубаторної станції скоротився до 4 чоловік [11, арк. 15].

Інкубаторна станція працювала і в 1943 р., так як працівники інкубатора отримували хлібні карточки.

Звягельський спиртзавод увійшов до складу Житомирського об'єднання бродильної промисловості та напоїв.

У кінці лютого 1942 р. своїм розпорядженням керівник Житомирського об'єднання бродильної промисловості та напоїв генерального округа «Житомир» призначив на посаду директора Звягельського спиртзаводу Сальву С.В. Окупаційна влада наказала відновити роботу заводу у найкоротші терміни [2, арк. 17зв., 18].

Ставши директором, Сальва провів ревізію приладів та обладнання. В Житомирське об'єднання він доповів:

«Не вистачає брагоректифікаційних апаратів, вивезені совєтами.

Діаметр: бражної колони — 1,0 м, ректифікаційної колони — 0,85 м. Висота бражної колони — 10,5 м, ректифікаційної — 10 м.

Система «Барбе» також вивезена.

Залишилося від евакуйованих апаратів — дифрігматор мідний, висотою — 1,1 м, діаметром — 1,15 м, змієвики мідні — 12 кілець з системи «Барбі». Царги відсутні. Контрольний снаряд евакуйований совєтами. Холодильник відсутній» [7, арк. 22].

Через дев'ять місяців завод почав свою роботу [2, арк. 17зв. 18].

У червні 1942 р. дирекція заводу дала оголошення у місцеву газету «Звягельське слово» про набір робітників-спеціалістів по виробництву ситра [13].

Завод розрахований на випуск 450 декалітрів спирту.

У грудні 1942 р, від Житомирського об'єднання завод отримав 1000 т вугілля, 248 т торфу [8, арк. 2].

Технічним керівником працював Ващук Костянтин, після його арешту – Григорович, бухгалтером — німець Кропот. Завод для своїх потреб мав три автомашини [8, арк. 27, 31, 39].

За весь час роботи спиртзавод виробив близько 25 тис. декалітрів спирту. Його виготовляли з картоплі та зерна, відправляли в Лохвіцу, Бреславу. Для потреб німецької армії спирт не відпускався [10. арк. 19, 22].

Вартість 1 декалітра спирту була 41 карб, проба спиртометра — 80,2%. Етикетки завод отримував від Житомирського об'єднання, пляшки — з Білокриницького заводу [9, арк. 334, 462].

При спиртзаводі знаходився горілчаний завод, керівник — німець Форатан. Уже горілчаний завод відпускав свою продукцію Верхмату [9, арк. 19 зв.].

У травні 1942 р. Житомирський трест бродильної промисловості та напоїв в м. Звягель на посаду нового директора пивзаводу призначив Фоменка П.Г. Головатюк, якого перед цим призначили директором, побачивши, що собою представляє пивзавод, відмовився від посади. Прибувши у місто, Фоменко оцінив об'єми руйнації. Під час відступу радянських військ з міста окремі цехи сапери підірвали. Так була зруйнована каналізація, підірвали чани солодоварного цеху, котли й очисний чан варочного цеху, котельню, будівлі. Активну участь у процесі руйнації взяло навколишнє населення.

На вимогу директора пивзаводу біржа праці направила велику кількість працівників, і вже приблизно через рік пивзавод видав першу продукцію. На заводі нараховували 35 працівників. Пиво відпускали для потреб німецької армії [5, арк. 13-14зв].

Список промислових підприємств і організацій на січень 1943 р., взятий з оголошень газети «Звягельське слово» на отримання хлібних карток та відпуску хліба: 1. Гончарня; 2. Кравецька майстерня; 3. Зелене господарство; 4. Газогенераторна майстерня; 5. Інкубаторна станція; 6. Сільгосппостач; 7.

Кінний транспорт; 8. Сільськогосподарча майстерня; 9. Електростанція; 10. Фабрика стільців; 11. Гарбарня; 12. Фабрика «Мебельщик», директор Шнайдер Яків, 40 працівників; 13. Спиртозавод, директор Сальва, вул. Житомирська, 86; 14. Яйцептахобаза, вул. Полонська, 44; 15. Маслозавод; 16. Призаводський пункт маслозаводу; 17. Млинооб'єднання; 18. Прядильно-рослинний пункт; 19. Тютюновий пункт; 20. Пилиповецька вузькоколійка; 21. Міський водогін, завідуючий Мельнік; 22. Лубецький млин; 23. Сім'яний пункт Д.С.Ф.; 24. Оберлісництво, вул. Корецька, 92; 25. Чижовецьке лісництво; 26. Лісництво громадських лісів; 27. Друкарня; 28. Механічна майстерня, до лютого 1942 р. завідуючий Александров; 29. Лісопильний завод; 30. Бджоломедобаза, вул. Полонна, 41; 31. Вантажно-переробний пункт; 32. Скотоконтора; 33. Сінопресний пункт Звягеля; 34. Хлібний пункт; 35. Механічно-ливарний завод; 36. Ткацька майстерня, завідуюча Курц Лідія; 37. Броварня, директор Фоменко, 35 працівників; 38. МТС м. Звягля, директор Мільке; 39. Зв'язок; 40. Віровочна майстерня; 41. Нафтобаза, вул. Вокзальна; 42. Бойтелагер; 43. Баутруп У; 44. Водне господарство; 45. Лазня та пральня, завідуючий Котичко; 46. Бойня; 47. Строй «Гошаль»; 48. Фірма «Вітрок»; 49. Дінстпост; 50. Райспоживспілка; 51. Шофера «Штралв» [7].

Нацисти старалися максимально використовувати потенціал захоплених територій. При цьому експлуатація місцевого населення, працівників підприємств не мала меж. Працювати заставляли вже з шістнадцяти років. Українців сприймали тільки як «трудові ресурси», що працювали тільки для Великого Рейху.

Промисловість міста забезпечувала потреби Вермахту. На підприємствах працювали довоєнний персонал, робітники і службовці, що з різних причин не змогли евакуюватися. Робітники і службовці отримували зарплату і харчовий пайок.

Працівники стали на шлях колабораціонізму тільки за матеріальним маркуванням. Це була єдина можливість прогодувати себе та свою сім'ю і найголовніше — залишитися живим.

Література та джерела

1. Архів Новоград-Волинського краєзнавчого музею.
2. Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (далі — АУ СБУ ЖО), Ф. 5, Спр. 7538, Арк. 104.
3. АУ СБУ ЖО, Ф. 5, Спр. 8619, Арк. 111.
4. АУ СБУ ЖО, Ф. 5, Спр. 9635, Арк. 100.
5. АУ СБУ ЖО, Ф. 5, Спр. 28774, Арк. 176.
6. Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО), Ф. Р-1153, Спр. 1, Арк. 96.
7. ДАЖО, Ф. Р-1157, Оп. 1, Спр. 8, Арк. 378.
8. ДАЖО, Ф. Р-1157, Оп. 1, Спр. 10, Арк. 487.
9. ДАЖО, Ф. Р-1157, Оп. 1, Спр. 17, Арк. 540.

10. ДАЖО, Ф. Р-1216, Спр. 1, Арк. 167.
11. ДАЖО, Ф. Р-1216, Спр. 2, Арк. 36.
12. ДАЖО, Ф. Р-1218, Арк. 556.
13. Об'ява // Звягельське слово. — 1942. — № 27. — 6 червня. — С. 4.
14. Об'ява // Звягельське слово. — 1943. — № 82. — 2 січня. — С. 4.
15. Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. : історичні нариси. Кн. 1 / [редкол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець та ін]. — Київ : Наукова думка, 2011. — 735 с.

— о —

УДК [94(477)+908(477.42-2)]"1944"

ПРОВОТОРОВ О.М.
(м. Новоград-Волинський, Житомирська обл.)

ДО ІСТОРІЇ ВИЗВОЛЕННЯ МІСТА НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКИЙ

Анотація. *Нові документи дозволяють трохи інакше, не традиційно, поглянути на історію визволення м. Новоград-Волинський у січні 1944 р. Про це і розповідається в даній статті.*

Ключові слова: *«Звягельський котел», Новоград-Волинський, Маттерсток, визволення.*

Виклад основного матеріалу. Довгі роки тема визволення м. Новоград-Волинський в ході Житомирсько-Бердичівської операції на початку січня 1944 р. вважалась майже закритою дослідникам. Хоча й були опубліковані дослідження Ю.Н Загривого [3] та М.І. Супрунова [4], спогади безпосередніх учасників звільнення міста П.С. Ільїна[1] та Ф.Я. Кісельникова [2].

Але останнім часом стали доступні ціла низка радянських бойових документів. Також став доступний так званий «Звіт Маттерстока» (далі «Звіт…»). Він написаний командиром (17.09.43-10.01.44) 147 резервної дивізії вермахту генерал-лейтенантом Отто Матерстоком (1889-1961).. «Звіт…» був написаний за військовими щоденниками, в американському полоні у 1947 р на замовлення дослідницького відділу штабу американської армії у Європі [16].

Знайдені документи дозволяють уточнити деякі важливі подробиці боїв, краще оцінити значення визволення міста, мужність та відвагу радянських воїнів під час операції.

В першу чергу документи дозволили уточнити характеристику та стан сил та засобів з обох боків.

У звільненні краю брали участь війська 13-ї армії генерала М.П. Пухова. Представлені силами її 77-го стрілецького корпусу генерала П.М. Козлова — на півночі, 24-го стрілецького генерала М.І. Кірюхіна та 25-го танкового генерала Анікушкіна корпусів — у центрі. А також 60-ї армій генерала І.Д.

Черняховського. Представлені силами її 23-го стрілецького корпусу генерала М.Я. Грязнова — на півдні...

Безпосередньо місто Новоград-Волинський визволяли корпуси Анікушкіна та Кірюхіна. З початку операції , себто ще до почато визволення міста, — корпуси зазнали суттєвих втрат. Особливо у боях у районі Коростеня та Чоповичей 24-27 грудня 1943 р.

На 10.00 годину 1 січня 1944 р. у 25 танковому корпусі в строю було 46 танків Т-34, 18 англійських танків «Валентайн» Мк7, по 8 самохідних гармат СУ-152 та СУ-85 [7, арк. 175]. Себто десь третина штатної чисельності. Скільки з них доїхало до міста — повних даних немає. У 175 танкової бригаді в бою за місто брали участь три танки Т-34 та один «Валентайн» Мк7. Ще два танка застрягли на переправах. Один «Валентайн» — у Чиживці, один Т-34 — під Могильнею. (нині Вербовка). Ще один Т-34 застряг у болоті під Наталівкою [12, арк. 13].

Крім того дії 24 стрілецького корпусу підтримувала 150 танкова бригада та 999 самохідний артполк, де в строю було 4 танки Т-34 та 6 самохідних гармат СУ-76 [10, арк. 4-5].

Не краще справи були і у піхоти. В стрілецьких та мотострілецьких батальйонах 25 танкового корпусу да 149 стрілецької дивізії в строю залишилось десь третина активних багнетів. Трохи краще було положення у 140 та 287 стрілецьких дивізіях. Вони під час боїв під Коростенем перебували у резерві. Крім того з маршу піхота пришла втомленою. Пересування піхоти значно ускладняла відлига, адже воїни були взуті у валянки.

Крім того погода взагалі та відлига зокрема зробили не можливим застосування авіації та робила майже не можливою переправу через водні перешкоди по льоду [3, с. 46].

На півночі та заході (з 3 січня) їм протистояли частини 59-го армійського корпусу генерала піхоти фон дер Шевалері. Він складався з корпусної групи «Ц» генерал-лейтенанта Ланге та 291-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта Горітца.

Корпус здійснював відхід із боями з-під Коростеня на південний захід і зайняв позиції на захід та північ від Новограда-Волинського. Штаб корпусної групи «Ц» переміщався по осі Кривотин — Осова — Городниця (2-3 січня) — Франкопіль і далі на Бабин.

Крім того, на півночі та заході оборонялися різні поліцейські, охоронні та тилові частини командування Вермахту в Україні (WBU), командувач — генерал авіації Кітцінгер. Поліцейські та охоронні частини 10 січня були зведені в бойову групу «Прюцман» [15, с. 88].

На півдні обороняла шосе Новоград-Волинський — Шепетівка до с. Орепи включно прикривала 16-та танкова дивізія генерал-майора Бака. Перед самим Новим Роком з Білорусії до Шепетівки і Дубрівки (ст. Радуліно) стала прибувати 16-та танкова дивізія. Будь якого виду зв'язку з бойовою групою у

Звягелі вона не мала [17, с. 146]. У «Звіті…» згадано, що для встановлення контакту з 147 резервною дивізією, командир 2-го танкового полку 2-го січня відправив до Звягеля «4 чи 6 танків». «Всі танки знищили росіяни на залізному насипу на південний захід від Звягеля» [16, арк. 14].

У самому місті оборонялася 147-ма резервна дивізія генерал-лейтенанта Маттерстока…

Безпосередньо у Звягелі нашим військам протистояла бойова група 147 резервної дивізії під командою її командира генерал-лейтенанта Отто Маттерстока. Дивізія з листопада 1942 р. дислокувалася у Звягелі. Також її 212 резервний піхотний полк — у Коростені, саперний батальйон у Олевську один батальйон — у Корці. Згодом полк і сапери з боями відійшли до Звягеля. Штаб дивізії розташовувався на парному боці вул. Надслучанська.

До складу бойової групи Маттерстока крім частин дивізії входили: 1-а та 3-я роти 360-го піхотного полку 454 охоронної дивізії, 3-я рота 42 піхотного полку 21 угорської піхотної дивізії та 3-я рота 8-го польового штрафного батальйону. Озброєнні 64 кулеметами (у т. ч. 24 MG-42) та 18 мінометами. Всі вони були зведені у підсилені роти чисельністю по 120-150 чол і розбиті на чотири бойових підгрупи.

Крім того підсилена рота 573 козачого батальйону обороняла передмостове укріплення у Чиживці. Та ще одна його рота стояла заставою у Роботище [16, арк. 29-30].

Дивним для німців чином бойова група весь період оборони не мала радіозв'язку з вищетоящими штабами і навіть не знала про передачу бойової групи з штабу вермахту «Україна» до 4-ї танкової армії [16, арк. 14].

До складу бойової групи також входили: три батареї 105-мм гаубиць, 15 протитанкових гармат, 4 трофейні радянські гармати ЗІС-3, та 6 - 75 мм гармат. А також чотири танки (зі зламною ходовою частиною) — два трофейних Т-34, один «Тигр» та одна «Пантера». Вони були використані в якості нерухомих вогневих точок.

Загально чисельність бойової групи — не менш трьох тисяч осіб [16].

«Новоград-Волинський являв з себе сильний вузол оборони з розвиненою системою траншей, з великою насиченістю протитанковими і протипіхотними загородженнями, як перед переднім краєм, так і в глибину. Дороги, які вели до міста були щільно заміновані. Велика частина будівель була пристосована до оборони. На вулицях влаштовані барикади» [3, с. 47].

Навіть на другий поверх багатостраждального кінотеатру затягнули гармату. В основному передмостовому укріпленні був відритий протитанковий рів. Крім того були використані радянські ДОТи. Наприклад на їх основі був організований вузол оборони в районі х. Мочихвіст [16, арк. 28].

На жаль, наявність у ворога таких потужних сил та системи оборони не була своєчасно розкрита розвідкою Радянської Армії.

В авангарді 25 танкового корпусу до Новоград-Волинського першим рушив його передовий загін. Він складався з трьох батальйонів; з двох мотострілецьких, майорів Ремньова та Головачьова 20 мотострілецької ригали генерала П.С. Ільїна, та одного танкового, майора Чередниченко (зі складу 111 танкової бригади полковника І.Н Грановського.

Захопити моста у Чиживці не вдалось. Хоча оборона передмостового укріплення і була знищена. Моста ворог встиг підірвати.

До 7.30 ранку 1 січня передовому загону корпусу вдалося форсувати р. Случ на північ від села та захопити плацдарм. Після боїв за розширення плацдарму, сапери приступили наведення мосту [7, арк. 176].

В той ж час правофлангова 175 танкова бригада підполковника Д.Ф. Гладньова у .с. Могильня з боєм розгромила німецькі армійські тили. Захопивши дуже великі трофеї і до 200 німців полоненими та закріпилася на зайнятих рубежах, прикриваючи фланг наступаючих частин з пивничного заходу [12, арк. 62].

Лівофлангова 162 танкова бригада полковника Й.Ф. Шалигіна (на танках «Валентайн») зав'язала бій на околицях с. Ржадківка [7, арк. 179].

Передовий загін продовжив наступ на місто. Згідно до «Звіту…» «приблизно у 17.00 ворожа артилерія з району Елізавет-Олександрівка … відкрила вогонь по місту та залізничної станції». А вже «за дві години… підійшли ворожі танки і тепер контролюють вогнем перехрестя ролльбану». Себто «Шепетівське» перехрестя [16, арк. 10].

Так почалось безпосередньє звільнення Новоград-Волинського.

З відомих бойових документів тільки в бойовому донесенні штабу 20 мотострілецької бригади повідомляється про захоплення залізничної станції Новоград-Волинський о 20.00 1-го січня… Зауважимо лише, що таки відомості протирічать спогадам Ф. Кісельникова…Його батальйон ніяк не міг встигнути до означеного поля бою 1-го січня [13, арк. 1].

На жаль бойові документи саме 111 танкової бригад саме за період боїв за місто — відсутні. Є документи корпусу та трьох інших бригад…

Але в документах корпусу знайшлися інші, дуже цікаві документи. Донесення командира 25 корпусу безпосередньо до Ставки и Верховного Головнокомандування про те, що «на кінець 01.01.1944 р. частини та з'єднання 25 танкового корпусу з боєм оволоділи містом Новоград-Волинський» [6, арк. 8].

В донесенні Військовий Раді фронту від 2 січня вже зазначено, що «на кінець 01.01.1944 м. Новоград-Волинський оточено, вуличні бої тривають».

Командир корпусу також виринив на протязі ночі з 1 на 2 січня. «повністю очистити місто і до ранку їм повністю оволодіти». Також він був в очікуванні з ранку «потужної контратаки на місто» і просив пришвидшити підхід піхоти [6, арк. 7].

Останнє і було головною проблемою. Для штурму такого міцно укріпленого міста з такою кількістю сил і засобів ворога та системи оборони — Анікушкіну банально не вистачало сил власної піхоти…

У «Звіті…» за події вночі з 1 на 2 січня відмічені тільки поява танків біля передмостового укріплення мосту, що в районі пивзаводу та спроби оволодіти Шепетівським» перехрестям [16, арк. 10].

Основні бої за місто почались з 5-ї години ранку 2 січня. Перебіг цих жорстких вуличних бої важко відновити в повному обсязі. Але дещо відновити стало можливим.

Направленням основних зусиль корпусу стало очищення району прилеглого до залізничної станції, в першу чергу військового містечка та робочого селища.

Ще вночі противник на підтримку бойової підгрупи D перекинув до місця бою не одну підсилену роту.

За спогадами учасників боїв 2 січня в районі «Морське» бій був дуже запеклий. У «Звіті…» се також відмічене. «З боку противника сильний натиск». У тому бою на передовий загинули усі офіцери підгрупи D разом з її командиром [16, арк. 11].

Наступаюча з півночі 111-а танкова бригада також втягнулась в запеклі бої Але рішучого успіху не мала. Всі знамениті чотири танки з батальйону Чередниченко було підбито.

З заходу у напрямку центу наступала 20 мотострілецька бригада. На кінець дня 2-го січня вона займала рубіж: 300 м на захід від маслозаводу та 400 м на схід від станції Новоград-Волинський [13, арк. 6].

Тим часом до 11-ї години ранку 175 танкової бригаді за підтримкою мотострільців майора Ремньова вдалось взяти х. Мочихвіст та оволодіти перехрестям вул. Ярунська з Шепетівським шосе. І вже з 13 години почала рухатись в обхід міста з півдня для встановлення зв’язку з 149 стрілецькою дивізією. В цілому завдання дня корпус Анікушкіна вихід на західний береш р. Случ не виконав [12, арк. 64].

Підійшла піхота. Ще до вечора 1-го січня 140-а стрілецька дивізія генерал-майора О.Я. Кисельова передовими загонами своїх стрілецьких полків вийшла на околиці міста. Але вони були повернути до основних сил. Дивізія отримала нове завдання та зайняла оборону по Случі нижче за течією від с. Чижівка, до Малої Цвілі… Для прикриття наступаючих частин з північного заходу і забезпечення стику з сусіднім стрілецьким корпусом [8, арк. 1-2].

Досягнувши Ржадківкі 287 стрілецька дивізія генерал-майора Й.М. Панкратова взяла село і зранку втягнулась у запеклий бій за опорний пункт у військовому шпиталі та основне передмостове укріплення, оазою з 162 танковою бригадою [14, арк. 1-2].

Проти ночі 2-го січня 149 стрілецька дивізія полковника А.А. Орлова форсувала річку Случ в районі Івашківка-Лубчици. Та з 7.00 ранку перейшла у наступ.

На протязі дня 2 січня полки дивізії звільнила села Плетінка, Смолка, Сусли та Стриєва, досягнувши передовими загонами лісу на схід від Майстрова [9, арк. 2].

У підсумку корпус Кірюхіна задачу дня 2-го січня виконав. Навколо міста було замкнуте най ріденьке, але кільце.

Вночі з 2 на 3 січня на розвідку в центральну частину міста було вислано два танки. Вони майже дійшли до КП Маттерстока, але були підбиті [16, арк. 11].

За спогадами Ф. Кісельникова, під прикриттям ночі, сапери 287 стрілецької дивізії приховано розмінувати обидва мости та кидком передового загону захопили плацдарм на Лідівці та пивзаводі. Та згодом на лівий беріг по мосту перейшли два полки дивізії [3, с. 54].

Протягом 2 січня Маттерсток мав змогу оцінити тверде управління і рішучість намірів радянського командування. А також впертість дій наших військ. Був зрозумілий і підхід наступного дня резервів. Отож наступного дня бойова група мала всі шанси чи загинути у Звягельському котлу, чи капітулювати.

Саме тому після 22.00 2 січня Маттерстоком було прийняте теж дуже ризиковане рішення на вихід бойової групи 147 резервної дивізії з оточення. Бо в разі своєчасного виявлення її відходу — наші танки «розкатали» б відходячі колони «на мотлох».

Вихід проходив за двома маршрутами. Передова колона вирушила у 4-й годині ранку 3-го січня в напрямку на Стриєву-Смолдирів-Дубрівка. Колона головних сил з артилерійською батареєю рушила за годину після передової за маршрутом Кікова-Рогачов-Дубрівка [16, арк. 12-14].

Передова колона з боєм прорвалася через Стриєву. В Стриєві оборону тримали два батальйони 744 стрілецького корпусу (до 120 чол. у бойовому складі). Передовий батальйон колони головних сил збив два заслони 50-ї окремої розвідувальної роти (до 60 чол.) у Смолкі та на Плетінці [6, арк. 113].

Обидві колони досить швидко перетнули розмежувальну лінію Гульськ-Стриєва-Орепи між 13-ю і 60-ю арміями. У подальшому просування колон проходило в зоні відповідальної сусідньої армії. Всі прориви через населені пункти проходили з боями. Особливо важкі бої були у Кікові та Рогачові. Лише наступного дня після полудня залишки бойової групи зібрались у Дубрівці.

З «Звягельського котла» вийшло лиш біля половини солдатів і офіцерів. Лише з легкою зброєю при чотирьох автівках. Решта залишилась у котлі та на шляхах відступу [16, арк. 15].

А в місті тим не менш події тривали своєю чергою. Рано-вранці наші частини продовжили очищення міста. Залишені рештки німецького гарнізону продовжували чинити впертий опір. Але очищення проходило досить швидко та вправно. Без особливих втрат. 25 танковий корпус доповів, що місто к 9-ї ранку повністю очищене. Піхота закінчила очистку міста на три години пізніше.

Але розслаблятися починати святкувати було ще зарано. «Невстановленої чисельності» німецька піхота при підтримці 10 танків пробила оборону батальйону 568 стрілецького полку у с. Майстрові. Та вже до другої година по обіді ця група атакувала «Шепетівське» перехрестя. Там їх вже чекали танкісти та мотострільці 150-ї окремої танкової бригаді та артилеристи 999-го самохідного артилерійського полку. В ході бою підтягнулись танки 175 танкової бригади. Атака була відбита, 9 німецьких танків підбито, один танк захоплений у справному стані. Наші втрати — підбитий один танк та згоріла одна самохідка Су-76, та дві гармати протитанкової оборони [10, арк. 6-7].

До вечора 3-го січня місто Новоград-Волинський було повністю і остаточно визволене. З оголошенням наказу Верховного головнокомандувача та салюту можна було починати святкування.

Таким чином, хоча на півтори доби пізніше від запланованого строку, поставлен корпусам Анікушкіна і Кірюхіна задача по визволенню м. Новоград-Волинського була виконана. Наявність підготовленого опорного пункту та сильного гарнізонна в ньому виявилось неприємним сюрпризом для наступаючих та радянського командування, що значно утруднило просування радянських частин.

Не було у наступаючих радянських частин значної преваги в чисельності активних багнетів та артилерії. Перевага була лише у наявності невеликої кількості справних танків та САУ. Не було рішучого просування наступаючих до центру міста, яке у той час повністю знаходилось на західному березі р. Случ до початку відходу основної частини німецького гарнізону. Як і не було рішучого просування до центру основного передмостового укріплення на східному березі р. Случ.

Але в запеклих боях 2-го січня вдалось суттєво вимотати частини бойових підгруп, перемолоти резерви противника. Що змусило командира бойової групи 147 резервної дивізії О. Маттерстока прийняти ризиковане рішення на залишення укріпленого міста і вихід бойової групи з оточення природньо залишити у місті сильні заслони?

Противник вийшов з міста «тихо», але далі його просування проходило з боями. В першу чергу в полосі сусідньої 60-ї армії генерала Черняховського.

«Гарно» чи «не гарно», що німцям вдалось вийти зі «Звягельського котла»? Головне — вчасно. Вчасний для нас вихід бойової групи попередив більш потужний удар танків 16 танкової дивізії по деблокуванню міста.

З іншого боку краще бити ворога у чистому полі, ніж виколупувати з укріплень.

Що ж дозволило корпусам Анікушкіна і Кірюхіна не тільки оволодіти містом, але і без зайвих проблем його утримати?

Наприклад, тоді Житомир здавали німцям тричі. Через це жоден з генералів, що відзначилися в Житомирсько-Бердичівської операції не отримав звання Героя Радянського Союзу.

А німці у «Звягельському котлі» та на шляхах відступу втратили безповоротно трохи більше половини особового складу, більше півтори тисячі осіб. Треба зауважити, що частини дивізії Маттерстока танкісти 25 танкового корпусу та 149 стрілецької дивізії почали трощити ще під Коростенем, а потім гнали залишки до Новоград-Волинського. Стрільці Орлова навіть розгромили штаб 212 резервного полку у Стремигороді. У підсумку як бойова дивізія вже 10 січня була розформована і припинала своє існування як бойова одиниця і більше до кінця війн не була відновлена.

До того ж усі мости у місті були захоплені неушкодженими. Отже перемога була повною..

Література та джерела

1. Ильин П.С. Героический рейд 20-й. — Волгоград, 1976. — 111 с.
2. Кисельников Ф.Я. Через пламя войны — Нелидово. 1994. — Ч. 1. — 142 с.
3. Новоград-Волинський. Історія міста. — Новоград-Волинський, 2010. — С. 422-430.
4. Супрунов М.І. Визволення Новоград-Волинського // Звягель древні і вічно молодий. — Новоград-Волинський, 1995. — С. 38-43.
5. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (дальше ЦАМО РФ). — Ф. 236. — Оп. 2673. — Дело 846.
6. ЦАМО РФ. — Ф. 236. — Оп. 2673. — Д. 1241.
7. ЦАМО РФ. — Ф. 361. — Оп. 0006096. — Д. 0011.
8. ЦАМО РФ. — Ф. 1366. — Оп. 1. — Д. 1.
9. ЦАМО РФ. — Ф. 1378. — Оп. 1. — Д. 72.
10. ЦАМО РФ. — Ф. 3217. — Оп. 1. — Д. 44.
11. ЦАМО РФ. — Ф. 3228. — Оп. 1. — Д. 2.
12. ЦАМО РФ. — Ф. 3238. — Оп. 1. — Д. 1.
13. ЦАМО РФ. — Ф. 3372. — Оп. 0000001. — Д. 0204.
14. ЦАМО РФ. — Ф. 7512. — Оп. 004394. — Д. 0004.
15. Wolfgang Lange. Korpsabteilung C vom Dnjeper bis nach Polen: (November 1943 bis Juli 1944) Kampf einer Infanterie-Division auf breiter Front gegen grosse Übermacht, Kampf im Kessel und Ausbruch — Verlag Vowinckel, Neckargemünd 1961. — 127 s.
16. NARA MS: D-276 Otto Matterstock. Movement and Combat Activity of the 147th Reserve Division Prior to and After the Beginning of the Russian Winter Offensive 1943-44 in the Zhitomir — Korosten — Zviahel (also Called

Novograd — Volynski), Shepetovka Area. — Historical Division, Headquarters, United States Army, Europe, Foreign Military Studies Branch, Munich. — 1954. — 40 p.
17. Wolfgang Werthen. Geschichte der 16.Pz.Division. — Bad Nauheim, 1958. — 286 s.

— о —

УДК 908

ВЛАСЕНКО Р.П., ГРАДОВСЬКИЙ П.М.
(м. Житомир)

ЧИЇ КОСТІ ТЛІЮТЬ У ЗАМОСТІ?
(Як Марко Безручко виграв битву у Будьонного і врятував Європу)

У 1920 р. в Україні склалася непроста військова обстановка. Поразка Української галицької армії і Холмсько-Волинської групи Армії Української Народної Республіки спричинила критичну ситуацію. На кону стояло питання відвоювання незалежності України. Знекровлена діюча армія УНР не могла здолати Червону армію. Треба було шукати союзника.

Більшовицькі війська загрожували і сусідній Польщі. Голова Директорії, Головний отаман Симон Петлюра особисто зустрівся з керівником Польщі Юзефом Пілсудським. У Варшаві 26 квітня 1920 р. був укладений договір між Пілсудським і Петлюрою, згідно з яким польська сторона визнавала Директорію на чолі з С. Петлюрою і зобов'язувалася надати армії України військову допомогу.

До Польщі, згідно з договором, відходили Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя та сім повітів Волинської губернії.

«Тепер українська армія буде битися не одна, — заявив С. Петлюра, — а разом з армією дружньої нам Республіки Польської… Польські війська прийдуть разом з українськими на терен український як союзники одного ворога… [3, с. 198].

В серпні 1920 р. Семен Будьонний, не зумівши оволодіти містом Львів, свою Червону першу кінну армію повів на Замостя. «Колишньому начальнику штабу корпусу січових стрільців Маркові Безручку, досвідченому військовому діячу, заздалегідь, ще навесні 1920 р., за наказом Симона Петлюри доручили сформувати в таборі Ланцут, де знаходилися інтерновані частини Армії УНР стрілецької дивізії, до якої ввійшли галицькі старшини і стрільці з колишнього корпусу полковника Є. Коновальця. Пізніше дивізії присвоєно назву 6-та Січова. У квітні 1920 р. дивізія була повністю сформована.

Марко Данилович Безручко народився у місті Великий Токмак Таврійської губернії. Навчався в учительській семінарії у Переяславі. Пізніше змінив професію педагога на кар'єру військового. Навчався в Одеському

піхотному юнкерському училищі до 1908 р. На цьому військове навчання талановитого офіцера не завершилося. Він вступає до Миколаївської академії Генерального штабу й успішно закінчує її у 1914 р.

Перша світова війна не обійшла його стороною. У складі 106-го Уфимського полку Марко Безручко був поранений та контужений. Потім переходить на штабну роботу у 3-й армійський корпус. З середини 1916 р. Марко Безручко — старший ад'ютант штабу 42-го армійського корпусу, а з серпня 1917 р. — штаб-старшина для доручень штабу 30-го армійського корпусу.

За роки війни Марко Безручко пройшов шлях від поручника до капітана, отримав цілий ряд орденів, зокрема, найбільш почесними були орден святого Володимира 4-го ступеня з мечами й бантом та святої Анни 4-го ступеня з написом «за хоробрість».

У той час російська імператорська армія перестала існувати як єдине ціле. В тих частинах, де була більшість українців, розпочалася українізація. Українці формували власні військові частини.

З утворенням Української Народної Республіки служив у складі Армії УНР. Свою службу Україні Марко Данилович Безручко розпочав як помічник начальника персонального відділу Головного управління Генерального штабу УНР, пізніше — армії Української держави (гетьманату).

З грудня 1918 р. його призначають начальником персонального відділу Генштабу УНР, а з березня 1919 р. — начальником штабу Окремої Запорізької бригади ім. Симона Петлюри дієвої армії УНР, а з червня — та ж посада у корпусі січових стрільців під командуванням Євгена Коновальця.

Сформована Марком Безручком дивізія мала дві стрілецькі бригади, по два стрілецькі полки у кожній, кінний курінь і легку гарматну бригаду, а також технічний курінь, офіцерську, телеграфну, залізничну окремі сотні, обоз. Очолювали частини старшини, які пройшли вишкіл Першої світової та національно-визвольних рухів. Дивізія не була багаточисельною, на день коли Шоста січова стрілецька дивізія вирушила на фронт вона мала 250 старшин і 1770 вояків.

Начальником штабу 6-ої стрілецької дивізії був призначений полковник Всеволод Змієнко. Формування дивізії офіційно завершилося в квітні 1920 р.. У квітні дивізія потягами переїхала до Бердичева і більше двох тижнів закінчувала поповнення та вишкіл. Саме тут Головний Отаман Армії УНР Симон Петлюра і вручив їм козацький малиновий стяг із золотим тризубом у блакитному верхньому накутнику з написом гасла «За визволення України».

Симон Петлюра з повагою ставився до Марка Безручка — досвідченого старшини корпусу Січових стрільців, відвідував дивізію перед відправленням на фронт та у виступах закликав бійців примножувати бойові традиції славних січовиків у боях за визволення України від більшовиків.

Командир дивізії був скромним, поважним вояком, добрим психологом, визначним тактиком, приязним, ввічливим, турботливим до особового складу вояків.

Спільна боротьба проти військ більшовицької Росії, які зайняли майже всю Україну і рвалися на Варшаву, об'єднала українських і польських вояків.

З кінця квітня 1920 р. дивізія у складі 2-ї Польської Армії генерала Болеслава Роя завзято билася під Житомиром, брала участь у наступі на Київ [2].

У червні-серпні цього ж року дивізія вела бої на Поділлі та Галичині із своїм головним ворогом — 1-ю кінною армією Семена Будьонного, основною метою яких було здобуття Варшави та намір прорватися далі на Західну Європу. Ленін задумав «через труп білої Польщі» принести на багнетах революцію у Німеччину та країни Європи, «напоїти червоних коней в Сені та Марні».

Дивізія зі штабом прибули 19 серпня до Замостя, де вже розміщувалися польські підрозділи: 4-й та 2-й Люблінський — етапові батальйони, технічна сотня.

Особливими були дні 29-30 серпня 1920 р. Подолавши опір польських і українських частин на флангах, кінна армія більшовиків досягла першої лінії оборони — міста Замостя (зараз місто Люблінського воєводства Польщі), що неподалік кордону з Україною.

Загальна чисельність українсько-польських сил у Замості становила: 3200 багнетів, 200 шабель, 40 кулеметів, 12 гармат, 3 бронепотяги. Група Марка Безручка мала боєприпасів на сім днів бою і харчів — на дев'ять. У свою чергу армія Будьонного нараховувала 12 тис. шабель, 1 тис. багнетів, близько 400 скорострілів, 70 гармат, що значно переважало дивізію Безручка [1, с. 356].

В ніч на 29 серпня Будьонний віддав наказ до вечора заволодіти м. Замостя. Перед 6-ю та 11-ю дивізіями ставилося завдання: атакувати пішим порядком і захопити місто. Передовим частинам: перейти залізницю на заході біля станції Завада. Праве крило армії 4-а та 14-а дивізії мали захопити Замостя з півночі й активними діями підтримати сусідів [1, с. 357-358].

Полковник Безручко старанно і фахово підготувався зі своїм військом до оборони Замостя. Саперний підрозділ облаштував три лінії оборони фортеці. Вояки копали окопи, які прикривалися 18-кілометровою лінією дротяних загород у кілька рядів. Українським воякам допомагали 3-5 тисяч добровольців з міста та прилеглих сіл Майдана, Шопинека.

Друга лінія оборони — це високий насип залізниці від казарм фортеці до Завади, третя — міцні мури середньовічної фортеці. Вночі 29 серпня Марко Безручко стягнув до міста всі військові підрозділи, включаючи польські батальйони.

Оборонці Безручка зайняли свої ділянки: піхота — в окопах, гарматні батареї розмістилися між казармами і містом на вогневих позиціях з круговим сектором обстрілу, резерви — в цегельні та казармах. Бронепотяги рухалися між станціями Замостя та Завади. Між штабом дивізії та командирами підрозділів був встановлений телефонний зв'язок.

Спільна боротьба проти більшовицьких військ, які захопили майже всю Україну, а тепер шаленіли і рвалися на Варшаву, об'єднала українських козаків та польських жовнірів. Українці та поляки дружно відбивали атаки червоноармійців протягом трьох діб.

До відсічі долучилася й артилерія Залоги. Будьонівці отаборилися в районі Грубешова — Сагрині. «Противник, підтягнувши бронепотяги із Грубешова, — писав Будьонний, — буквально засипав наші частини снарядами. Вибухи піднімали землю навіть біля командного пункту» [4]. Погода була несприятливою: йшли рясні дощі, кілька днів не вщухала сльота, дороги непрохідні.

Генерал-хорунжий (пізніше в еміграції генерал-полковник) Армії УНР Олександр Удовиченко відзначив цей серпневий день переломним у стійкості та перемозі полковника Марка Безручка. За його підрахунками дії червоних кіннотників підтримували 40 гармат, а в Безручка — лише 12. Він зазначав: «Штурм Замостя, під яким Будьонний поніс великі втрати, остаточно зламав йому зуби і ослабив його…

Впертий опір, який зустрів Будьонний під Замостям, остаточно розбив широко побудовані плани Червоної Армії [5, с. 147-148]. Кровопролитні бої 30-31 серпня під Замостям завдали будьонівцям значних втрат.

Марко Безручко повністю поховав плани більшовицького командування взяти в кільце польські армії та прорватися у Німеччину. Багато істориків вважають, що саме Марко Безручко врятував Варшаву і таким чином всю центральну Європу від більшовицької навали.

Українське вояцтво довело свою бойову витривалість, високий вишкіл та лицарську гідність.

«На Дону и в Замостье тлеют белые кости, а над ними шумят ветерки. Помнят псы — отаманы, помнят польские паны конармейские наши клинки…» — така пісня звучала по радіо у виконанні козачих ансамблів у Радянському Союзі у міжвоєнні роки. Небагато людей знали про далеке Замостя у 1920 р. і чиї кістки тліють на західноукраїнських землях.

«Наступ кінної армії на Замостя, — зазначав Будьонний, — перетворився у відокремлену операцію, приречену на невдачу» [1, с. 376]. Під Замостям втрати червоноармійців склали: близько 1,5 тис. вбито, поранено, захоплено майже 2 тис. коней.

У боротьбі з ворогом, який у кілька разів переважав силою, зручне маневрування, продемонстрована бойова витривалість, лицарська гідність та відвага, віра в перемогу не дала можливості загарбати Польщу.

Героїчний подвиг 6-ї Січової дивізії зазначав Змієнко-Сенчишин, врятував Польщу, а може, й цілу Європу на двадцятиліття перед більшовицькою навалою. За цю перемогу Марка Безручка та Всеволода Змієнка підвищили до рангу Генерал-хорунжий Армії УНР.

Марко Безручко був типовим шляхетним українцем і аристократом душею, гідним для наслідування українською молоддю. Був переконаний, що всі українці є «браття козацького роду». На жаль, ім'я славетного бойового командира Марка Безручка несправедливо забуте і маловідоме нинішньому поколінню українців.

Пізніше брав активну участь у житті політичної еміграції. Очолював Українське воєнно-історичне товариство у Варшаві, редагував український військово-історичний альманах «За державність», написав і видав спогади «Від Проскурова до Чарторії» (1924), «Січові стрільці: в боротьбі за державність» (1932).

Польський уряд у 1938 р. нагородив Марко Безручка найвищим військовим орденом «Virtuti Militari».

Оборона міста Замостя (або Звитяга під Замостям) на чолі з генерал-хорунжим Марком Безручком — це один із героїчних і успішних епізодів визвольної боротьби, поруч з такими відомими подіями як Крути, похід на Київ, Вапнярку, Перший і Другий зимові походи, Базар.

Помер Марко Безручко 10 лютого 1944 р. під час німецької окупації Польщі. Його могила збереглася у православній частині цвинтаря «Воля» у Варшаві. Поруч на «Волі» поховано його друга і бойового побратима, генерала Всеволода Змієнка і ще декілька видатних воєнних та державних діячів УНР.

Польські і українські патріоти не забувають і шанують пам'ять генералів Марка Безручка, Всевоволода Змієнка і інших старшин і вояків Армії УНР.

«У переддень річниці Варшавської битви хочемо чітко, офіційно й у публічному просторі нагадати про борг вдячності, який маємо перед нашими союзниками — хоробрими українськими воїнами 1920-го року», — кажуть польські скаути, нагадуючи, що майже сто років тому, коли Польща була у смертельній небезпеці, Україна стала єдиною державою, що надала свою армію, воїни якої разом з поляками проливали кров «за нашу і вашу свободу».

О 18-й годині 14-го серпня 2019 р. українські пластуни та польські харцери запалили «Полум'я братерства» на могилах українських воїнів, які загинули в радянсько-польській війні 1920 р., у понад двох десятках польських міст.

На честь Марка Безручка названо вулиці у Києві, Вінниці, Рівному, а в польському місті Вроцлаві — кругове перехрестя. Вдячна Польща встановила у Замості пам'ятну дошку на будинку, де розміщувався командний пункт командувача героїчної славної оборони Замостя.

Віддаємо належне великим заслугам Марка Безручка в українсько-польському антибільшовицькому військовому співробітництві. Своїми високопрофесійними, впевненими, рішучими і патріотичними діями Марко Безручко створив блискучий зразок для сучасних солдат, сержантів, офіцерів і генералів Збройних Сил України, для всіх свідомих українців.

Література та джерела

1. Будьонний С. «Пройденный путь», кн.2 — Москва, 1965. — 420 с.
2. Домарадський А. «Оборона Замостя», 8 лютого 1921 р. — Варшава, 1925.
3. Петлюра С. Статті, листи, документи, Г.ІІІ. — Київ, 1999. — 222 с.
4. Російський державний військовий архів. — Ф. 245. — Оп. 3. — Спр. 50. — Арк. 37.
5. Удовиченко О. «Україна у війні за незалежність». — Вінніпег, 1954. — 220 с.

— о —

УДК 908 + 94 (477)

ВАХОВСЬКИЙ В.С.
(м. Новоград-Волинський, Житомирська обл.)
КОГАН Л.Г.
(м. Любек, Німеччина)

СПОГАДИ В.В. ВЕРБІВСЬКОГО

***Анотація**: У спогадах В.В. Вербівського знайшли відображення події, що відбулися в Пулинському районі в 1930-х – 1940-х роках. Детально розповідається про життя остарбайтерів під час прпимусових робіт у Німеччині.*

***Ключові слова**: Пулини (Червоноармійськ), Ягодинка, німці-колоністи, німецька окупація, Лиса гора, остарбайтери.*

Виклад основного матеріалу. Василь Васильович Вербівський народився 12 липня 1923 р. в Ягодинці [1] Пулинського району. Село було маленьке: в 1930-х роках у ньому нараховувалось лише біля 30 хат [2]. Жили тут українці та поляки. Дерев'яна хата Вербівських, яка стояла ліворуч від дороги на Пулини, неподалік від річки [3], складалася з однієї кімнати й кухні. У Василя Васильовича було три брати та дві сестри. До колективізації Вербівські мали 8 га землі (рілля, луки, ділянка лісу), пару коней, а також корів, свиней і курей. По той бік річки знаходилася німецька колонія Цвітянка (Блюменталь). Саме німці-колоністи прокладали дорогу від моста біля Ягодинки до Пулин. Разом із дітьми колоністів Василь Васильович гуляв, пас корів і запам'ятав деякі німецькі слова, які в подальшому стали йому в пригоді, під час перебування в Німеччині. В Ягодинці не було ні церкви, ні школи. Батьки ходили молитися до Пулин. Василь Васильович закінчив три

класи початкової школи в сусідньому селі Корчівка, а в 1938 р. — Адамівську семирічну школу (Адамівка знаходилася поблизу шосе Новоград-Волинський — Житомир, нині не існує). Викладання в цій школі велося російською мовою, якою Василь Васильович тоді не володів, що завдавало йому великих труднощів.

Після закінчення школи В. Вербівський навчався на 6-місячних курсах монтерів у Червоноармійську (до 1935 р. та від 2016 р. — Пулини), а від 1940р. працював за фахом у районному вузлі зв'язку, який обслуговував лінію зв'язку Київ – Львів. Щодня ходив пішки на роботу від Ягодинки до Червоноармійська і назад додому. Вузол зв'язку тоді розміщувався в одноповерховому будинку по вул. Леніна (нині — вул. Шевченка), на місці якого зараз знаходиться магазин «Ванда». Він був обладнаний комутатором і телеграфом, із Житомира підводою туди привозили листи і газети. Праворуч вузла зв'язку стояв будинок, який займали радіовузол і прокуратура. Обидва будинки до 1938 р. належали двом братам-євреям, які тримали хмілярню. Далі праворуч знаходилося районне відділення міліції з камерами попереднього ув'язнення (тепер це будинок школи мистецтв), а в подвір'ї — гараж і конюшня. Для фундаменту гаража і конюшні міліції використали надгробки, які звозили з єврейського кладовища біля Ягодинки: на каменях було чудово видно єврейські епітафії.

Василь Васильович добре пам'ятає розташування багатьох споруд довоєнного Червоноармійська. На тому місці, де зараз знаходиться садиба Пулинської загальноосвітньої школи, стояла православна церква, яку знесли в 1933-1934 рр. Біля церкви у колишній попівській хаті розміщувалася стара школа. На вул. Леніна, де зараз знаходиться поліклініка, стояв старий двоповерховий будинок із цегли. До війни в ньому була Райспоживспілка. За легендою, у 1919 р. з балкону цього будинку виступав командир Червоної Армії Микола Щорс. На вул. Карла Маркса (нині — вул. Незалежності) стояв костьол, який знесли в 1932-1933 рр. (тепер на цьому місці дитячий садок). Будинок культури був споруджений у колишній садибі ксьондза. Через дорогу від нього знаходилася редакція районної газети. В одноповерховому будиночку навпроти пожежного депо знаходилася сільська рада (будинок зберігся). А старе пожежне депо розміщувалося в кривому провулочку, який проходив між вулицями Леніна та Карла Маркса. Біля нього стояли дві дерев'яні синагоги. На тому місці, де на рубежі 1960-х і 1970-х років спорудили будинок райвійськкомату, стояла лютеранська кірха (відгалуження нинішньої вулиці Героїв Небесної Сотні). Поблизу кірхи знаходилося поштове відділення (до 1938 р.) і хлібопекарня. Там, де зараз розташоване пожежне депо, колись був чавуно-ливарний завод, на якому виготовляли манежі, барабани, січкарні тощо. Залізну руду возили з села Рудокопи**.** В центрі селища, де зараз відділення поліції, був т. з. кінський базар, на якому торгували худобою. А головна базарна площа знаходилася за колишнім

польським кладовищем (нині на його місці — Свято-Миколаївська православна церква), біля повороту на Буряківку.

На початку 1930-х років у Червоноармійську організували єврейський колгосп. Він знаходився на місці пивоварного заводу, який належав місцевому німцю: кілька десятків років тому там була база Райспоживспілки (район нинішніх вулиць Стуса і Комарова). Але через непридатність місцевих євреїв до сільськогосподарської праці колгосп існував лише два роки. 1934 року в Ягодинці створили колгосп «Заповіт Ілліча», одна бригада якого займала поля на захід від селища. Раніше тут жили німці-колоністи, більшість яких виселили в 1930-х роках у Сибір і Казахстан. Тепер це західна околиця Пулин, яку місцеві жителі досі називають «Заповітом». Там, де нещодавно працював цегельний завод, жив раніше німець Гінц, який тримав поні. В дитинстві Василь Васильович та інші хлопчики приходили до нього, і він катав їх на поні. Біля перетину нинішніх вулиць Шевченка і Покровської працював паровий млин (будівля збереглася), а трохи далі на схід — промислова артіль, яка виробляла двері, віконні рами та ін. (після війни на тому місці знаходилися Сільелектро та інкубатор).

У другій половині 1930-х років у Червоноармійську звели райвиконком (тепер його займають бібліотека, відділення банків, відділ освіти, пенсійний фонд), Будинок культури, середню школу, нове пожежне депо, будинок партактиву. В останньому (місцеві жителі називають його Червоним будинком) проживали перший секретар райпарткому, голова райвиконкому, начальник відділення міліції Загорський і начальник пожежної частини Борейша. У приміщенні колишньої кірхи створили електростанцію, яка працювала на нафтовому двигуні. Світло у будинках вмикалося лише від 18 до 24 годин. Управління шосейних доріг забрукувало шляхи від Пулин до Вацлавполя (від 1946 р. — Ясна Поляна) та від Ягодинки до шосе (ділянку від моста біля Ягодинки до Пулин прокладали раніше німецькі колоністи). Передбачалося також будівництво залізниці від Червоноармійська до станції Турчинка. Проте до початку війни встигли звести лише насип приблизно 500 м завдовжки (нині це вул. Грушевського та початок дороги на Івановичі). До Житомира та інших населених пунктів області жителі Червоноармійська їздили, як правило, підводами.

Біля 1935 року в Червоноармійськ прийшли військові. У нинішньому провулку Незалежності, де до колективізації простягалися поля німецьких колоністів, протікала річечка, побудували казарму, в якій розмістили роту солдатів. Василь Васильович неодноразово спостерігав, як вони крокували з піснями в бік Ягодинки. А між «Заповітом» і Ягодинкою знаходився запасний військовий аеродром. Сюди час від часу прилітали т.з. «кукурудзники», на яких катали передових працівників: їх садили по одному в літак, і останній робив коло над селищем. «Кукурудзники» залишалися на аеродромі біля двох днів і потім летіли далі. На території району військові аеродроми також

існували між Липівкою та Будищем і в Слобідці. Але після «визвольного походу» Червоної Армії та відсунення кордонів на захід у вересні 1939 р. потреба в аеродромах і казармі зникла. У приміщенні казарми пізніше розмістилася організація Заготзерно. Тепер це один із корпусів професійного ліцею.

Незабаром після нападу Німеччини на Радянський Союз у Червоноармійську мобілізували молодих хлопців. А зв'язківців, включаючи В. Вербівського, які мали бронь, залишали на місці. Німецький літак з «лапами» (мав шасі, що не складалося) скидав бомби розміром із м'яч на лінію зв'язку. «Ми від лінії тікаємо праворуч і ліворуч, — згадує Василь Васильович. — Кігтями ж у нього стріляти не будеш. Він скине всі бомби, повністю зруйнує 2-3 кілометри лінії й летить далі. А ми все з початку намагаємося відновити. Центральна лінія йшла від Червоноармійська через Івановичі на Черняхів, друга лінія — через Ягодинку до шосе, де сполучалася з лінією Житомир — Новоград-Волинський. Було дуже багато обривів, і нас, вісім чоловік, кидали скрізь. Ремонт тривав цілий тиждень. З наближенням фронту прийшов офіцер, напевне, зв'язківець, і просив: «Давай, давай, братці!!!» А біженці все йшли і йшли з заходу повз нас. Німці обстрілювали шосе в районі Андріївки. А коли вони вже зовсім близько підійшли до Пулин, то нам сказали: «Хлопці, розходьтеся по домах!» І я повернувся додому, в Ягодинку». Під час відступу знищили обладнання Червоноармійського вузла зв'язку.

Німецькі війська наступали на Пулини двома напрямками. Від шосе їхали три танки, а попереду них — мотоцикл, який, напевно, відправили для розвідки. На ньому сиділи троє німців: один — за кермом, другий — у колясці з кулеметом, третій — на задньому сидінні з автоматом. Мотоцикл рушив до мосту в Ягодинці та зупинився біля хати Миколи Вербівського (двоюрідний брат Василя Васильовича), біля якої в садку сиділо багато радянських солдатів. Мотоциклісти їх не помітили. Один німець зліз із мотоцикла, щоб подивитися у бінокль. Червоноармійці дали чергу з кулемета і всіх трьох німців вбили наповал, а самі побігли через єврейське кладовище на «Заповіт». Тоді німецький танк, що стояв на пагорбі за 1 км позаду, вистрілив у Миколину хату, яка одразу згоріла. Танки рушили на Пулини. А в житі одразу за Ягодинкою (колись там знаходився Заготскот) стояли радянські короткоствольні гармати. Артилеристи пропустили танки повз себе, після чого пострілом з гармати підбили один із танків. Другий танк біля повороту на Корчівку наїхав на міну та від вибуху розлетівся. Там вздовж дороги стояли великі верби. Після вибуху нога німецького танкіста в чоботі повисла на дереві. Третій танк увійшов до містечка і підірвався на міні там, де нині знаходиться районна лікарня. Пізніше німці поставили в тому місці три березових хрести з касками (тобто екіпаж танку складався з трьох чоловік). В цей же час із боку Черняхова в Пулини в'їжджала бронемашина на колесах попереду і гусеницях позаду (напівгусеничний автомобіль), на кузові якого під

тентом на лавках сиділи німецькі вояки. Повз бронемашини проходив радянський військовополонений. Один із німців вистрілив у нього і вбив наповал. А через кілька десятків метрів ця машина підірвалася на міні. Василь Васильович не був очевидцем цих бойових дій, але чув про них від своїх земляків.

Хату Вербівських під час боїв розбило снарядами, один з яких розірвався у печі. Залишилися тільки стіни і крокви, однак сім'я все одно жила у хаті. Їсти не було що. Один німецький підрозділ зупинився неподалік від їхньої хати. Німці, як тільки зупинялися, тут же спали мертвим сном: так їх гнало командування. На полях ходило багато худоби. Один із німців взяв рушницю і застрелив бичка. Тут же здерли з тварини шкіру. Ще м'язи бичка сіпалися, а німці вже відрізали шматки м'яса і кидали у казан. Дістали величезну картонну коробку з локшиною і зварили їсти. Кухар, який знав трохи польську, покликав маму Василя Васильовича: «Матка». Він віддав їй ледь не половину коробки локшини і запропонував забрати рештки бичка, бо прийде інший підрозділ і селянам нічого не дістанеться.

Під час окупації Василь Васильович працював в Ягодинському общинному господарстві, яке мало чим відрізнялося від радянського колгоспу. Староста села Теш, який жив колись між Ягодинкою і Пулинами й був власником олійні, під час окупації повернувся до себе на батьківщину й розпоряджався колишнім колгоспним майном. Ходити в Пулини В. Вербівський боявся через загрозу відправки на примусові роботи до Німеччини.

Розстрілів євреїв на Лисій горі він особисто не бачив, однак дізнався про них від багатьох свідків. В 1938 р. в цьому урочищі посадили сосновий ліс площею 100 га. Станом на 1941 р. посадка являла собою деревця висотою до 1 метра та чагарники. У піщаній горі були лисячі нори. Приблизно через два тижні після початку окупації біля 200 євреїв чоловічої статі [4] з лопатами посадили в три машини і через «Заповіт» повезли на Лису гору. Німців було чоловік 10, а основна маса — поліцаї. Поліцаями переважно були діти розкуркулених і висланих з району сімей, які були незадоволені радянською владою. Євреї цілий день копали дві ями: одну велику, а другу меншу. Увечері, перед заходом сонця всіх євреїв-чоловіків розстріляли і засипали в меншій ямі.

Через тиждень, рано вранці всіх інших євреїв — стариків, дітей та жінок — зібрали біля колишньої міліції (нині — школа мистецтв). А цим часом поліція прочісувала містечко, щоб виявити тих, хто сховався від акції. Зібрали біля 800 осіб [5]. Хто не міг йти, того євреї вели під руки чи несли до місця збору. Євреям оголосили, що їх відправляють на роботу. Біля міліції була велика загальна криниця. Одна молода єврейка несла на руках маленьке дитя і сильно плакала. Підійшовши до криниці, вона кинула своє дитя у колодязь. Її змусили залізти у колодязь і дістати дитя, яке вже було мертвим, і нести його

до місця збору. Спочатку, коли їх гнали по дорозі, що веде від Пулин до шосе, вони йшли тихо. А коли повернули в Ягодинці за єврейським кладовищем і повели в бік Лисої гори, то стався дуже великий ґвалт. Такий, що собаки і худоба в навколишніх селах завили (Василь Васильович теж чув крики людей, коли їх вели в бік Довжика). Розстріл на Лисій горі розпочався об 11-й годині ранку, а увечері поліцаї везли в Пулини підводами одяг розстріляних. Меблі та інше майно спорожнілих хат розікрали місцеві жителі. Деякі єврейські хати розібрали на дрова. Після війни на Лисій горі провели ексгумацію тіл, для чого розкопали дві могили. Людські кістки складали в ящики і перевозили на єврейське кладовище в Ягодинці, де відбулося перепоховання.

Василю Васильовичу також відомо, що під час окупації старий будинок Червоноармійського райвиконкому по вул. Леніна займала районна управа і німецька комендатура. Неподалік знаходився ресторан, яким завідував колишній завідувач відділення зв'язку Шпіцер. Разом з німцями він евакуювався на Захід, а через багато років надіслав листа до когось, в якому повідомив, що живе в Канаді. У двоповерховому будинку Райспоживспілки на протилежній стороні вулиці розміщувався комісійний магазин, у Будинку культури — православна церква, а в колишньому відділенні міліції — сільська управа.

У травні 1943 р. Василя Вербівського разом з іншими земляками вивезли на примусові роботи до Німеччини. Вони були останніми остарбайтерами зі свого села, вивезеними до Німеччини. Сталося це так. Він із хлопцями працював у полі в Ягодинці, гребли сіно. Приїхав німецький комендант і поліцейські, присутніми були також ягодинський староста Теш і перекладач коменданта Штебнер (родом із Цвітянки). Комендант щось казав і показував на деяких хлопців. Ткнув він пальцем і в бік Василя Васильовича. Часу на збори не дали. В. Вербівський мав лише те, що було на ньому: полотняні штани, в яких він працював на полі. Двома підводами у супроводі поліції 8 хлопців і 3 дівчат повезли до Новограда-Волинського. Це було перше відвідування Василем Васильовичем міста над Случчю (до цього часу він за межі свого району нікуди не їздив). Надвечір здали у збірний пункт — колишню казарму, що стояла після в'їзду в місто з боку Житомира, праворуч. Затим їздові на підводах поїхали назад до Пулин. «Там були сотні таких, як ми, — згадує Василь Васильович. — Добу нас тримали на збірному пункті, а другого дня посадили на залізничній станції у товарні вагони, по 50 чоловік з трьома німцями у кожному. Був сформований цілий ешелон. Вагони були необлаштовані, ми сиділи на підлозі. В дорозі нас не годували, дуже хотілося їсти. Були у пригніченому стані, всю дорогу плакали, з острахом очікуючи невідомого майбутнього. На третій день нас привезли до Львова». Залізниця була перевантажена, і в першу чергу пропускали ешелони з технікою, що рухались в бік фронту. У Львові Василя Вербівського та інших остарбайтерів вивантажили. Там він вперше побачив українських військових у чорних

шинелях і касках, із карабінами (напевне, із дивізії СС «Галичина»). Під час вивантаження з вагонів залізничний вокзал був оточений. «У Львові пробули ми недовго, – продовжує розповідь В. Вербівський. — Нам дали по шматку грубої ковбаси довжиною сантиметрів 25 і по одній буханці хлібу. На буханках стояв штамп 1933 року. Потім розповідали, що хліб робили з жолудів дуба та плодів каштану з якимись добавками. Такий хліб не можна було вкусити, він був твердий як цеглина. Щоб відкусити трохи, розмочував його слиною. Від голоду ковбасу з'їли зі шкіркою». Невдовзі сформували цілий ешелон із вагонами, наповненими остарбайтерами, і за два дні вони прибули до Кракова. «В їдальні нам дали якусь рідину з домішками вики, — згадує Василь Васильович. — Цю водичку черпаками наливали у шапки. Хто не мав нічого, той отримував черпаком по спині й залишався голодним. У мене майже одразу вкрали кашкета, і я залишався голодним. Нас мили у лазні холодною водою та мастили чимось жовтим і смердючим для профілактики».

Через три тижні потяг, в якому були три вагони з остарбайтерами (біля 150 осіб, в тому числі В. Вербівський), вирушив із Кракова. Дорогою втікати ніхто не наважувався, бо кругом чужина: якщо впіймають, буде ще гірше. Увечері привезли до поморського міста Кьосліна (нині — Кошалін у Польщі) і розмістили в клубі на ніч. Був український перекладач, який наказав сісти на підлогу. «Нас привезли напівголодних, — розповідає В. Вербівський. — Дали «мільхзупе» (молочний суп). Рідину я випив, а на дні була одна локшина розміром із палець. Я все це проковтнув, але голод не втамував». Потім сказали: «шляфен» (спати). Вранці кожному видали «арбайтсбух» (трудову книжку). До клубу зійшлися німці з навколишніх сіл і містечок, щоб вибрати собі працівників. Якщо хтось сподобався, показували пальцем і виводили з натовпу. За остарбайтерів платили гроші залізниці за те, що їх привезли сюди як худобу. Василю Васильовичу тоді було 20 років. При зрості 186 см він важив лише 36 кг, і його та ще одного ніхто не вибирав: кожен бауер хотів мати сильного працівника. «Спочатку нас залишилося чоловік 15, а потім — двоє, — продовжує В. Вербівський. — Мене вибрала руда німкеня. Потім я дізнався, що це сестра хазяїна, який був на фронті. Перекладач наказав підвестися. Подивилися, чи здорові зуби, і я рушив за нею. Мені виписали документ. Вона забрала його собі й сказала: «Ком!» (Пішли). Ми вийшли на вулицю. Там вже сиділи двоє наших на лавці, яких раніше за мене вибрали. Біля них стояли двоє німців і щось ґерґотіли».

Дуже хотілося їсти. Німкеня дістала з портфеля і дала Василю Васильовичу «штуле» — тонко намащені зсередини смальцем два шматочка хліба з тонко нарізаною домашньою ковбасою між ними. Стало легше. Німці пішли на залізничний вокзал і купили квитки на потяг. Вони пішли, а поліцейський стежив за остарбайтерами. Повернулися німці, всі сіли в потяг. «Нас майже ніде не хотіли пускати у вагон, — згадує В. Вербівський. — Ми зайшли у вагон, в якому було декілька німців, і сіли. Через дві хвилини всі

німці перейшли в інший вагон: гидувалися їхати з нами разом». Їхали 28 км до станції Альт-Банцін (нині — Бендзіно). Прийшли хазяї з іншого вагону і веліли виходити. Німці сіли на велосипеди, а троє українців — Василь Васильович, його односелець Людвик Лонський і ще один незнайомий — йшли поволі за ними пішки. Від голоду Василь Васильович ледь перебирав ногами. Йшли 5 км до Зоренбома (нині — Сарбіново). Дорога вела в низину, крізь дерева проглядалося якесь поле, схоже на аеродром. Як виявилось, це було море, яке Василь Васильович побачив вперше. На березі моря знаходився ліс.

Увійшли в село. Ліворуч простягалися поля, а праворуч — господарства. Василя Васильовича привели до першої хати праворуч, близько 300 метрів від неї знаходилося Балтійське море. Далі через дві хати мав працювати другий українець-остарбайтер, а ще через три хати — третій. «Я увійшов у подвір'я, — згадує В. Вербівський. — Там знаходився свинарник, конюшня, вздовж дороги стояла дуже велика клуня. Хата теж велика, весь двір викладений морською галькою. Я там почував себе як у клітці: з усіх сторін стояли будівлі. Тут із хати вискочили душ дванадцять німчуків років 10-12. Вони бігали навколо мене і кричали: «Рус! Рус!» А я стою собі й думаю: куди я потрапив? Я ж на вас всіх не вироблю».

У полі працював «біндер» (жниварка-снопов'язалка з крилами): через два-три оберти з нього випадав на землю тонкий сніп скошеного сіна. Привезли снопи і вивантажили у дворі. Якась жінка питає Василя Васильовича по-польськи: «Дзень добри! Звідки пан приїхав?» То виявилася полька Анелька, яка вже давно тут працювала як остарбайтер. «Із Житомирщини», — відповів Василь Васильович і подумав: слава Ісусу, хоч хтось тут не німець. «А я зі Стрия, — сказала полька і попередила. — Тут не можна стояти, треба працювати». Анелька покликала В. Вербівського на кухню, де на нього чекала їжа у мисці: півтори картоплини і шкварка сала. Він все це швидко проковтнув і навіть не помітив, хоча на станції з'їв «штуле». Потім полька повела його через конюшню, відкрила двері в комірку і показала: «Ось твій «бет» (ліжко)». Койка була чисто застелена: дві простині та солдатська ковдра. Були також рушник і мило. Біля ліжка стояла проста табуретка, а під ліжком — таз. Анелька пояснила: «Повечеряєш, помиєш ноги і ляжеш спати». Вона показала у конюшні кран з водою для вмивання.

Василь Васильович міркував, що йому дадуть два-три дні відпочину, а потім поженуть на роботу. Але хвилин через десять прибігла Анелька: «Ходзь! Бери вила, лізь на хуру і подавай снопи». В. Вербівський піднімав снопи і падав, знов піднімав і знов падав. «Що з тобою зробили ці шваби!» — вигукнула полька. Але дві хури він того дня розвантажив.

Робочий день у Василя Васильовича тривав від 6-ої години ранку до 6-ої години вечора. У хліві знаходилося 12 корів і 6 телиць. Треба було їх чистити, прибирати гній та вивозити його з хліва. Хазяйку маєтку звали

Лізбет, вона була вдовою: чоловік загинув на фронті під Ленінградом. Здебільшого Лізбет керувала роботами через старого німця без руки, який жив у цьому ж господарстві. Він давав розпорядження працівникам, іноді сам запрягав коней і теж працював. Цей німець завжди мав справу з поляком Степаном, остарбайтером зі Стрия, який мешкав в одній комірці з Василем Васильовичем. Степан знаходився тут вже давно і добре розумів німецьку мову. Спочатку він перекладав В. Вербівському накази німців, а за шість місяців Василь Васильович вже обходився без його допомоги.

У Зоренбомі працювало близько 15 остарбайтерів із Польщі, які потрапили в німецький полон у 1939 р. Почувши, що в село привезли остарбайтерів з України, вони прийшли на другий вечір до Василя Васильовича, питали його про життя в окупації та про партизанів. Балакали дві години. Франек, один із гостей, був нареченим Анельки. Він помітив, що новий остарбайтер з України дуже худий, і попросив Анельку давати Василю Васильовичу вранці пів склянки парного молока, але так, щоб не побачила хазяйка, бо буде біда. Крім того, Франек приніс йому яйця. В. Вербівський за порадою Анельки вибрав місце, де вона ховала яйця і молоко: виїмка у цементній підлозі конюшні. На вечерю Василь Васильович з'їдав дві картоплини в лушпайках і випивав кварту кислого молока. Молоко він пив цілий місяць і поправився. Шкаралупу від яєць розминав у пальцях і ховав у гної.

Німці їли п'ять разів на день: перший сніданок о 7:00, другий сніданок о 10:00, обід о 12:00, полудник о 16:00, вечеря о 19:00. Завжди був хліб, м'ясо, сало, ковбаса. Остарбайтери їли на кухні теж п'ять разів на день, але їм давали не так багато, масло мастили на хліб тоненько. Хазяйка Лізбет на людях показувала, що погано ставиться до своїх робітників, але робила вигляд, що нічого не бачить, як їх підгодовують. В той же час вона ретельно слідкувала за дотриманням режиму світломаскування та забороняла вмикати світло.

Степан зі Стрия, який вже довго працював у господарстві, хотів взяти відпустку і поїхати додому. А його не пускали. Тоді він відрубав собі пальця. Думав, що відпустять. Однак хазяйка дізналася про це і заявила у поліцію. Прийшов поліцейський і з десяток разів влупив Степана нагайкою по спині. Рука його напухла і спина була побита. Степана лікували остарбайтери, зробили йому на відрубаний палець шкіряну накладку.

В іншого німця працював поляк Ріхард, якого всі називали Рісік. Одного разу він посварився з хазяїном, дуже розлютився, схопив вила і погнався за ним, але не здогнав. Тоді хазяїн заявив на Рісіка в місцеву владу. Прийшов інший німець і так відшмагав Рісіка по спині, що та стала схожа на котлету. Рісіка два тижні виходжували, він не міг встати і ледь не помер.

Був випадок, коли один поляк-остарбайтер мав інтимні стосунки з донькою свого хазяїна. Батько побачив це і заявив у поліцію. З міста приїхали

поліцейські, зібрали всіх. Поляка у дворі повісили на яворі, а доньку-німкеню обстригли на лисо і відправили у концтабір.

Одного разу В. Вербівський написав листа додому українською мовою, в якому описав, де і як йому живеться. Цей лист дійшов до Ягодинки. Отримав його староста і віддав мамі. Сестра Антоніна написала відповідь і віддала листа відступаючим німецьким солдатам, які в цей час проходили селом. Цей лист дійшов до Василя Васильовича.

У березні 1945 р. фронт докотився до Зоренбома. 6 березня танк зробив постріл від пагорба в бік моря: в село увійшли радянські війська. Рісік закричав, що прийшли визволителі, прибіг до хазяїна, схопив рушницю (він знав, де вона знаходиться) і застрелив його. За три дні всіх остарбайтерів зібрали, помили, перевдягли, і вони стали бійцями Радянської Армії. Їх посадили на «студебекери» і повезли на Гданськ. «Що там робилося! — згадує Василь Васильович. — Цивільне німецьке населення колонами пересувалося від одного населеного пункту в інший, тікало від війни. А на поверхні Балтійського моря біля Гданська наче дрова плавала безліч тіл німецьких солдатів. Видовище жахливе! Наші війська нищили німців без жалю. Такого я не бачив і не побачу …». В. Вербівський служив рядовим у взводі зв'язку 1-го батальйону 180-го гвардійського штурмового полку. Забезпечував зв'язок між батальйоном і полком, у випадку обриву лінії брав котушку і розмотував новий телефонний дріт. Війну закінчив на Ельбі, де відбулася зустріч з американськими солдатами. Одразу після війни його направили до комендатури міста Нойгауз, де він виконував функцію перекладача, бо знав німецьку мову. Службу в армії завершив 15 березня 1947 р. Нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня.

Батько В. Вербівського помер під час окупації, два брати загинули на фронті, лише один брат повернувся з війни живим. Від квітня 1947 р. Василь Васильович працював монтером у Червоноармійському районному вузлі зв'язку. В 1949 р. його призначили на посаду заступника начальника райвузла. У 1953 р. перевіз свою хату з Ягодинки до райцентру, де з тих пір постійно проживав. Від 1957 р. обіймав посаду начальника райвузла зв'язку. В 1973 р. за станом здоров'я вимушений був змінити місце роботи: до 1999 р. працював інженером із техніки безпеки та охорони праці у райоб'єднанні сільгосптехніки. Його загальний трудовий стаж становить 53 роки. Нині він разом із дочкою Зоєю Василівною, яка раніше працювала керуючою банками в Пулинах, проживає в місті Новограді-Волинському.

Примітки:

1. Місцева назва села — Ягоденка.
2. За російською військово-топографічною картою 1909-1912 рр., арк. XXX-25 (Пулин), у селі Ягодинці було 22 двори.
3. Місцеві жителі називають її Тенькою, хоча на сучасних топографічних картах цією назвою позначена інша притока Тні.

4. За деякими документами (Архівне управління служби безпеки України Житомирської області (АУ СБУ ЖО) — Ф. 5. — Спр. 418. — Арк. 49, 164зв.), кількість розстріляних євреїв-чоловіків становила від 50 до 65 осіб.
5. За деякими документами (АУ СБУ ЖО — Ф. 5. — Спр. 418. — Арк. 25зв., 165), кількість розстріляних єврейських жінок, дітей і стариків становила від 300 до 358 осіб.

— о —

УДК 908

ГОЛЯЧЕНКО О.С.
(*смт. Нова Борова, Хорошівський р-он, Житомирська обл.*)

ІВАН ГАЛИЧ: УЧАСНИК БАНДЕРІВСЬКОГО РУХУ У ВОЛОДАРСЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ РАЙОНІ ТА ОДИН ІЗ ЗАСНОВНИКІВ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНЦІВ РОСІЇ (ОУР)

Анотація. *Розповідь про учасника бандерівського руху у Володарсько-Волинському районі (тепер Хорошівський район) Житомирської обл., одного із засновників Калінінградського обласного товариства української культури «Мрія» та Організації українців Росії (ОУР) у Російській Федерації.*

Ключові слова: *Іван Галич, село Грушки, бандерівський рух,* ОУН (Б), *місто Калінінград, «Мрія», ОУР.*

Виклад основного матеріалу. Галич Іван Родіонович народився 28 березня 1927 р. у с. Грушки Володарського району (тепер Хорошівський район Житомирської обл.) у бідній селянській родині. Батько Родіон Григорович 1905 р. народження, мав освіту 5 класів. Відслуживши в Червонім козацтві, повернувся у село переконаним комуністом та одним із перших вступив у грушківський колгосп. Мати — Ганна Марківна, 1905 . народження, освіта — три класи, таємно від батька охрестили Івана. За цю «провину» Родіона Галича виключили з більшовицької партії.

Родина Галичів жила дуже бідно. Батьки працювали в колгоспі. Іван був старшим із шести дітей. У роки Голодомору 1932-1933 рр. їх сім'я вижила завдяки допомозі грушківських вчителів (у той час двір Галичів був спільним із шкільним).

У 1941 р. Іван Галич закінчив шість класів Грушківської школи. Як усі тогочасні підлітки допомагав батькам у домашньому господарстві. Під час тимчасової окупації Володарсько-Волинського району у роки війни та одразу після неї, працював у колгоспі на різних роботах, був їздовим.

Влітку 1941 р. у Володарсько-Волинський район прибули емісари Організації українських націоналісті (бандерівців) (ОУН (Б) Михайло Вовк та Михайло Сторожук. Вони організували районний провід Львівського центру

ОУН (Б) у складі 5 осіб. Провід здійснював пропаганду ідей українського націоналізму, поширював листівки і літературу. Від 1942 р. до Горошківського районного проводу ОУН (Б) входили низові ланки у селах Давидівка, Грушки, Кам'яний Брід, Кутузове, Торчин. До грушківського осередку примкнув п'ятнадцятирічний Іван Галич. *«Ще восени 1941 року два представники Похідних груп українських націоналістів «Володя» та «Муха» завезли у село Грушки багато української літератури. Серед них були «Історія України», твори М. Грушевського, В. Вінниченка, Б. Грінченка, М. Куліша, С. Петлюри, інших українських письменників, репресованих комуністами. Ці твори, заборонені радянською владою, підпільно розповсюджувалась серед населення… Грушківці охоче йшли до хатей на вечірні розмови. У хаті, де збирались люди, вікна обов'язково закривались рядном, а в хаті при світлі лучини чи каганця довго велись розмови. На дворі під хатою виставлялась варта, найчастіше із підлітків* [5].

У 1944 р., після звільнення району від нацистів, Іван Галич пішов у 7 клас, щоб продовжити навчання. У той же час батько разом із усіма грушківцями був мобілізований до лав Червоної армії, а незабаром загинув у боях під м. Шепетівка. *«Вчитись у школі мені більше не довелось. Через кілька днів мене арештували НКВС за зв'язки з ОУНівським підпіллям. Після слідства був звільнений за малолітства, знову працював у колгоспі, а у 1944 р. мене призвали в Червону армію»* [4].

У 1946 р. керівництво військової частини, де служив Іван Галич, направило його в Сумське артилерійське училище, написавши, що він має освіту вісім класів. Училище Галич успішно закінчив у 1949 р. Від того часу проходив службу офіцером. Пізніше закінчив вечірню середню школу та заочне відділення Військово-морського училища у Ленінграді. Отримав диплом військового інженера-електромеханіка. Служив викладачем військових дисциплін, начальником військової частини, готуючи спеціалістів для воєнно-морського флоту. Після виходу на пенсію працював викладачем в морехідній школі.

«Під час військової служби представники політорганів наполегливо пропонували мені вступити в КПРС. На початку п'ятдесятих років я подав заяву. Проте з Грушок та Володарська прийшло повідомлення, що мої рідні дід та дядько були розкуркулені, а сам я був під слідством і мене не судили тільки через малолітство. У прийомі в партію мені відказали» [4]. На нових місцях служби офіцера Івана Галича знову запрошували в партію, а у 1962 р. попередили, що будучи безпартійним йому неможливо буде просуватись по службі. Він знову подав заяву. З великими докорами колишнього бандерівця прийняли в партію. У часи перебудови він вийшов із КПРС.

У 1991 р. Іван Галич брав участь у створенні на теренах Калінінградської обл. Російської Федерації товариства української культури. Основною метою його було зберегти, відродити рідну культури серед

українців, яких тут проживало понад 62 тисяч осіб. Допомагав у заснуванні обласної Організації українців Росії (ОУР), яка згодом почала діяти на усій території РФ. Як представник товариства був учасником з'їздів (конгресів) української діаспори у Києві, Москві.

12 березня 1996 року Калінінградське обласне товариство української культури «Мрія» разом із обласною філармонією влаштували концерт, присвячений пам'яті Тараса Шевченка. Одним із ініціаторів та організаторів цього мистецького заходу став Іван Галич. *«Простора, розрахована на чотириста чоловік органна зала, що міститься в колишній німецькій церкві (кірсі), була переповнена. На сцені, прикрашеній портретом Великого Кобзаря, вишиваними рушниками, гарним короваєм хліба, горіли свічки. Віршем «Думи мої, думи мої» та коротким вступним слово концерт відкрила Надія Смолинська. З великим натхненням твори Тараса прочитав Валерій Коломієць. Зачарував присутніх професійним чудовим виконанням українських народних пісень квартет «Вишиванка». Цей квартет створений землячкою Великого Кобзаря, Заслуженим діячем культури Росії Ольгою Мікеріною… Яскравою зіркою на сцені з'явилась юна учасниця концерту Маланка Зубко. Вона на арфі виконала попурі з української народної музики. Її мама, артистка філармонії Поліна Гайчук, теж на арфі виконала музичну композицію «Україна» на твори українських композиторів та українських народних пісень. Чудово звучали українські пісні у виконанні хору «Україна». Це був перший виступ художнього колективу міста, створеного диригентом Вірою Баранюк… Вперше на найпочеснішій сцені області виступив український хор «Вербиченька». Цей хор вже декілька років існує в м. Нівенськ, створений українцями, які там проживають. Закінчився концерт піснею «Реве та стогне Дніпр широкий» на слова Т.Г. Шевченка, яку разом виконали всі артисти на сцені та всі присутні, стоячі в залі»* [1].

У 1996 р. завдячуючи величезній праці Івана Родіоновича Галича та його двоюрідного брата Василя Миколайовича Галича побачив світ авторський рукопис «Нариси по історії України та села Грушок на Житомирщині». Рік до цього у газеті «Український вибір» Іван Галич писав: *«Зараз, щоб якусь користь принести українству, працюю над історичною роботою для своїх земляків — пишу історію села (без більшовицьких прикрас). Розказую про розкуркулення, колективізацію, репресії, війну, боротьбу УПА і т. ін.»* [2]. Помер Іван Родіонович Галич у 1997 р. Похований у м. Калінінград (Російська Федерація).

Література та джерела

1. Галич І. Крок до відродження // Москва : Український вибір, 1996.
2. Галич І. Шукаємо активістів. Листи до ОУР // Москва : Український вибір 1995.

3. Горошківщина — перлина українського Полісся. Краєзнавча хрестоматія Володарсько-Волинського району / Упор. О.С. Голяченко. — Житомир : Вид-во «Волинь», ПП «Рута», 2005. — 128 с.
4. Листи Галича І.Р. до Голяченка О.С. Зберігаються у Хорошівському народному музеї історії району.
5. Нариси по історії України та села Грушок на Житомирщині : авторський рукопис Галича І.Р., Галича В.М. — Грушки-Калінінград, 1996. — 209 арк.
6. Хорошівський район : Краєзнавчий енциклопедичний довідник / упорядник та відповідальний редактор О.С. Голяченко. — Житомир : Житомир Poligraf, 2019. — 528 с.

— о —

УДК 929(477.84)+908

КІЩЕНКО Г.В.
(смт. Вишнівець, Збаразький р-он, Тернопільська обл.)

ВИКОРИСТАННЯ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КНЯЗІВ ЗБАРАЗЬКИХ-ВИШНЕВЕЦЬКИХ У ІСТОРИЧНИХ СТУДІЯХ (НА ПРИКЛАДІ с. ОЖИГІВЦІ)

Анотація. *Біографічні джерела містять іноді інформацію, яку не зберегли інші документи. В статті на прикладі Ожигівських володінь князів Збаразьких-Вишневецьких аналізуються зміни меж земельних володінь, етапи будівництва оборонного замку та міста в зв'язку зі змінаю власників у XVI-XVII ст.*

Ключові слова: *біографічні дослідження, Ожигівський маєток, князі Збаразькі-Вишневецькі.*

Виклад основного матеріалу. В рамках дослідження локальної історії поселень Південної Волині та Західного Поділля важливе місце займає колись відоме містечко Ожигівці Староконстантинівського повіту Волинського воєводства (нині село Ожигівці Волочиського району Хмельницької області). Короткий час поселення мало назву Новий Збараж і було центром однойменної волості.

Перша згадка про поселення на берегах Збруча через який проходив Чорний шлях датується 30 березня 1430 р., коли литовський князь Свидригайло надав Івану Макосієвичу привілей на володіння селами Борщівка, Білка (нині Лановецького району), Ридомиль, Устечко (нині Крем'янецького району) та Ожигівці (Хмельницька область).

Ряд історичних джерел, подаючи інформацію про княжий Збараж на новому місці і називаючи його Новим Збаражем, наводять дату заснування — 1570-1583 рр., яка стосується опису Нового Збаража (Ожиговець) Стефана Збаразького і т.п.

«Словник географічний Польського королівства» подає відомості, що Ожигівці «…закладені за кн. Петра Збаразького і названі Новим Збаражем для того, щоб відрізнити від сусіднього за Збручем — Старого Збаража…» [5, с. 795]. Теодорович пише, що Ожигівці були засновані князем Петром Владиславовичем Збаразьким в першій половині XVI ст., названі були Новим Збаражем на відміну від сусіднього за Збручем Старого Збаража. На початку XVII ст. воно було спустошене татарами і більше не піднялося [2, с. 836]. Петро Владиславович Збаразький за Й. Вольфом виступає в документах лише у 1590 р. разом з братом Констянтином (відповідно, в першій половині XVI ст. заснувати місто він фізично не міг). В 1591 р. на сеймі він призначається комісаром до зарплати військам, а в 1593 р., вже одружений з Євою Вишневецькою, віддає в оренду свою половину Нового Збаража (тут Ожиговець) і т. д. Однак, відомо, що поселення Ожигівці закладене набагато раніше і власне, за кн. Петра Владиславовича було уже цілком сформованим центром волості. Ще Свидригайло 30 березня 1430 р. надав Ожигівці серед інших сіл (Малів, Охматів, Пашово, Золочів, Борщівку, Ридомль, Устя, Білку) — Іванові Мукосійовичу [1, с. 231].

Основу економічного життя містечка становили ремесла та транзитна торгівля. Про величину тогочасних Ожигівців можна судити з того, що в 1583 р. біля ринку було 52 будови. В 1583 р. до Новозбаразької волості входили 35 сіл. Що стосується замку в Ожигівцях (зокрема в його пригородку на правому березі Збруча — в подальшому Токи), то традиція приписує його будівництво Янушеві Збаразькому, однак, згаданий нами документ оренди половини Нового Збаража М. Вонсовичем і євреєм Єфраїмом говорить, що «… тільки те собі залишаємо: на всі три роки, нижче в тій аренді описане, зокрема замок Новозбаразький зі всім, що в собі має, фільварок на передмістю під замком зі всіма його будовами, з полями…» [1, с. 234]. Тобто, на період 27 грудня 1583 р. замок уже був збудований і повноцінно функціонував, тому міг бути побудований значно раніше (імовірно кн. Стефаном Андрійовичем після отримання привілею на заснування міста 1557 р.).

Пізніше власником села став один із князів Збаразьких — Андрій Семенович. Після смерті Андрія Збаразького Ожигівці перейшли до його дружини Ганни Гербуртівни. Згодом вона подарувала село наймолодшому сину Михайлу. В описі Крем'янецького замку за 1545 р. сказано, що крем'янецькі міщани скаржилися в «Жалобі на побор нових не обычных пошлинь»: «вь Збаражи, вь Волочискахь і вь Жиговцах князь Михайло Збаражский сь матперью от воза по два гроша беруть». Ця документальна згадка стверджує, що плата за в'їзд в Ожигівці була такою, як у торгове місто [6, с. 598]. З 1554 р., після смерті Михайла Андрійовича, Ожигівцями володіла його дружина. Від неї власність на поселення перейшла до Михайлового брата Стефана Збаразького. У 1557 р. він згадується як дідич Ожигівців, який ще за життя матері Ганни Гербертівни отримав королівський привілей на

«заложення» міста і магдебурзьке право. У документах за 1582 р. зустрічаються згадки про привілей великого князя литовського Свидригайла від 30 березня 1430 р., згідно з яким на маєток Ожигівці претендувала дружина Григорія Болбасова. Князь Стефан Збаразький також посягав на цей маєток, за що власниця його заскаржила до Крем'янецького земського суду. Право на володіння залишилося за Болбасовою. Однак князь Стефан знехтував рішенням суду, оскільки документ за 1583 р. свідчить, що з «містечка свого Нового Збаража» він брав податок з 52 «домів ринкових», з 195 «домів вуличних».

Після смерті у 1585 р. воєводи Стефана Збаразького, згідно з родинною домовленістю, .Новозбаразька волость була поділена між синами Стефанового брата Владислава. 27 грудня 1593 р. Пйотр Збаразький віддав містечко Новий Збараж та села, які до цього перебували в оренді, панові Миколаю Вонсовичу та єврею Єфраїму в нову оренду. У крем'янецьких гродських актах з цього приводу є запис про те, що князь Пйотр Збаразький свою власність у повіті Кременецькому «місто Нове і Старе — Новий Збараж, Колісець, з усіма селами і присілками, які належать до тих моїх маєтків…» віддав в оренду на три роки за 9100 злотих. Після року оренди додавалися ще й інші маєтки, а також місто Старе з передмістями, що належали до міста Новий Збараж. У цьому ж документі за 1593 р. є уточнення про «місто Старе при замку», фільварок на передмісті «під замком з усіма його будовами». Частина міста біля замку, ймовірно, отримала назву Старе Місто, інша — за оборонними спорудами — називалася Новим Містом, а в цілому йменувалося Новий Збараж. У скарзі за 1601 р. Гельжбети — доньки покійного Себастьяна Кошляківського сказано, що «двір Себастьяна Кошляківського у місті Ожигівцях коштом своїм збудував для небезпеки неприятеля», а також села, які мав за вислугу і записом від Стефана Корибутовича Збаразького, тобто двір в Ожигівцях, села Кошляки та Волицю, дані і записані досмертно Гельжбеті Гулевичевій.

За кількістю населення Ожигівці на той час були великим містом. У 1629 р., коли його власником був краківський каштелян князь Кшиштоф-Єжи Збаразький, Ожигівці мали 503 будинки, в тому числі Старе Місто — 22, а Нове Місто — 394, передмістя і фільварок — 87. Після смерті Януша Збаразького у 1608 р. половина волості перейшла до його сина Кшиштофа-Єжи. Цей останній власник з роду Збаразьких помер у 1631 р. Онука Стефана Збаразького Анна вийшла заміж за Костянтина Вишневецького, і, таким чином, Ожигівська волость перейшла до цього магнатського роду і належала їм до 1744 р., доки не вимер їх рід по чоловічій лінії.

Вишневецькі збудували в Ожигівцях костьол, а у 1722 р. — другий костьол, який переробили із замкової вежі. Потім твердиня перейшла до роду Чарнецьких, а далі — до Матковських. 1772 р.

Виходячи з вищесказаного метою даної статті є питання ідентифікації згаданих населених пунктів, які обидва перебували у Кременецькому повіті і у власності двох княжих родів Збаразьких та Вишневецьких. Тому розподіл у часовому та територіальному аспектах топонімів княжого Старого Збаража і Нового міста та Нового Збаража (Ожиговець), що складається з Старого Міста та Нового Міста є надзвичайно важливим для історичної та історико-географічної науки.

Для чіткого розмежування топонімічних назв населених пунктів з вищезгаданими назвами проведемо визначення їх просторової локалізації та найменування.

Збараж — княже місто (перша літописна згадка 1211 (1214) р. (Галицько-Волинський літопис)), що знаходилось на місці давньоруського городища IX-XIII ст. в межах гір Княжа, Бабина, Монастирок Збаразького підрайону Подільських Товтр поблизу (в районі) сучасних сіл Старий Збараж і Залужжя на річці Гнізна [4, с. 92-96].. Часові межі 1211-1589 рр. Інші назви: Старий Збараж, село Старий Збараж, Велике місто, місто під горою. Новий Збараж: Княжий Збараж на новому місці після зруйнування Збаража 1589 р. Інші назви: Мале місто. Територія сучасного Збаража з новим замком XVI-XVII ст.; Частина містечка Ожигівці та Ожигівці в цілому після 1557 р. поселення в Бердичівському повіті (за 50 верст від Бердичева), у гміні Самгородок, на лівому березі р. Десна при впадінні до неї потічку Битай. Старий Збараж: село на р. Гнізна на місці княжого Збаража; частина містечка Ожигівці після 1557 р. (територія сучасних сіл Токи Підволочиського району Тернопільської обл. та Ожигівці Хмельницької обл.).

Стосовно виникнення топоніму Новий Збараж то окремі джерела пов'язують його з руйнуванням княжого Збаража татарами у 1589 р. Ще у 1601 р. возні Кшиштоф Щука і Станіслав Янковський, оглядаючи містечка і села Волині, доповідали Луцькому городському суду, що «…местечка въ року осьмдесят десятом спустошоные: местечко Збаражъ… до того часу пусты есть и людей в нихъ нимашъ» [1, с. 292]. За винятком Збаразького замку, саме місто і навколишні села були повністю зруйновані і «…до кгрунту от поганства татар спаленные и спустошоные».

В середині XVII ст. топонім Новий Збараж поступово зникає, а Ожигівці згадуються у Літописі Самовидця та Граб'янки в період Хмельниччини 1648-1651 рр. Як твердить «Літопис Самовидця», кримський хан таборував під Ожигівцями у 1651 р., відійшовши від Хмельницького. 1772 р. Збруч став кордоном між Австрією і Росією. На російському боці залишалося містечко Ожигівці, а його передмістя Токи із замком дісталося Австрії. Незабаром Токи стали самостійним селом, а занедбаний замок перетворився у мальовничу руїну. Даних про герб міста розшукати не вдалося. Очевидно, ним був родовий знак князів Збаразьких: зображення Святого Юрія у вигляді вершника, що нищить списом змія [3, с. 179].

Таким чином підводячи підсумок аналізу історичних джерел, необхідно відзначити, що: в один і той же час (кінець XVI — початок XVII ст.) в одному повіті (Кременецькому) існувало два населених пункти з тотожними назвами (топонімами) та один з такою ж назвою — у Бердичівському. Про мотиви та причини перейменування Ожиговець на Збручі у Новий Збараж ще до 1589 р. за браком історичних джерел можна тільки здогадуватись.

Література та джерела

1. Архив Юго-западной Росси. — Киев, 1883. — Ч. 6. — Т. 1. — 938 с [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://new.runivers.ru/lib/book3030/9522/ (Останнє звернення 09.09.2020 р.).
2. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. — Т. 4: Староконстантиновский уезд / Составил Н.И. Теодорович. — Почаев, 1899. — 934 с.
3. . Собчук В. Мережа оборонних споруд Південної Волині (середина XVI — перша половина XVII ст.) /В.Д. Собчук // В зб.: Середньовічні та ранньомодернові оборонні споруди Волині. Під ред. В. Собчука. — Кременець, 2006. — 236 с.
4. . Ягодинська М. Літописний Збараж (Збираж) (за матеріалами археологічних досліджень) / Марина Ягодинська // Наукові записки «Національного заповідника «Замки Тернопілля. — В-во ТНПУ. — Тернопіль-Збараж, 2010. — 98 с.
5. . Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 7, — Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880-1914. — 960 s.
6. Wolff J. Kniaziowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku. — Kraków, 1895. — 698 s.

— о —

УДК 908

КОЗІЙ О.В.
(м. Київ)

СТОРІНКИ ЖИТТЯ БЕРДИЧІВЧАНКИ ОЛЬГИ ГОЛОВКОВОЇ

Анотація. *В статті розкрито життєвий шлях уродженки м. Бердичева Головкової Ольги Олександрівни та членів її родини.*

Ключові слова: *Головкова Ольга, Бердичів, Черкаси, цукрові заводи, Бердичівська гімназія.*

Виклад основного матеріалу. Історичні процеси на теренах України цікаво розкриваються через персоналізацію. Розгляд історичних осіб або пересічних громадян оживляє сухі історичні схеми, сприяє розкриттю причин

історичних подій та явищ і допомагає запропонувати певну модель суспільної поведінки.

Розкриваючи основні аспекти долі пересічного громадянина, досліджуючи його життєві кроки, одночасно розкриваються шляхи розвитку державотворення. Збереження національної ідентичності особистості та формування патріотизму — одне з пріоритетних завдань сьогодення в українському суспільстві. Сучасна молодь повинна знати свої родові витоки, нести відповідальність за сучасні історичні процеси, пам'ятаючи минуле. Побудувати майбутнє без урахування минулого неможливо. Тому авторка статті на прикладі життя мешканки міста Бердичева Ольги Головкової пропонує це реалізувати.

Ольга Олександрівна Головкова народилася 23 квітня 1897 р. (за старим стилем) у м. Бердичеві в сім'ї інженера залізничних шляхів Олександра Микитовича Головкова.

Виписка з метричної архівної книги Іоанно-Воїнської церкви села Рогозного Сумського повіту за 1896 р. свідчить, що Олександр Микитович Головков — почесний, потомственний громадянин міста Харкова, православного віросповідання, одружився у віці 26 років з дворянкою села Рогозного 19-річною Оленою Олександрівною Тюнтіною, православного віросповідання. В кінці виписки зазначено: «Что выпись эта сходна слово в слово с метрической книгой, хранящеюся в архиве Іоанно-Воинской церкви села Рогозного Сумского уезда, в том подписью с приложением церковной печати удостоверяем 31 декабря 1896 года» [5].

О.М. Головков, 1869 р. народження, виходець з бідної сім'ї — візника, дід його був кріпосним. Але він зміг закінчити Харківський технологічний інститут. Спочатку працював інженером-технологом на залізниці, згодом — на цукрових заводах. Останнє місце роботи — Шамраївський цукровий завод Київської області. У шлюбі з Оленою Олександрівною Тюнтіною був щасливим, виховав чотирьох дітей: Ольгу, Сергія, Наталію, Олену.

Олена Олександрівна Тюнтіна, 1877 р. народження, дворянка, православного віросповідання, закінчила Київський інститут шляхетних дівчат, виховувалася в сім'ї Олександра Миколайовича Тюнтіна, 1838 р. народження, який закінчив Петербурзький технологічний інститут. Працював у поміщиків-цукрозаводчиків Білорусі та України [5]. У цей час завершувався промисловий переворот в Російській імперії, відбувалися значні економічні зрушення.

Традиційні в Україні галузі промисловості, пов'язані з сільським господарством, у результаті реформ 60-х-70-х років XIX ст., також отримали значний поштовх до розвитку на основі капіталістичних відносин. Насамперед це стосується цукрової промисловості. Тут господарювали українські, російські, польські, єврейські, підприємці із селян, міщан та дворян: Терещенко, Харитоненко, Бобринський, Браницький, Потоцький, Бродський,

Фішман, Гінзбург. Завдяки завершенню технічного перевороту і властивій капіталізму тенденції до концентрації виробництва на великих підприємствах загальна кількість цукрових заводів в Україні зменшилася з початку 1860-х до середини 1890-х рр. з 247 до 153 (зі збільшенням загальної кількості робітників з 38 до 78 тис.). Виробництво цукру на них зросло в 14 разів: з 1,6 до 23 млн. пудів (84% виробництва всієї Російської імперії). Щоб не допускати зниження цін на внутрішньому ринку, найбільші цукрозаводчики України 1887 р. в Києві об'єдналися в цукровий синдикат — перше в Російській імперії капіталістичне монопольне об'єднання. Уже через п'ять років у його підпорядкуванні перебувало понад 90% усіх заводів в Україні [4, с. 167]. Олександр Миколайович Тюнтін у цей буремний економічний час займає посаду директора цукрових заводів України. Остання його робота — директор цукрового заводу с. Андрушки (тепер Попільнянський район Житомирської області).

1870-го року О.М. Тюнтін, працюючи на цукровому заводі поблизу Гомеля, познайомився з Анжелікою Михайлівною Радзієвською. Її батько, Михайло Радзієвський, поляк, мав власний великий будинок та бізнес: утримував лазню і готель. Прибутки були достатні. Мати Анжеліки походила з німецької родини фон Тібе [5]. Анжеліка була набагато молодшою за свого чоловіка Олександра Миколайовича Тюнтіна. Одружилися вони 1870 року. Молода дружина, 16-річна Анжеліка переїхала до будинку чоловіка з ляльками. В подружжя народилося дев'ятеро дітей: сини — Олександр, Михайло, Микола, Костянтин; дочки — Параска, Олена, Ангеліна, Євгенія, Віра. Олена Олександрівна Головкова, 1897 року народження, народила свою першу дитину — дочку Ольгу, про історію життя якої йдеться у цій статті.

Народилася Ольга в Бердичеві. Сьогодні це найбільше після обласного центру місто, районний центр, розташоване на високих берегах річки Гнилоп'ять. Перша достовірна документальна згадка про Бердичів датується 1545 р., коли він був власністю В. Тишкевича. Після Люблінської унії місто увійшло до складу Польщі. 1630 року нащадок першого господаря Бердичева Я. Тишкевич, воєвода і генеральний староста київських земель, віддав свій замок і земельну ділянку на крутому березі Гнилоп'яті під костел і монастир ордену Босих кармелітів. Я. Тишкевич подарував костелу сімейну реліквію - ікону Пресвятої Діви Марії, завдяки якій Бердичів згодом став відомим серед прочан ледь не всього світу. Кармелітський монастир у XVIII ст. стає однією з найбільш укріплених фортець Європи завдяки підтримці польського короля. Позиції цього, здавалося б, непорушного оплоту католицизму в Україні сильно похитнулися після другого поділу Польщі 1793 р. і приєднання цих земель до Росії. Почався новий етап розвитку міста, що ознаменувався його стрімким зростанням. Бердичів опинився на східному кордоні так званої «межі єврейської осідлості», встановленої 1791 р. Російською імперією. Це призвело до значного припливу сюди євреїв, які традиційно розгорнули бурхливу

ремісничу і комерційну діяльність. До середини XIX ст. Бердичів отримує статус міста (1845 р.) і за чисельністю населення займає п'яте місце в Україні, поступаючись лише Києву, Харкову, Одесі і Миколаєву. Майже десяток тривалих ярмарків, що проводилися в Бердичеві, і його зручне географічне розташування незабаром перетворюють місто на великий торговельний центр. Але після будівництва залізниць Київ-Одеса (1871 р.) і Київ-Брест (1873 р.) Бердичів поступово втрачає значення перевалочної бази і посередницького центру [2, с. 38-39].

У XX ст. Бердичів, який обійшли великі транспортні магістралі, остаточно втрачає значення важливого територіального центру і залишається у свідомості багатьох жителів країни символом українського містечкового єврейства.

Ось в такому місті народилася, навчалася Ольга Головкова, батько якої в цей час працював на посаді інженера-технолога місцевої залізниці. Це були найщасливіші роки безтурботного дитинства. Про це завжди з любов'ю розповідала онукам Ольга Олександрівна — в державній шестикімнатній квартирі, недалеко від залізничного вокзалу спокійно проживала сім'я Головкових. Батько утримував сім'ю, мати виховувала дітей та вела господарство. Всі діти навчалися в гімназіях.

О.М. Головков ще у студентські роки захопився філософсько-релігійними поглядами видатного російського письменника Лева Толстого. Постійно носив сорочку, яку в народі називали «толстовкою». Л. Толстой в автобіографічній трилогії «Дитинство», «Отроцтво» та «Юність» (1850-1857), досліджуючи «діалектику душі», акцентував намагання особистості досягнути свою внутрішню сутність, постійно морально вдосконалюватися. Через всю творчість Толстого проходить тема пошуку морального ідеалу в наближенні до повсякденного життя народу, до природи. Уся цивілізація, на його думку, є зло, яке приносить людям тільки страждання, тому геть всі «культурні блага», ортодоксальну церкву, державу з її насиллям. Простий селянський побут і праця (земля є спільною), самовідречення в ім'я Бога, встановлення царства Божого на землі — такі ідеали Л. Толстого [6, с. 457] та його прихильників, серед яких був і О.М. Головков. Його у січні 1944 р. і поховали в улюбленій «толстовці». В царські часи виникали в інженера О.М. Головкова проблеми з місцевою жандармерією через його «толстовські» погляди. Священник російської православної церкви, друг сім'ї Головкових, завжди попереджав Олександра Микитовича, коли необхідно було завітати до церкви, хоча б постояти на порозі, аби позбутися неприємностей з владою.

Сім'я Головкових жила дружно. Батьки піклувалися про дітей, звертаючи увагу на виховання та навчання. О.М. Головков отримує нове призначення і сім'я переїздить до Черкас. Розпочалися часи лихоліття: Перша світова війна, революція та громадянська війна, які принесли сім'ї страждання та втрати. Син, Сергій Головков, 1898 р. народження, після катувань

червоногвардійцями студентів та міської молоді у Черкасах, пішов до лав армії отамана М.О. Григор'єва, який ще 1917 р. взяв участь в українізації військових частин російської армії. Григор'єв 1918 р. служив у Збройних силах Української держави, з другої половини 1918 р. за дорученням Симона Петлюри готував повстання проти гетьмана П. Скоропадського на Півдні України. В листопаді 1918 р. Григор'єв, об'єднавши під своїм командуванням численні повстанні загони, передав їх у розпорядження Директорії УНР [1, с.178-179], активно боровся з більшовиками, маючи підтримку населення. В першому ж бою Сергія Головкова було важко поранено, йому ампутували ноги, розвинулася гангрена; смерть. Похований у Черкасах. Йому було всього 19 років.

Середня донька, Наталія Головкова, 1901 р. народження, закінчила Бердичівську гімназію з золотою медаллю. Мала хист до співу, хотіла отримати професійну музичну освіту, але часи тоді були небезпечні. Батьки не дозволяли залишати домівку. Тоді рішуча Наталка пише листа самому В.І.Леніну про своє бажання навчатися співати. За розпорядженням В.І. Леніна Черкаський виконком направив Наталку на курси драматичного мистецтва до Києва [5]. 1926 р. Наталія побралася з Олександром Ляшенком. Молоді поїхали назавжди до Ленінграда (нині Санкт-Петербург), де все ж Наталія потрапила до музичного технікуму, займалася вокалом. 1928 р. народила дочку Олену. Працювала в Ленінградській обласній філармонії. Після Другої світової війни деякий час разом з чоловіком працювали в Калінінградській області. Знову повернулися до Ленінграда, де 1990 р. Наталія Олександрівна померла.

Молодша донька, Олена Головкова, 1907 р. народження, також навчалася в гімназії Бердичева, пізніше Черкас. Закінчила балетну школу. На сцені виступала недовго, побралася з інженером Вассіаном Лабзенком, науковцем, виїхала назавжди до Свердловська (нині Єкатеринбург). Померла там 1987 року [5].

Старша донька, Ольга Головкова, закінчила Бердичівську жіночу гімназію в червні 1914 р., яку утримувала В. Усаневич. Про це свідчить атестат Міністерства народної освіти від 6 червня 1914 р., де зазначалося, що Головкова Ольга Олександрівна, дочка чиновника, православного віросповідання, вступила до першого класу гімназії у 1907 р., а закінчила в 1914 р., провчившись сім років, тобто Ольга пройшла повний курс гімназичної освіти. Перераховані оцінки, переважно позитивні: 1) Закон Божий — «5»; 2) російська мова з церковно-слов'янською словесністю — «4»; 3) математика — «3»; 4) географія всесвітня та російська — «4»; 5) історія всесвітня та російська — «4»; 6) природнича історія — «5»; 7) фізика — «4»; 8) математична географія — «3». З усіх перерахованих предметів отримала середній результат — «4» [5]. Чистописання та рукоділля навчалася з успіхами, першого — «4», другого — «5». Також обов'язковими предметами

були педагогіка — «4»; малювання — «5» з відзнакою; французька мова — «3». Отже, на підставі встановлених правил, Ольга Головкова удостоєна звання учениці, яка отримала повний курс навчання у жіночій гімназії, що підтвердила Педагогічна Рада Бердичівської гімназії своїми підписами (21 викладач) [5]. Ольга Головкова прекрасно малювала, тому «Педагогический Совет Бердической женской гимназии, учредитель В.А. Усаневичь, постановили 4 июня 1914 года наградить этой книгой ученицу VII класса Ольгу Головкову за отличные успехи по рисованию». Ольга отримала цінну книгу Ігоря Грабаря та Сергія Глаголя «Русские художники. Собрание иллюстрированных монографий. Выпуск 2. Исаак Ильич Левитан. Жизнь и творчество» [5]. Батьки вирішили продовжити навчання Ольги у 8-му класі цієї ж гімназії і по закінченню вона б отримала свідоцтво Міністерства народної освіти на звання домашньої вчительки або наставниці. Тобто, фактично Ольга могла бути працевлаштованою.

Ольга Головкова закінчила 8-й клас в квітні 1915 р., отримавши з провідних предметів «5» та «4» : У свідоцтві відзначалося : «Посему на основании установленных правил, она, Ольга Головкова, как удовлетворившая всем требованиям Высочайше утвержденного 24 мая 1870 г. Положения о женских гимназиях ведомства Министерства Народного Просвещения и учебного плана VIII (дополнительного) класса женских гимназий, утвержденного Министерством Народного Просвещения 31 августа 1874 г., приобретает звание домашней учительницы» [5]. Цього ж 1915 року Ольга Головкова отримує паспортну книжку за № 97, видану Бердичівським міським поліцейським управлінням 2 червня 1915 року, де зафіксовано наступне: «Владелец книжки»:

1. Имя, отчество, фамилия: *Ольга Александровна Головкова*.
2. Звание: *дочь технолога*.
3. Время рождения: *23 апреля 1897 года*.
4. Вероисповедание: *православное*.
5. Место постоянного жительства: *Бердичев*.
6. Состоит ли или состоял ли в браке: *не состоит*. (Пізніше дописано: *состоит в замужестве с 16 июля 1917 года*).
7. Отношение к отбыванию воинской повинности: ____
8. Документы, на основании которых выдана паспортная книжка: *документы о службе отца Олександра Головкова, технолога на 8 участке железнодорожного пути*.
9. Подпись владельца книжки: *О.А. Головкова*.

Если владелец книжки неграмотен, то его приметы: рост, цвет волос. Особые приметы:

10.Лица, внесенные в паспортную книжку на основании ст.10 и 11 Устава о паспортах: _____

Підпис поліцмейстера та секретаря.

Печатка поліцейського Управління м.Бердичева

11.Перемены, происшедшие в служебном, общественном и семейном положении владельца книжки, и равно лиц, числящихся в книжке: *О вступлении в первый законный брак Ольги Александровны Головковой с поручиком Григорием Васильевичем Иванченком 16 июля 1917 года. Что своими подписями и печатью церкви Св. Богородицы г. Черкассы подтверждают* (підписи та печатка церкви). *Как видно из метрической справки об умерших, выданной священником Д. Залеским Соборно-Николаевской церкви г. Черкассы за № 43, муж Ольги Александровны Иванченко, поручик 12 финлядского полка Григорий Васильевич Иванченко умер в г. Киеве, а тело его 23 августа 1918 г. похоронено на Соборно-Николаевском кладбище г. Черкассы»* [5].

Ольга Головкова разом з сім'єю, закінчивши 8-й клас, отримавши звання домашньої вчительки, переїздить до Черкас, де познайомилась з 25-річним поручиком Григорієм Васильовичем Іванченком (На фото Григорій Іванченко та Ольга Головкова), який приїхав з фронту до батьків у відпустку. Молоді покохали одне одного і побралися в липні 1917 року. Григорій знову на фронті. Влітку 1918 року в Києві змінюється політична ситуація. При владі гетьман П. Скоропадський, але реальними господарями все ж були німці. Григорій мріє з'єднатися з сім'єю, побачити маленького синочка Олександра, але доля розпорядилася по-іншому: підступна «іспанка» забрала його життя. Молодий офіцер пройшов усю війну, а помер в шпиталі від «чуми XX століття» в Києві в серпні 1918 р. Через кілька місяців хвороба забрала і маленького синочка. Відчаю молодої дружини не було меж. Батьки боялися за її психічне здоров'я. Через деякий час Ольга влаштовується на роботу секретарем-друкаркою, аби не бути на самоті. Надалі, все життя до самої пенсії, працює на цій посаді в різних державних установах.

У 1921 р. у паспортній книжці з'являється новий запис: «Иванченко Ольга Александровна вступила во второй брак с Сергеем Сергеевичем Мерингом» (підпис та печатка) [5].

Нове сімейне життя, але ніколи Ольга не забувала своє перше кохання — Григорія Іванченка.

Сергій Сергійович Мерінг народився у червні 1897 р. в сім'ї цукрозаводчика Сергія Федоровича Мерінга у Києві. Своїй дружині Ользі Іванченко, він розповідав, що народився в міжнародному вагоні. Його мати Тереза Йосипівна Саммарті була іспанкою, тому родина часто їздила до Іспанії. З 11-річного віку до 1915 року Сергій навчався у Лондонському

коледжі. Повернувшись до батьків у Київ, вступив до ІІ військового Миколаївського училища, створеного 1914 року за наказом імператора Росії. Після випуску з училища у січні 1916 року його направили до елітного піхотного Єгерського полку Гвардійської дивізії, і він вирушає на фронти Першої світової війни. Вже у червні 1916 р. тяжко поранений С.С. Мерінг отримав групу інвалідності, поїхав у тил, до Києва, де майже дев'ять місяців живе у батьків та лікується. У Києві вступив до Близькосхідного інституту, але всидіти вдома молодий офіцер не міг. Виникли непорозуміння з батьком С.Ф. Мерінгом, який тоді працював на посаді міністра торгівлі і промисловості в уряді гетьмана Павла Скоропадського [3, с. 78-92]. Молодий С. С. Мерінг не хотів миритися з присутністю в Києві німців і, не схвалюючи гетьманську політику, залишив рідне місто, їде до Криму, потім до Новоросійська. Коли білогвардійці генерала А.І. Денікіна зайняли Київ, він повертається додому, але батьки разом з сестрою Кармен та молодшим братом Борисом вже поспіхом виїхали до Австрії. І це цілком зрозуміло, бо 14 грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський зрікається влади і виїздить до Німеччини. Разом з ним залишають Україну і люди, які підтримували Українську Державу протягом семи з половиною місяців. С.С. Мерінг знову опиняється у Єгерському полку в чині штабс-капітана [7, арк. 17]. Згодом він захворів на тиф, і його відправили до Одеси на лікування. Потім знову воює в Криму, вже у військах генерала Врангеля, які були розгромлені червоноармійцями М. Фрунзе восени 1920 р. У складному положенні опинився штабс-капітан С.С. Мерінг, який повинен був вирішувати, що робити далі: їхати назавжди з України до батьків у Австрію чи залишитися і змиритися з новою радянською владою? У травні 1921 р. радянська влада оголосила амністію для білих, С.С. Мерінг їде до Северинівки Київської губернії, де планує зустрітися з дядьком Михайлом, старшим братом батька, та колишнім директором цукрового заводу у Новій Греблі (Вінниччина), тобто у маєтку С.Ф. Мерінга, Дем'яном Пилиповичем Гамагою, який був у шлюбі з Параскою Тюнтіною, старшою дочкою Олександра Миколайовича та Анжеліки Михайлівни Тюнтіних. Д.П. Гамага готує Мерінгів до еміграції. З проголошенням радянської влади в Україні виїхати за кордон було складно. В цей час гостювати до тітки Параски приїздить Ольга Олександрівна Іванченко, знайомиться із Сергієм Сергійовичем Мерінгом. Між молодими людьми зав'язалися стосунки, що вирішило долю Сергія Мерінга. Він одружується і відмовляється від еміграції. Про своє рішення Сергій повідомив дядька Михайла, який згодом перетнув кордон [5]. Молоде подружжя їде до Черкас, де поселяється у батьків дружини Головкових (На фото Сергій Мерінг та Ольга Головкова). Батько Ольги Олександр Микитович Головков працював в цей час інженером на залізниці. Сергій Мерінг влаштовується на роботу у різні радянські установи, приватно викладає іноземні мови. Він добре володів англійською, іспанською, німецькою мовами. Ольга Олександрівна Мерінг згадувала, що її чоловік

Сергій Мерінг розмовляв російською з невеликим акцентом. І це зрозуміло, бо багато років він навчався за кордоном, в Англії [5]. Сергій Мерінг мріяв про спокійне сімейне життя. У протоколі допиту від 17 травня 1923 р. заявляє: «Себе не вважаю білим офіцером. Згоден з Радянською владою. Якби я був у чомусь винний, то міг би вже не раз змінити прізвище і виїхати за кордон» [7, арк. 19].

Та спокою молодій парі нова влада не давала. Уже в травні 1923 р. С.Мерінга заарештовано органами Державного Політичного Управління, яке запідозрило його у зв'язках з контрреволюційними колами. Спочатку він знаходився у черкаській в'язниці, а у серпні 1923 р. його відправляють до Лук'янівської в'язниці у Києві [7, арк. 38]. Перебуваючи у в'язниці, С.С.Мерінг бореться за своє звільнення, адже на волі його чекає вагітна дружина Ольга, яка мала у січні народжувати. Ольга залишає Черкаси та перебирається до Києва, аби бути ближче до чоловіка і хоча б морально його підтримати у такий складний час. Вона надсилає різним радянським юридичним установам прохання пришвидшити розгляд справи. І дійсно боротьба подружжя мала позитивний результат. Ольга народила дочку Аллу 18 січня 1924 р. Молодий батько посилює боротьбу за своє визволення. Так, у заяві до начальника Київського відділу Державного Політичного Управління він пише: «Невже я винен у тому, що народився у дворянській сім'ї? Що з 11-річного віку мене відправили до Англії, де навчався до 1914 р. і весь час там відчував любов до батьківщини, тому прибувши до Києва 1915 р. вступив до військового училища, воював, був багато разів поранений. Так, у громадянській війні я був на боці білих. Але це зрозуміло, бо зовсім не орієнтувався у політиці. У Росії я ніколи дворянськими привілеями не користувався. Мій дід Федір Федорович Мерінг, виходець з Німеччини, отримав у Росії дворянство за те, що був професором медицини. Із нашої родини вийшов мислитель-марксист Франц Мерінг, один із засновників комуністичної партії Німеччини. Мої батьки зараз живуть за кордоном і кличуть до себе, але я хочу жити на батьківщині, хоч мені тут доводилося голодувати. Я не жалкую за нашими сімейними статками і землями. Я завжди не розумів нерівність між людьми і часто сперечався з приводу цього питання з батьком, якому говорив, шо від родинних земель відмовляюсь, і моя мрія — померти за батьківщину» [7, арк. 76-77]. Цього року каральні органи звільнили С.С. Мерінга, бо насправді не мали проти нього жодних доказів провини перед молодою державою. Але влада продовжувала пильно стежити за ним, бо Мерінг належить до тієї верстви, якій у більшовицькій країни не було місця. Розумів це С.С. Мерінг чи ні — не відомо. З його намірів видно, що ця

втомлена, хвора людина хотіла спокою та малих людських радощів. Опинившись на волі, він насолоджувався життям. Отямився лише тоді, коли дружина Ольга почала вимагати розлучення, не бажаючи вибачати чоловікові зраду. Благання не допомогли. Подружжя офіційно розлучилось. Ольга з донькою Аллою повернулась до батьків у Черкаси, а С.С. Мерінг залишився у Києві. Цікаво, що батько С.С. Мерінга Сергій Федорович, мешкаючи за кордоном, продовжував листування з невісткою Ольгою і не хотів визнавати інших дружин сина, турботливо цікавився онукою, адже у Сергія Сергійовича більше дітей не було [7, арк. 7]. Батьки Ольги в цей час проживали у с. Шамраївці Сквирського району Київської області, де Олександр Микитович Головков працював інженером на цукровому заводі. Це і врятувало Головкових в період голодомору. В середині 1930-х років Ольга припиняє листування з родиною Мерінгів, бо це стало небезпечно. Знищує усі листи. Згодом дізнається про третій арешт С. С. Мерінга, якого влада розстріляла восени 1937 р. На допиті він не згадував ні про першу дружину, ні про дочку Аллу, бо інакше склалась би їх доля. Згодом батьки переїхали до Білої Церкви Київської області, де Ольга Олександрівна Мерінг влаштовується секретарем-друкаркою в різні міські установи. Після смерті батьків проживала з сім'єю дочки Алли, виховувала онуків. Померла 5 березня 1988 р. Похована в Білій Церкві.

Понад 90 років прожила Ольга Олександрівна Мерінг (дівоче прізвище Головкова), розпочавши свій життєвий шлях у Бердичеві, закінчивши його у Білій Церкві. На її вік припало щасливе дитинство, буремна та сумна молодість, страшні часи голодомору та більшовицьких репресій, німецька окупація, боротьба за виживання. У пенсійному віці тяжко хворіла, але всю свою доброту та любов віддала дочці та онукам. Онука Олена, вже сама пенсіонер, з вдячністю згадує бабусину усмішку і добрі-добрі очі, її пісні та розповіді. Все це вплинуло на формування позитивного сприйняття цього буремного світу наступного покоління Тюнтіних-Мерінгів, які на прикладі своїх рідних надалі розбудовують свою Україну.

Література та джерела

1. Довідник з Історії України «А-Я» — Київ : «Генеза», 2002.— С. 178-179.
2. Іваненко Андрій. Вся Україна. Путівник. — Київ : Картографія, 2010. — С.38-39.
3. Пшенична О. Зміни в складі уряду Української Держави (вересень-листопад 1918 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія».— Вип. 15. — 2009. — С. 78-92.
4. Сарбей В.Г. Національне відродження України // Україна крізь віки. Т. 9. — Київ : Альтернативи, 1999. — С. 169.
5. Сімейний архів родини Мерінгів.

6. Философский энциклопедический словарь. — Москва : Инфра, 2000. — С.457.
7. Центральний Державний Архів Громадських об'єднань України, м. Київ (ЦДАГО України). — Ф. 263 (Колекція позасудових справ реабілітованих, м. Київ). — Оп. 1. — Спр. 4572. — Арк. 7. 17, 18, 19, 38, 76-77.

— о —

УДК 911.2

АНДРІЙЧУК Т.В., ВЛАСЕНКО Р.П., КОСТЮК В.С., ДЕМЧУК Н.С.
(м. Житомир)

ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИЙ ФОНД ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. *Дана коротка характеристика ландшафтам Житомирської області. Станом на 01.01.2020 р. Житомирщина включає 235 природно-заповідних територій і об'єктів загальною площею понад 137,646 тис. га. Відсоток заповідності складає 4,6%. Наголошено, що головним завданням для збереження унікальних ландшафтних структур на сьогоднішній день є створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ), а також створення у межах природоохоронних територій музеїв під відкритим небом.*

Ключові слова: *природно-заповідний фонд, Житомирська область, ландшафт, Поліський природний заповідник, музей, Смарагдова мережа.*

Виклад основного матеріалу. Житомирщина, край мальовничої природи, своєрідних природних багацтв, які здавна привертали особливу увагу багатьох вчених-ботаніків, географів, геологів з світовими іменами, зокрема таких як В.В. Докучаєв, О.І. Воєйков, П.А. Тутковський, В.І. Вернадський тощо.

Житомирська область розташована в центральній частині Східноєвропейської рівнини на півночі Правобережної України. Таке фізико-географічне розташування регіону пов'язане з виходом на поверхню порід Українського докембрійського щита, який головним чином і зумовив виокремлення Житомирського Полісся [2, с. 15].

Сучасна ландшафтна структура Житомирської області зазнала великих змін. Ці зміни в регіоні пов'язані з погіршенням якості навколишнього природного середовища, що пов'язано із забрудненням атмосфери, гідросфери, знищенням родючих ґрунтів отрутохімікатами і радіоактивними відходами, утворенням великої кількості твердих побутових відходів, тощо [1, с. 187]. У зв'язку з цим необхідною умовою державної політики в галузі використання і охорони екосистем є створення шляхів збереження та покращення природних багацтв нашої держави. Вона вимагає надзвичайної уваги і контролю за дотриманням рівноваги в навколишньому середовищі, бережливого ставлення

до природних ресурсів, їх збереження, відновлення тощо. Збереження біологічного різноманіття та продуктивність екосистем є головним завданням людства XXI ст.

Щоб зберегти природні надбання потрібно проводити екологічний моніторинг земель, який буде своєчасно передбачати і запобігати процесам ерозії, забрудненню ґрунтів, обмежувати вирубку лісів, розчищувати річки та водойми [6, с. 32]. Проте, найбільш розробленими на сьогодні заходами залишаються, розширення площ рекреаційних земель та природоохоронних територій. Розширення території ПЗФ, здійснення заходів по відновленню природних ресурсів суттєво примножить багатство місцевої флори та фауни.

Створення заповідних територій забезпечує попередження правопорушень, засмічення і захаращення території; реалізує заходи з профілактики та захисту природних комплексів від шкідників та хвороб; запобігає виникненню пожеж та інших надзвичайних ситуацій тощо.

На сьогоднішній день Управлінням екології та природних ресурсів Житомирської обласної державної адміністрації приділяється велика увага стосовно стану та розвитку природно-заповідного фонду регіону. Адже Житомирщина представлена унікальними та найкраще збереженими об’єктами та територіями всіх категорій ПЗФ.

Станом на 01.01.2020 р. Житомирщина включає 235 природно-заповідних територій (ПЗФ) і об'єктів загальною площею понад 137,646 тис. га. (Табл.1). Відсоток заповідності складає 4,6% [6, с. 56].

Щороку збільшується кількість територій, яким надається статус природоохоронного, що свідчить про позитивну динаміку природно-заповідноо фонду області. Лише за останній рік ПЗФ регіону поповнився такими територіями та об’єктами:

— лісовий заказник місцевого значення «Сущанський» площею 139,5 га.;
— лісовий заказник місцевого значення «Березовий гай» площею 81,2 га.;
— ландшафтні заказники місцевого значення «Ворсівський» площею 192,9 га, «Лумлянський» площею 40,8386 га та «Круча» площею 13,2 га.;
— ландшафтний заказник місцевого значення «Урочище біля трьох дубів» площею 10,8 га.;
— лісовий заказник місцевого значення «Миропільський», площею 265 га.;
— ландшафтний заказник місцевого значення «Яроповицький» площею 10,5 га та розширено межі ландшафтного заказника місцевого значення «Пилипівка» на 37,8 га.

На території Житомирської області розташовані два природні заповідники: Поліський та Древлянський. Кожен заповідник є унікальним витвором мистецтва. Окрім природоохоронної діяльності в заповідниках є багато туристичних, краєзнавчих марштурів, а також цілий музей під відкритим небом.

Музей розташований в Поліському природному заповіднику і має назву «Древлянське село». В цьому музеї збережена інформація про праминулі роки, про стару господарську діяльність, промисел, релігійні вірування, практики медитацій, про Святі Місця Предків. Але передусім це Пам'ять про Землю Дерев. Музей не підпорядкований офіційним державним структурам чи заповіднику. Цей проект є авторською та громадською ініціативою (громадська організація екоклуб «Рись») [5, с. 5].

Підводячи підсумок варто відмітити, що саме розширення та створення заповідних територій на сьогодні є єдиним реально працюючим в Україні механізмом охорони природних екосистем, ландшафтів, рослинних та тваринних угруповань. Саме на територіях, які підлягають природоохоронній діяльності варто створювати цілі народні мезеї під відкритим небом.

Література та джерела

1. Гуцуляв В.Н. Ландшафтна екологія / В.Н. Гуцуляв, Н.В. Максименко, Т.В. Дудар. — Харків : підручник для студентів вищих навчальних закладів, 2015. — 284 с.
2. Кострица М.Ю. Географія Житомирської області: посібник для вчителів і учнів / М.Ю. Кострица. — Житомир : ВКО Газета «Житомирський вісник», 1993. — 198 с.
3. Орлов О.О. Заповідна Житомирщина: довідник / О.О. Орлов. — Київ : Фітосоціоцентр, 2001. — 196 с.
4. Поліщук О.Я. Довідник природних ресурсів Житомирщини / О.Я. Поліщук, О.О. Орлов. — Київ : Льонок, 1993. — 144 с.
5. Про створення природного заповідника «Древлянський» : Указ Президента України від 11.12.2009 р. № 1038/2009 // // Верховна Рада України. — 2009 [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1038/2009 (Останнє звернення 01.09.2020 р.).
6. Регіональні доповіді про стан навколишнього природного середовища в Житомирській області // Управління екології та природних ресурсів. – 2019 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://ecology.zt.gov.ua/ (Останнє звернення 30.08.2020 р.)..
7. Хом'як І.В. Динаміка флори перелогів Українського Полісся / І.В. Хом'як. // Science Rise: Biological Science. — 2018. — С. 8–13.

№ з/п	Складові природно-заповідного фонду Житомирської області	%
1.	Парки пам’ятки садово-паркового мистецтва	0,26%
2.	Дендрологічні парки	0,01%
3.	Ботанічні сади	0,03%
4.	Пам’ятки природи	0,11%
5.	Заказники	62,41%
6.	Природні заповідкики	37,00%

У 908

БІЛОБРОВЕЦЬ О.М.
(м. Житомир)

ПОБАЧИЛА СВІТ НОВА КНИГА З ІСТОРІЇ БЕРДИЧІВСЬКОГО РАЙОНУ (рецензія)

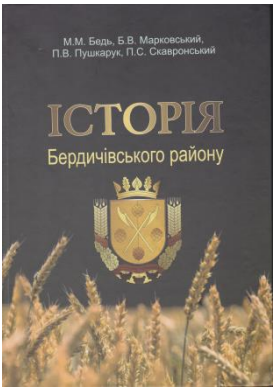

М.М. Бедь, Б.В. Марковський, П.В. Пушкарук, П.С. Скавронський. Історія Бердичівського району. — Житомир : Вид. ПП «Рута», 2020. — 376 с.

Анотація: *У статті прорецензовано книгу, в якій на основі залучення значної кількості архівних матеріалів, наукових досліджень та краєзнавчих розвідок представлено історію Бердичівського району. В книзі показано розвиток суспільного життя з найдавніших часів до сьогоднішнього дня. З часу виникнення перших поселень у часи неоліту прослідковано спадкоємність присутніх на цій території археологічних культур до виникнення державності. На тлі загальної української історії яскраво проступають особливості розвитку краю у різні історичні періоди. Цінності книзі надають включені до розповіді свідчення учасників подій, цитування документів, фото та архівні матеріали.*

Ключові слова: *Бердичівський район, краєзнавство, історія краю, Житомирщина.*

Історія рідного краю є частиною великої історії держави, яка в загальних тенденціях демонструє характерні ситуації, унікальні явища та видатних особистостей. Завдяки глибоким дослідженням регіональної історії можна відтворити неповторний місцевий культурний колорит і динамічний поступ суспільних змін, вплетених в загальний ритм життя. Створення історії Бердичівського району колективом досвідчених науковців і краєзнавців в галузі історії, географії, філософії дозволило всебічно проаналізувати та висвітлити хід історичних подій у краї, таким чином збагачуючи історію Житомирщини та України загалом.

Структура книги забезпечує послідовне розгортання подій, показує логіку їх розвитку, поступовий прогрес у усіх сферах людського життя у краї з виразною демонстрацією особливостей. Перший розділ є обрамленням до всієї історії району, описуючи її географічне положення, природні умови та зумовлені ними заняття населення. Виходячи з важливості з’ясування сьогодні

витоків і формування початків місцевої історії народів, доречним є опис появи тут перших поселень, що сягають періоду неоліту, основних занять населення і ведуть до опису особливостей життя у державний період історії. Переконливості цьому періоду надають ілюстрації речових пам'яток, археологічних знахідок.

Із залученням архівних документів відтворено складний і недостатньо досліджений період від монголо-татарської навали до перебування цих земель у складі іноземних держав — Великого князівства Литовського та Польського королівства. Особлива увага приділена діяльності козаків на цій території, їх боротьбі за свої права, козацьким повстанням під проводом К. Косинського та С. Наливайка. Цікавою є історія появи тут Ордену Босих Кармелів та передача їм Бердичівського замку Я. Тишкевичем. Побудований ними храм і дарунок від князя Чудотворного Образу Богородиці зробили місто Бердичів і храм святинею краю, до якого до сьогодні збираються паломники зі всього світу. Це зумовило також боротьбу різних політичних та релігійних сил.

Окрема сторінка присвячена національно-визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького, відтворено боротьбу польської шляхти і українських козацько-селянських мас. Спираючись на документи та наукову літературу показано трагічні сторінки історії XVII-XVIII ст., період Руїни, перехід території під владу речі Посполитої, участь місцевого населення в національно-визвольній боротьбі, Гайдамаччині, Коліївщині.

Заслуговує на увагу докладний опис подій довгого XIX ст., яке характеризувалося значними економічними змінами, промисловим розвитком, появою цукрової промисловості на Правобережжі, суспільною боротьбою, польськими повстаннями і участю в них місцевих поляків, зростанням національної свідомості української інтелігенції. Авторами відзначено, що в цих процесах Бердичів займав особливе місце як географічно, тому що знаходився на стику трьох губерній, так і політично через наявність тут впливової польської шляхти, потужної єврейської громади та українських культурних діячів. Ці чинники зумовили бурхливий розвиток економіки та активізацію суспільного життя. У розділі представлено опис діяльності та внесок відомих людей краю різних національностей, зокрема Е. Ружицького, А. Коженьовського та ін.

Політизація суспільного життя і створення політичних партій та їх осередків у Бердичеві показує напруженість соціальних відносин, труднощі і тяжке становище робітників, безвихідь селянства, що спонукає їх до боротьби. Коротко представлена історія краю у період Першої світової війни. Ця сторінка вимагає більш докладних і глибших досліджень у подальшому. Зважаючи на проживання у Бердичеві та районі представників різних національностей, зокрема євреїв та поляків охарактеризовано багате культурне та релігійне життя краю.

Треба відзначити змістовно представлений період Української національної революції та боротьби за українську державність, насичений описом складних перепетій політичної боротьби різних сил та ідеологічних рухів, імен їх учасників та керівників, громадських діячів. Позитивним і науково обґрунтованим є використання архівних документів та цитування учасників історичних подій, що дозволило об'єктивно відтворити складну і малодосліджену картину боротьби за владу в краї.

Найбільш докладно й повно в книзі описано радянську довоєнну і післявоєнну добу. Ці розділи базуються на широкій джерельній базі, статистичних даних, партійних і державних звітах. Переконливості зображенню процесу колективізації, а також відтворенню трагічної сторінки історії — голодомору надають свідчення очевидців. Застосування методу усної історії та використання документів роблять описані події достовірними, позбавляють її безликості та формальності, оживляють історію, наближаючи її до сучасників. Страшні роки масових репресій — друга половина 30-х і «великий терор» 1937-1938 рр. зображено із зазначенням прізвищ та імен безвинно постраждалих в конкретних селах та організаторів і виконавців цих злочинів. Об'єктивна оцінка економічного розвитку краю у 30-х рр., подана у книзі, полягає також у наведенні статистики щодо досягнень окремих колгоспних господарств, діяльності системи споживчої кооперації.

Період Другої світової війни дає широку картину воєнних дій на території району, представляє діячів підпільно-партизанської боротьби, відтворює політику німецької окупаційної влади, геноцид німців по відношенню до євреїв, розстріли військовополонених. Події цього часу також мають людський вимір, відзначаючи тих, хто допомагав євреям та підтримував боротьбу проти ворога. Значну увагу приділено визволенню Бердичева та краю від німецьких загарбників.

Післявоєнний час характеризується розвитком різних сторін життя, починаючи від відбудови народного господарства, досягнень у сільському господарстві, успіхах окремих колгоспів, із зазначенням імен передовиків. Використовуючи матеріали тогочасної преси наводяться економічні показники та здобутки окремих колгоспів у 60-70-х рр., також відзначається відсутність питань розвитку соціальної інфраструктури та будівництва. Характеристика 80-90-их рр. представлена переважно розвитком сільського господарства, участю жителів району у війні в Афганістані, в боротьбі з наслідками Чорнобильської катастрофи.

Соціальні й економічні трансформації з початком незалежності у 90-х рр. зображені через діяльність сільськогосподарських товариств, вирішення проблем і досягнення суттєвих результатів на початку 2000-х рр. На фоні економічного життя рельєфно показано досягнення в гуманітарній сфері через діяльність відомих в області та за її межами журналістів, поетів, художників. Окремо представлено роботу сільських рад, Бердичівської районної ради,

Бердичівської райдержадміністрації. Розкрито також діяльність у радянський час Бердичівської районної партійної та комсомольської організації як єдиної партійної структури на той час та розмаїту картину сучасного політичного життя регіону. Достатньо висвітлена та наповнена іменами й подіями впродовж всього радянського часу та в період незалежності освітня і медична сфера, культурне і спортивне життя краю.

Варто відзначити активну участь у житті регіону авторів книги, викладачів та вчителів історії, директорів музеїв, на зацікавленості, ентузіазмі, професіоналізмі яких проводиться низка наукових та краєзнавчих досліджень, твориться сьогодення та історія краю.

Окремий розділ присвячено топоніміці та історії окремих населених пунктів району, підготовлених М. Пушкаруком. Доповнюють працю додатки, в яких представлено поезію відомих поетів Бердичівського краю А. Кондратюка, М. Пасічника, таблицю пам'яток стародавніх культур, статистичні дані щодо кількості населення та інші архівні документи, що доповнюють та роблять достовірною розповідь.

Наочності та ілюстративності викладеному матеріалу надають використані у книзі фотографії подій та осіб, що відігравали у житті краю визначну роль. Науково-популярний стиль, логічність і послідовність викладу, чітка і зрозуміла мова, посилення розповіді архівними документами, цитатами і свідченнями очевидців подій дозволяють зацікавити широку аудиторію, зокрема вчителів, студентів, краєзнавців історією Бердичівського району.

— о —

МУЗЕЙНИЦТВО — ЇЇ ЖИТТЯ
(Світлій пам’яті Лариси Петрівни Грузської)

28 червня 2020 р. зупинилося серце колишнього багаторічного директора Житомирського обласного краєзнавчого музею, члена правління Національної спілки краєзнавців України, Почесного краєзнавця України, відомого музеєзнавця та громадської діячки Лариси Петрівни Грузської.

Лариса Петрівна народилася 29 листопада 1953 р. у м. Бердичеві Житомирської обл. У 1976 р. стаціонарно закінчила Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка, отримала диплом за спеціальністю «Історик, викладач історії та суспільствознавства». У тому ж році була прийнята на роботу до Житомирського обласного краєзнавчого музею на посаду наукового співробітника, а з 1979 р. призначена заступником директора музею з наукової роботи. У 1989 р. очолила музей, якому присвятила все своє життя.

З початку 1980-х років науковці музею під керівництвом Л.П. Грузської розпочали системне етнографічне дослідження регіону, що дозволило значно розширити етнографічну колекцію музею, провести детальне дослідження пам’яток матеріальної і духовної культури поліських районів регіону Житомирщини. Під її керівництвом було проведено реекспозиції у відділах-філіях та Центральному корпусі музею, а у 2014 — відкрито Брусилівський історичний музей ім. І.І. Огієнка. Починаючи з 1990-х років постійно займалася організацією у Житомирі виставок з найкращих колекцій провідних музеїв України.

За розвиток музейної справи на Житомирщині Л.П. Грузська стала лауреатом премії ім. Героя України Михайла Сікорського, нагороджена почесними відзнаками Міністерства культури СРСР і Міністерства культури та туризму України «За відмінну роботу», відзнакою «За заслуги перед Житомирщиною», нагрудним знаком «Честь і слава Житомирщини» — найвищою нагородою області.

Колектив Комунального закладу
«Житомирський обласний краєзнавчий музей

ХРОНІКА ДІЯЛЬНОСТІ
ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
(2019 р.)

3 січня — в газеті «Лесин край» опубліковано статтю краєзнавців **Ваховського В. та Когана Л.** «Новоград-Волинський на сторінках газети «Радянський патріот» *(**Ваховський В., Коган Л.** Новоград-Волинський на сторінках газети «Радянський патріот» (Початок) // Лесин край. — 2019. — № 1. — 3 січня. — С.11).*

4 січня — в газеті «Земля Бердичівська» надруковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «Визволення Бердичева: статистика та маловідомі факти» *(**Горобчук А.** Визволення Бердичева: статистика та маловідомі факти // Земля Бердичівська. — 2019. — № 1. — 4 січня. — С. 3).*

10 січня — в газеті «Лесин край» опубліковано статтю краєзнавців **Ваховського В. та Когана Л.** «Новоград-Волинський на сторінках газети «Радянський патріот» *(**Ваховський В., Коган Л.** Новоград-Волинський на сторінках газети «Радянський патріот» (Продовження) // Лесин край. — 2019. — № 1. — 3 січня. — С.11).*

11 січня — в газеті «РІО-Бердичів» опубліковано статтю наукового співробітника Музею історії міста Бердичева **Захарчук Н.М.** «Через мистецтво — до сердець» *(**Захарчук Н.М.** Через мистецтво — до сердець (до 90-річчя з дня народження Григорія Федоровича Положевця) // РІО-Бердичів. — 2019. — № 3-4. — 11 січня. — С. 4).*

17 січня — в газеті «Бердичівський погляд» надруковано статтю краєзнавця **Бедя М.М.** «Від Великої Перемоги до сьогодення. Продовження» *(**Бедь М.** Від Великої Перемоги до сьогодення. Із рукопису книги «Історія Бердичівського району». Продовження // Бердичівський погляд. — 2019. — № 2-3. — 17 січня. — С. 6).*

17 січня — в газеті «Лесин край» опубліковано статтю краєзнавців **Ваховського В. та Когана Л.** «Новоград-Волинський на сторінках газети «Радянський патріот» *(**Ваховський В., Коган Л.** Новоград-Волинський на сторінках газети «Радянський патріот» (Продовження) // Лесин край. — 2019. — № 3. — 17 січня. — С.11).*

18 січня — в газеті «Соборна площа» опубліковано статтю доктора історичних наук, професора кафедри політекономії ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана», члена ЖОО НСКУ **Студінського В.А.** «Малинська трагедія і слава Станіслава Радзивілла» *(**Студінський В.А.** Малинська трагедія і слава Станіслава Радзивілла // Соборна площа. — 2019. — 18 січня. — С. 9).*

24 січня — в газеті «Лесин край» опубліковано статтю краєзнавців **Ваховського В. та Когана Л.** «Новоград-Волинський на сторінках газети

«Радянський патріот» *(**Ваховський В., Коган Л.** Новоград-Волинський на сторінках газети «Радянський патріот» (Закінчення) // Лесин край. — 2019. — № 4. — 24 січня. — С.11).*

26 січня — в газеті «Земля Бердичівська» опубліковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «Історія одного будинку на тлі історії провінційного міста» *(**Горобчук А.** Історія одного будинку на тлі історії провінційного міста // Земля Бердичівська. — 2019. — № 4. — 26 січня. — С. 6).*

30 січня — у музеї родини Косачів в м. Новоград-Волинський відбулась презентації книги члена ЖОО НСКУ **Ліни Дмитрівни Наумець** «Звягельський календар» (ведучий — краєзнавець **Ваховський В.С.**) та виставка календарів.

31 січня — в газеті «Бердичівський погляд» надруковано статтю краєзнавця **Бедя М.М.** «Від Великої Перемоги до сьогодення. Продовження» *(**Бедь М.** Від Великої Перемоги до сьогодення. Із рукопису книги «Історія Бердичівського району». Продовження // Бердичівський погляд. — 2019. — № 5. — 31 січня. — С. 6).*

7 лютого — в газеті «Бердичівський погляд» опубліковано статтю краєзнавця **Бедя М.М.** «Від Великої Перемоги до сьогодення. Продовження» *(**Бедь М.** Від Великої Перемоги до сьогодення. Із рукопису книги «Історія Бердичівського району». Продовження // Бердичівський погляд. — 2019. — № 5. — 7 лютого. — С. 6).*

8 лютого — в газеті «Звягель» надруковано статтю краєзнавця **Когана Л.Г.** «Новоград-Волинський і Волинь у долі І. Ламдана» *(**Коган Л.** Новоград-Волинський і Волинь у долі І. Ламдана // Звягель. — 2019. — № 6. — 8 лютого).*

8 лютого — в газеті «Соборна площа» опубліковано статтю доктора історичних наук, професора кафедри політекономії ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана», члена ЖОО НСКУ **Студінського В.А.** «У пошуках малинських церков» *(**Студінський В.А.** У пошуках малинських церков // Соборна площа. — 2019. — 8 лютого. — С. 9).*

12 лютого — в музеї родини Косачів у м. Новоград-Волинський відбулась презентація книги місцевого краєзнавця **Тригуба І.Л.** «Звягельщина у терорі 30-х років» *(**Тригуб І.Л.** Звягельщина у терорі 30-х років». — Новоград-Волинський : НОВОград, 2020. — 600 с.).*

14 лютого — в газеті «Бердичівський погляд» надруковано статтю краєзнавця **Бедя М.М.** «Від Великої Перемоги до сьогодення. Продовження» *(**Бедь М.** Від Великої Перемоги до сьогодення. Із рукопису книги «Історія бердичівського району». Продовження // Бердичівський погляд. — 2019. — № 7. — 14 лютого. — С. 6-7).*

21 лютого — в газеті «Бердичівський погляд» опубліковано статтю вчителя образотворчого мистецтва та культури навчально-виховного комплексу № 10 м. Бердичева **Самойленко Л.І.** «Спадкоємець оріїв?»

*(**Самойленко Л.** Спадкоємець оріїв? // Бердичівський погляд. — 2019. — № 8. — 21 лютого. — С. 6).*

25 лютого — виконувач обов'язків директора КЗ «Житомирський обласний краєзнавчий музей» **Весельський М.Ф.** взяв участь у всеукраїнському семінарі «Музейні заклади в умовах децентралізації», який відбувся на базі Національного музею Тараса Шевченка в м. Києві.

27 лютого — відбулось засідання краєзнавців Новоград-Волинського місцевого осередку (голова **Вітренко В.В.**).

1 березня — в газеті «Соборна площа» опубліковано статтю доктора історичних наук, професора кафедри політекономії ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана», члена ЖОО НСКУ **Студінського В.А.** «"Катрусин кінозал" по-малинськи» *(**Студінський В.А.** // «"Катрусин кінозал" по-малинськи» // Соборна площа. — 2019. — 1 березня. — С. 9)*.

1 березня — в газеті «Земля Бердичівська» надруковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «До революції тут жив якийсь Доманський» *(**Горобчук А.** «До революції тут жив якийсь Доманський» // Земля Бердичівська. — 2019. — № 9. — 1 березня. — С. 8).*

8 березня — в газеті «Земля Бердичівська» опубліковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «Привет из Бердичева!» — поштові листівки з минулого» *(**Горобчук А.** «Привет из Бердичева!» — поштові листівки з минулого // Земля Бердичівська. — 2019. — № 10. — 8 березня. — С. 7).*

14 березня — в газеті «Бердичівський погляд» опубліковано статтю директора Музею історії міста Бердичева **Скавронського П.С.** «Шолом-Алейхем — видатний майстер сумного гумору» *(**Скавронський П.** Шолом-Алейхем — видатний майстер сумного гумору // Бердичівський погляд. — 2019. — № 11. — 14 березня. — С. 6).*

21 березня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** провів екскурсію по історичних місцях м. Новоград-Волинський з групою туристів з м. Одеса.

22 березня — в газеті «Земля Бердичівська» надруковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «Палац в Іванківцях — два століття романтичної історії» *(**Горобчук А.** Палац в Іванківцях — два століття романтичної історії // Земля Бердичівська. — 2019. — № 12. — 22 березня. — С. 6).*

28 березня — в газеті «Бердичівський погляд» опубліковано статтю директора Музею історії міста Бердичева **Скавронського П.С.** «Творчість Світлани Соболевської» *(**Скавронський П.** Творчість Світлани Соболевської // Бердичівський погляд. — 2019. — № 13. — 28 березня. — С. 6).*

28 березня — доктор історичних наук, професор кафедри політекономії ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана», член ЖОО НСКУ **Студінський В.А.** взяв участь у Міжнародній науково-практичній конференції «Лісівнича освіта і наука: стан, проблеми та

перспективи розвитку», яка відбулась в м. Малині Житомирської обл. на базі Малинського лісотехнічного коледжу.

2 квітня — виконувач обов'язки директора КЗ «Житомирський обласний краєзнавчий музей» **Весельський М.Ф.** взяв участь у круглому столі «Археологія Полісся», який відбувся на базі Національного музею історії України в м. Києві.

5 квітня — виконувач обов'язки директора КЗ «Житомирський обласний краєзнавчий музей» **Весельський М.Ф.** взяв участь у науково-краєзнавчій конференції в м. Коростені (Житомирська обл.), яка була присвячена 100-річчю подій Української революції 1917-1921 рр.

19 квітня — в газеті «Земля Бердичівська» надруковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «Про податки, або зворотна сторона контрабанди» *(**Горобчук А.** Про податки, або зворотна сторона контрабанди // Земля Бердичівська. — 2019. — № 16. — 19 квітня. — С. 3).*

19 квітня — в газеті «Соборна площа» опубліковано статтю доктора історичних наук, професора кафедри політекономії ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана», члена ЖОО НСКУ **Студінського В.А.** «Олег Бугайов: життя, наповнене енергією руху» *(**Студінський В.А.** Олег Бугайов: життя, наповнене енергією руху // Соборна площа. — 2019. — 19 квітня. — С. 10).*

29 квітня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** провів екскурсію по історичних місцях м. Новоград-Волинський з групою туристів з м. Глобіно (Республіка Білорусь).

В **квітні** вчитель історії та правознавства Немильнянської школи І-ІІІ ступенів Новоград-Волинського р-ну **Литвинець Є.В.** здійснював наукове керівництво підготовкою статті учнем школи Куцаном В. «Село Немильня під час нацистської окупації 1941-1945 рр.», який брав участь у V обласній студентсько-учнівській конференції, яка відбулась на базі Житомирського агроколеджу.

1 травня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** провів екскурсію по історичних місцях м. Новоград-Волинський з групою туристів з м. Рівне.

10 травня — в газеті «Земля Бердичівська» опубліковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. Як відзначали цей день у Бердичеві та Бердичівському районі» *(**Горобчук А.** День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. Як відзначали цей день у Бердичеві та Бердичівському районі // Земля Бердичівська. — 2019. — № 19. — 10 травня. — С. 3).*

11 травня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** провів екскурсію по місту

Новоград-Волинський з учнями Новоград-Волинської школи І-ІІІ ступенів № 11.

16 травня — в газеті «Бердичівський погляд» опубліковано статтю директора Музею історії міста Бердичева **Скавронського П.С.** «Доля директора музею Бориса Куткіна» *(**Скавронський П.** Доля директора музею Бориса Куткіна // Бердичівський погляд. — 2019. — № 20. — 16 травня. — С. 6).*

17 травня — в газеті «Соборна площа» опубліковано статтю доктора історичних наук, професора кафедри політекономії ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана», члена ЖОО НСКУ **Студінського В.А.** «Адам Філоненко: повернення через смерть і пам'ять» *(**Студінський В.А.** Адам Філоненко: повернення через смерть і пам'ять // Соборна площа. — 2019. — 17 травня. — С. 9-10)*.

18 травня — виконувач обов'язки директора КЗ «Житомирський обласний краєзнавчий музей» **Весельський М.Ф.** взяв участь у всеукраїнському мистецькому святі «Романівська весна», яке відбулось в с. Романівка (Попільнянський р-он, Житомирська обл.).

21 травня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** взяв участь у засіданні ради з питань розвитку туристичної діяльності міста Новоград-Волинського.

21-22 травня — у м. Бердичеві Житомирської обл., на базі Музею історії міста Бердичева відбулась Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва» в якій взяли участь краєзнавці ЖОО НСКУ **Ананченко Н.І., Ваховський В.С., Вітренко В.В., Горобчук А.П., Градовський П.М., Гуцало Л.В., Данилюк Т.П., Дубівка Є.В., Дурава Н.Л., Захарчук Н.М., Калінська А.В., Коган Л.Г., Коломієць Л.В., Кучерява В.М., Литвинець Є.В., Лукуц Ю.М., Марковський Б.В., Міщук С.М., Недайборщ Т.А., Панчук М.В., Святюк Ю.В., Сінчук В.І., Скавронський П.С., Студінський В.А., Тарабукін О.О., Тимошенко В.І.. Цвєткова А.М., Цвік Г.В., Шевчук А.В., Ярмошик І.І.** *(**Ананченко Н.І.**, **Скавронський П.С.** Бердичів — один з центрів формування європейської культури // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 9-15; **Ваховський В.С.** Бердичів у польській енциклопедії // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 369-370; **Вітренко В.В.** Віхи життя і освітня діяльність педагога О.П. Фалькової // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та*

мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 201-216; ***Горобчук А.П.*** *Свято-Іоанна-Богословський храм: історія православного храму в селі Обухівка Бердичівського району // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 390-392;* ***Градовський П.М.*** *Подороож чумачки // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 534-538; Гриченко Н.А.,* ***Панчук М.В.*** *Вивчення життєвого й творчого шляху Оноре де Бальзака на уроках зарубіжної літератури в загальноосвітніх школах // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 108-112;* ***Гуцало Л.В.*** *Аграрне становище німецького населення у другій половині 1920-х років // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 459-464;* ***Данилюк Т.П.*** *Всеволод Нестайко — казкар з Бердичева // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 231-241;* ***Данилюк Т.П.*** *Олександр Довженко і його перебування у селі П'ятка // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 166-172;* ***Дубівка Є.В., Святюк Ю.В.*** *Кам'яний хрест за околицею с. Осиковий Копець Житомирської області // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 467-473;* ***Дурава Н.Л.*** *Експозиція, присвячена Оноре де Бальзаку, в Музеї історії міста Бердичева // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури*

та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 128-132; ***Захарчук Н.М.*** *Дарчук Остап Йосипович — співак і педагог // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 264-267;* ***Захарчук Н.М.*** *Через мистецтво — до сердець (до 90-річчя з дня народження Г.Ф. Положевця) // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 272-276;* ***Захарчук Н.М.*** *Мистецька родина Матвія Гарцмана // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 282-287;* ***Захарчук Н.М.*** *Олександр Таїров — засновник Камерного театру // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 291-296; Захарчук Н.М. Життєвий та творчий шлях Міхневича Петра Герасимовича // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 314-319;* ***Калінська А.В.*** *Інтегрований урок з економіки і зарубіжної літератури на тему «Гроші. Сутність грошей, їхні функції та види. Влада грошей над людиною у творчості Оноре де Бальзака» // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 113-125;* ***Коган Л.Г.*** *Новоград-Волинський і Волинь у долі І. Ламдана // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 220-225;* ***Кучерява В.М.*** *Відродження народних звичаїв і традицій в загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів № 11 м. Бердичева // Бердичівська земля*

як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 153-156; Литвинець Є.В. Театр м. Новограда-Волинського під час нацистської окупації 1941-1944 рр. // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 225-231; ***Лукуц Ю.М.*** *Життя і творчий шлях Олександра Охапкіна // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 195-201;* ***Марковський Б.В.*** *Нарис Оноре де Бальзака «Лист про Київ» як історико-культурне джерело // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 40-45;* ***Міщук С.М.*** *Волинська старовина в наукових студіях українських вчених (друга половина XIX ст.) // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 473-478;* ***Недайборщ Н.А., Панчук М.В.*** *Заслужений працівник освіти України Толочко Ірина Юліанівна // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 339-343;* ***Недайборщ Т.А., Панчук М.В., Цвєткова А.М.*** *Дві сестри* ***—*** *Світлана і Тетяна Присяжнюки // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 309-313; Обрадович О.В.,* ***Панчук М.В.*** *Філософія накопичення та її втілення у повісті Оноре де Бальзака «Гобсек» та комедії Івана Карпенка-Карого «Хазяїн» // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 97-107****;* ***Панчук М.В.****, Рибак Н.І.,* ***Цвєткова А.М.*** *Бердичівлянка*

Людмила Самойленко — творчо обдарована і духовно багата особистість // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 296-303; ***Панчук М.В.****,* ***Скавронський П.С.****,* ***Цвєткова А.М.*** *Життєвий і трудовий шлях Людмили Іванівни Волкової // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 349-352;* ***Панчук М.В., Цвєткова А.М.*** *Талановитий педагог і мудрий та справедливий адміністратор: Наталія Іванівна Рибак // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 320-324; Петраускас А.В.,* ***Тарабукін О.О.****, Хададова М.В. Археологічні дослідження Бердичівського замку у 2018 р. // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 405-429;* ***Сінчук В.І.*** *Життєвий шлях військового лікаря Дмитра Івановича Гончара (до 80-річчя від дня народження) // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 276-282; Сінчук В.І. Життя і доля свідка Голокосту в Бердичеві // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 303-309;* ***Скавронський П.С.*** *Будинок-музей Оноре де Бальзака в Парижі // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 60-67;* ***Скавронський П.С.*** *Вшанування пам'яті про Оноре де Бальзака в Бердичеві у 1999 році // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В.,*

2019. — С. 67-78; ***Скавронський П.С.*** *Видатний майстер сумного гумору — Шолом-Алейхем // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 133-139;* ***Скавронський П.С.*** *Основні видання та публікації творів Шолом-Алейхема // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 143-145;* ***Скавронський П.С.*** *Публікації про Шолом-Алейхема в наукових та періодичних виданнях // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 145-148;* ***Скавронський П.С.*** *Творчість Світлани Соболевської // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 241-250;* ***Скавронський П.С.*** *Гордість Бердичева — Заслужені працівники культури України // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 325-335;* ***Скавронський П.С.*** *Сучасні художники міста Бердичева — члени творчої спілки вільних художників і народних майстрів «Вернісаж» // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 352-363);* ***Студінський В.А.*** *До питання підготовки науково-краєзнавчого видання з історії міст і сіл Житомирщини: проблеми та перспективи // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 444-449;* ***Тарабукін О.О.*** *Розвідки на території Бердичівського кляштору-фортеці ордену Босих кармелітів у 1982-1984 рр. // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С.*

Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 393-398; ***Тимошенко В.І.*** *Всеукраїнська історико-економічна експедиція на правобережне Полісся в 1932 році // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 449-454;* ***Цвік Г.В.*** *Непростий життєвий шлях родини Сокольваків // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 335-339;* ***Шевчук С.В****. Соціальні портрети коморника та возного підкоморського суду на правобережній Україні (1797-1832) // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 519-526;* ***Ярмошик І.І.*** *Першовитоки історії міста Бердичева у XVI ст. // Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 21-22 травня 2019 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 364-368).*

23 травня — в Житомирському національному агроекологічному університеті відбулась І міжнародна науково-практична конференція «Туризм: міжнародний досвід та національні пріоритети» в якій взяли участь краєзнавці ЖОО НСКУ **Махорін Г.Л.** та **Скавронський П.С.**

24 травня — в газеті «Земля Бердичівська» опубліковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «У Швайківці діяв млин…» ***(Горобчук А.*** *У Швайківці діяв млин… // Земля Бердичівська. — 2019. — № 21. — 24 травня. — С. 4).*

24 травня — доктор історичних наук, професор, член ЖОО НСКУ **Міщук С.М.** взяв участь у Міжнародній науковій конференції «Славістика й україністика: взаємне посилення розвитку», яка відбулась у Національній бібліотеці України ім. Вернадського В.І. в м. Києві, де виступив з доповіддю «Участь слов'янських вчених у роботі VI з'їзду в Одесі (1884 р.)»

29 травня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** провів екскурсію по історичних місцях м. Новоград-Волинський та на меблеву фабрику «Мірт» з групою гостей з Києва.

30 травня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** провів екскурсію по Новоград-

Волинському промислово-економічному технікуму з групою викладачів з Києва та Полтави.

30 травня — виконувач обов'язки директора КЗ «Житомирський обласний краєзнавчий музей» **Весельський М.Ф.** взяв участь у засіданні науково-технічної ради щодо діяльності Поліського природного заповідника, яке проводилось у приміщенні Житомирського обласного управління лісового та мисливського господарства в м. Житомирі.

31 травня — в газеті «Земля Бердичівська» надруковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «Райгородок. Садиба Мазаракі» ***(Горобчук А.** Райгородок. Садиба Мазаракі // Земля Бердичівська. — 2019. — № 22. — 31 травня. — С. 4).*

31 травня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** провів екскурсію по історичних місцях м. Новоград-Волинський з групою гостей з м. Рівне.

31 травня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму Ваховський В.С. провів екскурсію по місту Новоград-Волинський з учнями Новоград-Волинської школи І-ІІІ ступенів № 1.

В **травні** у всеукраїнському науково-методичному журналі Міністерства освіти і науки України «Всесвітня література в школах України» надруковано статтю директора Музею історії міста Бердичева **Скавронського П.С.** «Будинок-музей Оноре де Бальзака в Парижі» ***(Скавронський П.С.** Будинок-музей Оноре де Бальзака в Парижі // Всесвітня література в школах України. — 2019. — № 5. — С. 38-41).*

1 червня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** провів екскурсію по історичних місцях м. Новоград-Волинський з групою гостей з м. Рівне.

1 червня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** провів екскурсію по місту Новоград-Волинський з учнями Новоград-Волинської школи І-ІІІ ступенів № 1.

6 червня — доктор історичних наук, професор, член ЖОО НСКУ **Міщук С.М.** брав участь в П'ятнадцятих Біографічних читаннях, присвячених 100-річчю від часу заснування Біографічної комісії УАН та 25-річчю Інституту біографічних досліджень НБУВ у м. Києві, де виступив з доповіддю «Василь Кравченко: штрихи до портрета на тлі епохи (1920-1930-ті рр.)»

7 червня — в газеті «Земля Бердичівська» опубліковано статтю краєзнавця Горобчука А.П. «Райгородок. Ще раз про садибу Мазаракі» ***(Горобчук А.** Райгородок. Ще раз про садибу Мазаракі // Земля Бердичівська. — 2019. — № 23. — 7 червня. — С. 4).*

27 червня — в газеті «Бердичівський погляд» надруковано статтю наукового співробітника Музею історії міста Бердичева **Захарчук Н.М.** «Мета життя в тому й полягає: жити так, щоб і після смерті не помирати» ***(Захарчук***

***Н.** «Мета життя в тому й полягає: жити так, щоб і після смерті не помирати» // Бердичівський погляд. — 2019. — № 27. — 27 червня. — С. 6).*

3-5 липня — директор Музею історії міста Бердичева **Скавронський П.С.** взяв участь у Другому Всеукраїнському Музейному Форумі у м. Переяслав-Хмельницькому, який проводився на базі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» та ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, де виступив з доповіддю на науково-практичній конференції *(**Скавронський П.С.** Заслужені працівники культури України міста Бердичева в експозиції музею історії міста // Другий Всеукраїнський Музейний Форум. Матеріали науково-практичної конференції (Переяслав-Хмельницький, 3-5 липня 2019 р.) / В заг. ред. Л.О. Гріффена. — Переяслав-Хмельницький, 2019. — С. 207-210).*

4-13 липня — виконувач обов'язки директора КЗ «Житомирський обласний краєзнавчий музей» **Весельський М.Ф.** здійснював зоологічні дослідження з метою ідентифікації фауни потенційних Смарагдових об'єктів та особливо цінних для збереження ділянок лісів на територіях Олевського, Овруцького та Народицького районів (Житомирська обл.) в рамках проекту «Полісся — дика природа без кордонів: збереження одного з найбільших природних регіонів Європи».

5 липня — в газеті «Земля Бердичівська» опубліковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «Коли ж уперше відзначали день міста Бердичева?» *(**Горобчук А.** Коли ж уперше відзначили день міста Бердичева? // Земля Бердичівська. — 2019. — № 27. — 5 липня. — С. 6).*

5 липня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** провів екскурсію по історичних місцях м. Новоград-Волинський з групою гостей з Німеччини.

12 липня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** взяв участь у засіданні ініціативної групи по написанню четвертої книги про історію міста Новоград-Волинського («Історія підприємств, установ та організацій міста»).

18 липня — в газеті «Бердичівський погляд» надруковано статтю **Скавронського П.С.** «Будинок-музей Оноре де Бальзака в Парижі. Початок» *(**Скавронський П.** Будинок-музей Оноре де Бальзака в Парижі. Початок // Бердичівський погляд. — 2019. — № 29. — 18 липня. — С. 6).*

20 липня — відбулось засідання краєзнавців Новоград-Волинського місцевого осередку (голова **Вітренко В.В.**).

27 липня — виконувач обов'язки директора КЗ «Житомирський обласний краєзнавчий музей» **Весельський М.Ф.** взяв участь у міжнародному святі літератури та мистецтв «Лесині джерела», яке відбулось в м. Новоград-Волинський (Житомирська обл.).

30 липня — в газеті «Сільські вісті» надруковано статтю директора Житомирського професійного технологічного ліцею **Градовського П.М.** «На

весіллі у Забрідді» *(**Градовський П.М.** На весіллі у Забрідді // Сільські вісті. — 2019. — 30 липня).*

1 серпня — в газеті «Бердичівський погляд опубліковано статтю **Скавронського П.С.** «Будинок-музей Оноре де Бальзака в Парижі. Закінчення» *(**Скавронський П.** Будинок-музей Оноре де Бальзака в Парижі. Закінчення // Бердичівський погляд. — 2019. — № 30-31. — 1 серпня. — С. 6).*

2 серпня — в газеті «Земля Бердичівська» надруковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «Таємниці міського парку» *(**Горобчук А.** Таємниці міського парку // Земля Бердичівська. — 2019. — № 31. — 2 серпня. — С. 4.*

8 серпня — в газеті «Бердичівський погляд» надруковано статтю **Скавронського П.С.** «Вшанування Оноре де Бальзака в Бердичеві 20 років тому… Початок» *(**Скавронський П.** Вшанування Оноре де Бальзака в Бердичеві 20 років тому… Початок // Бердичівський погляд. — 2019. — № 32. — 8 серпня. — С. 6).*

9 серпня — в газеті «Земля Бердичівська» опубліковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «Хто такий Кац?» *(**Горобчук А.** Хто такий Кац? // Земля Бердичівська. — 2019. — № 32. — 9 серпня. — С. 4.*

9 серпня — в газеті «Соборна площа» нажруковано статтю доктора історичних наук, професора кафедри політекономії ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана», члена ЖОО НСКУ **Студінського В.А.** «Плановість, лімітованість і талонізованість усієї країни» *(**Студінський В.А.** Плановість, лімітованість і талонізованість усієї країни // Соборна площа. — 2019. — 9 серпня. — С. 9).*

15 серпня — в газеті «Бердичівський погляд» опубліковано статтю **Скавронського П.С.** «Вшанування Оноре де Бальзака в Бердичеві 20 років тому… Закінчення» *(**Скавронський П.** Вшанування Оноре де Бальзака в Бердичеві 20 років тому… Закінчення // Бердичівський погляд. — 2019. — № 33. — 15 серпня. — С. 6).*

15 серпня — виконувач обов'язки директора КЗ «Житомирський обласний краєзнавчий музей» **Весельський М.Ф.** взяв участь у круглому столі «проблеми дослідження та музеєфікації древлянських пам'яток» у м. Олевськ (Житомирська обл.).

16 серпня — в газеті «Земля Бердичівська» надруковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «Михайло Кац: легенда і людина» *(**Горобчук А.** Михайло Кац: легенда і людина // Земля Бердичівська. — 2019. — № 33. — 16 серпня. — С. 4).*

17 серпня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** провів екскурсію по історичних місцях м. Новоград-Волинський з групою гостей з Італії.

21 серпня — доктор історичних наук, професор кафедри політекономії ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана», член ЖОО НСКУ **Студінський В.А.** взяв участь у Всеукраїнській науковій

конференції «Ремесла та промисли Поліської зони. Проблеми дослідження і популяризації», яка відбулась в м. Малині Житомирської обл.

23 серпня — в газеті «Сільські вісті» надруковано статтю директора Житомирського професійного технологічного ліцею **Градовського П.М.** «Плакала берізка» *(**Градовський П.М.** Плакала берізка // Сільські вісті. — 2019. — № 67. — 23 серпня).*

23 серпня — краєзнавець **Дубівка Є.В.** виступив з лекцією на тему «Історія села Городківки» перед жителями села Городківки Андрушівського р-ну Житомирської обл.

28 серпня — в газеті «Лесин край» опубліковано статтю краєзнавця **Ксендзук В.А.** до 170-річчя від дня народження О. Пчілки «Одинадцять щасливих років» *(**Ксендзук В.** Одинадцять щасливих років // Лесин край. — 2019. — № 35. — 28 серпня. — С. 8).*

29 серпня — в газеті «Бердичівський погляд» надруковано статтю наукового співробітника Музею історії міста Бердичева **Захарчук Н.М.** «Дарчук Остап Йосипович — співак і педагог» *(**Захарчук Н.** Дарчук Остап Йосипович — співак і педагог // Бердичівський погляд. — 2019. — № 35. — 29 серпня. — С. 6).*

30 серпня — в газеті «Земля Бердичівська» опубліковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «Чи знаєте ви, що…» *(**Горобчук А.** Чи знаєте ви, що… // Земля Бердичівська. — 2019. — № 35. — 30 серпня. — С. 4).*

30 серпня — в газеті «Приміське життя» надруковано статтю директора Житомирського професійного технологічного ліцею **Градовського П.М.** «Родинна історія» *(**Градовський П.М.** Родинна історія // Приміське життя. — 2019. — 30 серпня. — С. 5).*

4-6 вересня — краєзнавці **Ваховський В.С.** та **Тарабукін О.О.** брали участь у розкопках на території фортеці у м. Новоград-Волинському під керівництвом археолога Інституту археології НАН України Петраускаса А.В.

4-16 вересня — виконувач обов'язки директора КЗ «Житомирський обласний краєзнавчий музей» **Весельський М.Ф.** здійснював зоологічні дослідження з метою ідентифікації фауни потенційних Смарагдових об'єктів та особливо цінних для збереження ділянок лісів на територіях Олевського, Овруцького та Народицького районів (Житомирська обл.) в рамках проекту «Полісся — дика природа без кордонів: збереження одного з найбільших природних регіонів Європи».

5 вересня — в газеті «Бердичівський погляд» надруковано статтю голови профспілкового комітету працівників освіти міста Бердичева **Цвєткової А.М.** «Тамара Всеволодівна Семенюк — обдарована жінка-науковець, мудрий керівник і талановитий педагог» *(**Цвєткова А.** Тамара Всеволодівна Семенюк — обдарована жінка-науковець, мудрий керівник і талановитий педагог // Бердичівський погляд. — 2019. — № 36. — 5 вересня. — С. 6).*

12 вересня — в газеті «Земля Бердичівська» опубліковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «Картопля не вродила…» *(**Горобчук А.** Картопля не вродила… // Земля Бердичівська. — 2019. — № 37. — 12 вересня. — С. 4).*

13 вересня — в газеті «Земля Бердичівська» опубліковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «Маловідомий факт» *(**Горобчук А.** — Маловідомий факт // Земля Бердичівська. — 2019. — № 37. — 13 вересня. — С. 4).*

13 вересня — в газеті «Земля Бердичівська» надруковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «У педагогічному коледжі відбулась презентація збірника наукових праць «Оноре де Бальзак»: грані, інтерпретація, Україна» *(**Горобчук А.** У педагогічному коледжі відбулась презентація збірника наукових праць «Оноре де Бальзак»: грані, інтерпретація, Україна» // Земля Бердичівська. — 2019. — № 37. — 13 вересня. — С. 4).*

19 вересня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** провів екскурсію по історичних місцях м. Новоград-Волинський з групою гостей з Житомира.

19 вересня — в газеті «Бердичівський погляд» надруковано статтю директора Музею історії міста Бердичева **Скавронського П.С.** «Початок творчого шляху Олександра Туранського» *(**Скавронський П.** Початок творчого шляху Олександра Туранського // Бердичівський погляд. — 2019. — № 38. — 19 вересня. — С. 6).*

20 вересня — в газеті «Земля Бердичівська» опубліковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «Вшанували пам'ять безневинних жертв» *(**Горобчук А.** Вшанували пам'ять безневинних жертв // Земля Бердичівська. — 2019. — № 38. — 20 вересня. — С. 1).*

24 вересня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** провів екскурсію по місту Новоград-Волинський з учнями Новоград-Волинської школи І-ІІІ ступенів № 9.

26 вересня — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету ім. І. Франка **Шевчук А.В.** брав участь у XXX Вінницькій Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції «Вінниччина: минуле і сьогодення», присвяченій 100-річчю Української революції, де виступив з доповіддю «Вінницький та Брацлавський повітові межові суди (1814–1840): проблеми формування суддівського корпусу» *(**Шевчук А.В.** Вінницький та Брацлавський повітові межові суди (1814–1840): проблеми формування суддівського корпусу // «Вінниччина: минуле і сьогодення». Матеріали XXX Вінницької Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Вінниця, 26-27 вересня 2019 р.). — Вінниця, 2019. — С. 89-97).*

27 вересня — в газеті «Вісті» надруковано статтю краєзнавця **Когана Л.Г.** «Дитинство, обпалене війною» *(**Коган Л.** Дитинство, обпалене війною // Вісті. — 2019. — № 39. — 27 вересня. — С. 9)*.

27-28 вересня — у м. Житомирі на базі історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка відбулась Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Житомиру-1135» присвячена 1135-річчю заснування міста Житомира, в якій взяли участь краєзнавці ЖОО НСКУ **Градовський П.М., Гуцало Л.В., Дубівка Є.В., Журавська Л.Г., Зосімович О.Ю., Коган Л.Г., Коломієць Л.В., Кострица М.М., Литвинець Є.В., Лукуц Ю.М., Махорін Г.Л., Міщук Г.А., Мокрицький Г.П., Недайборщ Т.А., Панчук М.В., Рудницька Н.В., Святюк Ю.В., Скавронський П.С., Собчук С.В., Студінський В.А., Тарабукін О.О., Цвєткова А.М., Шевчук А.В., Ярмошик І.І.** *(**Градовський П.М.** Пам'ять про полеглих у снігах Суомі (до 80-річчя з дня початку радянсько-фінської війни // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 454-459; Гуринчук Н.С.**, Міщук Г.А.** Денишівський чавуноливарний завод // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 347-354; **Гуцало Л.В.** Матеріально-фінансова допомога переселенцям на південь України у 1920 роках // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 408-413; **Дубівка Є.В., Святюк Ю.В.** Історія млинарства в селі Городківка на Андрушівщині // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 324-346; **Зосімович О.Ю.** Павло Якович Корольов — вчитель Житомирської першої чоловічої гімназії // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 204-210; **Коган Л.Г.** Дитинство, обпалене війною // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 354-358; **Коломієць Л.В.** Банкірський дім Ефруссі // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В.,*

2019. — С. 459-465; ***Кострица М.М., Скавронський П.С.****, Чиж Н.М. Соціально-економічний та культурний розвиток Житомира у 2018 році // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельни М.В., 2019. — С. 93-137;* ***Литвинець Є.В.*** *Релігійне життя в м. Новоград-Волинському під час окупації 1941-1944 рр. // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 445-454;* ***Лукуц Ю.М.*** *Видатні уродженці Житомира в Енциклопедії сучасної України (народжені у середині XX століття) // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 210-228;* ***Лукуц Ю.М.****, Побережний О.С. Вони робили все для відновлення Української держави // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 277-300;* ***Махорін Г.Л.*** *Організація системи вищої сільськогосподарської і ветеринарної освіти у часи Української національної революції 1917-1921 рр. // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 90-93;* ***Мокрицький Г.П.*** *Будівля магістрату в Житомирі: міфи і реальність (історико-архітектурне дослідження) // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 40-45;* ***Мокрицький Г.П.*** *Паспортизація пам'яток історії та культури як спосіб наукової інвентаризації культурного простору // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 489-501;* ***Мокрицький Г.П.*** *Садиба Олізарів-Сумовських з віллою в с. Кмитів: історико-архітектурне дослідження // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 379-391;* ***Недайборщ Т.А., Панчук М.В., Скавронський П.С., Цвєткова А.М.*** *Життєвий і трудовий шлях Семенюк Тамари Всеволодівни — від учителя до директора Житомирського інституту МАУП // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали*

Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельни М.В., 2019. — С. 246-252; ***Рудницька Н.В.*** *Житомирське рабинське училище — освітній заклад для підготовки вчителів єврейських шкіл та рабинів (1847-1873 рр.) // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 29-40;* ***Скавронський П.С.*** *Краєзнавча діяльність та творчий доробок Ярмошика Івана Івановича // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 502-505;* ***Собчук С.В.*** *Лікарня у спадок // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 87-89;* ***Собчук С.В.*** *Поет для поетів // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 201-203; Студінський В.А. Локальний фокус великого терору: політичні репресії у смт Пісківка Київської області // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 465-479;* ***Тарабукін О.О.*** *поселення трипільської культури на Замковій горі в м. Житомирі (попередні підсумки) // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 301-309;* ***Тарабукін О.О.*** *Старожитності Житомира і околиць (матеріали до археологічної карти) // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 309-323;* ***Шевчук А.В.*** *Нотаріальна діяльність цивільних департаментів губернських головних суддів Правобережної України // Житомиру – 1135. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Житомир, 27-28 вересня 2019 р.). Вип. 59 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — С. 401-408).*

1 жовтня — В газеті «РІО-Бердичів» опубліковано статтю **Скавронського П.С.** «Виставка картин із запасних фондів Музею історії Бердичева» *(**Скавронський П.С.** Виставка картин із запасних фондів Музею історії Бердичева // РІО-Бердичів. — 2019. — № 79. — 1 жовтня. — С. 4).*

3 жовтня — виконувач обов'язки директора КЗ «Житомирський обласний краєзнавчий музей» **Весельський М.Ф.** взяв участь в Другому екологічному форумі регіонів України та Білорусі, який відбувся на базі Житомирського національного агроекологічного університету в м. Житомирі, де виступив з доповіддю: *«Наукова робота на українській антарктичній станції «Академік Вернадський»)*.

3 жовтня — в газеті «Бердичівський погляд» надруковано статтю директора Музею історії міста Бердичева **Скавронського П.С.** «Виставка картин із запасних фондів музею» *(**Скавронський П.** Виставка картин із запасних фондів музею // Бердичівський погляд. — 2019. — № 40. — 3 жовтня. — С. 6).*

7 жовтня — виконувач обов'язки директора КЗ «Житомирський обласний краєзнавчий музей» **Весельський М.Ф.** взяв участь у V міжнародній конференції «Природничі музеї в Україні: становлення та перспективи розвитку», яка відбулась в м. Києві на базі Національного науково-природничого музею НАН України (доповідь і публікація в науковому збірнику матеріалів конференції: *«Науково-експозиційна діяльність Житомирського обласного краєзнавчого музею: досвід з палеонтологічною експозицією в Словечному»*).

8 жовтня — відбулось засідання краєзнавців Новоград-Волинського місцевого осередку (голова **Вітренко В.В.**).

8-10 жовтня — доктор історичних наук, професор, член ЖОО НСКУ **Міщук С.М.** взяв участь у Міжнародній науковій конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху», яка відбулась в м. Києві, де виступив з доповіддю «Участь Василя Кравченка у дослідженні національних меншин Волині*» (**Міщук С.М.** Участь Василя Кравченка у дослідженні національних меншин Волині [Текст] / С.М. Міщук // Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8-10 жовтня 2019 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук - членів МААН. — Київ, 2019. — Т. 2. — С. 132-136)*.

11 жовтня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** провів екскурсію по історичних місцях м. Новоград-Волинський з групою студентів Нововолинського електромеханічного коледжу (Волинська обл.).

12 жовтня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** провів екскурсію по історичних місцях м. Новоград-Волинський з групою студентів Нововолинського електромеханічного коледжу (Волинська обл.).

14 жовтня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** обстежив артилерійський напівкапонір «Лінії Сталіна» біля с. Молодьків Новоград-Волинського р-ну.

14-18 жовтня доктор біологічних наук, професор Житомирського державного університету ім. І. Франка **Шевчук Л.М.** взяла участь у Всеросійській науковій конференції з міжнародною участю «Молюски: біологія, екологія, еволюція та формування малакофаун», яка відбулась у с. Борок Некоузького р-ну Ярославської обл. (Російська Федерація), де виступила з доповіддю «Молюски континентальних водойм України (видовий склад, поширення, екологія популяцій)» (***Шевчук Л.Н.**, Стадниченко А.П* МОЛЛЮСКИ КОНТИНЕНТАЛЬНЫХ ВОДОЕМОВ УКРАИНЫ (ВИДОВОЙ СОСТАВ, РАСПРОСТРАНЕНИЕ, ЭКОЛОГИЯ ПОПУЛЯЦИЙ) // МОЛЛЮСКИ: БИОЛОГИЯ, ЭКОЛОГИЯ, ЭВОЛЮЦИЯ И ФОРМИРОВАНИЕ МАЛАКОФАУН: тезисы докладов Всероссийской научной конференции с международным участием [Борок, 14–18 октября 2019 г.] / Институт биологии внутренних вод им. И.Д. Папанина. —Ярославль : Филигрань, 2019. — С. 103.

15 жовтня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** провів екскурсію по уварівських місцях м. Новоград-Волинський з Ігорем Уваровим (Франція).

18 жовтня — в газеті «Земля Бердичівська» опубліковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «Дім графині Плеве, або історія пологового будинку» ***(Горобчук А.** Дім графині Плеве, або історія пологового будинку // Земля Бердичівська. — 2019. — № 42. — 18 жовтня. — С. 8).*

18 жовтня — в газеті «Звягель» надруковано статтю краєзнавця **Когана Л.Г.** «Невідоме про відоме: історія Генеральської дачі» ***(Коган Л.** Невідоме про відоме: історія Генеральської дачі // Звягель. — 2019. — № 42. — 18 жовтня)*.

19 жовтня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** провів екскурсію за маршрутом Новоград-Волинський-Радовель-Олевськ-Камінне село з групою туристів.

25 жовтня — в газеті «Земля Бердичівська» надруковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «Два десятиліття пам'яті» ***(Горобчук А.** Два десятиліття пам'яті // Земля Бердичівська. — 2019. — № 43. — 25 жовтня. — С. 5).*

29 жовтня — в газеті «РІО-Бердичів» опубліковано статтю вчителя музики Бердичівської міської гуманітарної гімназії № 2 **Мартинюк М.В.** «Я з України, я з Полісся» ***(Мартинюк М.** «Я з України, я з Полісся» (до 110-ї річниці від дня народження українського єврейського поета М.Д. Гарцмана) // РІО-Бердичів. — 2019. — № 87. — 29 жовтня. — С. 3).*

31 жовтня — в газеті «Бердичівський погляд» опубліковано статтю директора Музею історії міста Бердичева **Скавронського П.С.** «28 жовтня — День визволення України від нацистських загарбників» ***(Скавронський П.** 28*

жовтня — День визволення України від нацистських загарбників // Бердичівський погляд. — 2019. — № 44. — 31 жовтня. — С. 6).

31 жовтня — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** провів екскурсію по історичних місцях м. Новоград-Волинський з учнями Черняхівської школи І-ІІІ ступенів.

В **жовтні** місяці вийшов з друку науковий журнал «Біологія та екологія» (2019, Том 5, № 2) в якому опубліковано наукові статті доктора біологічних наук, професора Житомирського державного університету ім. І. Франка **Шевчук Л.М.** «Обґрунтування необхідності внесення до Червоної книги України перлівниці *unio crassus* (mollusca, bivalvia, unionidae)» та «Статева структура та строки розмноження *dreissena polymorpha* pallas, 1769 (mollusca: bivalvia: dreissenidae) в Житомирському водосховищі» (***Шевчук Л.М.**, Васільєва Л.А, Тарадайник (Пампура) М.М., Межжерін С.В. Обґрунтування необхідності внесення до Червоної книги України перлівниці unio crassus (mollusca, bivalvia, unionidae) // Біологія та екологія. Науковий журнал. — 2019. Том 5, № 2. — С. 32-40; Присяжнюк Р.А., **Шевчук Л.М.**, Щербина Г.Х. Статева структура та строки розмноження dreissena polymorpha pallas, 1769 (mollusca: bivalvia: dreissenidae) в Житомирському водосховищі // Біологія та екологія. Науковий журнал. — 2019. Том 5, № 2. — С. 118-124*).

У **жовтні** — в газеті «Народний Рух України» опубліковано статтю доктора історичних наук, професора кафедри політекономії ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана», члена ЖОО НСКУ **Студінського В.А.** «Шлях синьо-жовтого прапора у Малині» ***(Студінський В.А.** Шлях синьо-жовтого прапора у Малині // Народний Рух України. — 2019. — Жовтень. — С. 3)*.

1 листопада — в газеті «Земля Бердичівська» надруковано статтю наукового співробітника Музею історії міста Бердичева **Коломієць Л.В.** «Військовополонені в окупованому нацистами Бердичеві» ***(Коломієць Л.** Військовополонені в окупованому нацистами Бердичеві // Земля Бердичівська. — 2019. — № 44. — 1 листопада. — С. 8).*

7 листопада — в газеті «Бердичівський погляд» опубліковано статтю краєзнавця **Лукуца Ю.М.** «Вони робили все для відновлення української держави. Початок» ***(Лукуц Ю.** Вони робили все для відновлення української держави. Початок // Бердичівський погляд. — 2019. — № 45. — 7 листопада. — С. 6).*

8 листопада — доктор історичних наук, професор, член ЖОО НСКУ **Міщук С.М.** брав участь у Всеукраїнській науковій конференції «Постать Бориса Тена в інтелектуальному дискурсі» присвяченій 100-річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка», яка відбулась у м. Житомирі, де виступив з доповіддю «Релігійна діяльність Миколи Хомичевського в Україні у 1920-х роках)»

14 листопада — в газеті «Бердичівський погляд» надруковано статтю краєзнавця **Лукуца Ю.М.** «Вони робили все для відновлення української держави. Продовження» *(**Лукуц Ю.** Вони робили все для відновлення української держави. Продовження // Бердичівський погляд. — 2019. — № 46. — 14 листопада. — С. 6).*

14 листопада — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** взяв участь у засіданні ради з питань розвитку туристичної діяльності міста Новоград-Волинського.

15 листопада — відбулось засідання правління ЖОО НСКУ на якому були присутні члени правління **Вітренко В.В.**, **Врублевський В.М., Кондратюк Р.Ю., Махорін Г.Л., Мокрицький Г.П.**, **Скавронський П.С., Собчук С.В., Тимошенко В.І., Ярмошик І.І.** Вирішили провести звітно-виборну конференцію Житомирської обласної організації НСКУ 18 грудня 2019 р. в приміщенні Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки ім. О. Ольжича о 12 год. 00 хв.

15 листопада — в газеті «Земля Бердичівська» опубліковано статтю наукового співробітника Музею історії міста Бердичева **Коломієць Л.В.** «Роман Дашкевич — генерал-хорунжий Української народної республіки» *(**Коломієць Л.** Роман Дашкевич — генерал-хорунжий Української народної республіки // Земля Бердичівська. — 2019. — № 46. — 15 листопада. — С. 8).*

20-22 листопада — в газеті «Житомирщина» надруковано статтю директора Музею історії міста Бердичева **Скавронського П.С.** «Нові дослідження краєзнавців» *(**Скавронський П.** Нові дослідження краєзнавців // Житомирщина. — 2019. — № 87. — 20-22 листопада. — С. 6).*

22 листопада — в газеті «Приміське життя» надруковано статтю директора Житомирського професійного технологічного ліцею **Градовського П.М.** «Пам'ять про полеглих у снігах Суомі» *(**Градовський П.М.** Пам'ять про полеглих у снігах Суомі // Приміське життя. — 2019. — № 47. — 22 листопада. — С. 3).*

25 листопада — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** провів екскурсію по історичних місцях м. Новоград-Волинський з групою студентів Нововолинського електромеханічного коледжу (Волинська обл.).

29 листопада — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Ваховський В.С.** провів екскурсію по історичних місцях м. Новоград-Волинський з учнями Новоград-Волинської школи І-ІІІ ступенів № 10.

В **листопаді** вчитель історії та правознавства Немильнянської школи І-ІІІ ступенів Новоград-Волинського р-ну **Литвинець Є.В.** здійснював наукове керівництво підготовкою статті учнем школи Куцаном В. «Спогади Халан Григорія Петровича», який брав участь у І обласній історико-краєзнавчій конференції «Наш край: історія та сьогодення», яка відбулась в м. Житомирі.

2-7 грудня — у Львові, Жовкві, Раві Руській (Україна), Любліні та Белжеці (Польща) відбувався XII науково-освітній семінар ім. Роберта Кувалека «Історія Голокосту в Західній Україні та Східній Польщі», який був організований Центром вивчення історії Голокосту (Київ, Україна) та освітньою організацією «Брама Гродська» (Люблін, Польща). Учасником семінару був директор Музею історії міста Бердичева **Скавронський П.С.**

3 грудня — виконувач обов'язки директора КЗ «Житомирський обласний краєзнавчий музей» **Весельський М.Ф.** взяв участь у науковій нараді щодо впровадження на території України міжнародного проекту «Полісся — дика природа без кордонів: збереження одного з найбільших природних регіонів Європи», де виступив з доповіддю «Сучасний стан популяції журавля сірого в умовах Житомирської області (огляд еколого-біологічних властивостей виду, як індикатора стану лісових водно-болотних угідь)», яка відбулась у м. Києві.

3 грудня — в газеті «Сільські вісті» надруковано статтю директора Житомирського професійного технологічного ліцею **Градовського П.М.** «Холодне пекло забутої війни» *(**Градовський П.М.** Холодне пекло забутої війни // Сільські вісті. — 2019. — № 94. — 3 грудня).*

4 грудня — доктор історичних наук, професор кафедри політекономії ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана», член ЖОО НСКУ **Студінський В.А.** взяв участь у Всеукраїнській науково-практичній конференції «Літопис історії України: новітня доба», яка відбулась в м. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл. на базі Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника.

5 грудня — в газеті «Лесин край» опубліковано статтю краєзнавця **Ксендзук В.А.** «Ювілей митця» *(**Ксендзук В.** Ювілей митця // Лесин край. — 2019. — № 49. — 5 грудня. — С. 8).*

5 грудня — доктор історичних наук, професор кафедри політекономії ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана», член ЖОО НСКУ **Студінський В.А.** взяв участь у Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 120-річчю від дня народження О.П. Оглоблина, яка відбулась м. Києві на базі Інституту археології НАН України.

7-9 грудня — краєзнавці **Ваховський В.С.** та **Тарабукін О.О.** брали участь у розкопках на території фортеці у м. Новоград-Волинському під керівництвом археолога Інституту археології НАН України Петраускаса А.В.

12 грудня — директор Музею історії міста Бердичева **Скавронський П.С.** брав участь в обласному семінарі директорів комунальних та народних музеїв, який проводився на базі Житомирського обласного краєзнавчого музею.

12 грудня — в м. Новоград-Волинську на базі музею-садиби родини Косачів було проведено регіональну науково-краєзнавчу конференцію **«Житомирщина-Зв'ягельщина: від української національної ідеї до**

створення незалежної Української держави» присвячену 170-й річниці від народження Олени Пчілки, 140-й річниці від народження Симона Петлюри та 110-й річниці від народження Степана Бандери. В конференції взяли участь і виступили з доповідями краєзнавці ЖОО НСКУ **Вітренко В.В., Ксендзук В.А., Литвинець Є.В.** та інші.

12 грудня — доктор історичних наук, професор кафедри політекономії ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана», член ЖОО НСКУ **Студінський В.А.** взяв участь у XV Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Українське краєзнавство в системі міжінституційних взаємодій: проблеми концептуалізації та практичної реалізації», яка проводилась Національною спілкою краєзнавців України у м. Полтаві.

13 грудня — в газеті «Земля Бердичівська» опубліковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «Таке таємниче село» *(**Горобчук А.** Таке таємниче село // Земля Бердичівська. — 2019. — № 50. — 13 грудня. — С. 12).*

18 грудня — в конференц-залі Житомирської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. Ольжича відбулась звітно-виборна конференція Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Для ведення конференції було обрано президію конференції в складі трьох осіб (**Скавронського П.С.** — голова, **Тимошенка В.І.** — секретар, **Ярмошика І.І.**) та затверджено регламент її роботи. В своїй доповіді голова ЖОО НСКУ **Скавронський П.С.** висвітлив основні пріоритетні напрямки в роботі правління та в цілому всієї обласної організації за звітний період. В обговоренні звітної доповіді виступили делегати **Мокрицький Г.П., Тимошенко В.І., Вітренко В.В., Тарабукін О.О., Ярмошик І.І., Халімончук Ю.** та **Тіміряєв Є.Р.** Делегати конференції відкритим голосуванням оцінили роботу обласної спілки краєзнавців та її правління оцінкою **задовільно**. Головою Житомирської обласної організації НСКУ знову на п'ятирічний термін було обрано директора Музею історії міста Бердичева **Скавронського П.С.** Було також обрано правління ЖОО НСКУ в складі 9 осіб. До складу правління увійшли тимчасово виконуючий обов'язки Житомирського обласного краєзнавчого музею **Весельський М.Ф.**, голова Новоград-Волинської місцевої організації краєзнавців, вчитель німецької мови **Вітренко В.В.**, директор Житомирської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. Ольжича **Врублевський В.М.**, головний спеціаліст Житомирського обласного державного архіву **Кондратюк Р.Ю.**, голова Житомирського обласного товариства охорони пам'яток історії та культури **Мокрицький Г.П.**, директор Малинського краєзнавчого музею, кандидат історичних наук **Тимошенко В.І.**, доцент кафедри всесвітньої історії, кандидат історичних наук **Шевчук А.В.**, завідувач кафедрою спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету ім. І. Франка, доктор історичних наук, професор **Ярмошик І.І.**

27 грудня — в газеті «Земля Бердичівська» надруковано статтю краєзнавця **Горобчука А.П.** «Свято Нового року на Бердичівщині: історія, традиції, сьогодення» *(**Горобчук А.** Свято Нового року на Бердичівщині: історія, традиції, сьогодення // Земля Бердичівська. — 2019. — № 52. — 27 грудня. — С. 3).*

У **2019 р.** вийшла з друку книга краєзнавця **Горобчука А.П.** «Мій Бердичів в історичних нарисах» *(**Горобчук А.П.** Мій Бердичів в історичних нарисах. Вип. 3. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2019. — 84 с., іл.).*

Протягом усього **2019 р.** краєзнавець **Горобчук А.П.** вів історико-краєзнавчий веб-сайт **«Мій Бердичів»**: http://berdychiv.in.ua/

У **2019 р.** в збірнику «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського» було опубліковано статтю житомирських краєзнавців **Гуцало Л.В. та Міщук Г.А.** «Аграрне становище і переселення німецьких селян Волині у 1920-х роках» *(**Гуцало Л.В., Міщук Г.А.** Аграрне становище і переселення німецьких селян Волині у 1920-х роках // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 28. Збірник наукових праць. — Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. — С. 30-35).*

У **2019** р. в науковому збірнику «Українська біографістика» Науково-видавничого центру НБУ ім. В.І. Вернацького було опубліковано статтю житомирських краєзнавців **Міщук Г.А. та Міщука С.М.** «В.П. Адріанова-Перетц (1888-1972) — учена, дослідниця української старовини: до 130-річчя від дня народження» *(**Міщук Г.А., Міщук С.М.** В.П. Адріанова-Перетц (1888-1972) — учена, дослідниця української старовини: до 130-річчя від дня народження // Українська біографістика. Київ : Науково-вид. центр НБУ імені В.І. Вернацького. — 2019. — Вип. 17. — С. 78-92).*

Виконувач обов'язки директора КЗ «Житомирський обласний краєзнавчий музей», учасник кількох Українських антарктичних експедицій **Весельський М.Ф.**, протягом року провів 25 масових заходів, лекцій у навчальних закладах м. Житомира та області з метою популяризації знань про Антарктиду та наукову діяльність української антарктичної станції «Академік Вернадський».

У **2019 р.** в науковому журналі «Бібліотечний вісник» було опубліковано статтю доктора історичних наук, професора, члена ЖОО НСКУ **Міщука С.М.** «Національна бібліотека Швеції: минуле і сучасне поряд» *(**Міщук С.М.** Національна бібліотека Швеції: минуле і сучасне поряд [Текст] / С.М. Міщук // Бібліотечний вісник. — Київ : НБУВ, 2019. — № 1(249). — С. 42-45).*

У **2019 р.** в збірнику наукових праць «Українська біографістика» було опубліковано статтю доктора історичних наук, професора, члена ЖОО НСКУ **Міщука С.М.** «Національні меншини Волині у наукових студіях Василя Кравченка (1920-1931 рр.)» *(**Міщук С.М.** Національні меншини Волині у*

наукових студіях Василя Кравченка (1920-1931 рр.) [Текст] / С.М. Міщук // Українська біографістика : зб. наук. праць. — Київ : НБУВ, 2019. — Вип. 18. — С. 130-141).

Доктор історичних наук, професор, член ЖОО НСКУ **Міщук С.М.** є співавтором колективної монографії «Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи», яка видана у **2019 р.** Національною бібліотекою України ім. Вернадського В.І. (Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи : колективна монографія / НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського; редкол. : В.І. Попик (головн. ред.) та ін. — Київ : НБУВ, 2019. — С. 93-98, 167-171).

У **2019 р.** було видано книгу житомирського краєзнавця, директора Житомирського професійного технологічного ліцею **Градовського П.М.** «Забрідськими стежками: з любов'ю про свій родовід» ***(Градовський П.М.** Забрідськими стежками: з любов'ю про свій родовід / П.М. Градовський. — Житомир : Полісся, 2019)*.

У **2019 р.** кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету ім. І. Франка **Шевчук А.В.** опублікував такі статті: «Повітові межові суди Подільської губернії (1814–1840): заснування, структура, кадровий склад та соціальний портрет» ***(Шевчук А.В.** Повітові межові суди Подільської губернії (1814–1840): заснування, структура, кадровий склад та соціальний портрет // Вісник Маріупольського державного університету Серія: Історія. Політологія. — Маріуполь, 2019. — № 24. — С. 150-163)*; «Подільський губернський апеляційний нормальний суд (1818-1840): заснування, кадровий склад і соціальний портрет» ***(Шевчук А.В.** Подільський губернський апеляційний нормальний суд (1818-1840): заснування, кадровий склад і соціальний портрет // Емінак : науковий щоквартальник. — Миколаїв, 2019. — № 26. — С. 43-55)*; «Соціальне значення діяльності кримінальних департаментів головних судів Правобережної України (1797–1831 рр.)» ***(Шевчук А.В.** Соціальне значення діяльності кримінальних департаментів головних судів Правобережної України (1797–1831 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. — Вінниця, 2019. — № 30. — С. 9-19)*; «Соціальний портрет підкоморія Правобережної України (1797-1832 рр.)» ***(Шевчук А.В.** Соціальний портрет підкоморія Правобережної України (1797-1832 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. — Вінниця, 2019. — № 27. — С. 9-18)*; «Юрисдикція підкоморських судів Правобережної України (1797-1832) та їх соціальне значення» ***(Шевчук А.В.** Юрисдикція підкоморських судів Правобережної України (1797-1832) та їх соціальне значення // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. — Київ, 2019. — № 30(69)*

(2). — С. 99-110); «Юрисдикція та соціальне значення межових судів Подільської губернії (1814-1840 рр.)» ***(Шевчук А.В.** Юрисдикція та соціальне значення межових судів Подільської губернії (1814-1840 рр.) // Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: історичні науки. — Київ, 2019. — № 30 (69) (3). — С. 93-105)*; «Supreme courts of the Right-bank Ukraine (1797–1831): traditions of the Polish and Lithuanian commonwealth and imperial expertise» ***(Shevchuk, Andrii**. Supreme courts of the Right-bank Ukraine (1797–1831): traditions of the Polish and Lithuanian commonwealth and imperial expertise // Інтермарум: історія, політика, культура. — Житомир, 2019. — № 6. — С. 9-30)*; «Принципи діяльності кримінальних департаментів головних судів Правобережної України (1791–1831 рр.)» ***(Шевчук А.В.** Принципи діяльності кримінальних департаментів головних судів Правобережної України (1791–1831 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Київ, 2019. — № 29. — С. 151-176)*; «Канцелярские служащие главных судов Правобережной Украины: принципы формирования и кадровый состав (1797-1831 гг.)» ***(Шевчук А.В.** Канцелярские служащие главных судов Правобережной Украины: принципы формирования и кадровый состав (1797-1831 гг.) // Scripta historica. — Польща, м. Слупськ, 2019. — № 25. — С. 43-61)*;

У **2019 р.** опубліковано в наукових виданнях статті доктора історичних наук, професора кафедри політекономії ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана», члена ЖОО НСКУ **Студінського В.А.** «Краєзнавство у системі підготовки фахівців лісового господарства» ***(Студінський В.А.** Краєзнавство у системі підготовки фахівців лісового господарства // Лісівнича освіта і наука: стан, проблеми та перспективи розвитку. — Малин : МЛТК, 2019. — С. 432-437)* та «Ремесла Малина в контексті історичного бренда міста» *(Студінська Г.Я., **Студінський В.А.** Ремесла Малина в контексті історичного бренда міста // Ремесла та промисли Поліської зони. Проблеми дослідження і популяризації. — Малин : КП МРД, 2019. — С. 4-8).*

Доктор історичних наук, професор кафедри політекономії ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана», член ЖОО НСКУ **Студінський В.А.** написав і видав у **2019 р.** брошуру «Історична пам'ять у контексті формування економічної поведінки нації» ***(Студінський В.А.** Історична пам'ять у контексті формування економічної поведінки нації. Конспект лекції. — Малин : НДНЦ «ПринцепС», 2019. — 24 с).*

Скавронський П.С.,
голова Житомирської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України

70 років

22 січня 1950 р. — народилась координатор творчої інтелігенції міста Новоград-Волинський на громадських засадах **Валентина Ксендзук**

65 років

12 листопада 1955 р. — народився військовий пенсіонер**,** кандидат медичних наук **Володимир Сінчук**

18 липня 1955 р. — народився завідувач відділом кіномистецтва Житомирського училища культури і мистецтв **В'ячеслав Майборода**

60 років

26 січня 1960 р. — народився головний спеціаліст відділу культури, туризму та організаційно-масової роботи Любарської селищної ради **Віктор Канчура**

4 вересня 1960 р. — народився викладач Новоград-Волинського промислово-економічного технікуму **Віктор Ваховський**

55 років

16 січня 1965 р. — народилась науковий співробітник Музею історії міста Бердичева **Лариса Коломієць**

25 червня 1965 р. — народився доцент кафедри суспільних наук Поліського національного університету, кандидат історичних наук **Геннадій Махорін**

14 жовтня 1965 р. — народився завідувач кафедрою суспільних наук Поліського національного університету, доктор історичних наук, доцент **Ігор Мельничук**

50 років

9 березня 1970 р. — народився журналіст редакції міськрайонної газети «Земля Бердичівська» **Анатолій Горобчук**

2 квітня 1970 р. — народилась директор Новоград-Волинського міського краєзнавчого музею **Олена Жовтюк**

26 квітня 1970 р. — народилась старший викладач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка **Олена Зосімович**

45 років

14 серпня 1973 р. — народився науковий співробітник Житомирського обласного краєзнавчого музею **Микола Весельський**

40 років

6 січня 1980 р. — народився директор департаменту економічного розвитку Житомирської міської ради, кандидат економічних наук **Микола Кострица**

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрійчук Тамара В'ячеславівна — старший викладач кафедри екології та географії Житомирського державного університету імені Івана Франка, кандидат біологічних наук, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Астапюк Ірина Михайлівна — вчитель української мови та літератури загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 11 м. Бердичева

Батьєва Алла Леонідівна — завідувач інформаційно-виставковим відділом комунального закладу «Житомирський обласний краєзнавчий музей»

Білобровець Ольга Матвіївна — доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктор історичних наук, доцент, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Бодашевська Галина Петрівна — заступник директора з наукової роботи Комунального закладу «Музей космонавтики ім. С.П. Корольова» Житомирської обласної ради

Болгова Ірина Миколаївна — начальний архівного відділу виконавчого комітету Конотопської міської ради

Бойко Оксана Миколаївна — молодший науковий співробітник відділу природи комунального закладу «Житомирський обласний краєзнавчий музей»

Ваховський Віктор Станіславович — викладач Новоград-Волинського промислово-економічного тенікуму, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Весельський Микола Францович — краєзнавець, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Вишневецька Ірина Олександрівна — завідувач відділом по зв'язкам з громадськістю комунального закладу «Музей космонавтики ім. С.П. Корольова» Житомирської обласної ради

Вітренко Валентин Володимирович — вчитель німецької мови Новоград-Волинської міської гіцмназії, член правління Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Власенко Руслана Петрівна — доцент кафедри екології та географії Житомирського державного університету імені Івана Франка, кандидат біологічних наук, доцент, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Власюк Людмила Леонідівна — головний зберігач фондів державної установи «Музей коштовного і декоративного каміння» смт Хорошева Житомирської обл.

Гаврилюк Олександр Никифорович — доцент кафедри історії України та археології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, кандидат історичних наук

Гаврилюк Світлана Віталіївна — завідувач кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, доктор історичних наук, професор

Ганусевич Наталія Зигмундівна — молодший науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Голяченко Олександр Сергійович — завідувач Новоборівського краєзнавчого музею в смт. Нова Борова, Хорошівського р-ну, Житомирської обл.

Градовський Петро Михайлович — директор Житомирського вищого професійно-технічного училища, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Гуцало Людмила Вікторівна —доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка, кандидат історичних наук, доцент, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Демчук Наталія Станіславівна — асистент кафедри екології та географії Житомирського державного університету імені Івана Франка, кандидат біологічних наук

Дзісь Каміла Володимирівна — директор Музею Джозефа Конрада-Коженьовського в Бердичеві

Дідора Лариса Костянтинівна — провідний бібліотекар відділу науково-видавничої діяльності Національного музею історії України

Дубівка Вероніка Георгіївна — краєзнавець, заступник директора з навчально-виховної роботи Коростишівського професійного аграрного ліцею

Дубівка Євгеній Володимирович — краєзнавець, лікар комунальної установи «Обласний медичний консультативно-діагностичний центр» Житомирської обласної ради, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Думська Тетяна Олександрівна — молодший науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Дячук Ірина Дмитрівна — директор Комунального закладу «Національний музей космонавтики ім. С.П. Корольова» Житомирської обласної ради, кандидат філософських наук, доцент, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Єленіна Євгенія Георгіївна — заступник директора з навчально-виховної роботи загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 32 м. Житомира, вчитель-методист

Єремєєв Віталій Валентинович — директор Житомирського обласного літературного музею Житомирської обласної ради

Захарчук Наталія Миколаївна — науковий співробітник Музею історії міста Бердичева, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Кавун Лілія Юріївна — завідувач відділом «Космос» комунального закладу «Музей космонавтики ім. С.П. Корольова» Житомирської обласної ради

Калінська Алла Володимирівна — директор загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 7 м. Бердичева, кандидат педагогічних наук, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Канчура Віктор Юрійович — головний спеціаліст відділу культури, туризму та організаційно-масової роботи Любарської селищної ради, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Кіщенко Ганна Володимирівна — молодший науковий співробітник Вишнівецького відділу Національного заповідника «Замки тернопілля»

Ковтун Іван Анатолійович — молодший науковий співробітник державної установи «Музей коштовного і декоративного каміння» смт Хорошева Житомирської обл.

Коган Леонід Григорович — краєзнавець, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Козій Олена Василівна — викладач історії Першого Київського медичного коледжу

Колесник Наталія Едуардівна — науковий співробітник Комунального закладу «Музей космонавтики ім. С.П. Корольова» Житомирської обласної ради

Коломієць Лариса Василівна — науковий співробітник Музею історії міста Бердичева, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Копилець Євгеній Вікторович — керівник гуртків Комунального закладу «Полтавський обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму і краєзнавства учнівської молоді» Полтавської обласної ради, кандидат педагогічних наук

Косовець Олександр Олександрович — директор Центральної геофізичної обсерваторії імені Бориса Срезневського

Костюк Віталій Степанович — старший викладач кафедри екології та географії Житомирського державного університету імені Івана Франка, кандидат біологічних наук, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Крохмальна Тетяна Іванівна — молодший науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Кулик Лідія Леонідівна — провідний науковий співробітник Комунального закладу «Музей космонавтики ім. С.П. Корольова» Житомирської обласної ради

Куровська Анастасія Євгенівна — учениця ІІІ курсу Державного начального закладу «Центр сфери обслуговування»

Куций Андрій Володимирович — заступник директора з гідрометеорології Центральної геофізичної обсерваторії імені Бориса Срезневського

Литвинець Євгеній Васильович — вчитель історії Немильнянської загальноосвітньої школи І-ІІ ступенів Новоград-Волинського району Житомирської обл., член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Мавдюк Мар'яна Русланівна — молодший науковий співробітник Вишневецького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Марченко Світлана Давидівна — старший викладач кафедри суспільних наук Поліського національного університету, кандидат історичних наук

Місяць Наталія Купріянівна — науковий співробітник Комунального закладу «Музей космонавтики ім. С.П. Корольова» Житомирської обласної ради, кандидат педагогічних наук, доцент

Міщук Галина Анатоліївна — доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка, кандидат історичних наук, доцент, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Маслова Надія Іванівна — провідний науковий співробітник Житомирського обласного літературного музею Житомирської обласної ради

Назаренко Тетяна Геннадіївна — завідуюча відділом навчання географії та економіки Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України, доктор педагогічних наук, професор

Невеська Валентина Іванівна — завідувач відділом етнографії комунального закладу «Житомирський обласний краєзнавчий музей», член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Недайборщ Тетяна Анатоліївна — вчитель української мови та літератури спеціалізованої загальноосвітньої школи № 17 м. Бердичева, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Омелянчук Вікторія Ярославівна — молодший науковий співробітник історичного відділу комунального закладу «Житомирський краєзнавчий музей»

Панчук Марина Валентинівна — заступник директора з виховної роботи Бердичівської спеціалізованої загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 1 імені Тараса Шевченка з поглибленим вивченням іноземних мов, вчитель-методист, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Паур Ірина Василівна — завідувач Музею історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доцент кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва, кандидат історичних наук

Провоторов Олександр Миколайович — краэзнавець, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Родічева Ольга Василівна — завідувач історичним відділом комунального закладу «Житомирський обласний краєзнавчий музей»

Самойленко Людмила Іванівна — вчитель мистецтва та культури навчально-виховного комплексу «Школа-гімназія-ліцей» № 10 м. Бердичева, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Святюк Юрій Віталійович — краєзнавець, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Сільченко Даниїл — студент історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка (науковий керівник доктор історичних наук, професор І.І. Ярмошик)

Скавронська Мальвіна В'ячеславівна — музейний доглядач Музею історії міста Бердичева, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Скавронський Павло Степанович — директор Музею історії міста Бердичева, голова Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Скиба Петро Володимирович — військовий пенсіонер, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Слободянюк Сергій — студент історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка, (науковий керівник доктор історичних наук, професор І.І. Ярмошик)

Студінський Володимир Аркадійович — доктор історичних наук, кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародних економічних відносин Київського національного торговельно-економічного університету, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Тарабукін Олександр Олександрович — старший науковий співробітник відділу досліджень об'єктів культурної спадщини і науково-методичної роботи з музеями комунального закладу «Житомирський обласний краєзнавчий музей», член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Цвік Геннадій Валерійович — вчитель історії Опорного загальнооосвітнього закладу Радомишльська гімназія Житомирської області, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Цвєткова Ангеліна Микитівна — голова міського комітету профспілки працівників освіти і науки м. Бердичева Житомирської області, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Шевчук Андрій Володимирович — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Шевчук Лариса Миколаївна — професор кафедри зоології, біологічного моніторингу та охорони природи Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктор біологічних наук, професор, член Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Шедіна Олена Миколаївна — вчитель вищої категорії, вчитель-методист української мови та літератури Комунального закладу «Полтавська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 34 Полтавської міської ради Полтавської області»

Шиян Любов Миколаївна — науковий співробітник Вишнівецького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля», кандидат історичних наук

Шміло Дар'я Анатоліївна — молодший науковий співробітник комунального закладу «Житомирський обласний краєзнавчий музей»

Шульженко Тетяна Михайлівна — молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу «Охорони пам'яток» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Щербакова Наталія Михайлівна — головний зберігач фондів Комунального закладу «Музей космонавтики ім. С.П. Корольова» Житомирської обласної ради

Яковлєва Віталія Василівна — директор державної установи «Музей коштовного і декоративного каміння» смт Хорошева Житомирської обл.

Ярмошик іван Іванович — завідувач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктор історичних наук, професор, член правління Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Ярошенко Юлія Олександрівна — методист вищої категорії Комунального закладу «Полтавський обласний центр національно-патріотичного виховання, туризму і краєзнавства учнівської молоді Полтавської обласної ради»

Яценко Володимир Сергійович — старший науковий співробітник відділу навчання географії та економіки Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України, кандидат педагогічниї наук

Проведено
науково-краєзнавчу конференцію
«Музейна справа на Житомирщині:
історія і сучасність»
та видано науковий збірник
матеріалів конференції
за сприяння
департаменту культури, молоді та спорту
Житомирської обласної державної
адміністрації